Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

SCHULTZ DANMARKSHISTORIE

VORT FOLKS HISTORIE GENNEM TIDERNE
SKREVET AF DANSKE HISTORIKERE

REDIGERET AF
AAGE FRIIS, AXEL LINVALD
OG M. MACKEPRANG

BIND V

J. H. SCHULTZ FORLAG
KØBENHAVN MCMXLII

A/S J. H. Schultz Bogtrykkeri — København

INDHOLDSFORTEGNELSE

I

P. MUNCH: DET DANSKE FOLK OG UDLANDET 1864—1901

Første Afsnit:

OVERGANGSAARENE 1864—1870

1. Stemninger efter Krigen 3
2. Det sønderjyske Spørgsmaal 8
3. Skandinavismen 21
4. Haabet om Genrejsning 26
5. De vestindiske Øers Afhændelse 31

Andet Afsnit:

DEN FRANSK-TYSKE KRIG 1870—71

1. Stemningen ved Krigsudbrudet 36
2. Regeringens Holdning 38
3. Rigsdagens Stilling 42

Tredie Afsnit:

FRA DEN FRANSK-TYSKE KRIG TIL OPHÆVELSEN AF PARAGRAF 5. 1871—79

1. Det nordslesvigske Spørgsmaal 46
2. Neutralitetsovervejelser 1878 53
3. Stemninger 1870—1879 55

Fjerde Afsnit:

FRA PARAGRAF 5's OPHÆVELSE 1879 TIL SYSTEMSKIFTET 1901

1. Nye Stemninger 61
2. Neutraliserings- og Voldgiftstanker 66
3. Fredskonferencen i Haag 1899 72

Litteratur 73

II

H. P. HANSSEN: SØNDERJYDERNE UNDER FREMMEDHERREDØMMET

Første Afsnit:

OVERGANGSTIDEN 1864—1866 77

Andet Afsnit:

NEDGANGSPERIODEN 1867—78

1. Pragfredens Paragraf 5 86
2. Indlemmelsen i Preussen. Protestpolitikken indledes 89
3. Indførelsen af preussisk Værnepligt og Administration 94
4. Dansk Samling og skærpet Politiregimente 97
5. Udvandring og Protestpolitik 102

Tredie Afsnit:

FREMGANGSPERIODEN 1878—1914

1. Edskampen. Parlamentarisk Virksomhed 107
2. Skolen og Kirken 115
3. Administrationen. Retsplejen. Voksende Politiregimente 121
4. Kampen om Jorden. Skarpere Kurs 127
5. Köllerpolitikken 132
6. Forsonligere Stemninger. Optantkonventionen 139
7. Nye Fremstød mod de Danske. Indre tyske og danske Brydninger 144
8. Fremgangslinier 155

Fjerde Afsnit:

UNDER VERDENSKRIGEN

1. Krigen og dens Følger for de danske Sønderjyder 161
2. Forhandlingspolitikken og Genforeningen med Danmark 174

Litteratur 182

III

POVL ENGELSTOFT: DEN POLITISKE UDVIKLING 1864—70

1. Staten, Regeringen og Partierne 1864 187
2. Grundlovskampen 1864—66 196
3. Oktoberforeningen 211
4. Ministeriet Frijs og Partierne 216
5. Estrups Gerning 224
6. Valgmenighedsloven 229
7. Fæstesagen og Ministeriets Afgang 232

Litteratur 237

IV

P. MUNCH: FORFATNINGSKAMPEN 1870—1901

Første Afsnit:

MINISTERIET HOLSTEIN 1870—74 OG MINISTERIET FONNESBECH 1874—75

1. Det forenede Venstres Dannelse 241
2. Socialismens Fremtræden 246
3. Det litterære Gennembrud 251
4. Folketingsvalg og Finanslovsnægtelse 1872—1873 254
5. Ministeriet Holstein forhandles bort 1874 267
6. Ministeriet Fonnesbech 1874—75 268
7. Nationalliberalismens Svækkelse 272

Andet Afsnit:

MINISTERIET ESTRUP 1875—94

1. Estrups første Aar 1875—77 275
2. Forlig og Forhandling 1877—81 285

3. Forsvarsbevægelsen. Kampen om Københavns Befæstning. Visnepolitikken 1881—85 298
4. Finansprovisorium og Kamppolitik 1885—86 328
5. Forhandlingspolitikken 1886—90 341
6. Forligspolitikken 1890—95 356
7. Venstrereformpartiet 1895—1901 371

Litteratur 389

V

POVL ENGELSTOFT: MELLEM SYSTEMSKIFTET OG VERDENSKRIGEN 1901—1913

Første Afsnit:

INDENRIGSPOLITIK

1. Systemskiftet 1901 393
2. Ministeriet Deuntzer 1901—05 399
3. J. C. Christensens Ministerier 1905—08 418
4. Ministerierne Neergaard, Holstein og Zahle 1908—10 434
5. Ministeriet Berntsen 1910—13 451
6. Danmark og Island 1901—13 466

Andet Afsnit:

DANMARK OG UDLANDET 1901—13

1. Det vestindiske Spørgsmaal 1902 470
2. Det norske Kongevalg 1905 473
3. Danmark i Verdenspolitikken 476

Litteratur 488

VI

P. MUNCH: DET DANSKE FOLKS LIVSVILKAAR 1864—1914

ALMINDELIGE TRÆK 491

Første Afsnit:

LANDBRUGET I TRESSERNE

1. Herremænd, Gaardmænd, Husmænd og Daglejere i Tresserne .. 494
2. Landbrugets Driftsforhold i Tresserne 506

Andet Afsnit:

LANDBRUGETS UDVIKLING 1864—1914

1. Arealets Udvidelse og Behandling 511
2. Produktionens Fremgang 516
3. Produktionens Omlægning og Andelsbevægelsen 521
4. Samarbejde med Videnskaben 539
5. Staten og Landbruget 543
6. Ejendomspriser og Gæld 545
7. Forskydninger mellem Hovedgrupperne 547

8. Skovbrug og Havebrug 564
9. Fiskeriet 565

Tredie Afsnit:

INDUSTRI OG HAANDVÆRK

1. Forholdene i Tresserne 568
2. Det industrielle Gennembrud 1864—1876 573
3. Arbejderforhold i Halvfjerdserne 578
4. Haandværkets og Industriens Udvikling 1876—1914 588
5. Den tekniske Undervisning 601
6. De faglige Organisationer og Staten 603
7. Arbejdsgivere og Arbejdere fra Halvfjerdserne til 1914 608
8. Arbejdslønninger, Arbejdsløshed og Arbejdstid 621
9. Den sociale Lovgivning 626

Fjerde Afsnit:

HANDEL, SKIBSFART OG PENGEOMSÆTNING. DE IMMATERIELLE ERHVERV

1. Handelen 632
2. Skibsfarten 646
3. Pengeomsætningen 652
4. Samfærdselen 662
5. De immaterielle Erhverv 668

Tilbageblik:

FREMGANGEN 1864—1914 670
Litteratur 675

VII

VILH. ANDERSEN: AANDSLIVET I DEN ANDEN HALVDEL AF DET 19. AARHUNDREDE

Indledning 679

Første Afsnit:

AANDSLIVET UNDER FREDERIK DEN SYVENDE

1. Kunst 685
2. Digtning 689
3. Videnskab 696
4. Kirke og Skole 701

Andet Afsnit:

AANDSLIVET PAA CHRISTIAN DEN NIENDES TID

1. Overgangstiden 1864—1870 705
2. Gennembrudstiden 1870—1890 716
3. Afslutnings- og Nybruds-Tiden 1890—1900 762

Litteratur 786

ILLUSTRATIONER

Bind V bringer 284 Tekstillustrationer samt 5 Bilag.

BILLEDBILAG:

1. Fyrstebesøg paa Fredensborg 1883. (Lystrykstavle) ..... 64— 65
2. Den sidste Side af den originale Udfærdigelse af den reviderede Grundlov af 28. Juli 1866. Ca. halv Størrelse. Rigsarkivet. (Farvetavle) ..... 208—209
3. Et Møde i Videnskabernes Selskab. Maleri af P. S. Krøyer, 1898. Videnskabernes Selskab. (Lystrykstavle) ..... 736—737
4. Paa Askov Højskole. Maleri af Erik Henningsen, 1903. Frederiksborg. (Lystrykstavle) ..... 760—761
5. Det store Gæstebud. Karton til Freske i Viborg Domkirke af Joakim Skovgaard. Den Hirschsprungske Samling (Farvetavle) ..... 780—781

I

P. MUNCH

DET DANSKE FOLK OG UDLANDET
1864—1901

FØRSTE AFSNIT

OVERGANGSAARENE 1864—1870

1. Stemninger efter Krigen.

I Aarene mellem 1848 og 1864 var Danmark med i europæisk Storpolitik. Det slesvigholstenske Spørgsmaal hørte til de Emner, hvorom Statsmænd og Diplomater atter og atter forhandlede. Det var staaende Overskrift i den europæiske Presse, og Striden om Sønderjyllands Fremtid optog danske Sind end mere end det politiske Gennembrud, der grundlagde Folkestyret i Danmark.

I det halve Aarhundrede, der ligger mellem Krigen 1864 og Verdenskrigens Udbrud i 1914, blev der derimod Aar for Aar mere stille om Danmarks Forhold til andre Lande. I de første Aar efter Tabet af Hertugdømmerne taltes og skreves der endnu, i og uden for Danmark, om Nordslesvigs Genforening, men siden blev der ogsaa Tavshed derom. Det blev i Danmark Sædvane at sige, at den danske Stat ingen Udenrigspolitik havde.

Men trods alt bevaredes gennem Aarene, baade Syd og Nord for Kongeaaen, *Haabet* om, at det danske *Nordslesvig* en Gang skulde vende *tilbage til Moderlandet*. I Tyskland gik man ud fra, at Danmark følte sig forurettet, og at det derfor var en lidet velsindet Nabo, med hvilken man stedse maatte holde Øje. I Danmark skabte denne altid vaagne Mistænksomhed en stærk Utryghed over for Tyskland. Selv den bedste Vilje evnede ikke at bringe virkelig Ro i Forholdet mellem Danmark og dets mægtige Nabo, saa længe det nordslesvigske Spørgsmaal stod uløst.

I Aarene nærmest efter Wienerfreden herskede det dybeste *Mismod* i det danske Folk. Rigets Indbyggerantal var formindsket med næsten to Femtedele; henved 200 000 Danske var skilt fra det Folk, de tilhørte. Det Rige, der var tilbage, maatte bære uforholdsmæssige

økonomiske Byrder, stærkt øgede ved de mindst 60 Millioner Kr., Krigen havde kostet Staten. Mange Privatmænd havde lidt store Tab, og det var en almindelig Opfattelse, at den stærke Opblomstring i Næringslivet, som de foregaaende Aar havde bragt, nu var standset. Det danske Folk følte sig skuffet af alt og alle. Man havde stolet saa sikkert paa, at Retten maatte sejre; nu viste den sig magtesløs. Man havde haabet paa Stormagternes Hjælp; de havde kun ydet gode Ord, ingen Handling. Man havde regnet med, at de nordiske Brødrefolk i Farens Øjeblik skulde staa ved Danmarks Side; de havde følt sig for svage til at yde væbnet Hjælp. Man havde troet paa Danevirkestillingens Styrke, paa den tapre Landsoldats og den danske Sømands overlegne Dygtighed; men alt var glippet over for Overmagten.

I Samtaler og i Breve, i Presse og i Rigsdag lød mismodige Klager. Hyppig hørtes bitre Bebrejdelser over for Frankrig og England, Sverige og Norge; uhyggelige Rygter om Fejghed og Forræderi løb Landet rundt. Ofte taltes der om, at den Smule Land, som nu var tilbage, umuligt kunde bestaa som selvstændig Stat; Danmark maatte blive opslugt af Fjenderne mod Syd, eller slutte sig til Vennerne i Nord, skønt disse havde svigtet i Afgørelsens Stund. »Vi er som Job«, siger et af Tidens Klageskrifter: »Det ene Ulykkesbudskab har afløst det andet. Røvere har dræbt vore Tjenere, ranet vor Ejendom, ført vore Sønner og Døtre i Fangenskab. Danmark sidder som Job i sine brændte Pauluners Aske, hjemsøgt af Saar og Sygdomme.« Den stærkeste Personlighed blandt Folkets Førere, D. G. Monrad, drog kort efter Krigen i Landflygtighed, og Mænd som Tscherning og Andræ talte om at gøre ligesaa.

Men længe beholdt Mismodet ikke Overtaget. Saa stærk var Livsfølelsen i det Slægtled, der var præget af Gennembrudet i 1848, at der kun gik Maaneder, før Haabet syntes rejst paa ny. Allerede i December 1864 sang nationalliberale Politikere, samlede til Fest for »Fædrelandet«, Edv. Lembckes Ord:

»Lad os da vente og ikke forsage,
agte paa de varslende Tegn under Sky,
bære de tunge Forsmædelsens Dage;
atter skal i Danmark en Morgen dog gry.«
»Da skal det ældgamle Banner paa ny
vinke til Seier de Faa mod de Mange,
og da skal atter blandt Sværdenes Gny
runge de freidige Sange.«

Danmarks Styrelse kom ved Krigens Slutning i Hænderne paa det gamle Helstatspartis Mænd, Ministeriet *Bluhme* (1864—65), og

dette fulgtes af det lidet partiprægede Ministerium *Frijs* (1865—70). De Partier, der i Frederik VII's Tid havde staaet over for hinanden, syntes efter Krigen i Opløsning, men denne Opløsning var mere tilsyneladende end virkelig. Ikke mindst gælder dette med Hensyn til de nationale Følelser. Krigens Omvæltning ændrede ikke afgørende de Grundstemninger, der havde bestemt de forskellige Retningers Opfattelse af det danske Folks Stilling over for andre Folk.

Paa den ene Side stod de Kredse, der helt beherskedes af Bevægelsen fra Treaarskrigen, »Aanden fra 1848«. Trods Nederlaget var disse Stemninger i Virkeligheden vedblivende de stærkeste. De var noget nær eneraadende i de Grupper af Folket, der samledes om *det nationalliberale Parti.* Dettes Førere var dybt grebne af Nederlaget, men de gav ikke op. Trods al Skuffelse følte de sig som Folkets Ypperste, som dem, der fremfor andre var i Pagt med den danske Folkeaand. Ingen anden Gruppe af Mænd kunde i Evner og Anseelse maale sig med denne Førerskare. Der var Monrad og Hall, Lehmann, Fenger og Krieger, H. N. Clausen og J. N. Madvig, C. Ploug og Alfred Hage. Monrad forlod Landet nogle Aar, og Hall blev aldrig rigtig sig selv efter Krigen. Men yngre Mænd traadte til: C. S. Klein, Chr. Rimestad og C. St. A. Bille. Fra 1865 samledes Partiets Venner i »Dansk Folkeforening«, som gennem Møder og Smaaskrifter søgte at genrejse det sunkne Mod. Indrepolitisk set skiltes de Nationalliberale, Købstadspartiet under Akademikernes Ledelse, efter Krigen stærkere end før fra Bondepartiet, men paa det nationale Omraade naaede de Stemninger, der besjælede de Nationalliberale, dybt ind i *Bondevennernes* Kreds. »Grundtvigianerne« havde Mænd baade i den nationalliberale Lejr og i Bondevennernes Rækker. Til de første hørte V. Birkedal, til de sidste den gamle Grundtvig og de to kommende Førere, Chr. Berg og Sofus Høgsbro. Men hvad enten Grundtvigianerne hørte til den ene eller den anden politiske Lejr, var de end stærkere behersket af nationale Følelser end selve de Nationalliberale. »*Det nationale Venstre*«, Bondevennernes talrigste Fløj, var Talsmænd for den Forening af Religiøsitet, Fædrelandsfølelse og Folkelighed, der svarede saa godt til Bondestandens aandelige Interesser, saaledes som disse paa det Tidspunkt var udviklet. Høgsbros Ugeblad »Dansk Folketidende« læstes af aandelig og politisk interessede Bønder overalt i Landet. Flere og flere af disse sendte deres Børn til de grundtvigske »Folkehøjskoler«, der just nu skød op af Jorden. I 1860 var der 11 Højskoler med 300 Elever, i 1870 var der 50 med 3000. Paa dem alle forkyndtes den nationale Vækkelse. Nordens Oldtidsbedrifter, Treaarskrigens Stordaad og de mægtige Voldsmænds Rets-

krænkelse i 1864 var Hovedemnerne for disse Skolers Historieundervisning.

Trods Uenighed om mangt og meget mødtes Universitetets og Højskolens Mænd i deres Opfattelse af Danmarks nationale Stilling. Nederlaget og Tabet af Sønderjylland var for dem en uforskyldt Uret. Mand og Mand imellem spurgte man ofte, hvorledes Gud kunde lade saadan Uret ske; men, føjede man til, den Dag kom vel, da Gud gjorde Uretten god igen og lod Straffen ramme Ugerningsmændene.

Baade Nationalliberale og Grundtvigianere lagde et afgørende Ansvar for Ulykkerne paa Kong *Christian IX*. Man regnede ham for tysk af Sindelag og mere optaget af Ønsket om at være Hersker over de tre Hertugdømmer end af Iver for at knytte det danske Sønderjylland til Danmark. »Gud give Kongen et dansk Hjerte, om det er muligt«, bad V. Birkedal i Ryslinge Kirke, og da Kongen kort efter Freden gæstede Jylland, sagde P. Larsen Skræppenborg ham paa Kolding Torv, midt blandt sønderjyske og kongerigske Bønder, at der var Tvivl om hans danske Sind, han var jo født i den tyske Del af Slesvig, og man tvivlede om de Mænd, han havde taget til Ministre.

Dronning Louise tillagde man alle Slags Rænker; Prinsesse Dagmars Ægteskab med Ruslands Tronfølger var ingenlunde velset, Rusland var jo Preussens Støtte. Ja, selv Prinsesse Alexandras Ægtefælle, Prinsen af Wales, betragtedes med ringe Sympati. England havde jo ikke hjulpet i 1864, og i de følgende Aar knyttede man i nationalt optagne Kredse ingen Forhaabninger til det.

Ansvaret for Krigens Gang mente man, at Kongen delte med højere Officerer af sydslesvigsk eller holstensk Slægt. Mangfoldige Diskussioner førtes i Blade og Flyveskrifter om Hærledelsens Misgreb. Omfattende Undersøgelser fandt Sted, og med megen Lidenskab søgte man at paavise, at den Aand, der udgik fra Kongen og de højere Officerer havde lammet Hærens Handlekraft.

Ansvaret for selve Freden delte man mellem Kongen og hans Ministre, Mændene fra før 1848, Bluhme, David, C. F. Hansen, Carl Moltke. Stærkest var dog Stemningen mod E. S. E. Heltzen, der regnedes for Hoffets haandgangne Mand. Ogsaa det følgende Ministerium modtoges med overvejende Mistro, trods en ikke helt ringe personlig Sympati baade for Frijs og Estrup.

Over for de Nationalliberale og det nationale Venstre stod de konservative Helstatsmænd og den Fløj af Bondevennerne, der i Tscherning og Gert Winther saa deres Ledere; oftest fik denne Fløj tillige Tilslutning af Venstres mest indflydelsesrige Mand, J. A. Hansen.

De *Konservative* samlede sig i *Augustforeningen*, der stiftedes lige

ved Krigens Slutning i August 1864. Ikke faa, der før havde regnet sig til de Nationalliberale, meldte sig til den nye Forening, revne med i Øjeblikket af det Indtryk, at deres Føreres Politik havde bragt Landet i Ulykke. Augustforeningens Folk havde Penge til Raadighed; de kunde holde fast Lokale, hvor de hyppigt samledes til Ordskifte eller Fest. En hel Række Flyveskrifter talte Foreningens Sag, og smaa og store Blade, opretholdte for Godsejernes Penge, tog til Orde for den. Stor Udbredelse og Indflydelse fik de ikke, men megen indestængt Vrede mod den offentlige Menings hidtidige Beherskere fik her Luft. Hele Ansvaret for, at Danmark var kommet ind i den Krig, der bragte Nederlaget, lagdes paa det Parti, der havde haft Ledelsen, da Krigen kom. »Det doktrinære Parti«, »Professorpartiet«, »Bureaukratiet« var Betegnelserne for det, og i dets Hovmod saa man Aarsagen til alle Ulykkerne. »Hvad er det doktrinære Parti?« spørger »En liden Katekismus«, udgaaet fra denne Kreds, og Svaret lyder: »Det er det Parti, som har voldt Landets Ulykke, fremkaldt Krigens blodige Ofre, Landets Lemlæstelse og de store Skatter.« Over for de Doktrinære bør alle gode Borgere staa Vagt om »Christian den Trofaste«, »Christian Atterdag«. Skandinaverne er Landsforrædere, der vil skænke den svenske Konge Danmark. Frelsen er fredelig Forstaaelse med Preussen; helst skal den føre til en Personalunion mellem Kongeriget og de tre Hertugdømmer, knyttede sammen ved Kong Christians Person.

I det nationale Spørgsmaal var der megen Samklang mellem Augustforeningen og de Bondevenner, der fulgte Tscherning: Han havde gammel Sympati med Helstatsmændene, og ogsaa han saa i de Nationalliberales nationale Overmod Ulykkernes Hovedaarsag. Paa Tinge var Gert Winther denne Opfattelses Ordfører. Han var valgt i Østjylland, hvor tilsvarende Tanker forfægtedes af Højskoleforstander *Lars Bjørnbak*. Denne spottede den Oldtidsforherligelse, de andre Højskolefolk forkyndte, og angreb hvast den Skandinavisme, de andre lovpriste. Baade Tscherning, Winther og L. Bjørnbak var besjælet af en dyb Overbevisning om Danmarks militære Afmagt. Modstanderne opfattede dem som Talsmænd for en kras Materialisme, uforstaaende over for ideelle og nationale Værdier.

Mindre udpræget stod *J. A. Hansen* og hans Venner. J. A. Hansen var 1865 gaaet sammen med Godsejerne i »Oktoberforeningen«, og han delte deres Uvilje mod de Nationalliberale, Monrad undtagen. Men Sammensætningen af Ministeriet Frijs skuffede ham. Han var Formand for Landets største Partiorganisation »Østifternes Folkeforening«, siden kaldet »*Femtejuniforeningen*«. Men denne var delt i de nationale Spørgsmaal; Flertallet af Medlemmerne stod i Virkelig-

heden Grundtvigianerne nærmere end Bjørnbakkerne. J. A. Hansen selv førte først og sidst »Almuens« Sag mod »de Store«; til Udenrigspolitikken havde han kun sjældent et fast Standpunkt; han fulgte her villig de Stemninger, der til hver Tid havde Overtaget blandt hans Tilhængere.

Op mod 1870 var imidlertid den *Bevægelse,* der lige efter 1864 var rejst *mod den nationale Politik* fra før Krigen, stærkt *svækket.* De konservative Ministerier skuffede; det blev snart aabenbart, at det ikke var fornødent at staa Vagt om Kongen, og Augustforeningen, hvis Blade kostede Godsejerne mange Penge, opløstes i 1869. Den personlige Tillid til de nationalliberale Førere var nok svækket, men den var ikke ramt afgørende, og de Stemninger, for hvilke de var Talsmænd, var vedblivende de stærkeste. Disse Stemninger var i Danmark som andetsteds fast knyttede til Folkestyrets Gennembrud. Man kunde bebrejde dem, der havde ført an, deres Overvurdering af Danmarks Indflydelse, men ingen af Kritikerne havde kunnet anvise en anden Politik, der havde haft Udsigt til at bringe alle Danske sammen under eget Styre. I hvert Fald, hvor hvasse Ord der end i Aarene efter Krigen skiftedes om Ansvar og Skyld, gled i Virkeligheden næsten alle ind i en national Politik, hvis første og sidste Maal var Generhvervelsen af det danske Sønderjylland. Og selv om Midlerne dertil var Uenigheden ikke stor, naar det gjaldt Handling. Det varede ikke længe, før de Nationalliberale med Undren saa Bluhme og David føre en national Politik, med hvilken de var ganske godt tilfredse. Siden fandt Grev Frijs, trods al Mistro over for Professorpartiet, sine bedste Raadgivere paa Udenrigspolitikkens Omraade i to nationalliberale Professorer, Krieger og P. Vedel.

2. Det sønderjyske Spørgsmaal.

I. Fra Wienerfreden 1864 til Freden i Prag 1866.

Wienerfreden opfattedes ikke af det danske Folk og ikke heller af danske Politikere som en Afgørelse for lang Tid. Man havde en umiddelbar Følelse af, at den var saa dyb en *Uret,* at den inden længe *maatte blive ændret,* og man havde, ikke uden Grund, det Indtryk, at denne Uret erkendtes overalt uden for Tyskland. Men desuden afgjorde jo Freden ikke Hertugdømmernes fremtidige Skæbne. Det stod hen, om det skulde blive Augustenborgerne, Preusserne eller Østrigerne, der skulde raade i de forskellige Dele af de erobrede Lande. Man forudsaa bitter Strid mellem Erobrerne, og under denne

Strid regnede man med, at Napoleon III, støttet af Europas offentlige Mening, vilde træde frem som Nationalitetsprincippets Talsmand.

Baade Helstatspolitik og Ejderpolitik opgaves straks. Ministeriets Chef og Udenrigsminister, den 70-aarige *Bluhme*, havde været Tilhænger af Helstaten; Nationalitetsprincippet , Grænsespørgsmaalets Afgørelse ved Afstemning, var ham imod. Men han erkendte, at det eneste Maal, man nu kunde sætte sig, var at genvinde Nordslesvig; om fornødent maatte Grænsen drages ved Afstemning, men stor Vægt maatte der lægges paa, at Afgørelsen kom paa saadan Vis, at den ikke bragte Danmark Preussens Fjendskab. Han mødtes her med den Mand, der i en Menneskealder under skiftende Ministre var Udenrigsministeriets Leder, Departementschefen fra Halls Dage, den tidligere Professor *P. Vedel*. Denne stod Ejderpolitikerne nær, men han var nu, ligesom de, overbevist om, at Slesvigs Deling maatte være Maalet, og han forstod bedre end sine politiske Venner, at megen Forsigtighed maatte iagttages under Forsøget paa at naa dette Maal.

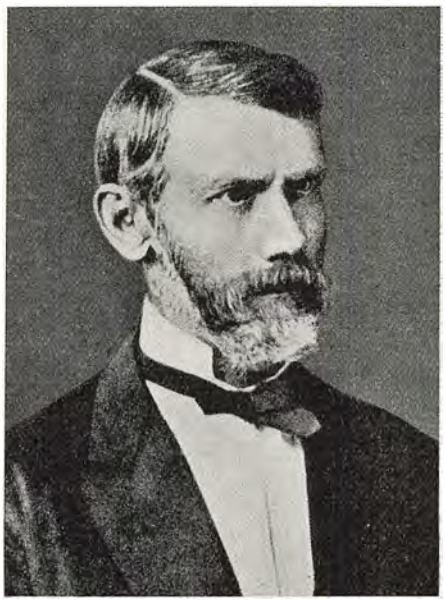

P. Vedel. Udenrigsministeriets Direktør 1864 (1858)—99.
Fotografi fra 1860erne.

Allerede ved Nytaarstid 1865 fastslog Bluhme i en Forestilling til Kongen Programmet for den kommende Politik. Danmark maatte *afholde sig fra aktiv Indblanding* i de forestaaende Forhandlinger om Hertugdømmernes Skæbne, men opmærksomt følge Begivenhederne for at gribe enhver »Mulighed for en Formindskelse af de Ofre«, Freden havde paalagt det; enhver Art af Personalunion laa, »i det mindste for Tiden«, ganske uden for Mulighedernes Grænse; den Mulighed, der forelaa, var, »at en større eller mindre Del af Nordslesvig kunde tilbagevindes for Danmark«.

Ogsaa Kongen erkendte de nye Forholds Krav; han billigede med sin Underskrift »den i nærværende Forestilling af vor Udenrigsmini-

ster allerunderdanigst fremsatte Politik«, og for denne arbejdede han i de følgende Aar, ogsaa ved Paavirkning af sine Slægtninge ved det engelske og russiske Hof.

I Bluhmes Ministertid kom der ingen Lejlighed for Regeringen til at gribe ind. Ved *Gasteinoverenskomsten* August 1865 mellem de tyske Stormagter fik Preussen Styrelsen af Slesvig og Kiels Havn, Østrig af Holsten, medens Preussen varigt fik Lauenburg. Overenskomsten snarere svækkede end øgede Danmarks Muligheder.

Jules Hansen.
Efter Aage Friis, Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening. I.

Men medens Ministeriet holdt sig tilbage, virkede Privatmænd med megen Iver. Allerede Foraaret 1864 havde en Kreds af Politikere, væsentlig Nationalliberale, sendt *Jens Julius (Jules) Hansen* til Paris. Han var velbegavet og velmenende, særdeles paagaaende, fantasirig og meget forhaabningsfuld. I Paris kom han i Forbindelse med Journalister og Politikere, fik sin Gang i Udenrigsministeriet, ja naaede frem til Kejser Napoleon. Utrættelig udviklede han for alle, der vilde høre paa ham, at Nordslesvigs Tilbagegivelse vilde være en Sejr for Napoleons Nationalitetsprincip. Der var i de Tider endnu et vist Sammenspil mellem fransk og preussisk Politik, og allerede i Efteraaret 1864 fik Jules Hansen paa fransk Anbefaling Adgang til Bismarck; han fremhævede her, at Nordslesvigs Tilbagevenden netop forligedes godt med, at Preussen fik Resten af Hertugdømmerne. Han vandt megen Velvilje i Frankrig, og hos Bismarck fik han Forsikringer om, at Danmark under Krigen kunde have faaet det, der var dansk, og at Forholdene kunde tænkes en Gang at blive saadanne, at det danske Omraade kunde vende tilbage til Danmark. Paa Bismarcks Handlinger øvede han sikkert ingen Indflydelse; derimod hjalp hans Iver vel noget til at holde Liv i Interessen i Paris. Hans Beretninger til danske Politikere blev gennem Krieger Udenrigsministeriet bekendt.

Af anden Type var *Claus Molzen.* Han var Talsmand for Stemningerne i Augustforeningen, og han stod i Forbindelse dels med den idérige, omskiftelige og altid misfornøjede *Blixen Finecke* og dels med *E. S. E. Heltzen.* Ogsaa Blixen Finecke satte Nordslesvigs Tilbagevenden som Maal, men han havde en Forestilling om, at Christian IX samtidig kunde blive Hertug i den øvrige Del af Hertugdømmerne, og desuden mente han, at en nær Forstaaelse med Preussen kunde forenes med en Alliance med Sverige og Norge. For Molzen var det vigtigste stadig at være i Bevægelse; til sin politiske Agentvirksomhed knyttede han alle Slags besynderlige Forretningsplaner. Han holdt til i Berlins Regeringskontorer som Jules Hansen i Paris; ogsaa i det russiske Gesandtskab i København havde han sin Gang. Han vakte adskillig Bekymring i det danske Udenrigsministerium, gjorde i hvert Fald ingen Gavn, men næppe heller megen Skade.

Da *Grev Frijs* i November 1865 fulgte Bluhme som Ministerchef og Udenrigsminister, var han som de fleste Godsejere uvillig stemt over for det »doktrinære« »Professorparti«; han regnede sig for Helstatsmand, men han var ikke af dem, der følte sig som »Monarkiets« Tjener uden Hensyn til dansk og tysk; han opfattede sig som dansk med ikke mindre Varme end de Nationalliberale. »Jeg vil med mit Hus og Alt, hvad jeg ejer, tjene gamle Danmark, mit elskede, men sønderrevne Fædreland,« sagde han ved den Fest for store og smaa Bønder i Oktober 1865, der dannede Indledning til hans Overtagelse af Magten. Naar senere Gengivelser satte »Kongen« i Stedet for »gamle Danmark«, var dette langt fra Grev Frijs' Tanke; han havde Lensgrevens Følelse af at skylde Kongen meget Hensyn, men højt derover stod for ham Pligtfølelsen over for Land og Folk. Hans Stemning over for Tyskland var yderst uvillig, og Bismarck personlig var ham til det yderste frastødende. »Jeg erindrer aldrig at have mødt en Mand med et saa ondt Øje,« skriver han en Gang, og ved anden Lejlighed taler han om »hans nederdrægtige Charakteer«.

Da Grev Frijs overtog Ledelsen, fastslog han, at han i den sønderjyske Sag vilde følge i Bluhmes Spor. Men allerede i Foraaret 1866 stod han over for det Spørgsmaal, om Tiden nu ikke var inde til at gribe ind. Det trak nu op til *Opgøret mellem Preussen og Østrig.* Fra østrigsk Side lod man Danmark forstaa, at hvis det gik med Østrig, kunde man let enes om Hertugdømmerne. Men Grev Frijs troede ikke paa, at dette kunde føre til noget. Han interesserede sig mere for Tanker, der fremsattes af den danske Gesandt i Berlin, om at søge Aftaler med Preussen. Men først spurgte han i Paris. Fransk Politik var endnu velvillig over for Preussen, der ansaas for svagere

end Østrig. Den franske Udenrigsminister tilraadede derfor at søge Forstaaelse med Bismarck. Maaske kunde man ved Løfte om Neutralitet faa Nordslesvig til Aabenraa, mod Alliance Als og Dybbøl, ja muligvis endog Flensborg. Men man maatte være forsigtig og binde Bismarck ved klare Aftaler.

I København besluttede man at følge Raadet. I April 1866, paa et Tidspunkt, da Krigsudsigterne forøvrigt syntes aftagende, lod Regeringen den danske Gesandt i Rusland, *Otto v. Plessen*, paa Gennemrejse i Berlin henvende sig til Bismarck. Henvendelsen gjaldt ikke Neutralitet, men Forbund; Danmark skulde under den eventuelle Krig besætte Slesvig til Syd for Flensborg og forsvare det mod mulige Angreb; den danske Flaade skulde sammen med den preussiske beskytte Østersøen og Nordsøen; til Gengæld skulde Preussen garantere, at Danmark ved den endelige Fred fik de Dele af Nordslesvig, de danske Tropper havde holdt besat under Krigen.

Otto v. Plessen.
Fotografi fra 1870erne.

Efter Otto Plessens Indberetning svarede Bismarck, at han selv ikke var uvillig til at opgive, hvad der virkelig var dansk, men Kong Vilhelm og den offentlige Mening i Tyskland var mod det. Der krævedes en mere krigerisk Situation, for at der kunde blive Tale om noget saadant; en Linie Syd for Flensborg var for meget forlangt. Han miskendte ikke Fordelene ved en Alliance med Danmark, men han havde tænkt i Krigstilfælde at lade Hertugdømmerne besætte af mecklenburgske og kurhessiske Soldater; han skattede den danske Flaades moralske Betydning, men materiel Vigtighed havde den ikke; den italienske Flaade kunde holde den østrigske Stangen, og traadte en anden Stormagt ind i Krigen, forslog den danske Flaade dog ikke.

Bismarck omtaler i sine Optegnelser Henvendelsen som et Tilbud om »Offensiv- og Defensivalliance«; han har over for det fremhævet, hedder det, at han allerede tidligere havde sagt, at de Grænsestrækninger, der ønskede at være danske, var af ringe Værdi for Preussen,

men Als og Dybbøl maatte Preussen i alle Tilfælde beholde af militære Grunde; han havde ikke sagt principielt »Nej« til et Forbund, men forklaret, »at den principielt ønskværdige Intimitet mellem Preussen og Danmark, vilde have større Udsigt, jo mere maadeholdende vi var i vore gensidige Fordringer, Preussen med Hensyn til aktiv Bistand under Krigen, Danmark med Hensyn til de ønskede Afstaaelser.«

Da Plessen fjorten Dage senere atter rejste gennem Berlin, søgte han paa ny Bismarck. Men han opnaaede kun en noget stærkere Afvisning. Ligesom Frankrig var spurgt i Forvejen, underrettedes siden Rusland om Henvendelsen.

Det var naturligt, at det *danske Alliancetilbud* maatte blive *resultatløst*. Bismarck, der søgte at vinde de flest mulige i Tyskland til Kamp mod Østrig, kunde ikke købe Danmarks Tilslutning ved Deling af det »Slesvig-Holsten«, for hvis »Befrielse« Tyskland just havde kæmpet. Den danske Regering trøstede sig med, at Tilbudet maatte have fjernet Bismarcks Mistanke over for Danmark, men denne Antagelse er tvivlsom; han kan lige saa vel have sluttet, at naar Danmark afvistes af ham, gik det vel til Østrig. Mest værdifuld var den Viden, man fik om, at Bismarck ikke interesserede sig stort for Danmarks Holdning under den ventede Krig.

Ejendommeligt for Tidens Forhold er det, at dette Tilbud, der kunde være blevet saa afgørende for Danmarks Skæbne, blev givet uden nogen som helst Forhandling med Rigsdagen, ja, saa vidt vides, uden Drøftelse med Lederne for de forskellige Partier. Krieger vidste Besked, antagelig gennem Vedel; dog troede han, at Tanken var udgaaet fra Frankrig, og Hensigten var at opmuntre Bismarck til Krig mod Østrig. Selv udtaler han sig ikke om Tilbudets Betimelighed; derimod oplyser han, at Bluhme billigede det, og at Andræ misbilligede det. Frijs' Svoger, Godsejer *H. R. Carlsen*, der i denne Tid hørte til det nationale Venstre, fik Nys om det franske Raad gennem en af de fremmede Gesandter og advarede i den Anledning Frijs. Af Venstres Førere fik, saa vidt det er oplyst, ingen Besked.

Da Krigen kom nogle Uger senere, i Juni 1866, lod Østrig Danmark forstaa, at der ikke vilde være noget at sige til, at danske Tropper besatte Sønderjylland. Man saa aabenbart gerne, at Danmark skaffede Preussen det mest mulige Besvær, men Ønske om et Forbund var der saa lidt i Wien som i Berlin. Man frygtede Indflydelsen paa de tyske Folkestemninger. I København følte man sig ikke fristet til de Eventyr, hvortil Østrig i Stilhed opmuntrede. Hvorledes det end kunde gaa med Krigen: saa meget var vist, at Preussen var nært og Østrig fjernt. Under Krigen holdt Danmark sig da ganske stille;

ingen militære Foranstaltninger fandt Sted. Befolkningen fulgte Kampen mellem »Røverne fra 1864« med Haab om, at den paa en eller anden Maade skulde blive til Gavn for Danmark, men uden synderlig Tro derpaa. Preussens overvældende Sejr modtoges med dyb Bekymring. »Preussen ligger nu mellem os og det øvrige Europa«, skrev »Fædrelandet«, »det aflukker os fra Fastlandet; det vil udbrede sig paa begge Have, og det strækker sin Arm, kan man gerne sige, lige ind i vore Indvolde«; »det kan, hvad Dag det vil, være med overlegen Magt midt iblandt os, og hvad der er det værste af alt: det raader over dansk Kød og Blod, som vi ikke kan lade i Stikken, og som vi dog kan gøre overordentlig lidet for at beskytte og støtte mod Undertrykkelse og Udryddelse.« En vis Trøst saa man i, at Preussen foreløbig var saa optaget af andre Opgaver, at det kunde antages at lade Danmark i Fred, naar dette viste stor Forsigtighed. Denne Forsigtighed vanskeliggjordes ved Sønderjyllands Stilling, men man haabede, at der under Fredsforhandlingen dog ogsaa kunde »blive Spørgsmaal om det danske Slesvigs Fremtid.«

Napoleon III.
Stik efter Maleri af A. Cabanel.

Dette Haab gik i Opfyldelse. *Fredsforhandlingerne* fandt Sted under Napoleon III's Mægling. Før de begyndte, havde Bismarck lovet ham at gaa ind paa, at »de nordlige Distrikter i Slesvig« skulde afstaas til Danmark, hvis de ved en fri Afstemning udtalte Ønske derom. Under Forhandlingen om den foreløbige Fred i Nikolsburg den 26. Juli søgte Bismarck, paavirket af Kong Vilhelms Modstand, at

komme bort fra Løftet, men det lykkedes ikke. Under Forhandlingerne før den endelige Fred i Prag den 23. August søgte han atter Tilsagnet om Nordslesvig fjernet, men over for Frankrigs Krav gav han efter, og det blev staaende i Pragfredens Artikel 5.

II. Forhandlingerne om § 5 1866—1870.

Efterretningen om det *Løfte,* Preussen havde givet, vakte en overstrømmende Glæde i Danmark. Men snart begyndte Tvivlen at melde sig. Vilde Bismarck holde det givne Løfte? Hvilken Del af Nordslesvig vilde i saa Fald faa Lov til at stemme? Vilde det kun blive en smal Strimmel mod Nord? Hvis det blev Tilfældet, mente mange, det var bedre slet intet at faa; det vilde jo kun betyde, at den danske Befolkning, der dog blev tilbage under tysk Herredømme, blev helt hjælpeløs.

Den danske Gesandt i Berlin spurgte om Udsigterne til Paragraffens Gennemførelse, men fik meget affejende Svar af Bismarck. En Deputation af danske Sønderjyder tog til Berlin for at takke Kong Vilhelm og Bismarck, men de blev ikke modtaget. Længe hørtes ikke andet om Opfyldelse af § 5 end løse Rygter i den europæiske Presse. Regeringen vidste ikke stort mere end Befolkningen, men den bar den størst mulige Tillidsfuldhed til Skue. Den 12. Nov. aabnedes Rigsdagen med en Trontale, der mindede om § 5. Denne Paragraf, hed det, gav sammen med den almindelige nationale Udvikling i Europa Haab om, at Danmark skulde »naa de for Vor Stat betryggende og for Vort Folk naturlige Grænser«; man takkede Napoleon og hilste § 5 som »Pantet paa vor mægtige Nabos Hensigt om at stille sine Forhold til Danmark paa et varigt og oprigtigt Venskabs Grundvold«.

Men foreløbig skete intet. I December 1866 vedtog den preussiske Landdag Loven om Slesvigs og Holstens Forening med Preussen. Over for Klager over § 5 erklærede Bismarck, at Landdagen ikke kunde løse ham fra »Forpligtelser, som Preussen er gaaet ind paa«, men i øvrigt skød han Spørgsmaalet ud i Fremtiden. Først hen paa Foraaret kom der Liv i Sagen. Den 7. Maj 1867 mødtes Stormagternes Udsendinge i London til en Konference om Luxemburg, om hvis Stilling der da var Strid mellem Frankrig og Preussen. Samme Dag indfandt den preussiske Gesandt i København, Hr. *von Heydebrand und der Lasa,* sig hos Grev Frijs og spurgte, om Danmark var villigt til en Forhandling om de Garantier for den tyske Befolkning og den Overtagelse af visse Pengeforpligtelser, der maatte være en Betingelse for Tilbagegivelse til Danmark af de i Pragfredens § 5 omtalte

nordslesvigske Distrikter. Dermed begyndte en Række *trælsomme Forhandlinger,* som varede ved til tæt op mod den fransk-tyske Krig i 1870.

Bismarck indtog under disse Forhandlinger det *Standpunkt,* han siden 1864 havde udtalt ved hver given Lejlighed, baade over for Frankrig og over for Danmark. Han erkendte, at Preussen ingen Interesse havde af at fastholde Land, hvis Beboere for Alvor ønskede at høre til en anden Stat. Men han føjede til: Flensborg er en tysk By, Dybbøl og Als har »strategisk« Værdi; Preussen kan ikke afstaa dem for maaske at blive nødt til at erobre dem en Gang til. Men selv om Grænsen saaledes maatte gaa Nord for Als, fandtes ogsaa dér Tyskere i ikke ubetydeligt Tal, navnlig i Byerne. De maatte sikres ved, at Danmark over for Preussen paatog sig en Række Forpligtelser. Han kunde ikke gøre saa store Indrømmelser, som Danmark ventede; han kunde derfor ikke gøre Regning paa at opnaa en virkelig Sympati i Danmark, hvor Stemningen efter hans Opfattelse var Preussen meget fjendsk. Hans Interesse i en Løsning var derfor ikke stor, selv om han naturligvis stod ved det givne Ord. Et retsligt Krav gav Pragfreden hverken den nordslesvigske Befolkning, Danmark eller Frankrig; Preussen havde kun bundet sig over for Østrig. Det forhandlede af god Vilje med Danmark, men stillede under denne Forhandling frit de Betingelser, det ansaa for paakrævede. Forlangte Østrig udtrykkelig Paragraffens Opfyldelse, vilde Preussen straks opfylde den. Men det vilde da blive inden for de snævreste Grænser, der i det hele var forenelige med Traktatens Ord. Undertiden mindede han ogsaa om, at han maatte tage Hensyn baade til Kong Vilhelm og til Folkestemningen.

Det første Afsnit af Forhandlingerne, Maj 1867 til Marts 1868, foregik under helt officielle Former. Straks efter Henvendelsen spurgte den danske Regering, hvilket Omraade der kunde være Tale om, og hvilke Garantier man krævede. Svaret blev, at man ikke kunde gaa længere mod Syd end til en Linie fra Aabenraa, og at Danmark maatte sige, hvilke Garantier det vilde tilbyde; disse kunde tænkes erstattede ved, at Tyskland beholdt som »Enklaver« særlig tyske Dele som Haderslev og Aabenraa.

Dette Svar følte i København som yderst pinligt. Under alle Overvejelser havde der været Enighed om, at Garantier, der gav den mægtige Nabo Lejlighed til Indblanding, vilde være meget farlige, og at ingen virkelig Løsning var naaet uden Tilbagegivelse af Als og Sundeved, de fleste føjede endda Flensborg til. Foreløbig nøjedes man med at svare, at man mente, at den almindelige danske Lovgivning vilde yde Tyskerne al fornøden Tryghed, men i øvrigt bad man Bismarck

meddele, hvilke Garantier det var, han krævede; det kunde jo ske under mundtlige Forhandlinger.

I Efteraaret 1867 fandt derpaa en Række Samtaler Sted mellem den danske Gesandt i Berlin, Kammerherre *Quaade* og en Embedsmand i det preussiske Udenrigsministerium, Lothar Bucher. Fra tysk Side opstilledes en lang Række Garantikrav: Tyskerne i Nordslesvig skulde sikres mod Indgreb i Foreningsretten og den private Undervisning, mod Embedsmændenes Vilkaarlighed og mod de danske Beboeres Fjendskab; det tyske Sprog skulde være ligeberettiget med det danske i Retspleje og Forretningsliv; kirkelige Forhold og Købstadforfatninger skulde ordnes i Overensstemmelse med den i 1846 bestaaende Tilstand o. s. v. Var Preussen og Danmark uenige om Fortolkningen af Aftalerne, skulde en Voldgiftsdomstol træffe Afgørelsen.

G. J. Quaade.
Dansk Gesandt i Berlin.

Regeringen overvejede nøje de Muligheder, der nu forelaa, og denne Gang udstrakte Overvejelserne sig til de toneangivende nationalliberale Politikere; derimod vides det ikke, at Sagen har været drøftet med nogen af Venstres Ledere. Krieger mente, at man skulde gaa vidt med Garantier, selv om det var umuligt at faa Als og Sundeved; han var særlig glad ved Tanken om en Voldgiftsdomstol; Fengers Opfattelse var en lignende. Derimod var Hall angst for Garantierne, og denne Stemning var utvivlsomt den overvejende. Dette var ogsaa Tilfældet inden for Ministeriet, men man besluttede dog at holde Liv i Forhandlingerne ved Drøftelse af de enkelte Krav og ved Forsøg paa at faa Klarhed over, hvilket Landomraade Preussen vilde gaa ind paa at afstaa. Med Garantiforhandlingerne gik det nu nogenlunde, men da Bismarck i Februar 1868 omsider gav et positivt Tilbud med Hensyn til Grænsen, gik dette kun ud paa en Linie fra *Genner Bugt* vestover. Dette betød, at kun Halvdelen af det danske Nordslesvig vilde blive givet tilbage. For at opnaa det, vilde den danske Regering ikke paatage sig de frygtede Garantier. I Marts 1868 meddeltes dette Bismarck, idet man dog udtalte Haabet om yderligere Forhandling. Det gjaldt jo at stille sig saaledes, at Preussen ikke over for andre

Magter kunde paaberaabe sig, at Danmark havde afbrudt Forhandlingerne.

Saaledes døde den officielle Meningsudveksling hen. Men Bismarck synes at have ment, at Preussen var kommet til at staa lidt uheldigt over for de andre Magter. Der gik i hvert Fald ikke tre Uger, før den danske Gesandt i Berlin, endnu i Marts 1868, modtog en privat »Meddelelse« fra Bismarck. Den gik ud paa, at han personlig oprigtig ønskede en Løsning, han var villig til at foreslaa Kongen en sydligere Linie, men den aldrende Konge havde Krav paa, at man skaanede hans Følelser, derfor kunde Bismarck ikke gaa for vidt, selv om de militære Hensyn i Virkeligheden ikke betød saa meget. Den bedste Vej til at paavirke Kongen vilde være at benytte Kong Christians Familieforbindelser. Den danske Regering spurgte nu i *St. Petersborg*, om Zaren vilde paavirke Kong Vilhelm. Man fik det Svar, at det var bedst, at Henvendelsen kom fra Christian IX selv; en saadan Henvendelse vilde Zaren støtte, men Danmark maatte for at opnaa noget love en inderlig Forening med Preussen over for alle tilkommende Eventualiteter. I København opfattedes dette som en militær Alliance med Preussen, og derfor veg man tilbage; man vilde kun love ikke at gaa mod det. I Maj 1868 afsendte Christian IX dog et indtrængende Brev til Alexander. Han udtalte Ønsket om Deling efter Afstemningsgrænsen. Han afviste vidtgaaende Garantier, men lovede ikke at foretage Fæstningsanlæg paa Als og ved Dybbøl. Han ønskede kun, at der maatte blive skabt saadanne Forhold, at den danske Regering fik størst mulig Sikkerhed for at kunne indtage en fuldstændig og varig Neutralitet under de Forviklinger, som kunde opstaa i Europa. I St. Petersborg ansaa man imidlertid disse Grænsekrav for haabløse, og Alexander nøjedes med under et Besøg i Berlin i vage Ord at anbefale Kong Vilhelm at vise Imødekommenhed. Nogle Maaneder senere gav Russerne Bismarck Afskrift af Christian IX's Brev, men man havde i Forvejen ladet ham vide, at man godt forstod, at det ikke kunde føre til noget. Bismarck viste nu ikke den Tilbøjelighed til Indrømmelser, som han havde antydet i Marts 1868.

I Slutningen af 1869 opfordrede endelig *Napoleon III* Alexander til at paavirke Kong Vilhelm, og Zaren skrev nu virkelig til denne. Han erindrede om, hvad han før havde sagt til ham om det nordslesvigske Spørgsmaal: det kunde benyttes af Frankrig som Paaskud til Krig, og Napoleon klagede bestandig over, at det svækkede hans Stilling i Frankrig, at § 5 endnu stod uopfyldt. Kong Vilhelm svarede, at hvis Frankrig ikke af anden Grund vilde føre Krig, vilde det ikke gøre det af Hensyn til dette lille Grænsespørgsmaal; hvis Østrig krævede § 5 opfyldt, vilde han gøre det, men han vilde da kun give

Danmark en smal Strimmel Nord for Christiansfeld; videre kunde han kun gaa ved venskabelig Overenskomst med Danmark, naar dette bød de fornødne Garantier.

Forhandlingerne om Nordslesvig fandt da Sted til tæt op mod Udbrudet af den fransk-tyske Krig. Den danske Regerings Program under disse Forhandlinger var, at den nye Grænse skulde gaa Syd om Flensborg. Men den var, om nødvendigt, villig til at nøjes med en Linie Syd for Aabenraa. Over for det Spørgsmaal, om man i Nødsfald vilde nøjes med en Grænse ved Genner Bugt, kom man ikke til at tage endeligt Standpunkt. Ind i Overvejelserne om Grænsen blandede sig Spørgsmaalet om »Garantierne« for de tyske Mindretal. Der var over for dette Krav stor Bekymring; ikke fordi man tænkte paa at hemme dette Mindretals Frihed; men fordi de tyske Krav følte som Tilsidesættelse af det danske Flertals naturlige Ret; og fordi man frygtede tysk Indblanding i danske Forhold. Det var desuden naturligt, at man følte Garantikravet som mere ubegrundet, jo mindre Landomraade der blev Tale om. Men de Indrømmelser, Preussen vilde gaa ind paa, svarede kun daarligt til de danske Forhaabninger. Virkelig Interesse for Sagen fandtes ikke hos de andre Stormagter. Østrig beskæftigede sig ikke med den, England kun meget lidt. I Rusland var der i Kraft af Slægtskabet og vel ogsaa i Tilslutning til tidligere russisk Politik nogen Interesse for Sagen, men denne syntes dog Lederne derovre alt for lille til, at man vilde sætte noget ind derpaa. I Frankrig følte det som en Hensynsløshed, at den af Frankrig fremkaldte Bestemmelse i Pragfreden ikke opfyldtes. Men, til Tider i alt Fald, var man ganske tilfreds med at have dette Anklagepunkt mod Preussen i Behold. Det kunde ske, at man lod Danmark vide, at det »ikke burde være misfornøjet med, at Preussen beholdt denne Torn i Foden«. Ogsaa i Paris syntes dette Grænsespørgsmaal da kun af beskeden Betydning.

Kort efter at Forhandlingerne var begyndt, udtrykte den danske Rigsdag i en Adresse til Kongen, i Juli 1867, sin Fortrøstning om, »at den Retfærdighedshandling imod Danmark, som tilsigtedes ved Bestemmelsen i Pragfreden, vil blive fuldbyrdet saaledes, at der tilvejebringes den sande i Befolkningens Ønske begrundede Adskillelse imellem, hvad der vil høre til Danmark, og hvad der vil høre til Tyskland, og det uden at der i denne Ordning nedlægges Spirer til fornyet Forvikling og Strid.« »Herved og kun herved vil den Grundvold være lagt, hvorpaa et varigt og oprigtigt Venskabsforhold kan bygges mellem Danmark og vort sydlige Nabofolk.«

Men i de følgende Aar, da man ventede paa Opfyldelsen af § 5, voksede *Mistroen og Uviljen over for Preussen* atter i det danske

Fest for Sønderjyderne paa Klampenborg 5. September 1865.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 6. Bd.

Folk. Man fik det Indtryk, at Danmark kun blev holdt hen, at Bismarck aldeles ikke vilde opfylde Paragraffen paa en blot nogenlunde tilfredsstillende Maade. I Sønderjylland var der, navnlig paa Als, megen Frygt for en Løsning, hvorved Dele af det danske Sønderjylland helt ofredes. Denne Bekymring bredte sig til Kongeriget. I den nationalliberale Presse advaredes hyppigt mod et daarligt Forlig; hellere, hed det, maatte man lade sit Tilgodehavende staa til bedre Tider end nu modtage et utilfredsstillende Afdrag paa Preussens Gæld. Med usvækket Interesse fulgtes Nordslesvigernes Arbejde for at hævde dansk Sprog og Sindelag, deres Bestræbelser for at fastslaa, at de var og vilde blive ved at være Danske. Toneangivende Politikere stod i stadig Forbindelse med de sønderjyske Ledere; for »Dansk Folkeforening« var det en Hovedopgave at hjælpe Sønderjyderne, og gennem de opblomstrende Højskoler knyttede de grundtvigske Venstrekredse nær Forbindelse med sønderjyske Bønder, hvis Børn i stort Tal besøgte Højskolerne. I 1865 gæstede 2000 Sønderjyder København, hvor de fejredes med overstrømmende Hjertelighed; talrige Besøg i mindre Stil fandt Sted rundt om i Landet.

De tyske Indgreb over for danske Sønderjyder var i disse Aar som senere talrige. Dag efter Dag bragte danske Blade Beretninger derom, og disse Meddelelser bidrog vel mest af alt til at holde Harmen mod Preussen levende. Tit gav denne Harme sig Udslag paa

saadan Vis, at det vakte Opmærksomhed i Tyskland, og ofte førte Bismarck Klage derover. Selv Ytringer af Kongen kunde volde Besvær. Det hændte saaledes i Foraaret 1867, at Kong Christian under et Besøg i London sagde til nogle derboende Danske, at man selv i Sydslesvig kunde høre Folk sige, at de hellere vilde dø med Danmark end ødelægges med Preussen, en Ytring, det bagefter blev fornødent at dementere.

Til sidst brød Utaalmodigheden igennem over for de resultatløse Forhandlinger om § 5. I Foraaret 1870 mødtes Sønderjydernes Fører. *H. A. Krüger,* med de nationalliberale Ledere i Ønsket om, at der skulde gøres Ende paa Forhandlingerne, saa det kunde blive klart for alle, at Preussen ikke vilde opfylde sine Forpligtelser. »Fædrelandet« og »Dagbladet« anbefalede stærkt Afbrydelsen, og toneangivende Politikere søgte at paavirke Grev Frijs dertil. Krüger vilde til Paris for at bede Kejseren gribe ind. Hans nationalliberale Raadgivere, der ikke ansaa ham for meget skikket dertil, holdt ham foreløbig tilbage. Men de, og mange med dem, var nu overbevist om, at med det gode naaedes intet over for Preussen. De satte nu alt deres Haab til den ventede store Krig, det europæiske Opgør, under hvilket Sverige-Norge og Frankrig skulde skaffe Danmark dets Ret.

3. Skandinavismen.

Tanken om en nær Sammenslutning mellem de tre nordiske Lande ramtes haardt af Krigen i 1864. Denne bar Vidnesbyrd om, at som Magtforholdene var i Europa, kunde Sverige og Norge ikke hjælpe Danmark, og lige saa klart var det, at Danmark ikke kunde yde Broderlandene nogen Støtte, hvis det var mod dem, at Stormagtsangrebet rettedes. Men det forstodes kun halvt, at Forhold mægtigere end Enkeltpersoners Vilje her var afgørende. I ivrige skandinaviske Kredse opfattede man Sverige-Norges Tilbageholdenhed som et Resultat af øjeblikkelige, personlige Forhold: Christian IX's antiskandinaviske Sindelag, svensk-norske Politikeres national-egoistiske Holdning. Det følтes, som om Sverige-Norge havde »svigtet« Danmark, ja næsten vist Troløshed over for Broderfolket. Henrik Ibsen gav denne Stemning bitre og stærke Udtryk, og mange i Sverige og Norge følte sig skamfulde over Ledernes Forsigtighed. I Danmark var der megen Skuffelse over for dem, der havde lovet saa godt i Festernes Dage og lige før Krigens Udbrud stillet Forbund i Udsigt, men som derefter veg tilbage, da Faren var der.

Men disse Stemninger blev ikke afgørende. De Kredse, der før

1864 havde samlet sig om de *skandinaviske Tanker,* blev tro mod dem. I Danmark styrkedes de meget ved den Følelse af Forladthed, som nu herskede. Alene var Danmark for lille, for svagt et Land, hed det. Kun sammen med Brødrefolkene havde det en Fremtid. Denne Stemning beherskede baade de Nationalliberale og det nationale Venstre; den raadede ved Universitetet, i de lærde Skoler og paa Højskolerne. Og man nøjedes ikke med Tanken om aandeligt Samarbejde; man vilde militært Forbund, ja i Grunden Sammenslutning i et nært Statsforbund.

I Februar 1866 udviklede saaledes »Fædrelandet«, at Danmark ikke kunde værge sig og ikke kunde genvinde det danske Slesvig uden Alliance. Men ingen af Stormagterne interesserede sig alvorligt for Danmark. Kun Sverige-Norge kunde blive dets Forbundsfæller. »Som Danmark kun har een Fjende, saaledes har det ogsaa kun een Ven, hos hvem der er Mulighed for at finde den Hjælp og Beskyttelse, som vi behøver.« Opgaven maatte derfor være at skabe »en fast varig politisk Forbindelse, man kalde den saa Forbund eller Union«, der stiller de tre Riger »som en solidarisk Enhed over for den øvrige Verden med et fælles Forsvarsvæsen.«

Tre *særlige Foreninger* virkede i de følgende Aar med dette Maal for Øje: »Nordisk Nationalforening« i Sverige, »Skandinavisk Selskab« i Norge, »Nordisk Samfund« i Danmark. De udgav som Fællesorgan »*Nordisk Tidsskrift*«. I Juni 1866 mødtes Talsmænd for Bevægelsen, 130 i Tal, i Stockholm; blandt dem var O. Lehmann og C. Ploug. Man vedtog et Program i nær Tilslutning til den her gengivne Artikel fra »Fædrelandet«. Maalet skulde være »en politisk Sammenslutning mellem Nordens Riger, hvilende paa Grundvolden af fælles Forsvar, fælles Ledelse af Udenrigspolitikken, Forbundsrepræsentation, hvori saavel Staternes Tal som deres Folkemængde er udtrykt.« Militære Fagmænd burde mødes for at planlægge det fælles Forsvar. Spørgsmaalet om fælles Konge rejstes ikke; mange af de Danske ønskede, at den svenske Kongeslægt maatte komme til at bære ogsaa Danmarks Krone, men forkynde dette som Program kunde man jo ikke.

Bevægelsen blev stærkere i Danmark end i de to andre Lande. Lederen af »Nordisk Samfund«, Dr. phil. C. Rosenberg, virkede her utrættelig for den nordiske Enhedstanke, navnlig gennem Ugeskrifter og ved Møder, og han bragte Medlemstallet op til 2000. *Forfatningstankerne* udformedes nu nærmere med den nordamerikanske Forfatning som Forbillede. Foreløbig tænkte man sig to Konger, men undertiden føjedes til, at naar Folkene først var enige om Sammenslutningen, fandt Kongerne vel Udvej til at opfylde deres Ønsker. Enheds-

kravets Begrundelse var folkelig historisk; een Gang havde Nordens Folk staaet hinanden saa nær, at de i Grunden kun var eet Folk; endnu forstod de hinandens Sprog, og en fælles nordisk Folkeaand forenede dem; men først og sidst: de trængte til hinandens Hjælp over for truende Stormagter.

Ikke blot C. Ploug og O. Lehmann, men ogsaa en af det nationale Venstres Mænd, Hofjægermester H. R. Carlsen, stod i nært Samarbejde med Rosenberg. De fleste andre Politikere var mere tilbageholdende; men selv om de ikke ønskede at træde frem just nu, ja snarest mente, at Bevægelsen burde ligge stille til bedre Tider, sluttede dog Mænd som Sofus Høgsbro, Bille og Hall sig i Virkeligheden til den Grundbetragtning, hvorpaa »Nordisk Samfund« byggede.

C. Rosenberg.
Maleri af Chr. Dalsgaard, ca. 1860. Privateje.

Over for den stod en bevidst *Modbevægelse* fra »Augustforeningen«, Bjørnbakkerne og, om end mindre udpræget, »Femtejuniforeningen«s Ledere. De Blade, der førte Ordet for disse Retninger, spottede Skandinavismen som et Udslag af en Oldtidsdyrkelse, der ikke kunde danne Grundlag for Nutidens Handling; denne Tale om et forenet Norden, sagde man, maatte øge Preussens Mistro, saa det til sidst slog sig sammen med Sverige om at dele Danmark, og Tanken om at gøre en svensk Prins til dansk Konge var Højforræderi. Særlig højt gik Bølgerne i 1868 paa store Møder, hvor »Skandinaverne« og Bjørnbakkerne prøvede Kræfter. Til sidst fandt Gert Winther og J. A. Hansen det fornødent sammen med nogle af deres Meningsfæller at udstede en alvorlig Advarsel mod de skandinaviske Fantasier. Det vægtigste Indlæg mod Bevægelsen kom imidlertid fra Historikeren *Caspar Paludan-Müller,* der kaldtes frem, fordi man havde taget hans Skildringer fra Kalmarunionens Dage til Indtægt. Han hævdede heroverfor, at det var ugørligt at knytte Sverige og Norge til Kampen for Sønderjyllands Generobring; søgte man nu som i svundne Tider at tvinge de nordiske Folk for tæt sammen under fælles Forfatning, vilde det

blot føre til ny Kiv. »Enighed og ikke Eenhed,« sagde han, »er den sande Form for et broderligt og velgørende Samliv af Danmark, Norge og Sverige.«

En stor Opmuntring fik Skandinavismens Venner i 1868 ved *Kronprins Frederiks Forlovelse med Prinsesse Louise af Sverige*. Rygter

Kronprins Frederik. 1869.
Elfelt fot.

havde svirret om, at Prinsessen skulde ægte en tysk Prins; des gladere blev man derfor, da Budskabet om Forlovelsen kom; den syntes et Vidnesbyrd om, at de to Kongehuse mødtes i Forstaaelse af Nordens Interesser, og for første Gang spirede i ivrig nationale Kredse velvilligere Stemninger over for Christian IX. »Tilnærmelsen mellem det danske Kongehus og det danske Folk,« skrev Bille i »Dagbladet«, »er, tror vi, af større og mere indgribende Betydning for os end Tilnærmelsen — ikke imellem Nordens Folk, — thi den gaar sin Gang og følger sin Stjerne — men mellem Nordens Kongehuse.« Da Rigsdagen mødte den 5. Oktober, oplæste Kongen selv Trontalen, hvori Forlovelsen stærkt fremhævedes. Balthazar Christensen, Carlsen, N. C. Frederiksen og C. V. Nyholm, altsaa Mænd af det nationale Ven-

stre og af det Mellemparti, der søgte at bygge Bro mellem Venstre og Nationalliberale, foreslog som Svar en Lykønskningsadresse. »Det danske Folk«, hed det her, »vil med Kjærlighed og Haab modtage Deres Majestæts nye Datter. Vi hilser med Glæde denne Forbindelse mellem tvende af Nordens Kongebørn som et Vidnesbyrd om, at dets

Kronprinsesse Louise. 1869.
Elfelt fot.

Fyrster mødes i Erkjendelse af den høie Betydning, Eenighed og Sammenhold mellem Rigerne vil have for disses fremtidige Selvstændighed og Udvikling.« »Antiskandinaverne«, J. A. Hansen, Winther og Jacob Scavenius foreslog at nøjes med at sige: »Det danske Folk hilser med Glæde denne Forbindelse mellem tvende af Nordens Kongebørn, og det vil med Kjærlighed og Haab modtage Deres Majestæts nye Datter,« eller dog i det mindste at ændre »disses fremtidige« til »hvert enkelt Riges fremtidige.« Men deres Forslag forkastedes med 59 mod 36 og 57 mod 38. Nationalliberale, Mellemparti og det nationale Venstre var enige om at fastslaa Tingets skandinaviske Sympatier.

Aaret derefter indbød norske Studenter til Genoptagelse af de *nordiske Studentermøder* i Christiania. I den københavnske Studenter-

forening kom nogen Tvivl til Orde; der var Brug for Handling, ikke for Fest, sagde man. Men Flertallet var for at tage mod Indbydelsen, og Mødet holdtes med Deltagelse fra alle Nordens Universiteter. Dets Præg var dog mindre politisk end tidligere Studentermøders. Man drøftede ikke Rigernes Forening, men de Emner, der satte Sindene i Bevægelse inden for hvert Lands akademiske Verden.

Henimod 1870 var Lidenskaben i nogen Grad gaaet af Diskussionen om Skandinavismen. Tilbage blev imidlertid i aandelig og politisk interesserede Dele af det danske Folk en stærk Følelse af Samhørighed med de to andre nordiske Folk, og mange haabede vedblivende paa Sverige-Norges Hjælp, naar Oprejsningens store Øjeblik kom.

4. Haabet om Genrejsning.

Ligesom Tankerne rettedes mod Sverige og Norge, vendtes de mod Frankrig. Med Rusland regnede nationalt bevægede danske Kredse ikke i denne Tid. Alexander II var Preussens Ven, og Rusland syntes i det hele Nationalliberalismens Mænd en over for Tidens nationale Følelser fjendtlig Magt. Heller ikke til England satte man sin Lid. »De fleste af Englands ledende Mænd,« skrev »Fædrelandet« ved Lejlighed, »har nu en Gang gjort sig til »den materielle Egennyttes« Slaver.« Derimod bevarede man, trods alle Skuffelser, *Haabet om, at Napoleon III's Frankrig skulde blive Frelseren.* Til Paris gik Vejen, saa tit man søgte at rejse det sønderjyske Spørgsmaal. I Paris hentede Regeringen Raad, mod Paris vendte de nationalliberale Førere deres Blik. Med megen Iver knyttedes derfor Forbindelse med franske Politikere og Journalister. I 1867 foranstaltedes et stort fransk Besøg i København, hvori to Rigsdagsmænd, tilhørende Kejserens Parti, og ikke faa Journalister deltog; det var ikke de mest fremragende, men dog for en stor Del Folk med Indflydelse. Hvor de kom frem i Danmark, mødte Damerne med Blomster ved Banegaardene. I København lød Marseillaisen dem i Møde, hvor de færdedes. Og der var Tivolifest og stor Middag til Ære for dem. Ved Middagen, hvor Hall førte Forsædet, hyldede ikke blot Orla Lehmann, men ogsaa C. N. David dem i varme Ord. Den Franskmand, der svarede, lovede at gemme de taarevædede Blomster, danske Kvinder havde skænket ham, indtil den Dag, da »Danmarks Folk er gjenforenet og Danmarks Rige atter samlet.«

Siden opretholdtes en stadig Brevveksling mellem disse Franskmænd og danske Politikere, og med nogen Tids Mellemrum droges det slesvigske Spørgsmaal frem i den franske Rigsdag og Presse. Det

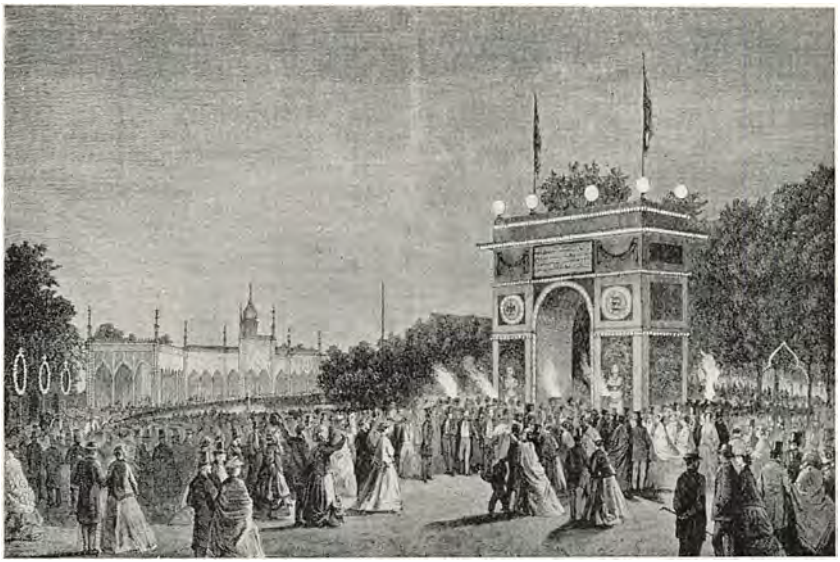

De franske Gæsters Ankomst til Tivoli under Besøget 1867.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 8. Bd.

betød ikke meget, men det styrkede dog Haabet i Danmark, og med Spænding ventede man Opgøret mellem Frankrig og Preussen. I en Nytaarsartikel 1869 skrev »Fædrelandet« rent ud, at mange vilde kalde det forløbne Aar fattigt, »fordi det ikke har bragt den store Krig, som de vente med feberagtig Længsel, og i hvilken de see ikke alene det eneste, men tillige det ufejlbare Middel til at opnaa Retfærdighed og en lykkelig Fremtid.« Ja, selv hos Grev Frijs træffer vi lignende Stemninger. Under den fransk-tyske Krise i Foraaret 1867 skrev han: »Endskjønt jeg godt kan forudsee de ubehagelige Situationer, der kunne komme for os, vilde jeg dog intet bidrage, om jeg kunde dette, til at forhindre en slig Krigs Udbrud;« selv om Danmark ikke fik megen Fordel deraf, vilde det dog »være en stor Lise i det mindste for en føie Tid at være forskaanet for Preussernes utaalelige Over- og Hovmod.«

Med denne ventede Krig for Øje førtes i disse Aar Forhandlingerne om *Danmarks Militærvæsen.* I den første Tid efter Krigen var Modløsheden med Hensyn til dansk Forsvarsvæsen vidt udbredt, og hos adskillige holdt denne Opfattelse sig siden. Dens skarpeste Talsmand var Kaptajn Rovsing. I sit lille Skrift om »Danmark som Krigsmagt« (1867) hævdede han, at de sidste Kriges Erfaringer viste, at de smaa Stater ikke længere evnede at føre Krig. I 1864 havde vi lært »at een i vore Tider ikke kan slaas med 20«; selv om vi havde været bedre

forberedt, vilde Resultatet blevet det samme, sagde han. Vi havde endvidere lært, at en lille Stat vel kunde vække Medfølelse i de store Folk, men tillige, »at en saadan Bevægelse i Følelser og Stemninger ikke har nogen Indflydelse paa de store Regeringers Politik, og at denne ikke i mindste Maade lader sig paavirke af den Heroisme og Redebonhed til at bringe store Ofre, den lille Stat igjennem sit Forsvarsvæsen lægger for Dagen, naar ikke denne Politiks egne materielle Interesser afficeres.« Alliancetanken afviser han som »i en rørende Grad barnlig.« Afgørelsen i en stor Krig vilde falde saa langt fra Danmarks Grænser, at vi ingen nævneværdig Indsats kunde yde. Danmark maa opgive Forestillingen om en Forsvarshær, nøjes med en »Vedtægtshær« og søge Sikkerhed i »at være Nation«, udvikle Folkets Evne til fredelig Syssel.

Det var Tschernings Opfattelse, Rovsing saaledes gav Udtryk, og da *Monrad* efter tre til fire Aars Ophold i Australien vendte hjem, kom lignende Stemninger til Udbrud hos ham. Under et Besøg i Frankrig fik han den Opfattelse, at Frankrig nu vilde Freden. Det kaldte frem hos ham det Spørgsmaal, om Danmark skulde søge sin Fremtid i at forberede Kampen til sidste Mand eller i Afvæbning. I to Universitetsforelæsninger kort før Jul 1869 stillede han det med største Skarphed. Paa den ene Side: Fortvivlelsens Kamp, alle i Vaaben, Kampen til det yderste, Folkekrigen, naar Hærens Kamp er endt, alt i Tro paa, at der i Europa endnu er Genlyd for »det fortvivlede Mod«. »Hjælp Dig selv, og Andre vil hjælpe Dig, opgiv Dig selv, og Du vil blive forladt af alle.« »Kan det danske Folk ei vedblive at leve, saa vil det dog døe med Ære.« Paa den anden Side: Forsvarsbetingelserne er borte fra det Øjeblik, Danmark blev Preussen underlegent paa Havet; der er ikke Udsigt til Alliance hverken med Sverige-Norge eller med nogen Stormagt, og »selv under Alliance med store Stater gaar det ofte Smaastaterne ilde.« »Krigsministeren har sagt i en Valgtale: »Ogsaa store Staters Hære er udsatte for at blive slagne. Det er fuldkommen rigtigt. Men de ere ogsaa udsatte for at seire, og det er vor Hær og kan vor Hær ikke være udsat for. Deri ligger hele Forskjellen, men det er en umaadelig Forskjel, saa stor som mellem Fornuft og Ufornuft.«

Monrad valgte ikke afgørende mellem de to Betragtninger; det hele var for ham »Drømmerier«, som han snart gled bort fra. »Et Fortvivlelsens Udbrud« kalder Krieger det. I de Kredse, der ellers lyttede til Monrad, var Uviljen stor, og det var en dyb Uhyggestemning, som de to Aftener raadede mellem de 300 Tilhørere paa Universitetet. En af hans mest hengivne og beundrende Tilhørere, Udenrigsministeriets Leder *P. Vedel,* skrev senere derom: »Det var en

mørk og raakold December Eftermiddag, at man samledes i Solennitetssalen, der med dens den Gang endnu nøgne Vægge og kun oplyst ved to Lys oppe paa Katederet virkede ret trist og nedtrykkende. Monrad besteg Katederet, og ved Lysenes flakkende Skin saa man det mægtige Hoved, men Haaret var blevet hvidt, og Ansigtet var furet af Tanker og Sorger, kun Øjnene havde bevaret deres skarpe, næsten dæmonisk gennemtrængende Blik. Saa begyndte han sit Foredrag, hvert Ord lød ind i Salens fjerneste Krog og paahørtes i dyb Tavshed, og alt som det skred frem, blev Stilheden dybere, Tusmørket sænkede sig tættere og tættere ned over Tilhørerne, og de følte sig mere og mere uhyggelige.«

De Tanker, Rovsing, Tscherning og Monrad saaledes fremførte, fik Betydning for Fremtiden, men de havde kun ringe Tilslutning i Samtiden. Egentlig var det kun Bjørnbakkerne, der for Alvor forfægtede dem. Det varede kun kort, før Troen paa, at Danmark endnu kunde gøre en militær Indsats af Betydning for Genforeningen med Sønderjylland, atter fik Raaderum. Men med Hensyn til Midlerne dertil gjorde to Stemninger sig gældende. Nogle vilde et Folk i Vaaben, andre ønskede en forholdsvis lille, men vel øvet og vel organiseret Hær, egnet til at være Hjælpetropper for en Stormagt. Den første Opfattelse levede navnlig i de grundtvigsk prægede Dele af Venstre, den anden raadede blandt de sagkyndige og fik Tilslutning i nationalliberale Kredse.

Nærmest i Tilknytning til den første Opfattelse blomstrede *Skytteforeningerne* op. De var opstaaet i 60ernes første Tid efter svensk Forbillede. Efter Krigen naaede de 10—15 000 Medlemmer, forholdvis dog mindre end i Sverige. For Lederne var de Midlet til at forberede Danmark til den afgørende Krig. Ved en stor Skytteforeningsfest paa Fyn i 1866 udraabte Vilhelm Birkedal, medens Ilden fra en Krans af Fakler kastede Lyset ud over de lyttende Tusinder: »Jeg ser et dejligt Syn i Aften, en dejlig Allé eller Skov med Dannebrog nær og fjærn og Festblus rundt omkring. Det staar for mig som et Billede paa den Time, da Danmarks Konge og Danmarks Hær planter en saadan Allé af Dannebrogsflag i Sønderjylland, mens Festblus blinker fra Høiene.«

For mange var Skytteforeningerne Forberedelsen til *Folkevæbningen.* Nogle vilde tage Skolerne med. Et af Tidens Flyveskrifter anbefaler at lade smaa Børn lære at haandtere Trægeværer og de 12—14-aarige lære at bruge Skydevaaben; Lærerne paa Landet skulde da være »veltjente og duelige Individer af Hærens faste Underofficerskorps«; Seminarierne kunde saa spares.

Skyttefest ved Kværndrup 1867.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 9. Bd.

Alt dette blev jo imidlertid kun Fantasier. Langt større Betydning fik den Bevægelse, der udgik fra militære Kredse, og som gik ud paa at udvikle Hær og Flaade saa stærkt, at *Danmark* kunde faa *Værdi som Allieret.* Blandt de ivrigste var den senere Krigsminister Bahnson. Ved en Grundlovsfest i 1868 forkyndte han, at nu gjaldt det at »vove en Dyst i Tillid til ham deroppe, den øverste Stormagt, fra hvem al Forsmædelse og Oprejsning kommer.« »Lad den Unge ofre sit Liv, den rige sine Penge, Hustruen sin Mand og Moderen sin Søn og lad os saa holde ud, selv om Kjøbenhavnerne skulde blive nødt til at vise, at de ikke er vanslægtede fra dem, der i sin Tid værnede Byen mod Svenskere og Engelskmænd, — da skulle vi nok vinde det tabte tilbage.«

Kort efter Ministeriet Frijs' Tiltræden nedsattes i Februar 1866 en *Forsvarskommission* af 9 Officerer og 10 Rigsdagsmedlemmer med Krieger som Formand. Rigsdagsmændene var udtagne efter Ministeriets Skøn; af Nationalliberale var der Krieger og Fenger, af det nationale Venstre Carlsen og Balthazar Christensen; J. A. Hansen udskødes, fordi Krieger erklærede, at han ikke frivillig sad i Kommission med ham; om Bjørnbakkerne var der ikke Tale. Officererne hørte ikke til de betydeligste, og »Fædrelandet« paastod siden, at de civile Medlemmer havde maattet bære Arbejdet. Flertallet foreslog en Styr-

kelse af Hær og Flaade paa det bestaaende Grundlag, medens Carlsen og Balthazar Christensen anbefalede Folkevæbningen.

Da Kommissionen sluttede sit Arbejde, var Grev Frijs' Skolekammerat *V. R. Raasløff* blevet Krigsminister. Det var en idérig og smidig Mand med et vist Eventyrertilsnit. Han forelagde i Rigsdagen Flertalsforslaget lidt ændret. Det lykkedes ham at vinde J. A. Hansen og C. Berg for det. Mod det stod Bjørnbakkerne og den senere Konseilspræsident Holstein - Holsteinborg, der anbefalede at nøjes med et »Gendarmerikorps«. Modstanderne samledes til sidst om et af Tscherning udarbejdet Forslag om Overgang til en beskeden »Vedtægtshær«, en Trediedel billigere. Det forkastedes med 71 Stemmer mod 15, og Regeringsforslaget vedtoges med 69 mod 25; nogle Tilhængere af Folkevæbning var med til at stemme imod.

V. R. Raasløff.
Fotografi fra 1860erne.

Paa Fredericiadagen den 6. Juli 1867 underskreves den nye *Hærlov*. Dens Princip var, at alle vaabendygtige skulde uddannes. Kort Tid derefter sagde Raasløff ved en militær Fest, hvor Kongen var til Stede, at hans Ønske under Arbejdet dermed havde været »at tjene Konge og Land efter bedste Evne, for at vi, naar der blev Udsigt til at tilbagevinde det Tabte, maatte kunne møde med en vel organiseret, vel rustet og af den rette Aand besjælet Hær.« Det hørte til de Udtalelser, man bed Mærke i i Berlin. Aaret derefter gennemførtes Flaadeloven. Man følte sig nu rustet til Deltagelsen i den ventede Krig.

5. De vestindiske Øers Afhændelse.

Den 7. Januar 1865 spurgte de Forenede Staters Udenrigsminister *Seward* den danske Udsending Raasløff, om Danmark kunde tænke sig at afhænde sine vestindiske Øer til Staterne. Raasløff greb Tanken og anbefalede den ivrigt over for den danske Regering. Ministeriet Bluhme veg imidlertid foreløbig tilbage for en Beslutning om at

afhænde Øerne. Det var dog ikke, fordi man tillagde dem stor Værdi for Danmark. De var jo smaa, *St. Croix, St. Thomas* og *St. Jan* er tilsammen ca. 360 km²; de havde 38 000 Indbyggere, og Folketallet var allerede i Nedgang. Befolkningen var, bortset fra nogle faa danske Embedsmænd og Forretningsfolk, Negre. Nogen Indtægt af Betydning for Staten regnede man ikke med at kunne faa derfra. Ikke heller tænkte man sig Muligheden af at vinde Fordel ved Handel med Øerne, efter at mere moderne Grundsætninger var trængt igennem for Koloniers Handel med andre Lande. Der indførtes til Danmark ikke lidt Sukker fra St. Croix, medens der saa godt som ingen Udførsel var fra Danmark til Øerne. Ministeriet saa da gerne, at man kom af med Øerne, naar man kunde faa en stor Erstatningssum, der i nogen Grad kunde lette de Byrder, Krigsudgifterne havde paadraget Danmark. Men nu, nogle Maaneder efter Tabet af Hertugdømmerne, at afhænde en anden Del af Riget, selv om den var nok saa beskeden, syntes Ministeriet for ydmygende. Desuden frygtede man, at dette skulde vække Mishag i Frankrig og England. Borgerkrigen i de Forenede Stater var endnu ikke til Ende, England holdt med Sydstaterne, hvis Nederlag nu kunde forudses. Frankrigs Forhold til Staterne var ogsaa daarligt paa Grund af dets Indblanding i Stridighederne i Mexico. Det kunde ventes, at begge de to Lande, der selv havde Øer i Vestindien, vilde se med Uvilje paa, at Staterne fik Besiddelser der, og det stod endda hen som tvivlsomt, om Frankrig ikke vilde hævde, at det efter gamle Aftaler havde en Forkøbsret til St. Croix. Endelig mente man, at hvis Afhændelsen foregik, før de økonomiske Forhandlinger med Preussen var helt afsluttet, kunde den blive Paaskud til, at Preussen frigjorde sig for noget af den Andel af det gamle Monarkis Statsgæld, som tilkom det. Ministeriet valgte da at holde Sagen hen, svare velvillig, men ikke indlade sig paa egentlige Forhandlinger. Planerne rygtedes forøvrigt snart, og Englænderne spurgte lidt bekymret i København; man svarede undvigende og stillede Meddelelse i Udsigt, hvis det skulde komme til virkelig Forhandling.

I November 1865 afløstes imidlertid Ministeriet Bluhme af *Ministeriet Frijs*. Dettes Chef synes fra første Færd at have været *ivrig for Salget*. Han havde ganske naturlig de samme Betænkeligheder som det foregaaende Ministerium, men mente, at de kunde overvindes, hvis Summen, der betaltes, blev stor nok. Paa Englands Stemning mente han ikke, man behøvede at lægge alt for megen Vægt, da dette dog ikke viste Bestræbelserne for at faa Nordslesvig tilbage nogen Interesse. Anderledes var det med Frankrig, paa hvis Interesse for det sønderjyske Spørgsmaal man regnede saa stærkt. Tanker var fremme om en Forhandling med Frankrig om at skyde Sagen ud, til

der var et bedre Forhold mellem Staterne og Frankrig, under Forudsætning af, at Frankrig da vilde være endnu virksommere med Hensyn til Nordslesvig. Men en saadan Sammenknytning opgaves; man kom til det Resultat, at Frankrig ikke interesserede sig saa meget for Øerne, at det af Hensyn dertil vilde gøre mere for Nordslesvig, end det i alle Tilfælde vilde.

Grev Frijs holdt Sagen hen; han lod Raasløff meddele i Washington, at man gerne vilde høre, hvad Amerika vilde betale. Amerikanerne foretrak at høre, hvad Danmark vilde forlange. Derpaa stod det til Juli 1866. Da tilbød Seward fem Millioner Dollars. Det var en stor Skuffelse; Raasløff havde antydet Beløb paa 16 til 20 Millioner. Men man trøstede sig med, at det næppe var Amerikanernes sidste Ord, og at det forøvrigt ikke hastede. Hver Maaned, der gik, kom man jo længere bort fra det spændte Forhold mellem Staterne og Vestmagterne, der havde voldt Vanskelighed. I Foraaret 1867 mente man, at Spændingen nogenlunde var overstaaet, og Ydmygelsen ved at sælge syntes samtidig at svinde. Stormagten Rusland solgte just nu Alaska til Staterne. Raasløff var kommet hjem paa Besøg, og hans Samtaler med Grev Frijs havde ført til, at han i September 1866 havde overtaget Krigsministeriet. Han havde nu den Opgave at gennemføre en kostbarere Hærordning; det var godt at faa Penge til Raadighed, og man kunde bedre være bekendt at sælge, naar man samtidig gennem den nye Hærordning viste Vilje til Selvhævdelse. I Maj 1867 begyndte da i København en Række Forhandlinger mellem Grev Frijs, Raasløff og den amerikanske Gesandt. Man tilbød nu de tre Øer for 15 Millioner Dollars eller St. Thomas og St. Jan for 10, men det krævedes i alle Tilfælde, at Øernes Befolkning skulde

Guvernementshuset i Christiansted paa St. Croix. Opført 1774, øverste Etage tilbygget 1862.

samtykke ved en Afstemning. Amerikanerne gik op til $7^1/_2$ Million, men de vilde ikke have Afstemning. Denne fastholdtes imidlertid bestemt fra dansk Side; thi man vilde ikke, samtidig med at man krævede Afstemning i Nordslesvig, overdrage Land uden Afstemning. Amerika gik saa med til $7^1/_2$ Million for de to Øer, og dermed erklærede man sig tilfreds. Til sidst gik Amerikanerne ogsaa ind paa Afstemningen.

Den *24. Oktober 1867 sluttedes Traktaten.* Den gjaldt altsaa kun de to Øer; det stod hen, om man senere skulde tage St. Croix med. For Amerikanerne knyttede Hovedinteressen sig til Havnen paa St. Thomas, medens Danmark væsentlig havde sine Interesser paa St. Croix. Traktaten bevirkede, at Marineministeren C. E. van Dockum gik ud af Ministeriet.

Traktaten meddeltes England, Frankrig og Spanien. Englands Interesse var nu svundet; man fik det Svar, at Danmark havde handlet ganske rigtigt i at ordne denne Sag paa en for sine Finanser saa fordelagtig Maade. Til Frankrig sagde man, at man havde trukket Sagen ud af Hensyn til det spændte Forhold mellem Frankrig og Staterne, og Franskmændene takkede høfligt derfor.

Hvorledes *Stemningen* egentlig var *paa Øerne,* er ikke klart; Forventningen om bedre økonomiske Kaar brødes vistnok med en vis Bekymring for de haandfaste Amerikanere, men Afstemningen i Januar 1868 gav i hvert Fald 1244 Stemmer for, kun 22 mod Overgangen til Staterne. Alle 25-aarige Mænd paa de to Øer med Indfødsret eller med to Aars Ophold havde Stemmeret.

Grev Frijs meddelte straks Rigsdagen Traktaten, og saa snart Afstemningsresultatet forelaa, kom den til Afgørelse. Begge Ting behandlede den som Udvalg i lukkede Møder, og der var almindelig Tilfredshed. Blandt dem, der anbefalede varmt, var O. Lehmann og C. Ploug. Andræ sluttede sig til, men vilde nødig, at man ogsaa afhændede St. Croix.

Men det hele blev til intet. I Amerika var Stemningen allerede i nogen Grad slaaet om, før Traktaten endelig afsluttedes. Nu udbrød der om andre Spørgsmaal heftig Strid mellem Præsidenten og hans Regering paa den ene Side og Kongressen paa den anden. Indvendinger rejste sig; man var mod Erhvervelser i Vestindien i det hele, og man klagede over den store Købesum. Senatet, hvis Godkendelse efter Forfatningen krævedes, trak Tiden ud. To Gange fik man Godkendelsesfristen forlænget. Der kom ny Præsident og ny Udenrigsminister, før Sagen fik Ende. Ministeriet Frijs omfattede efterhaanden denne Sag med næsten krampagtig Iver; man følte det som en Krænkelse, at det hele strandede, efter at Danmark havde taget sin Beslutning;

undertiden dukkede ogsaa den Tanke op, at blev der Krig mellem Staterne og europæiske Magter, var det en Fare for Danmark at have disse Øer, ja, at man kunde være udsat for, at Staterne tog dem; navnlig Raasløff havde en stærk Følelse af, at Amerikanerne vilde være *Herrer i deres egen Verdensdel.* Til sidst rejste Raasløff selv derover. Da han kom hjem i Foraaret 1869, holdt han en fortrøstningsfuld Tale om, at nu gik det nok, men i Virkeligheden havde han ikke bragt Sagen videre. I April 1870 udløb den sidste Frist, uden at Amerika havde ratificeret. Nogle Dage derefter gik Raasløff af, og en Maanedstid senere lod Grev Frijs sit Ministerium styrte.

ANDET AFSNIT

DEN FRANSK-TYSKE KRIG 1870—71

1. Stemningen ved Krigsudbrudet.

I Maj 1870 traadte Ministeriet Frijs tilbage, fulgt af et Ministerium af Godsejere og Nationalliberale. I Spidsen stod Grev *Holstein-Holsteinborg* (1870—74), der var kølig over for de stærkt nationale Stemninger og lidet troende over for dansk Militærvæsen. Udenrigsminister blev Baron *O. D. Rosenørn-Lehn.* Grev Frijs opfattede ham som en jævnt forstandig Mand, men i de 22 Aar, han kom til at være Danmarks Udenrigsminister, fæstnedes der hos Kolleger som hos Modstandere den Opfattelse, at han ikke magtede sin Stilling, og de fremmede Diplomater var af samme Mening. Ved Lejlighed forsvarede en af Kollegerne ham med, at han var den eneste, der besad den nødvendige Egenskab fuldstændig at kunne rette sig efter Vedel, men andre hævdede, at han hverken evnede at gengive Vedels Meninger i Ministerraadet eller at give Vedel ordentlig Besked om fremmede Diplomaters Udtalelser. Krigsminister blev W. Haffner, der ligesom den fjerde Godsejer C. A. Fonnesbech var modtagelig for de nationalliberale Stemninger. Tre nationalliberale Førere: Hall, Krieger og Fenger fik endvidere Plads i Ministeriet, hvor de i Kraft af overlegen Arbejdsevne let tog Ledelsen. Fremmede Diplomater spurgte straks med Ængstelse, om Meningen var, at Halls nationale Politik nu skulde genoptages. Man beroligede dem med, at Hall og Krieger ikke ledede Udenrigspolitikken; Ministeriet vilde fortsætte denne i Grev Frijs' Spor.

Foreløbig optoges den Overvejelse, der allerede saa smaat var begyndt under det foregaaende Ministerium om, hvorledes det *slesvigske Spørgsmaal* atter kunde *rejses.* Men Feriernes Tid var snart

inde. Krigsministeren rejste til Udlandet, Udenrigsministeren til Lolland, og Vedel tog til Norge.

Da meldte Telegrafen den 15. Juli 1870, at nu kom den længe ventede *Krig mellem Frankrig og Tyskland.* Budskabet modtoges med ubehersket *Jubel.* Da den nationalliberale Rigsdagsmand C. Rimestad kundgjorde det i Tivoli, fulgte Leveraab for Frankrig og Slesvig hinanden, og Marseillaisen og »Den tapre Landsoldat« vekslede derefter Aftenen igennem. De følgende Dage bragte den ene Demonstration efter den anden. I Skytteforeningerne øvede man sig med febrilsk Iver til den forestaaende Kamp. »Dagbladet« udbrød tillidsfuldt: »Det er vor sikre Tro, at Sejren denne Gang vil følge det Sværd, som ikke er draget for at øve Vold mod de Svage, men for at lære den Stærke at respektere Ret og Retfærdighed«. »Fædrelandet« skrev om Bismarck, at havde han været en almindelig Borger, vilde han »dreven videre og videre i fræk Fornægtelse af Sandheden og hensynsløs Uredelighed mod Andre« sandsynligvis have »endt et lidet hæderligt Liv i en eller anden Straffeanstalt«. Paa Vers hed det:

»Mon Holgers Sønner og Rolands Æt,
ei skulle Side om Side
mod den, som haaner de Svages Ret,
end en Gang sejrende stride.«

»Den første alvorlige Opfordring, som rettes til Danmark, bør og vil det utvivlsomt følge«, skrev Bladet. Sofus Høgsbros »Dansk Folketidende« og adskillige Provinsblade skrev i lignende Aand. En Artikel af Monrad i »Berlingske Tidende« var forsigtigere, men dog præget af Ønsket om Danmarks Deltagelse. Den 24. Juli skrev han til Krieger: »Kjære Excellence! De bør indkalde Rigsdagen, De bør væbne og være beredt; De bør tage Raasløff til Krigsminister«. Men helt sikker paa, at Danmark burde gaa med, synes han ikke at have været. Fra Sønderjylland strømmede Krigsønskerne ind; fra Norge lod Bjørnson Krieger vide, at Norges Ungdom stod rede til at møde frem, blot Danmark kaldte paa den.

Den *modsatte Opfattelse* fandtes dog ogsaa. Bjørnbakkernes og J. A. Hansens Blade anbefalede Neutralitet, J. A. Hansen dog lidt svagt. Fra London skrev Georg Brandes Breve hjem, fyldte af den dybeste Bekymring ved Tanken om Danmarks Deltagelse i Krigen.

Men den herskende Stemning var *Krigsstemningen.* Selv fra de nørrejyske Egne, hvor Bjørnbakkerne var stærkest, kunde Stiftamtmand Th. A. Regenburg skrive til Krieger: »Her har man i Aar vænnet sig til den Tanke, at en Krig mellem Frankrig og Preussen ogsaa maatte være en Krig mellem dette og os; man har derfor været

aldeles forberedt paa en Occupation og de Værnepligtige paa en Indkaldelse. Saa vidt jeg kan skjønne, imødesees begge Dele med Rolighed og en vis Frejdighed; fra Landet siger man mig, at Stemningen blandt det værnepligtige Mandskab er ganske anderledes end i 1864. Egentligt Ønske om Krig eller Begejstring kan jeg imidlertid i min nærmeste Omkreds ikke spore«.

2. Regeringens Holdning.

Regeringen genspejlede de *forskellige Stemninger,* der fandtes i Folket. Hall, Fenger og Krieger var dybt bevæget ved Udsigten til Oprejsning for 1864, Krieger dog med større Tilbøjelighed til Forsigtighed. Holstein-Holsteinborg var mod den herskende Bevægelse. Rosenørn fulgte Vedel, der ønskede forsigtig Tilbageholdenhed uden paa Forhaand at afvise Tanken om Indgriben. Haffner var ivrig for militære Foranstaltninger til Forberedelse af Krigen. Fonnesbech fulgte nærmest de Nationalliberale. Grev Frijs, der tidlig inddroges i Forhandlingerne, stod omtrent som Vedel. Kongen var overbevist om Tysklands Overmagt, og han var mod Deltagelse i Krigen.

Der var dog Enighed om, at se Udviklingen an. Danske Officerer, der havde overværet militære Øvelser i Frankrig, havde faaet et daarligt Indtryk, og i hvert Fald maatte man vide, om Frankrig agtede at foretage noget i Østersøen. Planer herom blev imidlertid hurtig kendt. General *Raasløff* og *Tietgen* var ved Krigens Udbrud i Paris, hvor de straks paa egen Haand indlod sig paa Drøftelser med den franske Regering og ydede deres Bidrag til Udformningen af dristige *Allianceplaner.* De kom hjem, ivrige for Planernes Gennemførelse. Ogsaa fra den danske Gesandt i Paris, Grev Moltke-Hvitfeldt, kom Meddelelser om franske Planer. En Flaade med henved 30 000 Mand skulde sendes til Østersøen for sammen med en lignende dansk Styrke at true Preussen nordfra. Til Gengæld skulde Danmark have hele Slesvig. — Planen var i sig selv haabløs. Det var en selvsagt Ting, at Frankrig maatte samle alle sine Kræfter dér, hvor Afgørelsen maatte falde, d. v. s. ved den fransk-tyske Grænse. Kun den Opløsningstilstand, der raadede i franske Regeringskredse, kan forklare dens Fremkomst. Der skete da heller ikke andet, end at en lille Flaadeafdeling i lidet tilfredsstillende Tilstand sendtes til de danske Farvande. Men i København forstod man foreløbig ikke, hvorledes Stillingen var; man kom dér til at føre sine Forhandlinger paa Baggrund af Fantasier om det store franske Tog til Østersøen.

Saa snart Vedel var kommet hjem fra Norge, foreslog han, at der

skulde udstedes en *Neutralitetserklæring*. I Princippet anerkendtes hans Forslag til denne af hele Ministeriet, men der kom til at gaa en halv Snes Dage efter Krigsudbruddet, før man blev enig om Formen. Nogle af Ministrene ønskede Erklæringen udstedt saa sent som muligt og Indholdet gjort saa forbeholdent som muligt. Paa den anden Side var baade Konge og Kronprins stemt for, at Erklæringen blev mere uforbeholden.

Den 25. Juli faldt *Afgørelsen* i Statsraadet. Tilhængerne af en forbeholden, betinget Erklæring fik i det væsentlige deres Vilje. »Den Neutralitet«, hed det, »Kongen agter at indtage over for den Krig, der saa uventet er udbrudt, er naturlig foreskrevet Hans Majestæt ved Danmarks geografiske Stilling og dets politiske Vilkaar. Fri for enhver tidligere Forpligtelse vil den kongelige Regering lade sin Holdning bestemme af den Agtelse, der skyldes Folkerettens Grundsætninger og bestaaende Traktater. Den vil ikke ophøre at rette sine Bestræbelser paa at sikre Danmark Fredens Velsignelser, alt som den tager Hensyn saa vel til sine fremtidige som sine øjeblikkelige Interesser«.

Dette var kun et Tilsagn om foreløbig Neutralitet, saa længe Forholdene var dertil. Men selv dette mente man det ikke rigtigt at offentliggøre i Danmark. Her bekendtgjordes kun, i Form af Fornyelse af en Anordning fra 1803, nogle Regler for Danmarks Optræden over for de krigsførende; Neutralitetsbeslutningen kom kun med som en Indledningsbemærkning til en af Paragrafferne: »Som Følge af, at Hans Majestæt Kongen, under nærværende Krig agter at vedligeholde Neutraliteten. . . .« Alligevel modtoges Meddelelsen i vide Kredse med Skuffelse; dog trøstede man sig med, at Fremtiden ikke var foregrebet.

Selve Neutralitetserklæringen meddeltes Bismarck sammen med de nøjere Regler; han slog sig til Ro med den; større Spørgsmaal optog jo nu hans Sind. I Tiden før Krigen havde danske Politikere undertiden tænkt sig den Mulighed, at Bismarck, naar Krigen kom, vilde tilbyde Danmark Dele af Nordslesvig mod Neutralitet. Hos Krieger sporer vi Overvejelserne af, hvad Danmark i saa Fald skulde gøre, og Vedel synes i Julidagene at have ventet en eller anden *tysk Henvendelse*. Men den kom ikke. Bismarck tillagde nu saa lidt som i 1866 Danmarks Stilling væsentlig Betydning. Han nøjedes med ved Lejlighed at sige nogle velvillige Ord om det nordslesvigske Spørgsmaal; dets Løsning, sagde han, var hindret af den offentlige Mening og af Kong Vilhelms Opfattelse; det første kunde maaske ændres ved Danmarks Holdning under Krigen, og Kronprinsen tænkte ikke helt som Kongen; men han kunde intet som helst Tilsagn give.

En direkte *Henvendelse* kom derimod straks efter Krigsudbrudet *fra Frankrig.* Herfra meddeltes det, at *Hertugen af Cadore* var sendt til København til Forhandling. Ministeriet benyttede Ventetiden til at drøfte, under hvilke Forhold og paa hvilke Betingelser man kunde opgive Neutraliteten. Desuden talte man om at lade Grev Frijs overtage Udenrigsministeriet eller i det mindste føre Forhandlingerne med Cadore; det første opgaves, og Hall vilde ogsaa nødig have ham som Forhandler, men Rosenørn vilde være fri, og Krieger var ivrig for Frijs; denne tilkaldtes og deltog fra nu af i Drøftelserne.

Den 1. August kom Hertugen; han vekslede foreløbig nogle Ord med Rosenørn og havde en Samtale med Vedel; denne fandt ham lidet tillidvækkende, stødtes navnlig over, at der undslap Cadore Udbrudet: »Le Danemark est si peu de chose« (Danmark er saa lidt). Regeringens Overvejelser fortsattes de følgende Dage. Vedel forelagde Grundlaget for dem: Danmark kan først opgive Neutraliteten, naar Sejre paa den tyske Side Rhinen har givet Udsigt til Frankrigs Sejr, og naar der i Østersøen er en fransk Flaade med 30 000 Mand Landgangstropper; intet Løfte kan gives forinden; opfyldes disse Betingelser, kan Danmark deltage med 20 000 Mand, der dog kun kan være med til at erobre og forsvare Nordslesvig; Flaaden kan gøre Transporttjeneste for den franske Flaade, men ikke blokere tyske Havne. Frankrig skulde til Gengæld love ikke at slutte Fred uden at sikre Danmark Nordslesvig; det skulde garantere dettes Ukrænkelighed og virke for, at det anerkendtes som neutralt Omraade. Der kunde gives Cadore et Indtryk af, at saaledes vilde Danmarks Holdning blive, men intet Tilsagn.

I Ministeriet vilde Hall, Fenger, Fonnesbech og Haffner svække Forbeholdene, Holstein skærpe dem, medens Krieger mæglede og holdt paa Vedels Program, der ogsaa støttedes af Grev Frijs. Kongen frygtede alt, der kunde føre bort fra Neutraliteten; han styrkedes ved Raad af Prinsen af Wales, som gæstede sine Svigerforældre i sidste Uge af Juli, og ved meget indtrængende Henstillinger fra Rusland, til sidst gennem Storfyrsttronfølgeren, der ogsaa besøgte Fredensborg ved denne Tid. Baade i St. Petersborg og i London var man stærkt optaget af at holde Danmark uden for Krigen, saa vel for den danske Kongefamilies Skyld som for ikke at faa Uro paa Østersøen. Foreløbig blev Resultatet, at Grev Frijs ved en første Samtale med Hertugen væsentlig skulde nøjes med at modtage Meddelelser fra ham, men i øvrigt lægge det Vedelske Udkast til Grund for sin Holdning.

Den 5. August fandt Samtalen Sted. Cadore tilbød rent ud Alliance; han lovede 28 000 Mand til Nordslesvig og nævnede 20. August som Tidspunktet; Danmark maatte selv afgøre, om det vilde have hele

Opslag af Krigstelegrammer i Tivoli 1870.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 11. Bd.

Slesvig eller en Del af det. Grev Frijs gjorde opmærksom paa Farerne og Vanskelighederne for Danmark og sagde, at han maatte forelægge Tilbudet for Regeringen. Hertugen fremhævede den Vægt, Frankrig lagde paa allerede paa Forhaand at faa et afgørende Løfte. En ny Samtale den 7. August bragte intet væsentlig nyt fra nogen af Siderne.

I Mellemtiden havde der været en bevæget Forhandling om nogle militære Indkaldelser, som Krigsministeren havde foreslaaet. Kongen fastholdt Nødvendigheden af at forblive neutral, »indtil Preussen var stærkt kuet«, og han var ængstelig ved Indkaldelserne; til sidst billigede han dog disse mod Hjemsendelse af noget andet Mandskab. Den 6. August og Formiddagen den 7. synes der i Ministeriet under Indtryk af Cadores stærke Krav om et Tilsagn at have været en Bevægelse henimod at give dette; i alt Fald var Hall, Fenger, Fonnesbech og Haffner tilbøjelige dertil.

Men den 6. Aug. om Aftenen og i Løbet af den 7. Aug. kom Meddelelserne om de første store *Nederlag for den franske Hær*, og dermed var Afgørelsen faldet i København. Endnu i et Par Dage bølgede Forhandlingerne frem og tilbage i Ministeriet, men den 9. Aug. enedes man, og Dagen derefter gav Udenrigsministeren Hertugen af Cadore *Danmarks Svar*. Man takkede for Forslaget, men udtalte: »Den kongelige Regering tror imidlertid ikke allerede nu nærmere at burde udtale

sig om disse Forslags Indhold; thi de hviler paa en Forudsætning, hvis Virkeliggørelse de seneste uforudsete Begivenheder, af hvor forbigaaende Natur de end forhaabentlig maatte vise sig at være, dog ikke kan andet end maatte udskyde til en ubestemt Fremtid. Under disse Omstændigheder tror den kongelige Regering, at den franske Kejser selv vil finde det hensigtsmæssigt, at Danmark ikke udsætter sig for de overhængende Farer, som en Overenskomst af den paatænkte Natur ikke vilde tøve med straks at paadrage Landet«. To Dage efter forlod Hertugen København. Kort Tid senere foreslog England, at de neutrale Magter skulde love hinanden ikke uden forudgaaende Meddelelse indbyrdes at opgive Neutraliteten. Forslaget fandt Modstand hos nogle af Ministrene, men Vedel satte igennem, at det antoges.

Endnu levede dog hos mange Haabet om, at Begivenhederne kunde vende sig i saadan Grad, at Danmark kunde komme med i Krigen. Selv Grev Frijs afviste ikke Muligheden. Den 14. August skrev han til Vedel: »Jeg har ikke opgivet Haabet om, at der vil tilbyde sig Chancer for os i denne Krig, især hvis den kunde vare i nogle Aar«. Endnu i December fastholdt han Forventningen om, at Begivenhederne kunde vende sig til Gunst for Frankrig. Men Nederlagene fulgte Slag i Slag, og i Januar 1871 overgav Paris sig. Dermed brast Haabet i Danmark selv hos dem, der længst fastholdt det.

3. Rigsdagens Stilling.

De for Danmarks Fremtid saa afgørende Forhandlinger om Neutralitet eller Alliance var foregaaet inden for en snæver Kreds: Regeringen, Grev Frijs, nogle høje Embedsmænd. Lejlighedsvis havde Ministrene drøftet Spørgsmaalene med Mænd, der hørte til i deres egen Kreds, navnlig Mænd som Andræ, Madvig og Monrad; Hall var i stadig Forbindelse med toneangivende Nationalliberale, og nogen Forhandling fandt ogsaa Sted med Lederne af de to store nationalliberale Blade: Bille og Ploug. Derimod var der saa godt som ingen Forbindelse med de *oppositionelle Kredse,* der udgjorde omkring Halvdelen af Folketinget. Rigsdagen var i de Sommermaaneder, da Afgørelsen faldt, ikke samlet, og den sammenkaldtes ikke. Men heller ikke en underhaands Forhandling fandt Sted. Vejen til en saadan vilde dog ellers have været let. Efter Ministeriet Frijs' Tilbagetræden havde det Flertal i Folketinget, der havde stemt mod det, nedsat et *Ellevemandsudvalg* som Fællesorgan for de forskellige Venstregrupper. Heri sad Berg, Balthazar Christensen, J. A. Hansen, Høgsbro, Krabbe og Gert Winther. Den 18. Juli, 3 Dage efter Krigens Ud-

brud, samledes dette Udvalg for at drøfte en Henvendelse til Regeringen eller til Folket, men man naaede ikke videre end til en offentlig Meddelelse om, at Udvalget vilde mødes tre Gange ugentlig. Regeringen kunde have taget dette som en Opfordring til fælles Drøftelse, men den gjorde det ikke; det var en rodfæstet Opfattelse i Ministrenes Kreds, at i saadanne Spørgsmaal havde Venstres Ledere ingen Indsigt. Krieger har den 26. Juli noteret, at Hall har haft Besked om, at Stemningen i »Velfærdscomitéen« var »krigerisk«, men ellers vides Ministeriet ikke at have interesseret sig for denne.

Og Udvalget traadte heller ikke frem med Krav om at blive hørt. Dertil var der ikke fornøden Enighed, selv om Flertallet var »krigerisk«. Først den 7. August, samme Dag Efterretningen om de franske Nederlag kom, havde man en Udtalelse nogenlunde færdig; men Winther var da borte, og han krævede siden Ændringer. Den 9. August opgav man det hele under Indtryk af Nederlagene.

Da *Rigsdagen traadte sammen* i Oktober, mødte Kongen personlig og holdt Trontalen. »Mægtige Begivenheder«, hed det her, »have rystet Europa siden Rigsdagens sidste Samling. Ogsaa til vore Kyster havde Krigen nærmet sig, men ved at opretholde den neutrale Stilling, som Vi fra Begyndelsen af havde indtaget, er det lykkedes at bevare Landet for Krigens Onder. — Er det end ikke givet menneskelige Øjne at forudsee denne store Kamps Afslutning og Følger, staar dog det Haab fast hos Os, som Vi gjentagende have udtalt fra dette Sted, at det Spørgsmaal, som endnu henstaar uafgjort mellem Danmark og Preussen, vil finde en saadan Løsning, at Rigets Selvstændighed i Fremtiden vil kunne sikres og det gode Forhold styrkes til vor mægtige sydlige Nabo.«

Trontalen fremkaldte intet Svar, da der ikke kunde naas fornøden Enighed om en Adresse. Men Spørgsmaalet om Regeringens Stilling til de krigsførende rejstes paa anden Vis. Første August havde Regeringen udstedt en foreløbig Lov om Kreditbeviser for 5 Millioner Rdl., og da Rigsdagen samledes, forelagdes denne Lov for Folketinget, der sendte den i et Udvalg, i hvilket Venstre fik 8 af 15 Medlemmer. I Ministeriet vidste man ikke ret, hverken hvad man skulde meddele Udvalget, eller hvorledes det skulde ske; man vilde nødig lade Rosenørn give Møde, uden at andre Ministre var med. Det blev dog til, at man straks forelagde en samlet Oversigt over Begivenhederne, ledsaget af adskillige Dokumenter. Oversigten var ret uforbeholden. Man gav Besked baade om Frankrigs Forslag, om Englands og Ruslands Advarsler og om Bismarcks Udtalelser; man gav som Grund for den afventende Holdning i de første Krisedage Haabet om at fremkalde et preussisk Tilbud om Nordslesvig, ja hævdede

endog, at et saadant ikke vilde have været usandsynligt, hvis de sydtyske Stater ikke saa hurtig havde sluttet sig til Preussen; vigtige Dokumenter meddeltes, medens andre holdtes tilbage, uden at det ret ses hvorfor. Rigsdagen som Helhed fik Adgang til at gøre sig bekendt med Meddelelserne.

Udvalget bad om Grev Frijs' Instruks til Forhandlingen med Cadore, men fik Afslag; man ønskede Besked om Raasløffs Samtaler i Paris, men fik det Svar, at de var private, og at der kun forelaa Indberetning om en af dem; Forestillingen til Kongen om Neutralitetserklæringen oplæstes, derimod vilde man ikke give Afskrift af Statsraadsprotokollen.

Flertallet var lidet tilfreds; J. A. Hansen skrev en efter Kriegers Udsagn »galdespyende« Betænkning; den dæmpedes i Udvalget, men vedblev dog at være stærkt kritisk; der var ikke givet tilstrækkelig Besked, sagde man, Rigsdagen burde »under saa alvorlige Tidsomstændigheder«, »hvor der var Spørgsmaalet om et Enten—Eller, hvor Valget mellem disse kunde føre til Landets Undergang«, have været indkaldt. Ogsaa et Medlem af Mindretallet, *C. V. Nyholm*, misbilligede, at Rigsdagen ikke var sammenkaldt. De Nationalliberale udtalte sig tvivlende herom, men billigede i øvrigt Ministeriets Holdning.

I Tinget erklærede Raasløff, der var Medlem, at hans Samtaler i Paris havde været helt private.

Danmark kom da igennem den farlige Situation i 1870 uden Ulykker. Hovedaarsagen dertil var, at Frankrigs Nederlag kom saa hurtigt. Var Krigen i nogen Tid gaaet taalelig for Frankrig, og havde dette sat noget ind paa at faa Danmark med, da er det ikke til at vide, om Danmark havde holdt sig udenfor. Folkestemningen for Deltagelse i Krigen var stærk, og den deltes af Flertallet af Politikerne og Ministrene; Kongen var vel imod, men det kan ikke siges, om hans Modstand vilde have været ubøjelig. Men selv de, der var meget stemt for Krig, var paa det rene med, at man maatte se Tiden an. Derom enedes alle, og hurtig talte Begivenhederne deres afgørende Sprog.

Da Frankrigs Nederlag var en Kendsgerning, brødes i danske Sind Tilfredsheden med, at man havde undgaaet at blive inddraget i Nederlaget, med Sorgen over Frankrigs Skæbne og Preussens Sejr. Hvor stærk denne Sorg var, erfarer vi ved at se de Udtryk, den fik hos en Mand som Grev Frijs. I et Julebrev til Vedel skrev han, at denne Jul for ham var endnu alvorligere end Julen 1863, thi den Gang »stillede Horoskopet for Europas fremtidige Udvikling sig dog ikke saa mørkt som nu, hvor det næsten er ligegalt, hvilket Princip

der seirer, dog vil det selvfølgelig for os blive værst, om Preusserne gaae af med Seiren, thi disses Hovmod vil da ingen Grænse kjende«.

Indtrykket af 1870 var i en vis Forstand dybere i det danske Folk end Indtrykket af 1864. Den Gang havde man en Følelse af, at det hele ligesom ikke gjaldt. Det vilde nok inden længe gaa om igen altsammen. Nu forstod man, at det var Alvor. Efter Frankrigs Sammenbrud syntes man helt prisgivet Preussen; Magten var sat i Rettens Sted i Europa, hed det; Uretten triumferede, og al Sikkerhed for de smaa Folk var svundet. Det Omslag i dansk Tankegang, der forberedtes i 1864, fandt først for Alvor Sted efter 1870.

TREDIE AFSNIT

FRA DEN FRANSK-TYSKE KRIG TIL OPHÆVELSEN AF PARAGRAF 5. 1871—79

1. Det nordslesvigske Spørgsmaal.

Ogsaa efter Frankrigs Nederlag bevaredes i det danske Folk en usvækket *Interesse for de danske Nordslesvigere.* Men man havde opgivet Troen paa en nærliggende Genforening. Man samlede nu Kræfterne om Bevarelsen af dansk Sprog og Sindelag, et Arbejde, der var lagt an paa langt Sigt. »Fædrelandet« satte nu snarest sit Haab til, at Tyskerne en Gang selv skulde indse deres Uret. »Og dette er ubetinget den ønskeligste Løsning«, skrev Bladet, »thi først da kunne vi stole paa at beholde, hvad der er vort.«

I Regeringskredsene levede endnu efter Krigen en Forventning om, at Preussen, nu da det stod i sin fulde Magt, vilde gøre i alt Fald nogen *Indrømmelse* i Sønderjylland. Da Preussen og Østrig efter Krigen nærmede sig hinanden, saa man en Opmuntring i, at de ikke udtrykkelig ophævede § 5; man gik ud fra, at Preussen nu let havde kunnet faa Østrig med dertil. Men man gjorde fra dansk Side ikke Skridt for at fremkalde en Afgørelse. Man frygtede, at en Henvendelse i Berlin blot vilde føre til et Afslag, der afskar Fremtidsmulighederne. Desuden drøftede den tyske Presse efter den store Sejr af og til Muligheden af en løsere eller fastere Forbindelse med de omliggende mindre Stater; det kunde hænde, at man fantaserede om Danmark som tysk Admiralstat. I København frygtede man, at saadanne Problemer skulde rejse sig, hvis man søgte en Løsning af det nordslesvigske Spørgsmaal.

Undertiden dukkede i denne Tid baade i Diplomatkredse og i den europæiske Presse Tanker op om en *Neutralisering* af Danmark eller dog af det eventuelt tilbagegivne Nordslesvig. Det var Schweiz' og Belgiens Stilling, man her havde for Øje. Under Fredsforhandlin-

gerne i Wien i 1864 havde de danske Udsendinge Paalæg om at prøve Muligheden deraf; i 1871 anbefalede den engelske Gesandt Wyke Danmarks Neutralisering, og i 1875 nævntes Tanken derom af den franske Udenrigsminister Decazes. Vedel stod lidt usikker over for denne Tanke; han mente nok, at en Neutralisering kunde bringe større Sikkerhed, men han kom ikke helt ud over den Betragtning, at den ogsaa betød mindre Handlefrihed; og han frygtede, at den snarere skulde blive opfattet som en Indrømmelse *til* Danmark end som en Indrømmelse *af* dette, at den skulde træde i Stedet for Nordslesvigs Tilbagegivelse, ikke lette den. I 1874 fandt Tanken en Talsmand i Krigsminister Steinmann, men Udenrigsministeren gik paa Vedels Tilskyndelse, mod den, og den faldt bort.

Et Spørgsmaal af stor praktisk Rækkevidde drøftedes i disse Aar venskabeligt mellem den danske og den tyske Regering. Det gjaldt de saakaldte *Optanter,* d. v. s. de Sønderjyder, som havde benyttet den Ret, de i Henhold til Wienerfreden havde til inden 6 Aars Forløb at vælge dansk Undersaatsforhold i Stedet for tysk. Dette *Optantspørgsmaal* fandt en foreløbig Løsning ved Aabenraaoverenskomsten 1872.

Selve det nordslesvigske Spørgsmaal laa derimod i nogle Aar saa temmelig stille. Af og til rørte man ved det over for det russiske Hof, og ved Lejlighed lod Zaren et Ord falde derom, naar han mødtes med Kejser Vilhelm. Men uden Resultat. En tysk Officer, der var i Slægt med Konseilspræsident Holstein-Holsteinborg og gæstede ham i København i 1872, indberettede, at Greven havde sagt ham, at han allerede i 1870 havde ønsket at tilbyde Preussen Alliance mod at faa Nordslesvig; dengang var han blevet afvist, men nu vilde der blive Tilslutning, hvis Tyskland vilde. Udtalelsen om 1870 er antagelig forstærket, og Bemærkningen om Fremtidsmulighederne er formodentlig en tilfældig Vending, der ikke var Udtryk for virkelige Planer. Den fremkaldte intet Skridt fra tysk Side. Derimod lod Bismarck ved Lejlighed den danske Regering vide, at dens Kamp mod Folketingets Flertal havde hans »uforbeholdne Bifald«; han ønskede en stærk Regering i Danmark og nærede ingen for dette farlige Planer. I Foraaret 1875, da der syntes Udsigt til en ny fransk-tysk Krig, anbefalede *General Moltke* paa given Foranledning at løse det nordslesvigske Spørgsmaal; han lagde ikke Vægt paa Nordslesvigs strategiske Betydning, udviklede han, men han gjorde opmærksom paa, at som Situationen nu var, maatte man efterlade »ret betydelige Stridskræfter« til Beskyttelse af Elbhertugdømmerne. Bismarck svarede, at selv en Grænse ved Bov ikke afgørende vilde ændre danske Stemninger. »Danmark vilde bestandig blive ved at være en mis-

troisk Nabo som Holland og Belgien, og i Grunden vilde dets Følelser mod os være endnu mindre venlige end disse Landes, fordi Erindringen om alle Tab, som Stat og Dynasti har lidt i de sidste 60 Aar, dog til syvende og sidst fæster sig ved Indtrykket af det sidste Tab, Tabet af Hertugdømmerne. Jeg tror ikke paa, at vi kan sikre os et varigt Forbund med Danmark som Betaling for Bovgrænsen.« En Afstaaelse, der ikke var forenet med tilfredsstillende Garanti for tyske Mindretal, vilde fremkalde Bevægelse i Tyskland. Trods alt havde han i 1866, 1869 og 1871 af almindelige politiske Grunde meget anbefalet Kejser Vilhelm en Afstaaelse, men uden Resultat. Nu vilde en Afstaaelse volde stærkt Røre i Tyskland og af dets Modstandere blive opfattet som et Svaghedstegn. »Den, der vil købe sine Fjender ved Indrømmelser, er aldrig rig nok dertil.« En virkelig national Delingslinie kunde ikke angives; Afstaaelse af et mindre Omraade vilde kun medføre øget dansk Agitation ved venligsindede eller beslægtede Hoffer. At Sverige skulde gøre fælles Sag med Danmark, troede han ikke.

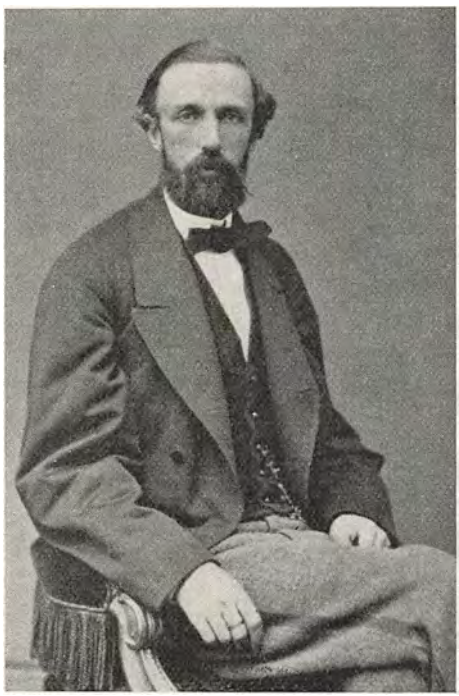

Kong Oskar II af Sverige og Norge. Fotografi fra ca. 1870.

Det var den 1. Maj, Bismarck gav Moltke dette Svar. I Maanedens Slutning kom *Kong Oskar* af Sverige-Norge til Berlin. Han nærede megen Sympati for Tyskland og dets Kejser, men han havde som Skandinav fra Ungdommen en virkelig Interesse for de danske Sønderjyder. Han udkastede den Tanke for Bismarck, at man kunde bytte Nordslesvig med de dansk-vestindiske Øer. Men Bismarck holdt sig til, at Kejseren ikke vilde. Da Kong Oskar paa sin fortsatte Rejse nævnede Sagen i St. Petersborg, fik han dér tilsvarende Besked.

Paa dette Tidspunkt havde Bismarck allerede søgt at faa § 5 ud af Verden ved Aftale med Østrig. I Oktober 1874 gav han den tyske Gesandt i Wien Ordre til underhaanden i eget Navn at føle sig for

om Muligheden. Han gentog, at han tidligere havde ønsket at opfylde Paragraffen, men Kejseren havde hindret det; hvis Østrig krævede det, vilde han straks opfylde den, men kun efter den strengeste Ordlyd. Men den benyttedes nu til Agitation mod Tyskland, især i Rusland, saa Ophævelse var bedre. Østrigs Udenrigsminister Grev *Andrassy* var meget vel stemt mod Tyskland, men han stillede sig dog her afvisende. Han gik ud fra, at Meningen var, at man skulde aftale, hvorledes Opfyldelsen af Paragraffen skulde ske, forklarede, at Østrig tænkte jo ikke paa nogen Sinde at benytte Art. 5 mod Tyskland. Tilsvarende sagde Kejser Frans Josef, at Art. 5 var en Ulempe for Østrig som for Preussen; han vilde gerne forhandle om Omfanget af Afstaaelsen; men om Afstemning maatte der ikke blive Tale, og det stod jo desværre i Paragraffen; at benytte denne mod Tyskland laa Kejseren fjernt. Endnu før Frans Josef havde ytret sig, havde Bismarck givet Ordre til at lade Sagen falde.

Under Spændingen paa *Balkanhalvøen i 1876* fik Østrig imidlertid Brug for Tyskland, og da Andrassy lod en Udsending besøge Bismarck i den Anledning, mindede denne om det ønskelige i at fjerne § 5. Men ogsaa denne Gang vendte Østrig det døve Øre til. Kort efter irriteredes Bismarck atter af den ubehagelige Paragraf. Den sønderjyske Rigsdagsmand *H. Krüger* stillede i April 1877, med Tilslutning af elsasslothringske og polske Rigsdagsmænd, ɔ: de »rigsfjendske« Partier, Andragende om, at Rigsdagen skulde »opfordre Rigskansleren til ufortøvet at træffe Foranstaltninger til, at den Ret, som Pragfredens Artikel 5 havde tilstaaet de nordlige Distrikter i Slesvig til frit at afstemme om deres statsretslige Undersaatsforhold, saa snart som muligt kunde blive opfyldt.« Bismarck lod en Embedsmand svare, at Slesvigerne kunde ingen *Ret* udlede af § 5; den stod i en Traktat mellem Preussen og Østrig, og kun de to Lande havde at træffe Bestemmelse med Hensyn til dens Udførelse. Den danske Regering havde ivrig stræbt at afholde Krüger fra at stille Forslaget, og den fralagde sig over for Tyskland alt Ansvar for det.

I April 1877 rykkede Russerne ind i Tyrkiet, og dermed begyndte en Række Begivenheder, under hvilke Østrig havde al mulig Interesse i at komme godt ud af det med Tyskland. En Tid frygtede man en russisk-engelsk Krig. Ministeriet Estrup, der i 1875 var fulgt efter det kortvarige Ministerium Fonnesbech (1874—75), ængstedes saa stærkt derved, at man i 1878 flyttede Soldaterne fra Lejren ved Hald til Sjælland. Krigen mellem England og Rusland blev imidlertid undgaaet, og i Juni 1878 mødtes Stormagtsrepræsentanterne i Berlin for at udligne alle de opstaaede Modsætninger. Under Kongressen søgte den danske Regering at faa de engelske Repræsentanter til underhaan-

den at minde den tyske Regering om det sønderjyske Spørgsmaal. Englænderne havde imidlertid Betænkeligheder, og Tanken gennemførtes ikke.

Ved den Tid havde Bismarck allerede truffet sine Aftaler. I September 1877 talte han med Andrassy om § 5, og i Februar 1878 kunde Andrassy meddele, at Østrig var rede til Forhandling. Denne trak ud i et Par Maaneder, og Bismarck viste i denne Tid megen Utaalmodighed; nu vilde han være færdig med den ærgerlige Sag. I April 1878 sluttedes en *Traktat med Østrig,* der kortelig *ophævede* § 5. De to Regeringer lovede paa Bismarcks Forslag at hemmeligholde Aftalen et Aar; man vilde ikke have den Sag ind i de forestaaende Stormagtsforhandlinger.

Der kom dog ikke til at gaa saa lang Tid. I Sommeren 1878 døde den tidligere Konge af Hannover, som i 1866 havde mistet sit Land i Krig med Preussen. Bismarck søgte en Overenskomst med hans Søn Hertug Ernst August af Cumberland; men denne afslog Forhandling. Fra da af omfattede Bismarck ham med et dybfølt Fjendskab, og han frygtede vel ogsaa hans Indflydelse paa den engelske Kongeslægt, som Hertugen tilhørte. Allerede i 1874 havde der været Planer om et Ægteskab mellem Hertugen og Christian IX's yngste Datter, Prinsesse Thyra; det daværende Ministerium havde hindret det, men nu genoptoges Tanken, ivrigt støttet af Dronning Louise og af Thyras Søster Prinsessen af Wales. Kongen synes at have været ængstelig; han undgik længe at tale med Estrup og Rosenørn-Lehn derom. I Ministeriet var Stemningen vistnok svingende og usikker; Krieger, der gennem Vedel fulgte Begivenhederne, var yderst misfornøjet. Men pludselig meddeltes Forlovelsen i November 1878, og den 21. December fandt Brylluppet Sted i København. Bismarck blev højlig forbitret, ikke mindst fordi nogle af Hertugens Tilhængere, der mødte med Lykønskning i København, hædredes med høje danske Ordener. Han lod sine Aviser aabne en Pressekampagne mod det danske Hof, og han foreslog Østrig at bekendtgøre Ophævelsen af § 5. Østrig var rede, men vilde ikke have, at det skulde vides, at Aftalen derom var sluttet paa en Tid, da det havde haardt Brug for Tyskland, og, af Hensyn til det danske og engelske Kongehus, heller ikke, at det skulde se ud, som Aarsagen var det cumberlandske Ægteskab. Saa fandt man paa at datere Aftalen den 11. Oktober 1878. Det var efter Berlinerkonferencen, og det var just den Dag, da Christian IX havde meddelt Frans Josef den forestaaende Forlovelse. I Februar 1879 fandt Offentliggørelsen Sted.

Indtrykket i København var overmaade stærkt, baade ved Hoffet,

Prinsesse Thyras Formæling i Slotskirken, 21. December 1878.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 20. Bd.

i Ministeriet og i politiske Kredse. Der kom hurtig Rygter ud om, at den 11. Oktober ikke var den rette Dato; snart hed det, at Aftalen stammede fra Berlinerkongressen, snart at den var truffet i Januar 1879 og antedateret; men sædvanlig satte man den i Forbindelse med det cumberlandske Ægteskab. Den Opfattelse blev almindelig, at Hoffet havde paadraget sig et tungt Ansvar, og at Ministeriet ikke paa rette Vis havde varetaget Landets Interesser.

Ministeriet søgte at vende det hele til det gode. Man vendte sig direkte til den tyske Regering, tilkendegav sin Overraskelse ved at se »den internationale Aftale« om Tilbagegivelse af en Del af Slesvig ophævet, men tilføjede, at det, man navnlig havde lagt Vægt paa, var den Erkendelse, § 5 indeholdt, af, at Retfærdigheds- og Billighedsgrunde bød at gøre det danske Folk Indrømmelser; man vilde ved saadanne vinde ikke blot det danske Folks, men ogsaa det svenske og norske Folks Sympati; man forstod, at Tyskland ikke i en saadan Sag vilde handle »uden i fuld Udfoldelse af sin lovmæssige Ret«, at det var det imod at lade sig tvinge af »en Forpligtelse over for en tredje Magt«; men denne Vanskelighed var jo nu fjernet; man kunde nu

træffe en Ordning uden at være bundet ved Bestemmelsen om Afstemning.

Men denne Henvendelse faldt ikke i god Jord. Som Svar fik man en utvetydig Erklæring om, at Tyskland betragtede Spørgsmaalet som helt bortfaldet, og da den danske Gesandt i Wien havde brugt nogle uforsigtige Vendinger om Danmarks »Ret«, maatte Rosenørn-Lehn over for den tyske Udsending i København desavouere ham og udtrykkelig erkende, at man ikke fra dansk Side havde haft Ret til nogen Afstaaelse, en Erkendelse, der forøvrigt i forsigtig Form laa i selve Henvendelsen.

Bismarck vedblev imidlertid de følgende Aar at lade det danske Hof føle sin Vrede. Det opfattedes i de Dage som et vanskeligt politisk Spørgsmaal, om Prinsesse Thyra kunde besøge sine Forældre, og om hendes Mand kunde følge hende. Det danske Hof blev for Bismarcks Bevidsthed et Arnested for al Slags tyskfjendtlige Intriger, hvor det engelske og russiske Slægtskab udnyttedes mod ham.

I den danske Befolkning vakte *Ophævelsen af § 5 ny Vrede mod Tyskland.* Man havde aldrig rigtig gjort sig klart, at rent juridisk var kun Preussen og Østrig Deltagere i Pragfreden; man gik ud fra, at denne skabte en Ret ogsaa for Danmark og Nordslesvigerne; § 5's Ophævelse følte derfor som et nyt Retsbrud. Fra Ministeriets Side skete intet for at modarbejde denne Opfattelse; dets Erklæring til Tyskland blev ikke bekendt. Baade Nord og Syd for Kongeaaen opfattede vedblivende mange § 5 som gældende Ret. »Fædrelandet« gav Stemningen Udtryk i Ordene:

»Nu traadte de sønder det givne Ord,
Og brød, hvad i Guds Navn de loved.«

Men engang vil den Ørn, der nu flyver mod Solen, falde:

»Engang vil den komme Gjengældelsens Dag,
da jeg trykker mit Barn til mit Hjerte.

Saa stærk var Stemningen, at Universitetslærerne for at undgaa tysk Besøg opgav at indbyde Repræsentanter for Universiteter uden for de skandinaviske Lande til Universitetets 400 Aars Fest.

Bevægelsen gav Genlyd paa *Tinge.* Et Par Dage efter at Meddelelsen var kommet, foreslog C. Berg paa Venstregruppernes Vegne Højre, at man skulde begære Forklaring af Ministeriet. Estrup vilde nødig, og Højre stillede sig derfor ret tilbageholdende, men efter langvarige Forhandlinger bekvemmede man sig til at lade Udenrigsministeren i to lukkede Møder af begge Ting i Marts 1879 give en

samlet Beretning om Begivenhederne Nordslesvig vedrørende fra 1866—1879. Fremstillingen ledsagedes af en Række Dokumenter, som Medlemmerne fik Adgang til at gennemlæse. Der var indgaaende Besked om Alliancetilbudet i 1866 og Forhandlingerne om § 5 indtil 1870. Mindre fyldig var Skildringen af de følgende Aar. Man opstillede den Formodning, at Aftalen om § 5 var truffet i August—September 1878; det cumberlandske Ægteskab omtaltes kun flygtigt. Man havde opgivet en Protest, der hævdede, at § 5 gav Danmark en selvstændig Ret, fordi denne kun vilde have irriteret; det samme gjaldt en Henvendelse til andre Magter, der dog intet vilde have foretaget. Man havde nøjedes med »i Berlin at fremstille, hvorledes Ophævelsen af Artikel 5 ikke i og for sig var identisk med Ophævelsen af Spørgsmaalet selv.« Det meddeltes, at Tyskland havde svaret helt afvisende. Men de Rigsdagsmænd, der ikke i Forvejen vidste Besked, blev ikke klare over, at man udtrykkelig havde erkendt, at *Danmark intet særligt Retskrav havde.*

Meddelelserne fulgtes ikke af Forhandling. De synes ikke at have vakt saa megen Opmærksomhed, som man kunde have ventet. Oppositionen følte sig her paa usikker Grund, og Flertallet var delt i to Grupper, der stod skarpt over for hinanden. I Ministeriet var man en Tid saa bevæget ved Begivenhederne, at der taltes om Estrups og Rosenørn-Lehns Afgang, men man faldt snart til Ro igen.

2. Neutralitetsovervejelser 1878.

Da det under den russisk-tyrkiske Krig 1877—78 mentes at trække op til en Krig mellem England og Rusland, fandt Drøftelser Sted mellem Danmark og Sverige-Norge med Hensyn til den Neutralitetspolitik, der i saa Fald burde føres. Fra dansk Side var det Vedel, der 2. Maj 1878 lagde de Synspunkter til Rette, om hvilke Regeringen samlede sig.

Vedel gik ud fra, at Tyskland vilde stille sig neutralt, men med Sympati for Rusland. Han frygtede vel den Mulighed, at Tyskland senere vilde tage mere eller mindre klart Parti for Russerne, og de Vanskeligheder, dette kunde medføre for Danmark, men i Øjeblikket mente han, at man kunde se bort derfra og kun beskæftige sig med den Situation, der vilde indtræde ved en engelsk-russisk Krig. Hans Slutning var, at Danmark maatte »indtage en Neutralitet, der ikke kan opfattes af England som uvenlig, men paa den anden Side er det tillige vigtigt, at Tyskland ikke i vor Neutralitets Charakter seer en

Tendents til at slutte os til England, hvis et Brud mellem de to Magter maatte ske.«

Med Hensyn til Midlerne dertil maatte man tage sit Udgangspunkt i den Neutralitetspolitik, der var ført under Krimkrigen. Men paa et Punkt rejste der sig Tvivl. De nordiske Lande havde under Krimkrigen ladet deres Havne være aabne for de krigsførendes Skibe, bortset fra enkelte Krigshavne; til København havde de da Adgang. Dette ansaas for en Fordel for Englænderne. I Mellemtiden havde imidlertid disse under den nordamerikanske Borgerkrig og den fransk-tyske Krig selv fulgt strengere Regler, saa de kun tillod kortvarigt Ophold af Krigsskibe i deres Havne. Man nærede nu en vis Frygt for, at Russerne skulde paaberaabe sig dette og finde Støtte i saa Henseende fra tysk Side. Vedel mente dog ikke, at dette vilde ske; de nordiske Lande havde under den fransk-tyske Krig fulgt Reglerne fra Krimkrigens Tid, uden at der var rejst Indvending derimod. Han lagde desuden Vægt paa, at et Forbud, saa talrige som de nordiske Landes Havne var, dog i hvert Fald ikke kunde haandhæves. Der var ogsaa Tvivl om, hvorvidt Kul skulde behandles som Kontrabande, men ogsaa her standsede han ved Krimkrigens Fremgangsmaade; Kul var da blevet behandlet som enhver anden Vare. Estrup var i Modsætning til Vedel stemt for en Lukning af Havnene for at vise Velvilje over for Tyskland, men han gav til sidst efter.

I Sverige-Norge var Synspunkterne i alt væsentligt de samme som Vedels, og man udarbejdede i Forstaaelse Forslag til ensartede Neutralitetsregler. Men Begivenhedernes Gang gjorde dem jo overflødige.

Af Hensyn til den spændte Situation blev der truffet Bestemmelse om, at Lejrøvelserne, der plejede at finde Sted ved Hald i Nærheden af Viborg, dette Aar skulde holdes paa Sjælland, og at de skulde foregaa i to Hold. I en Redegørelse til Gesandterne gav man den Grund for Flytningen »at en Krig kan udbryde, i hvilken Østersøen da neppe vilde undgaa at blive Skuepladsen for militaire Operationer. Og uagtet den kongelige Regjering ikke nærer nogensomhelst Frygt for, at, hvis en saadan Calamitet maatte indtræde, de krigsførende Magter jo i fuldeste Maal vilde respektere den strænge Neutralitet, som den danske Stat vil iagttage i en Krig, der ikke vedrører den, vilde det dog ligge nær at tænke sig, at Tilstedeværelsen af mægtige Flaader ved vore Kyster kunde hist og her medføre Uordener, som den kongelige Regjering baade for sin egen Skyld og for de andre Magters Interesse maatte føle sig forpligtet til at fjerne.« Derimod skete Flytningen, hed det, »ikke for at vor eventuelle Neutralitet skulde søge en yderligere vistnok unødvendig Styrke i nogensomhelst Væbning.«

Disse forskellige Overvejelser fik jo, da Krigen blev undgaaet

ved Berlinerkongressen 1878, ikke umiddelbar Betydning, men de har Interesse som Udtryk for de Synspunkter, Vedel hævdede, og Regeringen fulgte.

3. Stemninger 1870—1879.

I Aarene efter den fransk-tyske Krig optog det sønderjyske Spørgsmaal ikke Sindene i samme Grad som i Tiden mellem 1864 og 1870. Man ventede jo ikke længere en snarlig Løsning. Genforeningen var blevet en fjern Mulighed; Haabet derom byggedes nu kun paa, at »Verdensstyrelsen« ikke tillod »det Onde« at triumfere evig. Desuden trængte indre Spørgsmaal sig i Forgrunden. Den haarde Kamp om Folketingsparlamentarismen begyndte, Socialismen holdt sit Indtog, og Georg Brandes' Fremtræden satte Sindene i heftig Bevægelse. Men dette betød ikke, at Sønderjyderne var glemt. Begivenhederne Syd for Kongeaaen fulgtes vedblivende med megen Opmærksomhed i Pressen; sønderjyske Besøg fortsattes; talrige Sønderjyder søgte til Højskolerne, og personlige Baand knyttedes i end større Omfang end før mellem Danske Nord og Syd for Grænsen. Ved Lejlighed blussede Stemningen op med samme Voldsomhed som tidligere.

Dette gjaldt saaledes ved et nordisk Vennemøde af Grundtvigianere, der holdtes i København 1872 kort efter Grundtvigs Død. Her anbefalede *Bjørnstjerne Bjørnson,* der i 1870 saa ivrig havde tilbudt den norske Ungdom til Kamp mod Tyskerne, at søge Udsoning med Tyskland. Skønt Ordene var forsigtige, vakte de megen Uro i Forsamlingen, og værre blev det, da han kort Tid derefter i en norsk Avis tilraadede Kristenfolket i Norden at søge at genvinde Nordslesvig ved den gensidige Velviljes Magt. »Det er Signalerne, som maa forandres,« skrev han. »I Stedet for Hadets Signaler maa vi hejse »Venne-Signaler«. Jeg melder mig ud af Hadets Forening.« Nordens Fremtid maatte søges snarere med de germanske Stammefrænder end med Romaner og Slaver.

Nu brød en Vredesstorm løs. Det regnede med Protester. Bjørnson stempledes som »Preusserven«, »en falsk Profet«, der sveg sin Fortid og opgav Rettens Sag. *Pauline Worm,* en af Kvindebevægelsens første Ordførere i Danmark, tilraabte ham:

»Stryg Korsets Flag du gamle Norge!
Du blev for spag til Aandens Strid.
Lad vaje over dine Borge
En Dødens Fane sort og hvid!
Thi den, der højt og stolt blev baaren,
Da Livets Røster mægtig lød,
Den er for fransk med Trikoloren,
Den er for dansk med Dugen rød.«

Fra Norge svarede *Andreas Munch* hende:

»Nej, Norge stryger ikke Flaget,
Korsflaget med det Røde, Blaa,
Fordi en Sværmer har behaget
En Volte nu paany at slaa!«

»Den Uret Danmark maatte lide,
Den brænder dybt i Norges Bryst.
Og Dødningsflaget, det sort hvide,
Skal aldrig taales paa vor Kyst.«

Og *Henrik Ibsen,* der under Paris' Belejring fra Dresden, hvor han hver Dag saa »Preussens dødningfarver — sorgens sorte-hvide klud«, havde udslynget sit varslende Ord:

»Just i sejren bor forliset
Preussens sværd blir Preusser-riset;«

hyldede nu Nordslesvigernes Kamp og vendte sig spottende mod »Pangermanismens præst«:

»Der er omslag i vente! Klem paa med talerne!
Vejrhanen paa fløjen har forandret signalerne. —«

Medens Interessen for Sønderjyderne saaledes selv i de roligste Tider holdt sig med fuld Styrke, sygnede den politiske *skandinaviske Bevægelse* afgjort hen i Aarene efter 1870. Foreninger og Tidsskrifter, der virkede for den, standsede omkring 1870. Men dette betød ikke, at Samfølelsen mellem de tre Folk svandt bort. Gennem Højskolerne naaede den ud til nye Kredse, og den bevaredes om end i ændret Form i den akademiske Verden. Det nordiske Studentermøde i Uppsala blev et Udtryk derfor. Det blev som Christianiamødet i 1869 ikke en politisk Forhandling, men en Drøftelse af Dagens store Spørgsmaal. C. Bille sagde dér rent ud, at den politiske Enhed, hvorom man før talte, nu laa uden for Tankerne. Det var en folkelig Enhed, man nu satte som Maal. Henrik Ibsen, der ikke vilde med til Mødet, skrev til det sit bitre »Langt borte«, som en Art Gravsang over den politiske Skandinavisme:

»Held over al eders sorgløse flok!
Held over eder, hvem legen er nok.«
»Genfærd af afdøde tider og mænd
gaar i vor ynglingeskare igen.

Af frasernes tåger og festernes røgelse
formes et verdenshistoriens spøgelse.«

Som Modsætning satte han den tyske og den italienske Enhedsbevægelse:

»De *vilde* sin drøm; så kom sejren siden
Europa er voksent, og vågen er tiden.«

Der var heri nogen *Uretfærdighed,* baade mod Studentermødets Mænd, der netop behandlede Dagens Emner, ikke den gamle Bevægelse, og mod de tidligere skandinaviske Bestræbelser. I Italien og Tyskland havde Enhedsbevægelsen langt fastere geografisk og vel ogsaa sprogligt Grundlag end i Norden; Italien og Tyskland kunde ved national Samling vinde en Magt, som Enheden ikke kunde bringe de nordiske Folk. Den *politiske* Skandinavisme kunde ikke lykkes, fordi de tre Folk i farefulde Øjeblikke ikke *kunde* hjælpe hinanden. Men ud af den voksede en nordisk Fællesfølelse, der var baade stærk og dyb, og som blev Grundlag for et aandeligt og praktisk Samarbejde, der paa mangfoldige Omraader blev af stor Værdi for alle de tre Folk.

Frankrigs Nederlag og den endelige Opgivelse af den politiske Skandinavisme ændrede ogsaa Opfattelsen af *Danmarks militære Stilling.* Haabet om Sejr gennem Alliancer var døende. Der var vel dem, som regnede med, at en russisk-tysk Krig skulde komme efter den fransk-tyske, og at Danmark da skulde faa nye Muligheder. Men Troen derpaa fik aldrig Raaderum. Ved Nytaarstid 1872 vendte »Fædrelandet« sig mod den; dels var en saadan Krig meget usandsynlig, hed det, dels maatte Danmark, hvis den kom, »holde sig saa stille som en Mus og være glad ved, at dets Bistand ikke for nogen af disse Magter kunde være af nogen Værdi«. I det hele droges ofte den Lære af Begivenhederne i 1870, at Danmarks Deltagelse ikke vilde være af Betydning under Krig mellem andre, og at en forsigtig Holdning over for Tyskland var fornøden.

I Rigsdagen drøftedes i disse Aar af og til Danmarks udenrigspolitiske Stilling i Forbindelse med de omstridte Militærlove. Ministerierne var tilbøjelige til at begrunde disse med den spændte Situation i Europa; Oppositionen svarede med Krav om, at Regeringen skulde give Besked om Landets Stilling til andre Stater. I 1874 under Ministeriet Holstein-Holsteinborg opnaaede Finansudvalget, at Udenrigsministeren gav det en Redegørelse, der synes at have virket tilfredsstillende. I Begyndelsen af 1875 udtaltes fra oppositionel Side i Folketinget over for Militærforslagene, at det bedste Værn vilde være et bedre Forhold til Tyskland, og man bad atter Regeringen give Besked om Stillingen. Fonnesbech, der nu var Konseilspræsident, svarede, at Udenrigsministeren næppe kunde sige andet, end man vidste i Forvejen, men var der Ønske om Oplysninger, vilde han »selvfølge-

lig være villig og pligtig« til at give dem; han havde den Opfattelse, at et bedre Forhold til Tyskland var »en meget god Fæstning«; der var jo ikke anden Vanskelighed deri end »det Spørgsmaal, som de Herrer kjende lige saa godt som vi Andre«. Et Par Dage derefter foreslog Venstres Bestyrelse i Folketinget, at Tinget skulde gaa i Udvalg for at tilvejebringe Oplysning om Regeringens Holdning og Virksomhed udadtil. Behandlingen kom først i Marts. Udenrigsministeren sagde her, at han kun havde »aldeles almindelige Oplysninger«, der egentlig ikke sagde andet end, at »Danmarks Stilling lige over for Udlandet i dette Øjeblik er god, og at der ikke paa Horisonten viser sig nogen Uveirssky, der truer Landets Fremtid«. Oplysningerne burde ikke gives i lukket Møde, da det kunde fremkalde urigtige Forestillinger. Det endte med Nedsættelse af et Udvalg til Forhandling med Udenrigsministeren om Formen, men en virkelig Drøftelse kom ikke i Stand.

Lejlighedsvis dukkede Spørgsmaalet om *Danmarks Neutralisering* op paa Tinge. I December 1874 under en Militærdiskussion i Folketinget udtalte General Thomsen sig ret velvillig derom. Gert Winther foreslog i Foraaret 1875, da der i Pressen førtes en Del Diskussion om denne Tanke, at der til Militærlovene skulde knyttes en Indledning om, at Militærvæsenets Maal var at opretholde Danmarks Neutralitet. Krigsminister Steinmann, der, som vi har set, inden for Ministeriet var Talsmand for Neutralitetstanken, modtog Forslaget velvillig, men i Venstre var der endnu ikke Enighed herom; Chr. Berg erklærede, at dansk Militærvæsens Opgave i det hele maatte være at hævde Danmarks Rettigheder, og dertil hørte Gennemførelsen af § 5. Højre Fløj gik ogsaa imod, Steinmann opgav sin Tilslutning, og Forslaget forkastedes med 63 mod 7.

Siden fik Rigsdagen jo i 1879 Oplysning om Forhandlingerne om Nordslesvig; i den Oversigt, som da gaves, var medtaget Bismarcks ovenfor nævnte Bemærkning om Ønskeligheden af en stærk Regering i Danmark, samt en dertil knyttet Vending om, at han ingenlunde sympatiserede med dem i Danmark, der ansaa Hær og Flaade for unyttige Statsindretninger.

Omtrent samtidig fremførtes i Rigsdagen Tanken om at søge Trygheden for Danmark gennem Aftale om mellemrigske Forholds Afgørelse ved *Voldgift*. Enkelte Stridsspørgsmaal mellem forskellige Stater var i de nærmest foregaaende Aar afgjort paa denne Vis, og Forslag om Oprettelse af en Domstol til Afgørelse af saadanne Tvistigheder havde været fremme i den engelske, italienske og svenske Rigsdag. I 1875 samledes i Danmark paa Adresser til Fordel for Voldgiftstanken 11 744 Underskrifter; deraf var godt 3000 fra København, hvorfra

de indsendtes til Folketinget af Fagforeningernes Formand; Resten var aldeles overvejende fra de Bjørnbakske Egne: Aarhus, Randers og Viborg Amter. I Tilknytning til Adresserne stillede Gert Winther og to jyske Gaardmænd Forslag om, at Tinget skulde opfordre Regeringen til »at virke hen til Oprettelsen af en europæisk Voldgiftsdomstol til Afgørelse af mellemrigske Stridigheder«. Forslaget gik til Udvalget for Andragender, hvoraf ingen af Forslagsstillerne var Medlemmer; Udvalget erklærede sig enigt med Forslagsstillerne i Tanken, men mente ikke, at den danske Regering kunde virke for dens Gennemførelse; man opfordrede blot Regeringen til at slutte sig til Tanken, hvis der viste sig Udsigt til Virkeliggørelse. Forslaget naaede imidlertid ikke frem til Behandling.

Alt i alt stod Oppositionen endnu *ret usikker* paa det udenrigspolitiske Omraade, og Stemningerne inden for den var forskelligartede. Man var derfor tilbøjelig til at slaa sig til Ro med, at i saa Henseende skete der vel ikke stort; var der et eller andet, man kunde angribe Regeringen med, benyttede man det, men selv at opstille et Program, en særegen Politik, forsøgte man ikke.

Hørup, der som »Morgenbladet«s ypperste Medarbejder allerede nu meget paavirkede Stemningerne paa saadanne Omraader, skildrede engang senere i Tiden, hvorledes han bevidst havde søgt at drage Interessen fra de udenrigske til de indenrigske Spørgsmaal. »Den Gang«, sagde han, »forekom det mig meget magtpaaliggende at indrette det saadan for vore Landsmænd, at de ogsaa læste Indlandet, ja, at de læste det selv med Fare for at springe Udlandet over.« Det lykkedes i fuldt Maal.

Men selve *Militærspørgsmaalet* fik just i disse Aar en stedse stigende Betydning i den indre Politik. Frankrigs Nederlag og Opgivelsen af den politiske Skandinavisme ændrede Opfattelsen af det danske Militærvæsen. Hidtil havde Interessen samlet sig om den kampberedte Hjælpehær, selv om nogle Officerer allerede før 1870 begyndte at anbefale Københavns Befæstning. Nu brød, først i Officerskredse, siden ogsaa i politiske Kredse, den Opfattelse frem, at det fornødne var at have eet Punkt i Landet, der kunde forsvares, indtil Hjælp kunde komme. Dette Punkt maatte være Landets Hovedstad. Hvorfra Hjælpen skulde komme, gjorde man sig ikke klart; nogle tænkte paa Rusland, de fleste lod det staa hen. I 1873 var Tanken saa langt fremme, at Krigsminister Thomsen kunde stille Forslag om Anlæg af Landbefæstning og Udvidelse af Søbefæstningen. Endnu var denne Tanke ikke eneraadende i ministerielle Kredse. Carl Ploug stod saaledes ret kølig over for den. Men for dem, der troede paa et Forsvars Værdi, var der megen Styrke i den Betragtning, at det kunde ikke

nytte at sprede Forsvaret; det maatte samles om eet Punkt, og dér forberedes i Tide. Efterhaanden sejrede denne Opfattelse i alle de Kredse, der støttede de skiftende Regeringer.

Et Flertal af Venstre, »*Det nationale Venstre*«s Mænd, baade Berg, Bojsen og Høgsbro var derimod Talsmænd for et Forsvar ved Grænse og Kyster, bygget paa det »levende Værn« og formentlig billigere end det, der samlede sig om Københavns. J. A. Hansen og de fleste af hans Folk stillede sig nærmest paa samme Standpunkt.

Et *Mindretal* holdt derimod paa, at et egentligt Forsvar var haabløst, og at man burde nøjes med »en Vedtægtshær«. Det var Bjørnbakkernes Standpunkt. Det skarpeste og klareste Udtryk fik dette i den gamle Tschernings Indlæg mod Fæstningen, skrevne i 1873, et Aarstid før hans Død. Han samlede sin Opfattelse deri, »at enhver Væbningsbestræbelse, hvis Formaal gaar videre end til at holde Folket i Aande og afgive Midlerne til en Grænsebevogtning mod Marodeurer, Røvere og tilfældige Grænseoverskridelser, om Krig bryder ud i vor Nærhed, at enhver Væbningsbestræbelse, der skal sætte os i Stand til enten umiddelbart ved Fredsbrud at vælge vor Forbundsfælle, eller under Form af væbnet Neutralmagt at afvente den gunstige Lejlighed til at træde i Kampen, kun tjener til at fremskynde Rigets Undergang«.

FJERDE AFSNIT

FRA PARAGRAF 5's OPHÆVELSE 1879 TIL SYSTEMSKIFTET 1901

1. Nye Stemninger.

Vi har set, at den nationalliberale Opfattelse af Danmarks Stilling mellem Folkene havde overlevet Brydningen efter 1864 og bevaret Livskraft nok til i Aarene indtil 1870 at bestemme dansk Politik og beherske dansk Tankegang. Efter 1870 opløstes og omformedes den stille og gradvis, men uden at nye Opfattelser for Alvor tog dens Plads. Først i Firserne fuldbyrdedes Omslaget. I omdannet Skikkelse levede den *nationalliberale Opfattelse* videre i de styrende Kredse, men dens folkelige Præg var borte, den fik under Estrups Ledelse Konservatismens Mærke. Uviljen mod Tyskland bestod, men Sympatien for Vestmagterne var afløst af Velvilje for Rusland, hvis nye Zar Alexander III (1881—94) Aar efter Aar gæstede Danmark og bødes hjertelig velkommen som Medlem af det danske Kongehus. Den stærke nationale Stemning bevaredes, men den knyttedes ikke som før til Folkestyrets Idé; den militære Forsvarsbevægelse blev dens Brændpunkt. Disse Stemninger blev de raadende hos Godsejere og Proprietærer, i det meste af Borgerskabet og hos Flertallet inden for den akademiske Verden.

En ny Opfattelse brød derimod under forskellige Former igennem hos *de radikale Akademikere,* der fulgtes af en Del af Bønderne, desuden blandt de grundtvigsk prægede Bønder og endelig hos de *socialdemokratisk* paavirkede Arbejdere. Fælles for disse tre Grupper var et nyt Syn paa det danske Folks Stilling til andre Folk, navnlig til Tyskerne og de to nordiske Folk. Der skabtes en *ny Opfattelse af dansk Historie.* Det nationalliberale Slægtled og de samtidige grundtvigske Kredse havde i Virkeligheden opfattet Danskerne som det ud-

valgte Folk, »Guds Hjertefolk«, der i Grunden altid havde Ret over for andre; det kunde lide Nederlag og Tab; men det skyldtes andres List, Ondskab og Overmagt, undertiden Danskes overdrevne Troskyldighed.

»O Danmark, paa Rænker du aldrig dig forstod,
Det har du tit betalt med dit dyreste Blod«

var Ord, der var gaaet dybt ind i Bevidstheden. Dansk Historie opfattedes som en brat Skiften mellem lyse og mørke Tider, dybt forskellige. De Personligheder, der havde bestemt Landets Skæbne, deltes skarpt i gode og onde. Den hele Opfattelse var Romantikkens. Historien var et spændende Drama, et lærerigt Skuespil, hvis Personer manede til Efterligning eller stod som afskrækkende Eksempler. Om den historiske Sandhed af det Billede, som oprulledes, spurgte man, i hvert Fald uden for Faghistorikernes Kredse, kun sjældent; man gik ud fra den som givet. Faa eller ingen af Tidens Historikere eller dets andre toneangivende Mænd i Politikkens eller Aandslivets Verden vilde have vedkendt sig denne Opfattelse saaledes stillet paa Spidsen. Men mere eller mindre prægede den dog deres Syn paa Danmarks Vilkaar saa vel som deres Handlinger, og det var i den tilspidsede, letfattelige Form, den nedfældedes i Befolkningen og paavirkede dennes Følelsesliv dybt og varigt. Ingemanns historiske Romaner, en Rigdom af uovertrufne nationale Digte, sungne ved Tusinder af Folkemøder, Pressen med den hele Kreds af gamle Provinsblade, samlede om det i noget nær et halvt Aarhundrede herskende Blad »Fædrelandet«, og ikke mindst de opblomstrende Folkehøjskoler og de i hurtig Udvikling værende Folkeskoler fæstnede denne Opfattelse i Folkebevidstheden. Den var det naturlige Resultat af Nationalfølelsens første Gennembrud, og den svarede til lignende Opfattelser i andre Folk.

Dette Grundsyn ændredes afgørende om end ikke brat i Firserne og Halvfemserne.. To Historikere, *A. D. Jørgensen* og noget senere *Kr. Erslev,* gjorde fremfor andre det banebrydende Arbejde. Fra Halvfjerdsernes Begyndelse havde *Georg Brandes* slaaet til Lyd for den nye Opfattelse af historisk Udvikling, der var trængt igennem i Frankrig og Tyskland; han havde anlagt et kritisk Syn paa den beundrede danske Litteratur, stillet den i Forhold til de store Landes Digtning og Filosofi. *Hørup* havde fra 1873 i »Morgenbladet« Dag efter Dag undergravet Troen paa den nationalliberale Politiks Klogskab og Ret. Men først nu skabtes et paa indgaaende Forskning bygget nyt Syn paa dansk historisk Udvikling. Med skarp Kritik prøvede de historiske Forskere Grundlaget for den Opfattelse af dansk

Historie, hvorpaa man hidtil havde bygget. De anlagde over for den et nøgternt Syn, baaret af Forstaaelse af de Udviklingens Love, der gælder for Folkenes Liv. De gjorde det klart, at selv i det sønderjyske Spørgsmaal var ikke al Uret paa den ene Side; de paaviste danske Fejlgreb, forklarede, hvorledes tysk Indtrængen i Slesvig havde fundet Sted paa naturlig Vis. Samtidig viste Erslev, at Kalmarunionen ingenlunde var den Brødrefolkenes nationalt bestemte Forening, man var vant til at lovsynge. Denne ædruelige Opfattelse af Danmarks Fortid trængte langsomt og i meget forskellig Form ud i Befolkningen, navnlig i de Dele af den, der sluttede sig til Oppositionen. Dens to ypperste Talsmænd blandt Historikerne, A. D. Jørgensen og Kr. Erslev, var hinanden meget ulige i Temperament og i Anskuelser; A. D. Jørgensens Ord lød med størst Vægt i Højskolernes Verden, Erslev fængede stærkest i de unge Akademikeres Kreds.

Et ydre Udtryk for Omslaget i Tænkevis og Interesse var det, at »Fædrelandet« hørte op. Medens de gamle Anskuelser, ændret i konservativ Retning, toges i Arv af Højreblade i Hovedstaden og ude i Landet, trængte de nye Synsmaader først frem i »*Morgenbladet*«, Venstres københavnske Blad, der i disse Aar væsentlig prægedes af Hørup og Edv. Brandes, og de fik fra 1884 skarpere Form i det under disse to Mænds Ledelse stiftede »Politiken«. I mere afdæmpet Skikkelse kom de til Orde i den opblomstrende Venstrepresse ude i Provinserne, i skærpet Form i den, teoretisk set, internationale og marxistisk farvede socialdemokratiske Presse, der nu lidt efter lidt blev til. Mere eller mindre omformede de nye Synsmaader Undervisningen paa Universitetet og i de lærde Skoler, paa Folkehøjskolerne og i Folkeskolen.

Alt dette foregik imidlertid langsomt og gradvis. Ingen pludselig Omvæltning fandt Sted i Tankegangen, intet skarpt Skel sattes mellem gammelt og nyt paa dette Omraade. Den nye Tankegang betød i ingen Henseende en Fornægtelse af de nationale Synsmaader, der var skabt i Gennembrudstiden efter 1830, selv om det under Agitationen mod den konservative, militært prægede Opfattelse af Nationalitetsfølelsen undertiden kunde se saaledes ud. Ingen af den nye Tids Mænd tænkte paa en Tilbagevenden til Fortidens nationalt indifferente Stemning. Tværtimod fulgte med Kravet om udpræget Folkestyre den Overbevisning, at Statsgrænserne burde drages efter Folkeviljen, og at hvert Folk havde Ret til frit at udforme sit eget nationale Liv. Den Politik, der satte Sønderjyllands Deling efter rent nationale Linier som Maal, havde hidtil været begrundet ved Erkendelsen af Magtforholdene. Den fik nu sin faste Underbygning,

Kejser Vilhelms Besøg 1888.
fter »Illustreret Tidende« 29. Bd.

sit principielle Gru ag i Tilslutningen til Folkenes Selvbestemmel-
sesret.

I Stemningerne c r for de store Stater skete Forskydninger, men
ikke stærke Omslag konservative Kredse holdt *Uviljen mod Tysk-*
land sig, selv om d dæmpedes med Aarene. Da Kejser Vilhelm II i
1888 kort efter sin ronbestigelse gæstede Kongefamilien i Køben-
havn, kom den til lbrud; da han ved Landingen hyldedes af til-
stedeværende Tyske nødtes denne Hyldest med stærk Hyssen af den
forsamlede Mængd Haabet om, at Tyskland nu efter den gamle
Kejsers Død i 1888 ulde være tilbøjeligt til en Løsning af det nord-
slesvigske Spørgsm var et Øjeblik blusset op i Tillid til hans Søn
Kejser Frederiks f nentlig liberale Tendenser. Men Kejser Frede-
rik døde kort efter g Vilhelm II slog hurtigt Haabet ned. Et Par
Uger efter Besøget København erklærede han ved Afsløringen af
et Mindesmærke, at r skulde hele Tysklands Hær, ja hele det tyske
Folk ligge slagen p Valen, end han skulde opgive »en eneste Sten«
af det vundne. Den dre Politik, Estrup førte i Danmark, var til en
vis Grad et Sidest e til Bismarcks indre Politik, men dette for-
mindskede ikke U en mod det Land, der havde taget Sønder-
jylland.*)

Over for *Ruslan* var der i den konservative Lejr en voksende
Sympati. Man saa Zaren, navnlig i Alexander III's Tid, en Be-

*) Om det sønderjysk spørgsmaal jfr. næste Afsnit.

Fyrstebesog paa Fredensborg 1883.

I bageste Række fra venstre Christian IX, Dronning Louise og Alexander III. Foran Tsaren, Hertuginde Thyra af Cumberland, Kejserinde Dagmar og Prinsesse Alexandra af Wales; mellem de to sidste ses Kong Georg af Grækenland. (Foto Elfelt).

skytter; under den Spænding mellem Rusland og England, Elefanten og Hvalen, der var det fremherskende Træk i disse Aars europæiske Storpolitik, havde danske Konservative deres Sympati paa russisk Side. Dog dæmpedes den noget ved Tvangsstyret i Finland.

I Oppositionens Lejr hævdede man, at en oprigtig *Udsoning med Tyskland* var en Nødvendighed for Danmark. Man saa Forholdet til den sydlige Nabo ud fra et nøgternt Forstandssynspunkt. Men virkelig Sympati for det herskende Tyskland kunde ikke opstaa i nogen Del af Oppositionen. Tyskland var den stærkeste Borg i Europa for det Overklassestyre og de militære Stemninger, mod hvilke man kæmpede i Danmark. Det frisindede Tyskland, med hvilket man kunde føle Sympati, var i hurtig Tilbagegang. Socialdemokraterne stod i nært Samarbejde med tyske Partifæller, men disse var, trods deres store Tal, afmægtige og forfulgte, og de var ikke tilbøjelige til at lære danske Klassefæller Velvilje for det toneangivende Tyskland.

I Virkeligheden foregik i disse Aar, samtidig med den økonomiske Frigørelse fra Tyskland, en *aandelig Frigørelse fra tysk Paavirkning,* netop under Førerskab af de Kredse, som anbefalede politisk Udsoning med det. I Nationalliberalismens Dage, da den nationale Modsætning til Tyskland følte s saa stærkt, havde tysk Teologi, Filosofi og Litteratur øvet afgørende Indflydelse i dansk Aandsliv. Paavirkningen fra Frankrig havde, trods al Beundring, været ringe, Paavirkningen fra England, trods Forkyndelsen af den angelsachsiske Tankegang, i Virkeligheden ogsaa. Tysklands aandelige Overmagt i Danmark brødes først ved den Bevægelse, der samlede sig om Georg Brandes. Stuart Mill og Herbert Spencer, Auguste Comte og Taine traadte nu i Hegels Sted. Forstaaelse af Udviklingens Love paa Naturvidenskabens som paa Historiens Omraade afløste den tyske Filosofis Formler. Engelsk og fransk Realisme fulgte i Litteraturen den tyske Romantik. Ogsaa her var der dog kun Tale om en gradvis Bevægelse. Tysk Videnskab vedblev at spille en meget stor Rolle for dansk Forskning, selv om man mere end før fik Øjnene op for andre Landes Forskerarbejde. Inden for den historiske Videnskab var Forbilledet i ikke ringe Grad den tyske Forskning fra før Bismarcks Tid, hvis Aand endnu levede hos enkelte af de ypperste tyske Forskere; i Frankrig kom den nye nøgterne Historieskrivning, der fulgte Nederlaget, jo først til Gennembrud i Firserne.

Med den *fransk-engelske Paavirkning* fulgte en bevidst *Sympati* for de to Lande; i saa Henseende arvede Oppositionen i en vis Forstand gamle nationalliberale Stemninger. Fra Frankrig og England kunde Halvfjerdsernes og Firsernes Venstremænd hente Argumenter i den indre Strid, som Tredivernes og Fyrrernes Liberale havde kun-

net det. Men ingen Tanke om et politisk Samarbejde med de to Lande opstod. Haabet om fremmed Hjælp var svundet. England betragtede man som staaende halvt uden for den europæiske Politik. Frankrig ansaa man for svagt; den Rejsning, der foregik i Tilknytning til den nye franske Skole, forstodes ikke ret, ikke heller Rækkevidden af disse Aars franske Kolonipolitik. Over for Rusland var der i Venstrekredse stærk Uvilje. Man fulgte Begivenhederne i Finland med dyb Interesse, beundrede de revolutionære Nihilister og holdt under Spændingen i Firserne uden Forbehold med England.

Alt dette var imidlertid kun Stemninger, der havde deres store Betydning for det danske Folks egen Udvikling, men som ikke paavirkede dansk Udenrigspolitik. Denne var i Aarene mellem 1879 og 1901 saa passiv som næppe i nogen anden Tid. En af de faa i Rigsdagen, der stadig havde Interesse for Forholdet udadtil, *Fr. Bajer,* sagde en Dag derinde: »Jeg beklager, at vor Udenrigspolitik er seilet ind i et saa taust Tidsrum, at vi i Modsætning til andre Stater leve i en næsten fuldstændig Uvidenhed om, hvilke Opgaver særlig Udenrigsministeriet virker for«. Sandheden var, at der intet var at fortælle. »Den lever godt, som lever ubemærket«, var i disse Aar Udenrigsministeriets Program. Paa Fredensborg mødtes hyppig Ruslands Zar med andre Slægtninge af Kongefamilien; ikke sjældent var ogsaa Prinsen af Wales Gæst derude. Disse Fyrstemøder beskæftigede højlig Bismarcks Fantasi; han opfattede Dronning Louise som Centrum i en Kreds af fyrstelige Damer, der spandt alle Slags Rænker mod ham. Rundt om i Europa, ja selv i Danmark løb Rygter rundt om de Planer, der lagdes paa Fredensborg. Alt uden Grund. Skønt Zaren just kom dertil for at holde politisk Ferie, har de fyrstelige Personer, som mødtes dér, vel nok af og til vekslet Ord om europæisk Storpolitik, og det kunde have sin Betydning, at den russiske Zarfamilie og Englands Tronfølger kendte hinanden. Men ingen Planer smededes ved disse Lejligheder om storpolitisk Handling. Prinsen af Wales holdtes af Dronning Victoria uden for politiske Afgørelser, og Rusland og England stod just da hinanden saa fjernt, at der ikke kunde være Tale om en fælles tyskfjendsk Politik. Intet tyder paa, at den danske Kongefamilie tilstræbte en saadan. Kong Christian og Dronning Louise ønskede kun Fred og Ro.

2. Neutraliserings- og Voldgiftstanker.

I disse Aar, da Kampen førtes om Regeringens Militærpolitik*), spirede i Venstre Interessen for den *internationale Fredsbevægelse.*

*) Se Afsnittet om Forfatningskampen 1870—1901.

Denne fik en vis Styrke efter en Kongres i Paris 1878, hvor Talsmænd fra forskellige Landes Fredsforeninger med hinanden drøftede Maal og Midler. Fra en engelsk Forening rettedes en Opfordring til Danmark om at være med i Arbejdet. *Fr. Bajer* tog Tanken op og fik i 1882 stiftet »Foreningen til Danmarks Neutralisering«, der i 1885 blev til »Dansk Fredsforening«. Fra først af var der ikke stort flere med end nogle Rigsdagsmænd af Venstre, men efterhaanden sluttede ikke faa sig til ude i Landet. Fr. Bajer, der var ivrig Grundtvigianer og Skandinav, blev en utrættelig Agitator for Bevægelsen. Talrige Foreninger stiftedes, og Fr. Bajer kunde i de følgende Aar paa deres Vegne tage Del i Fredsmøder i Norge og i Sverige, saavel som ude i Verden, hvor Fredsvenner fra Europa og Amerika mødtes. De politiske Førere tog ikke stærkt Del i Arbejdet, men de betragtede det med Velvilje som et Middel i Kampen mod Højres Militærpolitik. Først i 1893 valgtes en af de kommende Førere, *J. C. Christensen,* ind i Foreningens Bestyrelse. Bevægelsen fik imidlertid megen Betydning for de Kredse i Landet, der bar Venstres Politik. Det var toneangivende Venstremænd ude i Sognene, der stiftede Fredsforeningerne, og ved Højskolerne var Interessen for Fredsarbejdet stærkt. »Fredssagen« blev fra Firserne en af de »Sager«, som ledende Venstrebønder ansaa det for hver god Demokrats Opgave at virke for. Tilslutningen dertil fik dyb og holdbar Betydning for Modstanden mod Militærpolitikken. I 1893 kunde man samle 240 000 Underskrifter paa en Fredsadresse, der opfordrede til Afsluttelse af Voldgiftstraktater og Indskrænkninger af de militære Byrder. Det var mere end dobbelt saa mange som paa den store Forsvarsadresse nogle Aar før.

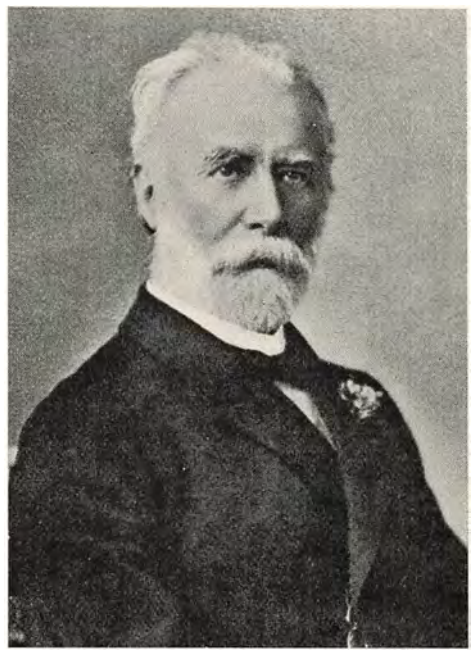

Frederik Bajer.
Fotografi fra ca. 1900.

I 1883 og 1884 vedtog internationale Fredskongresser ved Møder i

Genève og Bern Udtalelser til Gunst for de *nordiske Rigers Neutralisering*. I den følgende Rigsdagssamling rettede Fr. Bajer, der havde været med i Bern, til Udenrigsministeren en Forespørgsel om, hvorvidt Regeringen foretog noget til Fremme af Danmarks Neutralisering. Baade Rosenørn-Lehn og flere af Bajers Partifæller bad ham lade Sagen falde, men han *vilde* have den frem. Han tog forsigtig Afstand fra den Opfattelse, at Neutralisering betød Afskaffelse af næsten alt Forsvarsvæsen; men han mente, at det kunde medføre Indskrænkninger; det, han tænkte sig, var en af Stormagterne garanteret Neutralitet, og han ønskede, at Sverige og Norge skulde være med. Rosenørn-Lehns Svar blev en Erklæring, godkendt af hele Ministeriet. Den gik ud paa, at Neutralitetstanken var blevet resultatløs i Wien 1864 og ikke siden havde været rejst for Alvor. Selv om Regeringen var overbevist om Ønskeligheden, vilde det være ubetimeligt at fremsætte Forslag. Men i øvrigt ansaa Ministeriet det for »i høj Grad tvivlsomt, hvorvidt Danmark ved en saadan Akt vilde opnaa Fordele, der opvejede Byrderne derved.« Man var »betænkt paa at holde sig uden for de politiske Forviklinger, som i Fremtiden maatte kunne opstaa i Europa«, men der var »en stor Forskel mellem i det foreliggende Tilfælde at vælge at forblive neutral og i Forvejen og for stedse og under alle Omstændigheder at opgive sin Handlefrihed med alle de Virkninger, der følger af en saadan Stilling, ogsaa uden for Krigsforhold«. Neutralisering vilde ikke være et tilstrækkeligt Værn. Skulde Garanti opnaas, vilde Betingelsen være, »at Landets Forsvarsvæsen holdes i en saadan Stand, at det i det mindste foreløbig selv kunde værne om sin Neutralitet mod et pludseligt Angreb og saaledes vinde Tid for de andre Garantimagter, i hvis Interesse det laa, til at komme det til Hjælp«. Det var den Tankegang, der blev de Konservatives over for Neutraliseringstanken.

Den følgende Sommer 1885 anbefalede en nordisk Fredskongres i Göteborg nordiske *Voldgiftstraktater* og de nordiske Rigers Neutralisering, og da Rigsdagen atter samledes, foreslog Bajer en parlamentarisk Kommission til Overvejelse af disse Tanker. Det var i Provisoriestyrets første Aar, hvor Forhandlingerne i Rigsdagen næsten var standset, og Sagen kom ikke til Behandling. Først i Begyndelsen af 1887 opnaaede Bajer en Drøftelse. Han klagede her bittert over Rosenørns Tale om »Handlefrihed« forrige Gang. Denne Frihed kunde, sagde han, kun blive »Handlefrihed til at lade sig spise op af en af Stormagterne«. Højre stemte mod videre Behandling, men Flertallet lod Sagen gaa i Udvalg, der dog intet Resultat bragte. Aaret derefter, i 1888, indkom en Række Adresser til Gunst for Afsluttelsen

af Voldgiftstraktater; Tinget vedtog mod Højres Stemmer en Anbefaling deraf.

I 1890 vedtog imidlertid en *panamerikansk* Konference i Washington en Traktat om et Voldgiftsforbund af alle amerikanske Stater, og den nordamerikanske Regering spurgte derpaa i Konferencens Navn de europæiske Stater, om de vilde være med. Endnu før Konferencen havde Talsmænd for Venstregrupperne i Foraaret 1890 spurgt Ministeriet, om det vilde benytte enhver passende Lejlighed til at slutte vedvarende Voldgiftstraktater, og i Efteraaret efter Konferencen gentoges Forespørgslen med øget Vægt. Rosenørn-Lehn svarede en Grad mere velvillig end over for Neutraliseringstanken. Formaalet var »stort og ædelt«, men han tvivlede om Gennemførligheden; det vilde være »ørkesløst« for det lille Danmark at tage noget Initiativ. Men i givet Tilfælde vilde man gerne anvende Voldgift, som det nys var sket med heldigt Udfald i en Sag med de Forenede Stater om nogle Penge.

Bajer foreslog Udvalg til Undersøgelse af Muligheden af at slutte Voldgiftstraktater, navnlig med Sverige og Norge. Højre gik skarpt imod, men det moderate Venstre, der ellers i denne Tid samarbejdede med Højre, skilte sig her fra det, og Forslaget vedtoges. Udvalget bragte dog intet Resultat.

I Samlingen 1892—93 optoges Spørgsmaalet paa ny; Rosenørn var i Mellemtiden død, og den forhandlingsvillige *Reedtz-Thott* var blevet hans Efterfølger. Ogsaa han stillede sig dog uvillig; enten, sagde han, maatte Traktaterne gælde alle Spørgsmaal, og da maatte der staa Magt bag Domstolene, eller man maatte udelade Spørgsmaal, der gjaldt »Selvstændigheden«, og i saa Fald gjaldt det hele kun Smaating. Tinget vedtog mod Højres Stemmer en Dagsorden til Fordel for Voldgiftstanken.

Imidlertid var der under Verdensudstillingen i Paris i 1889 stiftet en Forening af Rigsdagsmænd, *Den interparlamentariske Union,* med Fredsbevægelsens Fremme som Maal. Fr. Bajer var her med, og næste Aar deltog han og Herman Bing, der hørte til det radikale Venstres indflydelsesrige Rigsdagsmænd, i Unionens Møde i London. I 1891 lykkedes det Bajer og Bing at stifte en dansk Afdeling af Unionen, der hurtig samlede over Halvdelen af Rigsdagsmændene, væsentlig Medlemmer af Venstregrupperne.

Da Forliget om de provisoriske Love og om Militærvæsenets Ordning sluttedes i Foraaret 1894 mellem det moderate Venstre og Højre, havde Tanken om Gennemførelsen af *anerkendt Neutralitet for Danmark* faaet saa megen Styrke, at det moderate Venstre kunde gennem-

føre en Rigsdagsbeslutning til Gunst for Neutralitetstanken. Dens Indhold var dette:

»Idet Rigsdagen udtaler, at Forsvarsvæsenets Ordning kun sker med det Maal for Øje at værge os mod Angreb og at værne vor Neutralitet under Sammenstød mellem andre Magter, opfordres Regeringen til ved gunstig Lejlighed at søge denne Neutralitet anerkendt og respekteret«. Det var første Gang Højre gik med til Udtalelser til Gunst for en Neutralitetsordning, og dets Ordfører i Landstinget, H. C. Steffensen, søgte da ogsaa at bortfortolke Ordene om den anerkendte Neutralitet. En garanteret Neutralitet var en »tvungen« Neutralitet, sagde han, den førte kun til, at Garantimagterne tvang den garanterede Stat til at »agere med sig«; Udtalelsen betød kun, »at vi er et fredeligt lille Folk som ønsker selv at holde os uden for de Stridigheder, der kunde opstaa«. Forligsmodstandernes Ordfører N. P. Madsen-Mygdal svarede, at han lagde ikke stor Vægt paa, at Danmark erklærede om sine militære Foranstaltninger, at de »ikke sigte til at angribe en eller flere Stormagter eller til at mase Tyskland eller gøre noget andet lignende, som da Hanen sagde til Hesten: Tag din Fod til dig, at jeg ikke skal træde dig«.

Da Valget i 1895 havde skabt et nyt Flertal, rejste dettes Fører, J. C. Christensen, *Neutralitetsspørgsmaalet* baade i Samlingen 1895—96 og i den følgende Samling. Anden Gang havde han den Foranledning, at tyske Journalister, der søgte at opnaa storpolitiske Udtalelser fra Politikere rundt om i Landene, havde faaet en saadan ogsaa fra »en højtstillet Person« i Danmark. Udtalelsen, der kun understregede Danmarks Ønske om at forblive neutralt, billigedes af J. C. Christensen, men han ønskede at vide, om Regeringen havde gjort noget for at gennemføre Rigsdagsbeslutningen om anerkendt Neutralitet. Reedtz-Thott godkendte »i sin Almindelighed« Udtalelsen til den tyske Journalist, men sagde, at Regeringen ikke havde haft Lejlighed til at gøre noget for den anerkendte Neutralitet. Han mente, at Spørgsmaalet derom vanskelig vilde komme til at »foreligge i vore Tider, da efter min Overbevisning den almindelige Verdensstemning gaar henimod en fredelig Forstaaelse overalt. Det er min Opfattelse, at de mærkværdige Ting, som vi ser foregaa imellem Stormagterne, dog alle tendere henimod det ene Punkt: Opretholdelsen af Verdensfreden«.

Venstre stillede imidlertid med Christopher Hage som Ordfører endnu i 1896 en ligefrem Forespørgsel til Udenrigsministeren om Regeringens Bestræbelser for at opretholde Landets Neutralitet.

Udenrigsministeren svarede med at dementere et engelsk Nyhedsblads Rygte om en hemmelig Alliance mellem Danmark og en anden Magt og tilføjede, at denne som den foregaaende Regering havde

»ladet sig det være magtpaaliggende omhyggeligt at undgaa alt, som kunde føre til Forpligtelse i Krigstilfælde, hvilket har været saa meget lettere som intet Forsøg paa at indlede saadanne Forpligtelser har fundet Sted fra nogen Side«.

Hage foreslog derpaa Dagsordenen:

»Idet Folketinget forventer, at Regeringen ikke vil lade nogen Lejlighed unyttet til at overtyde Udlandet om, at Danmarks Bestræbelser under en Konflikt mellem andre Stater udelukkende vilde være rettede paa at opretholde Landets neutrale Stilling, gaar Tinget over til den følgende Sag paa Dagsordenen«.

Fr. Bojsen bemærkede hertil, at denne Dagsorden sagde mindre end Forligets fjerde Punkt, der nævnte den »anerkendte« Neutralitet, hvortil Hage svarede, at Steffensen i 1894 havde fortolket dette helt anderledes. Socialdemokraterne beklagede, at Ministeriet ikke lovede at gøre noget for den anerkendte Neutralitet. Dagsordenen vedtoges enstemmig. Ministeriet talte ikke længere om Handlefrihed, men betonede stærkt Neutralitetsviljen; til Gengæld lod Oppositionen sig nøje dermed og lod den anerkendte Neutralitet glide i Baggrunden som noget ikke foreliggende. Da Reedtz-Thott i 1897 var gaaet af, og *N. F. Ravn* var blevet midlertidig Udenrigsminister, spurgte Hage i Begyndelsen af 1898 paa ny. Ravn henholdt sig til Svaret fra 1896, men tilføjede, at man havde spurgt Gesandterne, om de mente, der var Udsigt til, at Danmark kunde opnaa garanteret Neutralitet, og de havde alle svaret, at de havde det Indtryk, at det var der ikke.

Den følgende Sommer bragte Vidnesbyrd om, at selv om Regering og Folketingsflertal var enige om, at det var Opgaven at overtyde Magterne om Danmarks Neutralitetsvilje, var man ikke enig om *Midlerne* dertil. Den mangeaarige Uvilje mellem England og Rusland tilspidsedes i dette Aar stærkt, samtidig med at der var megen Spænding mellem England og Frankrig. Dette bevirkede, at Ministeriet paa forventet Tillægsbevilling anvendte $^1/_2$ Million Kr. til Forstærkning af Søforterne og Anskaffelse af Ammunition. Følgen blev, da Rigsdagen samledes, en skarp Indsigelse fra Folketingets Flertal. Overhovedet var under de haarde Kampe om Militærvæsenet i Estrups Tid Modsætningen uddybet mellem Regering og Landsting paa den ene Side og Folketinget paa den anden. De mere radikale Dele af Venstre nærmede sig i stigende Grad til det Standpunkt, Tscherning i Halvfjerdsernes Begyndelse havde givet Form. Hørup forfægtede det med største Skarphed, fulgt af alle sine Gruppefæller; Chr. Berg sluttede sig aldrig helt dertil, selv om han med megen Voldsomhed angreb den herskende militære Politik; men mange Bergianere stod det nærmere.

3. Fredskonferencen i Haag 1899.

Den 28. August 1898 udsendte Zar Nikolaj II Opfordring til en Fredskonference med den Opgave »at betrygge en sand og varig Fred og fremfor alt at sætte en Grænse for de stadig øgede Rustninger«, og i 1899 traadte Konferencen sammen i Haag. Danmarks Deltagelse i denne forberedtes ikke gennem en Forhandling mellem Regering og Rigsdag, og blandt de danske Udsendinge var ingen Talsmand for de Neutraliserings- og Voldgiftstanker, der i de foregaaende Aar var ført frem i Folketinget. De danske Delegerede var Gesandten i London, Torben Bille, og den nys afgaaede Krigsminister Schnack.

Med Hensyn til *Rustningernes Begrænsning* foreslog *Rusland,* at Hærenes Fredsstyrke og Udgiftsbudget i 5 Aar ikke maatte øges, og at det samme i 3 Aar skulde gælde Marinebudgetterne. Tyskland bekæmpede heftig disse Forslag og erklærede Regler om Rustningernes Begrænsning for i sig selv umulige. Sammen med sin Forbundsfælle Østrig stemte det endog imod, at Forslagene henvistes til Udvalg. Dette vedtoges dog med stort Flertal, idet 17 Stater stemte for; 3 undlod at stemme, deriblandt Danmark. Under disse Forhold blev det eneste Resultat en fra fransk Side formet Udtalelse om det ønskelige i Udgifternes Begrænsning.

Derimod naaedes et Resultat med Hensyn til de *Voldgiftstanker,* der saa stærkt havde interesseret det danske Venstre. Den amerikanske Plan af 1890 var blevet til intet, da nogle af de amerikanske Stater ikke havde godkendt den, og de europæiske Stater alle havde været meget tilbageholdne. Men flere og flere Stridsspørgsmaal afgjordes dog ved Voldgift, og efterhaanden sluttedes Aftaler mellem nogle af Staterne, hvorved disse gensidig forpligtede sig til at lade visse Sager afgøre ad Voldgiftens Vej. I Haag brødes to Standpunkter: Flertallet af Magterne ønskede Voldgiftsaftaler, hvorefter Voldgift skulde være tvungen i en Række nærmere betegnede Sager, samt Oprettelse af en fast Domstol, der altid var rede til at træffe Afgørelser. Tyskland derimod vilde, at Anvendelsen af Voldgift i alle Tilfælde skulde være frivillig, og at Domstolen skulde skabes i hvert enkelt Tilfælde ved Overenskomst mellem Parterne. Til sidst naaedes et Forlig. Anvendelse af Voldgift skulde være frivillig, undtagen naar bestemte Stater havde paataget sig en særlig Pligt til at anvende den. Der skulde oprettes en Domstol i Haag, men af ret løs Karakter; det blev nærmest en Dommerliste, inden for hvilken Dommere kunde udtages. Desuden aftaltes Regler for Mægling i Stridigheder, der var mere egnede til Forligsbehandling end til Dom. Endelig vedtoges nogle Regler for Krigsførelse til Lands.

Danmark tiltraadte de forskellige i Haag sluttede Aftaler. Det skete ved Regeringsbeslutning uden Forhandling med Rigsdagen. Denne modtog ingen Beretning om Haagerkonferencen, som i det hele ikke blev Genstand for Drøftelse af Betydning paa Tinge.

Lige til Systemskiftet i 1901 beholdt dansk Udenrigspolitik saaledes det helt passive Præg, den havde haft fra 1879. I stigende Grad betonedes Neutralitetspolitikken som en Politik, der forenede alle Retninger i Danmark. Men man var uenig om, hvorvidt den bedst underbyggedes ved militære Rustninger eller ved mellemfolkelige Aftaler.

Rustningerne ansaas af Regeringen og dens Parti for det først og sidst fornødne. Derimod betragtede man de mellemfolkelige Aftaler med ringe Tillid og havde en ubestemt Følelse af, at de kunde blive brugt som Grund mod de Rustninger, man ansaa for langt vigtigere.

Oppositionen, Folketingets Flertal, der omfattede saa vel de moderate og radikale Venstregrupper som Socialdemokraterne, saa derimod i Rustningerne, navnlig i Københavns Befæstning, snarest en Fare for Neutraliteten. Man ønskede internationale Aftaler om Rustningernes Indskrænkning og om Voldgiftsafgørelse af mellemstatlig Strid, og mange ønskede en Neutralisering af Danmark efter belgisk-schweizisk Forbillede. Men stærkt førtes disse Ønsker ikke frem. Man var først og sidst optaget af den indre Strid. Først naar den var ført til Ende, mente man, at Danmarks Stilling udadtil for Alvor kunde tages op til Prøvelse.

LITTERATUR

N. Neergaard: »Under Junigrundloven« (II 1916). — *S. B. Thrige:* »Danmarks Historie i vort Aarhundrede« (II 1889). — *A. G. Thorsøe:* »Den danske Rigsdag og Udenrigspolitikken 1866—1908« (1913). — *Samme:* »Grundrids af den danske Rigsdags Historie 1866—1915« (1919). — *Aage Friis:* »Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark« (I—II 1864—1870, 1921—1939). — *Samme:* »Danmark ved Krigsudbrudet Juli—August 1870« (1923). — *Samme:* »Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879«. — *Samme:* »Aktstykker og Breve til Belysning af den danske Regerings Politik« (I 1864—68 (1921), II 1868—70 (1925), III 1871—1877 (1932), IV 1878—1879 (1938)). — *Aage Friis* og *Povl Bagge:* »Europa, Danmark og Nordslesvig. Aktstykker og Breve fra udenlandske Arkiver til Belysning af Danmarks udenrigspolitiske Stilling efter Freden i Wien 1864—1879«. 1. Bd. 1864—1869 (1939). — *Aage Friis:* »Ophævelsen af Pragfredens Artikel 5« (Tilskueren 1921). — *Samme:* »Ministeriet Estrup og Ophævelsen af Pragfredens Artikel V

(i Festskrift til Kristian Erslev, 1927). — *W. Platzhoff, K. Rheindorff, J. Tiedje:* »Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 1864—1879« (1925). — *Hähnsen:* »Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens« I—II 1863—1879 (1929). — *M. Mackeprang:* »Nordslesvig 1864—1909« (1910). — *Dahl og Linvald:* »Sønderjylland«, I S. 289: »Nationalitetskampen« af *M. Mackeprang* (1919). — *Fr. Bajer:* »Ideen til Nordens, særlig Danmarks, neutralitet, dens oprindelse og udvikling i kort overblik« (1900). — *Samme:* »Dansk Fredsforenings Historie« (1894). — *Samme:* »Livserindringer« (1910). — *Jul. Hansen:* »Femten Aar i Udlandet 1864—79« (1880). — *Samme:* »Fra Diplomatiens Verden«, Optegnelser fra Aarene 1864—67 (1875).

II

H. P. HANSSEN

SØNDERJYDERNE UNDER FREMMED-HERREDØMMET

Redaktionen har ønsket i den nye Udgave af Danmarkshistorien at bevare den Skildring, som de danske Nordslesvigeres Fører H. P. Hanssen nogle Aar før sin Død 1936 gav af det Afsnit af den nationale Kamp, der afsluttedes 1920. Da han i sin Fremstilling ganske naturlig havde ladet sin egen Indsats træde mere tilbage, end det vilde være Tilfældet, saafremt en anden Forfatter nu behandlede Emnet, har Redaktionen (S. 114) tilføjet nogle Data og positive Oplysninger om H. P. Hanssen og hans Virksomhed. Ud derover er der foruden enkelte, mest formelle Ændringer kun gjort Tilføjelser og Rettelser, hvor det var paakrævet ved senere fremkomne Oplysninger.

FØRSTE AFSNIT

OVERGANGSTIDEN 1864—1866

Tiden fra Krigens Udbrud i Februar 1864 til Sønderjyllands Indlemmelse i Preussen i 1867 var en bevæget Overgangstid. Landet stod i Virkeligheden under Diktatur. Dets endelige Skæbne var uvis. Fremmedherredømmet blev følt som en stor Ulykke, og Delingstanken, som ikke havde haft mange Tilhængere før Krigen, brød hurtigt sejrrigt igennem. Overvaaget af Politiet, uden Pressefrihed og Forsamlingsret lykkedes det alligevel den nordslesvigske Befolkning at føre sine Ønsker og Krav frem paa ledende Steder og dermed at yde et væsentligt Bidrag til, at dens Ret til selv at bestemme sin Fremtidsskæbne ved en fri Folkeafstemning blev optaget i Pragfreden.

Med bange Anelser og voksende Spænding fulgte Sønderjyderne Begivenhedernes hurtige Udvikling efter Frederik VII's Død 15. Novbr. 1863 (jfr. Bd. IV S. 798 ff.). Slesvig-Holstenerne lod snart høre fra sig. *Hertug Christian August af Augustenborg* brød sit Æresord og overdrog allerede Dagen efter Kongens Død sine formentlige Rettigheder til sin ældste Søn, som endnu samme Dag i en længe forberedt Proklamation erklærede, at han som Hertug *Frederik VIII* overtog Regeringen i Hertugdømmerne. Inden Aarets Slutning indfandt han sig i Kiel, hvor han lod sig hylde af Befolkningen, indrettede sit Hof og udnævnte en Regering, der dog ikke fik formel Myndighed.

Samtidig blev der paa Initiativ af den tyske Nationalforening nedsat et slesvig-holstensk Aktionsudvalg i Hamburg, hvis Virksomhed snart sporedes helt op i Sønderjylland, bl. a. i Embedsmændenes Vægring ved at aflægge Troskabseden til Kong Christian IX. Men Bismarck krydsede Slesvig-Holstenernes Planer. »De »up ewig ungedeelte« maa engang blive Preussere, det Maal styrer jeg imod,« sagde han allerede Nytaarsaften 1863 til sine fortrolige, og med dette Maal for Øje paaførte han Danmark Krigen.

Den 1. Februar 1864 rykkede de tyske Hære ind i Sønderjylland. Dermed kuldkastedes den hidtil bestaaende lovlige Orden. *Slesvigs Administration* overdroges til to Civilkommissærer, en Preusser, Regeringspræsident *O. A. v. Zedlitz* og en Østriger, Grev *Revertera,* som allerede den 8. Februar forbød alle offentlige Demonstrationer og enhver Foregriben af Arvefølgespørgsmaalet. Men skønt de ogsaa forbød Prins Frederik at overskride Ejderen, blev han dog hyldet som Landsherre i flere Byer. Embedsmændene fik efter at have afgivet en Lydighedserklæring Stadfæstelse af deres Stilling, naar »ganske særlige Omstændigheder« ikke nødvendiggjorde deres Fjernelse. Men i Syd- og Mellemslesvig opfattedes dansk Sindelag som en saadan Omstændighed, og hvor det forelaa, blev Embedsmændene uden videre afsat. I Nordslesvig gik man til at begynde med lempeligere frem. Ved Cirkulære af 2. Juli opfordrede Civilkommissærerne imidlertid enhver, »som endnu i sin Samvittighed følte sig bundet over for den danske Regering, til enten at opløse dette Forhold eller frivilligt nedlægge sit Embede«, og nye Afskedigelser fulgte. I alt blev der inden Fredsslutningen afsat henved 800 Embedsmænd i Sønderjylland. De ledige Embeder blev besat med Slesvig-Holstenere, hvoraf mange bar gammelt Nag til Danmark.

Fjorten Dage efter Danevirkes Rømning ophævede Civilkommissærerne Sprogreskripterne (jfr. Bd. IV S. 774 ff.), som var bleven heftigt angrebet af Slesvig-Holstenerne. I Stedet for indførte de tysk Kirke-, Skole- og Retssprog i »de blandede Distrikter«. Seks dansktalende Sogne i Tønder Amt fik dog endnu Adgang til dansk Gudstjeneste i nogle Aar.

I Byerne ændredes den bestaaende Sprogordning ligeledes: Civilkommissærerne bestemte, at Undervisningssproget skulde være Tysk, Højmessegudstjenesten afholdes paa Tysk og den danske Gudstjeneste være Foprædiken eller henlægges til Eftermiddagen. I Landsognene Nord for Flensborg blev der foretaget Afstemninger om Sprogforholdenes Ordning, som alle Vegne faldt uheldigt ud for Tyskerne. Skole- og Kirkesproget vedblev derfor her at være Dansk, kun Retssproget blev paa enkelte Undtagelser nær Tysk.

Imidlertid var Krigen gaaet sin Gang. Med Danevirkes Rømning, Dybbøls Fald og Als's Tab voksede Ængstelsen for Sønderjyllands Fremtid. Militærdiktaturet kvalte Ytringsfriheden. Men trods Fjendens Aarvaagenhed lykkedes det dog i al Stilhed at samle Underskrifter paa Adresser, som gav Befolkningens Følelser og Ønsker fyldigt Udtryk. Midt i September overrakte en Deputation fra Vestslesvig saaledes Kong Christian IX en Adresse, hvori det hed: »Vi vil vidne for Kongen og Alverden, at der bor et dansksindet Folk fra

Kort over den ved Fredstraktaten af 30. Oktober 1864 fastsatte Grænselinie mellem Jylland og Slesvig; ved den endelige Grænsedragning skete mindre Ændringer. Efter »Illustreret Tidende« 6. Bd.

Kongeaaen til Flensborg, der kun har været tavst, fordi Fjenden strengt har holdt det under Laas og Lukke. Vi vil vidne, at der slaar et dansk Hjerte i Nordslesvig, som vaander sig under Udsigten til at voldgives sin svorne Fjende. Har det end holdt haardt for mange af os at gøre os fortrolige med Slesvigs Deling, saa meget hellere dog den, end at vi skulde overgives i Tyskens Vold.«

Tanken om *Slesvigs Deling,* som før Krigen kun havde haft faa Tilhængere, vandt nu snart almindelig Tilslutning. Den fremsattes i en Adresse til Civilkommissærerne, og i en ny Adresse til Kongen gik man et Skridt videre og bad om, at der »maatte foretages en almindelig Afstemning blandt den slesvigske Befolkning, distriktsvis, om den vilde høre til Danmark eller til Tyskland.« Paa Londonkonferencen vilde Danmark endnu kunne have faaet Spørgsmaalet løst paa denne Maade. Men nu var det for sent. Det var ogsaa Hovedindholdet af det Svar, den franske Udenrigsminister gav en sønderjysk Deputation, som først i Oktober 1864 rejste til Paris for at paakalde Frankrigs Hjælp.

Den 30. Oktober blev *Freden* sluttet i *Wien.* Danmark blev tvunget til sammen med de to tyske Hertugdømmer ogsaa at afstaa hele Sønderjylland til Preussen og Østrig. Af praktiske Hensyn sattes Grænsen dog saaledes, at de saakaldte »kongerigske Enklaver« i Vestslesvig fulgte med Hertugdømmet til Tyskland, mens Ærø og otte Sogne i Haderslev Østeramt til Gengæld blev indlemmet i Kongeriget. Sønderjylland havde paa dette Tidspunkt rundt regnet 400 000 Indbyggere. Af dem var — efter Folketællingen i 1855 — 43 pCt. dansktalende, 48 pCt. tysk- eller frisisktalende og 9 pCt. tvesprogede. Den endelige Bestemmelse om Hertugdømmernes Skæbne skulde træffes senere. Med Henblik derpaa overrakte en sønderjysk Deputation Chri-

Christian IX modtager den sønderjyske Deputation i Kolding.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 6. Bd.

stian IX, da han i December kom til Kolding, en Adresse, hvori det hed: »Skulde det komme dertil, at Befolkningens Ønsker skulde faa nogen Betydning ved vor Skæbnes endelige Afgørelse, da bede vi trøstigt Deres Majestæt være overbevist om, at det skal vise sig, at Kærligheden til Danmark har dybe Rødder i den slesvigske Befolknings Hjerter.«

Efter Hertugdømmernes Afstaaelse til Preussen og Østrig overtog *Civilkommissærerne,* som officielt kaldte sig »Øverste Civilmyndighed for Hertugdømmerne Slesvig-Holsten og Lauenburg« Regeringen, som de i Fællesskab førte videre til i Efteraaret 1865. Som administrativ Melleminstans oprettedes »Slesvig-Holstensk Landsregering«, men Civilkommissærerne forbeholdt sig Afgørelsen af alle Anliggender, som hidtil var blevet ordnet ved kongelig Resolution, deriblandt Afskedigelse og Ansættelse af Embedsmænd.

For Danskerne var Overgangstiden meget vanskelig. Diktaturet fortsattes ogsaa efter Fredsslutningen. Der var hverken Pressefrihed, Forenings- eller Forsamlingsret. *Laurids Skau,* Sønderjydernes betydeligste Fører, var død under Krigen. *H. A. Krüger* var en Tid lang fængslet og maatte for atter at komme paa fri Fod give sit Æresord paa, at han ikke vilde forlade sit Hjem. De Embedsmænd, der havde indtaget ledende politiske Stillinger mellem Krigene, var afsat og fordrevet. Befolkningen var splittet, dertil lammet af Nederlaget og i stor Udstrækning modløs og forsagt. Kampen opløstes i planløse Demonstrationer.

Angiverier fandt Sted i stor Udstrækning. Slesvig-Holstenerne førte det store Ord og søgte at ramme deres gamle Modstandere. Civilkommissærerne forbød Brugen af danske Farver i Form af Kokarder eller andre særlige Kendetegn. Forbudet var saa vagt affattet, at det aabnede en vid Mark for Vilkaarlighed. Dette var ogsaa Tilfældet med et samtidigt udstedt Forbud imod at synge »danske Sange af fornærmeligt eller i national Henseende ophidsende Indhold«. Voldelige Overfald paa politiske Modstandere var ikke sjældne. Særlig Opsigt vakte et i Forvejen omhyggeligt planlagt og derefter brutalt gennemført Overfald paa et dansk Selskab, som foretog en Kanetur fra Sønderborg til Augustenborg.

Efter Tilskyndelse fra den franske Konsul i Kiel, Valois, blev der i Januar—Februar 1865 i al Stilhed samlet Underskrifter paa en *Adresse til Kejser Napoleon III,* hvori man bad ham om at yde sin mægtige Hjælp til, »at det maatte komme saa vidt, at Befolkningen selv maatte blive hørt ved en almindelig Afstemning, og at den Del, der stemte for at komme til Danmark, maatte blive genforenet med dette Land.« Myndighederne, som havde faaet Nys om Adressen, advarede indtrængende Befolkningen imod at underskrive den. Gendarmerne var i Hælene paa dem, der udbredte den. Politimesteren i Flensborg, *Hr. v. Tiedemann,* befalede, at *Gustav Johannsen,* hvem han ikke uden Grund mistænkte for at have en Finger med i Spillet, hver Formiddag Klokken 10 Dag for Dag et halvt Aar i Træk skulde møde paa hans Kontor og bukke for ham, for at han med egne Øjne kunde overbevise sig om, at den unge energiske Fædrelandsven ikke var ude paa Agitation. Med saa vidtgaaende diktatorisk Myndighed var Politiet udrustet. Haarde Straffe, i flere Tilfælde 6 Maaneders Fængsel, ramte dem, Politiet fik fat i. Men Adressen naaede alligevel til Paris, forsynet med over 4000 Underskrifter.

Fællesregeringen affødte mange Rivninger. Østrig gjorde fælles Sag med Prins Frederik, fordi Oprettelsen af en selvstændig slesvig-holstensk Stat laa i Donaurigets Interesse. Bismarck fastholdt derimod Hertugdømmernes Anneksion som den preussiske Politiks Maal. Forbundstropperne, som hidtil havde holdt Holsten besat og støttet Prinsens Krav, blev fjernet, den af ham indsatte Landsregering ophævet, og Arvespørgsmaalet forelagt de preussiske Kronjurister. Under Krigen havde Bismarck allerede betegnet Afstaaelsen af Kiel, der skulde være Flaadehavn, samt Sønderborg og andre strategisk vigtige Punkter som Forudsætning for Hertugdømmernes Overdragelse til Prinsen. I Februar 1865 havde han yderligere krævet Hertugdømmernes Optagelse i det tyske Toldforbund, deres Post- og Telegrafvæsen indordnet under det preussiske, og — som et særlig følelig Indgreb i

Suveræniteten — at deres Hær og Flaade skulde indlemmes i den preussiske Militærstyrke og aflægge Troskabsed til Kong Vilhelm. Slesvig-Holstenerne med Prinsen i Spidsen protesterede og hævdede paa talrige Møder deres Ret til at danne en selvstændig Stat under »Hertug Frederik VIII«. Østrig foreslog, at Forbundsdagen skulde afgøre Spørgsmaalet. Men Preussen, som vidste, at Flertallet stod paa det slesvig-holstenske Standpunkt, svarede med uden videre at henlægge den preussiske Flaade til Kiel.

Nogen Støtte fandt den preussiske Politik i selve Hertugdømmerne. Baron *Carl Scheel-Plessen,* som indtil 1856 havde staaet i dansk Statstjeneste, men siden havde været en af Hovedlederne for den slesvig-holstenske Opposition, var endnu i 1863 optraadt som Talsmand for en Personalunion mellem Hertugdømmerne og Danmark under Christian IX. Men allerede under Krigen traadte han i intim Forbindelse med Bismarck og gik ind for dennes Politik. Han fik Støtte af et Antal ansete Medlemmer af det slesvig-holstenske Ridderskab. I Begyndelsen brugte han og hans Meningsfæller ret forsigtige Udtryk, men i Februar 1866 krævede de aabent Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen.

Smerteligere var det for Slesvig-Holstenerne, at *Theodor Mommsen, H. v. Treitschke, Heinrich v. Sybel, Gustav Freytag* og andre fremragende Tyskere, som hidtil havde talt Augustenborgernes Sag, og hvis Ord man lyttede til i vide Kredse, nu sluttede sig til det preussiske Standpunkt. Snart mærkedes Svingningen ogsaa i Pressen. Det store liberale Blad »Kölnische Zeitung« gjorde først skarp Front imod Slesvig-Holstenerne, og Regeringens officielle Organ erklærede i Tilslutning dertil, at Undertrykkelsen af den danske Nationalitet ikke blot var uretfærdig, men ogsaa politisk uklog.

Noget efter sendte Bismarck en særlig Udsending, *Prinsen af Hohenlohe,* til Nordslesvig for at modtage Befolkningens Klager over de slesvig-holstenske Embedsmænd. Prinsen havde i de nordslesvigske Byer Sammenkomster med danske Tillidsmænd, hvis Besværinger han omhyggeligt opnoterede. Han optraadte meget æggende og udfordrende over for Slesvig-Holstenerne, som paastod, at hans egentlige Mission var at forberede Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark.

Forvirringen øgedes, da Bismarck offentliggjorde de preussiske Kronjuristers Kendelse, som gik ud paa, at Prins Frederik ikke kunde anses som rette Arving til Hertugdømmerne, idet hans Fader ved Overenskomsten af 30. December 1852 var traadt tilbage for Kong Christian IX, som atter ved Freden i Wien havde afstaaet sine Rettigheder til Preussen og Østrig. Prins Frederiks Fødselsdag den 6. Juli var i 1864 blevet fejret med store Festligheder; men nu havde Piben

faaet en anden Lyd. Da hans Tilhængere 1865 atter vilde fejre Dagen paa samme Vis, stødte de overalt sammen med Preusserne. I Haderslev lod Kommandanten den slesvig-holstenske Fane fjerne fra Raadhuset. I Aabenraa jog Kommandanten Slesvig-Holstenerne fra hinanden med Magt, og Drengene, som mærkede, at Vinden blæste fra en anden Kant, drog med Spot og Haan gennem Gaderne med en som Prinsen udklædt Straamand, som de derefter opbrændte uden for Byen.

De to Civilkommissærer stødte stadig sammen. Spændingen voksede fra Dag til Dag. Et fuldstændigt Brud syntes uundgaaeligt. Men endnu en Gang blev Sammenstødet afværget, idet der den 20. August 1865 afsluttedes en Overenskomst i *Gastein,* hvorefter Østrig overtog Regeringen i Holsten, Preussen Regeringen i Slesvig, og Østrig endvidere imod et Vederlag paa fem Millioner Kroner gav Afkald paa sine Rettigheder til Lauenburg.

Feltmarskal *v. Gablenz* blev udnævnt til Statholder i Holsten og General *v. Manteuffel* til Statholder i Slesvig. Civilforvaltningen i Slesvig førtes dog videre af Civilkommissær *v. Zedlitz.* Under hans umiddelbare Tilsyn bestyredes Toldvæsenet af den slesvigske Tolddirektion i Flensborg, Postvæsenet af den slesvigske Postdirektion i Slesvig og alle øvrige Forretninger af »*Den slesvigske Regering*«, som nu afløste Fællesregeringen.

General Manteuffel var en stivsindet preussisk Junker, der hadede enhver Revolution af et ærligt Hjerte og betragtede Slesvig-Holstenerne som Oprørere. Men som gammel preussisk Officer var det ham tillige en Vederstyggelighed frivilligt at prisgive noget af Krigsbyttet. Slesvig-Holstenerne fik først hans Uvilje at føle. Han truede med at tage Prins Frederik til Fange, hvis han vovede sig Nord for Ejderen, forbød de betydeligste slesvig-holstenske Blade, opløste de slesvig-holstenske Vaabenbrødreforeninger, afskedigede en Del slesvig-holstenske Embedsmænd og holdt med haard Haand den slesvig-holstenske Agitation i Tømme.

Men ogsaa Danskerne fik hurtigt hans Kærlighed at føle. I en Tale, som han faa Dage efter sin Tiltrædelse holdt til Embedsmændene i Flensborg, sagde han saaledes: »Hvem der endnu her nærer Tanke om Afstaaelse af Land, begaar Landsforræderi«. »Min Konges Soldater har med deres Blod erobret Als og Dybbøl; med deres Hænder bygger de nu Fæstningsværker, hvorfra de vil forsvare Landet til Kongeaaen, og hver syv Fod Jord dækker jeg med min Krop, før jeg afstaar dem«.

Inden ret længe havde Statholderen lagt sig grundigt ud med begge

Toget til den slesvigske Sten i Dyrehaven den 5. Sept. 1865 under det sønderjyske Besøg i København. Træsnit i »Illustreret Tidende« 6. Bd.

Parter. Ved Juletid søgte Slesvig-Holstenerne i deres Betryk Samarbejde med Danskerne. Deres Program var: Indkaldelse af Stænderforsamlingen og energisk Opposition imod den fælles Fjende: Preusserne. Men Danskerne, hvis Haab til Fremtiden var blevet styrket under et Besøg, som 2000 Sønderjyder i Efteraaret havde aflagt i København, lod sig ikke indfange.

Bismarck lagde ikke længere Skjul paa den preussiske Politiks Maal. »Jeg holder en Personalunion mellem Hertugdømmerne og Danmark for bedre end den hidtil bestaaende Tilstand, et selvstændigt Slesvig-Holsten for bedre end en Personalunion og Hertugdømmernes Anneksion for bedre end et selvstændigt Slesvig-Holsten«, sagde han den 20. December 1866 i den preussiske Landdag. Men over for en af interesserede Danske udsendt politisk Agent, *Jules Hansen*, og over for den danske Gesandt i Berlin, Kammerherre *Quaade*, havde han i Aarets Løb ladet skinne igennem, at Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark ikke laa uden for Mulighedens Grænse.

Efter Nytaar traadte Modsætningerne mellem Østrig og Preussen atter stærkere frem. Medens Gablenz lod Slesvig-Holstenerne have frit Spil og spydigt erklærede, at han ikke vilde regere som »tyrkisk Pasha«, fastsatte Manteuffel i Marts 1866 i den saakaldte »Tugthusforordning« haard Straf for alle, som virkede for en anden »landsherrelig Autoritet.« Da Østrig uden at ænse Preussens Advarsel ind-

ankede Sagen for Forbundsraadet, og Gablenz lydhør over for Slesvig-Holstenernes Ønsker uden Samraad med den preussiske Regering indkaldte de holstenske Stænder, stemplede Bismarck dette som et Brud paa Gastein-Overenskomsten. Kort efter udbrød Kampen om Forrangen i Tyskland. De preussiske Tropper rykkede ind i Holsten. Den bestaaende Landsregering blev ophævet og *Carl Scheel-Plessen* allerede den 10. Juni udnævnt til Overpræsident i Hertugdømmerne.

Overgangstiden med dens Diktatur og Retsløshed, dens Frafald, Forsagthed og Planløshed, men tillige med dens Samling af spredte Rækker, dens Genrejsning af Forsvarsviljen, dens Styrkelse af Haabet om en lysere Fremtid var udløbet.

ANDET AFSNIT

NEDGANGSPERIODEN 1867—78

Tiden fra 1867—1878 er en udpræget Nedgangsperiode. Ungdommen udvandrede, Byerne stagnerede, Landdistrikterne affolkedes, Stemmetallene gik tilbage fra Valg til Valg. Protestpolitikken indledes og fortsattes, men mistede efterhaanden sin Stødkraft. Administrationen foretog midt i Halvfjerdserne et kraftigt Fremstød imod den danske Bevægelse, men det ebbede snart ud. Ophavsmanden blev fjernet og afløst af en besindig Statsmand, som i rigtig Forstaaelse af, at Befolkningen hurtig vilde forbløde sig, hvis Udvandringen fortsattes, førte et mildere Regimente, men samtidig vaagede nøje over, at de udvandrede ikke vendte tilbage.

1. Pragfredens Paragraf 5.

Krigen mellem Preussen og Østrig var hurtig endt. Efter seks Ugers Forløb maatte Østrig bede om Fred. Under Fredsforhandlingerne greb Kejser *Napoleon III* virkningsfuldt ind til Fordel for de danske Sønderjyder, og modstræbende maatte Preussen optage følgende Bestemmelse i Fredstraktatens Paragraf 5:

»Kejseren af Østrig overdrager til Kongen af Preussen alle sine ved Freden i Wien den 30. Oktober 1864 erhvervede Rettigheder til Hertugdømmerne Holsten og Slesvig, dog saaledes, at Befolkningen i de nordlige Distrikter af Slesvig skal afstaas til Danmark, naar den ved en fri Afstemning tilkendegiver Ønsket om at blive forenet med Danmark.«

I de følgende Tider satte Pragfredens *Paragraf 5* dybe Spor. Hilst med Jubel beherskede den i det første Tiaar helt Udviklingen i Nord-

slesvig. Troen paa dens nær forestaaende Opfyldelse drev Ungdommen ud af Landet. I det andet Tiaar affødte den stærke indre Brydninger, Strid og Splid mellem Landets bedste Mænd. Men Tilliden til, at den store Tanke, som den gav Udtryk, vilde sejre, naar Tidens Fylde kom, blev aldrig opgivet, og den viste i trange Tider frem imod et Maal, som aldrig blev tabt af Syne og til Slut naaet.

A. D. Jørgensen.
Fotografi fra 1861.

Fjorten Dage efter Fredsslutningen forelagde *Bismarck* den preussiske Landdag et Lovforslag om Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen. Forslaget blev henvist til et Udvalg, som ved Juletid indstillede det til Vedtagelse, men i Betænkningen udtalte, at det ikke kunde »give sit Samtykke til en uheldig Anvendelse af Nationalitetsprincippet i Nordslesvig«. Det haabede tværtimod, »at det under de svævende Forhandlinger, som efter Regeringens Erklæring endnu ikke havde ført til Fastsættelse af Grænserne og Tidspunktet for Afstemningen, maatte lykkes helt at fjerne Bestemmelsen i Pragfredens Paragraf 5, eventuelt at begrænse Afstemningen til de nordligste Distrikter af Slesvig.«

Paa denne Henstilling svarede Bismarck den 20. December 1866: »Jeg har altid været af den Mening, at en Befolkning, som virkelig — med utvivlsom og gentagende tilkendegivet Vilje — ikke vil være preussisk eller tysk, men som — med utvivlsom tilkendegivet Vilje — vil tilhøre en umiddelbart tilgrænsende Nabostat af dens egen Nationalitet, ikke bidrager til at styrke den Magt, fra hvilken den stræber at blive adskilt.« — »Den ubestemte Affattelse, som Paragraf 5 har faaet«, fortsatte han, »overlader os et vidt Spillerum i Udførelsen«, men »vi kan dog umuligt ved Udvalgets og Landdagens Beslutninger lade os løse fra Forpligtelser, som vi har indgaaet; vi maa holde dem, men vi vil bringe dem saaledes til Udførelse, at der ikke ved den Afstemning, som skal danne Grundlaget for vor Fremfærd,

bliver nogen Tvivl tilbage om dens Frivillighed og Uafhængighed og om den definitive Vilje, som skal kundgøres derved.«

I Nordslesvig, hvor *Delingstanken* nu var trængt igennem, blev Pragfredens Paragraf 5 modtaget med megen Glæde. For om muligt at fremskynde Afgørelsen blev det besluttet at sende en Deputation til Berlin for at takke Kong Vilhelm for Paragraffen og samtidig bede om, at den hurtigst muligt maatte blive udført. Tilskyndelsen kom fra det danske Udenrigsministerium, som med *Th. A. Regenburg* som Mellemmand sendte *A. D. Jørgensen* til Sønderjylland for at rejse Sagen. Et første Forsøg strandede paa Modstand fra flere Sider, men Sagen gennemførtes derefter med megen Energi af Slagtermester *J. P. Reimers* i Sønderborg, en sjældent varmtfølende, klarttænkende og handlekraftig Mand, som ved sin djærve og modige Optræden i de vanskelige Overgangsaar havde vundet megen Indflydelse paa Als og i Sundeved. Deltagerne samledes, 47 i Tal, sidst i August i Hamburg, hvor de efter Forslag af Reimers valgte Godsejer *N. Ahlmann* fra Werthemine paa Als til Ordfører og efter Udkast af A. D. Jørgensen vedtog en Adresse, som bl. a. udtalte Haabet om, at Kongen snart vilde træffe en Afgørelse, der paa een Gang var »højhjertet og statsklog« ved at »tillade Befolkningen at stemme i et saadant Omfang, at alt, hvad der utvivlsomt ønsker at komme tilbage til Danmark, faar Tilladelse til at ytre sig og bestemme over sin Skæbne.«

J. P. Reimers.
Fotografi fra ca. 1870.

Deputationen fik hverken Foretræde hos Kongen eller hos Bismarck. Men Adressen blev modtaget af Regeringen med Tilsagn om, at den vilde blive forelagt Kongen. En tysk Moddemonstration løb ud i Sandet. Paa et Møde i Haderslev efter Deputationens Hjemkomst tiltraadte 2000 Sønderjyder Adressen, som endvidere 17 000 myndige Mænd i Sønderjylland i Løbet af kort Tid skriftlig gav deres Tilslutning. Idet Ahlmann meddelte den preussiske Landdag dette, bad han den samtidig om at virke hen til, at Afstemningen, »som selvfølgelig vilde medføre den længselsfuldt imødesete Genforening med Danmark«, snart kunde finde Sted.

Preussen havde imidlertid ingen Hast med at udføre Paragraf 5. Der kan dog næppe være Tvivl om, at Bismarcks Udtalelser i Landdagen dækkede hans virkelige Standpunkt. Over for *Jules Hansen,*

den danske Gesandt i St. Petersborg *Otto v. Plessen* og Kammerherre *Quaade* havde han før den tysk-østrigske Krig gentagne Gange udtalt, at han ikke var uvillig til at tilbagegive Danmark en Del af Nordslesvig, naar Befolkningen selv ønskede at komme tilbage til Danmark. Naar man nu overskuer Spørgsmaalets Behandling paa alle Stadier, faar man det Indtryk, at han, inden det store Opgør med Frankrig fandt Sted, — maaske ogsaa først i Halvfjerdserne — personlig var stemt for at afstaa Nordslesvig — i alt Fald den nordlige Del deraf —, men at han stødte paa alvorlig Modstand, først og fremmest hos Kong Vilhelm, som beherskedes af den gammelpreussiske Opfattelse, at hvad der var vundet med Sværdet, ikke uden tvingende Nødvendighed maatte prisgives, og dernæst i en meget stærk af den slesvig-holstenske Agitation mellem Krigene ophidset offentlig Mening i Tyskland, som betragtede Hertugdømmernes Udelelighed som urørlig.

2. Indlemmelsen i Preussen. Protestpolitikken indledes.

Preussen var inddelt i *Provinser,* Provinserne atter i *Regeringsdistrikter,* og disse igen i *Kredse.* Provinsens Administration lededes af en *Overpræsident,* Regeringsdistriktets af en i tre Afdelinger delt Regering med en *Regeringspræsident* i Spidsen og Kredsens af en *Landraad.* Ved Patent af 12. Januar 1867 blev Hertugdømmerne indlemmet i Preussen og gjort til en preussisk Provins. Af Hensyn til Slesvig-Holstenernes Doktrin om Hertugdømmernes Udelelighed samledes hele Provinsen dog atter i et Regeringsdistrikt. Kredsene faldt i alt væsentligt sammen med de tidligere Amter. Til Overpræsident udnævntes *Carl Scheel-Plessen,* som i Overgangstiden havde gjort Bismarck store Tjenester og lige siden Bruddet med Østrig staaet i Spidsen for Hertugdømmernes Administration.

I Patentet lovede Kong Vilhelm at holde Hertugdømmernes »Love og Indretninger i Hævd, for saa vidt de er Udtryk for berettigede Ejendommeligheder«, men med den forsigtige Tilføjelse »og kan blive i Kraft uden at være til Hinder for de af Statens Integritet og Interesser betingede Fordringer«. Fremtiden viste, at Tilsagnet var et tomt Mundsvejr. Men med Indlemmelsen i Preussen udvidedes Befolkningens Rettigheder. Den preussiske Forfatning og betydningsfulde Dele af den preussiske Lovgivning sattes i Aarets Løb i Kraft. Slesvigerne fik dermed Ret til at vælge Repræsentanter, som kunde føre deres Krav frem paa Tinge, og snart endvidere Pressefrihed, Forenings- og Forsamlingsret.

Efter det store Opgør mellem Preussen og Østrig var »Det nord-

Ahlmann og Krüger, Nordslesvigs første Rigsdagsmænd.
Samtidigt Litografi.

tyske Forbund« blevet oprettet. I Januar 1867 blev der udskrevet Valg til Forbundets grundlovgivende Rigsdag. Valget var hemmeligt. Valgret havde enhver hæderlig Mand, som havde fyldt sit 25. Aar. Sønderjylland inddeltes i fire Valgkredse, som skulde vælge hver en Rigsdagsmand. Danskerne stod først tvivlraadige, men besluttede at deltage i Valget, da det maatte opfattes som en Generalprøve paa den kommende Afstemning. I 1. Valgkreds, som omfattede Haderslev, Aabenraa og Løgumkloster Amter samt Slogs Herred, opstilledes Gaardejer *H. A. Krüger* fra Bevtoft, hvis Navn siden 1848 havde haft god Klang i Nordslesvig, i 2. Valgkreds, som omfattede Sønderborg og Flensborg Amter, opstilledes Godsejer *Nicolai Ahlmann* fra Als, en varmtfølende, stilfærdig og intelligent Mand, som havde tildraget sig almindelig Opmærksomhed ved den udmærkede Maade, hvorpaa han havde varetaget Hvervet som Ordfører for »de 47«. I 4. Valgkreds, Tønder og Husum Amter, hvor Danskerne ganske vist var i født Mindretal, men dog raadede over Flertallet i Tønder Amt, opstilledes Gaardejer *Detleff Detleffsen,* Læksgaarde, en i Mellemslesvig anset, paalidelig dansk Storbonde, mens Stillingen i

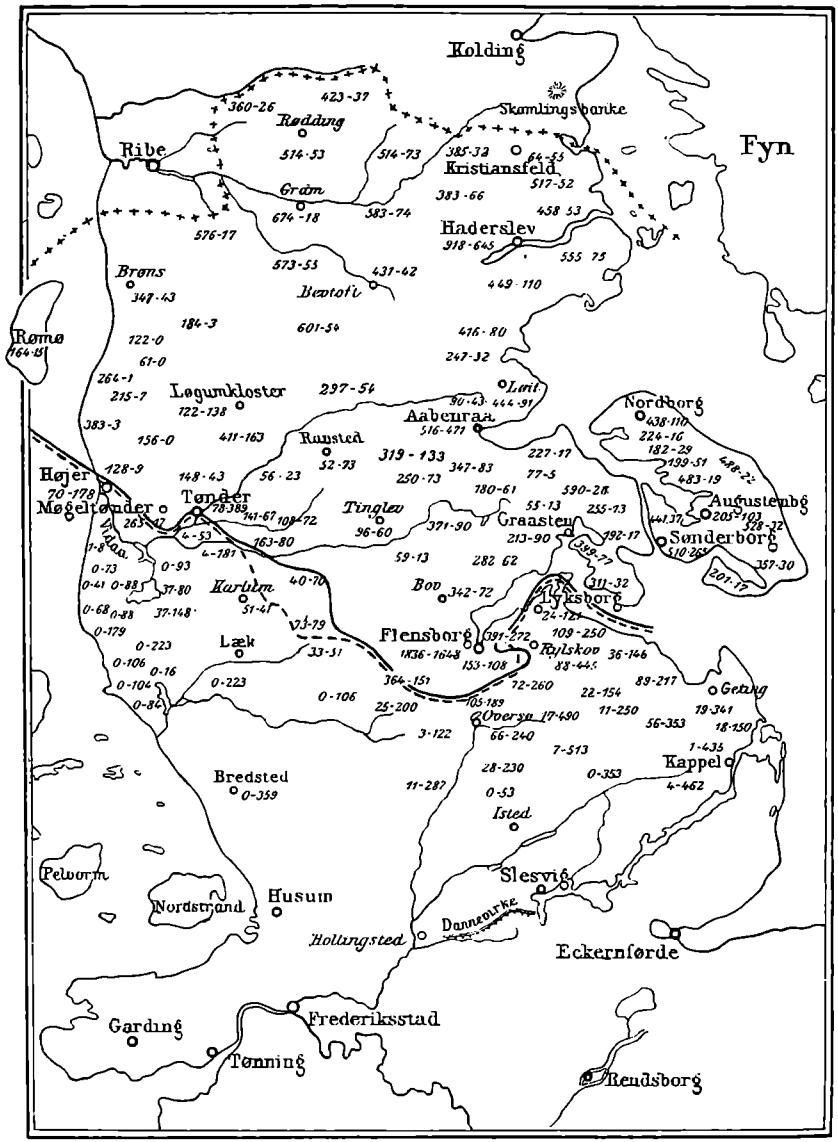

Kort over Rigsdagsvalgene 1867.
Efter M. Mackeprang: Nordslesvig 1864—1909.

Den fulde Linie betegner Sydgrænsen for dansk Flertal ved Valget i Februar, den brudte for Valget i August. Det første Tal angiver det danske, det andet det tyske Stemmetal paa de forskellige Valgsteder ved Februarvalget.

3. Valgkreds, de sydslesvigske Amter, paa Forhaand betragtedes som saa haabløs, at man gav Afkald paa at opstille en dansk Kandidat. Valgagitationen førtes i Begyndelsen famlende og usikkert; thi

Overgangstidens Utryghed lammede endnu Handlekraften, og de gamle Førere følte sig paa gyngende Grund. Men snart stod en Flok unge, energiske Førere med *J. P. Junggreen,* Aabenraa, *Gustav Johannsen,* Flensborg, *J. P. Reimers,* Sønderborg, *Hans Lassen,* Lysabild, Fysikus *P. A. Madvig* og Konsul *S. Th. Amorsen,* Haderslev, *P. Skau,* Bukshave, *Cornelius Appel,* Rødding, *Fr. Højberg,* Nørmark; o. fl. i forreste Række under Kampen. Der knyttedes Forbindelser til alle Sider, og uden Presse, Foreninger eller anden Organisation lykkedes det dem hurtigt at faa hele Befolkningen til i taktfast Trit at samle sig om selvkaarne Førere ud over Landsbyerne.

I 1. Valgkreds var Danskerne saa stærke, at Udfaldet paa Forhaand var givet. I 2. Valgkreds, hvor Partierne var omtrent lige stærke, blev Agitationen med overlegen Dygtighed ledet af J. P. Reimers og Gustav Johannsen, som var paa Færde baade Nat og Dag. Fra tysk Side blev der ligeledes udfoldet kæmpemæssige Anstrengelser. Man skyede end ikke Anvendelsen af et vidtdrevet Valgtryk. Men Valget blev en straalende dansk Sejr. I 1. Valgkreds valgtes *H. A. Krüger* med *15 028* Stemmer imod 3702 tyske Stemmer, i 2. Valgkreds *N. Ahlmann* med 9927 Stemmer imod 9610 tyske Stemmer. I 4. Valgkreds blev der, som ventet, valgt en Tysker, men *Detleffsen* fik dog 2539 Stemmer. I alt blev der i Sønderjylland afgivet 27 488 danske Stemmer mod 39 573 tyske.

Glæden over, at man nu kunde sende to Repræsentanter til Berlin, var stor. Deres Billeder, forsynede med Fyndsprog, saas snart i alle Huse. Men endnu større var dog Glæden over, at Valget havde draget en klar og skarp Delingslinie mellem Nationaliteterne, saaledes, at der var Flertal, til Dels endog knusende dansk Flertal Nord for en Linie, som strakte sig Syd om Flensborg og Nord om Tønder. Dette Flertal styrkedes yderligere ved det efterfølgende Valg i August 1867, da der i de fire sønderjyske Valgkredse i alt blev afgivet 25 598 danske Stemmer imod 24 664 tyske Stemmer. Det stærke Tab af tyske Stemmer skyldtes Slesvig-Holstenernes dybe Skuffelse, som i betydelig Udstrækning afholdt dem fra Deltagelse i Valget.

I Marts 1867 traadte *Rigsdagen* sammen. De to nordslesvigske Repræsentanter indtog deres Sæde og stillede følgende Ændringsforslag til Grundlovsforslagets Paragraf 1, som fastsatte Forbundets Grænser: »Til Forbundsomraadet hører ikke de Distrikter i Hertugdømmet Slesvig, i hvilke Befolkningen har en traktatmæssig Ret til at afstemme om, til hvilken Stat den vil høre.« Bismarck tog straks Ordet og protesterede heftigt imod, at Nordslesvigerne havde en »traktatmæssig Ret«. De havde, hævdede han, ikke engang en moralsk, endsige en juridisk Ret til at kræve en Afstemning. I øvrigt opret-

holdt han sine Udtalelser fra December. Der var dog ikke i Fredstraktaten Tale om »Nordslesvig«, men kun om »de nordlige Distrikter af Slesvig«, man kunde tænke sig dem meget smaa, man kunde tænke sig dem meget store, skønt saa store, som man forestillede sig dem i København, troede han ikke, de vilde blive. Før der i det hele kunde blive Tale om en Afstaaelse af nordslesvigske Distrikter til Danmark, maatte der, udviklede han videre, føres Forhandlinger om Ordningen af de økonomiske Spørgsmaal og af Danmark stilles Garantier for det tyske Mindretals Behandling.

Det lykkedes ikke Krüger og Ahlmann at faa Ordet for at give ham Svar paa Tiltale. Men før den korte Samling sluttedes, rettede de en skriftlig Henvendelse til Rigsdagen, hvori de klarlagde deres Stilling, energisk hævdede deres Vælgeres traktatmæssige Ret til Afstemning og paaviste, at Nordslesvig var et dansk Land. Henvendelsen sluttede med de fyndige Ord: »Hvorhen vor Samvittigheds Lys viser os, derom er der for os ingen Tvivl. Vi føler os som Danske; traktatmæssig Ret opfordrer os til at udtrykke vort nationale Sindelag med fuld Aabenhed; vi ville forblive Danske, vi ville behandles som Danske, og det efter Folkerettens Forskrifter.«

Ahlmann og Krüger indledede i denne korte Samling den Politik, der i alt væsentligt blev fulgt, indtil Preussen ved Traktaten af 11. Oktober 1878 erklærede Pragfredens Paragraf 5 for ophævet. De fik snart Lejlighed til at udforme den videre. Da der i August foretoges almindelige Valg til Rigsdagen, var Valgkredsene blevet saaledes omlagt, at Ahlmann ikke kunde opnaa Genvalg. Men ud paa Efteraaret foretoges der Valg til *Landdagen,* det preussiske Parlament. Valgkredsene var her noget mindre. Haderslev Amt dannede 1., Aabenraa og Sønderborg 2., Tønder og Husum Amter 4. Valgkreds. Valgene var indirekte. Valgretten begyndte med det fyldte 24. Aar. Valgkredsen inddeltes i Valgdistrikter, som skulde omfatte fra 750—1750 Indbyggere, men i øvrigt af Landraaden kunde sammenlægges efter Forgodtbefindende — den berygtede preussiske Valggeometri! — Vælgerne deltes efter Skatteydelsen med en meget stærk Begunstigelse af de højestbeskattede i 3 Klasser, som valgte 3—6 Valgmænd, der senere traadte sammen og valgte Landdagsmanden. Danskerne opstillede atter Krüger, Ahlmann og Detleffsen i 1., 2. og 4. Valgkreds. Krüger blev valgt med 174 Stemmer imod 32, og Ahlmann med 193 Stemmer imod 34, mens Detleffsen fik 52 Stemmer imod 146 tyske. Valget viste, at Danskerne ikke var et Klasseparti, men en Befolkning, som omfattede alle Samfundsklasser.

For at faa Sæde i den preussiske Landdag maatte Landdagsmændene aflægge *Ed paa Forfatningen.* Sønderjyderne frygtede for, at

Edsaflæggelsen kunde blive opfattet som en Anerkendelse af Nordslesvigs Indlemmelse i Preussen, og Ahlmann og Krüger erklærede derfor, at de kun vilde aflægge den foreskrevne Ed »under Forbehold af den Befolkningen i Slesvigs nordlige Distrikter tilsikrede Ret til fri Afstemning og Valg af deres statsborgerlige Stilling.« Landdagen krævede imidlertid ubetinget Edsaflæggelse. Da de nordslesvigske Repræsentanter ikke vilde indlade sig herpaa, blev deres Mandater kasseret og nye Valg udskrevet. De blev begge genvalgt og fik dermed paa ny Lejlighed til at motivere Edsnægtelsen. Landdagen tog nu det Standpunkt at erklære Valgene for gyldige, men at spærre Landdagsmændene Adgangen til Salen, indtil de havde aflagt Eden. Dette Slag afparerede de ved frivilligt at nedlægge deres Mandater. Regeringen maatte saa alligevel udskrive nye Valg. Paa denne Vis førtes Protestpolitikken videre i Landdagen indtil Krügers Død.

I Rigsdagen kunde Repræsentanterne indtage deres Sæde uden Edsaflæggelse. Krüger førte her Kampen videre paa den Maade, at han til betydeligere Lovforslag stillede Ændringsforslag, som gik ud paa, at den paagældende Lov først skulde træde i Kraft i Nordslesvig, naar Befolkningens Ret til selv ved en fri Afstemning at vælge sit Statsborgerforhold var sket Fyldest. I Førstningen var denne Politik virkningsfuld, ikke mindst indadtil, hvor den hurtigt samlede Vælgerne, men som Aarene gik, mistede den sin Stødkraft udadtil, og samtidig svækkedes, især ved Ungdommens Udvandring, Stillingen saa stærkt indadtil, at det blev tvingende nødvendigt at skifte Taktik.

3. Indførelsen af preussisk Værnepligt og Administration.

Sønderjyllands Indlemmelse i Preussen gav ikke blot Sønderjyderne preussiske Borgerrettigheder, men ogsaa preussiske Borgerpligter. Tungest af disse var *Værnepligten.*

De tilbageblevne dansksindede Embedsmænd, hovedsagelig Præster og Lærere, blev nu opfordret til at aflægge Troskabsed til Kongen af Preussen. For mange var dette en alvorlig Samvittighedssag. Et Par Andragender om at udsætte Edsaflæggelsen, til Afstemningen havde fundet Sted, blev kort afslaaet, og en Deputation, som søgte Foretræde hos Kong Vilhelm for at virke i samme Retning, blev unaadigt afvist. Embedsmændene havde kun Valget mellem at aflægge Eden eller at nedlægge deres Embeder. Af de tilbageblevne ca. 50 danske Præster vægrede over Halvdelen, af Lærerne over hundrede sig ved at aflægge Eden. De fik derpaa deres Afsked uden Pension. Edsnægtelserne var talrigst nord- og vestpaa. Længere sydpaa under-

kastede et Antal dansksindede, for det meste i Nordslesvig fødte Embedsmænd sig Edspligten for at blive og virke i deres Hjemland. Blandt dem var Biskop *Jørgen Hansen* paa Als, som hævdede, at kun »Fjenden havde Fordel af Embedsmændenes Bortgang, idet den gav ham Lejlighed til at ansætte Mænd, som virkede i hans Aand.«

Fra 1864—1866, da Sønderjyllands Skæbne endnu var uvis, havde Værnepligten hvilet. Da den danske Værnepligt først begyndte med 22 og den preussiske med 20 Aars Alderen, blev der efter Nytaar 1867 paa een Gang udskrevet fire Aars Mandskab til Militærtjeneste. Faneeden til Kongen af Preussen i Forbindelse med den treaarige Tjenestetid, Preussens hyppige Krige og fremfor alt Faren for at kunne komme til at bære Vaaben imod Danmark virkede afskrækkende, mens Pragfredens Paragraf 5, om hvis Udførelse der førtes Forhandlinger, aabnede Udsigt til en snarlig Genforening med Danmark. Følgen var, at de fleste unddrog sig Værnepligten ved at optere for Danmark.

Fredstraktaten i Wien havde sikret Sønderjyderne *en seksaarig Optionsfrist.* Ved inden den 16. November 1870 at afgive en Optionserklæring og derefter udvandre til Danmark bevarede de deres danske Indfødsret. Næsten alle dansksindede værnepligtige benyttede sig nu af Optionsretten, kun ganske faa mødte til Session. I Haderslev Østeramt blev der saaledes kun udskrevet 25, i Haderslev Vesteramt endog kun 18 af alle fire Aars Mandskab, og disse faa var saa godt som uden Undtagelse Hjemmetyskere.

Men Regeringen lod sig ikke paavirke af *Masseudvandringen.* Nogle Uger senere fik Mandskaberne fra 24—38 Aars Alderen, Soldaterne, som under Danebrog havde kæmpet imod Preusserne i 1864, Ordre til at lade sig indrullere i den preussiske Reserve og aflægge Faneeden til Kongen af Preussen med Forpligtelse til at kæmpe under de preussiske Faner, eventuelt ogsaa imod Danmark i kommende Krige. Dette vakte et voldsomt Røre. Betegnende nok gik Preussen efter 1870, belært af Erfaringerne i Nordslesvig, heller ikke saa hensynsløst frem i Elsass-Lothringen, men fritog her de tidligere franske Soldater for Edsaflæggelsen.

I Førstningen mødte Sønderjyderne, men kun for at nægte Edsaflæggelsen. Dette gav Militærmyndighederne Paaskud til at anvende Magt. Da Mandskabet i Nordborg først i April blev indkaldt til Edsaflæggelse, blev der saaledes opstillet et Kompagni Soldater med skarpladte Geværer ved Siden af dem. Da de ikke deraf lod sig bevæge til at aflægge Faneeden, truede Myndighederne dem med Strafarbejde i Spandau, indtil de faldt til Føje. Nogle lod sig skræmme, andre

vilde ikke bøje sig. Haarde Tvangsmidler blev især anvendt imod Reservisterne fra Agerskov.

I denne *Tvangssituation,* som skærpedes ved, at det luxemburgske Spørgsmaal paa dette Tidspunkt syntes at udvikle sig henimod en Krig mellem Tyskland og Frankrig, afgav næsten alle Reservister Optionserklæringer. Regeringen befalede, at disse Optanter uden Undtagelse skulde udvises, en Fremfærd, som ramte særlig haardt, fordi de fleste var gifte og hjemfarne. Men Gendarmerne sørgede for, at Udvisningsordren blev hensynsløst gennemført. Inden Udgangen af April var der blevet udvist over 4000 fra Haderslev Amt. »Hvert sydfra kommende Tog«, hedder det i en Korrespondance fra Fredericia, »er fuldt af flygtende Sønderjyder, næsten alle ældre Mænd, for en stor Del Familiefædre i smaa Kaar.« Grænseegnene Nord for Kongeaaen overfyldtes med fordrevne Sønderjyder, og mens man haardt savnede Arbejdskraft i Nordslesvig, var det næsten ikke muligt for de udviste at faa lønnet Arbejde nordpaa. Mange blev af den bitre Nød tvunget til at rejse hjem, hvor de saa blev straffet med Bøder og Arrest og, hvis de ikke underkastede sig, paa ny under Politiledsagelse transporteret over Grænsen.

I Rigsdagen paatalte Ahlmann forgæves Myndighedernes Færd, og i Provinslanddagen krævede de danske Repræsentanter *P. Skau,* Bukshave, *Chr. Callsen,* Possekjær og *Hans Lassen,* Lysabild, støttet paa en af henved 14 000 Sønderjyder underskrevet Adresse, at Optanterne skulde behandles som andre danske Statsborgere. Overpræsident Scheel-Plessen afviste dette Krav, men stillede dog en mildere Behandling i Udsigt. Ansvaret for den udviste Haardhed laa hos Regeringen i Slesvig, der nu blev bremset, og Forholdene bedredes noget i de følgende Aar.

Imidlertid havde Regeringen sat vigtige Dele af den preussiske Lovgivning i Kraft og udstedt en Række Anordninger vedrørende Administrationen og Retsvæsenet, som tydede paa, at stærke Kræfter søgte at knytte Sønderjylland varigt til Preussen.

Der indførtes kommunale Repræsentationer, *Byraad* og *Kredsdage* efter preussisk Mønster med stærk Begunstigelse af de højestbeskattede, men i øvrigt udrustet med ringe Magt og Myndighed. — Retsvæsenet udskiltes fra Forvaltningen, hvad der maatte betegnes som et virkeligt Fremskridt. Herredsinddelingen ophævedes. Der oprettedes *Amtsretter,* deraf 15 i Nordslesvig, *Kredsretter,* deraf en for Nordslesvig med Sæde i Flensborg, en *Appellationsret i Kiel* og en *Overappellationsret i Berlin.* Indtil videre var det tilladt at benytte det danske Sprog ved Underretterne, men det trængtes hurtigt tilbage, bl. a. af den simple Grund, at de fleste Dommere ikke forstod Dansk.

Af de nye preussiske Love bragte endvidere *Presseloven,* som indførtes i Efteraaret 1867, et betydningsfuldt Fremskridt. I Overgangstiden havde Sønderjylland været uden Pressefrihed. »Dannevirke« i Haderslev var forbudt. Det danske Blad i Sønderborg var blevet undertrykket, da Ejeren kort efter Krigen døde. »Flensburger Zeitung«, som var tyskskrevet, men dansksindet, var under Krigen blevet solgt til en Tysker. Tilbage var af den tidligere danske Presse kun »Freja« i Aabenraa og »Vestslesvigsk Tidende« i Tønder Amt. De havde som en særlig Naade faaet Lov til at udkomme fra Nytaar 1866, men stod under skarpt Tilsyn og maatte derfor redigeres med yderste Forsigtighed. Med den preussiske Presselovs Indførelse var, om end Pressefriheden vedvarende var meget begrænset, Retsløsheden dog ogsaa ophævet paa dette Omraade.

Efter 3 Aars Undertrykkelse udkom »Dannevirke«, som der stod Glans om fra P. Chr. Kochs Dage, nu paa ny og hævdede i de følgende Tider under Peter Hiort Lorenzens Søn, *H. R. Hiort-Lorenzens* dygtige Ledelse ærefuldt sin tidligere Stilling som Landsdelens Hovedorgan. Særlig Betydning fik det ved, at den lidenskabeligt bevægede, af Fædrelandets Ulykke dybt grebne Tobaksfabrikant *J. P. Junggreen* her offentliggjorde sine manende, stemningsrige og tankevækkende Artikler, som i trange Tider gjorde ham til Haabets Vækker i Nordslesvig. — I Sønderborg Amt sluttede danske Foregangsmænd paa Als og i Sundeved sig sammen og udgav »Dybbølposten«, som først blev redigeret af Advokat *J. Cl. Pingel,* senere i en lang Aarrække af den bramfri *Johannes Moldt.* I Flensborg vovede *Gustav Johannsen,* hvad man ikke havde turdet indlade sig paa mellem Krigene, at udgive et danskskrevet Blad »Flensborg Avis«, som senere under *Jens Jessens* Redaktion vandt betydelig Udbredelse og blev en aarvaagen, stærk og trofast Grænsevagt. I Aabenraa og Tønder Amter fik de alt bestaaende danske Blade »Freja« og »Vestslesvigsk Tidende« nu ogsaa større Bevægelsesfrihed. Sønderjylland havde dermed atter faaet en dansk Presse, som i de følgende Tider uden at ænse Bøder og Fængselsstraffe stod Vagt og Værn om Modersmaalet og aldrig svigtede Befolkningen i Kampen for dens Odelsret.

4. Dansk Samling og skærpet Politiregimente.

I Overgangstiden havde Kampen tit opløst sig i planløse Demonstrationer. Hvor der var Tale om større samlede Aktioner, var Tilskyndelsen i Reglen kommet udefra. Nu kom der med Pressen som Støttepunkt og Forbindelsesled efterhaanden mere Plan i Arbejdet.

Nordslesvigernes Deputation til Kronprins Frederiks Bryllup 1869.
Øverst: Garver J. Plaetner, Gustav Johannsen og Købmand Freudenreich, Flensborg, Dr. Gade, Sønderborg, Chr. Callsen, Possekjær.
Nederst: J. P. Junggreen, Aabenraa, Gaardejer H. D. Kloppenborg, Kobenhoved, Hans Lassen, Lysabild, Slagter Reimers, Sønderborg.

Programmet: »Vi vil hjem til Danmark« var letfatteligt og samlede uden Vanskelighed alle Danske. En egentlig politisk Organisation fandtes ikke. By for By sluttede Kreds om selvkaarede Førere, der atter stod i Forbindelse med en Skare af ledende Mænd, som havde Befolkningens Tillid og nu og da, snart paa den enes, snart paa den andens Initiativ traadte sammen for at pleje Raad og fatte Beslutninger om, hvad der skulde gøres for at fremme den danske Sag og specielt for at faa Paragraf 5 udført. Omkring de tidligere nævnte Førere fylkedes mange andre fremragende Foregangsmænd, her skal blot nævnes *J. P. Friis,* Ejsbøl, *J. N. H. Skrumsager,* Kobenhoved, *A. D. Hørlück,* Rurup, Advokat *C. H. Bekker* i Aabenraa, som længe var Sønderjydernes mest søgte Sagfører i politiske Retssager, *Chr. Callsen,* Possekjær, som repræsenterede Aabenraa Amt i Provinslanddagen, *Chr. Monrad* i Flensborg, som vedligeholdt betydningsfulde Forbindelser med indflydelsesrige Kredse i Hovedstaden, og *H. A. Knudsen,* Trøjborg, som i en Aarrække var Rigsdagskandidat i 4. Valgkreds.

Efter Krigen fik alle højere Skoler tysk Undervisningssprog, og Rødding Højskole blev lukket. Men der oprettedes hurtigt danske Realskoler i Haderslev, Aabenraa og Flensborg og højere Pigeskoler i Haderslev og Sønderborg. I Rødding aabnede *Cornelius Appel,* som

mellem Krigene havde været Seminarielærer i Tønder, en Højskole for Piger; i *Brøns* i Vestslesvig og paa *Sandbjerg* i Sundeved oprettedes der danske Folkehøjskoler, i *Vonsbæk* ved Haderslev og i *Aagaard* Syd for Flensborg danske Landbrugsskoler. I Byerne samledes Danskerne i selskabelige Foreninger, paa Landet i Landboforeninger, hvor Sang og Tale endnu kunde lyde nogenlunde frit. Udvandringen knyttede mange Baand mellem Sønderjylland og Moderlandet. Paa store Fællesrejser til København, Aarhus, Middelfart, hvor Gæsterne overalt blev hilst med Begejstring og modtaget med overstrømmende Hjertelighed, oplivedes Sønderjyderne og styrkedes deres Haab til Fremtiden.

Men efterhaanden som Forsøgene paa at bevæge Preussen til at udføre Pragfredens Paragraf 5 viste sig frugtesløse, knyttedes dette Haab mere og mere til Frankrigs Sejr over Tyskland i en kommende Krig. I Efteraaret 1869 besluttede man dog endnu en Gang at henvende sig til Kong Vilhelm. En Deputation bestaaende af de to Landdagsmænd og tre Provinslanddagsmænd rejste til Berlin med en af 27 493 myndige Mænd underskrevet Adresse, hvori de henledte Kongens Opmærksomhed paa de sørgelige Tilstande, som Ikke-Udførelsen af Pragfredens Paragraf 5 havde fremkaldt, og endnu en Gang indtrængende bad om, at Afstemningen snarest maatte finde Sted. Kongen vilde imidlertid ikke modtage Deputationen, Indenrigsministeren afviste Adressen, og Landdagen, som man derefter overrakte den, nægtede at behandle den. Den blev senere indbragt i Rigsdagen, som i Maj 1870 ligeledes afviste den. Krüger erklærede derefter, at han ingen anden Udvej havde end at ty til Frankrig. En Henvendelse til Napoleon III planlagdes, men fraraadedes bestemt af de danske Regeringskredse. To Maaneder efter udbrød den længe ventede Krig.

Hilst med store Forventninger bragte den hurtigt Sønderjyderne smertelige Skuffelser. Da Indkaldelsesordrerne udstedtes, var Optionsfristen endnu ikke udløbet. Følgen var, at hvad der endnu var tilbage i Sønderjylland af dansksindet værnepligtigt Mandskab, skyndte sig med at optere for Danmark og forlade Landet. Nordslesvig blev derefter erklæret i Belejringstilstand. Alle danske Blade blev forbudt. Krüger og enkelte andre Foregangsmænd blev arresteret og ført til Fæstningen *Lötzen* nær ved den russiske Grænse. De franske Sejre udeblev, og da Efterretningen om Slaget ved Sedan og Napoleons Tilfangetagelse indløb, brast Haabet om, at Frankrigs Sejr vilde bringe den længselsfuldt ventede Genforening med Danmark.

Efter Krigen begyndte *Fortyskningsbestræbelserne,* en Tid lang forsigtigt famlende, snart mere maalbevidst. Ved Instruktion af 26. August 1871 indførtes det tyske Sprog som Undervisningsfag i Folkeskolerne i Nordslesvig. Da der kun skulde meddeles seks Timers

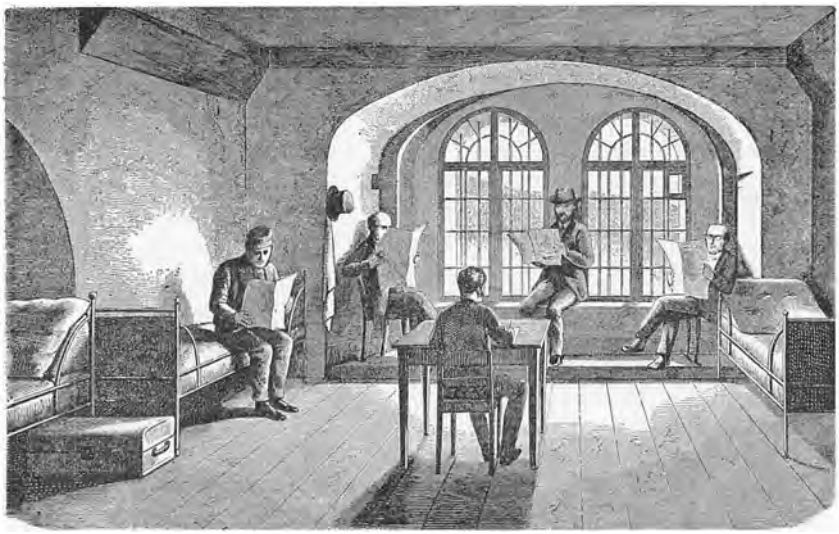

Sønderjyske Fanger i Fort Boyen i Lötzen 1870.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 12. Bd.

Undervisning i Tysk ugentlig, kunde der under de givne Forhold ikke indvendes stort imod Anordningen. Men man frygtede for, at naar det preussiske Bureaukrati først fik fat i Lillefingeren, vilde det hurtigt tage hele Haanden, og rejste derfor alligevel stærk Modstand. Øvrighedssproget blev hurtigt Tysk, en Følge af, at Embedsstanden blev rekrutteret sydfra. Midt i Halvfjerdserne udstedtes en tysk *Retsplejelov,* som yderligere trængte det danske Sprog tilbage ved Domstolene. Samtidig fastsattes fem Aar som den yderste Frist for Brugen af det danske Sprog i Byraad og Amtsraad. En *Synodelov,* som var stærkt præget af Bismarcks Kamp imod den katolske Kirke, ordnede den kirkelige Administration. Der oprettedes *Provstisynoder,* en i hvert Provsti, og en *Fællessynode,* som kirkelig Repræsentation for den evangelisk-lutherske Kirke i Hertugdømmerne. Provstisynoden bestod af alle Provstiets Præster og det dobbelte Antal Lægmænd, Fællessynoden af Repræsentanter for alle Provstisynoder. Provstisynoden havde et staaende Udvalg, *Synodeudvalget,* med Provsten som Formand og en Sognepræst og tre Lægmænd som Medlemmer, valgte med simpelt Flertal af Synoden. Synodeudvalgene i de nordslesvigske Provstier havde endnu ved Verdenskrigens Udbrud dansk Flertal. De kunde øve nogen Indflydelse paa Præsteembeders Besættelse og i visse Tilfælde tillade Konfirmation i en tidligere Alder. I øvrigt var Synodernes Indflydelse ret betydningsløs. De havde kun raadgivende Myndighed, og der blev sjældent taget Hensyn til deres

Beslutninger, naar de ikke faldt sammen med Regeringens Ønsker. Kirken blev mere og mere Statens lydige Tjener. De kom dog til at spille en ikke helt ubetydelig Rolle under Sprogkampen.

Politiregimentet skærpedes. Da der i Sommeren 1873 ved Afsløringen af Frederik VII's Rytterstatue i København forefaldt nogle Demonstrationer, skred Regeringen ind med de første *Udvisninger*. Blandt de udviste var Redaktør *Sørensen* ved »Freja« i Aabenraa, som derefter blev sammensmeltet med »Dannevirke«, og Højskoleforstander *J. Langkjær* fra Sandbjerg Højskole, som derefter blev lukket. I Forbindelse dermed rettedes der et kraftigt Fremstød imod Pressen, og Bøder og Fængselsstraffe faldt tæt. Foreninger og Selskaber sattes under skarp Kontrol. Foreningsballer, ja endog Bryllupper overvaagedes af Politiet. Angrebet kunde føres tilbage til Regeringspræsident *K. H. v. Bitter*, Hr. v. Köllers Forløber som Repræsentant for »den faste Haand«s Politik, der i Indberetninger til Regeringen i Berlin og under personlige Samtaler med den preussiske Indenrigsminister søgte at paavise Tvangspolitikkens Nødvendighed. Da Kong Christian IX saaledes i 1875 foretog en Rejse i Jylland og ved denne Lejlighed fremsatte nogle i øvrigt meget velovervejede og taktfulde Ytringer om det nordslesvigske Spørgsmaal, satte Regeringspræsidenten straks Rejsen i Forbindelse med den danske Agitation i Nordslesvig og fik Indenrigsministeren til at henlede det tyske Udenrigsministeriums Opmærksomhed paa Sagen. Den tyske Gesandt i København fik derefter Ordre til at meddele den danske Regering, at diplomatiske Henvendelser vedrørende de foretagne Udvisninger vilde være unyttige.

Da flere af de udviste var Optanter, vakte Udvisningerne Opmærksomhed langt ud over Landets Grænser. Optionsfristen var udløbet den 16. November 1870. Krigen havde som før nævnt medført, at praktisk talt hele det i 1870 militærpligtige dansksindede Mandskab havde opteret og var blevet landflygtigt. Efter Krigen følte dette ogsaa af Tyskerne som en stor Ulempe. Landet manglede Arbejdskraft. Hustruer og Børn savnede i mange Tilfælde Forsørgeren og maatte ty til offentlig Understøttelse. Gaardene manglede Driftsledere. Hyppigt var Statsborgerforholdet uklart. Befolkningen rejste stærke Klager, og de preussiske Myndigheder følte sig usikre. I Efteraaret 1871 blev de to Regeringer enige om at lade en Kommission, bestaaende af to fra hver Side udnævnte højere Embedsmænd, optage Forholdene til grundig Undersøgelse. Resultatet var den saakaldte *Aabenraa-Konvention*, som traadte i Kraft i Efteraaret 1872, ordnede Statsborgerforholdet og gav *alle Optanter* Adgang til efter forudgaaende Anmeldelse uhindret at opholde sig i Nordslesvig, »for saa vidt og saa længe de ikke tager Del i agitatoriske Bestræbelser eller paa anden Maade

falder til Besvær«. Der var her vist virkelig Imødekommenhed fra tysk Side, men samtidig holdt en Bagdør aaben. De fleste Optanter vendte atter hjem, og det lettede et tungt Tryk, som havde hvilet over hele Befolkningen. Men de boede fra nu af som Udlændinge i deres Hjemstavn, havde ingen statsborgerlige Rettigheder og var i Virkeligheden, som det snart skulde vise sig, fuldstændig prisgivet det preussiske Bureaukratis Vilkaarlighed. I de følgende Tider var Optanterne Danskernes mest saarbare Sted, og Udvisningsordren Tyskernes bedste Vaaben i den nationale Kamp.

5. Udvandring og Protestpolitik.

Erfaringerne fra den tysk-franske Krig — den tredie, Preussen havde ført i Løbet af seks Aar, — var, bortset fra alt andet, ikke egnet til at stemme den sønderjyske Ungdom gunstig over for den preussiske Militærtjeneste. For at undgaa Pikkelhuen maatte Ungdommen imidlertid nu, efter at Optionsfristen var udløbet, lade sig løse fra sit preussiske Statsborgerforhold og derefter inden det fyldte 17. Aar for stedse forlade Landet. Det var haarde Kaar at gaa ind til, men næsten alle foretrak dem for den preussiske Militærtjeneste. Midt i Halvfjerdserne, da Udvandringen naaede sit Højdepunkt, var Nordslesvig, som der er blevet sagt, et underligt Land uden mandlig Ungdom. Derefter begyndte den at aftage, først paa Als og i Sundeved, lidt senere i Aabenraa Amt, sidst i Haderslev Vesteramt og den nordlige Del af Tønder Amt. Da Sønnerne ikke kunde vende tilbage, fulgte Forældrene dem senere i mange Tilfælde nordpaa. Hele Familier og hele Formuer blev paa denne Vis ført over Grænsen. Inden den store Udvandring sidst i Firserne ebbede ud, var der udvandret over 50 000 Sønderjyder, det vil sige henimod en Trediedel af den danske Befolkning, og der var dermed paaført Nordslesvig et Kapitaltab paa ca. 120 Millioner Kroner. Eftervirkningerne af denne stærke Aareladning sporedes først rigtigt i Halvfemserne, da Kampen om Jorden for Alvor begyndte.

Regeringspræsident v. Bitters Tvangsstyre, som skærpede Modsætningerne, vakte Betænkeligheder i Berlin, og i 1876 blev han afløst af Hr. *K. H. v. Bötticher,* en klog og indsigtsfuld Statsmand, som langsomt drejede Roret i en anden Retning. Politichikanerne ophørte. Forfølgelserne imod danske Farver og Sange, danske Foreninger og Selskaber indstilledes. Men med fuld Forstaaelse af, at alle Tvangsforholdsregler var overflødige, hvis Danskerne vedvarende svækkede sig selv ved Udvandring, vaagede han vedvarende omhyggeligt over,

at de udvandrede ikke mere vendte tilbage, end ikke paa kortere Besøg.

Protestpolitikken fortsattes uforandret efter den tysk-franske Krig. Ahlmann og Krüger blev atter og atter genvalgt som Landdagsmænd, først i Halvfjerdserne endog hver Gang med stigende Stemmetal. Efter hvert Valg nægtede de konsekvent at aflægge Forfatningseden. Adgangen til Salen var derefter spærret. De nedlagde saa deres Mandater og fremtvang dermed Nyvalg. Et Par Gange lykkedes det dem at faa Ordet i Salen, inden Eden blev afkrævet, men i Reglen maatte de nøjes med skriftligt at motivere Edsnægtelsen. Det var da altid Ahlmann, der førte Pennen. I den første Rigsdagssamling havde han haft Held til at forme Sønderjydernes Program indtil Verdenskrigen i de fyndige Ord: »Vi er Danske, vi vil vedblive at være Danske, og vi forlanger at blive behandlet som Danske efter Folkerettens Grundsætninger.« Senere opfordrede han Gang paa Gang i velformede, klare Motiveringer af Edsnægtelsen indtrængende Lovgivningsmagten til at drage Omsorg for, at Regeringen opfyldte Preussens traktatmæssige Forpligtelser ved hurtigst muligt at udføre Pragfredens Paragraf 5. Men var Krüger djærv, haardfør over for Modgang og sejgt udholdende i Kampen for Retten, saa paavirkedes Ahlmann, som ikke ejede Krügers Kulsviertro paa Rettens endelige Sejr, men var mere fintfølende og fintmærkende over for Tidens politiske Strømninger, efterhaanden stærkt af det offentlige Livs mange Skuffelser. Befolkningens Lidelser under Udvandringen gik ham nær til Hjerte, thi han var en blød Natur. Et skrøbeligt Helbred bidrog yderligere til at gøre ham mismodig. Træt af det opslidende parlamentariske Arbejde, som havde udviklet sig til en March paa Stedet, trak han sig i 1875 til almindelig Beklagelse tilbage fra al offentlig Virksomhed og bosatte sig i København.

Til Ahlmanns Efterfølger som Landdagsmand kaaredes en anden Alsinger, Gaardejer *Hans Lassen* fra Lysabild, en dygtig Bonde, udrustet med et sundt, praktisk Blik og en skarp Forstand. Kun 22 Aar gammel var han blevet valgt til Synsmand (Sognefoged) i sit Fødesogn. Senere havde han faaet mange andre Tillidshverv paa sin Hjemegn. I videre Kredse havde han især tildraget sig Opmærksomhed som Medlem af Provinslanddagen.

I den var han og hans to nordslesvigske Kolleger, *Chr. Callsen*, Possekjær, og *P. Skau*, Bukshave, kommet til den Overbevisning, at Protestpolitikken burde opgives, Ungdommen blive i Landet og underkaste sig den preussiske Militærtjeneste og Befolkningen uden Hensyn til Edsaflæggelsen, som kun forpligtede til at føre den nationale Kamp inden for Forfatningens og Lovenes Ramme, gennem sine Til-

lidsmænd optage Kampen for sin gode Ret overalt, hvor det var muligt, fremfor alt i den preussiske Landdag. Dette Standpunkt deltes endvidere af *Gustav Johannsen, Chr. Monrad, J. P. Junggreen, J. P. Reimers* og flere andre fremstaaende Tillidsmænd paa Østeregnen, mens *Krüger* og med ham saa godt som alle betydelige Mænd paa Vesteregnen lidenskabeligt fastholdt Protestpolitikken. Faren for indre Splid var overhængende, men afværgedes endnu denne Gang ved, at Hans Lassen før Valget erklærede sig villig til at bøje sig for Krüger som den ældre Repræsentant, »indtil mulig indtrædende Omstændigheder maatte anvise os en anden Fremgangsmaade«.

P. Skau.
Fotografi fra ca. 1880.

Ved de almindelige Valg i 1876 genvalgtes Krüger og Lassen til Landdagen, og denne Gang lykkedes det Lassen med Støtte af Centrum og Polakker at indbringe et Andragende om Udførelsen af Paragraf 5, inden Edsaflæggelsen blev krævet, ja endog ved Afstemningen at samle 47 Stemmer for Forslaget. Tilskyndet af dette Held stillede Krüger Aaret efter med Støtte af Polakker og Elsass-Lothringer et tilsvarende Forslag i Rigsdagen.

Krügers Helbred havde i de senere Aar været daarligt; hans Kraft var brudt. Skønt han i nogen Tid havde været syg og sengeliggende, vilde han dog endnu en Gang tale sine Landsmænds Sag paa Tinge. Da Forslaget blev sat paa Dagsordenen, stod han paa Talerstolen for at motivere det. Han var ingen fremragende Taler, og hans Tysk var daarligt, men der var Kraft og Styrke i hans af indre Bevægelse dirrende Ord, og den sejge Udholdenhed, hvormed den gamle Kæmpe nu i ti Aar under de vanskeligste Forhold havde kæmpet for den nordslesvigske Befolknings Ret, aftvang Modstanderne Respekt. Da en slesvig-holstensk Rigsdagsmand vovede at haane ham, tog Centrums højt ansete Fører *Windthorst* straks Ordet, viste Taleren skarpt til Rette, udtalte sin varme Anerkendelse af Krügers Udholdenhed og tilføjede, at selv om han af storpolitiske Grunde ikke kunde stemme

for Forslaget, maatte han dog »fuldtud anerkende Nordslesvigernes af Pragfredens Paragraf 5 opstaaede Rettigheder«. »Det er ikke heldigt,« fortsatte han forudseende, »at trække den Slags Ting i Langdrag og ligesom at ville skrive dem i Glemmebogen. Saadanne Sager glemmes ikke, men dukker meget ofte op i de mest ubelejlige Øjeblikke«. Spaadommen gik i Opfyldelse efter Tysklands Sammenbrud 1918.

Statssekretær *B. E. Bülow,* den senere Rigskansler Fyrst *Bernhard v. Bülows* Fader, som før havde staaet i dansk Statstjeneste, konstaterede derefter, at Regeringen vedvarende havde den Opfattelse af Spørgsmaalet, som Fyrst Bismarck havde gjort gældende i 1867. »Men«, tilføjede han truende, »Virkningen af Forslaget kan let blive en helt anden, end Forslagsstilleren har tilsigtet«. Dette kunde, og skulde sikkert ogsaa, opfattes som en Antydning af, at Pragfredens Paragraf 5 vilde blive ophævet. Dette var fra nu af Bismarcks Maal. I Efteraaret 1877 opnaaede han Østrigs Samtykke. Ved en Overenskomst, der afsluttedes i April 1878, men fremdateredes til 11. Oktober s. A. og bekendtgjordes i Februar 1879 (se Side 50), blev Tilsagnet i Pragfredens Paragraf 5, hvorefter »Befolkningerne i de nordlige Distrikter af Slesvig skulde afstaas til Danmark, naar de ved en fri Afstemning tilkendegiver Ønsket om at blive forenet med Danmark«, erklæret for ophævet.

I Danmark virkede Traktaten meget nedslaaende. I Nordslesvig var Stemningen delt. Krüger tilegnede sig hurtigt den Opfattelse, at Østrig ganske vist havde givet Afkald paa sin Ret til at forlange Paragraf 5 opfyldt, men at dette var betydningsløst, da den statsretslig set vedvarende var bindende for Preussen. Han undlod derfor, hvad mange af hans Vælgere, deriblandt J. P. Junggreen, bebrejdede ham, at protestere imod Traktaten i Berlin. I »Flensborg Avis« skrev derimod *Gustav Johannsen:* »Nordslesvigs Befolkning kan fra dette Øjeblik ikke længere beraabe sig paa en Traktat, der i mere end 12 Aar har stillet den gunstigere end andre Nationaliteter, der ved Erobring er bragt ind under Fremmedherredømme; men dette kan ikke fratage os vort Haab om, at den store Tanke om ethvert Folks Ret til at leve sit eget Liv ... vil sejre, naar den betimelige Tid er kommen.«

I denne afvigende Opfattelse af Traktatens Betydning laa Spiren til stærke indre Brydninger i det følgende Tiaar.

TREDIE AFSNIT

FREMGANGSPERIODEN 1878—1914

Tiden fra 1878—1914 er en Fremgangsperiode. Det første Tiaar er opfyldt af stærke indre Brydninger. Edskampen udkæmpes med det Resultat, at Protestpolitikken opgives. Udvandringen ophører. Ungdommen underkaster sig den preussiske Værnepligt for at faa Ret til at bo og bygge i Hjemstavnen. Landdagsmændene aflægger Forfatningseden og indtager deres Sæde i Landdagen. Befolkningen samles hurtigt om Løsningen af store nationale og økonomiske Fællesopgaver.

Denne Udvikling fremskyndes af Berlinerkongressens Brud med Nationalitetsprincippet og af den Voldspolitik, som Stormagterne derefter slog ind paa over for de nationale Mindretal. Over hele Europa hagler og sner det i Firserne med Sprogreskripter og Skoleanordninger. Nordslesvig danner ingen Undtagelse. Fra 1878—1888 blev *al* dansk Undervisning forbudt og det danske Sprog udelukket fra alle offentlige Omraader. Men Tryk avler Modtryk. I Firserne opstaar der alle Vegne i Europa, hvor nationale Mindretal undertrykkes, store nationale Værneforeninger, organiserede under Hensyn til de enkelte Staters Love, men med det fælles Formaal at værne Mindretallene imod Statens Angreb paa den nedarvede Nationalitet og med egne Kræfter at løse de nationale og kulturelle Opgaver, som Staten forsømmer.

Sønderjyderne er fra første Færd med i denne Udvikling. Efter Gustav Johannsens Forslag stifter de allerede i 1880 deres første store nationale Værneforening: *Sprogforeningen,* og andre Organisationer følger efter i hurtig Rækkefølge. Stundom kommer Ideerne og Tilskyndelserne udefra. Til andre Tider gaar man under Fremmedherredømmets Pres selvstændigt frem og viser dermed Lidelsesfæller i andre Lande nye Veje. Under disse Forhold føres Kampen imod

den truende Fortyskning med stigende Held. Fra Midten af Firserne vokser de danske Stemmetal atter fra Valg til Valg. Statsmagtens Angreb paa Jorden preller af. Tvangspolitikken kulminerer ved Aarhundredskiftet, afløses forbigaaende af en mildere Kurs for saa atter under stærke indre tyske Brydninger at skærpes henimod Verdenskrigen. Fra Aarhundredskiftet af begunstiger opadgaaende Tider Danskhedens Vækst, saa det med Rette kan siges, at dens Stilling aldrig havde været stærkere end lige før Verdenskrigens Udbrud.

1. Edskampen. Parlamentarisk Virksomhed.

Ophævelsen af Pragfredens § 5 rejste med ny Styrke Kravet om en Taktikforandring. Befolkningen delte sig i Tilhængere og Modstandere af Protestpolitikken, Edsnægtere og Edsaflæggere, som man kaldte dem med Henblik paa den Ed, som Repræsentanterne maatte aflægge for at faa Sæde i den preussiske Landdag. Mens *Edsnægterne* i Tilslutning til *Krüger* med *A. D. Hørlück,* Rurup og *J. N. H. Skrumsager,* Københoved, som Hovedordførere og med bred Støtte i Vesteregnens Befolkning lidenskabeligt fastholdt den hidtil førte Politik, hævdede *Edsaflæggerne* med stigende Styrke og med almindelig Tilslutning paa Østeregnen, at da der nu var Udsigt til en langvarig Nationalitetskamp, maatte Ungdommens Udvandring ophøre, Befolkningen samle sig om Løsningen af vigtige nationale Opgaver og energisk varetage sine Interesser paa alle Omraader, specielt ogsaa i den preussiske Landdag.

Kravet blev underbygget med vægtige Grunde. Hvad vi end mener om Preussens Færd, hævdede de, saa er Traktaten af 11. Oktober 1878 en Kendsgerning, som vi ikke kommer uden om. »Vi er fra nu af preussiske Statsborgere uden Særrettigheder og maa drage Konsekvenserne deraf,« skrev Advokat Bekker i »Dannevirke«. »Det er ikke længere muligt at føre den parlamentariske Kamp paa statsretsligt Grundlag. Men vi har nu mere end før vigtige nationale Opgaver at løse. Vi har hidtil levet som den, der ikke blot fortærer sine Renter, men sin Kapital med. Vi anerkender den faktiske Tilstand overalt, hvor den paalægger os Pligter; er det saa ikke meningsløst at ignorere den, hvor den giver os Rettigheder? Landdagsmændene bør nu aflægge Forfatningseden, indtage deres Pladser og energisk varetage vore Interesser i den preussiske Landdag.«

Spørgsmaalet blev hurtigt brændende, idet der i 1879 skulde foretages Landdagsvalg. Krüger fastholdt bestemt sit Standpunkt, mens Hans Lassen kun vilde modtage Genvalg, hvis hans Vælgere stillede

ham frit over for Edsspørgsmaalet. Et af Junggreen gjort Forsøg paa at opnaa Enighed ved at lade Valgmændene i de to Valgkredse træffe Afgørelsen med simpelt Flertal strandede, fordi Valgmændene i Haderslev Vesteramt paa Forhaand erklærede, at de ikke vilde bøje sig for en Flertalsafgørelse, men under alle Omstændigheder stemme paa Krüger. Dette var et Brud paa Disciplinen, som desværre virkede langt ud i Fremtiden. Krüger og Lassen blev derefter valgt, hver paa sit Standpunkt. I en Erklæring til sine Vælgere udtalte Lassen, at han under de forandrede Forhold ansaa det for rigtigst, at Landdagsmændene indtog deres Pladser for paa rette Sted saa virkningsfuldt som muligt »at værne om det, hvorpaa vort Fremtidshaab nu maa være bygget, om vor Nationalitet, vort Sprog og den almindelige Folkeret.« I Haab om, at de Vanskeligheder, der endnu hindrede ham i at indtage sit Sæde, maatte fjernes, inden Samlingen sluttedes, vilde han efter sine Venners Raad alligevel modtage Valget og indtil videre fortsætte den hidtil fulgte Taktik.

J. N. H. Skrumsager.
Fotografi fra 1870erne.

Krüger havde ikke været i Berlin siden 1877. Hans Helbredstilstand var daarlig, og der var ringe Udsigt til, at han kunde fortsætte sin parlamentariske Virksomhed. I mange Aar havde han staaet som et Enhedsmærke. Hans Navn var for mange et Program. Ingen havde i Tiaaret 1867—1877 talt med større Myndighed og øvet større Indflydelse i Nordslesvig. Det danske Udenrigsministeriums Akter viser, at Krügers Virksomhed i Berlin, sikkert ikke uden Grund, er bleven haardt kritiseret af Diplomaterne. Det er heller ikke vanskeligt at faa Øje paa hans Begrænsning. Men Politikere af den Støbning undervurderes let af Eftertiden, som har svært ved at fatte den Magt, deres Personlighed har udstraalet. Kritikken er derfor tilbøjelig til at skyde over Maalet. Saaledes er det gaaet med Laurids Skau, og saaledes gaar det ogsaa med Krüger. Der er ingen Tvivl om, at hans mærkværdige Evne til at overføre sin stejle Trods, sin sejge Ud-

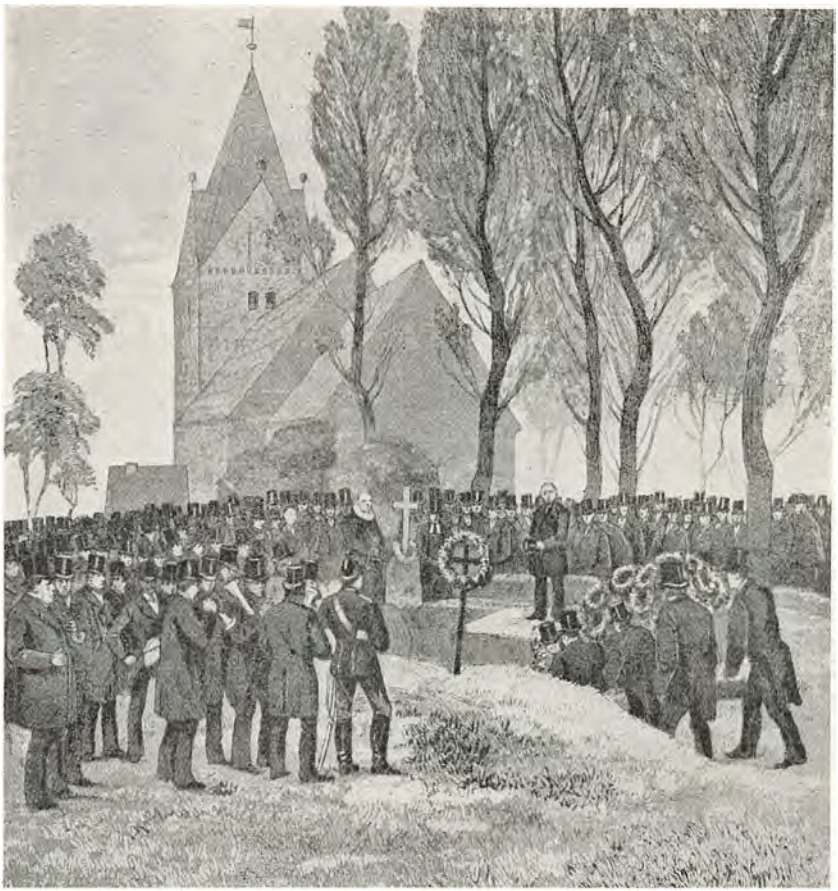

Krügers Begravelse paa Bevtoft Kirkegaard, 3. September 1881.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 22. Bd.

holdenhed, sin usvigelige Tro paa Rettens endelige Sejr paa de Kredse, han kom i Berøring med, ogsaa paa Mænd, som stod langt over ham i Intelligens, i høj Grad har været medvirkende til at udvikle og skærpe den Modstandskraft, som Statsmagtens hidsige Angreb paa den danske Nationalitet i Sønderjylland i de følgende Tider prellede af paa.

27. August 1881 døde Krüger. Han havde været baade Rigsdagsmand og Landdagsmand. Der skulde foretages to vigtige Valg efter hans Død. Spørgsmaalet om, hvem der skulde være hans Efterfølger, meldte sig straks og oprullede nu for Alvor Edsspørgsmaalet. I Begyndelsen samlede Stemningen sig mest om *J. P. Junggreen,* hvis Navn havde god Klang over hele Nordslesvig. Han havde indtaget en noget

svingende Holdning under Edskampen, men stod nu paa Edsnægternes Side. Netop blandt Edsnægterne i Haderslev Vesteramt rejste der sig dog en Bevægelse imod ham, sikkert fordi han allerede før Krügers Død havde taget Initiativet til at finde en Afløser for den dødsmærkede Mand. De ledende i Haderslev Vesteramt regnede med, at Edsaflæggelse kunde undgaas, hvis Hans Lassen, Hovedtalsmanden for denne Politik, blev valgt til Rigsdagsmand og derefter opgav sit Landdagsmandat. Als og Sundeved sluttede sig til Hans Lassens Kandidatur. Alle Forsøg paa at opnaa Enighed strandede. For første Gang stod to danske Kandidater over for hinanden. Efter stærke indre Meningskampe paa Møder og især i Pressen blev Hans Lassen valgt.

Gustav Johannsen
som Knudsgildebrødrenes Skyttekonge.
Fotografi fra 1870erne.

Men Krüger havde ogsaa været opstillet i 2. og 3. Valgkreds. Nu skiftede Danskerne i disse Valgkredse imidlertid Taktik og opstillede deres egne Kandidater, Redaktør *Gustav Johannsen,* Flensborg, i 2. og Godsejer *H. A. Knudsen,* Trøjborg i 4. Valgkreds. Mens Stillingen paa Forhaand maatte betragtes som haabløs i 4. Valgkreds, stod Tyskerne, som havde opstillet tre Kandidater, denne Gang saa splittet i 2. Valgkreds, at en dansk Valgsejr ikke var udelukket. I Gustav Johannsen havde Danskerne fundet en ypperlig Kandidat, som var nøje kendt med Forholdene i Valgkredsen, en fremragende Taler, vittig og slagfærdig, hvad enten han talte Dansk, Plattysk eller Højtysk, agtet og afholdt af alle Danske, dertil velset i den jævne tysksindede Befolkning paa Grund af sin Fordomsfrihed, sit vindende Væsen og sin personlige Elskværdighed. Det lykkedes ham i første Omgang at samle saa mange Stemmer, at han kom paa Omvalg med Regeringspartiets Kandidat, hvorefter han med Oppositionspartiets Hjælp blev valgt til Rigsdagsmand med 6410 Stemmer imod 5576. Det var en stolt Valgsejr, som i en Tid,

hvor almindelig Tilbagegang og indre Splid gjorde mange mismodige, vakte Glæde, saa langt danske Hjerter slog. For første Gang siden 1867 kunde Sønderjyderne nu atter sende to danske Rigsdagsmænd til Berlin.

Ved Suppleringsvalget til Landdagen i 1. Valgkreds valgtes en Edsnægter, *A. D. Hørlück* i Rurup, en anset Landmand, kyndig og indsigtsfuld i alle offentlige Anliggender, med den Opgave at fortsætte Protestpolitikken. Men Hans Lassen var valgt i 2. Valgkreds. Efter at Hensynet til Krüger som den ældre Repræsentant, der hidtil havde afholdt ham fra at følge sin Overbevisning, nu var bortfaldet, huggede han efter Samraad med sine Meningsfæller Knuden over ved i Februar 1882 at aflægge Forfatningseden og indtage sit Sæde i Landdagen. Dermed var Afgørelsen i Virkeligheden faldet. Edskampen fortsattes ganske vist endnu i nogle Aar, men med aftagende Bitterhed. Udvandringen ophørte. Opmærksomheden samledes mere og mere om Tvangsfortyskningen, som nu tog Fart i Skole og Kirke og inden for Administrationen, og som affødte mangfoldige Opgaver, om hvis Løsning alle var enige. Udviklingen af et hensynsløst Politiregimente virkede ligeledes samlende paa alle Danske. Og da »Vælgerforeningen for Nordslesvig« i 1888 blev stiftet, lykkedes det uden Vanskelighed at faa Striden bilagt og Rækkerne sluttet.

I Berlin forefandt de nordslesvigske Repræsentanter en ny Situation. Bismarcks Overgang til Beskyttelsespolitikken havde sprængt det mægtige national-liberale Parti. Mens det katolske Centrum var bleven Regeringsparti, havde venstre Fløj af det national-liberale Parti sluttet sig sammen med Fremskridtspartiet til »*Det tysk-frisindede Parti*«, som efter Valget i 1881 rykkede ind i Rigsdagen med over hundrede Mand. Krüger havde i Berlin søgt Støtte hos Centrum, som under Kulturkampen i Halvfjerdserne stod i den krasseste Opposition. *Gustav Johannsen* — og efter ham alle hans Efterfølgere — opretholdt venskabelige Forbindelser med Centrum, der ogsaa som Regeringsparti traadte i Skranken for Modersmaalets Ret. Men sin Hovedstøtte søgte han hos »Det tysk-frisindede Parti«, som paa dette Tidspunkt syntes at have en stor Fremtid foran sig, baade fordi det rummede mange betydelige Parlamentarikere, og fordi det havde Kronprinsens, den senere Kejser Frederik III's Tillid. Kejser Vilhelm var midt i Firserne. Et Tronskifte kunde ventes i en nær Fremtid. Da Bismarck omvendt stod paa en meget spændt Fod med Kronprinsen, regnedes der med, at de frisindede Førere vilde blive anmodet om at overtage Regeringen efter den gamle Kejsers Død. Med dette Perspektiv for Øje var der for Gustav Johannsen dobbelt Grund til at søge Støtte hos dem. Hvad der til almindelig Forbavselse var

lykkedes for den unge Landsbylærer i Flensborg: i en Haandevending at vinde en anset og indflydelsesrig Stilling i den rige Handelsby, det lykkedes ogsaa her. Inden ret længe var han optaget i Laget og havde vundet sig en Vennekreds inden for Partiet, som senere efter hans Tilskyndelse baade i og uden for Tinget villigt støttede ham i Varetagelsen af den danske Befolknings Interesser.

J. P. Junggreen.
Fotografi fra 1860erne.

I anden Valgkreds havde Tyskerne efter Nederlaget i 1881 sluttet Rækkerne, og i 1884 erobrede de atter Mandatet. Med Gustav Johannsen faldt ogsaa Hans Lassen, hvis Edsaflæggelse havde vakt megen Uvilje i Haderslev Vesteramt. I Stedet for valgtes J. P. Junggreen, som derefter repræsenterede Nordslesvig i Rigsdagen fra 1884 til sin Død 1886.

J. P. Junggreen var en meget stemningsbevæget Mand. Hans Opfattelse af taktiske Spørgsmaal havde været noget svingende, men faldt nu sammen med de Rigsdagsmænds, der traadte tilbage. Hans Program var kort og klart: Drengene maa blive her. Der maa vises stærk Deltagelse i Valgene. Ejendommene maa bevares paa danske Hænder. Alt sættes ind paa at udvikle Befolkningens Dygtighed. Rigsdagsmanden skal vidne om, at vi er en fremmed Folkestamme, som kun med den stærkeres Ret er blevet løsrevet fra sit eget Folk; han skal klage over den Uret, der bliver øvet, ved positive Forslag søge at afhjælpe nogle af de Onder, Befolkningen lider under, og efter bedste Overbevisning afgive sin Stemme i Spørgsmaal, som vedrører Befolkningens materielle Vilkaar.

Junggreens parlamentariske Virksomhed var kort, men han røgtede den med megen Nidkærhed. Den danske Sag var for ham eet stort Spørgsmaal om Ret og Uret, en hellig Sag, som han omfattede med religiøs Inderlighed. Han slog, som der blev vidnet ved hans Baare, Tyskerne med deres egen Historie, og han blev ikke træt af

at foreholde sine Modstandere Bibelordet: Hvad I ikke vil, at andre skal gøre imod Eder, det skal I heller ikke gøre imod dem. — Der var Landesorg, da han uventet døde 1886.

Stemningen samlede sig nu enigt om *Gustav Johannsen,* som derefter repræsenterede 1. Valgkreds i Rigsdagen fra 1886 og tillige i Landdagen fra 1888 til 1901. Klog og indsigtsfuld, forsigtig og taktfuld, smidig og behændig, lykkedes det ham at knytte Forbindelser til alle Sider. Forholdene udviklede sig ikke saa heldigt, som der var Udsigt til, da han første Gang kom til Berlin; men han forstod at udnytte de Muligheder, der viste sig, saaledes især efter Bismarcks Fald, da det lykkedes at faa et betydeligt Antal Optanter naturaliseret, og under Köllerpolitikken, da det gjaldt om at nedkæmpe Voldsregimentets værste Udslag. Men fremfor alt forstod han under kritiske Forhold at holde Spørgsmaalet aabent uden at miste Evnen til at lette og mildne Befolkningens Kaar under Fremmedherredømmet. Særlig Betydning fik Gustav Johannsen i denne Periode ved at udvikle Vælgermøderne til nationale Opbyggelsesmøder. Han var en fremragende Folketaler. Fra fjern og nær stævnede Folk sammen for at høre ham. Naar han stod paa Talerstolen, lyste hans Øjne af Lune og godt Humør. Med kraftig Røst plejede han at istemme Sangen: »I alle de Riger og Lande«. Saa indledte han med et Fyndord og talte en Stund roligt og alvorligt. Men pludselig glimtede Lunet. Folk begyndte at smile. Han talte videre, og en rungende Latter fyldte Salen. Saa begyndte han at spørge. Tilhørerne svarede først enkeltvis, undseligt og dæmpet, men Spørgsmaalene blev mere og mere æggende, og Svarene enstemmige og kraftige. Til sidst dirrede de af Harme. Han hævede Stemmen til mægtig Patos og rev alle med. Han sænkede Stemmen og talte vemodsfuldt om de henfarne Dage, deres Kamp

Gustav Johannsen.
Fotografi fra 1880erne.

og Møje, om Nederlagets tunge Stund, mens Øjnene randt, og Læberne bævede i de haarde, vejrbidte Ansigter. Og atter talte han om Oprejsningens Dag, saa de bøjede Skikkelser rettede Ryggene, for at slutte med en ildfuld Appel, som tændte Begejstringens Glød. Med Taler af den Art banede han Vej for det omfattende Organisationsarbejde, der gav den danske Bevægelse Fasthed og Styrke.

For Danskheden i Flensborg var Gustav Johannsens Valg et uerstatteligt Tab. I en Snes Aar havde han været Bindeledet mellem Byens dansksindede, men tysktalende og tyskdannede Storborgere, dens joviale gemytlige, plattysktalende Smaaborgere og dens med dansktalende Elementer stærkt isprængte Arbejderstand, — lige velset og lige afholdt i alle Samfundslag, hele Byens »Gustaf«.

Men i denne Periode, hvor Udvandringen nord- og vestpaa havde gjort det danske Nordslesvig til et folketomt Land, var Flensborgs Indbyggerantal bleven fordoblet ved Indvandring sydfra. Dermed var Danskhedens Stilling bleven vanskeligere og dens Kaar trangere. Storborgernes Sønner og Døtre faldt fra — Arbejderne sluttede sig til det tyske Socialdemokrati. De danske Stemmetal sank fra Valg til Valg. »Flensborg glider fra mig!« udbrød han ofte i Halvfemserne, da nordslesvigske Særopgaver i stigende Grad lagde Beslag paa hans Arbejdskraft. »Flensborg Avis« tog et stærkt Opsving under Redaktør Jessens talentfulde Ledelse. Dette kom i høj Grad de dansktalende Egne til gode, men kunde desværre ikke standse Danskhedens Tilbagegang i Flensborg, som fortsattes indtil Verdenskrigen.

Ved Nytaarstid 1896 døde Hans Lassen. Til Befolkningens store Sorg viste det sig senere, at han som Formand for »Lysabild Sogns Sparekasse« havde været utro og svigtet Befolkningens Tillid. Til hans Efterfølger som Landdagsmand udpegede et Flertal af Valgmændene, støttet af Gustav Johannsen og J. P. Reimers, Vælgerforeningens Sekretær *H. P. Hanssen,* mens Redaktør J. Jessen i »Flensborg Avis« og paa Møder traadte i Skranken for Gaardejer *C. P. Wolff* fra Gammelgab. De to Kandidater var personlige Venner og politiske Meningsfæller. Ved et Prøvevalg i Graasten fik C. P. Wolff kun fem Stemmer, H. P. Hanssen derimod 120. Han blev derefter opstillet og kort efter valgt til Landdagsmand.

H. P. Hanssen, født 1862 paa Gaarden Nørremølle i Sundeved, var af gammel Storbondeslægt. Efter at have forladt Landbruget forberedte han sig ved Studieophold paa Askov, i København og Berlin. Vejledet af A. D. Jørgensen erhvervede han Kendskab til dansk og tysk Historie og politiske Forhold. Tidlig begyndte han sin Virksomhed som Skribent, Taler og Raadgiver for sine Landsmænd

i deres daglige Kamp mod de tyske Myndigheders Overgreb; han blev hurtig kendt i hele Nordslesvig og siden i Kongeriget, hvor han knyttede Forbindelser i alle Kredse. 1888 blev han Medarbejder ved »Dybbøl-Posten« i Sønderborg og Sekretær for den nystiftede Vælgerforening. Efter at han 1893 havde købt Bladet »Hejmdal«, blev Aabenraa Midtpunktet for hans Virksomhed.

H. P. Hanssen.
Fotografi fra 1899.

Fra sin tidligste Ungdom af havde H. P. Hanssen staaet i Venskabsforhold til Gustav Johannsen og fik baade som Vælgerforeningens Sekretær og som Medredaktør af »Sønderjydske Aarbøger« et intimt nationalt og politisk Samarbejde med Rigsdagsmanden. Han sluttede sig ogsaa som Parlamentariker i Berlin nøje til sin erfarne Kollegas Politik og fortsatte denne efter hans Død under vanskelige og skiftende Vilkaar.

2. Skolen og Kirken.

Efter Instruktionen af 1871 var det tilladt at indføre tysk Undervisning i Folkeskolen, naar Skoleinteressenterne ønskede det. Paa Strøget mellem Tinglev og Tønder lykkedes det allerede i Halvfjerdserne at fremme Skolens Fortyskning ad denne Vej.

Med Instruktionen af 9. Marts 1878 gik Regeringen et betydningsfuldt Skridt videre. Hidtil havde det *tyske Sprog* kun været *Undervisningsfag*. Nu blev det *Undervisningssprog*. Skolen skulde være tvesproget. Men det indrettedes saa snildt, at de Fag, der stillede de største Krav til Tænkeevnen og Talefærdigheden, skulde meddeles paa Tysk. Det bestemtes endvidere, at Overpræsidenten paa Provinsialregeringens Anbefaling bortset fra Religionen kunde paabyde fuldstændig tysk Skolesprog. Dermed var Fremtidsmaalet angivet, og Vejen aaben for bureaukratisk Vilkaarlighed.

Haand i Haand med disse Angreb paa den danske Undervisning gik en maalbevidst Stræben efter at stille Skolen i Politikkens Tje-

neste. »Her ved det tyske Riges Grænse har Læreren et dobbelt Ansvar«, sagde Forstanderen for det nyoprettede Seminarium i Haderslev i 1884 i en Tale til Seminaristerne. »Han skal her danne og opdrage Ungdommen tysk og dermed yde et stort Bidrag til Løsningen af den Opgave, at der ad Aare kun bor en ren tyskfølende Befolkning lige op til den yderste Grænse«. I god Overensstemmelse hermed blev Undervisningen tendentiøs. Der indførtes nye Skolebøger med stærkt farvede Fremstillinger af Sønderjyllands Historie. Topmaalet naaedes med en tysk Sangbog, i hvilken en af Skolens Tilsynsmænd havde givet den preussiske Nationalsang »Ich bin ein Preusse« et sidste Vers, som i Oversættelse lyder: »Og vi, som staar paa Vagt ved Vesterhav- og Østersøstranden, hærdede af Bølgerne og Vinden, vi, som siden Dybbøl med Blodets Baand er lænkede til Preussens Trone og Folk, vi vil ikke se tilbage, nej, fremad med Tillid! Vi vil raabe ud i den vide Verden: Ogsaa vi er Preussere og vil være Preussere!« Det blev følt som en sviende Uret, at danske Børn blev tvunget til at lære dette Vers udenad og at fremsige det i Skolen. Der aabnede sig snart en dyb Kløft mellem Skole og Hjem.

Indtil Begyndelsen af Firserne taalte man *danske Privatskoler,* men nu var det forbi. Den danske Realskole i Flensborg blev lukket sidst i Halvfjerdserne; i 1881 tjente et Forstanderskifte som Paaskud til Lukningen af Realskolen i Haderslev, og i Aabenraa blev den danske Realskole lukket i 1884. Hvad der derefter var tilbage af danske Privatskoler, endog Haandgerningsskoler, blev lukket i de følgende Aar. Den sidste, Frøken Taubers højere Pigeskole i Haderslev, blev lukket i 1888.

Støttet til et Par gamle preussiske Skolereskripter af 1834 og 1839, der bestemte, at kun »teknisk duelige«, d. v. s. eksaminerede Lærere maatte undervise, forbød Regeringen i Firserne endvidere Forældrene at lade deres Børn undervise i Hjemmet. Nogle søgte at unddrage sig Skoletvangen ved at sende deres Børn paa Skoler i Danmark. Men i 1883 udstedte Regeringen en Anordning, hvorefter Forældrene skulde tvinges til atter at tage deres Børn hjem, da Skolepligten ikke var opfyldt med Skolegang i Udlandet. Politimyndighederne skred ind, og der fulgte en Del Retssager. Ved Højesteretsdom blev Forældrene tvunget til at bøje sig. Efter at alle sønderjyske Børn dermed var tvunget til at besøge de offentlige Skoler, satte Regeringen Kronen paa Værket med *Anvisningen af 18. December 1888,* der ophævede al Undervisning i Dansk i de nordslesvigske Folkeskoler. Af Hensyn til det danske Kirkesprog blev der ganske vist endnu indtil videre ugentlig meddelt fire Timers Religionsundervisning paa Dansk, men uden Sprogundervisning, og der tilføjedes i Anvisningen, at Rege-

Hjemmeunderviste Børn (af to Familier) med deres Lærerinde (Dorte Dall) paa Gaarden »Blaabjesk« ved Københoved. Fotografi fra ca. 1884.

ringen kunde ophæve den danske Religionsundervisning i Kommuner, »hvor der fremsattes Ønske om det«. Anvisningen paalagde endvidere Lærerne at betjene sig af det tyske Sprog i Samkvem med Børnene og at agte paa, at Børnene ogsaa mere og mere benyttede det i indbyrdes Samkvem. Tjenesteivrige Lærere befalede snart Børnene at tale Tysk paa Legepladsen.

Anvisningen af 18. December 1888 blev de provinsielle Myndigheder paatvungen af det preussiske Kultusministerium. Overpræsident *v. Steinmann,* Konsistorialpræsident *Mommsen* og Generalsuperintendent *Kaftan* var enige om at opfatte den som et groft Fejlgreb. Men de var for veldisciplinerede preussiske Embedsmænd til at rejse alvorlig Opposition, og Regeringen tog ikke Hensyn til deres spagfærdige Indvendinger. »Det drejer sig her om en almindelig national Bevægelse,« sagde en høj Embedsmand i Kultusministeriet afvisende til Generalsuperintendent Kaftan, da han betegnede Anvisningen som et Misgreb. Dermed sigtede han til den efter Berlinerkongressen over

hele Europa iværksatte nationale Voldspolitik, som hvilede paa den falske Opfattelse, at aandelige Bevægelser kunde undertrykkes med fysiske Magtmidler, og at den, der havde Skolen, det vil sige Ret til at udstede Skolereskripter og ansætte Lærere, ogsaa havde Fremtiden.

Befolkningen søgte uden Held at værge sig imod Folkeskolens Fortyskning. I 1890 bad saaledes 13 404 Skoleinteresserede forgæves Landdagen om at drage Omsorg for, at der atter blev indført dansk Undervisningssprog, hvor Folkesproget var Dansk. Provstisynoderne vedtog aarlig efter bevægede Debatter Forslag om Indførelse af to Timers dansk Sprogundervisning ugentlig af Hensyn til Religionsundervisningen. Men ogsaa denne overordentlig beskedne Bøn, som en Tid lang støttedes af den tyske Gejstlighed, blev afvist. Da 77 nordslesvigske Sognepræster i 1893 rettede en lignende Bøn til de højeste Myndigheder, blev de meget unaadigt afvist. Aaret efter indsendte 1329 Menighedsrepræsentanter fra 96 nordslesvigske Sogne et Andragende til Fællessynoden om Indførelse af udelukkende dansk Religionsundervisning og to danske Sprogtimer ugentlig. De nordslesvigske Medlemmer af Synoden foreslog, at Andragendet skulde oversendes til Konsistoriet, men Synoden forkastede Forslaget med 66 Stemmer imod 23. Gejstligheden trak sig derefter paa faa Undtagelser nær tilbage; og Hensynet til Forældrenes Ønsker og Børnenes Tarv maatte lige til Verdenskrigens Afslutning vige for, hvad Regeringen i sin Kortsynethed opfattede som Statsinteresser.

Paa det *kirkelige* Omraade tog Fortyskningsbestræbelserne ligeledes Fart i Firserne. Efter Krigen blev der endnu afholdt dansk Gudstjeneste i 117, deraf udelukkende dansk Gudstjeneste i 98 Sogne. I de første 20 Aar ophævedes den danske Gudstjeneste i fem Sogne i Mellemslesvig, og der indførtes tysk Gudstjeneste nogle Gange om Aaret i syv nordslesvigske Sogne, hvor der fandtes en talrig tysk Embedsstand. Derefter sattes Tempoet op. Fra 1885—1890 indførtes der delvis tysk Gudstjeneste i 29 Sogne. Der var saaledes endnu i 1890 69 Sogne, i hvilke der ikke blev afholdt tysk Gudstjeneste. Men dette Tal dalede hurtigt fra 53 i 1897 til 28 i 1909. Da Verdenskrigen udbrød, blev der endnu afholdt dansk Gudstjeneste i 114 Sogne, men i de 88 tillige tysk og i kun 26 udelukkende dansk Gudstjeneste. I Reglen begyndte man under Henvisning til tilflyttede tyske Embedsmandsfamilier med at indføre tysk Gudstjeneste fire Gange aarlig og paa anden Jule-, Paaske- og Pinsedag. Derfra gik man op til en Søndag i hver Maaned foruden Helligdagene og saa videre til Sprogenes Ligestilling. Men da man ikke kunde tvinge Folk til at gaa i Kirke, var man nødt til at gaa langsommere og forsigtigere til Værks

Kirkesal, indrettet i Rødding Højskoles gamle Gymnastiksal og benyttet af Rødding Frimenighed fra ca. 1874—1909.

end ved Skolens Fortyskning. Meget fremmedes denne Udvikling ved, at Konsistoriet uden videre fratog danske Statsborgere deres kirkelige Valgret.

Da der i Halvfjerdserne udstedtes Forbud imod, at Præster fra Kongeriget prædikede eller forrettede kirkelige Handlinger i Sønderjylland, oprettedes der danske *Frimenigheder* i Rødding og Bovlund med *Cornelius Appel* og *L. B. Poulsen* som Præster, to hver paa sin Vis betydelige, særprægede Personligheder. Administrationen, som straks vejrede Fare, lagde Menighederne alle mulige Hindringer i Vejen. Politimyndighederne behandlede dem som politiske Foreninger, krævede Gudstjenesterne anmeldt som politiske Møder og lod dem overvaage af Gendarmer. Paa de store Højtidsdage i Jul, Paaske og Pinse, samt Skærtorsdag, Langfredag og Bededag forbød man dem at samles til Gudstjeneste. Paa de øvrige Helligdage og sædvanlige Søndage maatte de ikke afholde Gudstjeneste før efter Klokken fire Eftermiddag. Til disse Forbud, som først ophævedes ved en Højesteretsdom midt i Firserne, føjede Konsistoriet i Kiel, Hertugdømmernes øverste kirkelige Myndighed, andre: Det blev Frimenighedspræsterne forbudt at tale paa Kirkegaardene, forrette Jordpaakastelse, ja endog at bede Fadervor ved Begravelser; endvidere forbødes det,

at Kirkeklokkerne ringede, naar Medlemmer af Frimenigheden blev jordet. Frimenighederne vandt desuagtet voksende Tilslutning. I Halvfemserne oprettedes der endvidere Frimenigheder, der ligesom de foran nævnte sluttede sig til den grundtvigske Retning, i Haderslev, Aabenraa, Skærbæk og Sundeved. I Førstningen blev Gudstjenesten afholdt i dertil indrettede Kirkesale, men fra 1896 til 1909 byggede alle Frimenigheder anselige Kirker. Før de kunde indvies, skred Politimyndighederne imidlertid atter ind og forbød Frimenighederne i Bovlund og Haderslev at tage deres Kirker i Brug. Menighederne klagede, men saare lang var Rettens Vej! Der gik over tre Aar, inden det lykkedes at fremtvinge Forbudets Ophævelse, og i al den Tid stod Kirkerne lukkede. For at skaffe deres Præster Adgang til at forrette Jordpaakastelse ansøgte Frimenighederne dernæst om Tilladelse til at anlægge egne Kirkegaarde, men fik Afslag. Saa smaaligt fortsattes Forfølgelserne imod Frimenighederne lige til Verdenskrigens Udbrud.

Udvandringen bragte Sønderjyderne i Forbindelse med *Indremission i Danmark*. Flere udvandrede Sønderjyder virkede allerede først i Firserne som Indremissionærer. Snart slog Bevægelsen ind over Grænsen. Efter Tilskyndelse af Lægmænd paa Christiansfeldegnen, som var paavirket af Herrnhutterne, sluttede fem nordslesvigske Sognepræster sig i 1885 sammen med det Formaal at ansætte en Indremissionær i Nordslesvig. Deraf udviklede sig hurtigt »Kirkelig Forening for Indremission i Nordslesvig«, som under Pastor *Johannes Tonnesens* Ledelse snart vandt betydelig Tilslutning og efterhaanden udsendte henved en Snes Lægprædikanter.

Indremission var i Begyndelsen saa stærkt pietistisk præget, at det nationale derved blev trængt i Baggrunden. Men Ledelsen laa i tysksindede Præsters Hænder, og snart knyttedes der intimere Forbindelser sydpaa, særlig med de kirkelige Virksomheder, der havde deres Brændpunkt i Breklum i Sydslesvig. Her kunde man ved Aarhundredskiftet samle flere Tusinde unge dansktalende Sønderjyder til flere Dages kirkelige Møder. Da Regeringspræsidenten i Slesvig paa dette Tidspunkt rettede en Forespørgsel til Biskop Kaftan om Indremission, svarede Biskoppen, som han selv fortæller i sine Erindringer, betegnende nok: »De, Hr. Regeringspræsident, har maaske mere Grund til at fremme Indremission end jeg!«

Men da Sprogreskriptet af 1888, som satte sig ud over alle kirkelige Hensyn, efterfulgtes af Köllerpolitikken med al dens Uretfærdighed, kom Tilbageslaget, og samtidig sporedes der voksende Indflydelse nordfra gennem K. F. U. M.-Bevægelsen. Det nationale rykkede nu saa stærkt i Forgrunden, at Lederne var nødt til at regne med det.

Pastor Tonnesen klarlagde sit Standpunkt i følgende Ord: »Min Patriotisme er i første Linie Lokalpatriotisme. Jeg elsker særlig det lille Land, der ligger mellem Kongeaa og en Linie Flensborg—Tønder. — — — Men elsker jeg mit Folk, saa maa jeg ogsaa have Forstaaelse af dets Nød, ej blot den Enkeltes individuelle Nød, men ogsaa Fællesnøden. En Kendsgerning som denne, at Trefjerdingeparten af Befolkningen i Nordslesvig efter sin Overbevisning lever under Fremmedherredømme, kan jeg ikke lukke Øjnene for.«

Inden for Lægmandselementet fandt dette Standpunkt fuld Forstaaelse, men mange Lægmænd gik trods det voksende Tryk videre og sluttede sig aabent til den danske Bevægelse. Administrationen kvitterede omgaaende med Forfølgelser. Regeringen forbød Sognepræsterne at tale i de danske Forsamlingshuse. Et Antal tysksindede Præster inden for Indremission opponerede. Pastor Tonnesens frisindede Holdning over for nogle yngre Præster, som man holdt for smittede af moderne Bibelforskning, misbilligedes ligeledes, og i 1912 kom det til et aabent Brud: Tolv udpræget tyske Præster traadte ud af Indremission og oprettede deres eget Organ »Det gamle Budskab«. Men inden disse Modsætninger fik Tid til rigtig at udfolde sig, udbrød Verdenskrigen.

3. Administrationen. Retsplejen. Voksende Politiregimente.

I 1888 blev der udstedt en Provinsforfatning for Slesvig-Holsten efter gammel-preussisk Mønster, men med særlige Undtagelsesbestemmelser for Nordslesvig. Mens Provinsen, Regeringsdistriktet og Kredsene (Amterne, hver styret af en Landraad) blev bestaaende som hidtil, inddeltes Kredsene nu i *Amtsdistrikter,* som i Reglen omfattede eet eller to Sogne, og Amtsdistriktet atter i *Kommuner,* som kun omfattede en enkelt Landsby. Herredsfogderne, som siden 1867 kun havde været administrative Embedsmænd, afløstes nu af *Amtsforstandere,* som normalt udnævntes af Overpræsidenten efter en af Kredsdagen opstillet Liste over dertil egnede i Amtsdistriktet bosatte Personer. Men hvor saadanne ikke fandtes, kunde Overpræsidenten udnævne »kommissariske« Amtsforstandere. Da alle dansksindede paa Forhaand betragtedes som uskikkede til at beklæde disse Stillinger, blev der i Nordslesvig udnævnt ni kommissariske Amtsforstandere, som hver især forvaltede indtil en halv Snes Amtsdistrikter. Adskillige af disse nye Embedsmænd var pensionerede preussiske Officerer, der var ukendt med Forholdene i Nordslesvig. Alle var villige Organer for Tvangsregimentet.

Kommuneforstanderne valgtes af Kommunens Vælgere. Men Valget skulde stadfæstes af Landraaden, og Stadfæstelsen kunde nægtes uden Angivelse af Grunde. Landraaden var derefter berettiget til at udnævne en »kommissarisk« Kommuneforstander. Det kommunale Selvstyre var saaledes i Virkeligheden betydningsløst.

Baade Kommuneraads- og Kredsdagsvalgene var Klassevalg, som gav de højestbeskattede mangedobbelt Valgret. Kredsdagen (Amtsraadet) bestod af 20 Kredsdagsmænd i Kredse paa indtil 70 000 Indbyggere, i større Kredse yderligere af een for hver 10 000 Indbyggere. Valget foretoges i tre Klasser. I Klasse dannedes af de større Grundejere, II Klasse af Landkommunerne og III Klasse af Byerne. »Større Grundejer« var i Holsten og Sydslesvig enhver Landmand, som betalte mindst 500 Mark i Grundskat. Men for at sikre Tyskerne Flertallet i de nordslesvigske Kredsdage hævedes denne Valgcensus til 600 Mark i *Tønder* Kreds, men sænkedes til 400 Mark i *Haderslev* og videre til 250 Mark i *Aabenraa* og *Sønderborg* Kredse. Dermed havde man foreløbig sikret Tyskerne Flertal i de større Grundejeres Klasse, og da Loven udtrykkeligt bestemte, at denne Valgcensus kunde hæves og sænkes rent administrativt, havde man ogsaa sikret dem Flertallet i Fremtiden. Da Danskerne i Halvfemserne havde Udsigt til at erobre Flertallet i de »større Grundejere«s Klasse i Sønderborg Kreds, blev Valgcensus'en i denne Kreds straks forhøjet til 325 Mark, og dermed var det tyske Flertal atter sikret en Tid lang.

I Landkommunerne foretoges Valget af Valgmænd, som atter valgtes direkte eller indirekte af Kommunens Vælgere, men i Byerne af Byraadet og Magistraten, som bl. a. paa Grund af den talrige tyske Embedsstand havde tysk Flertal. Man havde dermed, da Kredsdagen bestod af otte Repræsentanter for de »større Grundejere«, otte Repræsentanter for Landkommunerne og fire Repræsentanter for Byerne, paa Forhaand sikret sig, at Flertallet var tysk, selv om Landkommunerne kun valgte danske Repræsentanter, og da Kredsdagen skulde vælge Provinslanddagsmændene med simpelt Flertal, tillige forebygget, at Nordslesvig efter 1889 blev repræsenteret af Danske i Provinslanddagen.

Den skarpe Kurs, som Regeringen først i Firserne slog ind paa, stødte ogsaa paa Modstand inden for Administrationen, hvor de gamle Landraader (Amtmænd) mer eller mindre holdt igen. Men da de efter Aarhundredskiftet trak sig tilbage, blev Embederne besat med unge, evnerige og ærgerrige Bureaukrater fra de gammelpreussiske Provinser, som var bestemt for den højere Forvaltningstjeneste, og for hvem Landraadsembedet derfor kun var et kortvarigt Gennemgangsstadium. Disse unge Landraader, Dr. Mauve, Becherer og Dry-

ander i Haderslev, v. Schoenberg i Sønderborg, Siemon i Aabenraa, Rogge og Böhme i Tønder, tiltog sig, støttet af Centraladministrationen, en hidtil ukendt Magt og Myndighed, behandlede deres Kredse som Forsøgsmarker, optraadte som Diktatorer og satte sig Gang paa Gang ud over Lands Lov og Ret. Højdepunktet naaedes, som det senere vil blive paavist, under »Köllerpolitikken«.

Snart blev ogsaa *Retsplejen* paavirket af Regeringens Politik. Sidst i Firserne rejstes der i Tyskland en skarp Kritik imod Regeringen, fordi den ved Udnævnelsen af Dommere tog utilladelige Hensyn til de paagældende Personers politiske Sindelag og især søgte at anbringe tidligere Statsadvokater, der som offentlige Anklagere i politiske Retssager havde tildraget sig almindelig Opmærksomhed, i indflydelsesrige Dommerembeder.

Paa dette Tidspunkt var der endnu ikke ført Klage over Dommerstanden. Men saa naaede Strømningerne udefra ogsaa Nordslesvig. I Løgumkloster optraadte en ung indvandret Amtsdommer Schwarz i 1890 overordentlig udfordrende paa danske Møder. Kort efter stiftede han »Den tyske Forening for Nordslesvig«, en udpræget Kampforening. Belønningen udeblev ikke! Inden ret længe blev han udnævnt til Landsretsdommer i Flensborg, hvor Danskerne i de følgende Aar Gang efter Gang afviste ham som Dommer af Frygt for Hildethed, — i Reglen uden at trænge igennem med deres Andragender. Ved Siden af ham traadte Amtsdommerne *Lindemann* og *Dr. Hahn* frem i forreste Række under den politiske Kamp; Lindemann var et af »Den tyske Forening«s virksomste Medlemmer, Dr. Hahn afløste Landsdommer Schwarz som dens Formand. De var begge som Politikere Talsmænd for en hensynsløs Magtpolitik. Men værre var det, at de ogsaa udfoldede yderliggaaende politiske Bestræbelser i Retssalen, hvor de Gang efter Gang vakte levende Uvilje ved deres Hildethed i politiske Retssager, deres halsbrækkende Fortolkninger af gamle Love og Politiforordninger, deres skaanselsløse Domme og dybt krænkende Behandling af danske anklagede. Brugen af Ordet »Sønderjylland« straffede de som »grov Uorden« med indtil seks Ugers Arrest. Forbudet imod at synge »danske Sange af ophidsende Indhold i national Henseende«, som var udstedt i 1865, udvidede de nu over 25 Aar senere ud over alle rimelige Grænser. Inden Aarhundredets Udgang var 144 danske og norske Sange forbudt, deriblandt Brorsons gribende Salme: »Her vil ties, her vil bies«, Oehlenschlägers Begravelsessalme: »Lær mig, o Skov, at visne glad« og Bjørnsons Fædrelandssang: »Jeg vil værge mit Land«. Dybest Harme vakte de dog med de saakaldte »Forældreretssager« ved at fratage adskillige Forældre, som havde voksne Børn paa danske Højskoler, Retten til at opdrage deres øvrige

endnu skolepligtige Børn og overdrage Opdragelsesretten til Forældrenes politiske Modstandere.

Det store Flertal af Dommerne vovede sig dog ikke saa langt ud. Enkeltes Varetagelse af Dommerembedet var vedvarende uangribelig. Men Retsplejen var i sin Helhed meget paavirket af Tidsaanden. Landsretten i Flensborg stadfæstede saaledes betegnende nok mange yderliggaaende, politisk farvede Underretsdomme, og Straffemaalet, som den tildelte danske anklagede, stod, særlig i Pressesager, i et ganske urimeligt Forhold til de Straffe, der af Domstole i de gammelpreussiske Provinser blev idømt for tilsvarende Forseelser.

Omslaget af »Sprogforeningens Almanak« med Navnet »Sønderjylland« overtrykt, efter at Brugen af dette ved den flensborgske Landsretsdom af 19. September 1895 var bleven stemplet som »grober Unfug«.

Efter Regeringspræsident *v. Bitters* Afgang 1876 gik man i Slesvig og Berlin ud fra, at Danskheden i Nordslesvig langsomt vilde forbløde sig, naar Administrationen blot vaagede strengt over, at de udvandrede Sønderjyder ikke vendte tilbage. De danske Stemmetals Dalen fra Valg til Valg styrkede denne Opfattelse. Omkring 1880 havde Befolkningen derfor endnu ret stor Bevægelsesfrihed. Men snart mærkedes det, at Udvandringen var ophørt. Folkeskolens Fortyskning medførte, at den sønderjyske Ungdom i langt større Udstrækning søgte videre Uddannelse paa danske Skoler for den voksne Ungdom. De danske Privatskolers Lukning tilførte

Fra de sønderjyske Pigers Besøg i København 1884. Ankomsten til Bellevue. Træsnit i »Illustreret Tidende« 25. Bd.

Pressen værdifulde Kræfter, idet flere Lærere gik over til journalistisk Virksomhed. Der blev stiftet Foreninger, afholdt Foredragsmøder og foretaget Fællesrejser til Kongeriget. I 1883 gæstede et Par Hundrede Sønderjyder, mest unge, Møn, i 1884 foretog 300 sønderjyske Piger en Tur til København, og omtrent samtidig gæstede over 2000 Sønderjyder i flere Dage Vestjylland. Regeringen fulgte med voksende Uvilje denne Udvikling og foretog efter Vestjyllandsturen ret omfattende Udvisninger. Dermed var et skarpere *Politiregimente* proklameret, og det lod ikke vente paa sig. Haand i Haand med Udvisningerne gik en Række Afskedigelser af dansksindede Lærere og Kommuneforstandere. Alle danske Foreninger stilledes under skarp Politikontrol. Sprogforeningen stempledes som en politisk Forening, og dens Bestyrelse sattes under Anklage for Overtrædelse af Foreningsloven. Forfølgelserne udstraktes ogsaa til Landboforeningerne, og samtidig gik Statsadvokaterne angrebsvis frem imod den danske Presse.

Værst gik det dog ud over *Optanterne,* som i Virkeligheden var retsløse. Efter dansk Lov kunde Indfødsret indtil 1898 kun erhverves ved Fødsel i Landet eller ved Naturalisation. Efter tysk Lov arvede Børnene derimod Forældrenes Indfødsret. Følgen heraf var, at Optanternes i Sønderjylland fødte Børn, hverken havde dansk eller tysk Indfødsret, men var *hjemløse.* I 1883 forordnede Regeringen, at alle

20 Aar gamle Optantsønner skulde melde sig til den preussiske Lægdsrulle, indgive Naturalisationsbegæring og underkaste sig den preussiske Militærtjeneste, hvis de vilde undgaa en Udvisningsordre. Samtidig forbød den danske Statsborgere at gifte og bosætte sig i Nordslesvig uden særlig Tilladelse. Begge disse Anordninger, som greb dybt ind i Familielivet, blev modtaget med levende Uvilje. Sagen paataltes i Landdagen af Hans Lassen, i Rigsdagen af Gustav Johannsen. Regeringen afviste deres Klager med en Henvisning til, at Optionen havde skabt en Stat i Staten, hvis videre Udvikling det var nødvendigt at forebygge. Da 20 Procent af den mandlige Befolkning i Nordslesvig (i Haderslev Amt endog ca. 28 pCt.) havde dansk Indfødsret, var Forholdene i Virkeligheden utaalelige. Men da de var en Følge af Tysklands Ikke-Opfyldelse af Pragfredens § 5, stillede de nordslesvigske Landdagsmænd Forslag om, at der skulde aabnes Optanterne og alle Nordslesvigere, som havde ladet sig løse af preussisk Statsborgerforhold i Tiden fra den 30. Oktober 1864—11. Oktober 1878, Adgang til at faa *tysk* Indfødsret. Regeringen afviste Forslaget, men sidst i Firserne begyndte Vinden at blæse fra en anden Kant.

Bismarcks Fald i 1889 affødte en almindelig Kursændring i Tysklands Politik, som ogsaa forbigaaende mærkedes i Grænselandene. I Nordslesvig ophørte Udvisningerne, og fra 1889—1893 fik ca. 1500 Optanter med Hustruer og Børn, henved 7000 Personer, Borgerret i Landet. Tyskerne sendte en Deputation til Berlin for at nedlægge Indsigelse derimod, men Indenrigsministeren erklærede, at den bestaaende Tilstand var unaturlig og maatte fjernes. Haardt trængt lovede han dog ikke at naturalisere Optanter i Kommuner, hvor Tyskerne allerede havde vundet eller i en nær Fremtid havde Udsigt til at vinde Flertallet.

Kurssvingningen mærkedes ogsaa paa andre Omraader. Foreningerne kunde atter bevæge sig friere, Møderne blev ikke saa ofte forstyrret, Pengeprocesserne blev langt sjældnere, Politichikanerne ophørte, og da 25 Aars Minderne fra 1864 fejredes, undgik man efter højere Ordre saa vidt muligt alt, hvad der kunde krænke Befolkningens Følelser.

Men Tilbageslaget kom snart. Danskerne havde, efter Ophævelsen af Pragfredens § 5, begyndt at organisere sig. I de følgende Tider blev Organisationerne udbygget i alle Retninger, og snart sporedes en almindelig Fremgang over hele Linien. De danske Stemmetal voksede fra 12 228 i 1884 til 13 672 i 1893. Tyske Modorganisationer dannedes. »Den tyske Forening«, som var bleven organiseret over hele Nordslesvig med stærk Støtte i den yngre Embedsstand, trængte især stærkt paa og krævede et haardere Regimente. Kravet fandt villigt Øre hos

Vicepræsidenten i det preussiske Statsministerium, Finansminister *v. Miquel,* som efter Rigskansler *Caprivis* Fald blev Regeringens drivende Kraft.

4. Kampen om Jorden. Skarpere Kurs.

I Sønderjylland var der megen Velstand, da Preusserne tog Landet. Til Trods for Udvandringen havde Befolkningen i de første tredive Aar efter Krigen fastholdt sine Ejendomme. Gennemsnitlig var der endnu i 1893 kun tabt een Gaard i hvert Sogn. Naar Stillingen var holdt saa godt, laa det for en stor Del i, at Fædrene, særlig paa de Strøg, hvor Udvandringen vedvarede længst, i Tillid til, at Grænsen vilde blive flyttet, og Sønnerne komme tilbage, blev siddende paa Gaardene ud over Støvets Aar. En enkelt Tildragelse kastede midt i Halvfemserne et skarpt Lys over Forholdene. Da Gaardejer Peter Gram i Københoved døde, fik hans *otte* udvandrede og landflygtige Sønner allernaadigst Tilladelse til at komme hjem for at bære deres gamle Fader til hans sidste Hvilested. Men Dagen efter maatte de atter være ude af Landet. Aaret efter sad der en indvandret Tysker paa Fædrenegaarden, som den gamle havde værget til sit sidste Aandedræt.

Paa dette Tidspunkt bryder Krisen ind over Nordslesvig, særlig nord- og vestpaa. Fra de nordvestlige Herreder var Udvandringen blevet fortsat i Firserne. Den havde ikke blot slugt hele Befolkningsoverskudet, men Befolkningen i disse Herreder aftog endnu i Aarene 1885—90 med over 9 Procent. Talrige Ejendomme kastedes paa Markedet under Forhold, hvor den hjemlige Befolkning ikke kunde stille Købere. Jord blev som ingen Sinde før en løs Handelsvare, og over 15 Procent af Landejendommene i dette Omraade skiftede Ejere fra 1893—98. 51 Gaarde og 40 mindre Landejendomme blev opkøbt af indvandrede Tyskere. Opkøbet blev ledet af to tyske Organisationer: »Nybyggerforeningen for det vestlige Nordslesvig« og »Andelsbanken i Skærbæk«, som begge under tjenstivrige Embedsmænds Ledelse udfoldede en energisk Agitation for at hidlokke Købere fra alle Egne af Tyskland. Samtidig greb Staten ind. Finansminister v. Miquel forlangte og fik Fuldmagt til at afhænde preussiske Statsdomæner i Rhinlandene, hvor Storindustriens hurtige Opblomstring muliggjorde Salg til Priser, som laa betydeligt over Domænernes agrariske Værdi, og til for de saaledes indvundne Kapitaler at købe nye Statsdomæner, særlig i Nordslesvig. Landbrugsministeriet begyndte derefter at opkøbe større Gaarde, som bortforpagtedes til udvalgte Tyskere paa særdeles gunstige Vilkaar, og snart var Kampen om Jorden i fuld Gang.

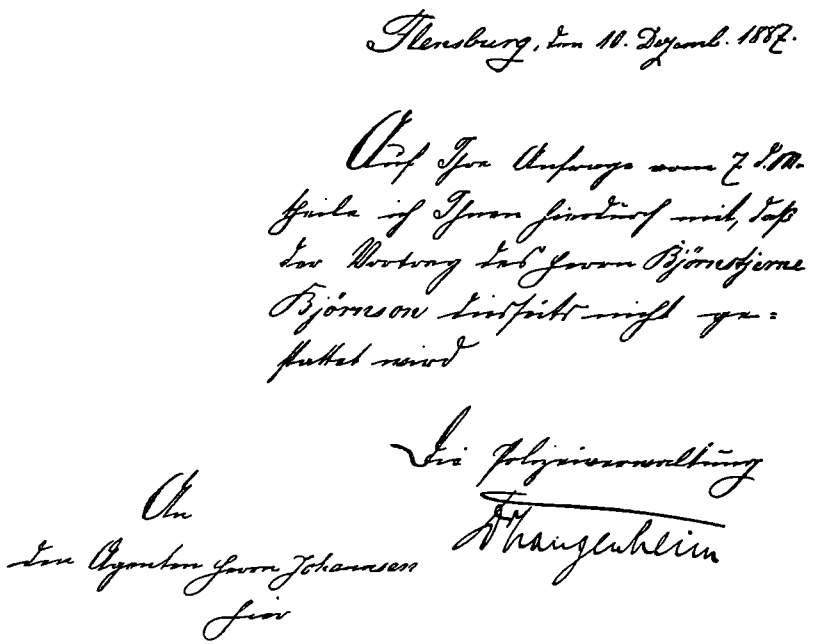

Politimesterens Forbud mod Foredrag af Bjørnstjerne Bjørnson i Flensborg (1887). Efter »Sønderjyllands Historie«.

En skarpere Kurs satte nu under v. Miquels Overledelse ind paa alle Omraader. Der bevilgedes Millioner i Fortyskningsøjemed, deriblandt betydelige Summer til hemmelige Fonds, hvorfor der ikke skulde aflægges Regnskab. Naturalisationen af danske Statsborgere standsedes. Der aabnedes en systematisk Kamp imod de danske Foreninger. Flere Foredragsforeninger opløstes, andre stempledes som politiske Foreninger, i hvis Møder Kvinder ikke maatte deltage. »Fælleslandboforeningen for Nordslesvig« blev sprængt. Frimenighedskirkerne i Bovlund og Haderslev blev lukket af Politiet, ligesaa Forsamlingsbygningen »Frej« i Christiansfeld og andre Forsamlingshuse. Talrige Møder opløstes, ofte under intetsigende Paaskud og i Modstrid med Loven. Dansksindede Lærere blev tvangsforflyttet sydpaa. Rekrutterne fra Nordslesvig, som før samledes i enkelte Garnisonsbyer, fordeltes nu mellem et stort Antal Regimenter, for at Militærtjenesten kunde virke mere germaniserende. Dansk Sprogundervisning i Hjemmene uden for den lovbefalede Skoletid blev forbudt. Der udstedtes en Anordning, hvorefter enhver, som gav en dansk Statsborger Husly, skulde anmelde ham til Politiet inden 24 Timer. Snart begyndte *Udvisningerne* paa ny.

Det gik først ud over en Snes danske Mejerister, som var kommet

De fra Sønderjylland udviste kgl. Skuespillere, Haderslev 1894.
Siddende: Emma Nielsen, Christian Zangenberg.
Staaende: Soffy Mantzius, Emil Møller, P. Gradmann, Poul Nielsen, Karl Mantzius.

til Sønderjylland for at hjælpe Befolkningen med at omforme Mejeribruget efter dansk Mønster. Større Opsigt vakte i 1894 Udvisningen af det kongelige Teaters Skuespillere, deriblandt Karl Mantzius og Chr. Zangenberg. Landraad Dr. Mauve i Haderslev gik snart et Skridt videre med den *betingede* Udvisningsordre. Bønderne savnede paa Grund af Udvandringen Arbejdskraft, og dette udnyttede han politisk, idet han truede med at udvise deres Tjenestefolk, hvis de ikke paatog sig Forpligtelser, som Lovene ikke kendte.

Særlig haardt ramtes *Pressen,* fremfor alt »Flensborg Avis«. Redaktør Jessen og flere af hans Medarbejdere idømtes langvarige Fængselsstraffe. Imod »Hejmdal« anlagdes der i 1894 ikke færre end 14 Presseprocesser. Da Landdagsmand H. P. Hanssen paa et politisk Møde havde udtalt, at Nordslesvigs Genforening med Danmark var den nationale Kamps Endemaal, blev han arresteret og sat under Anklage for Højforræderi. Rigsadvokaten i Leipzig hævede imidlertid senere efter omfattende Forhør Sagen og konstaterede dermed, at den nationale Kamp førtes inden for Forfatningens og Lovenes Rammer.

Det er en gammel Erfaring, at Tryk avler Modtryk. Ophævelsen af Pragfredens § 5 i Forbindelse med Angrebene paa den danske Nationalitet gav Stødet til en rig Udvikling af den nordslesvigske Presse og Oprettelsen af den første store nationale Forening, »*Sprogforeningen*«.

Af Lærerne ved de lukkede danske Privatskoler var *Jens Jessen* bleven knyttet til »Flensborg Avis«. Skønt uddannet og udrustet med fremragende Evner som Lærer og kun ved et Magtbud udelukket fra Lærergerningen, viste det sig snart, at Redaktør Jessen var den fødte Journalist. Under hans talentfulde og energiske Ledelse blev »Flensborg Avis«, hvis Redaktion han overtog, efter at Gustav Johannsen var blevet valgt til Rigsdagsmand, hurtigt Landsdelens betydeligste Organ, og den Dygtighed, hvormed han redigerede Bladet, virkede befrugtende paa den øvrige Presse. I Haderslev overtog *M. C. Mathiesen* Redaktionen af »Dannevirke«, og i Aabenraa købte H. P. Hanssen i 1893 »Hejmdal«. I Haderslev oprettedes endvidere under Edskampen »Modersmaalet«. Til alle Redaktioner knyttedes yngre Journalister, og Pressens Udbredelse, Betydning og Indflydelse voksede frem i Tiden.

Redaktør J. Jessen.
Fotografi fra 1890erne.

I Efteraaret 1880 oprettedes *Sprogforeningen* med *J. P. Junggreen* som Formand og *Chr. Monrad* i Flensborg som Sekretær. Sprogforeningens Formaal var at værne om Modersmaalet, særlig ved at udbrede god og sund dansk Læsning. Dens Betydning voksede i samme Grad, som det danske Sprog trængtes tilbage. Efter at *Mathias Andresen* ved Aarhundredskiftet var blevet Foreningens Formand og *Nikolaj Andersen* dens Sekretær, tog den især et stort Opsving. I »Folkehjem« i Aabenraa fik den sin egen Foreningsbygning, hvorfra

Skrave Forsamlingshus. Sønderjyllands ældste Forsamlingshus (opført 1892).

den ved Verdenskrigens Udbrud styrede 175 Folkebogsamlinger. Fra 1890—1912 uddelte den endvidere 210 000 Bøger og 76 000 Billeder og Kort som Gaver. Den udsendte aarlig »Sprogforeningens Almanak« i 12 000 Eksemplarer, en Sangbog i tilsammen 60 000 Eksemplarer, udgav et illustreret Børneblad og udsatte, for at opmuntre Børnene til at skrive Dansk, aarlig Præmier for de bedste danske Stile.

I 1888, da Edskampen var ved at ebbe ud, oprettedes »*Vælgerforeningen*«, Sønderjydernes første, almindelige politiske Organisation. Forslaget blev oprindeligt stillet af *H. P. Hanssen,* som under de bevægede Rigsdagsvalg i 1887 havde opholdt sig i Tyskland og sat sig ind i de tyske Oppositionspartiers Organisation, og straks tiltraadt af *Gustav Johannsen.* Formaalet var atter at samle de under Edskampen splittede Rækker til enig Samvirken, især ved Valgene, og i det hele at rejse en kraftigere Modstand imod Fortyskningsbestræbelserne ved at give en fasttømret Organisation Initiativet og Ansvaret. Paa Stiftelsesmødet valgtes *J. P. Reimers* til Formand, Red. *Johannes Moldt* til Kasserer og *H. P. Hanssen* til Sekretær i Foreningen. Senere hen fik Foreningen en Bestyrelse paa tre og et Tilsynsraad paa 25 Medlemmer med et lignende Antal Stedfortrædere, valgt i Enmandsvalgkredse. Befolkningen havde dermed faaet en fyldig politisk Repræsentation. Vælgerforeningen ledede den politiske Kamp og udspredte politisk Oplysning paa Møder og ved Udsendelse af vejledende Smaaskrifter.

Efter at al Undervisning i Modersmaalet var forbudt, var det bleven tvingende nødvendigt, at den sønderjyske Ungdom i saa stor Ud-

strækning som muligt fik Adgang til Skoler for den voksne Ungdom Nord for Grænsen. Foreningen »S. S.« (»Sønderjysk Samfund«) i Kolding havde med Morten Eskesen som Sekretær allerede siden Slutningen af Halvfjerdserne virket i denne Retning, men nu oversteg Opgaven dens Kræfter. Forstander Salling fra Ribe foreslog da Oprettelsen af en særlig sønderjysk Skoleforening. Tanken vandt især Tilslutning paa Vesteregnen, og *Skoleforeningen* oprettedes i 1893 paa et Møde i Skærbæk. Gdr. *J. P. Jensen,* Lovrup, valgtes til Formand, og den forretningskyndige og energiske Gdr. *H. Thomsen,* Roost, til Sekretær. Senere beklædtes Formandsposten i mange Aar ærefuldt af *A. Tyssen Hansen,* Randerup. Skoleforeningen havde ved Verdenskrigens Udbrud understøttet over 6000 ubemidlede Sønderjyder til Ophold paa Skoler for den voksne Ungdom i Kongeriget.

I Kongeriget havde fordrevne slesvigske Embedsmænd efter Krigen oprettet »Foreningen Danebrog« til Støtte for Danskheden i Sønderjylland. Sidst i Firserne oprettedes Foreningerne »4 S.« (Studenter-Samfundets Sønderjyske Samfund) og »To Løver« inden for akademiske Kredse med kulturelle sønderjyske Formaal. I de følgende Aar stiftede udvandrede Sønderjyder en Række sønderjyske Foreninger ud over Landet, som ved Siden af stedlige selskabelige Formaal varetog nationale Opgaver i Sønderjylland og senere samledes i »De samvirkende sønderjyske Foreninger«. Særlig Betydning fik »Foreningen af 5. Oktober 1898«, som i en særlig kritisk Tid med Held greb ind i Kampen om Jorden.

5. Köllerpolitikken.

Efter Berlinerkongressen var der, som foran paavist, opstaaet fast organiserede Folkesamfund i Preussens Grænselande. Statsmagten havde staaet famlende over for denne Udvikling. Kritikerne talte spottende om Siksakkurs. I Stedet for at nærme sig havde man tilsyneladende fjernet sig fra Maalet: Grænselandenes Fortyskning.

Under Finansminister v. Miquels Overledelse var en skarpere Kurs nu i hurtig Udvikling. I Marts 1898 paalagde Regeringen ved et af alle Ministre underskrevet Cirkulære Embedsmændene særlige Pligter i Grænselandene. Det betegnedes saaledes som deres Pligt »at styrke den tyske Nationalbevidsthed, den preussiske Statsbevidsthed og den fædrelandske Aand« — »ved hele deres Forhold *uden for* Embedet, selv i selskabelig Henseende«, og at »deltage i

alle berettigede Anstrengelser til Fremme af det tyske Folks Velfærd, af tysk Dannelse og tysk Kultur.« Fortyskningen, hed det videre, skulde herefter ikke blot søges fremmet gennem Statsinstitutionerne, men tillige ved Hjælp af økonomiske Interessentskaber, filantropiske og selskabelige Sammenslutninger. Det paalagdes Overpræsidenten at føre Tilsyn med, at Embedsmændene fulgte de givne Anvisninger, og for at ingen bagefter skulde kunne undskylde sig med Ukendskab til Cirkulæret, blev det udleveret til hver enkelt Embedsmand imod egenhændig Kvittering.

En Regeringsanordning af den Art vil altid virke demoraliserende ved at gøre Embedsmændene til Partigængere. I Nordslesvig sporedes Virkningerne snart i talrige Sammenstød mellem Befolkningen og Administrationen, i et vidtdrevent Spionerings- og Angiverisystem, i et voldsomt Tryk paa Lærere og Præster, som hidtil stilfærdigt havde passet deres Gerning, og i en politisk Indvirkning paa Domstolene, som satte dybe Spor i Retskendelserne. Kun paa eet Omraade var Cirkulæret virkningsløst: Rigsdagsvalget i Juni 1898 bragte Danskerne en Tilvækst af 1144 Stemmer!

I Slesvig var Overpræsident *v. Steinmann* 1897 blevet afløst af *Matthias v. Köller,* en Voldspolitiker, som skrupelløst satte sig ud over Lands Lov og Ret, naar han mente, at det kunde fremme hans Formaal.

M. v. Köller indsaa snart, at »de danske Agitatorer ikke kunde rammes efter den bestaaende Lovgivning«. Efter Samraad med de nordslesvigske Landraader besluttede han derfor, at »da de fanatiske Principaler ikke kunde rammes direkte, skulde de rammes indirekte og om nødvendigt ruineres, saa de rejste ud af Landet«.

Kort efter satte han »Köllerpolitikken« i Værk med Masseudvisninger, som ramte danske Statsborgere i Flæng. Grunde blev ikke angivet. Endogsaa gamle og syge Folk fik Ordre til at være ude af Landet inden 24 Timer. Da en Journalist spurgte v. Köller: »Imod hvilke Love har de udviste Tjenestemænd forbrudt sig?«, svarede han uden Betænkning: »Ingen, men ved deres Udvisning rammes de fanatiske Principaler«. Inden Nytaar 1899 var der udvist 300, i alt blev der udvist over 1000 Personer.

Udvisningerne, og særlig den Brutalitet, hvormed de gennemførtes, vakte pinlig Opsigt i Ind- og Udland. I København blev der afholdt store Protestmøder. I Norge og særlig i Sverige bragte Pressen lange Artikler om Forholdene. Ogsaa Verdenspressen sysselsatte sig med Sagen. Af endnu større Betydning var det, at fremragende Tyskere som Professorerne *Friedrich Paulsen* og *Julius Kaftan,* som begge

var fødte Slesvigere, og *Hans Delbrück* i de skarpeste Udtryk tog Afstand fra Udvisningerne. Efter en indgaaende, bevæget Forhandling i Landdagen stilledes der en Forespørgsel i Rigsdagen, hvor Flertallet efter et alsidigt oplysende Indledningsforedrag af Gustav Johannsen, som affødte tre Dages bevægede Debatter, fuldstændig brød Staven over den Voldspolitik, der førtes i Nordslesvig.

Dette styrkede Danskheden moralsk, men Regeringen hævdede, at Rigsdagen havde overskredet sin Myndighed, fordi det drejede sig om et *preussisk* Anliggende, og Köllerpolitikken gik videre. Efter at en Del Optanter var udvist, stævnede Politimyndighederne pludselig mange ældre Mænd, som sigtedes for at have opteret i Aarene før 1870. Nogle af dem blev straks stemplet som Optanter og udvist. Det drejede sig om Mænd, som i over 25 Aar havde været preussiske Statsborgere. Flere af dem havde været Amtsraadsmedlemmer, Kommuneforstandere, Synodemedlemmer eller Nævninge, hvad der forudsatte preussisk Statsborgerret. Andre havde deltaget i Krigen 1870—71.

Blandt de saaledes ramte var Gaardejer *C. Finnemann* i Taarning og Kaptajn *C. C. Fischer* i Aabenraa, to karakterfaste Mænd i ledende Stillinger, som straks blev udvist. Da de, fast overbeviste om deres Ret, ikke vilde rømme Landet, transporterede Politiet dem over Grænsen. Med næste Tog vendte de tilbage, overtraadte Udvisningsordren og fremtvang dermed en retslig Undersøgelse af deres Statsborgerforhold. Under Sagen imod Finnemann og under en senere Sag imod Kredsdagsmand *P. Timmermann* i Skærbæk, som ligeledes var bleven stemplet som Optant, oplystes det ved Vidneførsel, at der var lovet to navngivne Personer Belønninger paa 2000 Mark, hvis de vilde aflægge edfæstede Vidnesbyrd, som kunde sikre de udvistes Domfældelse. Med saa forkastelige Midler arbejdede Administrationen. Efter at Overlandsretten i Kiel som højeste Instans havde ophævet Udvisningsordren imod Fischer med den Motivering, at der ikke var ført Bevis for, at han var Optant, kunde Politiet ikke længere hindre ham i at opholde sig i sit Hjem, men Administrationen fratog ham alle Borgerrettigheder. Finnemann blev efter et Par Forsøg med Politimagt holdt ude af Landet og dermed hindret i at føre sin Sag til Ende. I alt blev over 1200 Personer under Köllerpolitikken stemplet som Optanter og Optantbørn.

Vakte Optantlaveriet dybtgaaende Uvilje, var dette ikke mindre Tilfældet med de før omtalte *Forældreretssager*. De begyndte med, at et Par politisk meget fremtrædende Dommere fratog to Enker Opdragelsesretten over deres Børn, fordi et Par af dem efter Konfir-

mationen besøgte Skoler i Danmark. Derefter udstedte Den tyske Forening, i hvis Bestyrelse disse Dommere havde Sæde, et Opraab, hvori det hed: »Formynderretten har det nu i sin Haand at forhindre antitysk Opdragelse, f. Eks. ved Børnenes Anbringelse paa danske Skoler efter Konfirmationen — og det ikke blot over for Formynderen og Moderen, men ogsaa over for Faderen.« Idet den som Støtte herfor henviste til et Par Højesteretsdomme, hvorefter Opdragelsesretten kunde fratages Faderen, »naar Børnenes legemlige og sædelige Vel i høj Grad var udsat for Fare«, opfordrede den alle Myndigheder, som fik »Kendskab til Tilfælde af antitysk Opdragelse, til ufortøvet at melde det til Amtsretten med Andragende om Fratagelse af Opdragelsesretten«.

Anmeldelserne indfandt sig omgaaende. Ved Nytaarstid fratog Amtsdommerne Dr. *Hahn* og *Lindemann* derefter et betydeligt Antal Forældre Opdragelsesretten, fordi de ved at lade deres voksne Børn besøge danske Skoler og dermed udsætte dem for disse Skolers »ophidsende, politiske, Sjælene forgiftende Indflydelse« forsømte deres sædelige og aandelige Vel. Til Opdragere af Børnene udnævnte de samtidig udpræget tysksindede Personer. Forældrene lod imidlertid, støttet af en stærk offentlig Mening, Børnene blive, hvor de var, mens Sagen indankedes for de højere Instanser. Landsretten i Flensborg stadfæstede Dommene. Men da Köllerpolitikken, som foran omtalt, blev sat under Anklage i Rigsdagen, fordømte Taler efter Taler Forældreretssagerne i de skarpeste Udtryk. Antagelig under Indtryk deraf ophævede Kammerretten i Berlin kort efter Dommene, og dermed var ogsaa dette Angreb afslaaet.

Med stor Voldsomhed fortsattes *Angrebene paa Forenings- og Forsamlingsretten.* Efter den preussiske Foreningsret skulde et Medlems Optagelse i eller Udtrædelse af en Forening, som »drøftede offentlige Anliggender«, anmeldes til Politiet inden tre Dage. Undladelse deraf straffedes med Pengebøder eller Arrest. Bestyrelsen var solidarisk ansvarlig. Pludselig anvendte Politiet denne Bestemmelse paa afdøde Medlemmer og sendte en Skylle af Retssager ud over Foreningerne, fordi et Antal Medlemmer ikke var udmeldt senest tre Dage efter deres Død! Angrebet var farligt og truede i Virkeligheden Foreningernes Eksistens. Sprogforeningen fik saaledes i Løbet af faa Maaneder henved 200 Retssager. Men Foreningerne indkaldte resolut ekstraordinære Generalforsamlinger, som skyndsomst omorganiserede dem saaledes, at de fik en Bestyrelse paa tre og et Tilsynsraad, som omfattede de øvrige Medlemmer af den hidtilværende meget talrige Bestyrelse. Dermed var Angrebsfladen begrænset, da kun Bestyrelsen

var ansvarlig efter Loven. Kort efter lykkedes det at fremtvinge en Højesteretskendelse, hvorefter Anmeldelsespligten var underkastet en tre Maaneders Forældelsesfrist, og dermed var Slaget afpareret. Talrige andre Politichikaner løb ud i Sandet. Foreningerne hævdede ikke blot Stillingen under disse Kampe, men vandt endog betydeligt frem. I Aarene 1898—1904 steg Sprogforeningens Medlemstal saaledes fra 1614 til 2669, Vælgerforeningens fra 3034 til 3229. Skoleforeningen tabte Medlemmer, men kunde ligesom de to andre Foreninger notere en betydelig Stigning af Indtægterne. Under disse Forfølgelser blev Organisationerne 1902 udbygget i to Retninger, med *Jernfondet*, en Reserve, som kun maatte angribes i særlig kritiske Tider, og med *Aarsmødet*, som fra nu af aarlig samlede Repræsentanter fra alle Strøg af Nordslesvig. Paa Aarsmødet, som varede to Dage, afholdt de store nationale Foreninger deres Generalforsamlinger. I Tilslutning dertil plejede Tillidsmændene Raad og styrkede hinanden i den paatvungne Kamp.

Overpræsidenten havde ikke lagt Skjul paa, at de danske Blades Ejere stod øverst paa Listen over de »fanatiske Principaler«, der skulde ruineres. De første Udvisninger ramte især »Dannevirke« og »Hejmdal« haardt. Senere gav han gentagne Gange sin Uvilje imod Pressen skarpt Udtryk. »Dannevirke«s Ejer indlod sig, trykket af økonomiske Vanskeligheder, i Forhandlinger med Landraad *v. Uslar*, der raadede ham til at følge Administrationens Anvisninger og anmodede ham om at optage en Artikel i Bladet, som fraraadede nordslesvigske Forældre at sende deres voksne Børn paa Skoler i Kongeriget. Redaktionen afviste Artiklen. Følgen var en Konflikt, som endte med, at Redaktør *M. C. Mathiesen* 1900 blev afløst af en Dame fra Kongeriget, Fru *v. Wildenradt-Krabbe*, som var villig til at gaa Magthavernes Ærinde. Til Købet af Bladet udbetalte Regeringen, som det senere oplystes under en Retssag, Pastor Jacobsen, Skærbæk, og Landraad v. Uslar, Aabenraa, 70 000 Mark. Letsindig og naiv blev Fru v. Wildenradt-Krabbe et viljeløst Redskab i Administrationens Haand. Befolkningen vendte hende harmfuldt Ryggen. Inden Købet var gaaet helt i Orden, havde »Dannevirke« mistet sine Holdere. Dets Ejer gik fallit. »Den nordslesvigske Folkebank« overtog Bladet som ikke fyldestgjort Panthaver og solgte det til »Akts. Modersmaalet«, som derefter sammensmeltede det med »Modersmaalet«.

Fru v. Wildenradt-Krabbe oprettede derefter med Statsunderstøttelse et nyt Blad, som hun gav Titlen »*Det gamle Dannevirke*«, Gendarmerne gik rundt fra Hus til Hus for truende at opfordre Folk til at holde det. Men det gik ikke. Paa begge Sider af Grænsen havde man med voksende Uvilje fulgt hendes ansvarsløse Færd. Hendes

nære Forbindelser med de preussiske Landraader, hendes hemmelige Forhandlinger med Danskhedens bitreste Fjender, hendes voldsomme Angreb paa de danske Førere, hendes mange Sagsanlæg mod danske Journalister, hendes haanlige og nedsættende Omtale af Danmark og danske Forhold, men fremfor alt hendes Forsøg paa at forsvare og retfærdiggøre Köllerpolitikken, dette brutale Overfald paa de danske Sønderjyder, havde vakt en dybtgaaende Harme, som ogsaa ramte hendes Fader, Folketingsmand *Christopher Krabbe,* og fremkaldte Demonstrationer imod ham. Men stakket Dans er snart sprungen. En Tid lang levede den tyske Agitation højt paa hendes ansvarsløse Journalistik. Men da »Det gamle Dannevirke« hverken vandt Udbredelse eller Indflydelse, kølnedes Administrationens Interesse hurtigt. Statsunderstøttelsen inddroges. I 1903 standsede Bladet, og Fruen forsvandt.

Administrationen var heldigere med den tyske Presse i Nordslesvig, som baade direkte og indirekte modtog betydelig Statsunderstøttelse. I Redaktør *Karl Strackerjan,* som redigerede Grænsepressens Hovedorgan »Schleswigsche Grenzpost« i Haderslev, havde Köllerpolitikken en Ildtilbeder. Med glødende Fanatisme og løbsk Fantasi angreb han de danske Førere, der i hans Øjne var Edsbrydere og Højforrædere. Med Jernflid samlede han Anklagemateriale imod dem. »Papirbunken«, en vældig Samling af Avisudklip, som han mødte op med i Retssalen under talløse Retssager, var berygtet. Der gaves ikke Misbrug af Magten saa grove og Udslag af Voldspolitikken saa afskyelige, at han ikke fandt dem i sin Orden og vistnok ud fra en ærlig Overbevisning forsvarede dem med Varme og Begejstring.

Bortset fra »Dannevirke« var den danske Presse i Sønderjylland under Köllerpolitikken i jævn og rolig Udvikling. Den klarede uden særlige Vanskeligheder Skærene, og dens samlede Oplag steg fra ca. 12 000 Eksemplarer i 1898 til ca. 17 000 Eksemplarer i 1904.

Da v. Köller første Gang gæstede Nordslesvig, søgte de lokale Embedsmænd at faa hans Interesse for *Nybyggervirksomheden* omsat i en rundelig Statsunderstøttelse. Der var allerede den Gang opkøbt et anseligt Antal Landejendomme paa Røddingegnen, og *Opkøbet* fortsattes i hurtigt Tempo. I 1899 opkøbte indvandrede Tyskere saaledes yderligere 36, i 1900 endog 50 Landejendomme. Men dermed var Højdepunktet naaet. Nybyggerforeningen havde ladet Reklametrommen gaa over hele Tyskland. Man havde lovet Nybyggerne Guld og grønne Skove, men Løfterne blev ikke indfriet. Ejendommene, som de fik, var i Reglen forsømte, fordi Ejerne havde søgt at holde dem højt op i Alderen. Ukendt med Egnens Sæd, Skik og Sprog, uden Evne til

at drive et rentabelt Landbrug under de givne Forhold, følte de sig skuffede i deres Forventninger. Mange kunde ikke klare sig, Kritikken var derfor aarvaagen. Enkelte hævdede, at de havde været Genstand for et skammeligt Bedrageri, og knyttede, da deres Klager og Krav haanligt afvistes, Forbindelser med den danske Presse. Snart begyndte Afsløringerne. Stærke Misbrug var gaaet i Svang. Embedsmændene, som ledede Nybyggerforeningen, havde ikke blot taget ublu Provisioner, men ogsaa gjort sig skyldige i kriminelle Forseelser. Forgæves søgte Landraad *Becherer* i Haderslev at undertrykke Sagen. Forgæves gav Amtsforstander *Thiermann* sin Sekretær Penge til et Flugtforsøg; Sagen kunde ikke standses. Sekretæren blev udleveret af Politiet i København, hvortil han var flygtet, og idømt to Aar og een Maaneds Fængsel for Tilintetgørelse af Dokumenter og Underslæb i 25 Tilfælde. To andre Embedsmænd unddrog sig Straffen ved Flugt. Amtsforstander Thiermann maatte nedlægge sit Embede og møde for Landsretten i Flensborg, anklaget for Forsøg paa retsstridigt at befri en Person for lovlig Straf. Landraad Becherer var stævnet som Vidne, men mødte ikke. Statsadvokaten erklærede, at Regeringen i Tjenestens Interesse havde forbudt ham at aflægge Vidnesbyrd i denne Sag! Hans Forgænger i Embedet, Dr. *Mauve,* var mødt i Retten, men erklærede, at hans foresatte havde givet ham Ordre til ikke at aflægge Vidnesbyrd! Statsadvokaten foreslog Lovens mildeste Straf, en Maaneds Fængsel. Retten frikendte ham med den Motivering, at han var ukendt med Loven.

Ramte dette Slag Administrationen haardt, ramte Sammenbrudet af Banken i Skærbæk og de dermed i Forbindelse staaende Fortyskningsforetagender den endnu haardere. *Skærbæk Bank* blev grundlagt i 1889 af Pastor *Johannes Jacobsen,* som letsindig stillede den i Fortyskningens Tjeneste. I hurtig Rækkefølge startede han ved dens Hjælp i Fortyskningsøjemed en Arbejderforening, et Rederi, et Badested, en Væveskole, et Teglværk, et Dampbageri, en Tørvefabrik og et Selskab til Anlæg af Karpedamme, — vel meget for en Landsbypræst. Men skønt man i Nordslesvig spottede over »Banken uden Penge, Rederiet uden Skibe, Badestedet uden Vand og Teglværket uden Ler«, forstod han at vinde Embedsstandens Tillid og v. Köllers Yndest. Overpræsidenten havde endog ved Aarhundredskiftet udset ham til Biskop i Slesvig, men Planen maatte opgives, fordi den forstaaeligt nok stødte paa stærk Modstand hos Gejstligheden. I 1902 blev Pastor Jacobsen efter Forslag af Den tyske Forening og med Regeringens Samtykke opstillet som tysk Rigsdagskandidat i første Valgkreds. Efter Regeringens Opfordring drog hele Embedsstanden i sluttet Fylking i Leding for

ham. Han stod da paa Højdepunktet af Anseelse, Indflydelse og Magt. Aaret efter styrtede alle hans Foretagender sammen.

En Tid lang søgte Regeringen ved Hjælp af Statslaan at holde ham oven Vande, men Stillingen var haabløs. Banken havde, da Aarsregnskabet for 1902 gjordes op, et Underskud paa 370 000 Mark og dertil en Mængde usikre Fordringer. Blandt andet havde den dristige Præst bevilget sig selv en meget stor Kredit. Regeringen lod ham derfor falde og fremtvang hans Fallit. Passiverne var 700 000 Mark, Aktiverne kunde ikke dække Omkostningerne. Selskabernes Regnskaber var i den største Uorden. Vigtige Regnskabsbøger brændte ved et Uheld i et ildfast Pengeskab! Saa begyndte Retssagerne. Baade Pastor Jacobsen og hans intimeste Medarbejdere idømtes Fængselsstraffe. De hævnede sig ved under Retsforhandlingerne, i Brochurer og i Pressen at fremkomme med en Række for Administrationen meget pinlige Afsløringer om Bestikkelse af Vidner i Optantsager, Anlæggelse af »sorte Fonds«, Valgbedragerier etc. Skærbækskandalerne overtraf langt Røddingaffærerne. De var ligefrem overvældende, baade hvad Tabenes Højde — ca. tre Millioner —, Svindleriernes og Bedrageriernes Omfang og Antallet af de i Skandalerne indviklede Personer angik. De blottede skaanselsløst Administrationen, aabnede manges Øjne for den Demoralisation, Köllerpolitikken affødte, og gav denne et Grundskud.

6. Forsonligere Stemninger. Optantkonventionen.

Da Feltmarskal Moltke midt i Halvfjerdserne henledte Bismarcks Opmærksomhed paa, at det set fra et militært Synspunkt laa i Tysklands Interesse at løse det nordslesvigske Spørgsmaal, før Kong Christian IX's Børn besteg Europas Troner, var han bleven afvist af Jernkansleren. Men Bismarck saa i de følgende Tider med Mistænksomhed paa det danske Hof, gav aabent sin Uvilje Udtryk, da Hertugen af Cumberland ægtede Prinsesse Thyra, vejrede Rænker alle Vegne og tillagde Fyrstesammenkomsterne paa Fredensborg en politisk Betydning, de ikke havde, thi den danske Kongefamilie drev ikke anti-tysk Politik, men ønskede kun Fred i Europa. Københavns Befæstning betragtede han som et synligt Bevis paa, at der var tiltænkt Danmark en vigtig Rolle under en kommende Krig. Dette var ikke uden Indflydelse paa Tysklands nordslesvigske Politik.

Under Rigskansler *Caprivi* blev forsonligere Stemninger fremherskende. De holdt sig i Udenrigsministeriet under Rigskansler Fyrst *Hohenlohe,* men da han som Bayrer nødigt blandede sig i preussiske

Anliggender, hvor det ikke var strengt paakrævet, slog den preussiske Regering, presset af Den tyske Forening og opmuntret af den misfornøjede Gubbe i Friedrichsruh paa ny ind paa en skarpere Kurs i Nordslesvig. Fyrst Hohenlohe blev atter afløst af *Bernhard v. Bülow.* Omtrent samtidig indtraadte Systemskiftet i Danmark, og dermed vandt forsonligere Stemninger lidt efter lidt Overtaget.

Rigskansler Fyrst Bülows Fader, Bernhard E. Bülow, havde staaet i dansk Statstjeneste og, skønt tyskfødt, under Treaarskrigen bevaret Troskaben imod Danmark. Men utilfreds med den Politik, som senere led Skibbrud i 1864, nedlagde han i 1862 frivilligt sit Embede for at overtage Stillingen som Statsminister i Mecklenburg. Rigskansleren var ogsaa senere kommen til Danmark, hvor hans Forældre i de følgende Tider gentagne Gange tilbragte Ferien hos gamle Venner. Over for Danmark havde Fyrst Bülow saaledes gode Slægtsminder. Det samme var Tilfældet med Brødrene *v. Moltke,* Generalfeltmarskallens Brodersønner, hvoraf den ene blev Indenrigsminister, den anden Generalstabschef. De havde begge lyse Minder fra Besøg, som de i deres Barndom og Ungdom havde aflagt hos nære Slægtninge i Danmark, hvorfra Generalstabschefen ogsaa havde hjemført sin Hustru. Andre høje preussiske Statsembedsmænd stod paa dette Tidspunkt ligeledes fordomsfrit over for Danmark, opfyldt af Ønsket om at faa den gamle Strid udjævnet. Dette var blandt andet Tilfældet med den indflydelsesrige Ministerialdirektør i Indenrigsministeriet, *Dr. Peters,* en født Holstener, som senere blev Præsident i Overforvaltningsretten. I disse Kredse, som i Parlamentet blev støttet af Gehejmejustitsraad, Amtsdommer i Husum *Christian Jürgensen,* en nordslesvigsk Hjemmetysker, stræbte man efter at fremme en Udvikling, som med Fastholdelse af den bestaaende Grænse muliggjorde et Forhold mellem Nationaliteterne som det, der havde hersket i Tiden før 1830. Løsnet var: Statstroskab og Kulturfrihed. Med Systemskiftet 1901 var Mistilliden til Danmarks Holdning i en kommende Krig blevet svækket. Kejser Vilhelms Besøg i København i 1903 og atter i 1905 og hans Ønske om at blive optaget som »Søn af Huset« begunstigede Udviklingen af disse Stemninger. Hærledelsen stod vedvarende paa Generalfeltmarskal Moltkes Standpunkt, at et tillidsfuldt Naboforhold til Danmark i en kommende Krig vilde spare Tyskland 2—3 Armékorps, som det havde haardt Brug for andet Steds. Rigskansleren gav Gesandten i København, Friherre v. Schoen, Anvisning paa at afdæmpe Modsætningerne og fjerne Rivningsfladerne, saa der kunde opstaa et tillidsfuldt Forhold, idet han betonede, at det vilde bidrage til en almindelig Beroligelse og derigennem til en Styrkelse af Verdensfreden. Da man i de følgende

»Søn af Huset«. Satirisk Tegning i Blæksprutten 1903.

»— — Modtag min særlige Tak, fordi Du har optaget mig i din Families Kreds, og vær overbevist om, at jeg fremdeles føler mig som Søn af Huset.« (Af Kejser Vilhelms Tak-Telegram til Kongen).

Aar søgte Tilnærmelse fra dansk Side, blev det derfor mødt med Sympati.

I Nordslesvig vilde Klagerne over Optanternes retsløse Stilling ikke forstumme. Udvisningerne ved Aarhundredskiftet havde vakt megen Harme. Optantmageriet var blevet følt som en blodig Uret, og Optantbørnenes Hjemløshed var en Kilde til evig Uro. Dr. Peters, som paa dette Tidspunkt havde overtaget Behandlingen af de nordslesvigske Anliggender i det preussiske Indenrigsministerium, søgte i 1902 at afhjælpe de værste Klager ved Hjælp af en Anordning, hvorefter Optantsønner, som havde tjent i den preussiske Hær, eller efter at have naaet Værnepligtsalderen mødte til Session, skulde naturaliseres, naar der ikke i det enkelte Tilfælde forelaa særlige Betænkeligheder. Men efter tysk Lov foretoges Naturalisationerne administrativt. For Nordslesvigs Vedkommende havde Regeringspræsidenten i Slesvig Afgørelsen af det enkelte Tilfælde i sin Haand, og han vilde ikke lade sig det Vaaben fravriste, som han under Köllerpolitikken havde fundet i Optanternes Retsløshed. Sagen kom ingen Vegne. Under en Debat i den preussiske Landdag konstaterede H. P. Hanssen i 1906, at kun 10 Procent af de unge Mænd, der var ramt af Optantmageriet efter at have tjent 2—3 Aar i den preussiske Hær, og kun i alt 8 af 88 Optantsønner, som var mødt til Session i Haderslev, var bleven naturaliseret. Da den af Indenrigsministeriet forsøgte Vej saaledes viste sig ufremkommelig, tog Udenrigsministeriet

Sagen i sin Haand for at søge den ordnet ved en særlig for den preussiske Administration bindende Traktat. Forhandlingerne aabnedes i Januar 1906. Kort efter anmodede Rigskansleren gennem en høj Embedsmand i Udenrigsministeriet Rigsdagsmand *Jessen* om ikke at vanskeliggøre Forhandlingerne ved at fremdrage Sagen i Rigsdagen, da Spørgsmaalet nu vilde blive ordnet. Men inden Forhandlingerne afsluttedes, lagde andre Begivenheder Beslag paa den almindelige Opmærksomhed.

Mens Köllerpolitikken endnu rasede, ramtes Nordslesvig af et meget haardt Slag, idet *Gustav Johannsen,* hvis Sundhedstilstand længe havde været daarlig, i Efteraaret 1901 afgik ved Døden. Til hans Efterfølger i Rigsdagen kaarede Vælgerforeningen Redaktør *Jens Jessen,* til hans Efterfølger i Landdagen Grosserer *Julius Nielsen,* som begge blev valgt med fuld Enstemmighed.

Redaktør Jessens Helbred var allerede paa dette Tidspunkt svækket af langvarige Fængselsstraffe, som han havde maattet afsone som Redaktør af »Flensborg Avis«. I Førstningen mærkedes det ikke saa meget. Han optog sin parlamentariske Virksomhed med megen Energi. Paa talrige Vælgermøder udviklede han sine politiske Grundtanker, og Valgtalerne lod han trykke og udbrede over hele Nordslesvig. I Berlin søgte han først Tilslutning til Centrum, men skuffet i sine Forventninger vendte han snart tilbage til Gustav Johannsens Taktik. Hvor Lejlighed gaves, paatalte han Embedsmændenes Overgreb, saaledes Angrebene paa Forsamlingsretten og Forbudet imod danske Sange, og aarvaagen over for opdukkende Muligheder gennemførte han et Forslag om Understøttelse til sønderjyske Veteraner fra 1864. Men Sygdommen tærede paa hans Kræfter. Forgæves søgte han Landets bedste Læger. Ud paa Sommeren 1906 døde han paa en Klinik i København. Jessens parlamentariske Virksomhed blev saaledes kun kort. Det er som Redaktør af »Flensborg Avis«, han har gjort sin største Indsats, og som »Redaktør Jessen«, han især vil mindes.

Vælgerforeningen opstillede derefter Landdagsmand *H. P. Hanssen* som Rigsdagskandidat, men bestemte samtidig, at han skulde beholde Landdagsmandatet til Valgperiodens Udløb. Sidst i Oktober 1906 blev han derefter valgt. Samlingen blev kun kort. En Konflikt mellem Rigskansleren og Centrum udmundede i Rigsdagens Opløsning. Forinden stemtes der om en Efterbevilling af Penge, som Regeringen havde brugt under Opstanden i Sydvestafrika. Forslagets Forkastelse maatte under den tilspidsede Situation opfattes som et Mistillidsvotum til Rigskansleren. Med Henblik derpaa stemte H. P. Hanssen, som var underrettet om Fyrst Bülows Stilling til Optantsagen, for Efterbevillingen. Dette blev mistydet og affødte heftige Angreb paa

hans Politik. Men efter at han havde klarlagt sine Bevæggrunde over for Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad, godkendte de enstemmigt hans Handlemaade, opstillede ham paa ny, og den 25. Januar 1907 blev han genvalgt.

Før Valget foretoges, erfarede Vælgerne, at Danmark den 11. Januar 1907 havde afsluttet en *Konvention,* hvorved Preussen erklærede sig rede til »at optage i det preussiske Statsborgerforhold de paa preussisk Statsomraade bosatte nationalitetsløse Optantbørn, — hvorved forstaas de efter Faderens Optionserklæring, men inden den danske Indfødsretslov af 19. Marts 1898 traadte i Kraft, uden for Danmark fødte Børn, — naar de ansøger derom, og de almindelig lovbestemte Forudsætninger er til Stede.« Om end dette ikke var en fuldstændig Løsning af Optantspørgsmaalet, saa var det dog et betydningsfuldt Fremskridt, saa meget mere som Preussen under Forhandlingerne ogsaa havde stillet Imødekommenhed over for Optanternes Ønske om at faa preussisk Borgerret i Udsigt. Ansøgningerne strømmede ind. Det lykkedes ikke blot at faa over 5000 Optantbørn, men ogsaa flere Hundrede Optanter naturaliseret, inden der atter blev blæst Retræte fra Berlin. De paagældende hidtil retsløse Personer opnaaede dermed en længselsfuldt eftertragtet Retssikkerhed, og Administrationens farligste Vaaben i den national-politiske Kamp var dermed Magthaverne fravristet.

Preussen havde sat igennem, at Danmark udtrykkeligt anerkendte Traktaten af 11. Oktober 1878 i Konventionens Indledning, i hvilken det endvidere hed, at Kongen af Danmark og den tyske Kejser var »besjælede af det overensstemmende Ønske at se den Uro fjernet, som findes i visse Befolkningskredse, særlig i Henseende til deres statsborgerlige Forhold, og i den Forventning, at denne af begge Parter tilsigtede Virkning til fulde vil blive opnaaet ved denne Overenskomst, idet hver af de to Regeringer paa sit Statsomraade og inden for Rammen af sit Lands Lovgivning forpligter sig til paa enhver Maade at virke i dette Øjemed.«

Da Offentligheden ikke vidste, at Indledningens første Afsnit kun var en Gentagelse af, hvad den daværende danske Regering allerede havde udtalt over for Preussen i 1879, og man i visse Kredse nærede Frygt for, at der var Faldgruber i det følgende Afsnit, ytredes der fra dansk Side Utilfredshed med Indledningen. Samtidig hævdede man imidlertid i ledende tyske Kredse i Hertugdømmerne den Opfattelse, at Tyskland havde gjort vigtige Indrømmelser og svækket Tyskhedens Stilling i Nordslesvig uden at faa noget til Gengæld. Den danske Regering havde, før Konventionen blev afsluttet, forelagt Udkastet til dens vigtigste Paragraffer for en mindre Kreds af sønderjyske

Tillidsmænd, som efter nøje at have overvejet ethvert *for* og *imod* enstemmigt anbefalede Konventionens Afslutning. At deres Syn paa Sagen var rigtigt, stadfæstede den tidligere Overpræsident v. Köller i 1912 i det preussiske Herrehus, idet han under haarde Angreb imod Danskerne udraabte: »Hvad har *vi* opnaaet med Optanttraktaten? Ikke det bitterste!«

Optanttraktaten var bleven afsluttet uden Samraad med Regeringen i Slesvig. Rigskansleren, som tillige var preussisk Ministerpræsident, men for hvem udenrigspolitiske Synspunkter var afgørende, tog nu resolut Roret i sin egen Haand. Før Kejseren atter ud paa Sommeren gæstede København, blev Udvisningsordren imod Chr. Finnemann, som havde vakt dybtgaaende Uvilje, ophævet, og han og hans Familie blev kort efter naturaliseret. Til Overpræsident i Slesvig udnævntes en holstensk Godsejer *v. Bülow-Bossee* med den særlige Opgave at gennemføre *en mildere Kurs*. Overpræsidenten var desværre en daarlig Politiker. Programmet for den Forsoningspolitik, som han var udset til at føre, var han uforstandig nok til at udvikle paa det slesvig-holstenske Landbrugskammers Møde i Haderslev, hvor Sangbunden for de Toner, han anslog, var saa daarlig som muligt. Efter indledende at have rost den nordslesvigske Befolknings »Flid og Dygtighed, Ærbarhed og Sædelighed, Kundskabstrang og alvorlige Stræben« i høje Toner, hævdede han, at man ikke skulde behandle denne Befolkning anderledes, »fordi den talte Nabolandets Sprog og dens Tilbøjeligheder ogsaa for en stor Del gik derover.« Under stærk Fremhævelse af, at Landegrænsen laa fast, sluttede han med et Leve for »Nordslesvigerne uden Undtagelse«. Dette var Tilhørerne for meget. Faa Aar i Forvejen var v. Köller blevet modtaget med Fakkeltog af Tyskerne i Haderslev, fordi han proklamerede »de fanatiske Principalers økonomiske Ruin« og gennemførte en hidtil ukendt, af Landbrugskamret billiget Voldspolitik imod Danskerne. Omslaget var for brat. Overpræsidentens Tale blev modtaget med heftig Protest, rejste en Storm af Uvilje og affødte en kraftig Modbevægelse, som han ikke havde Karakterfasthed nok til at modstaa.

7. Nye Fremstød mod de Danske. Indre tyske og danske Brydninger.

Der oprinder nu et Tidsrum, som er opfyldt af stærke indre Brydninger. I den danske saa vel som i den tyske Lejr bekæmper forskellige Retninger hinanden. Indremissionen splittes og sprænges, »Nordslesvig er blevet en Heksekedel«, udbrød en tysk Præst.

Mens Danskheden under alt dette stod i Fremskridtets Tegn, sam-

lede *Tvangspolitikkens* Tilhængere sig efter Fyrst Bülows Fald i 1909 til et *nyt Fremstød,* som voksede i Kraft og Styrke lige til Verdenskrigens Udbrud. Den tyske Forening, som forbigaaende havde mistet sin Indflydelse, blev atter Trumf. Forgæves raabte Udenrigsminister *v. Schoen:* Skaf mig af med Dr. Hahn! Udenrigsministeriet blev atter sat ud af Spillet og Nordslesvig styret efter indrepolitiske Synspunkter.

Udvisningspolitikken genoptoges. Blandt de udviste var Lektor *H. V. Clausen,* hvis indgaaende Undersøgelser af den nationale Stilling i Sønderjylland havde vakt Magthavernes Mishag, og den senere socialdemokratiske Statsminister *Th. Stauning,* som skulde holde Foredrag i Flensborg.

Angrebet paa Jorden, som havde hvilet en Tid lang, blev fortsat med Energi. Som Svar herpaa oprettedes i 1909 »*Nordslesvigsk Kreditforening*« med en i Sønderjylland tegnet Aktiekapital paa 830 000 Rigsmark. Foreningen var ikke en Kreditforening i Ordets sædvanlige Betydning. Efter Grundsætningen: »Fædrejord og Fædrearv værnes maa til egen Tarv« opkøbte den under Direktørerne *J. H. Schmidts* og *M. Refslund Poulsens* dygtige Ledelse Landejendomme, som var truede, og overdrog dem til dygtige unge danske Mænd, som fik yderligt staaende Prioritetslaan til lav Rente. Paa denne Vis lykkedes det at føre mange truede Gaarde over paa sikre danske Hænder og Aar efter Aar at købe mere Jord af tyske Ejere, end der gik tabt ved Tyskernes Opkøb.

Indtil Nytaar 1909 havde Staten brugt 4½ Million Mark til Køb af Gaarde i Nordslesvig. I 1909 anvendte den yderligere 900 000 Mark til Opkøbet. Samtidig oprettedes et slesvig-holstensk Nybyggerselskab, som ifølge Formanden Grev Rantzaus Udtalelse havde til Formaal at »rejse en Vold af tyske Kolonister tværs over Nordslesvig«. I 1911 havde Selskabet opkøbt ca. 1400 Tønder Land til Udstykning. Kolonisationen skulde fremmes ved Hjælp af Rentelovgivningen, som stillede Statslaan til Raadighed indtil den fulde Købesum for Jorden og ¾ af Bygningernes Værdi imod 3½ Procent Rente og ½ Procent Afdrag. Statslaanene gjorde Rentegaardsejerne afhængige. De maatte bl. a. forpligte sig til ikke at deltage i danske Bestræbelser og til at give Staten Forkøbsret til Ejendommen. Inden Udgangen af 1911 var der allerede oprettet 241 Rentegaarde i Nordslesvig. Aaret efter vedtoges *Bindeloven.* Hidtil havde man kun kunnet anvende Rentegaardsloven, hvor der blev oprettet nye Landejendomme. Med Bindeloven bevilgede Staten 100 Millioner Mark til »Befæstelse af Landejendomme« i Preussens Grænselande. Befæstel-

sen foregik saaledes: Staten købte den Ejendom, der skulde befæstes, ordnede Gældsforholdene, sikrede dens Opretholdelse som tysk Ejendom ved at indføre en »Genkøbsret« for Staten og solgte den derefter atter med paahvilende Forpligtelser, ogsaa af nationalpolitisk Art, til den tidligere Ejer. Bindeloven motiveredes for Nordslesvigs Vedkommende med, at Tyskerne i Aarene 1910 og 1911, hvor Staten havde ført Kontrol med alle Ejendomshandler, ved en Omsætning af 201 Gaarde med 3259 ha havde tabt 10 Gaarde med tilsammen 322 ha til Danskerne.

Denne nye Lov nødvendiggjorde en videre Udvikling af Værnet om Jorden. Faa Maaneder efter oprettedes »*Landeværnet*« med det Formaal at sikre fri Jord paa fri Mands Haand. Landeværnet, som fik *H. P. Hanssen* til Formand og Grev *O. D. Schack* til Sekretær, støttedes af Sogneværn, et i hvert Sogn, hvis Medlemmer ved Haandslag forpligtede sig til ikke at sælge deres Jord til Tyskere. Landeværnet modarbejdede Rentegaardsdannelsen, oprettede Andelsselskaber, samt opkøbte Hede- og Mosearealer for at kultivere dem, udgav et særligt Tidsskrift, »Landeværnets Arkiv«, m. m., men naaede ikke fuld Udfoldelse, inden Krigen udbrød.

I Følge med Bindeloven kom *Loven om Tvangsefterskoler,* som udstrakte Skolepligten til 18 Aars Alderen for den mandlige Ungdom. Endvidere iværksattes der haarde Forfølgelser imod de *Hjemløse,* som man paa denne Maade søgte at drive ud af Landet. I 1911—12 afsonede saaledes et Antal Hjemløse, Sønner af danske Statsborgere, som var fødte i Nordslesvig før 1898 og derfor hverken havde dansk eller tysk Indfødsret, langvarige Fængselsstraffe, fordi de havde giftet og bosat sig i deres Fødeland uden Tilladelse.

Marinestationerne i Flensborg og Sønderborg, Torpedostationen ved Høruphav, de mægtige graa Panserkolossers aarlige Øvelser i Fjorde og Sunde, Anlægget af lange Militærramper ved de nordslesvigske Stationer og meget andet viste, at Englands Holdning havde givet Nordslesvig forøget strategisk Betydning. Dette virkede atter tilbage paa den tyske Agitation. Paa offentlige Møder krævede Den tyske Forenings Formand, Dr. Hahn, lidenskabeligt, at Danmark skulde besættes med tyske Tropper, saa snart det første Kanonskud løsnedes i en kommende Krig.

I 1912 rejste ivrige Tilhængere af »den skarpe Kurs« med Grev *Rantzau,* Rastorff, Overborgmester *Todsen,* Flensborg, den tidligere Overpræsident *v. Köller* og Augustenborgeren, Kejser Vilhelms Svoger, Hertug *Ernst Günther* som Ordførere en Danskerdebat i Herrehuset, under hvilken de var enige om at konstatere, at Danskerne rykkede frem over hele Linien. Med Henblik herpaa krævede de

Genindførelse af »den faste Haands Politik«, ubøjelig Fasthed over for de Hjemløse og stærk udvidet økonomisk Støtte til de i Nordslesvig boende Tyskere. Herrehuset vedtog en Resolution, som rettede disse Krav til Regeringen.

Regeringspræsident *Uckert* udtalte sig i Tilslutning til Resolutionen, og henimod Jul 1913 indbød 140 fremtrædende Mænd fra Hertugdømmerne til et Møde i Flensborg for at tage Standpunkt imod »den danske Agitation, der altid er optraadt angribende, og som for Tiden er blevet øget til et Angreb af den skarpeste Form og et hidtil ikke anet Omfang«. Paa dette Møde, som samlede 3000 Deltagere, krævede en Række Talere, ligeledes under skarpe Udfald imod Danskerne, mere Tvang, mere Guld og »en fast, konsekvent, hensynsløst opryddende nordslesvigsk Politik«.

Disse Toner fandt ikke Sangbund i Provinsens brede Befolkning. Dette fremgik tydeligt nok af, at Hertugdømmerne ved Rigsdagsvalget i 1912 havde valgt 1 Dansker, 7 Frisindede og 2 Socialdemokrater, men ikke en eneste Repræsentant for de Partier, Ordførerne i Herrehuset og paa Agitationsmødet i Flensborg tilhørte, ikke en eneste Tilhænger af Köllerpolitikken.

Denne Politik var stødt paa stærk Modstand i tysk-frisindede Kredse. I Kiel var den blevet bekæmpet af Professor *Albert Hänel,* de liberale Partiers højt ansete Fører, og »Kieler Zeitung«, i Nordslesvig især af *Theodor Brix,* en i Aabenraaegnen bosat Angelbo, som angreb den fra etiske Synspunkter. Paavirkninger af Indremission i Kongeriget, K. F. U. M.-Bevægelsen og Frimenighedstankens Vækst skærpede Præsternes Uvilje imod Tvangsregimentet. Trods Tryk og Tvang ovenfra aflagdes der vedvarende Vidnesbyrd derom paa Synoderne. I et tysk kirkeligt Tidsskrift »Die christliche Welt« rejste Professor *V. Ammundsen* i 1909 Spørgsmaalet: Hvorledes lader Tysklands nordslesvigske Politik sig forsvare efter den kristne Moral? Dette vakte stærkt Røre. Tidsskriftets Udgiver, Professor *Martin Rade,* Marburg, beklagede, at det tyske Folk ikke var bedre underrettet om Forholdene, og offentliggjorde kort efter nogle Artikler om »Tilstandene i Nordslesvig« af en ung nordslesvigsk Præstesøn, Teologen *Johannes Tiedje,* som nøje kendt med Forholdene underkastede Tysklands nordslesvigske Politik siden 1888 en sønderlemmende Kritik. I skarpe Udtryk angreb han Den tyske Forening, der havde opkastet sig til en Art Biregering, men kun evnede at sætte en falsk Hurrapatriotisme op imod et maalbevidst dansk Kulturarbejde. Idet han ydede den danske Befolkning megen Anerkendelse, men tillige gav sin tyske Patriotisme kraftigt Udtryk, opfordrede han Indremis-

En nordslesvigsk Præstefamilie. Den unge Mand yderst t. v. er Johs. Tiedje. Fotografi fra 1903.

sion til at træde i Skranken for en sundere Udvikling af Forholdene, saa Politiregimentet kunde blive afløst af en fredelig Kulturkamp.

Johannes Tiedjes Artikler vakte megen Opsigt. I Præstekredse fandt de baade Medhold og Modsigelse. Efter Opfordring af tre ansete Sognepræster stiftede 57 nordslesvigske Præster i September 1910 en »*Præsteforening*«, som hævdede Præsternes Ret til at tage aktiv Del i tysknationale Bestræbelser, men tillige anerkendte den danske Befolknings Ret til at pleje og udvikle sin Nationalitet, idet den henviste til, at et sundt Folkeliv var af den største Betydning for et sundt kristeligt Liv. Myndighederne saa med megen Uvilje paa Foreningen. Pastor *Johannes Tonnesen*, Hoptrup, der var Bevægelsens Leder, fik Ordre til herefter at anmelde sine kirkelige Møder til Politiet, og Landraaden i Haderslev forbød Føreren for Indremission at holde kirkeligt Møde i Hoptrup Forsamlingshus. Et almindeligt Forbud imod, at nordslesvigske Sognepræster talte i danske Forsamlingshuse, fulgte. Provsten i Aabenraa udvidede Forbudet til ogsaa at om-

fatte den nordslesvigske Afholdsforenings Aarsmøde, og Konsistoriet i Kiel stadfæstede det.

I November 1910 stiftedes der endvidere en »*Fredsforening*«, som afviste Tvangspolitikken og søgte at bryde Den tyske Forenings Indflydelse. Fredsforeningen, som valgte Pastor *Johannes Schmidt*, Vodder, til Formand, vilde gennem opbyggende Arbejde virke for Udbredelsen af tysk Kultur og søge at forme Nationalitetskampen til en aandelig Kappestrid mellem Nationaliteterne. Medlemstallet var ret beskedent, thi den maatte arbejde sig op imod en strid Strøm, men den talte udmærkede Mænd i sine Rækker. I Parlamentet og i Pressen blev den støttet af to betydelige Hjemmetyskere, Amtsdommer i Husum, Landdagsmand *Chr. Jürgensen* og Forfatteren *Erich Schlaikjer*, som begge, skønt tyskdannede, udpræget tysksindede og bosat uden for deres Hjemstavn, dog følte sig nær knyttet til den nordslesvigske Befolkning. Jürgensen stemplede — som det senere oplystes efter Udenrigsministeriets Tilskyndelse —, i »Kölnische Zeitung« den statsunderstøttede tyske Grænsepresse som »for kampgal, hadsk, saarende, fornærmelig og ophidsende til at kunne gavne«. »Danskheden«, hævdede han, »rykker ikke angrebsvis frem, som det paastaas, og kan ikke gøre det. Den forsvarer sin Stilling og gør det med Kraft og Dygtighed.« Erich Schlaikjers Artikler, som fremkom i Fr. Naumanns Blad »Die Hilfe« og i danske Blade, var stemt i samme Toneart. Begge rettede voldsomme Angreb mod Den tyske Forening. »Skal vi nu ikke holde Afregning med hele dette System, der hærger vort Land?« skrev Erich Schlaikjer. »Er det ikke paa Tide, at vi flokkes om de hjemmefødte tyske Mænd, som agter at respektere Danskernes Sprog og Kultur?«

Virkningen af disse Angreb udeblev ikke. I Nordslesvig frabad det tyske Byraad i Tønder sig Oprettelsen af en særlig Afdeling af Den tyske Forening. Udefra greb Professor *Rade*, som stod i intimt Samarbejde med Johannes Tiedje, virksomt ind i Kampen. Fra 1910 af udgav han en »Grenzmarkenkorrespondenz«, som sendtes gratis til et betydeligt Antal tyske Blade for at sprede Oplysning om de virkelige Tilstande i Nordslesvig. Halvtreds fremragende Tyskere, deriblandt ansete Universitetsprofessorer og Parlamentarikere, opfordrede offentligt til at støtte Foretagendet.

Ved Rigsdagsvalget i 1912 led Den tyske Forening et meget føleligt Nederlag. Formanden, Dr. Hahn, som atter var bleven Tyskerne paatvunget som Rigsdagskandidat, maatte notere et Tab af 61 Stemmer siden 1907, mens hans danske Modkandidat kunde notere en Fremgang af 1330 Stemmer. Harmen gav sig Udslag i de foran omtalte, fnysende Angreb paa Danskerne i Herrehuset og i Flensborg. Fredsforeningens Formand svarede straks i et Opraab, at Tyskernes vær-

ste Fjende ikke maatte søges i den danske Agitation, men i »den Mangel paa egen indre Modstandskraft, som ytrede sig i stadig gentagne Raab om Statshjælp.« Ind imod Jul 1913 afholdt Fredsforeningen derefter et Møde i Flensborg, hvor Talerne erklærede, at Regeringspartiernes Demonstrationer og Raab efter Vold og Guld var en Falliterklæring. Kun maalbevidst Kulturarbejde var virksomt Værn for Tyskheden.

Julius Nielsen.
Fotografi fra ca. 1900.

Fra 1906—1908 var Julius Nielsen og H. P. Hanssen ene om at repræsentere de danske Sønderjyder i Berlin, idet Rigsdagsmanden tillige var Landdagsmand. *Julius Nielsen* var en fremragende, højt anset Forretningsmand, men havde ikke tidligere taget fremtrædende Del i det politiske Liv. Kun modstræbende modtog han Mandatet, der for ham var Aftjening af en national Værnepligt. Men han mødte med mange Forudsætninger for at kunne røgte det med Held. Klart tænkende og hurtigt handlende, indsigtsfuld i alle økonomiske Spørgsmaal, opøvet i at føre Forretninger i stor Stil og med fuldstændigt Herredømme over det tyske Sprog fandt han sig hurtigt til Rette under de nye Forhold. Da hans politiske Grundanskuelse faldt nøje sammen med H. P. Hanssens, udviklede der sig snart et frugtbart Samarbejde mellem de to Parlamentarikere.

Efter Jessens Død traadte de *gamle Skillelinier* atter stærkere frem. De gaar langt tilbage i Tiden, var der ogsaa mellem Treaarskrigen og 1864 og hænger sammen med Østboens mere bøjelige og Vestboens mere stejle Karakter, Østboens Tilbøjelighed til at tage forstandsmæssigt paa Sagerne, hvor Vestboen lader sig lede af sine Følelser. Efter at Modsætningerne var tørnet haardt sammen under Edskampen, var de atter bleven afdæmpede under det tyske Fremstød, som samlede Befolkningen i landsomfattende Fællesorganisationer til Løsning af vigtige Fællesopgaver. Nu og da havde de vist sig paa ny ved Behandlingen af taktiske Spørgsmaal, men alle Tvistigheder var uden Vanskelighed blevet jævnet inden for Vælgerforeningens Bestyrelse og

Tilsynsraad, idet Mindretallet altid loyalt havde bøjet sig for Flertallet. Samarbejdet mellem Rigsdagsmand Jessen og de to Landdagsmænd havde ikke voldt Vanskeligheder.

Under Indflydelse af Højskolebevægelsen og den politiske Udvikling i Kongeriget indtraadte der efter Edskampens Afslutning Forskydninger. Men de to Retninger var stadig til Stede, og efterhaanden var Redaktør Jessen og H. P. Hanssen bleven fremskudt som Førere for dem. Efter Jessens Død stod det for mange af hans Meningsfæller, som om Ligevægten var forrykket. Dette affødte en Mistænksomhed, som gav sig stærke Udslag efter Rigsdagens Opløsning ved Juletid 1906 og bestod videre efter H. P. Hanssens Genvalg. Hvad man frygtede for, var, at han skulde lade Pragfredens § 5 gaa i Glemme, og hvad man især bebrejdede ham, var unødvendig Forsigtighed. Slagordene »Forhandling« og »Protest« blev atter taget i Brug.

P. Grau.
Fotografi fra ca. 1910.

Paa Aarsmødet i Aabenraa i 1907 skulde der vælges en ny Formand for Vælgerforeningen, da Reimers, som nu var over 80 Aar gammel, ikke mere vilde modtage Genvalg. Valget stod mellem *J. N. H. Skrumsager,* Københoved, og *P. Grau,* Pøl, som havde været Danskernes Kandidat ved Valget i anden Valgkreds og efter Jessens Død var traadt stærkere frem. Før Valget tog P. Grau Afstand fra »Forsoningspolitikken« og erklærede, at Optantkonventionen og den »mildere Kurs« efter hans Mening ikke var meget værd. Skrumsager blev imidlertid valgt med 332 imod 220 Stemmer. Dette svarede omtrent til Styrkeforholdet mellem de to Retninger.

Efter Aarsmødet hævede der sig i Pressen Røster, som krævede en stærkere Fremhævelse af Pragfredens § 5 i den politiske Agitation og en kraftig Hævdelse i Berlin af Nordslesvigs traktatmæssige Ret til Genforening med Danmark. Dette gav Anledning til, at Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad blev indkaldt til Fællesmøde, hvor de to Parlamentarikere gjorde Rede for deres Standpunkt. »Der er ikke Uenighed om *Retsstandpunktet*«, erklærede de, »men

kun om Betimeligheden af at rejse *Retskravet.* Vi vil ikke have Ansvaret for en Politik med stærk Fremhævelse af § 5, fordi den uden at fremskynde Genforeningen efter vor Mening vil drive Fortyskningsarbejdet ind i et hurtigere Tempo. Det vigtigste for os er, at der paa ethvert givet Tidspunkt er et stærkest muligt dansktalende, dansksindet og danskvillende Flertal i Nordslesvig.« De præciserede derefter deres Politik i følgende Erklæring: »Under Fastholdelse af vor nationale Ret vil vi søge at skaffe Befolkningen de bedst mulige Vilkaar for Nationalitetskampen. Vi vil modvirke enhver Skærpelse af Tvangsregimentet, enhver Øgelse af det nationale Tryk, søge at udvirke en Udvidelse af vore borgerlige Rettigheder og i det hele arbejde hen til, at den danske Befolkning vedvarende kan være i afgjort Flertal og dermed holde sin Skæbne i sin egen Haand.« Vælgerforeningen godkendte med overvældende Flertal denne Politik og gav de to Parlamentarikere et Tillidsvotum.

Andre Forhold lagde nu en Tid lang Beslag paa Opmærksomheden. I Tyskland var Forenings- og Forsamlingsretten ordnet ved Enkeltstaternes Lovgivning, for Sønderjyllands Vedkommende ved den preussiske *Foreningslov,* hvis mange indskrænkende Bestemmelser er omtalt foran. Særlig trykkende følte s Anmeldelsespligten og Forbudene mod Friluftsmøder og Kvindernes Deltagelse i politiske Foreningers Møder. Men der var Stater i det tyske Rige, som var endnu værre faren. Oppositionspartierne i Tyskland havde forgæves søgt at faa disse utaalelige Tilstande afhjulpet ved en Rigsforeningslov. Da »Blokpolitikken«s Program efter Rigsdagens Opløsning i 1906 udformedes, rejste de liberale Partier paa ny Kravet. Men de konservative Partier stillede som absolut Betingelse for deres Tilslutning, at Loven saa ogsaa skulde indeholde en Bestemmelse om, at der kun maatte tales *Tysk* paa offentlige Møder. Tidlig underrettet om, hvad der var i Vente, søgte den nordslesvigske Rigsdagsmand forgæves at afvende Faren. Alt hvad han underhaanden opnaaede, var Tilsagn om Støtte til at afsvække Forbudet. Fra Nordslesvig modtog Rigsdagen en Protestadresse med 29 180 Underskrifter. Efter bevægede Debatter og en trættende Udvalgsbehandling, under hvilken det lykkedes at faa vedtaget Bestemmelser om, at Forbudet imod at benytte ikke-tyske Sprog paa offentlige Møder ikke skulde udstrækkes til Valgmøder og først træde i Kraft om 20 Aar i Amter, som havde over 60 Procent ikke-tysktalende Indbyggere, blev Loven 1908 vedtaget. Forinden gav Regeringen bindende Tilsagn om, at Forbudet ogsaa først skulde træde i Kraft om 20 Aar i de Amtsdistrikter i Tønder Amt, der havde over 60 Procent Dansktalende. I øvrigt bragte Loven betydelige Forbedringer. Kvinder blev saaledes nu ligestillet

Nordslesvigs sidste Repræsentanter i Berlin.
Rigsdagsmand H. P. Hanssen, Landdagsmand Nis Nissen, Landdagsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsager.

med Mænd, Medlemslisterne skulde ikke mere indleveres til Politiet, Foreningsmøder ikke anmeldes, og det blev tilladt at afholde Friluftsmøder.

Optanttraktaten havde borttaget et meget føleligt Tryk. Rigsforeningsloven gav større Bevægelsesfrihed, og Virkningerne sporedes snart. Vælgerforeningens Medlemstal voksede med 1992, Sprogforeningens med 1560, og Skoleforeningens med 2376 fra 1907—1909. Besøget paa danske Efterskoler og Højskoler tog et stærkt Opsving, og der rejstes en frisk dansk Ungdomsbevægelse.

I 1908 skulde der foretages *Landdagsvalg*. Julius Nielsen frabad sig bestemt Genvalg, og H. P. Hanssen havde allerede, da han overtog Rigsdagsmandatet, erklæret, at han vilde træde tilbage som Landdagsmand, naar Valgperioden var udløbet. I første Valgkreds samlede Stemningen sig om Gaardejer *H. D. Kloppenborg-Skrumsager*, som, dybt grebet af den nationale Sag, forbandt praktisk Dygtighed med vaagen politisk Interesse. Men da han delte Rigsdagsmandens politiske Standpunkt, søgte Vælgerforeningen at bevæge *P. Grau*, Pøl, til at overtage Landdagsmandatet i 2. Valgkreds, for at begge Retninger atter kunde blive repræsenteret i Tingene. Grau vægrede sig imidlertid ved at overtage Mandatet, hvad der maatte betragtes

Folkehjem i Aabenraa efter Ombygningen 1910.

som meget uheldigt, fordi det indeholdt Spiren til fortsatte Brydninger. I Stedet for foreslog han Gaardejer *N. Chr. Nissen,* Vibøge paa Als, som, skønt ung af Aar, allerede ved sin Deltagelse i det offentlige Liv havde lagt betydelige politiske Evner for Dagen, men ogsaa han delte de hidtilværende Parlamentarikeres Standpunkt. Uagtet Magthaverne udnyttede den berygtede preussiske Valggeometri til det yderste og øvede et vidt drevet Valgtryk, opviste Valget en glædelig Fremgang. *Kloppenborg-Skrumsager* blev valgt af 160 danske imod 57 tyske, *N. Chr. Nissen* af 126 danske imod 112 tyske Valgmænd. Anden Valgkreds, som havde været stærkt truet, var dermed paa ny sikret, og Nordslesvig havde igen tre Repræsentanter i Berlin.

Ud paa Sommeren 1910 udbrød der atter en *indre Krise.* En skarp Kritik af Sprogforeningens Virksomhed i Anledning af »Folkehjem«s Ombygning medførte, at Bestyrelsen traadte tilbage. Den blev genvalgt med stort Flertal, og Bygningen derefter fuldført. Men Uroen vedvarede. Stærke Angreb paa H. P. Hanssens politiske Virksomhed bevirkede, at han, da der i Efteraaret var Fare for Rigsdagens Opløsning, meddelte Vælgerforeningen, at han ikke vilde modtage Genvalg. Paa et Møde i Sønderborg klarlagde han sine Bevæggrunde, idet han betonede Nødvendigheden af, at begge Retninger stilledes under parlamentarisk Ansvar. Oppositionens Forsøg paa at finde en Rigsdagskandidat strandede, og Vælgerforeningen nedsatte derefter et Nimandsudvalg med den Opgave at søge Sagen ordnet. I December meddelte Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad, at alle Parter

var bleven enige om at søge de bestaaende Uoverensstemmelser begrænset ved gensidig Imødekommenhed, at Redaktørerne af de danske Blade havde truffet Overenskomst om »efter Evne at forebygge Angreb paa vore store nationale Foreninger og Fællesforetagender« og saa vidt muligt undgaa Angreb paa de parlamentariske Repræsentanter, før de var prøvet af Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad, og at H. P. Hanssen derpaa efter enstemmig Opfordring havde erklæret sig villig til at modtage Genvalg.

Rigsdagsvalget fandt først Sted i 1912. Det blev en glimrende Sejr. I 1. Valgkreds blev *H. P. Hanssen* genvalgt med 11 736 Stemmer, det største Stemmetal, en dansk Rigsdagsmand havde opnaaet siden 1874. I 2. og 4. Valgkreds kunde de danske Kandidater *P. Grau* og *P. Jessen* ogsaa notere en betydelig Fremgang. I Nordslesvig som Helhed blev der afgivet 17 281 danske Stemmer. Det var ligeledes flere end ved noget foregaaende Valg siden 1874. At Tyskerne samtidig maatte notere Tilbagegang i 1. Valgkreds, gjorde Glæden over Sejren endnu større.

8. Fremgangslinier.

Midt i Halvfemserne indtraadte der et *Vendepunkt i økonomisk Henseende.* Udvandringen var nu ophørt. Efter lange Tiders Stilstand og Tilbagegang voksede Befolkningen atter. I det haardest ramte Haderslev Amt slugte Udvandringen fra 1871—1895 hele Fødselsoverskudet og mere til, idet Indbyggerantallet sank fra 52 077 til 46 818. Virkningerne viste sig i forfaldne Ejendomme, sammenlagte Gaarde og nedbrudte Huse. Men fra 1895—1900 voksede Folkemængden i Nordslesvig med omtrent 5000, og Væksten fortsattes derefter i langsomt stigende Tempo til Verdenskrigens Udbrud. Dette medførte en livlig Efterspørgsel efter Landejendomme, som Statens Domænekøb og tyske Organisationers national-politiske Kolonisationsbestræbelser forstærkede.

Tyskland imødegik i Firserne Landbrugskrisen med en høj Korntold, som det nordslesvigske Landbrug høstede Fordel af, fordi det kunde afsætte sin Produktion i Indlandet. Danmark overvandt Krisen ved en stærk Udvikling af Fedevareproduktionen, og takket være de Forbindelser med Moderlandet, der dels var knyttet gennem Udvandringen og dels senere fremtvunget af den kortsynede preussiske Skolepolitik, banede de danske Driftsmaader sig hurtigt Vej til Nordslesvig. Andelsmejeriet overførtes allerede midt i Firserne, senere fulgte Kontrolforeninger, Kvægavlsforeninger, Ægsalgsforenin-

ger m. m. Dermed aabnedes nye Indtægtskilder, og der oprandt gode Tider for Landbruget, som vedvarede indtil Verdenskrigens Udbrud.

Stigende Ejendomspriser i Forbindelse med Grundforbedringer, Besætningernes Forøgelse, Avlsbygningernes Udvidelse og Driftens Forbedring affødte en voksende Laanetrang. Midt i forrige Aarhundrede var der i Nordslesvig oprettet *Sparekasser* efter almindeligt dansk Mønster. Men med den tyske borgerlige Lovbogs Indførelse ved Aarhundredskiftet mistede de deres retslige Basis. Garanterne havde nu, hvis de skulde fortsætte Virksomheden, kun Valget mellem at omdanne dem til kommunale Institutioner eller til Selskaber, som efter tysk Lov er juridiske Personer. I det første Tilfælde vilde Sparekasserne blive stillet under Statskontrol og miste deres Uafhængighed. I det andet Tilfælde vilde Garanternes Dispositionsret over Sparekasserne blive omformet til en fri Ejendomsret. Men dette forudsatte enstemmige Beslutninger, og de fleste Sparekasser havde ogsaa tysksindede Garanter. Regeringen var heldigvis ikke rettidig opmærksom herpaa. Midt under Overpræsident v. Köllers Forsøg paa at »ruinere de fanatiske Principaler« lykkedes det ved enstemmige Beslutninger at faa 24 af de største nordslesvigske Sparekasser med et Reservefond paa tilsammen ca. to Millioner Mark overført til sikker dansk Ejendom og dermed at styrke og befæste Danskhedens økonomiske Basis. Til de to ældre nordslesvigske Banker, »Den nordslesvigske Folkebank« (1872) og »Haderslev Bank« (1875) kom »Tønder Landmandsbank« (1901) og »Folkebanken for Als og Sundeved« (1907), som ligeledes alle var under sikker dansk Ledelse og yderligere bidrog til at sikre den danske Befolknings økonomiske Uafhængighed.

Efter Aarhundredskiftet udviklede de hjemlige Pengeinstitutter sig meget heldigt. Sparekassernes Indskud steg fra 1905—1914 fra 63,8 til 89 Millioner Mark, og Bankernes fra 14,4 til 33 Millioner Mark. Dertil kom endnu smaa Andelskasser med et samlet Indskud paa 7 Millioner Mark. Men skønt der saaledes efter Udvandringstidens Kapitaludførsel atter opsparedes betydelige Kapitaler, som overvejende stilledes til Landbrugets Raadighed, viste det sig dog nødvendigt at optage faste Kreditforeningslaan, som maatte søges i Kiel. Da Kampen om Jorden for Alvor blussede op, søgte man efter Den tyske Forenings Tilskyndelse og med Regeringens Samtykke at gøre Ydelsen af disse Laan afhængig af Ejerens nationale Sindelag. De nordslesvigske Bønder, som paa dette Tidspunkt havde optaget Laan til et samlet Beløb af henved 80 Millioner Mark, mødte imidlertid mandstærke i Kiel paa Kreditforeningens Generalforsamling, tog Magten, satte deres Tillidsmænd ind i Bestyrelsen og tilbageviste dermed eftertrykkeligt dette Angreb.

Landbrugets Opgangstider virkede atter befrugtende paa *Byerhvervene*. Unge Handelsmænd og Haandværkere søgte i stigende Antal videregaaende Uddannelse paa danske Fagskoler. Der sporedes snart en frisk Foretagsomhed. Fagorganisationerne søgte at varetage Byerhvervenes Interesser, og Byerne, som længe havde staaet i Stampe, kom atter i Vækst. Sydfra trængte Arbejderbevægelsen ind. Der dannedes Fagforeninger i Tilslutning til den almindelige tyske Fagforeningsbevægelse. Men Lederne var for det meste indvandrede tyske Haandværkssvende, som uden Kendskab til Folkemaalet, den historiske Udvikling, Tvangsregimentets samlede Virkninger og uden Støtte i en lokal Presse havde meget svært ved at trænge igennem med deres Agitation. Med de opadgaaende Tider fik Arbejderne bedre Lønningsvilkaar, og gennem Sprogforeningen, Skoleforeningen og især Arbejdersekretariatet gav man dem fra dansk Side værdifulde Haandsrækninger. Under det gamle Løsen: Vi er ikke et Parti, men en Befolkning stemte Arbejdernes store Flertal derfor vedvarende paa de danske Kandidater.

H. Jefsen Christensen.
Fotografi fra 1912.

Tiden fra 1900—1914 er i alle Henseender en udpræget Opgangstid, rig paa indre Brydninger, men med klare Fremgangslinier paa alle Omraader. De nationale Foreninger blomstrede trods Tvang og Tryk som ingen Sinde før. Skoleforeningen tog et stærkt Opsving med *H. Jefsen Christensen* som Formand og *Anders Lebeck* som Sekretær, »Nordslesvigsk Kreditforening« og senere »Landeværnet« greb med Held energisk ind i Jordkampen. »Aarsmøderne« fik voksende Tilslutning fra Aar til Aar. Det i 1902 oprettede »Jernfond« raadede ved Krigens Udbrud over en Kapital paa ca. 70 000 Kr. Vælgerforeningen afholdt fra 1908 aarlig stærkt besøgte socialpolitiske Kursus, og samme Aar oprettedes et Arbejdersekretariat, som varetog de danske Arbejderes Interesser over for den tyske Sociallovgivning, og desuden blev der udøvet Konsulentvirksomhed paa det kommunalpolitiske Omraade.

Paa de økonomiske Omraader udfoldede »Fælleslandboforeningen

for Nordslesvig«, der i 1913 havde 14 lokale Landboforeninger med over 5000 Medlemmer, en betydningsfuld Virksomhed. I nær Tilknytning til Landbruget i Kongeriget ansatte den Landbrugskonsulenter, afholdt Fællesdyrskuer, oprettede Kvægavls- og Kontrolforeninger, udgav et Landbrugsblad m. m. »Nordslesvigsk Mejeriforening«, som omfattede 80 Mejerier, hævede Mejeribruget, saa det kom paa Højde med Kongerigets. Af andre danske Foreninger kan nævnes »Dansk Arbejderforening for Nordslesvig«, »Nordslesvigsk Handelsforening«, »Foreningen for Kunst og Haandværk« og »Nordslesvigsk Sparekasseforening«.

Til de tidligere rejste Forsamlingshuse kom 40 nye; det samlede Antal laa saaledes før Verdenskrigen omkring 50. Omkring Forsamlingshusene grupperedes atter et Par Hundrede lokale danske Foreninger, Foredragsforeninger, selskabelige Foreninger, Idrætsforeninger o. s. v., som hver paa sin Egn ved Siden af deres særlige Formaal dannede faste Støttepunkter for Danskheden. De lokale Foreninger samlede sig til Fællesorganisationer for bedre at kunne fremme deres Formaal og modstaa Trykket udefra. Saaledes opstod »Nordslesvigsk Afholdsforening«, »Nordslesvigsk Gymnastik- og Idrætsforening«, »Fællessangforeningen for Nordslesvig«, »Den nordslesvigske Kvindeforening« m. fl. Der udviklede sig kort sagt et livskraftigt, fasttømret dansk Samfund i den preussiske Stat. Hvor tæt et Net af Foreninger der spændtes ud over Nordslesvig, ses bl. a. af, at 285 danske Selskaber og Foreninger i Nordslesvig efter Tysklands Sammenbrud indtrængende opfordrede Rigskansleren og Rigsledelsen til at løse det nordslesvigske Spørgsmaal paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret.

I Aarene før Verdenskrigens Udbrud var *Danskerne i Fremrykning* over hele Linien. Tyskerne havde endog svært ved at forsvare de tidligere vundne Stillinger. Støttet paa Undtagelseslove og rundelig Statskredit havde man i Aarene omkring ved Aarhundredskiftet med megen Brask og Bram faaet et Par Hundrede tyske Nybyggere bosat i Haderslev Amt, deraf 138 i en samlet Koloni i otte Sogne paa Rødding-Gram Egnen, hvor hver femte Ejendom ved Köllerpolitikkens Afslutning ejedes af en indvandret Tysker. Men af disse 138 Gaarde var, som en nøjagtig Undersøgelse viste, allerede 56 Gaarde med tilsammen 1118 ha i 1913 blevet tilbagekøbt af Danske og kun 82 Gaarde med 1599 ha vedvarende i tysk Eje. Dette smukke Resultat var imidlertid kun opnaaet ved Hjælp af en betydelig Indflytning fra Egne længere sydpaa. Der var ved en for længe fortsat Udvandring fra denne Egn skabt et tomt Rum, der trak Kræfter til sig, som burde have været anvendt til at styrke vor Sydgrænse.

Fremgangslinien fra Rigsdagsvalget i 1912 fortsattes ved Landdagsvalget i 1913. I 1. Valgkreds blev der valgt 179 danske Valgmænd imod 160 i 1908, mens Tyskerne kun fik 56 Valgmænd imod 58 i 1908. I 2. Valgkreds blev der valgt 153 danske Valgmænd imod 126 i 1908, mens Tyskerne takket være en stærk tysk Indvandring til Marinestationen i Sønderborg lige holdt Stillingen fra 1908 med 112 Valgmænd. Udfaldet viste, at hele Befolkningstilvæksten i de sidste 5 Aar var kommet Danskerne til gode.

I Februar 1913 aflagde Kong Christian X et Besøg i Berlin, hvor han blev modtaget med store Hædersbevisninger. Ved Gallataflet betegnede Kejser Vilhelm II det som sit og sin Regerings »oprigtige Ønske og faste Vilje at pleje og udvikle Forholdet mellem vore Lande i gensidig Interesse og til begge Folks Vel«. Det var svært at faa Regeringens Politik til at rime med denne Udtalelse. Særlig vakte det Uvilje i Danmark, at den tyske Gesandt efter Paalæg fra Berlin paatalte Brugen af en Læsebog i danske Skoler og antydede tyske Ønsker med Hensyn til danske Ministres Møder og Taler m. m. I Nordslesvig skærpedes Tvangsregimentet som paavist med Undtagelseslove, Forfølgelser imod de Hjemløse og andre Politiovergreb. Da 1914 oprandt, var der ikke som 25 Aar tidligere Tale om, at Festerne til Minde om de preussiske Sejre i 1864 skulde afholdes under Former, som ikke saarede Befolkningens Følelser.

Midt i Juni 1914 samledes Sønderjyderne til Aarsmøde i Haderslev. Enigheden var genoprettet. Aarsmødet havde aldrig været bedre besøgt, og Aarsberetningerne viste, at Stillingen aldrig havde været stærkere. Tyskerne havde i de foregaaende Maaneder fejret Hertugdømmernes Løsrivelse fra Danmark med glimrende Sejrsfester og paa dem talt Ord om Befrielse fra et dansk Voldsregimente, dansk Aag og dansk Trældom, som maatte saare og krænke alle danske Sønderjyder. Med Henblik derpaa nedlagde den nordslesvigske Rigsdagsmand under varm Tilslutning af Aarsmødets over ti Tusinde Deltagere en skarp Protest imod »den paa Tyskernes Fester atter og atter tilbagevendende hule Tale om, at vi i 1864 er blevet befriet fra et dansk Aag, et dansk Voldsregimente eller, som Byraadet i Slesvig har udtrykt det, fra dansk Trældom«: »Vi vil i Dag vidne, saa det kan høres over hele Norden og dybt ned i Tyskland:

Den nordslesvigske Befolkning har aldrig følt sig tynget af et dansk Aag, den nordslesvigske Befolkning har aldrig sukket under et dansk Voldsregimente, den nordslesvigske Befolkning har aldrig baaret dansk Trældomsmærke!

Vore Fædre har tværtimod altid haft blide Kaar under det milde

danske Regimente. Det kunde Preusserne ved deres Ankomst se af vor Landsdels høje Kultur, dens sunde sociale Forhold, dens betydelige Velstand.

Vore Fædre har kunnet glæde sig ved stor personlig Frihed i den danske Tid. Det kan de indvandrede preussiske Bureaukrater den Dag i Dag spore i vore ranke Rygge og vore stive Sind, i vor kraftige Vilje og vort høje Mod.

Vore Fædre følte sig derfor lykkelige under det danske Styre. Og de følte for halvtredsindstyve Aar siden Løsrivelsen fra Danmark, som de følte sig knyttet til med Modersmaalets Baand, med tusindaarige Minder og med Hjertets dybeste Følelser, som den største Ulykke, der kunde times vort Land.«

Efter derpaa at have talt om Aaret 1914 som et Mindeaar, et Kampaar og et Arbejdsaar og paavist Fremgangslinierne i den nationale Udvikling, lod han sin Tale udmunde i Slutningsstroferne af det storslaaede Digt, som Hostrup i 1867 skrev »Til Fjenden«:

»Du kan vel kro Dig af Døgnets Kaar
og af Sejren, de har Dig skabt;
men Du fører en Kamp imod tusind Aar,
og i den har Du visselig tabt!«

Faa Uger efter udbrød den store Krig.

FJERDE AFSNIT

UNDER VERDENSKRIGEN

1. Krigen og dens Følger for de danske Sønderjyder.

Krigstiden var en frygtelig Tid for de danske Sønderjyder. Hvad den paaførte dem af Ulykker, Sorger og Lidelser, overgik alt, hvad de hidtil havde oplevet under Fremmedherredømmet. Tunge i Sind, men ansvarsbevidste og pligtopfyldende rykkede Sønderjyderne i Felten for at kæmpe for en Sag, som ikke var deres. Tusinder faldt, andre Tusinder blev lemlæstet. Hjemme sad Forældre og Søskende, Enker og faderløse Børn med Aag paa Nakken og Laas for Munden. Sult og Savn indfandt sig som Gæster i mange Hjem. Men Modet svigtede aldrig, og under Trængslerne spirede Haabet. Da Handlingens Dag var inde, rejste de danske Sønderjyder enstemmigt Genforeningskravet og krævede med stor Styrke Grænsespørgsmaalet løst paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret. Nedbøjede af Krigstidens tunge Tab kunde de omsider staaende ved Maalet udbryde med Terje Vigen:

»Stort har jeg mistet, men stort jeg fik.
Bedst var det, kan hænde, det gik, som det gik, —
Og saa faar Du ha' Tak da, Gud.

Skønt *Mordet i Serajevo* opskræmte Sindene og synligt nok affødte en alvorlig Krise, haabede Sønderjyderne dog, støttet paa de sidste Aars Erfaringer, at det ogsaa denne Gang vilde lykkes Diplomatiet at forebygge Krigen. Det kom derfor overraskende for de fleste, da Tyskland den 31. Juli erklæredes i Krigstilstand.

Dette var endnu ikke Krigen, men den syntes dermed at være uundgaaelig. Virkningerne sporedes straks. Magten gik ifølge tysk Ret i samme Øjeblik rent automatisk fra de civile over til de militære Myndigheder, for Sønderjyllands Vedkommende fra Overpræsidenten i

Fængslede Sønderjyder føres under Militærbevogtning gennem Sønderborg til Sønderborg Slot 8. August 1914.

Slesvig til den kommanderende General i Altona. En Del af Forfatningens vigtige Paragraffer sattes samtidig ud af Kraft. Pressefriheden, Forenings- og Forsamlingsretten ophævedes. Boligens Ukrænkelighed ligeledes. For at sikre Mobiliseringen foretog Generalkommandoen straks omfattende Arrestationer. Biler suste ud i alle Retninger og afhentede ca. 300 Sønderjyder i deres Hjem. Ingen af dem havde overtraadt Landets Love. De var blot Aaret før af underordnede Politiorganer bleven noteret som Personer, der *kunde* vanskeliggøre Mobiliseringen. Arrestationerne ramte dels Mænd, som indtog mere fremskudte Stillinger i Nationalitetskampen, dels Fiskerne ved de sønderjyske Kyster, som ejede Baade og derfor rent teknisk set *kunde* færge værnepligtigt Mandskab over til de danske Øer. Arrestanterne fra Haderslev Amt førtes til den lille Ø Dänholm ved Rügen, fra Aabenraa Amt til Amtsretsfængslet i Aabenraa, fra Tønder Amt til Altona og derefter sammen med Arrestanterne fra Flensborg til Navigationsskolen i denne By, fra Sønderborg Amt til Sønderborg Slot. Myndighederne gik meget hensynsløst frem, og Behandlingen var haard, til Dels en Følge af, at Bevogtningsmandskabet, der bestod af indkaldte Tropper fra andre Landsdele, betragtede Fangerne som farlige Forbrydere.

Fangne Sønderjyder i Navigationsskolen i Flensborg.

Rigsdagsmand *H. P. Hanssen* blev to Timer efter, at Landet var erklæret i Krigstilstand, afhentet i sit Hjem og indsat i Cellefængsel i Aabenraa; men efter at have nedlagt Protest hos Rigsdagens Præsident og den kommanderende General i Altona blev han Dagen efter atter sat paa fri Fod; thi efter Rigsdagens Indkaldelse havde han Immunitet, ɔ: Ret til særlig Beskyttelse. I Rigsdagen blev hans Arrestation skarpt misbilliget. Efter tyske Partiføreres energiske Opfordring gjorde Regeringen ham en Undskyldning, og han kunde derefter med Bistand af fremragende tyske Parlamentarikere virke for at faa de øvrige Fanger sat paa fri Fod. Regeringen konstaterede straks, at Arrestationerne var foretaget imod dens Vidende og Vilje. Ingen, hævdede Rigskansleren, maatte holdes i Arrest af Frygt for, hvad han *kunde* foretage sig. Men Regeringen kunde ikke sætte sin Vilje igennem over for Militærmyndighederne. Først efter at Kejseren paa Rigskanslerens Foranledning som øverste Krigsherre havde befalet Generalerne at sætte Fangerne paa fri Fod, bøjede de sig, men det gik noget trevent og varede i alt 4 Maaneder, inden den sidste af disse Fanger, Lensgreve *O. D. Schack* fra Schackenborg, kom paa fri Fod.

Næppe var Krigserklæringen udstedt, før der paa Gadehjørnerne blev opslaaet kæmpestore Plakater, som anordnede Hærens *Mobilisering* og gav de værnepligtige Mandskaber fra 20—45 Aars Alderen

Ordre til straks at møde under de preussiske Faner. Pligten var ubeskrivelig tung. Men uden fælles Parole eller indbyrdes Aftale mødte Sønderjyderne ved deres Regimenter. Fra Udlandet, hvor de uden Fare kunde have unddraget sig Værnepligten, vendte de endog tilbage til Tyskland. Ingen vidste paa dette Tidspunkt, hvad Udfald Krigen vilde faa, og de vilde ikke udsætte sig for at miste Retten til at bo og bygge i Sønderjylland. Mikael Steffensen, en højtbegavet ung Sønderjyde, som saaledes vendte tilbage og senere faldt, gav disse Følelser Udtryk i Ordene: »For Tusinder af mine unge Kammerater er der intet Valg. Dem vil jeg ikke svigte, og lige saa lidt vil jeg udsætte mig for den Mulighed at staa skilt fra Hjemstavn og Kald, naar Krigen er endt. Her i Sønderjylland er jeg født og vokset op, her bor de Mennesker, jeg holder af, og her har jeg tænkt at skulle have min Virksomhed, og det vil jeg sætte Livet ind for.«

Mikael Steffensen.
Efter »Sønderjyden Mikael Steffensen«.

I ledende tyske Kredse fulgte man med megen Opmærksomhed det nordslesvigske Mandskabs Holdning. Mange Udtalelser viste, at man deraf sluttede sig til Danmarks Holdning under Krigen, og der kan ikke være Tvivl om, at Sønderjydernes Pligttroskab i høj Grad lettede Opretholdelsen af Danmarks Neutralitet i de kritiske Augustdage. De kunde ikke have gjort deres Fædreland en bedre Tjeneste, end de gjorde ved at opfylde deres tunge Pligt.

Værnepligtsalderen nedsattes under Krigen til 17 Aar og hævedes til 50 Aar. Desuden indførtes der Arbejdspligt fra 50—60 Aars Alderen. Over 30 000 danske Sønderjyder, det vil sige over en Sjettedel af Befolkningen, blev efterhaanden indkaldt. Af det først indkaldte Mandskab kom de fleste til Regimenter, som havde Garnisonssted i Hertugdømmerne. Senere spredtes Sønderjyderne mellem alle tænkelige Hærafdelinger. Af dem, der blev indkaldt til Tjeneste i Marinen, kommanderedes et Par Hundrede til Tjeneste om Bord paa Blokadebrydere, som med dansktalende Mandskab og under Danebrog

forsynede de i Østafrika kæmpende Kolonitropper med Krigsfornødenheder. Enkelte, som antoges for tysksindede, blev kommanderet til Efterretningstjeneste i de nordiske Lande. I Trondhjem udførtes den tyske Handelsspionage saaledes længe af en værnepligtig, dertil beordret Sønderjyde.

I de første Maaneder behandledes de nordslesvigske Tropper i det hele upaaklageligt. Et Flertal af dem stod ved IX. Armékorps, som under Fremstødet gennem Belgien og Nordfrankrig dannede yderste højre Fløj og derfor havde de længste Marchture, de fleste Kampe og de største Tab. Efterhaanden som de aktive Officerer faldt, og Reserveofficerer, hvoraf mange i Fredstid havde hørt til Sønderjydernes bitre nationale Modstandere, udfyldte Hullerne, blev Behandlingen daarligere.

Fader og Søn.
(Folketingsmand Chr. Ernst Christensen og hans Søn).
Fotografi fra 1916.

Forbud imod at bruge Modersmaalet ikke blot i Tjenesten, men ogsaa i indbyrdes Samkvem og i Breve til Hjemmet blev nu almindelige. I August 1915 kunde den nordslesvigske Rigsdagsmand i en Klage til Krigsministeren navngive 22 Hærafdelinger, i hvilke der bestod saadanne Forbud. Der var ved disse Afdelinger Officerer, som havde betegnet det som en Skændsel og Skam at tale Dansk, og andre, som havde fastsat fra 4—6 Ugers Arrest eller Fængsel for Overtrædelse af Forbudene, som de fleste Steder ogsaa omfattede Læsningen af danske Aviser. Mange Steder straffedes Overtrædelse af Forbudet tillige med Nægtelse af Orlov. Forbudene følte s i det hele overordentlig trykkende.

Statssekretær Dr. Delbrück havde allerede i November 1914, da der i Rigsdagen blev klaget over Arrestationerne, erklæret: »Regeringen vil gøre alt for at fjerne ikke blot, hvad der øves af Uretfærdighed, men ogsaa af Ubillighed i Nordslesvig, hvis Befolkning, hvilket jeg herved anerkender, har gjort sin Pligt lige saa fuldt, har vist samme Pligttroskab, har kæmpet med samme Tapperhed som Befolkningen i enhver anden Landsdel i Tyskland.«

Idet H. P. Hanssen atter fremdrog denne Erklæring, paatalte han skarpt Forbudene, som vakte pinlig Opsigt i Rigsdagen. En Række Talere, deriblandt flere Partiførere, brød i haarde Udtryk fuldstændigt Staven over dem. Krigsministeren og Overkommandoen tog derefter Afstand fra dem og skred ind imod en Del af de mest kompromitterede Officerer. Men det hjalp kun en Tid lang. Saa dukkede Forbudene op paa ny, og de forsvandt aldrig helt.

De frygtelige Lidelser, som Sønderjyderne maatte udstaa i Skyttegravene og under Kampene i Forbindelse med den daarlige Behandling, de fik, medførte, at en Del gik over Grænsen, naar de kom hjem paa Orlov. Da disse Desertationer over for Regeringen benyttedes til at vække Misstemninger imod de dansktalende Mandskaber, blev der i 1916 foretaget en nøje Undersøgelse af Desertørernes Antal, hvorved det viste sig, at det kun drejede sig om ca. 300, et forsvindende Antal, kun ca. 1 Procent af den indkaldte Styrke. Senere kom der flere til, men ikke særlig mange, og betegnende nok opviste Oldenburg Amt i Holsten, hvorfra Overfarten til de danske Øer var let, næst efter Haderslev Amt med den udstrakte Landegrænse, det største Antal Desertører i Hertugdømmerne. Desertationerne virkede alligevel tilbage paa Behandlingen ved Fronterne. Fra 1916 blev der i Reglen kun givet Orlov til Flensborg, og naar Hjemmemyndighederne betegnede en Soldat som mistænkelig i national Henseende, fik han overhovedet ikke Orlov. Dette blev følt overordentlig trykkende i Hjemmene og endnu mere af Soldaterne ved Fronten.

Der øvedes under Krigen en stærk Pression paa Befolkningen og især paa det indkaldte Mandskab, hver Gang der skulde optages Krigslaan. Amter, Kommuner og offentlige Institutioner blev tvunget til at tegne større Beløb. Alle, som paa en eller anden Maade var afhængige, fik indtrængende Anmodninger om at tegne bestemte Summer, især gjaldt det Frontsoldater, som gerne vilde paa Orlov, og Landstormsmænd, som paa Grund af de vanskelige Ernæringsforhold senere hen i Krigen var kommen hjem for at producere Levnedsmidler paa deres Gaarde. Adskillige af dem blev af Officerer kaldt ind i Enrum og fik saa Valget imellem at tegne et større Beløb eller at blive sendt ud i Skyttegravene.

Med Krigserklæringen ophævedes Pressefriheden, og der indførtes skarp *Censur*. De danske Blade blev forbudt. I Aabenraa forbød man endog Opslag af en dansk Oversættelse af de af Overkommandoen udsendte Krigsberetninger. Efter mange Anstrengelser lykkedes det dog omsider ved Regeringens Indgriben at faa Forbudet ophævet. Efter 25 Dages Forløb kunde Bladene atter udkomme, men Redaktørerne maatte ved deres Underskrift forpligte sig til ikke personligt at skrive noget om Krigen samt til at optage Overkommandoens Krigsefterretninger uden at ændre et Tegn eller en Tøddel eller tilføje den mindste Bemærkning. Hver Linie i Bladet skulde, før den tryktes, forelægges de af Militæret udnævnte Censorer, i Reglen Reserveofficerer, til Godkendelse. Censuren blev, som Tiden gik, mere og mere nærgaaende, i øvrigt ikke blot i Nordslesvig, men i hele Riget. Af de højere Censurmyndigheder udstedtes der under Krigen over 2500 almindelige Anordninger, som Pressen maatte holde sig efterrettelig. Dertil kom de lokale Censorers Anordninger. Overtrædelser straffedes med Forbud mod Bladets Udgivelse i kortere eller længere Tid. Da »Hejmdal« i Efteraaret 1914 ikke havde omtalt Kejserindens Fødselsdag, blev Bladet af denne Grund forbudt i otte Dage, og Dagen før Kejserens Fødselsdag i 1915 fik det af den kommanderende General Ordre til i Spidsen af Bladet at bringe en Artikel, som forherligede Kejseren, med den Tilføjelse, at Bladet ellers vilde blive forbudt for stedse. Under lignende Vilkaar maatte de øvrige sønderjyske Blade kæmpe for deres Eksistens. I Februar 1915 forbød Censuren Bladene at aftrykke Tabslister. Midt i December 1915 udstedte den kommanderende General efter Samraad med Overpræsidenten nye »Grundsætninger for den nordslesvigske Presse«. Censuren blev yderligere skær-

En af de yngste sønderjyske Soldater.

pet, og det krævedes blandt andet ganske umotiveret, at alle Stednavne skulde skrives paa Tysk. Først da der var rejst den alvorligste Modstand derimod og truet med, at Bladenes Udgivelse vilde blive standset, og Sagen fremdraget fra Rigsdagens og Landdagens Tribuner, lykkedes det at faa Anordningen ændret og Forbudet, et Overgreb paa rent nationalt Omraade, som af principielle Grunde var bleven bekæmpet energisk, ophævet.

Efterhaanden udviklede Censuren sig til en Tvangsredaktion. Det blev ligefrem paalagt Bladene at optage tilsendte Artikler. »Flensborg Avis« maatte saaledes i Tiden fra den 1. Januar til den 24. Februar 1917, da den udsendte i alt 47 Numre, optage 42 Artikler, som Bladet fik tilsendt af Censurmyndighederne.

Skønt saaledes bastet og bundet løste den sønderjyske Presse dog en betydningsfuld Opgave under Krigen. Den bragte Bud fra Hjemmet til Fronterne og fra Fronterne til Hjemmet, bl. a. i Form af Feltbreve, som vakte megen Opmærksomhed udover Sønderjyllands Grænser, fordi de trods Censurens Strygninger gav et ypperligt Billede af Sønderjydernes Liv og Færden i Felten, af deres Følelsesliv, deres Tankeverden og glimtvis tillige af deres Haab til Fremtiden.

Under Krigen var ogsaa *Brevcensuren* en Plage. Alle Breve skulde afsendes i aaben Kuvert. Paa hvert Postkontor var der ansat et efter Størrelsen afpasset Antal Censorer, som skulde censurere, hvad en Moder skrev til sin Søn, en Hustru til sin Mand, inden Brevet blev afsendt. Som Krigen skred fremad, blev ogsaa Brevcensuren skarpere. Optimismen skulde opretholdes, og enhver mismodig Ytring blev konsekvent undertrykt. Da Ernæringsvanskelighederne voksede, maatte der specielt ikke i Breve til Fronten tales om daarlige Høstudsigter. En uforsigtig Ytring om, at Kartoffelhøsten tegnede til at blive daarlig, var tilstrækkelig til, at Censuren undertrykte Brevet, og Soldaten kunde saa i Ugevis sidde i Skyttegraven og vente paa Brev hjemmefra, Lyspunktet i hans triste Tilværelse.

Ernæringsforholdene blev lidt efter lidt vanskelige. I det *første* Krigsaar var de i det hele og store taalelige. Sønderjylland havde en udmærket Høst, som blev godt bjærget. Priserne var overkommelige, og der blev ikke sparet, da alle regnede med en kortvarig Krig. Af Kolonialvarer fik Landsdelen i 1914 større Tilførsler fra Belgien, særlig efter Antwerpens Fald, og Mangler kendtes endnu ikke. Men allerede i det *andet* Krigsaar blev Forholdene daarligere. Høsten slog fejl, Krigen trak i Langdrag, og det blev nødvendigt at rationere. Bønderne, som i Reglen havde Selvforsørgelsesret, klarede sig vedvarende nogenlunde, men i Byerne og blandt Smaakaarsfolk blev Savnene snart følelige. Rationerne gik ned til 50 g Margarine,

Sønderjyske Soldater i Galicien 1917.

Fedt og Smør tilsammen taget og 200 g Kød pro persona om Ugen. Der indførtes kødløse Dage, og Brødrationerne var smaa. Nordslesvigs store Forraad af Foderroer, Runkelroer og Kaalrabi beslaglagdes og bidrog i den frygtelige Sultevinter 1915—16 meget væsentligt til de tyske Storbyers Ernæring. Gendarmeriet førte endnu skarp Kontrol og hindrede Bønder, som havde baade Evne og Vilje til at hjælpe nødlidende, i at yde dem Støtte.

I det *tredie* Krigsaar var Nøden stor. Den ramte ogsaa Embedsstanden haardt, og Følgen var, at Kontrollen slappedes. Der blev slagtet og malet i Smug. Da en Møller, hos hvem man trods Forbudet kunde købe Mel og Gryn, blev spurgt, om han ikke frygtede Gendarmernes Kontrol, svarede han betegnende nok: »Gendarmerne! Aa, de er nu saa tamme, at de æder af min Haand!« Klæder og Fodtøj var ikke til at opdrive. Børnene blev sendt ud fra Skolerne for at samle Nælder til Tøj og alle mulige Slags Bær og Frugt i Hegn og Skove til Erstatningsmidler for The, Kaffe m. m. Med Nøden voksede ogsaa Kriminaliteten. Der opstod et professionelt Smugleri. Fra Storbyerne sydpaa søgte lyssky Elementer op til Grænseegnene. I Haderslev fandtes der saaledes ved Krigens Slutning over 600 Personer, næsten alle indvandret under Krigen, som drev et meget indbringende Smugleri.

I det *fjerde* Krigsaar fortsattes Afslappelsen. Der gaves nu Er-

Russiske Krigsfanger paa en nordslesvigsk Bondegaard, under Bevogtning af en sønderjysk Soldat.

statningsmidler for alt muligt. Rekvisitionerne blev større. Kvægleverancerne naaede et saadant Omfang, at Besætningerne gik ned til to Trediedele, ja, paa enkelte Egne til Halvdelen af det normale. Svinene forsvandt, og Avlen svandt ind, da man manglede baade Gødningsstoffer og Arbejdskraft. Dækketøj og Linned beslaglagdes. Alt Kobbertøj maatte afleveres. Kirkeklokkerne toges ned, sloges i Stykker og førtes bort for at bruges til Vaaben. Til Erstatning fik man Papir og Jern.

Til *Kvinderne* stilledes der under Krigen overordentlig store Krav. Det var, da Mændene blev indkaldt, overflødigt at spørge: »Hvem skal nu pløje Markerne, og hvem skal Græsset slaa?« For der var ikke andre til det. Paa Landet var Kvinderne i Krigsaarene mere ude end inde. De maatte pløje og harve, køre Saamaskinen og Høstmaskinen, køre til Skovs og til Mølle. De maatte forhandle med Smed og med Hjulmand, sælge Korn og Kvæg og værge sig imod overdrevne Tvangsafleveringer. I Byerne maatte mange selvstændigt føre Forretningerne, mens Mændene laa ved Fronten. Det viste sig, at de fleste evnede langt mere, end de selv havde troet. Kræfterne voksede med Opgavernes Størrelse, og den Maade, hvorpaa de løste dem i strenge Tider, mens Mændene var i Felten og Budskaber om Død og Lemlæstelse dagligt strømmede ind, fortjener den højeste Beundring. Efterhaanden som Krigen trak i Langdrag, og Dødsmeldingerne blev hyppigere, følte man i Hjemmene Befrielse, ja Glæde, naar

Krigsfangelunden ved Løgumkloster.

der indløb Efterretninger om, at en nær paarørende var blevet saa alvorligt saaret, at et længere Lazaretophold var nødvendigt; — thi saa vidste man ham i Sikkerhed saa længe.

Nordslesvig fyldtes hurtigt med *Krigsfanger*. Der byggedes et Antal Fangelejre, af hvilke Lejren ved Løgumkloster, som havde Plads til 2000 Fanger, var den største. I de første Krigsaar benyttedes Fangerne til større Opdyrkningsarbejder. De maatte slide haardt, og Ernæringen var yderst mangelfuld. Føden bestod af en tynd Suppe, kogt paa røde Runkelroer, Turnips eller Foderkaalrabi, dertil et Stykke tørt Brød, og om Aftenen en lille Portion kogte Kartofler. De led derfor meget af Sult. Naar de førtes paa Arbejde, kastede de sig graadigt over raa Roestumper og andet Affald. Befolkningen havde megen Medlidenhed med dem, men det var strafbart at give dem

Fødevarer, endog senere, da de kom paa Arbejde i Bøndergaardene. I Lejrene opstod der snart smitsomme Sygdomme, som bortrev mange. Fangelejren ved Løgumkloster hærgedes saaledes i 1915 af Plettyfus. Epidemien bortrev i faa Uger 71 Fanger, som ligger jordede i en lille Mindelund uden for Løgumkloster, fjernt fra Slægt, Venner og Fædreland. Fra Efteraaret 1916 blev Krigsfangerne i smaa Kolonner under Militærbevogtning sendt ud i Landsbyerne for at afhjælpe Arbejdsmangelen. Fangelejrene blev derefter belagt med 3000 *militære Straffefanger,* der skulde anvendes til Arbejde paa en Befæstningslinie, som Overkommandoen vilde have anlagt tværs over Nordslesvig fra Hostrup i Øst til Skærbæk i Vest, inden den hensynsløse Undervandskrig blev erklæret.

Angiveriet florerede. Adskillige, som i private Samtaler havde ladet uforsigtige Ytringer falde, blev uden videre fængslet. Selv i Tilfælde, hvor Ytringerne ikke var strafbare, men kun skurrede i tyske Øren, kunde Fængslingen opretholdes i Uger og Maaneder. Men meget skulde der ikke til, før Retten greb ind. En Gaardejer fik saaledes ved Dom tre Maaneders Fængsel, fordi han havde fortalt en Nabo, at Italien havde erklæret Tyskland Krig, to Dage, før det virkelig var Tilfældet. En Snedker, som havde mistet to Sønner i Krigen, fik fire Maaneders Fængsel, fordi han havde sagt til en Hjemmetysker, at Tyskerne begik Grusomheder i Belgien. En Kone fik seks Maaneders Fængsel, fordi hun havde skrevet til en Bekendt, at Krigsfangerne i Tinglev led meget af Sult. Saadanne Domme var ikke sjældne i Krigstiden. Men langt haardere ramte Straffene dem, der havde hjulpet de værnepligtige, hyppigt nære paarørende, over Grænsen. De fik i Reglen 2—5 Aars Fængsel, som de maatte afsone under meget strenge Forhold i Centralfængslet i Neumünster.

Med Verdenskrigens Udbrud blev den Opgangstid, Sønderjyderne ogsaa paa det økonomiske Omraade havde kunnet glæde sig ved siden Aarhundredskiftet, brat afbrudt af en *Nedgangsperiode,* som fortsattes efter Genforeningen. Med det værnepligtige Mandskabs Indkaldelse til Krigstjeneste indtraadte der mange Forstyrrelser i Erhvervslivet. Handelen blev lammet. Mange Haandværksmestre maatte lukke Værkstederne, da de rykkede ud i Felten. Byggearbejdet gik helt i Staa. Skibsfarten standsede automatisk. Landbruget manglede Arbejdskraft. Savnet af Gødningsstoffer var føleligt. Vedvarende Indkaldelser øgede Vanskelighederne. Jorderne blev urene og kom ud af Kultur. Høstudbyttet halveredes. Dertil kom Rationeringen og Tvangsafleveringerne. Svinebesætningerne svandt hurtigt ind. De bedste Heste gik til Hæren. Snart gjordes der ogsaa stærke Indhug i Kvægbesætningerne. Foderstoffer kunde ikke opdrives. Mælkeproduk-

Mindehøj ved Broager Kirke over Sognets 193 faldne.

tionen aftog hurtigt. Paa 142 nordslesvigske Mejerier sank den indleverede Mælkemængde fra 184 Mill. kg i 1913 til 40 Mill. kg i 1919. Bygninger, Indbo, Maskiner og Redskaber kom i Forfald. Andre Forhold kom til. Danske og udenlandske Værdipapirer maatte efter Overkommandoens Anordning afleveres og ombyttes med tyske. Al Guld- og Sølvmønt blev inddraget. Hvad der ved Krigens Slutning fandtes i Sønderjylland af Kapitaler ud over faste Ejendomme: Værdipapirer, Livsforsikringer, Hypoteker, Bank- og Sparekasseindskud m. m., lød derfor ved Krigens Slutning saa godt som udelukkende paa tyske Rigsmark, det vil sige *Papirmark*. Ejerne af disse Mark led ved Pengenes Værdiløshed et samlet Tab, der er beregnet til 350 Millioner Kroner. Af denne Sum er henved Halvdelen efter Genforeningen indvundet dels ved Valutareguleringen, dels ved Ejendomsbesiddernes Tilbagebetaling af mer eller mindre værdiløse Markhypoteker. Men Valutareguleringen var en social Hjælp. Ingen Formue kunde ved den naa op over 25 000 Kr. Mange før velstillede Sønderjyder har derfor lidt overordentlig følelige Tab under Krigen, og efter Genforeningen har Landsdelen i sin Helhed lidt meget af Mangel paa Kapital.

Langt værre end de økonomiske Tab var de smertelige og uerstattelige Folketab. Vi regnede ved Krigens Afslutning med et Tab af 6000 faldne danske Sønderjyder. Nøjagtigt kan Tabet ikke opgøres, da Grænserne er flydende. Fra tysk Side opgives Tabet til godt 5000 Mand.

Enkelte Hjem blev ramt særlig haardt. *Broager* Sogns Beboere har rejst en Mindehøj over Sognets faldne Sønner. Omkring Højen er i

dobbelt Række rejst 169 Sten med Navnene paa de faldne, en Sten for hver Familie, der begræder Tab. Stenene viser, at to Familier i Broager Sogn har mistet hver fire Sønner, to andre Familier hver tre Sønner, 14 Familier hver to Sønner og 151 Familier hver een Søn, og at Sognet i alt har mistet 193 Sønner i den store Krig!

Til Tabet af faldne kommer andre Tab. Statistikken viser, at der i de fire sønderjyske Amter under Krigen af Sult, Savn og sjælelige Lidelser døde 2500 flere end normalt. Statistikken viser endvidere, at der i de fire Krigsaar, hvor til sidst hele den mandlige Befolkning fra 17 til 50 Aars Alderen var indkaldt til Krigstjeneste, er født ca. 10 000 Personer færre end normalt. Verdenskrigen har saaledes paaført Nordslesvig et samlet Folketab paa henved 20 000.

Efter Krigen var der i Nordslesvig henved 1500 Enker, 5000 faderløse Børn og 7000 Invalider, hvoraf dog senere et betydeligt Antal blev helbredet.

2. Forhandlingspolitikken og Genforeningen med Danmark.

Under Krigen var den *politiske Virksomhed* lammet. Aviserne stod under Censur, Forenings- og Forsamlingsretten var ophævet, og Ytringsfriheden meget stærkt beskaaret. Angiveriet stod i Flor. Militæret havde diktatorisk Myndighed. Nordpaa var Grænsen spærret.

Da der fra først af maatte regnes med tre Muligheder: De Alliereredes Sejr, en status quo-Fred og Centralmagternes Sejr, var det nødvendigt at iagttage en reserveret, afventende Holdning. Overkommandoen vildledte længe den offentlige Mening. Om Marneslaget fik Befolkningen ikke andet at vide end, at den tyske Hærs højre Fløj af strategiske Grunde var bøjet lidt tilbage. Derimod udsendtes der næsten daglig Beretninger om tyske Sejre. Efterhaanden som Krigen trak i Langdrag og stadig flere Magter sluttede sig til de Allierede, tabtes alligevel Troen paa Muligheden af en tysk Sejr. Men efter den russiske Revolution og Freden i Brest-Litovsk turde man heller ikke fæste Lid til de Allieredes Sejr. Man var endnu saa sent som i Høsten 1918 tilbøjelig til at tro, at Freden vilde blive sluttet efter Formlen: Ingen Anneksioner og ingen Kontributioner. Men da dette ikke udelukkede Grænsereguleringer, havde man allerede paa dette Tidspunkt truffet Forberedelser til ved en hurtig og kraftig Aktion at tvinge det nordslesvigske Spørgsmaal frem under Fredsforhandlingerne.

De parlamentariske Samlinger var korte. Men Rigsdagen nedsatte et *Hovedudvalg:* Finansudvalget, udvidet med Repræsentanter for de mindre Grupper. Hovedudvalget afholdt længere Samlinger, men

førte sine Forhandlinger og fattede alle afgørende Beslutninger bag lukkede Døre. I dette Udvalg søgte Rigsdagsmand H. P. Hanssen at varetage Befolkningens Interesser ved at arbejde for Civilfangernes Frigivelse og Presseforbudets Ophævelse, senere især ved energisk at bekæmpe Censurens Overgreb, Soldaternes Mishandling, Sprogforbudene, Orlovsnægtelserne og Politichikanerne. Da Preussen i 1915 indkaldte de »Hjemløse«, Sønner af danske Statsborgere, som var født før 1898 inden for det tyske Riges Grænser og derfor hverken havde dansk eller tysk Indfødsret, til Krigstjeneste, rettede han især sine Bestræbelser paa at faa dem naturaliseret efter eget Valg. Det lykkedes med fremragende tyske Parlamentarikeres Bistand at fremtvinge tysk-danske Forhandlinger om Spørgsmaalet, som for Danmarks Vedkommende resulterede i Loven af 17. Maj 1916, der aabnede nordslesvigske Hjemløse Adgang til at faa dansk Indfødsret og dermed fritog flere Hundrede Sønderjyder for tysk Krigstjeneste.

Under Henvisning til de ikke-tyske Nationaliteters Krigstjeneste havde Oppositionspartierne allerede i Efteraaret 1914 krævet, at alle Undtagelseslove, deriblandt ogsaa den berygtede *Sprogparagraf* i Foreningsloven, som forbød Brugen af ikke-tyske Sprog i offentlige Forsamlinger, skulde ophæves. Regeringen lovede at overveje Sagen og stillede en almindelig Nyorientering af Tysklands Politik, specielt ogsaa i Grænselandene, i Udsigt, men — først efter Krigen. I Juni 1916 stillede Centrum, kraftigt støttet af de demokratiske Partier, derefter et Forslag om Sprogparagraffens Ophævelse, som affødte en bevæget Debat i Rigsdagen. Fra dansk Side henvistes der under Debatten til, at det var en helt uholdbar Stilling, naar Regeringen proklamerede Modersmaalets Ret uden for Rigets Grænser og oprettede nationale Universiteter i Gent og Warszawa, mens den vedvarende forbød tyske Statsborgere at bruge Modersmaalet i offentlige Forsamlinger. Efter 22 Maaneders Krig var man endog i Nordslesvig gaaet et Skridt videre, idet man nu ogsaa havde forbudt *Aktieselskaber* at føre Forhandlingerne paa deres sluttede Generalforsamlinger paa Dansk. Dette maatte afføde en stærk Mistillid til den lovede Nyorientering. I vide Kredse frygtede man allerede for, at det efter Krigen vilde hedde: »Mohren har gjort sin Pligt, Mohren kan gaa!« Polakkernes Ordfører greb dette Ord og sluttede sig til den nordslesvigske Rigsdagsmands Udtalelser. Men Statssekretær *Helfferich* erklærede kort og bestemt: »Saa længe Krigen varer, vil Regeringen under ingen Omstændigheder gaa med til en Ophævelse af Sprogparagraffen«, og skønt Rigsdagen vedtog Forslaget om Paragraffens Ophævelse med 265 imod 14 Stemmer, fastholdt ogsaa de følgende Rigskanslere dette Standpunkt. Tilsyneladende virkningsløs over for Regeringen viste

Afstemningen dog, at der nu kunde samles et stærkt Flertal i Rigsdagen imod den nationale Undertrykkelsespolitik.

I Landdagen nedlagde Landdagsmændene *Nis Nissen* i 1915 og *H. D. Kloppenborg-Skrumsager* i 1916 under Henvisning til Sønderjydernes Krigstjeneste bestemt Indsigelse imod, at der vedvarende paa Finansloven var opført en Række Poster, deriblandt et hemmeligt Fond paa $2^1/_4$ Million Mark, til Bekæmpelse af ikke-tyske Nationaliteter. »Vi kan«, erklærede de, »ikke stemme for Finansloven, saa længe det er Tilfældet.« Men Regeringen havde heller ikke her andet Svar end at henvise til den paatænkte Nyorientering efter Krigen.

Generalkommandoen i Altona tog endnu mindre Hensyn. Da Fællessynoden i 1915 traadte sammen, forbød den simpelthen enhver Drøftelse af nordslesvigske Sprogandragender, og Hertugdømmernes høje Gejstlighed parerede Ordre uden at kny. Provstisynoderne maatte følge Trop. Generalkommandoen søgte i det hele ogsaa paa det kirkelige Omraade at undertrykke alle ubekvemme Ytringer. Det gik saa vidt, at den i 1917 forbød et nordslesvigsk Kirkeblad at aftrykke en Prædiken »Paaskemorgen«, som Grundtvig havde holdt i 1817.

Ud paa Sommeren 1917 var Stemningen meget nedtrykt i Tyskland. Oppositionspartierne sluttede sig fastere sammen, dannede Flertal i Rigsdagen og krævede større Indflydelse paa Regeringen for at opnaa Fred. Der udbrød en alvorlig *politisk Krise*. Rigskansler Bethmann Hollweg faldt. Flertalspartierne optrak derefter i en Resolution Retningslinierne for en Politik, som efter deres Mening vilde kunne føre til en under de foreliggende Forhold for Tyskland antagelig Fred. Under Debatten om denne Resolution afgav H. P. Hanssen, i Forventning om nær forestaaende Fredsforhandlinger, følgende Erklæring: »Idet jeg henviser til de danske Nordslesvigeres nationale Rettigheder, som jeg har den Ære at repræsentere, og under den Forudsætning og i fast urokkelig Tillid til, at deres nationale Ønsker og Krav efter Krigen vil blive opfyldt i fuldt Omfang, stemmer jeg af almindelige politiske Grunde for den foreliggende Fredsresolution.«

Regeringen var næppe i Tvivl om, hvad det var for Ønsker og Krav, han henviste til. I Rigsdagen forstod de fleste ogsaa den Vise, der her blev kvædet. Opmærksomheden var under Krigen gentagne Gange blevet henledt paa det nordslesvigske Grænsespørgsmaal. I en til Regeringen rettet Adresse havde 400 om Tysklands Sejr fast overbeviste Altyskere under Hensyn til Udviklingen af et bedre Forhold mellem Tyskland og de nordiske Lande kort efter Krigens Udbrud udtalt Ønsket om det nordslesvigske Spørgsmaals fredelige Løsning. Flere af Tysklands diplomatiske Repræsentanter i de nordiske Lande

var efterhaanden blevet fortrolige med den Tanke og havde i deres Indberetninger gjort Regeringen opmærksom paa, at Vejen til Skandinavien gik over Nordslesvig. I 1915 foreslog den liberale Rigsdagsmand, Professor Dr. Neumann-Hofer Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark i Tilfælde af en tysk Sejr, et Forslag, som tiltraadtes af andre liberale tyske Politikere, saaledes D. Fr. Naumann, Professor Dr. v. Schulze-Gaevernitz og den senere Statssekretær Conrad Haussmann. Paa Stockholmskongressen i 1917 tiltraadte de tyske socialdemokratiske Delegerede en Resolution, som udtalte Ønsket om det nordslesvigske Spørgsmaals Løsning ved Fredsslutningen.

Omvendt dementerede Overpræsident *v. Moltke* i November 1915 paa det bestemteste et Rygte om, »at Nordslesvig efter Krigen vilde blive tilbagegivet til Danmark, enten som Gave fra vore Fjender eller af den tyske Regering som Løn for den af Danmark iagttagne Neutralitet.« Ved Juletid 1917 udsendte Overpræsidenten en ny Erklæring, hvori han for anden Gang tog Afstand fra enhver Tanke om at afstaa slesvigsk Omraade til Danmark.

Men Overpræsidentens Erklæring henledte blot Opmærksomheden paa det uløste Spørgsmaal. Adskillige mere fremtrædende tyske Politikere indsaa Nødvendigheden af at faa det løst. I Maj 1917 spurgte den indflydelsesrige frisindede Fører D. Fr. Naumann saaledes H. P. Hanssen: »Hvorledes kan vi drage en Grænse, som lægger det, der er dansk, til Danmark, uden at ødelægge Flensborg økonomisk — det er Problemet?« Da han fik til Svar, at en saadan Grænse nok maatte kunne findes, opfordrede han den nordslesvigske Rigsdagsmand til at komme med et Forslag.

I Sverige blev der i December 1917 afholdt et Møde i Stockholm, hvor der efter Taler, bl. a. af Borgmester *Lindhagen,* vedtoges en Resolution, som udtalte en varm Sympati med Sønderjydernes Kamp og opfordrede det tyske Folk til at udføre Pragfredens Paragraf 5. Senere hævede *Hjalmar Branting* og *Ellen Key* deres vægtige Røster og krævede Nordslesvigs Genforening med Danmark. I Norge rejstes Spørgsmaalet i 1918 af Dr. Fr. Paasche, og den svenske og norske Presse støttede energisk Kravet om Spørgsmaalets retfærdige Løsning ved Fredsslutningen.

I den engelske og franske Presse blev Spørgsmaalet henimod Krigens Slutning behandlet i talrige Artikler. I Frankrig vedtog de radikale Partiers Eksekutivkomité en Resolution, som udtalte, at Slesvig, Danmarks Elsass-Lothringen, ikke vilde blive glemt paa Regnskabets Dag. *Anatole France* udtalte, at en af de »hellige Sager« var Befrielsen af Slesvig, og Professor *Paul Verrier,* de sønderjyske Krigsfangers Ven, gav i en lille Bog »Le Slesvig« sine Landsmænd god og

fyldig Besked om det nordslesvigske Spørgsmaals Oprindelse og Udvikling siden 1864.

Ved Krigens Udbrud maatte de store nationale Værneforeninger i Sønderjylland standse deres Virksomhed. *Sprogforeningen* kom dog snart i Gang igen. I 1914 udsendte den i Feltbreve en »Julehilsen« til Soldaterne ved Fronten, et lille Hæfte med Bidrag af en Række kendte Sønderjyder, som blev modtaget med Glæde. I de følgende Aar udsendtes der paa samme Vis Tusinder af Eksemplarer af en lille Salmebog og et Sanghæfte, endvidere Bøger og Blade til Hospitaler, Lazaretter og efter særlig Anmodning til Smaakredse af Sønderjyder i Felten. Vælgerforeningen, Skoleforeningen og de øvrige Foreninger kunde derimod ikke genoptage deres Virksomhed i de tre første Krigsaar.

Fra 1915 holdt den nordslesvigske Rigsdagsmand i al Stilhed Smaamøder med Tillidsmænd rundt omkring i Nordslesvig. Møderne blev afholdt i private Hjem. Efter særlig Indbydelse samledes 15—20 af Egnens betydeligste danske Tillidsmænd. Rigsdagsmanden aflagde og modtog Beretninger, og der udvekslede derefter Meninger om Stillingen. Disse Møder bidrog meget til at oplive Stemningen, styrke Sammenholdet og forberede alt til hurtig Handling, saa snart Tiden dertil var inde.

Ved Juletid 1917 samledes i Aabenraa de parlamentariske Repræsentanter med ledende Mænd inden for Vælgerforeningen, Sprogforeningen, Skoleforeningen, Nordslesvigsk Kreditforening, Landeværnet og Fælleslandboforeningen samt Repræsentanter for Pressen for at drøfte Stillingen. Der opnaaedes hurtigt Enighed om, at Afgørelsen nu nærmede sig. Med Henblik derpaa vedtoges det, at Foreningerne skulde reorganiseres, de under Krigen opstaaede Huller inden for Organisationerne i al Stilhed udfyldes og alt gøres rede til hurtig Aktion; endvidere bestemtes det, at Repræsentanterne skulde føre Spørgsmaalet stærkere frem i Parlamenterne, især ved at klarlægge den nordslesvigske Befolknings principielle Standpunkt til Folkenes Selvbestemmelsesret, og at de ved enhver given Lejlighed skulde henlede det danske og de nordiske Brødrefolks Opmærksomhed paa, at det nordslesvigske Spørgsmaal bydende krævede sin Løsning ved Verdenskrigens Afslutning.

Disse Beslutninger blev udført. De tre parlamentariske Repræsentanter affattede i Fællesskab en Erklæring, som Landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager et Par Uger senere afgav i Landdagen, og hvori det hed: »Vi udtaler vor Glæde over, at Folkenes Selvbestemmelsesret er blevet rykket i Forgrunden i Brest-Litovsk. Om dette store retfærdige Princip drejer sig jo alle Forhandlinger. Vi har altid været

Tilhængere af Selvbestemmelsesretten, og vi haaber, at det tyske Riges og det tyske Folks Anerkendelse af denne Ret ogsaa vil bringe os Opfyldelsen af vore kæreste Ønsker.«

Efter at Brest-Litovsk-Freden var afsluttet, samlede Opmærksomheden sig næsten udelukkende om den forestaaende *tyske Foraarsoffensiv.* Det lykkedes endnu en Gang Overkommandoen at vække det tyske Folks Tro paa en nær forestaaende, afgørende tysk Sejr. Man ventede, at Kanalhavnene og Paris vilde falde ved det første Fremstød, og at Frankrig derefter i Lighed med Rusland vilde blive tvunget til at afslutte en Særfred. I Marts henledte Landdagsmand *Oeser,* den senere Trafikminister, som stod paa en venskabelig Fod med den nordslesvigske Rigsdagsmand, hans Opmærksomhed herpaa, idet han raadede ham til at træffe bindende Aftale med indflydelsesrige tyske Partiførere om det nordslesvigske Spørgsmaals Løsning inden Offensiven. Men da de nordslesvigske Repræsentanter ikke længere troede paa Muligheden af en tysk Sejr, besluttede de roligt at afvente Forholdenes videre Udvikling.

Saa brød Offensiven løs, hilst med store Forhaabninger, men efterhaanden som den ebbede ud, bredte Mismodet sig atter i Tyskland. Overkommandoen haandhævede imidlertid til det sidste Censuren paa en saadan Maade, at Sammenbrudet alligevel kom som en stor Overraskelse. Da Rigsdagen den 30. September havde fremtvunget Rigskansler, Grev *Hertlings* Fald, rejste Medlemmerne hjem for at forberede ny Landdagsvalg; thi Flertalspartiernes Program var Tysklands Demokratisering og Parlamentarisering som Forudsætning for en nær forestaaende Fred uden Anneksioner og Kontributioner. Men inden Prins Max af Baden havde dannet den ny Regering, krævede Overkommandoen bydende, at der hurtigst muligt skulde sluttes *Vaabenstilstand* og *Fred,* og saa fulgte Begivenhederne Slag i Slag.

Efter Samraad med Polakkerne, som forberedte en Parallelaktion, besluttede H. P. Hanssen straks at rejse det nordslesvigske Spørgsmaal i Rigsdagen. Ved Ilbreve kaldte han Landdagsmændene til Berlin, underrettede Vælgerforeningen om Sammenbrudet og indkaldte dens Bestyrelse og Tilsynsraad til et Fællesmøde i Flensborg den 12. Oktober, hvor han gav en Oversigt over Stillingen og klarlagde Opgaverne. Foreningen besluttede efter hans Forslag at indsamle et Fond paa mindst 100 000 Mark til Brug under Slutningskampen, at indrette en fast Kurértjeneste mellem Nordslesvig og Berlin, at oprette faste Efterretningsstationer i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Flensborg, hvor Tillidsmændene skulde samles hver Mandag for at modtage og afgive Beretninger m. m., og at forberede Afsendelsen af Deputationer og Indgivelse af Petitioner, hvis det senere

skulde vise sig hensigtsmæssigt. Der valgtes Hjælpesekretærer og blev truffet andre Forberedelser til hurtig Handling. Under en derpaa følgende Drøftelse af Grænsespørgsmaalet viste der sig en glædelig Enighed om at gennemføre Nationalitetsprincippet, saaledes at Grænsen blev trukket paa Grundlag af en Folkeafstemning. Kun een af de tilstedeværende krævede Ejdergrænsen uden Afstemning.

I Berlin indrettede de parlamentariske Repræsentanter nu et særligt Kontor, hvorfra de i de følgende Uger udfoldede en ret omfattende Virksomhed. I ugentlige Beretninger holdt de Tillidsmændene hjemme underrettet om Forholdenes Udvikling i Tyskland, og med de samme paalidelige Sendebud modtog de Efterretninger om alle vigtige Begivenheder i Nordslesvig. De udsendte Sprogkort, Afskrifter af Aktstykker, Uddrag af Artikler i nordiske Blade og andre Tryksager til tyske Blade og tyske Politikere og søgte maalbevidst at bringe det nordslesvigske Spørgsmaal ind i Ordskiftet om Fredsslutningen.

I København var der midt i Oktober opstaaet falske Rygter om, at Spørgsmaalet søgtes løst ved en særlig Overenskomst mellem Danmark og Tyskland. Med Henblik herpaa skrev H. P. Hanssen den 22. Oktober i sin ugentlige Indberetning til Vælgerforeningen: »Sagen vil ikke, som adskillige i Danmark synes at have næret Frygt for, blive løst som et dansk-tysk Mellemværende underhaanden, men som et internationalt Anliggende paa den almindelige Fredskongres.« Imod dette Maal styredes der fra første Færd; thi enhver anden Løsning var efter Tysklands Sammenbrud udelukket. Men med Fremtiden for Øje var det ingenlunde ligegyldigt, om den tilstræbte Løsning paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret paa Forhaand frivilligt blev godkendt af Tyskland. Dette søgtes opnaaet.

Den 23. Oktober rejste H. P. Hanssen Spørgsmaalet i den tyske Rigsdag (se Bd. VI S. 100). Uden Kendskab dertil vedtog den danske Rigsdag samme Dag — efter indgaaende at have drøftet Spørgsmaalet paa et fortroligt Fællesmøde — med alle Stemmer mod een en Resolution, der i eet og alt sluttede sig til den af Sønderjyderne førte Politik (se Bd. VI S. 99 f). Kort efter blev Resolutionen meddelt de krigsførende Landes diplomatiske Repræsentanter i København.

Under Revolutionen i Berlin traadte H. P. Hanssen i Forbindelse med Folkekommissærerne for at faa en officiel, statsretslig bindende Erklæring om, at Tyskland var villigt til ved Fredsslutningen at løse Spørgsmaalet paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret. En saadan Erklæring blev stillet ham i Udsigt af Folkekommissærerne *Haase, Scheidemann* og *Landsberg,* og senere, efter at 287 danske Foreninger i Sønderjylland den 12. November under Henvisning til

Mødet paa Folkehjem i Aabenraa d. 17. Novbr. 1918.

Udenrigsministerens Erklæring havde opfordret Rigskansleren og Rigsledelsen til at løse det nordslesvigske Spørgsmaal paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret, tilstillet ham af Udenrigsminister *Dr. Solf* i Form af et Brev, hvori det hed: »Den tyske Regering staar paa det Standpunkt, at ogsaa det nordslesvigske Spørgsmaal i Henhold til Præsident Wilsons Fredsprogram bør løses paa Grundlag af den paagældende Befolknings Selvbestemmelsesret.«

Paa et Møde i Aabenraa den 16. og 17. November 1918 udformede Sønderjydernes Tillidsmænd derpaa deres Krav i en Resolution (se S. 101 f.), og umiddelbart efter Afstemningen om denne blev der afholdt et stort offentligt Møde, hvortil der var mødt over 3000 Deltagere fra alle Strøg af Nordslesvig. Til denne store, i aandeløs Spænding lyttende Forsamling talte de tre nordslesvigske Repræsentanter. Med Udsyn til det forjættede Land udløste Rigsdagsmanden i denne Skæbnetime Befolkningens Følelser ved at lade sin Tale udmunde i Bjørnstjerne Bjørnsons Ord:

»Alt hvad Fædrene har kæmpet,
Mødrene har grædt,
har den Herre stille lempet,
saa vi vandt vor Ret.«

LITTERATUR

»Sønderjydske Aarbøger« 1889 ff. indeholder foruden talrige historiske og politiske Afhandlinger en Oversigt over Aarets vigtigste Begivenheder.

Oversigtsværker er: *Hans Lund, Valdemar Ammundsen* og *Mads Iversen* i »Sønderjyllands Historie« V. (Dette Værk rummer omfattende Henvisninger). »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie« (1901); Fortsættelse 1900—1918 i »Haandbog i det slesvigske Spørgsmaal« I (1937). »Sønderjylland«. Red. af *Svend Dahl* og *Axel Linvald* (2 Bd. 1919). »Sønderjylland som det er«. Ved *Anker Kirkeby* og *E. Schack* (1920). — Nordslesvigs Historie efter 1864 er skildret i *H. P. Hanssen-Nørremølle:* »Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—88«, *A. D. Jørgensen:* »Den nationale Stilling i Nordslesvig i Anledning af Traktaten af 11. Oktober 1878« (1880), *M. Mackeprang:* »Nordslesvig 1864—1909« (1910, i tysk Oversættelse til 1911), *H. Rosendal:* »Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland« II. (1912), *Arne Møller:* »Sønderjylland efter 1864« (1919). — § 5's diplomatiske Historie: *Aage Friis:* »Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark« I—II (1921—39), *P. A. Callø:* »Danske Undersaatter i Nord- og Mellemslesvig i 1885« (Sønderj. Aarb. 1942). — 60erne og 70erne: *J. Johannsen:* »Oplevelser i Sønderjylland« (1899). »Etatsraad Hiorth-Lorenzens Erindringer« 1919. — For Tiden efter 1888 er *H. P. Hanssen:* »Et Tilbageblik« I—IV en Hovedkilde. Hans Afhandlinger og Foredrag er udgivet i 2 Bind under Titlen »Fra Kampaarene«. — Köllerpolitikken behandles af *H. P. Hanssen* i »Sønderjydske Aarbøger« 1903—05; jfr. desuden »Gewalt geht vor Recht« *Hrsg. von Arminius* (ɔ: Pastor *Joh. Jacobsen,* Skærbæk) (1905). — De vigtigse Indlæg under »Tiedjebevægelsen« er *Johs. Tiedje:* »Die Zustände in Nord-Schleswig« (1909), »Nordslesvig. En Forhandling i Ugebladet Die christliche Welt mellem Vald. Ammundsen, Martin Rade og Johs. Tiedje«. Oversat af *V. Ammundsen* (1909). — Fredsforeningens Organer var »Stimmen aus Nordschleswig« (1910—13) og »Nordschleswig« (1912—14), begge udg. af Pastor *J. Schmidt.*

De kirkelige Forhold er skildret af *N. Hansen:* »Statskirkens Fortyskning« (Sønderj. Aarb. 1913), *H. Tonnesen:* »Indre Mission og Nordslesvig« (1913), *Thade Petersen:* »De sønderjydske Frimenigheders Historie« (1921), *H. Tonnesen:* »Nordslesvigsk Kirkeliv 1880—1920«.

Socialdemokratiets Historie i Nordslesvig er skildret i *Frede Nielsen:* »Fra Udmark til Forpost« (1938).

Om Sønderjylland under Verdenskrigen kan særlig nævnes: *Vilh. la Cour:* »Sønderjylland under Verdenskrigen. August 1914—1916« (1916). *H. P. Hanssen:* »Fra Krigstiden«. Dagbogsoptegnelser (1924). »Sønderjyske Soldaterbreve«. Udg. og indledede af *Harald Nielsen* (1916). »Breve til Hjemmet fra sønderjyske Soldater«. Samlede af *Martha Ottosen* (1917). »Sønderjyden Mikael Steffensen. En af de Faldne«. Minder og Breve udg. af *Jes Sarup* og *Valdemar Rørdam* (1918). En Række Sønderjyders Erindringer fra Krigstiden er desuden meddelt i »Sønderjylland«. Red. af *Svend Dahl* og *Axel Linvald* II Bd. (1919) og i »Sønderjydske Aarbøger« 1924 ff.

Mellem Levnedstegninger af eller Erindringer om ledende Personligheder kan nævnes: *F. Nørgaard:* »Rigsdagsmanden H. P. Hanssen« (1919), *Ingeborg Thomsen:* »Et dansk Kvindesind. Helene Hanssen« (1941). *Vilh. la Cour:* »Jens Jessen« (1913), *H. P. Hanssen:* »Gustav Johannsen som Parlamentariker« (Sønderj. Aarb. 1902), *Martha Ottosen:* »Ruths Far« (Gustav Johannsen) (1907), *H. Kau:* »Jens Peter Junggreen« (1894), *Morten Eskesen:* »Hans Krügers Saga« (4. Udg. 1902), *H. R. Hiort-Lorenzen:* »Krüger i Berlin« (Sønderj. Aarb. 1907—08), *P. Skau:* »Minder fra mit Liv og min Tid« (1909). — Af tyske Levnedsskildringer fremhæves *Chr. v. Tiedemann:* »Aus sieben Jahrzehnten« I (1905), *Th. Kaftan:* »Erlebnisse und Beobachtungen« (1924).

III

POVL ENGELSTOFT

DEN POLITISKE UDVIKLING 1864—70

1. Staten, Regeringen og Partierne 1864.

Der er ikke Tvivl om, at det Nederlag, der besegledes ved *Freden i Wien,* ramte den danske Stat haardt. Dens Territorium svandt ind fra 58 000 km² til 39 000, dens Befolkning fra 2 600 000 til 1 600 000. Den maatte sige Farvel til op mod 200 000 Landsmænd af sin egen Hovedstamme, bundne til Landets Hjerte med tusindaarige Baand. Den mistede de Landsdele mod Syd, der paa een Gang var dens Udfaldsport, dens Bolværk og dens Adkomst til Sæde i Europas Fyrsteraad. Nederlaget kom over den, hastigt og lammende, midt i en Blomstringstid, da Landets Kræfter spændtes, som en Bombe gennem Hurraraab og Viften med Bøgegrene og Skandinaviens stedsegrønne Løv. Wienerfreden sætter Skel i vor Historie som en Overgang fra Mellemstat til Smaastat, fra sorgløs Lysstemning til utrygt Mørke, der først langsomt skiftede med Dag.

Men Skellet bør ikke gøres dybere, end det var. Det var sandt, hvad H. N. Clausen sagde, at Danmark ikke havde været mindre siden Valdemar Atterdags Dage. Men Landet var saare langt fra Holstenertidens Opløsning. Der var i dets Stilling i 1864 Holdepunkter nok for Haab til Fremtiden. I ingen Henseende slog Nederlaget saa haardt som i 1814. Vor Hær var ikke knust, den stod i et Tal af 40 000 Mand paa Fyn og kunde endnu have kæmpet en sidste Kamp. Vor Flaade havde hævdet i hvert Fald vor Jævnbyrdighed paa Havet, og vor Skibsfart havde intet lidt. Fra Markerne var hjembragt en jævn Middelhøst, og Udsigterne for dens Afsætning var ikke forringede. Største Delen af de Landsdele, der var afstaaet, betød lidet for det egentlige Danmarks Økonomi. Tværtimod, Holstens Udskillelse løsgjorde os endelig fra Hamburg og befriede den danske Industri for en stærk indenrigsk Konkurrence. Danske Papirer steg i December Termin 1864, og Sparekasserne øgede deres Indskud. Krigen havde kostet os 60 Mill. Kr., men Følgerne overvandtes hurtigt og var ti Aar efter ikke at spore. Tabet af Blod og Mandskab var i sig selv tungt, men

de 0,2 pCt. af Befolkningen, det rummede, var kun det halve af Frankrigs Dødstribut i 1870—71 og naar ikke paa langt nær Verdenskrigens Tal.

De Kræfter, vi havde brugt i Tiden 1848—63 paa en opslidende Kamp med overmægtige Modstandere, kunde nu vendes *indad*. Landet var blevet mindre, men den Styrke, der boede i dets Hovedstamme, var den samme. Den kunde spændes fastere om et snævrere Maal.

Det er dog intet Under, at Slægten fra 1864 ikke havde Øje for disse Lyspunkter. Nederlaget slog haardt, fordi det var nationalt og moralsk. Ydmyget midt i sin Fylde stod det danske Folk med Skammens og Selvanklagens Taarer i Øjnene, og de sved maaske bitrest der, hvor Skylden var mindst. Og det var ikke i Hovedstaden.

Nederlaget var *nationalt*, fordi det delte vor Nation, og fordi der i denne Deling laa en stadig lurende Trusel om, at der kunde tabes mere endnu. Det var det, fordi den Slægt, der havde regnet med et europæisk Danmark, ikke let kunde bekvemme sig til at lukke Vinduerne mod Syd. Det var det, fordi Haabet om Broderskabet i Nord var bristet.

Nederlaget var *moralsk*, fordi den Klasse Mænd, der havde ført vor Politik, Glansen af vor Intelligens, Højden af vort Borgerskab, havde taget et Ansvar paa sig, som de ikke havde kunnet bære til Enden. De havde bygget vor Frihed, de havde hejst vor Fane, og paa begge Felter aabnede Afkaldet sig for dem. Mod dem vendtes nu Bitterheden og Anklagen, ofte med blodig Uret, men ogsaa med Gengældelsens Styrke, fordi de ikke vilde forstaa det Krav, der politisk og socialt lød til dem: »Ven, sæt dig længere ned!«

Underlig dump og fattig laa Stemningen over Danmark. Lyspunkterne syntes saa faa. Et svidende Nederlag, men ingen lutrende Tugtelse. Røster, der raabte mod hinanden paa Forræderi. En Hovedstad, der havde larmet i Festrus, saa danset i Glemsel, til sidst dukket Hovedet i Frygt. Blod, der var flydt, tilsyneladende nytteløst, paa Dybbøls Grushobe. Mellem Førerne i København en lurende, ængstelig Mistro, Anklager, Raadvildhed. Og den sejge Styrke ude i Landet ikke vakt til Bevidsthed, smittet af Ledernes Forvirring eller sløvt dukkende Hovedet.

Ud af dette Kaos skabtes de bitre Aar, da Danskerne sloges om den lille Stat, de skulde bygge, og den bedske Stemning af Had og Splid, der beherskede Rigsdagen. At den ikke trængte nær saa dybt ned i Folket selv som senere Provisorieaarenes Modsætning, var et af de bedste Holdepunkter for Danmarks Fremtid. — —

Der undtes ikke Folket nogen Tid til at samle sig efter Slaget,

fordi Forfatningsspørgsmaalet straks rejste sig. Vi stod med to Forfatninger, *Junigrundloven* af 1849 for de særlig kongerigske Anliggender, Indenrigs-, Justits-, Kirke- og Undervisningsministerierne, — og *Novemberforfatningen* af 1863 for de for Kongeriget og Slesvig fælles Sager, Udenrigs-, Krigs-, Marine- og Finansministerierne. Naar nu Slesvig udskiltes, var denne dobbelte Forfatning en Meningsløshed, og under almindelige Forhold kunde man vel være enedes om hurtigt at udjævne den. Men det var ikke alene udenrigspolitiske Hensyn, der havde bestemt Forfatningerne, de var hver for sig prægede af Givernes indrepolitiske Syn, og naar de skulde erstattes af en Enkeltkonstitution, tørnede de modsatte Opfattelser paa ny sammen. De store brændende Spørgsmaal blev: er Novemberforfatningen af 1863 med sit fælles Rigsraad bortfaldet med Slesvigs Tab, skal den erstattes af Junigrundloven ogsaa for de fælles Sager, eller skal der skabes en ny Forfatning ved, at man sammenarbejder de to? I Kampen om disse Problemer mødtes endnu en Gang nyt og gammelt, Linierne fra før og efter 1849 blev trukket op og forlængede. Doktriner og Ideer, Stænder og Klasseinteresser tørnede sammen i voldsomme og opslidende Debatter, og under Nederlagets og Truslernes tunge Himmel trættedes og købslog Danskerne om et Par Paragraffer i deres Grundlov.

Novemberforfatningen, der var ført igennem af de Nationalliberale imod Bondevennerne, var præget af Givernes Skepsis over for den almindelige Valgrets Eneherredømme i Repræsentationen, og dens Landsting var ud derfra gjort til en mere konservativ Forsamling end Junigrundlovens. Medens der 1849 kun var skabt en Valgbarhedscensus, krævedes der til Rigsraadets Landsting en Indtægt hos Vælgerne af 1200 Rdl. eller en aarlig Skatteydelse af 200 Rdl., hvorved kun mellem 5000 og 10 000 fik Valgret. Hall og de andre ledende Nationalliberale havde ved Novemberforfatningens Givelse tydelig givet til Kende, at de agtede at gøre dens Landsting gældende ogsaa for Kongeriget, og de fik heri Støtte af de gamle Konservative. Det var dette Ønske om at begrænse den uindskrænkede Valgret til Landstinget, der rejste Grundlovskampen 1864—66, fordi Bondevennerne straks med Styrke stillede sig imod Kravet.

Allerede i Sommeren 1864 begyndte de kæmpende Hære at marchere op, og vi skal kaste et Blik paa dem.

Ministeriet *Bluhme* bestod af konservative Helstatsmænd og havde Kongens Tillid. Det mindede i meget om det gamle Ministerium Bluhme, men den mest konservative Fløj var svækket derved, at Carl Moltke var syg og Grev Sponneck erstattet med C. N. David. Medens denne havde nationalliberale Forbindelser, var Justitsminister E. S. E. Heltzen og Krigsminister C. F. Hansen afgjorte Modstandere af de

doktrinære. Bluhme og Tillisch indtog Mellemstandpunkter. Som Helhed svækkedes Ministeriet af Alder og Svagelighed, — det var Oldinge, der regerede Danmark.

Ministeriets Stilling i *Forfatningsspørgsmaalet* har efter alt at dømme oprindelig været den, at Kongen skulde ophæve Rigsraadet og tage Absolutismen igen i de fælles Sager, hvorefter man vilde stille sine Betingelser for at overgive Rigsdagen Magten. Denne Plan har navnlig været baaret frem af Heltzen, vistnok ogsaa af Bluhme, medens David tidlig har faaet Betænkeligheder. Uden for Ministeriet har Planen vistnok fundet Støtte hos Kongen og til Dels hos Venstremænd som Tscherning. Det gammelkonservative Parti, der var organiseret bl. a. i Augustforeningen under Mænd som H. Raasløff, J. C. H. Fischer og P. Hjort, har ogsaa haft sine Sympatier her, for saa vidt det ikke drømte om en fuld Tilbagevenden til Enevælden.

Anderledes *de Nationalliberale*. De dannede i Forfatningsspørgsmaalet i egentlig Forstand Centrum og vendte deres Politik mod Yderligheder til begge Sider. De vilde bevare Junigrundloven som Helhed, men de vilde kombinere den med et Landsting, der saa meget som muligt lignede Novemberforfatningens, og de vilde naa dette Resultat gennem selve det Rigsraad, som Regeringen vilde opløse. De regnede her ud fra Partistillingen i Repræsentationerne, der var følgende. I Rigsdagens Folketing (valgt Juni 1864) sad der ca. 50 Nationalliberale, 39 Bondevenner og 11 usikre, og i Rigsraadets Folketing (valgt Marts 1864), der for en stor Del bestod af de samme Mænd som Rigsdagens, var Forholdet et lignende — altsaa et meget usikkert Flertal for Centrum. I Rigsdagens Landsting (valgt 1859 og 1863) var Stillingen nogenlunde den samme. Derimod havde Partiet sin faste Borg i Rigsraadets Landsting (valgt April 1864), hvor de to nationalliberale Fløje, Plougs og Lehmanns, talte ca. 45 af 73 Medlemmer. Det laa derfor i Partiets Interesse at faa Grundlovsspørgsmaalet afgjort i Rigsraadet.

Det, det gjaldt om for de Nationalliberale, var at hindre, at Bønderne fik Flertal i Landstinget. Den Valgbarhedscensus, der ved et Kompromis var indført i Junigrundloven, havde ikke skabt noget varigt konservativt Ting, og det kunde med Vished forudses, at Bønderne inden længe vilde beherske Landstinget, som de til Tider havde behersket Folketinget. De Nationalliberale, hvis Forhold til Bondevennerne i indrepolitiske Spørgsmaal efterhaanden var blevet daarligere og daarligere, ønskede ikke dette, og man kan efter Omstændighederne næppe bebrejde dem det alt for stærkt. I deres Skepsis ikke over for den almindelige Valgret i sig selv, men over for dens Eneherredømme i Repræsentationen var der i hvert Fald en Fortsættelse

af en Linie fra 1849, der ses tydeligst hos de moderateste i Partiet. Yderpunkterne var *Orla Lehmann,* der helt havde skilt sin Sag fra Bøndernes, og *D. G. Monrad,* der vilde kombinere Rigsraadets og Rigsdagens Landsting. Partiets Argumenter kunde være besynderlige, som naar Bille hævdede, at naar Folket nationalt havde spillet Fallit, kunde det heller ikke vente at bevare Friheden ubeskaaren! Men det lader sig næppe gøre at bryde Staven over disse Mænd, fordi de nu i anden Omgang vilde skabe et modstandsdygtigere Landsting. En anden Sag er, at de Nationalliberale, som før sagt, i alt for ringe Grad erkendte og tog Konsekvensen af deres Nederlag i det nationale Spørgsmaal.

Over for Kongen stod Partiet overmaade skarpt, og hans Følelser for det var til Gengæld meget ublide. Det var uhyggelige Angreb, der rettedes mod Dynastiet fra ledende Nationalliberale som Bille, og Kongen talte aabenlyst om »Partityranni«. Forholdene havde unægtelig forandret sig siden Frederik VII's Dage.

Junigrundloven fandt sine eneste fuldtro Venner hos *Venstre.* Bondevennerne, der var organiserede i de to store Folkeforeninger i Jylland og paa Øerne, var straks og vedblev i Hjertet at være Tilhængere af den uforandrede Junigrundlov. Det var kun naturligt. Med et vældigt Spring havde den rykket Danmark op i de konstitutionelle Staters Række, havde skabt Bonden en stærk Stilling i Folketinget og banet Vej for det fulde Flertal baade her og i Landstinget. Det var vel ikke just Bønderne selv, der prægede Partiet stærkest, men det var dog deres Interesser, der førtes frem, bl. a. i Fæstespørgsmaalet. Af Bondeførerne stod *J. A. Hansen* fra Begyndelsen fast paa Junigrundloven uden en Tøddels Ændring, hvorimod Tscherning med sin stærke Betoning af Ligheden som det vigtigste bedre kunde tænke sig en Forhandling om Enkeltheder — ejendommeligt nok endte de to Førere i stik modsat Retning. Om selve Princippet i den almindelige Valgrets Hævdelse ogsaa for Landstinget var der imidlertid fra først af ingen Uenighed hos Venstre, hverken hos den saakaldte »nationaldemokratiske« Gruppe (de egentlige Bondevenner under J. A. Hansen og Grundtvigianerne under Godsejer H. R. Carlsen og Sofus Høgsbro) eller hos den »antinationaldemokratiske« Gruppe (Jyderne under Tscherning og Gert Winther). Man frygtede — næppe med megen Grund — Angreb ogsaa paa Folketinget og ansaa det for saa meget nødvendigere at staa fast paa Landstinget. Og man vilde have Forfatningssagen afgjort af Rigsdagen, ikke af Rigsraadet, baade af formelle og reelle, praktiske, Grunde.

I denne Tredeling af Folk og Repræsentation over for Forfatningsspørgsmaalet var overfladisk set rent politiske Hensyn de skillende.

Men der gik *sociale Linier* under dem. De Nationalliberale var stadig et Borgerskabets, Embedsmændenes og Proprietærernes Parti, Venstre Gaardmændenes. Husmænd og Inderster var endnu overvejende et politisk dødt Lag og fik ingen Indflydelse paa Begivenhederne. Derimod blev det af afgørende Betydning, at der øverst oppe laa et Bælte af længe ubrugte Kræfter, Godsejerne.

G. F. O. Zytphen-Adeler.
Fotografi fra 1860.

Konstellationen i 1864—66 var ganske vist politisk bestemt. Men den var ikke mindre *social* og maaske mest *moralsk*. Den nationale Falanks fra 1854—63 var brudt. De Nationalliberale havde spillet Fallit udadtil, og deres Forbundsfæller, Bondevennerne, var kun alt for rede til at nytte deres Fald i det indre. Der trængtes til nye Kræfter. Det blev et Dogme, der gentoges ulige oftere, end Ret var, at Embedsmændene havde ødelagt Landet. Nemesis kom over dem, der havde haanet »Transtøvlerne« og de »plebejiske Instinkter«. Der gik gennem Samfundet som et Suk efter noget at støtte sig til, noget, der paa een Gang bundede dybt i dansk historisk Jord og gav Holdepunkter for Fremtiden. Ind i den nationalliberale Lejr og mellem Bønderne sporedes denne Søgen — mindst naturligvis hos de egentlige Førere.

Godsejernes historiske Linie var brudt i 1849. De var lukket ude af Forfatningslivet, og de havde — med de forholdsvis faa brugbare personlige Kræfter, de talte, — ikke kunnet eller villet trænge derind igen. De fleste sad paa deres Godser og knurrede ad Udviklingen, ængstelig værnende om deres Fæstegods. Fra de store Lens- og Majoratsbesiddere var der gennem den mere skiftende Proprietærklasse en Overgang til de nationalliberale Embedsmænd og Borgere, men Modsætningen her var og blev dog stærk. Nogen egentlig nationalliberal Godsejer eksisterede næppe, og det varede mange, mange Aar, før de to Klasser nogenlunde forenedes i det senere *Højre*. Naar der nu efter

1864 kaldtes paa Godsejerne, laa det langt nærmere at tænke paa en Samling af dem og Bønderne. Der havde været Tilløb hertil i Halvtredserne, Mænd som A. W. Moltke og Blixen Finecke havde talt derfor, og Dannevirkeforeningen 1861 bl. a. under H. R. Carlsens Ægide var en Begyndelsen til et kulturelt Samarbejde mellem de to Klasser. Den vidtskuende Tory-Demokrat Zytphen-Adeler var allerede 1846 gaaet ind i Bondevenneselskabet med den interessante Motivering, at der burde være konservative Mænd med i enhver stærkere Rørelse i Landet.

C. E. Frijs-Frijsenborg.
Fotografi fra 1860erne.

Den »Oktoberforeningstanke«, som sporedes hos visse Godsejere adskillige Aar, før den blev til Virkelighed, havde dog kun mødt ringe Tilslutning hos Bønderne, og at Godsejerne haardnakket modsatte sig en Fæsteafløsningslov, gjorde ikke Vejen lettere. Naar Godsejerne nu efter 1864 traadte saa stærkt i Forgrunden, var det da fra først af heller ikke ud fra den Tanke om en Sammenslutning af Landbruget, der i et Land som Danmark maa ligge saa nær; det var simpelt hen, fordi man trængte til nye Mænd og nye Garantier.

Blandt Godsejerne var det en lille Kreds, der laa nærmest oppe i Dagen, de saakaldte *nationale* Godsejere — nationale i Modsætning til dem, der gemte sig paa deres Godser og kun dyrkede egne Interesser. De var ret forskellige indbyrdes. Med størst personlig Vægt virkede Grev *C. E. Frijs-Frijsenborg,* Landets største Godsbesidder, en arvesikker Jorddrot af Guds Naade, gammel Helstatsmand og Tilhænger af Ørsted, en Mand uden Hofmandslader, en »republikansk Bonde«, sagde Krieger, »Antiroyalist,« sagde Heltzen, »fordi han er bange for en Suverænitet, der kan beskatte de store«, i hvert Fald Fjende af Absolutismen. Ingen Godsejerpolitik kunde komme uden om Frijs, han var baade Fortid og Nutid, Taarnet paa Skakbrættet, Elefanten i Falanksen. Men han var tung og uflyttelig, og han kæmpede, som *Monrad* sagde, hellere med Kanon end med Pistol. Baron

Zytphen-Adeler var ikke af Lensadel, han var oprindelig Officer, blev siden en ypperlig, interesseret Landmand, Foregangsmand i meget socialt Arbejde, med Tory-Demokratens brede Samfundssyn og en Adelsmands Grandseigneurie, i sin stærke Fremhæven af Bonden som Godsejerens naturlige Arbejdsfælle en central Skikkelse i dansk Historie, men desværre uden politisk Evne. *C. A. Fonnesbech* var københavnsk Silkekræmmersøn, Godsejer ved Køb, og bevarede altid lidt af den borgerlige Handelsmand, en smilende Forhandler, men uden Fasthed, en habil Embedsmand med levende Sympati for Bonden. Blixen Finecke tilhørte nærmest denne Kreds, men han var for langt ude i Fantasterier til, at man rigtig regnede med ham. *H. R. Carlsen* til Gammel Køgegaard var Venstremand, Grundtvigianer og Høgsbros Protektor i Gruppens Ledelse, Skandinav, Grundtvigs og Grev Frijs' Svoger, Sponnecks Ven, en Mand med mange Interesser og af megen Anseelse, men dels paa Grund af legemlig Svaghed, dels ud fra en egen Retsindets Stejlhed mindre egnet til Fører. Jyske Godsejere var E. Skeel og Th. Rosenørn-Teilmann, den ene blodrig og kraftfuld, den anden forsigtig og billigt afvejende.

H. R. Carlsen.
Tegning af Gertner, 1858. Frederiksborg.

Og endelig træder *Jacob Estrup* gennem denne Kreds af Godsejere for første Gang ledende frem i Danmarks Historie.

Estrup var ikke af Lensadel som Frijs, ikke Officer som Zytphen, ikke Jurist som Skeel og Rosenørn, ikke af Handelsblod som Fonnesbech. Hans Fader var Historikeren og Godsejeren Hector Estrup, hans mødrene Slægt var de robuste og fremtalende Scavenius'er. Der var akademisk Tradition i ham, men den gik modsat Faderen i Retning af de eksakte Videnskaber. Han var en matematisk Hjerne og af Uddannelse Forstmand. Der var godsejerlig Tradition i ham, men den vendte sig under Indtrykket af 1848—49 bort fra Faderens patriarkalske Bondevenskab. Han blev den almindelige Valgrets og dermed Bondens Modstander. Mødreneblodet i ham og hans usædvanlig praktiske Aandsanlæg gjorde ham til Fjende af Professorerne

og Embedsmændene, Aandsvidenskabernes og Omsvøbenes Mænd. Hans Konservatisme var ikke den, der ensidig holder fast paa de gamle Former; den var i Slægt med Tredivernes og Fyrrernes Liberal-Moderates Syn paa Værdierne: den konservative er den, der agter det bestaaende og har Interesse i at bevare det. Først og fremmest Jorden, saa Kapitalen.

J. B. S. Estrup.
Fotografi fra 1865.

Estrup blev født 1825. Under stor legemlig Svaghed voksede han tidlig op til Mand, hæget om og hærdet af Faderen. Spillende Liv, Nerver, Vilje, men en forbavsende Tørhed var ham egen. Da han sytten Aar gammel skulde i Huset hos sin ældre Fætter i København, forlangte han Værelsets Vægge oliemalede, for at de bedre kunde vaskes, et Ræsonnement, der næppe vilde ligge Nutidens Studenter nær. Fra sin Rejse i Sydeuropa i Revolutionsaarene hjembragte han intet som helst befrugtende Minde; han simpelt hen kedede sig i Italien 1849 og i Valencia 1850. Ingen Udbrud af Følelse, ingen Blomster, ingen Solglimt fra de smaa Stier. Allerede da er Estrup en Mand, en Mand, der kæmper for sit Liv, der vil arbejde for sin egen og Arbejdets Skyld, der vil være med at fæstne og sikre Danmark, saadan som han snævert nok saa det.

1852 købte han *Skaføgaard* ved Aarhus og drev den op til Mønsterlandbrug. Trods Arbejdet her og de mange Rejser som Forst- og Stutterimand laa der en underlig Tynge over ham; »Kærlighed og Venskab er mig lige ubekendte«, skrev han 1854; Ensomheden pinte ham, og han tænkte paa at sælge Gaarden. Hans Giftermaal 1857 lyser op, Familielykken tog ham, og Skaføgaard blev hans Manddoms Hjem.

Estrup var 1854—55 Medlem af Folketinget som Ministeriet Ørsteds Modstander. Nu efter Krigen saa han Dommen fældet over de Nationalliberale. »Slet Styre og sløvet Folkeaand« havde ødelagt os. Han stod stærkere end Frijs paa Junigrundlovens Stade, men han vilde gennem et andet Landsting skabe en »modus vivendi«, et Forlig med den almindelige Valgret, og han vilde basere dette ny henholdende Ting paa Besiddelsen. Han havde formuleret denne Plan allerede

1849: en Udvikling af Stænderforfatningen, i Stedet for Sædegaardsejerne Besiddelse af et vist anseligt Kvantum Hartkorn og de mindre Jordejere helt ned til 1 à 2 Tdr. Hartkorn. Gennem de besiddendes Frygt for de ejendomsløse skulde Samfundet gøres stærkt.

Med denne Natur og disse Planer traadte Estrup ind i Forfatningskampen. Han var kun en enkelt Kæmper i den og ikke udadtil af de forreste, men hans Tanker, hans Personlighed og hans fremtidige Historie løfter ham for den senere Beskuer ud af Helheden. Han var mere end Frijs en Mand i det danske Samfund. Han havde Matematikerens Hang til at løse en Opgave paa Papiret. Han havde den praktiske Landbrugers Foragt for Kontordoktriner, men han ejede ikke nogen jævn Folkelighed, der nærmede ham Bonden. Han var antiliberal, lidenskabelig national. Han besad en strømmende og myndig Veltalenhed, men han lagde Baand paa den i offentlige Taler for privat saa meget stærkere at lade den tjene sin Vilje.

Han var en Mand, paa hvis Tærskel enhver Antydning af Bagvaskelse standsede som foran et Panser. Men var han Brobyggeren mellem gammelt og nyt, en Leder for et Folk? Nu da, — for at tale med Junigrundlovens Historieskriver, — »Godsejernes Lykketime« randt op, var han da deres Mærke og Fane?

Tiden skulde besvare Spørgsmaalet. Foreløbig ruller Tæppet op for Forfatningskampen. De kæmpende Hære har taget Opstilling.

2. Grundlovskampen 1864—66.

Forfatningskampen begyndte allerede inden Freden i Wien. Midt i August motiverede Orla Lehmann, de Nationalliberales Agitator, Lyriker og Lovskribent, en Forespørgsel til Bluhme i Rigsraadets Landsting: »Erkender Regeringen, at Rigsraadets Myndighed vedbliver at bestaa, til der med dets Samtykke sker en Forandring?« Det gjaldt for Centrum om at binde Regeringen til at give Rigsraadet Medbestemmelse om den ny Forfatning, fordi Partiet gennem dets Landsting vilde kunne øve afgørende Indflydelse paa den. Bluhme svarede straks i Overensstemmelse med Flertallet i sin Regering, at Rigsraadet maatte anses for bortfaldet med Slesvigs Tab, men gav forøvrigt ingen Oplysninger om, hvordan Ministeriet vilde gribe Sagen an. Der laa heri en skjult Trusel om Diktatur eller en lovløs Periode, og de Nationalliberale blev opskræmte. Bluhme greb da, næppe efter sin Finansminister Davids Ønske, den Haand, der raktes ham af den konservative Jurist C. F. L. Mourier; han erklærede, at Regeringen vilde sørge for, at der til ingen Tid savnedes en lovlig konstitutionel

Myndighed i de fælles Anliggender. Hermed var praktisk talt Rigsraadets Medbestemmelsesret fastslaaet. Det var den eneste mulige konstitutionelle Myndighed i de fælles Sager, naar Regeringen ikke vilde lade Junigrundloven træde i Kraft igen i Henhold til det 1855 ved Fællesforfatningens Givelse af Folketinget vedtagne Forbehold, der dog ikke var optaget i selve Forfatningen, og hvis Lovskraft bestredes. Dette vilde Regeringen ikke — dens Planer gik ud paa at faa Juniforfatningen ændret, før den paa ny blev gældende.

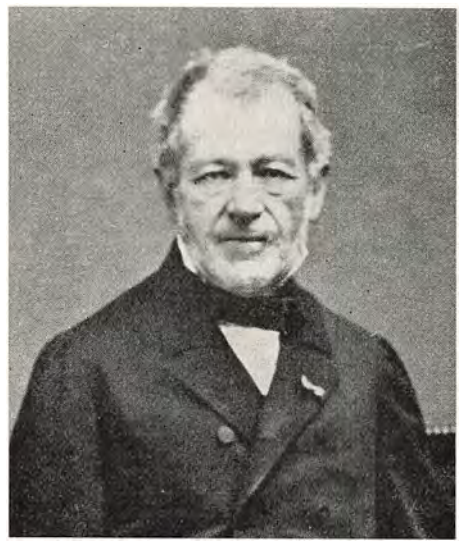

C. G. N. David.
Fotografi fra 1860erne.

Paa en Forespørgsel fra Venstre i Rigsraadets Folketing gav Bluhme kort efter endnu mere bestemt Tilsagn om en lovlig Fremgangsmaade. Men Regeringen afviste skarpt J. A. Hansens og det øvrige Venstres Krav om at forelægge Forfatningsspørgsmaalet for Rigsdagen. Den Forsamling, sagde Bluhme, der skulde klædes af, maatte klæde sig selv af, og den, der skulde klædes paa, maatte klæde sig selv paa. I øvrigt blev Regeringens Ordfører nu mere og mere *David,* og han indskrev ved sin Energi og sine baade skarpe og smidige Taler under disse Debatter sit Navn i vor politiske Historie. Han var Gammelliberal fra Trediverne og Fyrrerne, Modstander af den almindelige Valgret fra først af, Nationaløkonom, praktisk Embedsmand, belæst, kongresvant, Dialektiker, mere vidende end Hall, mere smidig end Krieger. Efter at han havde opgivet Tanken om en midlertidig Tilbagevenden til Absolutismen, bestemte han sig for at føre Politik med Centrum og udnytte dets Skepsis over for Bønderne til at skabe et nyt Førstekammer. Saa vidt som sin gamle Kampfælle Algreen-Ussing vilde han dog ikke gaa, og han blev under Debatten trængt fra Position til Position, til han led Nederlag. Der var, trods alt, for mange Aar imellem ham og de Nationalliberale, og de gamle Konservative stødte han fra sig ved sin Eftergivenhed.

Den 18. November forelagde David i Rigsraadets Landsting et Forslag, hvorefter Novemberfællesforfatningen indskrænkedes til at

gælde for Kongeriget og de inkorporerede Dele af Slesvig, medens de i Slesvig valgte Medlemmer og de kongevalgte for samme Landsdel udelukkedes. Herved fastsloges udtrykkelig Rigsraadets Myndighed som vedblivende, og samtidig indskrænkedes det til en Grundlovsændring fornødne Flertal fra 66 til 52 i Folketinget, fra 42 til 34 i Landstinget. Som Venstres Hovedtalsmand gik Tscherning voldsomt imod dette Forslag, hvori han saa et Løftebrud, og det kom til en almindelig Debat om den fremtidige Forfatning, hvorunder David sagde de bevingede Ord om den »kofteklædte Absolutisme«, der var værre end den purpurklædte og maatte bekæmpes gennem Landstinget. Tscherning manede Halvtredsernes konservativ-bondevenlige Alliance frem og betegnede den latinske Absolutisme som den værste af alle. Hans Forslag om at ophæve Rigsraadet blev imidlertid forkastet, og Davids Forslag gik til Folketinget.

Her havde Bevægelsen for Junigrundloven givet sig Udslag deri, at 37 Medlemmer af Venstre havde erklæret ikke at ville stemme for nogen anden Forfatning end den, medens 17 andre, herimellem Lars Dinesen og Vilhelm Birkedal, havde lovet at virke hen til, at den blev den eneste Forfatningslov.

Det, Junigrundlovens Venner altid hævdede, var ikke alene, at dens Bestemmelse om Repræsentationer og Valg var fyldestgørende. De stod med Styrke paa, som Krabbe udtrykte det, at her i Landet var Frihed = Junigrundloven. De betragtede den »ikke som skrevet af en enkelt Mand eller af Folkets enkelte Repræsentanter, ikke som et forkrammet Papir, men som en levende Skabning, født af det enige Folk i et Begejstringens Øjeblik.« Der kunde ikke skæres bort af den, uden at man ramte Friheden selv, og naar nu David aabent erkendte, at han vilde begrænse Landstingsvalgretten til Skade for Bønderne, blev Forsvaret for Grundloven for Bondevennerne baade en Klassekamp og en Frihedskamp.

Indskrænkningsforslaget behandledes i Rigsraadets Folketing med lange Debatter. Tscherning fastholdt, at Bondestanden er den egentlige Middelstand. Han afviste Davids Hævdelse af de almindelige borgerlige Garantier i Grundloven som det væsentlige, — Friheden kan ingen mere tage fra os, sagde han, men her gælder det Ligheden. Andræ stod her som siden som Junigrundlovens Modstander, han fordømte Springet i 1848—49 som en Ulykke og krævede Etkammer eller et fuldt konservativt Førstekammer. J. A. Hansen fastholdt Junigrundloven som Helhed i de skarpeste Udtryk, men under Forhandlingen, der endte i Fællesudvalg, bøjede han af. Sandsynligheden taler for, at han har været bange for Davids Trusel om Opløsning. Han har ikke turdet tage et Valg paa dette endnu formelle Spørgs-

maal. Maaske var denne Taktiker og Stemningsvejrer allerede begyndt at tvivle om Venstres ubrødelige Sammenhold over for Grundloven. Nok er det, der vedtoges et Udkast, stadfæstet den 23. December, hvorefter Rigsraadet uden nogen indskrænkende Tilføjelser gjordes gældende jævnsides Rigsdagen. Hermed var det fastslaaet, at Danmark havde *to Forfatninger,* og Regeringen stod frit over for, hvor den vilde forelægge det ny Forfatningsforslag. Tscherning nedlagde som Protest sit Rigsdagsmandat.

David havde imidlertid forhandlet med Andræ, og den 21. December forelagde han i Rigsraadets Landsting Regeringens *Forfatningsforslag.* Det skulde vedtages af Rigsraadet, derefter af Rigsdagen, og Rigsraadet skulde give sit Samtykke til, at Novemberforfatningen traadte ud af Kraft. Hermed havde Regeringen taget sit Parti: en Indskrænkning af Junigrundlovens Valgbestemmelser skulde ske med de Nationalliberales Hjælp.

Men Forslaget gik videre, end Centrum ønskede, og var i visse Maader præget af Andræ. Rigsdagen skulde kun samles hvert andet Aar, og Finanslovene skulde være toaarige. Stridigheder mellem Tingene skulde afgøres af et Fællesudvalg med lige mange Medlemmer af hvert. Disse Bestemmelser var hentede fra Novemberforfatningen. Ny var Bestemmelsen om, at Kongen kunde nægte Sanktion til af Rigsdagen vedtagne Forhøjelser og Tilføjelser til Finansloven. Fremdeles skulde Folketinget bestaa af færre Medlemmer (et for hver 16 000 Indb.) og vælges paa fire Aar, og for Landstinget skulde Rigsraadets Census indføres og endda øges fra 1200 Rdl. Indtægt eller 200 Rdl. direkte Skat til Stat *eller* Kommune til 2000 Rdl. Indtægt eller 200 Rdl. Skat til Stat *og* Kommune. Antallet af Medlemmer skulde være 64, hvoraf 12 kongevalgte. De i Rigsraadets Landsting siddende kongevalgte skulde ikke indtræde i det ny Landsting.

Hvad dette Forslag betød, var for det første en betydelig Indskrænkning i Vælgertallet til Landstinget, saaledes som det var i Novemberforfatningen. I København vilde Tallet dale fra 4500 til 2300, i en By som Helsingør fra 170 til 90; mange mindre Embedsmænd vilde gaa ud af Vælgerkorpset, og paa Landet vilde adskillige af den mere formuende Bondestand blive udelukkede; i et Landsogn vilde saaledes 19 af 21 Vælgere forsvinde. Dernæst laa der i Finanslovbestemmelserne et direkte Angreb paa Folketingets Position som bevilgende Ting, og her sporedes Andræs Haand. Gennem Fællesudvalget svækkedes ogsaa Folketingets Stilling, og de toaarige Rigsdage var en Handske til Repræsentationen overhovedet.

At Bondevennerne var Modstandere af Forslaget, var givet. Men det var, som sagt, ogsaa de Nationalliberale for vidtgaaende, og de

viste her, at de ikke var til Sinds at kapitulere for Regeringen. Mange af dem ansaa Vælgercensus for uheldig overhovedet, og i hvert Fald vilde de blive staaende ved 1200 Rdl. Inden for de faa Bondevenner, der sad i Landstinget, var der nogen Stemning for at sænke Skatteydelsen ned under 200 Rdl., hvorved Gaardmænd med under 8 Tdr. Hartkorn vilde blive Vælgere, men for dette betydningsfulde Forslag, der vilde have skabt en Basis for en virkelig Landbrugspolitik, var der ingen Sangbund, heller ikke der, hvor man maaske kunde have ventet det, hos Godsejerne.

Disse traadte nu under Estrups Ledelse frem med et Forslag, der skulde blive et Hovedtræk i den endelige Forfatning. Han, Fonnesbech, Rosenørn, Skeel og to Bymænd foreslog, at Valgretten til Landstinget skulde udøves i Byerne af den højest beskattede Femtedel af de kommunale Vælgere og paa Landet af Vælgerne til Amtsraadet, d. v. s. Sogneraadene og lige saa mange Ejendomsbesiddere i Amtet med de højeste Bidrag til Amtsrepartitionsfonden, som der var Sogneraad i Amtet — i alt 1025 umiddelbare Vælgere. Antallet af Landstingsmedlemmer skulde være 64, hvoraf 12 kongevalgte, 12 valgt af Byerne, 38 af Landdistrikterne, 2 paa Bornholm og Færøerne.

Det Landsting, Estrup her vilde skabe, vilde ikke blive afhængigt af Pengenes synkende Værdi; det bundede dybere i dansk Jord. Det vilde blive sammensat efter det Princip, at *konservativ* er lig *selvstændig,* og det vilde blive den bedrestillede Del og de mindre Grundbesiddere, der kom til at beherske det. Det blev hverken Lensadelens eller Gaardmændenes Ting.

Ploug var en af de faa, der støttede Forslaget. Mange var imod det, fordi det indførte Klassevalg, andre, fordi det forfordelte Købstæderne, David bl. a. fordi Grundlaget vilde blive forskelligt i de forskellige Amter. Andræ bekæmpede det voldsomt og fik ved et Møde hos Frijs Forslagsstillerne til at tage det tilbage, saa meget lettere, som Frijs ikke selv var stærkt stemt for det. Tanken deri skulde imidlertid siden dukke op igen.

Skønt David over for de Nationalliberale hævdede, at han havde reddet dem efter Nederlaget og gjort dem til ledende Faktor, lykkedes det ham ikke at bryde deres Modstand. Tinget genindsatte Census paa 1200 Rdl., indførte kun de toaarige Rigsdage som midlertidig Foranstaltning, forkastede Bestemmelsen om Kongens særlige Veto i Finanssager, men vedtog Fællesudvalget. Med 57 Stemmer mod 1 gik Forslaget i den ændrede Form til Folketinget den 25. Januar 1865.

Her søgte Bondevennerne under Balthazar Christensen først at standse Sagen ved at henvise den til Rigsdagen, men Forslaget blev forkastet med 56 mod 39 Stemmer. I Majoriteten var der ni Bønder

(de saakaldte »bevægelige«), Mænd som Niels Andersen og Aaberg, der senere søgte over i Højre, og der laa heri et slet Varsel for Junigrundloven. Tre ledende Bondevenner, C. C. Alberti, Balthazar Christensen og C. F. Frølund nedlagde deres Rigsdagsmandater som Protest mod Vedtagelsen, medens J. A. Hansen blev siddende. Formodentlig har han alt nu set, at Junigrundloven ikke kunde føres igennem, men han har villet fastholde Muligheden saa længe som muligt udadtil. Han vilde »staa eller falde under Junigrundlovens Banner«.

Monrad, der som før sagt, stadig vilde mægle mellem Rigsraad og Rigsdag, foreslog, at Valgretten til Landstinget skulde deles mellem de højestbeskattede fra Rigsraadets Landsting og Folketingsvælgerne — et Forslag, der ved Siden af Estrups genfandtes i den endelige Forfatning. I første Omgang forkastedes det; det endelige Resultat af Folketingets Behandling blev en Dagsorden, der skyldtes den venstrenationalliberale C. V. Nyholm, og hvorefter Rigsdagen skulde vedtage Junigrundlovens Træden i Kraft paa ny, før Rigsraadet ophævede Novemberforfatningen. I Realiteten pegede dette i samme Retning som Balthazar Christensens Dagsorden, men man bestred ikke Rigsraadets Ret til overhovedet at beskæftige sig med Forfatningssagen, og Formen var derfor mildere.

Ved den fornyede Behandling i Landstinget søgte David forgæves at faa de 2000 Rdl. genindsat. Ploug fik imod Regeringen og de Højrenationalliberale vedtaget, at de toaarige Rigsdage og Kongens Særret i Finanssager skulde bortfalde, og de væsentligste Stridsspørgsmaal var da nu Landstingets Sammensætning og Fællesudvalget.

Paa disse to Punkter vilde David imidlertid ikke vige, og han truede med Ministeriets Afgang, der kunde følges af et Ministerium Heltzen eller andre Skridt i absolutistisk Retning. Frygten herfor virkede med til, at Folketinget ved den fornyede Behandling vedtog et af 30 Medlemmer, bl. a. C. V. Rimestad, stillet Forslag, der førte Affattelsen tilbage til Junigrundloven med visse af Landstingets Ændringer. Det var en ny Vigen fra Venstres Side, som tilmed ikke tilfredsstillede Modstanderne. Den 10. Marts nedsattes der Fællesudvalg, og det forhandlede en Maaned.

Men inden det afgav Betænkning, skete der betydningsfulde Ting. Inden for Ministeriet havde der længe bestaaet en skarp Modsætning mellem David og Heltzen. Den sidste var Augustforeningsmand, Kongens fortrolige, Fjende af Skandinavismen og de Nationalliberale, en Embedsmand af gammel Støbning, som Politiker for usmidig. Han var imod Davids Rigsraadspolitik, og han nævntes oftere som Leder eller Deltager i et konservativbondevenligt Ministerium. I Februar-

Marts 1865 blev han imidlertid af sit Had til de Nationalliberale og ved nogen Ubehændighed indviklet i en pinlig Affære, hvorunder Intriganter som Sønderjyden Molzen lokkede for Justitsministeren med »statsfarlige« Breve fra Nationalliberale som Bille og Klein. Sagen, der ikke indeholdt noget virkelig kompromitterende, benyttedes af Heltzens Modstandere til at svække hans Stilling, og efter et Par voldsomme Debatter i Rigsraad og Rigsdag maatte Kongen ofre ham paa de andre Ministres Forlangende. Det var en Sejr for David og de Nationalliberale, men disse fik ikke, som de maaske havde ventet, nogen Mand ind i Ministeriet.

E. S. E. Heltzen.
Fotografi fra 1880erne.

Uden for Regering og Rigsdag foregik der samtidig Ting, der pegede i stik modsat Retning. Tanken om en Samvirken mellem store og smaa Landmænd begyndte at modnes. I Godsejerbladet »Enhver sit« skrev Postembedsmanden Joseph Michaelsen den 22. Januar en Artikel, hvor han kaldte paa en Alliance. Han manede Godsejerne med Herluf Trolles Ord om dem, der bærer gyldne Kæder; modsat Davids Ord om den kofteklædte Absolutisme saa han Bonden som Konservatismens Støtte og betonede de fælles Interesser. Kort efter bragte han J. A. Hansen og Grev Frijs i direkte Forhandling.

J. A. Hansen havde, før han indlod sig herpaa, søgt Billigelse hos Høgsbro og andre ledende Venstremænd. Tanken om at trænge Embedsmændene tilbage gennem Alliance med Godsejerne kunde ikke ligge Bondevennerne saa fjern, og det var ingenlunde usandsynligt, at de kunde opnaa et for dem bedre Landsting ad den Vej end gennem Davids Sejr. Det afgørende maatte være, om der var noget Haab om at faa Junigrundloven uskadt tilbage. J. A. Hansen har med sin ætsende politiske Kløgt paa et meget tidligt Tidspunkt været klar over, at Udsigterne hertil var smaa. Bønderne havde for stærke Fjender. Skønt han i sine Udtalelser fastholdt en barsk Optimisme, har han

i Hjertet stadig tvivlet. Det springende Punkt var Landstinget. Kunde man ikke faa Junigrundlovens Landsting tilbage, foretrak man et Forlig med Godsejerne fremfor at beholde Novemberforfatningen. Der er ingen tvingende psykologisk eller saglig Grund til at tro paa de Beskyldninger om Bestikkelse af J. A. Hansen, der lød i Samtid og Eftertid. Herom foreligger absolut intet. Noget andet er, at J. A. Hansen, der i flere Henseender stod svagt, kan have høstet Bistand paa forskellig Maade ogsaa fra Godsejere.

Forhandlingerne mellem Frijs og J. A. Hansen førte til en delvis *Overenskomst.* Man enedes om et Landsting paa 58 Medlemmer, valgt ved direkte Valg i samme Kredse som Junigrundlovens Landsting; Halvdelen valgt af de Vælgere, der i det sidste Aar havde givet 200 Rdl. i direkte Skat til Stat og Kommune, Halvdelen af dem, der havde givet 25—200 Rdl. De højestbeskattedes Repræsentanter skulde vælges ved Forholdstalsvalg, de andre ved simpelt Flertalsvalg. Landstinget skulde kun kunne stemme om hver af Finanslovforslagets enkelte Paragraffer som en Helhed. Forfatningens endelige Udformning skulde ske i Rigsdagen.

Overenskomsten strandede paa Spørgsmaalet om de kongevalgte, som Grev Frijs forlangte, men som J. A. Hansen ikke vilde gaa ind paa. Det Landsting, vi vilde have faaet, om den var blevet til Virkelighed, vilde have delt Magten mellem store og smaa Landmænd ned til 1¼ Td. Hartkorn og altsaa have givet det *Landbrugerting,* som vi ikke helt fik i 1866. J. A. Hansens største Indrømmelse laa i, at han overhovedet forlod Junigrundloven som Grundlag, og han har aabenbart ikke ment at kunne faa ogsaa de kongevalgte billiget af sit Parti. I øvrigt var Grev Frijs' Indrømmelser ikke faa, og saadan som Bondevennerne endnu overvejende saa Folkelagenes Ret til og Del i Forfatningslivet, maatte det ny Landsting tilfredsstille, skønt det ved sin Skattegrænse nedadtil udelukkede Husmænd og Arbejdere fra Valgret. Det maa dog ogsaa stadig erindres, at det ikke drejede sig om et Andetkammer, men om et regulerende Førstekammer.

De bristede Forhandlinger vakte Røre i Venstre og styrkede ikke dets Enighed. En Mand som Carlsen talte allerede nu om Bestikkelse og protesterede mod al Census — hellere et af Kongen og Folketinget valgt Landsting.

I Fællesudvalget forkastedes Venstres Forslag om Junigrundlovens Genindførelse. Det nationalliberale Flertals Bestræbelser gik ud paa at opnaa Forlig med Regeringen paa Grundlag af en moderat Census, og efter at David var styrket efter Heltzens Fald, lykkedes det. 18 af de 30 Medlemmer, hvoriblandt Landstingets Godsejere, samledes om et Forslag, hvorefter der ved Landstingsvalg indførtes baade

Klassevalg og *Census*. Tinget skulde bestaa af 68 Medlemmer, de 12 kongevalgte, de 2 valgt paa Færøerne og Bornholm, de 54 valgt umiddelbart paa 8 Aar af Folketingsvælgere med visse Indtægter. København og Købstæderne, Landdistrikternes højestbeskattede og deres laverebeskattede skulde hver vælge 18 Medlemmer. I København var Census 1200 Rdl., i Købstæderne 600 Rdl. eller 50 Rdl. i Skat, for de større Grundbesiddere 200 Rdl. Skat til Stat og Amtskommune, for de mindre 25 Rdl. Skat til Stat og Kommune. Valgbarheden skulde være som til Folketinget, og Forholdstal skulde anvendes undtagen for sidstnævnte Klasse.

Dette Forslag vilde i København give ca. 4500 Vælgere, i Købstæderne omtrent lige saa mange, af de højestbeskattede Landvælgere ca. 1200, af de lavere ca. 70 000. De Nationalliberale havde forbedret Stillingen for Byerne, men forskudt Tyngdepunktet lidt nedad for København; de store Godsbesiddere vilde komme til at beherske anden Klasse, og i den nederste vilde de mindre Gaardmænd blive talrigst. Hele Forslaget var ingenlunde nationalliberalt; Ploug betegnede det som Estrups Forslag, iklædt brugbar Skikkelse af ham og H. Hage, og der var i Flertallet megen Betænkelighed ved det. Givet var det imidlertid, at det rummede store Indrømmelser fra Regeringen og Landstinget. De toaarige Rigsdage, Kongens Særveto i Finanssager og Fællesudvalget var opgivet, Bondestandens Valgret til Landstinget var fastslaaet. Venstre vilde dog ikke acceptere Forliget. Det var imod de kongevalgte og Klassevalg, principielt ogsaa mod Census, om end her vigende. J. A. Hansen havde ganske vist brudt Forhandlingerne med Frijs, men han ventede sikkert en Ministerkrise, hvis David ikke fik sit Forslag igennem, og han lovede sig Fordele for Venstre heraf. Folketinget forkastede Forliget til Trods for Davids Trusel om Ministeriets Afgang. De Nationalliberales Haab til de bevægelige Bønder slog denne Gang ikke til.

I Landstinget havde Forslaget en heftig Modstander i Andræ, men det vedtoges med stort Flertal.

Den 11. April hjemsendtes da Rigsraadet, og Spørgsmaalet blev, hvad der skulde ske. Ministeriet raadede Kongen til at se Tiden an, men han var betænkelig derved og fik ogsaa Raad i modsat Retning, bl. a. af Heltzen, der vilde et Statskup. Kongen tilkaldte Grev Frijs, der var villig til at danne Ministerium, men, uden at man ret kan se hvorfor, blev det ikke til noget. Heltzen var senere meget opbragt paa Grev Frijs, der var »sprunget fra«. Imidlertid var det blevet klart, at Greven var villig til at tage Styret med et Godsejerministerium. Om J. A. Hansen var der næppe Tale, og noget Løfte fra Frijs i den Retning kendes ikke.

»Danaidernes Kar«.
Satire over Grundlovskampen i »Pjerrot«, 1865, 5. September.

Tiden for et Skifte var ikke moden. Rigsdagen blev hjemsendt, og Rigsraadets Folketing opløstes til Valg den 30. Maj. Man oplevede her en delvis Gentagelse af Konstellationen fra 1853. Mellem den konservative Augustforening og Bondevennerne bestod der en faktisk Alliance, som begge Parter rigtignok straks efter søgte at smøge af sig, og som heller ikke skabte store Resultater. Mere lovende var det Samarbejde, der hist og her sporedes mellem store og smaa Bønder. Valgdeltagelsen var efter Tidens Forhold stor — 37 pCt. —, men Resultatet var usikkert. Begge Parter regnede med et lille Flertal; ingen følte sig tryg. I Venstre voksede Modløsheden. Carlsen indsaa, at der maatte gøres Indrømmelser, og med Monrad førte han Forhandlinger om et Landsting, der valgtes ved almindelig Valgret, men for den ene Halvdels Vedkommende med en meget høj Valgbarhedscensus. Carlsen var endogsaa villig til paa visse Betingelser at acceptere Kongevalg. Det var atter her den Monrad'ske Delingstanke, der paa en anden Maade dukkede op jævnsides Landbrugertinget og til sidst kombineredes med dette.

Rigsraadet begyndte sidst i August med en Adressedebat. Venstre vilde paa ny standse Behandlingen i Rigsraadet, men en af C. V. Nyholm foranlediget Dagsorden afviste Adressen og aabnede Vej for en Realitetsforhandling. Nyholms Dagsorden vedtoges ved de National-

liberales Stemmer; men den aabenbarede samtidig en dyb Spaltning i Venstre. Junigrundlovens Gennemførelse blev mere og mere tvivlsom, og Regeringen stod stejlt paa Fællesudvalgets Forslag. Paa Monrads Foranledning havde David overladt Bluhme Forhandlingen med Rigsraadet.

Monrad fortsatte under Behandlingen i Folketinget sine Mæglingsforsøg, men den Nyholmske Retning vandt mere og mere Tilslutning ogsaa hos Venstre. Naar Monrad og J. A. Hansen vilde forbeholde de højestbeskattede Valgbarheden til den ene Halvdel af Landstinget, men bevare den almindelige Valgret, foreslog derimod Nyholm, Brødrene Rimestad, Niels Andersen o. fl. Valgrettens Deling mellem de højestbeskattede og alle Folketingsvælgere, og det sidste blev vedtaget. Venstre søgte endnu at knytte Ændringsforslag dertil efter sine Ønsker, men de faldt, og hermed var, som N. Neergaard siger, den sidste Kamp for Junigrundloven kæmpet ud.

Det endelige Forslag fra Folketingets Side blev et af Klein stillet Ændringsforslag til Nyholms. Herefter fik Landstinget 54 Medlemmer, og Census for den ene Halvdel sattes til 1200 Rdl. i København og Skat paa 75 Rdl. i Købstæderne. Dette vedtoges den 21. September med 29 Stemmer mod 20 —, i Flertallet var 20 Bønder.

Landstinget vedtog Regeringsforslaget, og da Tingene fastholdt deres Vedtagelser ved eneste Behandling, gik Sagen den 13. Oktober til Fællesudvalg.

Inden da var der sket det, hvorom senere skal fortælles, at Tilnærmelsen mellem Godsejere og Bondevenner endelig havde faaet offentligt Udtryk gennem en Middag paa Hotel Phønix. Nogen egentlig Aftale om Fællesoptræden i Grundlovssagen var ikke truffet, men det laa nær, at Grev Frijs og J. A. Hansen genoptog Forhandlingen, og det skete da ogsaa. I Forening med Estrup, Fonnesbech, Tscherningianeren Winther og Grundtvigianeren Jens Jørgensen udkastede de et Forslag, der for Landdistriktets Vedkommende byggede paa Estrups, dog at alle Folketingsvælgere traadte i Stedet for Sogneraadene. I København og Købstæderne deltes Valgretten mellem alle Folketingsvælgere og et Antal umiddelbare højestbeskattede Vælgere. Ved at acceptere dette Forslag, der ogsaa indeholdt kongevalgte, veg J. A. Hansen endnu et Stykke, men han fik ikke sine Folk med; især de grundtvigske Bønder gik imod, og det saakaldte Mellemparti stillede sig køligt.

Fællesudvalget talte 6 Venstremænd, 6 Godsejere, 8 af Mellempartiet, 9 Nationalliberale (de bevægelige Bønder, Monrad o. fl.) og 1 Konservativ, og det var klart, at Mellempartiet vilde faa en væsentlig Indflydelse paa Resultatet. De Nationalliberale stod som Helhed

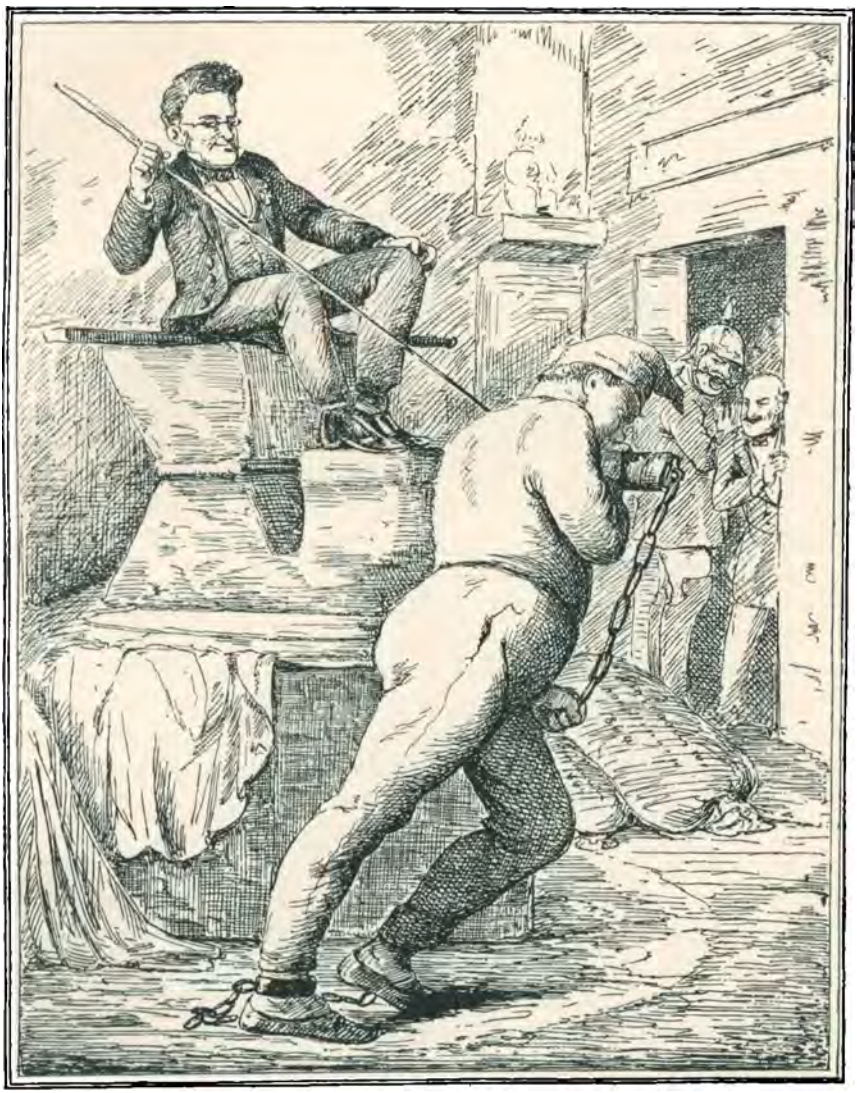

»Hr. Sørensen i Forfatnings-Trædemøllen«.
Satirisk Tegning i »Pjerrot«, 1865, 3. Oktober.

paa Fællesudvalgets Forslag og holdt navnlig paa Købstædernes Ret over for Landet. Det var deres stadige og til en vis Grad stærke Position, — en ubehagelig Udpyntning fik den i Udtalelser som f. Eks. af Ploug: »Naar København vil, har det Magten mod tyve Tusind Per Jensener i Snoldeløv og Skuldeløv«. Venstre for sin Del var sprængt; Hansen stod formelt paa Junigrundloven, men var villig

til at gaa ind paa det sidste Godsejerforslag, hvad en stor Del af hans Parti nægtede. Godsejerne var enige om deres Forslag, der navnlig forfægtedes af Estrup. Mellempartiet var delt.

Godsejerforslaget blev i Fællesudvalget indbragt af Knud Pedersen af Mellempartiet og Grev Holstein, og det dannede den faste Kærne i Fællesudvalgets Forhandlinger. Det lykkedes at samle 23 Stemmer om en ændret Form, der gav København 8 Landstingsmænd og betydelig forbedrede Købstædernes Vilkaar, men der var liden Tilfredshed med dette Udkast; de Nationalliberale var bl. a. imod de umiddelbare Vælgere, og i Venstre var der stærk Stemning mod de kongevalgte.

En Overgang søgte de Nationalliberale paa ny at skyde Regeringsforslaget frem, men Godsejerne og Venstre stod sammen mod dette, og da de Nationalliberale fik Vished for, at der ikke i et kommende Ministerium Frijs vilde blive optaget Bondevenner eller Gammelkonservative, blev de mere tilbøjelige til Forlig med Godsejerne. De maatte vælge nu. Estrup truede aabent med hellere at vende tilbage til den uændrede Junigrundlov, hvis Centrum ikke bøjede sig, og fra anden Side manedes Heltzen og Hofpartiet frem.

Under Indtrykket heraf stemte de Nationalliberale i Fællesudvalget 1. November for den endelige Form for Landstinget, som det beholdt til 1915. Købstæderne fik halvt saa mange Valgmænd, som der er Sogneraad, de umiddelbare Vælgere i København opgaves, og der gaves Hovedstaden 7 Medlemmer. Forslaget vedtoges med alle Stemmer mod Mouriers, men flere af Venstres Medlemmer forbeholdt sig deres Stilling i Tinget.

Ministeriet kunde ikke acceptere denne Ordning, og den 6. November erstattedes det af *Ministeriet Frijs,* hvori Estrup, Fonnesbech og Rosenørn-Teilmann indtraadte, og den nationalliberale Departementschef C. P. G. Leuning blev Justitsminister. Det var et udpræget Godsejerministerium, og da dets første Opgave var at fremføre det Grundlovsforslag, hvortil Venstres Medvirkning var nødvendig, og som overhovedet sigtede paa en Samvirken mellem større og mindre Landmænd, havde det været naturligt, om man havde optaget Medlemmer af Venstre deri, mens man nu tværtimod gav de Nationalliberale en Repræsentant. Grev Frijs skal have ønsket Zytphen-Adeler til Krigsminister, men i øvrigt foreligger der intet om, at han har tænkt paa Venstres Mænd. Tilsidesættelsen følte s i Partiet og kan ikke tilstrækkelig undskyldes med, at dette ikke havde præsentable Personligheder.

Efter en kort Foraarssamling udskreves der Bekræftelsesvalg til den 4. Juni for Folketingets, den 23. Juni for Landstingets Vedkommende, og der førtes før disse Valg en kort, men overordentlig heftig

Henhold til Loven af 16de Juni 1849 §65 fastsatte Valgvæd, i Tilfælde af Udeblivelse uden lovlig Forfald av de underkastede de samme Mulktbestemmelser som Valgmandene. Valgmandenes Valgbreve prøves i Overensstemmelse med den nævnte Valglovs §66, ligesom ogsaa samme §§ 72 og 73 saavelsom de almindelige Bestemmelser i §§ 74-79 komme til Anvendelse. — Regjeringen er bemyndiget til at ordne det videre Fornødne med Hensyn til Foretagelsen af de første Valg.

Da saaledes den ved Grundlovsbestemmelsen af 17de November 1865 stillede Betingelse er fyldestgjort, og da Vi under Dags Dato ligeledes have stadfæstet den af Rigsdagen paa grundlovmæssig Maade vedtagne Grundlovsbestemmelse angaaende Ophævelsen af Grundlovsbestemmelsen af 29de August 1855, sættes herved Grundloven af 18de November 1863 ud af Kraft, og Danmarks Riges Grundlov lyder, i sin nærværende gjennemsete Form, paany i Virksomhed for alle Vort Riges Indbyggere.

Givet paa Vort Slot Amalienborg den 28de Juli 1866.

Under Vor Kongelige Haand og Segl.

Christian R.

Hjalmar Winsløw. Th. Blom-Kolstrup. Knudsen. Hvoslef.

Lessing. Bærentzen. Rotwitt.

Den sidste Side af den originale Udfærdigelse af den reviderede Grundlov af 28. Juli 1866. ca. 1/2 Størrelse. Rigsarkivet.

Satirisk Tegning i Anledning af Grundlovskampen i »Folkets Nisse«, 1865, 18. Juni.
»Jacob tjente Laban i 7 Aar for Rachel; men Laban skuffede ham, idet han gav ham den »reviderede« Lea med de ømme Øjne til Ægte.«

Valgkamp. Det blev Grundlovens Modstandere, der førte an. Winther og Tscherning ledede et Agitationstog i Jylland, hvis Lige man ikke før havde kendt, og der brugtes voldsomme Ord om Forræderi og Overgreb. Regeringens egentlige Parti ejede ikke den mindste agitatoriske Kraft, J. A. Hansen dukkede sig og tav under de stærke Angreb fra sine Partifæller og fik kun derigennem Lov til at fungere videre som Partiets Formand. Det blev da ejendommeligt nok de Nationalliberale, der maatte føre Hovedkampen for Grundlovsudkastet.

Deltagelsen i Folketingsvalget var lidt større end ved noget tidligere Valg, godt 41 pCt., men den var meget ulige fordelt paa de enkelte Landsdele. Den Omstændighed, at 48 Valg afgjordes ved Kaaring (deraf 31 paa Øerne), viste den ringe Interesse, Valgretsspørgsmaalet mødte mange Steder.

J. A. Hansen faldt i Rudkøbing med fire Stemmers Minoritet. Han havde i sine sidste Valgtaler genfundet sin gamle agitatoriske Styrke og førte et selvbevidst Forsvar for sig selv og sin Grundlovspolitik. »Jeg er endnu i dette Øjeblik lige saa varm en Ven af Junigrundloven som nogen af Dem, og jeg har den Tro, at *min* Fremgangsmaade tjener den bedre end Deres.«

Kampen førte til Sejr for Udkastet, men ikke nogen stor. Nejstemmerne voksede i Folketinget fra 30 til 45, i Landstinget vedtoges Udkastet med 30 mod 20 Stemmer. I de sidste afgørende Debatter talte Tscherning, Grundtvig og Høgsbro stærkt imod Forslaget, mens *Christen Berg* klogt betegnede det som et Forsøg, og da det var vedtaget, søgte de to gamle Modstandere Tscherning og Grundtvig forgæves Audiens hos Kongen for at bevæge ham til at nægte *Stadfæstelsen.* Denne skete dog *den 28. Juli 1866.*

Under mørke Varsler traadte Juliforfatningen ud i Livet. Hvad Monrad havde kæmpet for som J. C. Christensen et halvt Aarhundrede senere, at Grundloven skulde fremgaa gennem alle Partiers Vedtagelse, var ikke naaet. Der lød fra mange Sider ildevarslende Spaadomme om Fremtidens Forhold mellem de to Ting. Der var ikke, saa lidt som i Junigrundloven, skabt noget Middel til at jævne Konflikter dem imellem, og de var dog nu mere uensartede end før. Navnlig Andræ pegede herpaa. Værre var det vel, at der var en Ufuldkommenhed i det Grundlag, Forfatningen hvilede paa. Medens Konstitutionen af 1849 fremgik af en Rus og i meget skyldtes Enkeltmands Indflydelse, var der i 1864—66 Betingelser til Stede for at skabe en Forfatning paa et fastere socialt Grundlag, gennem den Samvirken mellem store og smaa Landmænd, der i Landbrugerstaten Danmark frembød sig som naturlig efter et ensidigt Intelligens- og Hovedstadsstyre. Men til at føre denne Tanke helt igennem manglede der baade Uhildethed og politisk Maadehold hos de to Klasser, det drejede sig om. De forskellige Forsøg, der bl. a. af Zytphen-Adeler blev gjort paa at skabe et Landbrugerlandsting paa Grundlag af den almindelige Valgret, slog fejl, og Estrup, der alt i alt maa betegnes som Juliforfatningens egentlige Fader, inddrog ikke Bønderne iblandt de privilegerede Vælgere.

Der blev da noget underligt hjemløst over Forfatningen af 1866. En Historiker af de nyere Slægtled vil næppe fastholde Anklagen mod de Nationalliberale for at have sveget Kulør, fordi de vilde et garanteret Landsting. Lige saa lidt vil han bryde Staven over den agrariske Samlingspolitik, der laa i Tiden. Men han vil finde den Konstitution, der fremgik af disse Bestræbelser, lidet gennemsigtig. Og en Grundlov, sagde Tscherning, er en Slags Vorherre, der vil bestemme, hvordan Tingene skal være langt frem i Tiden.

Hele Forfatningen var, som sagt, alt i alt *Estrups.* Den var ogsaa, trods alt, mere Landets end Byernes. Saa faldt da dens Udnyttelse, dens Forsvar i Brugen, Landet til — saa meget mere, som Byen i Øjeblikket var ude af Kurs. Kunde og turde Godsejerne, kunde Estrup og Frijs alene bære denne Byrde? Vilde de blive nødt til at søge

Bistand? Vilde de da søge den paa Land eller i By — hos Bønderne eller hos de Nationalliberale? Det var Fremtidens Spørgsmaal. Ene Besvarelsen af det skulde afgøre, om Forfatningen af 1866 var brugbar eller ikke. Thi det er Aanden, der skaber Legemet, og hvis Aanden er stærk nok, behersker den Legemet selv i dets Skrøbelighed.

3. Oktoberforeningen.

Som Juliforfatningens Landsting var formet halvt tilfældigt, uden maalbevidst Gennemførelse af den Tanke, der laa bag, saaledes gik det ogsaa den social-politiske Sammenslutning, der fødtes samtidig med det, som i meget var dets Forudsætning og Formidler, og som gik i Graven, netop da Haabet om en rolig Udnyttelse af Forfatningen syntes at briste.

Joseph Michaelsen.
Fotografi fra ca. 1870.

Vi har ofte tidligere hørt om den Tanke, der laa saa nær i et Land som Danmark, og hvis lokkende Syner nu og da viste sig ogsaa for nøgterne Politikere, Landbostandens Samvirken. A. W. Moltke og Blixen Finecke, Carlsen og Høgsbro havde slaaet til Lyd for den ud fra forskellige Synspunkter, J. A. Hansen strejfede den i sine forsonlige Ord ved Fæstelovens Vedtagelse 1861. Den Mand, der mere og mere blev Godsejernes Enhedsmærke, Grev Frijs, arbejdede for dens Gennemførelse. Nu efter Krigen, da de Nationalliberale blev Nederlagets Offerlam, og da der fra alle Sider kaldtes paa Godsejerne, maatte Tanken modnes. Det var, som før sagt, Joseph Michaelsen, der først bragte Grev Frijs og J. A. Hansen til Forhandling om Grundlovssagen. Han stod Blixen Finecke nær og havde oversat en Bog af den tyske Kulturhistoriker Riehl, et af Troels-Lunds Forbilleder, en Skribent, for hvem gammel Bondesæd og Jordkærlighed spillede en lignende Rolle som for Hjemstavnsforfatterne i vore Dage. Som Mellemmand over for Grev Frijs brugte Michaelsen Hofjægermester Georg Grüner til Ravnstrup, Grev Frijs' Skolekammerat, en begavet Mand med et Gran af den samme Eventyrets og Intrigens Ildhu, der var Michaelsen egen.

De første Forhandlinger brast, og i dem laa overhovedet endnu

intet Forsøg paa Nyorganisation. Skridtet til den blev gjort af Jacob Scavenius og Zytphen-Adeler, der den 15. September 1865 indbød en Del af Venstres Rigsdagsmænd til en Middag, som disse besvarede ved den 10. Oktober at foranstalte en Fest paa *Hotel Phønix* for Godsejere og Bønder. Af de indbudte mødte bl. a. Frijs, Estrup, Blixen og Grüner, medens Carlsen og Heltzen udeblev; Værter var J. A. Hansen, Gaardejer H. Hansen (Menstrup) og Dr. Gert Winther. Festen formede sig som et Haandslag mellem Godsejere og Bønder. Profetisk hed det i en af Sangene:

»Saa vil vi Glasset tømme for hele Danmarks Folk,
Ja, baade for de smaa og store Bønder,
Thi først, naar disse tvende kan mødes uden Tolk,
For Danmark en bedre Tid begynder,«

og Talerne formede et helt Program, om end i vage Udtryk. J. A. Hansen slog tre Hovedpunkter fast, som Landboerne skulde arbejde for: Agtelse for Kongen, Sparsommelighed og Begrænsning af Embedsmændenes Magt, alle tre Udfordringer til de forhadte Doktrinære. Zytphen-Adeler fæstnede i poetiske Ord det historiske Øjeblik, da Landbostanden blev enig og frelste Danmark for videre Opløsning, og Grev Frijs sluttede sig til J. A. Hansen og afgav et højtideligt Løfte om at ville tjene Danmark, hvori man almindelig saa et Tilsagn om at ville overtage Regeringen. De eneste egentlig politiske Ord, der faldt, kom fra Winther; han fastslog som Maalet for Forfatningskampen et Landsting med almindelig Valgret og Repræsentation for de store Skatteydere og ramte dermed sikkert nok, hvad J. A. Hansen og Zytphen-Adeler ønskede, men ikke hvad de toneangivende Godsejere vilde gennemføre.

Dette viste sig snart. Tre Dage efter valgtes Fællesudvalget, Frijs og J. A. Hansen genoptog Forhandlingerne, og, som det tidligere er fortalt, først i November fik Grundlovsforslaget sin endelige Form, og Ministeriet Frijs traadte til.

Oktoberfesten var utvivlsomt en Baggrund for disse Begivenheder, men nogen direkte og følgerigtig Forbindelse var der ikke. Winthers Ord var ingenlunde sket Fyldest, en Del af Indbyderne fra Phønix stemte imod Grundloven, og Frijs optog ingen Bønder i sit Ministerium. Nogen politisk Entente mellem store og smaa Bønder var der da ikke Tale om, og det havde i og for sig ikke været unaturligt, om det var blevet ved Festmiddagen. Imidlertid, det ny Landsting pegede trods alt ad Landet til, Zytphen-Adeler, der utvivlsomt heri støttedes af Frijs, sigtede videre end til Grundlovsparagrafferne, og J. A. Hansen har sikkert oprigtig, om end uden Begejstring, haabet

paa en frugtbar Samvirken mellem Landboerne paa den ny Forfatnings Grund.

Den 21. November mødtes da paa Zytphen-Adelers Opfordring 34 Rigsdagsmænd og Grüner og vedtog med 27 Stemmer mod 8 at stifte »Tiende Oktober-Foreningen« til »i Forsamlinger at drøfte de Spørgsmaal, der er paa Dagsordenen, samt at befordre Velvillie og gensidig Tiltro imellem større og mindre Landejendomsbesiddere«. Blandt de otte, der stemte imod, var Lars Dinesen og Winther; den sidste blev siden en af Foreningens bitreste Modstandere.

Jacob Scavenius.
Fotografi fra 1860ernes Slutning.

Oktoberforeningen var ingen politisk Forening og har for saa vidt ingen Lighed med det kort efter stiftede svenske Landtmannaparti. Hvad Fortiden angik, fremgik den indbyrdes Uenighed alene deraf, at af Stifterne havde Halvdelen stemt for, Halvdelen mod Grundlovsforslaget, og for Fremtidens Vedkommende forbeholdt Programmet udtrykkelig Medlemmerne Ret til at følge deres Overbevisning. Foreningen faldt i en Række større eller mindre Kredse Landet over, og til dem udsendte Overbestyrelsen de foreliggende politiske og saglige Spørgsmaal til Drøftelse uden selv at opstille noget Program.

Heri laa Foreningens Styrke og Svaghed. At den gik uden om alle konkrete Stridsspørgsmaal mellem Godsejere og Bønder, især Fæstevæsenet, paabød sig utvivlsomt som en Nødvendighed, og der laa deri aldeles ikke nogen Hindring for, at der, naar Tiden kom, kunde findes en Løsning, bygget paa Overenskomst. Med en virkelig Vilje paa begge Sider maatte der kunne arbejdes paa en daglig og faglig Forstaaelse, som til sin Tid kunde sætte Blomst. Men det maa rigtignok siges, at det i høj Grad skortede paa Vilje, ikke mindst hos Godsejerne, og hertil kom, at en upolitisk Samling næppe var mulig i en Tid, der rystedes af saa stærke Modsætninger netop af politisk Natur.

»Fædrelandet« havde ikke helt Uret, naar det skrev, at det eneste Baand, der bandt store og smaa Bønder sammen, var Hadet til de

Alliancen

eller

Tragikomedie af Frijs & Hansen

Opført første Gang paa Folkets Theater
den 10de Oktober 1865.

I Stykket forekommer et storartet smukt Tableau kaldet

Pêle mêle.

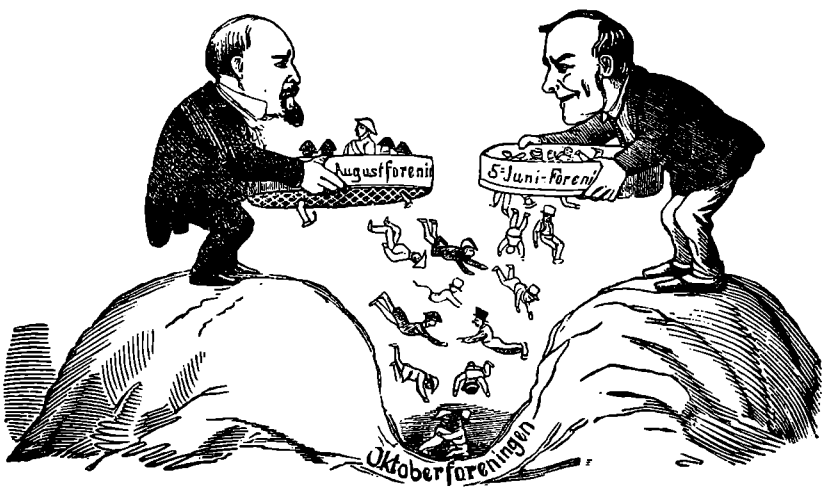

udført af Kammerjunkere, Torvebønder, Grever og Gaardmænd. Ovenover Tableauet læses i Brillantild: Saadan laver man en Forening, som lyftrer Kommando.

Satirisk Tegning i »Folkets Nisse«, 1866, 3. November, i Anledning af Oktoberforeningens Stiftelse.

Nationalliberale. Korrekt udtrykt laa der bag Foreningens Dannelse en af Landboens Virkelighedssans fremgaaet Protest mod de højtsvungne Idealer, der havde blomstret af under det nationalliberale Nederlag, men stadig levede: Skandinavisme, Ejderpolitik o. s. v., et Forsøg paa at sætte andre Værdier i Stedet for dem, Borgere og Embedsmænd havde løftet saa højt.

Men Oktoberforeningen slog ikke til, hverken til at lede den politiske eller den kulturelle Udvikling bort fra de Nationalliberale. Den Forstaaelse mellem den ny Grundlovs selvskrevne Landstingsvælgere

og Bonden, som var Juliforfatningens uskrevne Forudsætning, kom ikke i Gang. Foreningen naaede i Venstre aldrig ud over de Bondevenner, der stod J. A. Hansen og Alberti nær, og Godsejerne gik ikke i noget stort Antal ind i den. Deres Tal naaede højst 63, knap en Sjettedel af Datidens større Landejendomsbesiddere, og det var kun nogle ganske faa Godsejermedlemmer, der deltog i Agitationen. For Bøndernes Vedkommende naaedes i de sidste Aar op mod 3000 Medlemmer, men de fandtes ganske overvejende paa Sjælland, især Holbæk og Præstø Amter; paa Fyn var der næsten ingen og i Øst- og Midtjylland ikke flere. Allerede fra Stiftelsen havde den Fløj af Venstre, der betød Fremtiden, Grundtvigianerne, været imod Foreningen, dels fordi den stod som en Slags Garant for Grundlovsforandringen, dels fordi den i sin jordbundne J. A. Hansenske Tørhed var væsensforskellig fra de Retninger, for hvem Aand og Politik mere og mere blev eet. Langt nærmere laa en Samvirken med det østjyske, Bjørnbakske Venstre, men dettes Stormand, Tscherning, var fra Begyndelsen af fjendsk mod Foreningen, fordi den syntes ham at ville fremme Klasseinteresser.

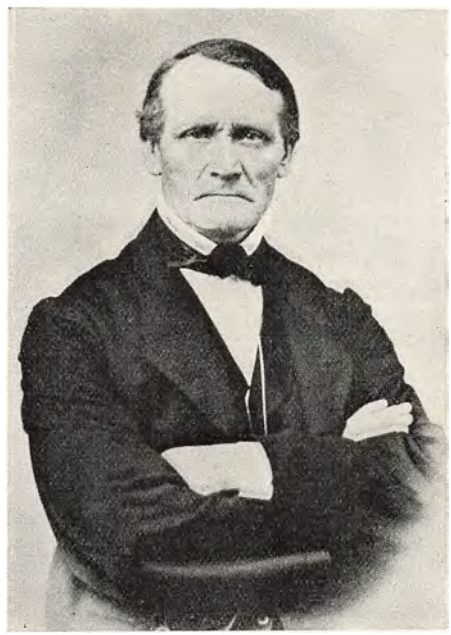

J. A. Hansen.
Fotografi fra 1860erne.

Oktoberforeningen havde ingen overlegen Ledelse. *Zytphen-Adeler* var Formand og ingen ubegavet Mand, men uden solidt Tilhæng i Godsejerkredse. J. A. Hansen som Næstformand havde sat meget af sin Anseelse til i Grundlovskampen, og hans Stjerne var i fortsat Dalen. Over for Angrebene fra tre Sider var Forsvaret svagt. Valgene 1866 og 1869 viste kun hist og her Samvirken mellem Bønder og Godsejere, og de Resultater, der kunde henvises til i Rigsdagen, var kun smaa, skønt Landboerne havde Flertal i begge Ting. Zytphen-Adeler maatte nøjes med at pege paa Ubetydeligheder som et Statsrevisorvalg, Erobringen af et københavnsk Mandat paa Valgloven o. s. v. J. A. Hansens Politik over for Ministeriet Frijs var utvivlsomt

fra først af loyal, men Regeringen har næppe nogen Sinde for Alvor paatænkt at følge Oktoberforeningens Linie, og da det efter tre—fire Aars Forløb viste sig umuligt at holde Fæstespørgsmaalet tilbage længere, besvarede den ikke J. A. Hansens Forsøg paa at skabe et Forlig med Fasthed og Godvilje.

Kort og trist blev da Oktoberforeningens Saga. Født under Juliforfatningens uklare Himmel manglede den baade Renheden i Kanterne, de stærke fælles Interesser, og den indre Glød, den aandelige Samfølelse. J. A. Hansen var ikke den danske Bonde selv, og blandt Godsejerne opstod der ingen Folkefører. Som et Fata Morgana, siger Michaelsen, steg de smaa og store Bønders Alliance et Øjeblik over Horisonten, løfterig og lokkende, for at dale igen. Ikke des mindre er Oktoberforeningstanken den største konstruktive politisk-sociale Idé i det 19. Aarhundredes Danmark, som Grundtvigianismen er dets stærkeste aandelige Bølge. Kun gennem en Sammensmeltning af de Kræfter, der brødes i dem, havde Juliforfatningen faaet sin Ret.

4. Ministeriet Frijs og Partierne.

Ministeriet Frijs var i sin Sammensætning stærkt præget af Lederen. Han overtog selv Udenrigsministeriet, der under de givne Forhold var af overordentlig Betydning, og som hvis Indehaver han i de følgende Aar gjorde et Arbejde for sit Land, der baade i Datiden og senere er blevet værdsat højt; der fortælles derom i et andet Afsnit. Som Kultusminister optog han Rosenørn-Teilmann, der var hans Skolekammerat fra Sorø og stod ham personlig nær, og da den første Krigsminister, Generalmajor J. V. Neergaard, havde vist sig lidet fyldestgørende, valgte han i Oktober 1866 en anden Soraner, Generalmajor V. R. Raasløff, til denne Portefeuille. Rigtignok havde han først søgt en anden Udvej, der allerede viser den ejendommelige Usikkerhed, der kunde præge hans Personvalg. Den tidligere Minister *Grev Sponneck* vendte i Foraaret 1866 tilbage fra Grækenland, hvor han havde været den unge Kong Georgs Raadgiver, og den ansete Stats- og Finansmands Hjemkomst vakte en Del Bevægelse i politiske Kredse. Hans tidligere Forbindelse med Bondevennerne, hans diplomatiske Dygtighed og hans Finansgeni var hver for sig Omstændigheder, der anbefalede ham i Øjeblikket, og han regnedes for at staa Kongen nær, men hans militærpolitiske Opfattelse faldt næppe sammen med Frijs' og Raasløffs. Frijs tilbød ham imidlertid i August Krigsministeriet med Ekspektance paa Konseilspræsidiet, men Sponneck afslog det. Frijs har allerede da været træt af sit Embede, som

han kun med Ulyst havde overtaget, og denne Lede fulgte ham hele hans Ministertid igennem og har utvivlsomt svækket hans Energi. Medens Rosenørn-Teilmann viste sig ikke at besidde store parlamentariske Evner, var det modsatte Tilfældet med Raasløff. Han havde intet Kendskab til dansk Politik, og der var i hans hele Form noget af den internationale Lykkeridders; han var desuden født i Holsten og oprindelig uden stærk Nationalfølelse. Men han ejede baade Energi, Smidighed og Charme, og hans første og største Gerning, at gennemføre *Hærloven af 1867*, lykkedes forbavsende godt. Han fik i Aarenes Løb voksende Indflydelse paa Frijs, og hans parlamentariske Stilling var en Tid meget stærk, men det blev rigtignok ogsaa ham, der gennem det fejlslagne Forsøg paa at sælge de vestindiske Øer til Amerika gav det endelige Stød til, at Frijs trak sig tilbage.

De to Ministre, der kom til at bære Dagens Byrde i den indre Politik, var i øvrigt *Fonnesbech* som Finansminister og *Estrup* som Indenrigsminister. Den eneste Nationalliberale, der til at begynde med optoges i Ministeriet, Justitsminister Leuning, døde allerede 1867 og erstattedes af Rosenørn-Teilmann. De to Marineministre C. E. van Dockum og O. Suenson vandt ingen Laurbær i deres Forhold til Rigsdagen.

Det *indre Forhold* i Ministeriet skal have været usædvanlig godt, og Frijs' brede Vennesælhed vandt ham Hjerterne. Over for Kongen var Stillingen ofte vanskelig. Han saa vistnok ved Ministeriets Udnævnelse ikke ugerne Bluhme og David forsvinde; Frijs var ham ikke ukær, men nogen egentlig kongelig Minister blev Jorddrotten aldrig, og der var baade i Hærspørgsmaalet og Valgmenighedssagen ret stærke Divergenser mellem Hoffet og Ministeriet. Da der efter Freden krævedes finansielle Begrænsninger, som vakte Kongens Mishag, støttede Ministeriet ham i det hele over for Rigsdagen, saaledes i Spørgsmaalet om Hestgarden og Adjudanterne 1866, hvor de Nationalliberale rettede et kraftigt Angreb paa Kongemagten. Derimod kom det efter Hærlovens Vedtagelse 1867 til et heftigt Sammenstød med Kongen angaaende et Par Generalers Afsked. Ministeriet indgav sin Afskedsbegæring, og Kongen tilkaldte Sponneck, der lovede at overtage Regeringen, uden at det dog kom dertil.

Ministeriets oprindelige Karakter af et stærkt Godsejer- og Landstingskabinet udviskedes efterhaanden. Rosenørn-Teilmann traadte ud 1868, Estrup 1869; den første erstattedes af C. L. V. R. Nutzhorn, der havde været Indenrigsminister under Monrad, og til Kultusminister udnævntes samme Aar Emil Rosenørn, der ogsaa var af udpræget nationalliberal Embedsmandstype. Da saa Raasløffs Stilling blev svagere og svagere under Indflydelse af det vestindiske Spørgsmaal, og han i April 1870 traadte ud, var Ministeriet baade talmæssigt og prak-

Satirisk Tegning i Anledning af Rigsraadets Besparelser paa Krigsministeriets Budget. »Pjerrot«, 1866, 31. Marts.

tisk svækket, og det faldt som en moden Frugt. Men for at forstaa dette maa man undersøge dets Forhold til Partierne og Repræsentationen.

Situationen efter Grundlovens Vedtagelse var overordentlig uklar, og Hall kunde med Rette kalde Folketinget af Oktober 1866 »et godt Sammensurium«. Det gamle Embeds- og Helstatshøjre, der repræsenterede Augustforeningen, var politisk set ved at uddø; det havde enkelte fremragende Mænd i Landstinget, David og delvis Andræ, og i Folketinget var Sponneck en af dets Udløbere, men det kunde ikke mere overtage noget Ministerium eller lede en Opposition. Det ny Højre var i Landstinget Godsejerne, i Folketinget de Nationalliberale. Det var to ganske forskellige Grupper, og der var ingen Alliance mellem dem, men som Partiforholdene var, repræsenterede de faktisk hver i sit Ting de konservative Interesser. Godsejerne talte i Lands-

tinget henved 15 Medlemmer; i Folketinget havde de meget faa Repræsentanter, og af dem hørte Holstein-Holsteinborg til Mellempartiet og Scavenius til det folkelige Venstre. De Nationalliberale talte i Folketinget ca. 20 Mænd, i Landstinget, hvor de endnu udgjorde det gamle stærke Centrumsparti, ca. 25—40. De rummede stadig ypperlige Kræfter, øvede Parlamentarikere og skolede Ministre, men Krigens Sold laa tungt over dem. Mellem Folketingets Nationalliberale og Venstre skød sig en ny Gruppe ind, *Mellempartiet,* paa ca. 20 Medlemmer. Den bestod af yngre, fremskridtsivrige Nationalliberale som den nationaløkonomiske Professor N. C. Frederiksen, Monrads Svigersøn, en mangesidig begavet, frodig, men flygtig Projektmagernatur, Statistikeren M. Gad og Juristen C. V. Nyholm. Hertil sluttede sig en Del Bønder, overvejende de, der under Øgenavnet »de vise« eller »de bevægelige« paa et tidligt Tidspunkt havde forladt den uændrede Junigrundlov. Mellempartiet, ledet af Frederiksen, saa i meget klart og kritisk paa de Nationalliberales Politik, dens Mangel paa Forstaaelse nedadtil og dens Stillestaaen; det ønskede at danne en Bro til det nationale Venstre, og det havde ved Folketingsvalgene 1869 en Del Fremgang, et Fristed, som det var i den politisk opløste Tid. Men det talte alt for mange Hedsporer og usikre Idealister; det havde endnu mindre end de gamle Nationalliberale nogen virkelig Rod i Folket, og det fik heller ikke nogen overlegen Fører.

Inden for det gamle fast tømrede Venstre, *Bondevennerne,* saas Tidens Splittelse allerklarest. Men her brødes og gærede Kræfter, som bar Fremtiden i sig. De, der vilde bevare Junigrundloven uændret, havde lidt Nederlag. J. A. Hansen havde holdt tilstrækkelig mange af Øernes Bondevenner tilbage under sin Fane til at slutte det Forfatningsforlig, hvis Levedygtighed i saa høj Grad afhang af Godsejernes sociale og politiske Forstaaelse. Paa den anden Side var en ny Falanks ved at danne sig mellem Junigrundlovens ihærdigste Talsmænd. Sofus Høgsbro skrev efter Valget Juni 1866 de profetiske Ord: »Der er sluttet en Pagt mellem Grundtvigs Venner og Frihedens sande Venner, som der bør bygges videre paa. Gennem grundtvigske Præster og Skolelærere .... kan for Fremtiden det naas, som kendelig er umuligt for de rene Bondevenner«. Det er det grundtvigske Venstre, hvis Fane Høgsbro her løfter; han skulde bære den Livet igennem. Tvært imod Oktoberforeningssignalerne, uden om de gamle Bondevenneskræmsler, mod Aandens Mænd maner han frem det Slægtled af Skolelærere, som i de følgende Aar tog Bondens Sag op som sin egen. Gennem Grundtvigianismen gav han Venstres Toner Fanfaren, den aandelige Guldklang, han satte Idealet og Princippet til Højbords i dets Program, men samtidig gjorde han Sindene rundere og mildere,

— disse trossikre grundtvigske Stridsmænd var hverken Puritanere eller Geusere, og Rejsningen med Sværdet var ikke deres Sag.

Junigrundlovens Venner, Partiet, der vendte sig baade mod de Nationalliberale og mod Oktoberforeningens økonomisk-sociale Enings-

Hall og Hofjægermester Carlsen paa Jagt.

(Motivet fra Gammelhjøgegaard. Ideen efter „Flyvepoſten".)

»Hall og Hofjægermester Carlsen paa Jagt« (efter Oktobrister). Satirisk Tegning i »Folkets Nisse«, 1867, 9. November.

tanke, samledes i *det nationale Venstre,* der talte ca. 20 Medlemmer i Folketinget. Dets Førere var Balthazar Christensen, H. R. Carlsen, Høgsbro og N. J. Termansen, og hertil kom siden Juristen Christopher Krabbe og Skolelæreren *Christen Berg,* medens Carlsen under Indtrykket af Teatersagen, Fæstespørgsmaalet og Indkomstskatten gennem Mellempartiet efterhaanden gled over i Højre. Partiet stod de Nationalliberale nærmere end J. A. Hansen, og der blev gjort flere Udligningsforsøg, bl. a. med Ministerkombinationer som Sponneck-Carlsen-Hall, dog uden Resultat. Det nationale Venstre havde sin Styrke paa Øerne, især Fyn; det sugede mere end noget andet Parti Kraft af den vaagnende Selvfølelse hos Bonden, der betegner Aarene efter 1864, det var mere et Venstreparti end et Bondeparti; men i sit Arbejde for en folkelig-national Vækkelse regnede det først og fremmest med Bonden.

Resten af Juliforfatningens Modstandere var samlede i det ikkenationale Venstre, Tschernings Parti, der i Folketinget talte ca. 15 Medlemmer og lededes af den smidige Politiker Dr. *Gert Winther*. Hertil hørte *Bjørnbakkerne* i Østjylland, der bar deres Navn efter den begavede Højskoleforstander og Journalist Lars Bjørnbak i Viby ved Aarhus og var et antimilitaristisk, rationalistisk præget Parti, der havde visse Sider fælles med de gamle Helstatsmænd og regnede stærkt med praktiske Værdier. De var Oktoberbevægelsens Modstandere, fordi de med Tscherning fastholdt den fulde almindelige Valgret og ikke troede paa Godsejernes gode Vilje, men Modsætningen til de Nationalliberale og det nationale Venstre nærmede kort efter 1866 de to gamle bondevenlige Grupper til hinanden.

De Venstremænd, der havde stemt for Juliforfatningen, stod med J. A. Hansen i *det folkelige Venstre*, »Oktobristerne«, der talte ca. 18 Medlemmer. De udgjorde den egentlige gamle Bondevennestamme fra Sjælland og rummede ogsaa flere af dennes Medlemmer, der havde stemt mod Grundloven, saaledes C. C. Alberti og Fr. Frølund. Det, der holdt Gruppen sammen, var dels gamle Traditioner, dels Oktoberpolitikken. Partiet maatte være rede til i hvert Fald at forsøge en Samvirken med Godsejerne paa Forfatningens Grund.

Ministeriet Frijs stod altsaa over for et Folketing, hvor Venstres Grupper talte en Majoritet paa 50—60 Medlemmer, og et Landsting, hvor de Nationalliberale havde et knebent Flertal. De Grupper, der stod Ministeriet nærmest, Godsejerne og det folkelige Venstre, beherskede ikke noget af Tingene. At komme uden om de Nationalliberale var umuligt, dertil rummede de ogsaa for stor Dygtighed. Men en Politik med dem alene eller blot fortrinsvis med dem maatte være Godsejerministeriet imod. Det naturligste syntes da at være saa tæt en Alliance som muligt mellem de to Grupper, der bar Forfatningen, Oktoberbønderne og Godsejerne, og ud derfra et Forsøg paa en forsigtig demokratisk Landbopolitik, der kunde vinde Støtte hos hele Venstre og yderste Fløj af de Nationalliberale. En saadan Politik, der vilde være i Flugt med Kabinettets oprindelige, blev dog aldrig maalbevidst fulgt. Grev Frijs var i det hele ikke Manden for en langtskuende Taktik. Han krænkede straks Bondevennerne ved at lade sig vælge til Folketinget i Bjerre mod en Bonde, og hans Politik siden var ikke just uklog, men ustøt. Han opfattede korrekt sin Stilling som mæglende mellem Tingene, og han begyndte med at støtte sig mest til Folketinget for siden at søge Landstingets Hjælp; men han lod altid Afgørelsen af de enkelte Sager være eneste Maal og svingede i sit Valg af Ministre mellem Interesserne paa en Maade, som kun prøvet Styrke giver Lov til.

Han saa oprindelig sit *Maal* i tre Ting, Grundlovskampens Afslutning, det slesvigske Spørgsmaals Løsning og Hærloven. Det første var praktisk talt naaet ved hans Tiltræden, det andet er omtalt andetsteds*). Hærloven lykkedes det Raasløff med Hjælp af Krieger, Fenger og Berg at føre igennem over for Modstand baade hos Kongen og Dele af Venstre; den er omtalt i et tidligere Afsnit; den medførte Stillingsvæsenets Afskaffelse og Bagladegeværets Indførelse. I de første Par Aar var i det hele Linien Godsejere — Oktoberbønder — Nationalliberale holdt; ved Valgmenighedsloven gjorde Frijs et — sagligt set overmaade klogt — Skridt over mod det nationale Venstre, og Oktober-Enigheden var paa et hængende Haar bristet; da Fæstesagen dukkede op, svigtede Godsejerne, uden at Regeringen synes at have gjort noget alvorligt for at holde dem fast.

Christen Berg som ung.

Herefter havde Ministeriet i Virkeligheden ingen Basis mere, og det faldt frivilligt for en Ubetydelighed. Men skyldes dette Resultat delvis dets egen indre Usikkerhed, maa Aarsagen dog ogsaa søges hos Folketinget. Juliforfatningen havde ikke skabt Fred. Der var kommet Fanfare ind i Venstres Melodier. Det hang sammen med den voksende Selvfølelse hos Bonden; Tidens Fylde dæmrede for »Transtøvlerne« paa deres March frem til Oplysning og Anseelse. Det hang ogsaa sammen med Grundtvigianismen. Der kom langsomt en ny Klang i Folketingsdebatterne. Ordet *Parlamentarisme* spøgede oftere og oftere. Medens det i den nationalliberale Periode faktisk var anerkendt, at et Ministerium ikke kunde direkte styrtes af et Folketingsflertal, kunde man under Hærlovens Behandling høre en Minister som Raasløff erkende, at »de lovgivende Forsamlinger havde fuldkommen Magt og Myndighed til paa en hvilken som helst Tid at fjerne en Regering, der ikke besad deres Tillid«. En anden Minister, E. Rosenørn, udtalte 1870, at det kompakte Flertal ejer Retten til

*) se S. 8 ff.

Satirisk Tegning i Anledning af Hestgardens Afskaffelse.
»Pjerrot«, 1866, 13. Maj.

Magten. Og fra Venstres Side hejste Berg under den sidste Debat om Ministeriet Frijs Maj 1870 aabent Parlamentarismens Fane: »Den Dag skal komme, da det ikke længere er en Illusion, at et Flertal i Folketinget skal faa Indflydelse paa, hvorledes et Ministerium skal dannes og skal handle«.

Denne *Angrebslyst* sporedes ogsaa i Behandlingen af Budgettet, og den Mand, der siden skulde sætte den sejgeste Modstand mod Venstres Krav, Estrup, mærkede den og tog sit Parti. Under Striden om Hestgarden og Adjudanterne 1866 (der førte til Livkorpsets Nedlæggelse) skrev han til sin Fætter: »Denne Tendens til at misbruge Finansloven til derigennem at organisere og administrere, hvorved den anden ligeberettigede Statsmagt (Kronen) skydes til Side, maa standses — ellers vil det lidt før eller senere komme til et voldsomt Brud.« Folketinget begyndte at gøre Brug af et Middel til at udvide dets Omraade, som Grundloven hjemlede, *Nedsættelse af parlamentariske Kommissioner*. 1868 foreslog Venstre en saadan til Undersøgelse af den civile Administration; men Fonnesbech, der ellers hørte til de fredsommeligste Ministre og f. Eks. i Indkomstskattespørgs-

maalet bøjede sig lydigt for Rigsdagen, gik imod i voldsomme Udtryk og fik den forkastet ved sin egen Stemme. »Resultatet vilde blive,« sagde han, »at Folketinget igennem en saadan Kommission vilde faa en Overmagt, ikke blot ligeoverfor Landstinget, men ligeoverfor Regeringen.« Kort før Ministeriets Afgang 1870 vedtog Folketinget, at Departementscheferne i flere Ministerier skulde afskaffes og erstattes med Generalsekretærer »for at lette Overgangen til en virkelig parlamentarisk Regering«.

Der var en tydelig Bevægelse i Gang for at sætte Folketinget højt paa en Førsteplads. Hvorvidt dette var i Overensstemmelse med Juliforfatningens Bogstav og Aand, skal ikke drøftes her. Vist er det dog, at naar disse Bestræbelser kom overvejende fra Forfatningens Modstandere, maatte dens Venner samles om en lempelig og langsynet Hævdelse af dens Grundlag, der var og blev Oktoberforeningstanken. Men dette skete ikke. Ministrene gennemtvang Gang paa Gang ved Trusel om Afgang enkelte Love i Rigsdagen, og de viste hver for sig, især Estrup, baade Forhandlingsevne og Skarpblik. Men den Kendsgerning, at Politik til syvende og sidst er socialt og kulturelt Arbejde nedefter mod næste Lag og næste Slægtled, — den savnede Frijs og Estrup de aandelige Forudsætninger for at forstaa.

5. Estrups Gerning.

De Ministre, der bar Dagens Hovedbyrde i Rigsdagen, var Estrup, Raasløff og Fonnesbech, og det var ikke nogen ringe Gerning, de fik udrettet. Men af de tre var *Estrup* utvivlsomt den stærkeste Personlighed. Han gjorde straks ved sin Indtræden i Ministeriet et Indtryk paa sin Samtid af Styrke og Liv. »Han vil vel væsentlig blive Lederen i Rigsdagen, og han har Energi nok, men maaske vel megen Lidenskab,« skrev P. Vedel 1865. Det voldsomme, pludselige, der kunde være i Estrups Energiudfoldelse, omtales i det hele ofte i Samtiden. Man faar ogsaa af hans Rigsdagstaler det Indtryk, at her stod en Mand, der endnu ikke helt havde taget sit Temperament under Tugt, og hvis medfødte Herskervilje kunde slaa ud i Utide. Skønt Estrups fireaarige Ministertid blev en frugtbar Forhandlings- og Arbejdsperiode, var der sikkert hos ham, modsat hos Frijs, Raasløff og Fonnesbech, en personlig Irritation over for Rigsdagen, baade Folketingets Venstre og Landstingets Nationalliberale, som holdt sig siden og blev Baggrunden for hans tyveaarige Kamp mod Folketinget. Han viste den som Indenrigsminister bl. a. under den før omtalte Hestgardesag og under Stutterivæsenets gentagne Drøftelse i Rigs-

dagen, og hans Sammenstød med Mænd som Krieger og Lehmann var ofte bitre i Tonen.

Estrup vilde arbejde, og han gjorde det. Der laa en Række færdige og ufærdige Love efter ham, da han gik af i September 1869, fordi hans Læge kategorisk erklærede, at han var en Dødens Mand, hvis han blev ved. Man har maaske til Tider overvurderet dette Arbejde, i hvert Fald ikke sondret mellem Estrups eget og det, andre gav, men Æren bliver stor nok endda. I den Mæglergerning, som Estrup her øvede Tingene imellem, laa virkelig en Udvikling af Juliforfatningen, hvis Skaber han var. Et andet Spørgsmaal er, om han satte noget ind paa at fyldestgøre Forfatningens Forudsætning, Landboernes Samvirken. Der foreligger intet om, at han gjorde det ved Ministeriets Dannelse; — gjorde han det i sit Arbejde?

Der er tre *Hovedlinier* i Estrups Gerning, Kommunalvæsenet, Jernbanerne og den sociale Lovgivning. Paa det første Omraade var Forholdet det, at kun Hovedstaden havde faaet en Forfatningslov (af 1857), derimod havde Landets øvrige Kommuner kun faaet Valglove (1855 og 1860), bortset fra en mindre Ændring i Købstadsanordningen 1862, og Ordningen af det ved Grundloven tilsagte Selvstyre stod endnu tilbage. Kort efter sin Tiltræden gennemførte Estrup en ganske demokratisk Ændring i Reglerne for *Borgerrepræsentantvalg* i København, men det var en Genganger fra Tillischs Tid og byggede paa Kommunalbestyrelsens eget Ønske, saa den kan ikke med Rette tillægges Estrup. Denne forelagde derimod November 1866 samtidig to Lovforslag til *Ordning af Land- og Købstadkommunernes Styrelse,* og heraf maa det første anses for Estrups egen Skabelse; — han var jo en skolet Amtsraads- og Kommunalmand. Han opgav den i Junigrundloven forudsatte øverste Fællesstyrelse for By og Land, som havde beskæftiget Rigsdagen i Monrads Periode, og han byggede den Amts- og Kommuneforfatning op, som i Hovedtrækkene gælder endnu. Derimod vilde han ikke røre ved Valgretsbestemmelserne og modsatte sig bestemt Bergs Ønske om at demokratisere dem. Forslaget gik i det hele ret jævnt gennem Rigsdagen og blev Lov 1867. Det betød en meget maadeholden Udvidelse af Kommunens Selvstyre, og Venstre var langtfra tilfreds, medens Højremænd i Landstinget udtalte deres Glæde over, at man ikke gik videre. Det var især Amtsraadets Ret til Kontrol og Amtmandens Sæde i det, der vakte Uvilje hos Bønderne, og det var aabenbart kun Oktoberstemningen, der gjorde Forslagets Gang saa forholdsvis let. Nogen ny politisk Tanke eller nogen højsindet Indrømmelse til Bonden laa der ingenlunde i denne Lov.

Købstadforslaget var til Dels bygget over Udtalelser fra jyske Køb-

stadkommunalbestyrelser og stod øjensynligt ikke Estrups Hjerte saa nær. Det gik oprindelig kun ud paa at udvide Kommunens Ret til at bestemme over egne Penge og simplificere Styrelsen ved at samle den hos Kommunalbestyrelsen, derimod vilde Estrup hverken røre ved Valgbestemmelserne eller ændre Toheden i Bestyrelsen med særskilt Magistrat og Borgerrepræsentation. Folketinget stillede Krav om en vidtgaaende Ændring af hele den kommunale Styrelse med Ophævelse af Toheden og med folkevalgte Borgmestre, og der vedtoges i denne Retning et Forslag, som Estrup kun delvis tiltraadte. I Landstinget gik de Nationalliberale, især Krieger, voldsomt baade mod Estrup og Folketinget, og det varede to Aar, før Loven udkom 1868 i en Skikkelse, der i væsentlig Grad var præget af Rigsdagen, men ikke havde givet Byerne de folkevalgte Borgmestre, de først fik et halvt Aarhundrede senere.

Estrups kommunale Gerning gik afgjort i konservativ Retning. Paa *Jernbanernes Omraade* var han radikal, og han gjorde sig ved sin Imødekommen her populær, især hos de jyske Bønder. Hans Standpunkt, der faldt mange Nationalliberale for Brystet, var det, at man ikke skulde gruble for meget over Rentabiliteten, men resolut bygge Baner, hvor de savnedes, og han fik her Ret af Udviklingen. Det jyske Jernbaneproblem var for saa vidt afgjort før hans Tiltræden, som Østbanen havde sejret over Midtbanen, og Monrad havde i sit Forslag fra 1860 afstukket de kommende Linier ogsaa i det øvrige Land. Estrup var ikke nogen begejstret Tilhænger af Østbanen, men den var fastslaaet, og den maatte da gennemføres konsekvent. Han var derfor imod de Forsøg, der gjordes paa at drage Linien over i vestlig Retning, og foretrak Sidebaner fra Østlinien mod Vest. Ud fra dette Synspunkt fik han 1866 Hovedbanen draget længere ind mod Aarhus og 1868 vedtaget en Sidebane til Silkeborg. Samtidig med den sidste gennemførte han under almindelig Samstemning Banen gennem Vendsyssel og mod stærk nationalliberal Modstand Banerne Lunderskov-Esbjerg, med Anlæggelse af en Havn ved sidstnævnte By, og Holstebro-Esbjerg. I *Esbjergs* Skabelse ligger en af Estrups Hovedbedrifter. Ideen var ikke hans egen, men han gennemførte den mod stærke Kræfter i Rigsdag og Presse med den Blanding af Optimisme og Nøgternhed, der gør den gode Forretningsmand. Det virker ejendommeligt nu at læse i »Fædrelandet« og Alfr. Hages Taler, at der aldrig vilde blive nogen Omsætning ved Esbjerg!

I det sydsjællandske Jernbanespørgsmaal var Estrups Berømmelse noget mindre. Ingeniør Krøhnkes store Sylholm-Projekt fra 1864 blev kun en Sæbeboble, og da derefter det sjællandske Jernbanesel-

Anlæggelse af Havnen ved Esbjerg 1870.
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 11. Bd.

skab skulde have Koncession, var der delte Meninger om Retningen: enten direkte over Køge, fra Roskilde eller fra Ringsted. Estrup hældede til den direkte Køgelinie, men indtog ikke noget fast Standpunkt, og Resultatet blev et Alternativ, der efter Selskabets Valg førte til Kompromis-Linien Roskilde-Køge-Vordingborg. Det er af Interesse at se, at Selskabet opgav Ringstedlinien, fordi Jordsmonnets Beskaffenhed vilde gøre den dyrere end den valgte.

Den tredie Mærkepæl i Estrups Jernbanepolitik var Statens Overtagelse af de jysk-fynske Jernbaner 1867. Men her havde han ikke Initiativet. Hans Forslag gik ud paa, at det sjællandske Jernbaneselskab skulde overtage ogsaa de jysk-fynske, hvor Aktierne var paa engelsk Haand. Det var den tidligere Indenrigsminister J. C. Jessen, der i Landstinget formede Oppositionens Ønsker i et Forslag om Statens Overtagelse af Banerne, som Estrup gik ind paa, — det har vistnok i Virkeligheden svaret til hans Ønske.

Esbjerg er Estrups store Bedrift paa Trafikvæsenet. Ud derover fik han mest Betydning ved at bringe Kulsyre ind i Arbejdet. Han fulgte Monrads Linier videre med hensynsløs Stiftervilje, og han fik Ry i sin Landsdel som en rask Mand.

Det sociale Lovgivningsarbejde optog endnu ikke Rigsdagen stærkt. Der stod for mange tilbage af de rent konstruktive Reformer, og Om-

sorgen for Samfundets mindste var ikke blevet den Hovedopgave, som Industrialiseringen og Socialismen senere gjorde den til. Der var dog en voksende Fornemmelse af, at der trængtes til Hjælp her, og Mænd som Zytphen-Adeler og Provst H. C. Sonne arbejdede hver paa sin Vis derfor. Regeringen gjorde en selvstændig Indsats i disse Forsøg, da Fonnesbech 1868 forelagde et Lovforslag om Oprettelsen af en af Staten sikret *Anstalt til Forsorg for Alderdoms og Døds Skyld*. Man giver almindelig Estrup Æren for dette Forslag, hvad dog kun til Dels er rigtigt. Estrup havde utvivlsomt Sympatier i denne Retning, og han var ikke som adskillige af de Nationalliberale hildet i doktrinære Betænkeligheder desangaaende. Men Æren for Fonnesbechs Forslag maa han dele med David. Denne havde som Finansminister syslet med Planen om en folkelig Forsikringsanstalt og September 1861 udskrevet en Priskonkurrence for det populæreste Skrift om Syge- og Alderdomsforsørgelseskassers Nytte og Vigtighed. Da Estrup blev Indenrigsminister, nedsatte han i Februar 1866 en Kommission under Davids Forsæde til Undersøgelse af Betingelserne for at oprette Sygdoms-, Alderdoms- og Livsforsikringsforeninger, og paa Grundlag af dens Betænkning forelagdes Forslaget af Fonnesbech, under hvis Omraade det hørte. Det gik ud paa Hjælp til Selvhjælp; gennem ugentlige Afdrag skulde Arbejdere og ligestillede sikre sig Udbetalingen af en Sum. Forslaget gik, hvad der formodentlig skyldes Estrup, noget videre, end det kunde motiveres af Hensyn til Arbejderne alene, og man tilsigtede bl. a. en Afløsning af Aftægtsvæsenet paa Landet.

I Landstinget støttedes Forslaget stærkt af David, der vedkendte sig den egentlige Paternitet, medens Andræ modsatte sig enhver Statsgaranti. De Nationalliberale, der navnlig repræsenteredes af Madvig, standsede imidlertid Loven, fordi man ansaa Sagen for umoden, og fordi man foretrak en Sammensmeltning af den ny Anstalt med den tidligere Livsforsikringsanstalt. Til Davids Beklagelse lod Regeringen sig paavirke af disse Betænkeligheder, og det Forslag om Livsforsikrings- og Forsørgelsesanstalten af 1871, som Fonnesbech siden gennemførte, betød et langt mindre Fremskridt. Der er ikke Tvivl om, at Davids og Estrups Tanke vilde have vist sig frugtbar, om den var blevet ført mere følgerigtig igennem, om det end med Rette blev indvendt imod den, at Arbejdernes Lønninger endnu ikke tillod Indskud i nævneværdig Grad.

Der kunde endnu nævnes adskillige Estrup'ske Love, Vejloven, Sandflugtsloven og det uigennemførte meget radikale Lovforslag om Skovtvangens Ophævelse. Han tegner sig i alt dette som en dybt konservativ Mand, der inden for det bestaaendes Ramme vil gøre

et anspændt Arbejde for at udvikle Landets Muligheder, som med personlig Indsats af Vilje og Temperament ikke viger tilbage for dristige Veje og Midler, men hvis Opfattelse af Selvstyre stadig er bestemt fra Kontorerne og Godset.

6. Valgmenighedsloven.

De to Opgaver i den indre Politik, der laa nærmest for, da Ministeriet Frijs traadte til, Grundlovssag og Hærlov, løstes forholdsvis let, og vi har ogsaa set, at Estrup havde Held med sig i Kommune- og Jernbanesagerne. Mindre let gik det ganske vist for Fonnesbech at trække Indkomstskatten i Land, og der var ogsaa andre pinlige Tvistepunkter, saaledes Teatret. Men de værste Anstødssten blev to Spørgsmaal, der vel eksisterede allerede ved Ministeriets Dannelse, men som dengang næppe følтes truende, *Valgmenighedssagen* og *Fæstesagen*. I Kampen for at ordne dem, da de først var rejst, maatte Regeringen vende Front til forskellig Side, først mod det nationale Venstre, saa mod det folkelige. Men i begge Tilfælde havde den Godsejerne imod sig, og den valgte sin Stilling til dem forskelligt i de to Sager og med forskelligt Udfald.

De kirkelige Frihedskrav, som Grundtvig havde rejst, var i levende Vækst, og de blev naturligvis kun stærkere understreget, efter som Grundtvigianismen mere og mere blev en venstrepolitisk Retning. Sognebaandsløsningsloven af 1855 følтes ikke mere tilfredsstillende, og til en Krise kom det, da *Vilh. Birkedal* 1865 blev afskediget som Præst i Ryslinge, fordi han havde angrebet Kongen og Ministeriet Bluhme. En Del af Menigheden fastholdt ham som Sjælesørger og samledes om ham i den ny Nazarethkirke, og det blev nu et Ønske, der næredes især blandt Grundtvigianerne, at denne Menighed skulde kunne vedblive at staa i Folkekirken. Tanken om en Lejlighedslov for Birkedal alene afvistes, Sagen blev mere og mere et vidtrækkende Principspørgsmaal, og der rejstes fra Kirkens Ledelse og fra den spirende indremissionske Bevægelse stærk Modstand mod Tanken om Valgmenigheder. Efter et tidligere Forsøg indbragte Sofus Høgsbro og nogle andre i November 1866 et Forslag i Folketinget, der gav en Kreds af 20 Familier Ret til at oprette en Valgmenighed inden for Folkekirken. Kultusminister Rosenørn-Teilmann afslog at lovgive herom, før Kirken efter Grundlovens § 75 havde faaet en Forfatning, og gød hermed Olie paa Ilden; thi en Kirkeforfatning var fra gammel Tid et Skræmsel for Grundtvigianerne. Hall støttede Loven til Bispernes Harme. J. A. Hansen, der havde fjernet sig fra sin Ung-

doms grundtvigske Sympatier, udtalte sig bredt folkeligt; han nærede ikke nogen dyb Interesse for Sagen, men gik med til Loven, da der indsattes en Bestemmelse om, at Valgmenighedspræsten skulde have kongelig Stadfæstelse. Denne Begrænsning, der ogsaa krævedes af de Nationalliberale, accepteredes modstræbende af Høgsbro, men Landstinget standsede Lovforslaget sidst i Marts 1867.

Vilh. Birkedal.
Fotografi fra 1860erne.

Bevægelsen i Landet blev stærkere og stærkere. Biskopperne med Undtagelse af P. C. Kierkegaard i Aalborg og de allerfleste lavere Gejstlige var imod Loven og krævede i hvert Fald først Kirkekommission. Godsejerne gjaldt det samme, og Kongen var i Samstemning med sin Konfessionarius Biskop Martensen af en lignende Mening. Frijs, der selv var uden stærk kirkelig Sympati, men bl. a. gennem Svogeren Carlsen stod i Forbindelse med grundtvigske Kredse, synes at have vaklet. Juli 1867 afgik Rosenørn-Teilmann som Kultusminister, og Frijs henvendte sig i Sommerens Løb først til en Modstander af Valgmenighedsloven, men tog derefter sit Parti i modsat Retning, idet han bad Biskop Kierkegaard indtræde. Under den tidligere omtalte Strid med Kongen angaaende Generalerne i August s. A. gjorde Frijs det til en Betingelse for at blive som Konseilspræsident, at Kierkegaard overtog Kultusministeriet, og han lovede denne at gøre Lovens Gennemførelse til Kabinetsspørgsmaal. Kierkegaard gav da efter trods mange Betænkeligheder.

P. C. Kierkegaard var en af vor Kirkes største Begavelser, en glimrende Taler, en dyb og vidtfavnende Aand og en Mand med den ømtaaligste Samvittighed. Han havde allerede 1866 til sine Medbispers store Harme udtalt sig for en Valgmenighedslov, som han mente nødvendig just for at holde Folkekirken sammen. Men han

var svag af Helbred, og hans teologisk-dialektiske Veltalenhed syntes ikke egnet for Rigsdagen.

Man valgte den Udvej at forelægge en Valgmenighedslov, samtidig med at man paa Finansloven søgte Bevilling til en Kirkekommission. Udsigterne til Resultat var dog ikke lyse; thi Forslaget havde flere Indskrænkninger, end Folketingets Grundtvigianere syntes om, og samtidig voksede Modstanden i Landet. Bisperne indsendte en Protestskrivelse til Rigsdagen Februar 1868 efter Aftale med Højre i Landstinget; den var overvejende præget af Martensens Aand og brugte meget skarpe Udtryk som »forvanske Kirkelæren«, »udbrede Sektvæsen« og »til sidst ødelægge Folkekirken«. Privat betegnede dog en Biskop som Chr. T. Engelstoft i Odense Forslaget som »temmelig uskyldigt«.

P. C. Kierkegaard.
Fotografi fra 1880erne.

Det lykkedes i Folketinget at naa Overenskomst mellem Kierkegaard og Flertallet, men da Lovforslaget i Februar kom til Landstinget, gik Majoriteten her imod. Af de Nationalliberale var egentlig kun Ploug, der i »Fædrelandet« i det hele kæmpede jævnsides Grundtvigianerne, villig til at gaa med. C. C. V. Liebe henviste til at nøjes med Hjælpepræster, Lehmann og Krieger var stærkt betænkelige. Godsejerne var Modstandere; kun W. Haffner opfordrede klogt til at reformere i rette Tid, hvis ikke en voldsom Kamp skulde skylle for meget bort, som man ønskede at bevare.

Kort efter traadte Kierkegaard tilbage under Trykket af legemlig Svaghed og pint af Modstanden. Frijs syntes paa ny at vakle, men besluttede at staa fast og udnævnte den tidligere sønderjyske Provst *Aleth Hansen* til Minister, en retsindig, men parlamentarisk ganske ufyldestgørende Mand. Landstingsudvalget indstillede til Forkastelse, men Frijs erklærede Sagen for Kabinetsspørgsmaal og henviste til Statens hele indre og ydre Stilling. I Mødet den 22. April modtoges denne Erklæring af Flertallet med Overraskelse, men uden Skræk;

baade Madvig, Lehmann, Skeel og Krieger talte for at forkaste. Sagen gik dog til 3. Behandling, men Udsigterne syntes smaa, saa meget mere som Grundtvigianerne ikke var tilbøjelige til at gøre flere Indrømmelser. I sidste Øjeblik virkede dog Frygten for at tage en Ministerkrise paa et Spørgsmaal, der delte Partierne ud fra upolitiske Hensyn. Krieger er blevet bange for et stivere Godsejerministerium, mulig har P. Vedel advaret af Hensyn til Udlandet, Landstingets Formand M. P. Bruun virkede for Forlig, Estrup ogsaa af Hensyn til Jernbaneloven, — nok er det, i Mødet den 28. April 1868 vedtoges mod 7 Stemmer et Kompromis, der lod Anerkendelsen af en Valgmenighed bero paa Ministeriets Skøn og begrænsede Loven til 5 Aar, og Folketinget modtog dette Tilbud.

Nogen vidtgaaende Lov var det ikke, og Carlsen betegnede bittert det hele som ingenting. Men det blev faktisk en Ventil, der styrkede Folkekirken og brød Vej for meget værdifuldt. Over for megen Modstand og vistnok ikke ud fra nogen levende personlig Overbevisning havde Grev Frijs i ellevte Time staaet fast i sit Forsæt og skabt et af de Kompromis'er, der baner Vej for Livet. Det var Statsmands Gerning.

7. Fæstesagen og Ministeriets Afgang.

Fæstespørgsmaalet laa siden 1861 i aaben Begravelse. Tvangsafløsningen var strandet i Halvtredserne, utvivlsomt mere paa Godsejernes Modstand end paa de nationalliberale Regeringers Uvilje, og Monrads Lov af 1861 var bygget over et andet Princip, Reformeringen. Men Venstre havde udtrykkelig forbeholdt sig sin Fordring om Tvangsafløsning og Anerkendelse af Fæsterens Medejendomsret, og det kunde ventes, at den vilde blive fremsat paa ny, naar Forholdene var gunstige.

Oktoberforeningen havde da ogsaa maattet tage Stilling til Spørgsmaalet, men kun ved at udtale, at det burde løses ved Overenskomst, og at det ikke foreløbig var paatrængende. Enighed derom var der langt fra i Bestyrelsen; Zytphen-Adeler var vel tilbøjelig til at strække sig meget vidt over for Fæsterne, men til en Tvangslov ønskede han i hvert Fald paa Forhaand ikke at gaa, og J. A. Hansen havde derfor ogsaa til Hensigt ikke foreløbig at rejse Spørgsmaalet.

Uaktuelt var det ikke. Der var endnu ca. 50 000 Tdr. Hartkorn tilbage af uafløst Fæstejord, og der var store Godser, bl. a. paa Fyn, hvor den frivillige Afløsning forløb saa langsomt, at det vilde tage lange Tider, før Bunden var naaet, — om den nogen Sinde kunde

naas ad denne Vej. Hertil kom det lige saa væsentlige, at Fæsteforholdet stadig føltes som en Mindremandslod, som Bonden blev mere og mere utilbøjelig til at finde sig i.

Der var da ogsaa vedblivende Røre om Sagen. Allerede Januar 1866 var der Tale om, at Medlemmer af det folkelige Venstre vilde rejse Spørgsmaalet, og Maj 1868 blev det over for Fællesbestyrelsen i Bondevennernes Femtejuniforening foreslaaet, at *Tvangsafløsningen* skulde sættes paa Dagsordenen, hvad dog blev afvist som ubetimeligt. I det nationale Venstre drev Høgsbro og Balthazar Christensen paa, at man skulde tage Initiativet, dels af saglige Grunde, dels og vel endnu mere, fordi man i Fæstespørgsmaalet saa et velegnet Middel til at splitte den forhadte Oktoberforening. Inden for det Tscherning'ske Venstre gjorde lignende Tilbøjeligheder sig gældende, og det blev det, der kom først, idet Gert Winther i Oktober 1868 forelagde et Lovforslag i Folketinget om Tvangsafløsning. Det byggede paa Bondevennernes Forslag fra 1858 og gik altsaa uden om det Rigsdagsforlig, der 1856 faktisk var sluttet angaaende Fæstesagen, men som Godsejernes Modstand og Regeringens Følgagtighed havde forspildt. Estrup gik paa Regeringens Vegne skarpt imod Forslaget og kaldte det en Genganger, der havde sovet saa længe, at han havde glemt Mellemtiden. J. A. Hansen hævdede mod Hall og Frederiksen, men næppe med Rette, at Hovedskylden for, at Forliget i 1856 ikke traadte ud i Livet, var Regeringens. Han mente, Sagen nu var kommet uforberedt til Rigsdagen, baade han og Alberti foretrak den i 1856 skitserede Ordning, men han tilsagde — og maatte tilsige — sin fulde Bistand til en Løsning af Spørgsmaalet.

Gert H. Winther.
Fotografi fra ca. 1870.

Forslaget naaede ikke til anden Behandling, men nu var Sagen rejst, og den drøftedes livligt i Landet. Oktoberforeningen erklærede i Marts 1869, at Forhandlingen i Tinget havde vist, at en Afløsning kun kunde naas ved Overenskomst, og i April holdtes der et almindeligt Godsejermøde i København, uden at der dog vedtoges noget. I August skrev Stamhusbesidder Ove Sehestedt Juul: »Godsejerne vil ikke røre sig, førend Huset er styrtet ned over vore Hoveder,« — og hvis han derved tænkte paa et selvstændigt Godsejerinitiativ til Spørgsmaalets

Løsning, fik han Ret. Zytphen-Adeler, der sad i Landstinget, tænkte paa at indbringe et Afløsningsforslag der, men opgav det, da J. A. Hansen bestemte sig til at rejse Sagen i Folketinget.

Ved Agitationen før Valget September 1869 var Fæstespørgsmaalet blevet drøftet, og der havde paa ny vist sig levende Stemning for en Tvangslov. Taktiske Hensyn maatte raade J. A. Hansen til selv at tage Sagen i sin Haand. Han talte forinden med Oktoberforeningens øvrige Bestyrelse, men uden at træffe nogen nærmere Aftale. Ved Rigsdagens Aabning i Oktober anmeldte han sit Forslag og sendte det derefter rundt til flere Godsejere og Venstrepolitikere. Ogsaa Estrup fik det og sagde Forslagsstilleren sin Mening tydeligt nok, — han kunde ikke gaa ind paa Hovedpunktet, Fæstefamiliens Medejendomsret, og han mente, at Godsejerne maatte slaa Hænderne sammen af Forbavselse over, at sligt kunde fremkomme nu. Mere imødekommende udtalte Estrups Efterfølger som Indenrigsminister, Godsejeren og Officeren W. Haffner, sig; han fandt, at Forslaget delvis hvilede paa et diskutabelt Grundlag.

Den 1. December blev Forslaget forelagt. Det byggede paa Forliget 1856 og gik derfor mindre vidt end Winthers. J. A. Hansen sagde selv, at han vilde have foretrukket dette for sit eget, hvis det havde kunnet gennemføres i Landstinget, hvad han ansaa for umuligt. Der er ikke Tvivl om, at J. A. Hansen virkelig har haabet paa et Forlig med Landstinget og Regeringen, og der er Tegn til, at han har lempet sit Forslag noget efter Estrups Udtalelser.

Haffners Aabningstale den 13. December kom ham overraskende. Ministeriet havde bestemt at være imødekommende, men kun paa Betingelse af, at Godsejerne fik den Jord, der skulde tilfalde dem ved Afløsningen, aldeles frit som gammel Selvejerjord eller gammel Hovedgaardsjord. Han skitserede samtidig et helt Jordfrihedsprogram, men kun som Betingelse for at acceptere Tvangsafløsning, ikke som noget selvstændigt Tilbud. J. A. Hansen, der under hele Forhandlingen, som Monrad skrev, optraadte med lige saa meget Talent som Koldblodighed, opfattede ikke uden Grund Haffners Tale som en maskeret Afvisning, men bestræbte sig for at faa Sagen i Udvalg og til Landstinget, og dette lykkedes, bl. a. ved Hjælp fra Hall. De Nationalliberale, der fra gammel Tid stod teoretisk velvilligt over for Tvangsafløsningen, greb i Øjeblikket Forslaget som et Middel til at »ryge Oktoberræven ud«. De stolede paa, at Landstingets Godsejere vilde staa stejlt mod Loven, og at de selv vilde blive »Voldgiftsdommere«.

Det slog til. Efter længere Forhandlinger i Folketinget blev For-

slaget med en Del ret forvirrende Ændringer og i en Skikkelse, ingen ret vedkendte sig, sendt til Landstinget. Mellem Jul og Nytaar havde J. A. Hansen faaet Støtte paa et stort Fæstermøde i Ringsted, hvor Zytphen-Adeler talte, men Vinden i Landstinget var ikke gunstig. Regeringen var aabenbart usikker. Baade Frijs og Haffner mente, at Spørgsmaalet maatte løses, men den Imødekommenhed, der mulig var hos dem, neutraliseredes af Estrup, der kom til København for at bekæmpe Forslaget og kun ved et Tilfælde ikke kom til at tage Ordet i Landstinget direkte mod Haffner. I Udvalget gik han skarpt mod denne og Regeringens Jordprogram, og Flertallets Indstilling, der samlede baade Godsejere og Nationalliberale, gik ud paa at standse Sagen ved en Dagsorden. Haffner følte sig fornærmet over dennes Motivering, og det endelige Resultat blev en af Lehmann foreslaaet Form, der fastholdt Statens Ret til at kræve Fæstegodset afløst og ønskede Initiativet hertil taget af Regeringen. Lehmann havde da Fortjenesten af, at der dog kom et teoretisk Resultat ud af Sagen, men i øvrigt var Tvangsafløsningsloven paa ny strandet — strandet over for en Godsejermodstand, der fik sin Nerve fra Estrup, og som følte sig af Grev Frijs som et Mistillidsvotum.

Indenrigsminister Haffners og J. A. Hansens Bestræbelser i Folkethinget for at bringe Fæstetvangsloven fremad.

Satirisk Tegning i »Folkets Nisse«, 1869, 18. December.

Dette skete i Begyndelsen af Maj. Kort efter stillede J. A. Hansen sit Mandat i Oktoberforeningens Bestyrelse til Raadighed, men man ønskede hans Forbliven. Imidlertid var det efter det voldsomme Brud paa det parlamentariske Samarbejde uvist, om Foreningen kunde vedblive at bestaa. Godsejermedlemmerne af Bestyrelsen opfordrede Godsejerforeningen til et Fællesmøde angaaende Fæstesagen, men dens Bestyrelse svarede afvisende. Zytphen-Adeler besluttede da Kredsafstemning om *Foreningens Ophævelse,* der vedtoges med 112 Stemmer mod 19.

Men da det skete i Juli 1870, var *Ministeriet Frijs* allerede *faldet* og et nyt dannet.

Den Regering, hvis afgangne Indenrigsminister tog Styret fra den i Landstinget, var allerede da døende. De sidste Ministerudnævnelser havde ikke styrket Frijs, især ikke Emil Rosenørns Ophøjelse til Kultisminister efter Aleth Hansen, — han var kendt som Modstander af Valgmenighedsloven og maatte i Øjeblikket virke som en Udfordring til Venstre. Raasløff, der jævnsides Estrup havde været Kabinettets Sjæl, var knækket af det vestindiske Nederlag og traadte ud i April. Frijs var personlig træt og ønskede Fred. Haffners valne Forligsforsøg i Fæstesagen var bristet, bl. a. ved Estrups Indgriben, og Frijs har ikke villet eller kunnet tage Ledelsen, som han gjorde det i Valgmenighedssagen. Nu tydede alt paa ny Kamp. Oktoberforeningstanken var kvalt, Folketinget i stigende parlamentarisk Selvfølelse, de økonomiske Tvistepunkter flere og flere. Godsejernes »Lykketime« var ved at rinde ud. Der maatte vælges, vælges anderledes skarpt end i 1865, mellem Bønder og Embedsmænd. Der var i hvert Fald kun een Godsejer, der var stærk nok til at staa ene, og det var Estrup, men han vilde foreløbig ikke ind i Regeringen mere. Saa valgte Frijs at lade sig fælde af Folketinget, og han fik en for et Godsejerministerium skøn parlamentarisk Død.

Folketinget havde udstemt nogle i sig selv ubetydelige Bevillinger til Forstærkningen og Indkaldelse af en Reserveaargang. Landstinget satte dem ind igen, og Frijs erklærede, at han gjorde deres Vedtagelse til Kabinetsspørgsmaal. Han føjede imidlertid til paa N. C. Frederiksens bestemte Spørgsmaal, at han vilde gaa i hvert Tilfælde ved Samlingens Slutning, og dette berøvede ham de Stemmer fra Mellempartiet, han ellers kunde have faaet, og som vilde have reddet hans Ministerium. Berg hejste aabent Parlamentarismens Fane, og J. A. Hansen gjorde op med Kabinettet i et historisk Tilbageblik. Aabningen (han vilde ikke bruge Ordet Kløften) mellem Tingene var blevet større og større, og Ministeriet, som var et udpræget Landstingsministerium, kunde ikke fylde den. Vistnok ventede J. A. Hansen at komme i Betragtning ved et nyt Ministeriums Dannelse, — men hans Tale var, selv bortset herfra, et slaaende Bevis paa Oktobertankens Nederlag.

Ministeriet faldt, og det fik Mæglerens sejrløse Død. Fra Højre hed det sig, at det havde bukket for Folketinget, fra Venstre, at det havde lænet sig til Landstinget. Alt i alt havde det gjort et trofast og ærligt Arbejde, men der var ved dets Fødsel og dets Forudsætninger en Brist, som ikke blev helet. Det havde ikke kunnet eller ikke villet samle de Magter om sig, hvorpaa dets Tilværelse skulde bero,

og nu samledes de i modsat Retning. Under Lyden af marcherende Masser raadslog Højres Førere om det ny Ministerium. Naar Juliforfatningens Samvirken af Landbrugets smaa og store var forspildt, hvor laa da den konservative Politik? Fra de gamle Bondevenner til Højskolernes Grundtvigianere, til Tschernings Bjørnbakkere, til de ny Lag, der uset spirede frem i By og Studereværelse, — fra alle Sider groede ny Vilje og nye Krav, nye Kilder sprang og vilde skylle det gamle bort. Hvor var Statsmanden, der nu kunde samle og dige?

Hvis den bekymrede Konservative havde kunnet spørge Fremtiden, havde han faaet et Svar, der rummede nye Gaader og ny Tvivl.

Yderst i Horisonten hævede sig langsomt Skyggen af en rank, tør, knoglet Skikkelse: Estrup.

LITTERATUR

Aarene 1864—70 indleder den Periode af vor nyeste Historie, da den trykte historiske Litteratur — ud over Aviser og Pjecer — bliver fattigere og fattigere. Af Grundlovskampen 1864—66 findes en for Rigsdagsforhandlingernes Vedkommende udtømmende og med Benyttelse af saa godt som alt tilgængeligt Materiale skrevet Fremstilling i *N. Neergaard:* »Under Junigrundloven« II (1916). Af Ministeriet Frijs' indenrigske Politik findes derimod ingen samlet Skildring udover de nødtørftige Data i *S. B. Thrige:* »Danmarks Historie i vort Aarhundrede« II (1889). De fyldigste Oplysninger fra samtidige giver »A. F. Kriegers Dagbøger 1848—80« III—IV (1921) fra nationalliberale Synspunkter, »Sofus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger« ved *H. Lund* I (1923) fra det nationale Venstres Side, og *J. A. Hansen:* »Mit Tilsvar« (1865), *Joseph Michaelsen:* »Fra min Samtid« II (1893) og *J. J. Nielsen:* »G. F. O. Zytphen-Adeler« (1910) fra Oktoberforeningens. Spredtvis findes Meddelelser til Tidens indre politiske Historie i »Monrads politiske Afhandlinger« I—II (1869—80), »Af A. F. Tschernings efterladte Papirer« I—III (1876—78), »C. G. Andræs Taler i Udvalg« ved *Flemming Dahl* I—II (1933—34), *C. St. A. Bille:* »Tyve Aars Journalistik« III (1877), »J. A. Hansens efterladte Papirer« (1878—79), *H. L. Martensen:* »Af mit Levned« (1882—83), *V. Birkedal:* »Personlige Oplevelser« I—III (1890—91), *C. E. van Dockum:* »Livserindringer« (1893), »Af Orla Lehmanns Papirer« (1903), »Fru J. L. Heiberg og A. F. Krieger: En Samling Breve 1860—89«, udg. af *Aage Friis og P. Munch* (1914—15), »Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—79« ved *Aage Friis* I—II (1921—25), *Klaus Berntsen:* »Erindringer fra Barndom og Ungdom« (1910), *Alfred Bindslev:* »Konservatismens Historie i Danmark fra 1848 til 1936« I (1936) og *Fred. Nørgaard* og *Hans Jensen:* »Venstres Historie i Danmark gennem hundrede Aar« I (1937). Om enkelte politiske Førere kan læses i *Zodiacus:* »Parlamentariske Stjernebilleder« (1873), *V. Topsøe:* »Politiske Portrætstudier«

(1878), *H. Begtrup:* »Chr. Berg« (1896), *Frode Aagaard:* »C. Berg« (1929), *E. Henrichsen:* »Mændene fra Forfatningskampen« I (1913), *Ingv. Kieler:* »Førende konservative og nationale Skikkelser« I (1924), *K. G. Brøndsted:* »J. B. S. Estrup« (1925), *Tormod Jørgensen:* »A. F. Tscherning« (1938) og *Th. Thaulow:* »J. B. S. Estrup« (1940). Om Valgmenighedsbevægelsen se *L. Nyegård:* »Vilhelm Birkedal« I—III (1895—1912), *L. Koch:* »Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid 1848—98« (1898) og *A. Nørgaard:* »Grundtvigianismen«, I (1935).

IV

P. MUNCH

FORFATNINGSKAMPEN 1870—1901

FØRSTE AFSNIT

MINISTERIET HOLSTEIN 1870—1874 OG MINISTERIET FONNESBECH 1874—75

1. Det forenede Venstres Dannelse.

Forfatningen af 1866 var som skabt til Kamp. Den gav den almindelige Valgret Magten i Folketinget, en faatallig Overklasse Herredømmet i Landstinget. Dengang den blev til, betød dette, at Gaardmandsklassen prægede Folketinget, Godsejere og Embedsmænd Landstinget. Grundloven anviste ingen Udvej, naar de to Ting tørnede sammen. I det halve Aarhundrede, denne Forfatning kom til at gælde, bestod Modsætningen mellem de to Ting; til Tider var den saa skarp, at Forfatningen brast, til andre Tider mere afdæmpet.

De første fire Aar kom Kampen ikke til Udbrud. Forfatningens Skaber, Grev *C. E. Frijs*, Frijsenborg, følte det som sin Opgave at mægle mellem de to Ting. Folketingsflertallet var splittet i Grupper, og en af disse, J. A. Hansens Venner, bevarede fra Forfatningsforligets Dage Haabet om Samarbejde med nogle af Godsejerne.

Men vanskeligt var det allerede i disse Aar, og da de var gaaet, var Grev Frijs træt af at arbejde med den uløselige Opgave. Den 19. Maj 1870 gjorde han en ubetydelig Sag til Kabinetsspørgsmaal over for Folketinget og skaffede sig derved den ønskede Grund til at gaa af. Tre Muligheder forelaa nu: Folketingsministerium, Landstingsministerium eller et nyt Mæglerministerium med mere Tilknytning til Folketinget.

Paa et Venstreministerium tænkte hverken Kongen eller nogen af dem, der raadede ham. Samme Dag, Frijs gik, telegraferede Kongen til *Estrup*. Han kom, men sagde Nej af Helbredshensyn. Saa spurgte Kongen den 21. Maj C. C. G. Andræ, om han vilde danne en parlamentarisk Regering. Han afslog, og da Kongen talte om to Gods-

ejere, der stod Venstre nær, Holstein-Holsteinborg og Zytphen-Adeler, ja endog nævnede J. A. Hansen, advarede Andræ skarpt: »De Stole, hvorpaa d'Hrr. Berg—Hansen engang havde sat sig, kunde blive saa tilsølede, at Ingen længer vilde sætte sig paa dem«. I samme Retning udtalte Frijs og Estrup sig. Kongen henvendte sig efterhaanden til Fonnesbech, Nutzhorn, Haffner, Rosenørn; de svarede alle saaledes, at han opfattede det som Nej. Saa gik Kongen dog til *Holstein-Holsteinborg.* Grev Holstein havde Sympati for J. A. Hansen; han var uden Tro paa Militærvæsenet og havde over for Hærloven staaet sammen med Bjørnbakkerne; i Folketinget regnedes han til Mellempartiet. Men Estrup fik ham fra at forhandle med J. A. Hansen og til i Stedet at vende sig til de Nationalliberales Fører i Landstinget *A. F. Krieger.*

L. H. C. H. Holstein-Holsteinborg.
Fotografi fra ca. 1870.

Da han selv og de andre tidligere Godsejerministre ikke kunde eller vilde, ansaa Estrup det for *umuligt* at tilvejebringe et »anstændigt Godsejerministerium«; han frygtede det »Forfærdelige — et Ministerium J. A. Hansen« eller det »lidet Ønskelige — et Ministerium Hall«; Danmark levede, mente han, »af en vis Grad af Agtelse og Velvillie i Europa; forspildtes den ved et Ministerium af Venstre, var det usikkert, hvorlænge vi kunde bestaa«. Derfor vilde Estrup et Ministerium af Godsejere og Nationalliberale.

Grev Holstein gik da til Krieger. Denne krævede to af sine Meningsfæller: Hall og Fenger i Ministeriet. Dette blev Resultatet. *Holstein* blev Konseilspræsident, *Krieger* Justitsminister, *Hall* Kultusminister, *Fenger* Finansminister. Tre Godsejere traadte ind: *Rosenørn-Lehn, Fonnesbech* og *Haffner,* henholdsvis som Udenrigs-, Indenrigs- samt Krigsminister og midlertidig Marineminister.

For de Nationalliberale var det nye Ministerium en Oprejsning. Ministeriet Frijs syntes skabt mod dem; det havde overvejende Godsejerpræg, selv om de Nationalliberale øvede langt større Indflydelse

paa det end antaget. Nu traadte Partiets tre toneangivende Mænd ind, og de var de fire Godsejere langt overlegne i Arbejdsevne og i Anseelse. »Det kryber i mange Godsejere,« skrev Krieger til en Ven, »saalænge har de gaaet og skjældt de Doktrinære ud; men i Politikken gjælder det paa visse Punkter ikke at have for god Hukommelse.«

Dette nye Forbund mellem Godsejere og Nationalliberale hvilede ikke paa gensidig Sympati. Afgørende for Samarbejdet var den fælles Følelse, at Venstre stod saa lavt i Dannelse, at man ikke kunde være et Venstreministerium bekendt. Dertil kom Godsejernes Uvilje mod Venstres Fæstepolitik og de Nationalliberales Harme over Venstres Karrighed mod Embedsstanden.

I *Venstre* modtoges det nye Ministerium med dyb Uvilje. Man opgav fra nu af al Tanke om Samarbejde med Godsejerne. Allerede et Par Dage før Ministeriet Frijs' Afgang havde J. A. Hansen meddelt, at han vilde udtræde af Oktoberforeningens Bestyrelse; det store Flertal af Godsejere i Landstinget havde jo vendt sig mod den Løsning af Fæstespørgsmaalet, for hvilken denne Forening efter hans Mening skulde bane Vej. Nu gik hele Bestyrelsen af, og Foreningen opløstes. Forsøget paa at samle »store og smaa Bønder« var forbi; kun Zytphen-Adeler blev ved at samvirke med Venstre.

Derimod samledes nu J. A. Hansens Venner, det nationale Venstre og den lille Bjørnbakske Gruppe, til »*Det forenede Venstre*«. I Ministerkrisens Dage var der dannet et Ellevemandsudvalg for dem, som havde stemt mod Ministeriet; nogle af Mellempartiet, som her var med, trak sig nu tilbage, men de forskellige Venstregrupper valgte i Juni et staaende Udvalg paa elleve Medlemmer og offentliggjorde et fælles *Program* for det ny Parti. I det slesvigske Spørgsmaal satte man som Maal: Deling efter Folkeviljen uden Spire til ny Strid; om det skandinaviske Spørgsmaal sagde man, at der var delte Meninger inden for Partiet, men at alle dog ønskede aandeligt og materielt Samarbejde mellem de tre Lande, og at alle erkendte, »at en kraftig og forenet Modstand mod ydre Fjender, som de tre Riger forfatningsmæssig kunne enes om, vil være til Betryggelse for alle tre Riger«. Indadtil var Programmet: »*Folkets Selvstyrelse* under Anerkjendelse af den constitutionelle Konges grundlovsmæssige Særrettigheder, Grundtanken i Grundloven af 5te Juni 1849«. I 1866 sammensattes Landstinget saaledes, at det »lettere end tidligere vil komme i Uoverensstemmelse med Folketingets Flertal«, hed det, men: »Nu som før er det Folketinget, der har det constitutionelle Livs Løftestang; deraf at denne er tungere at magte, naar Landstinget er hæmmende, end naar det er hjælpende, følger, at der nu fordres større indre Kraft hos Folketinget end tidligere, men ikke at Folketinget skal slippe sit

16*

af Grundloven anviste Maal.« »Folketingets grundlovsmæssige Forret« med Hensyn til Finansloven giver det »Magt til at umuliggøre enhver Regjerings Bestaaen, som vil modsætte sig dets Bestræbelser, og saaledes efterhaanden at indføre som Regel, at Regjeringen til enhver given Tid repræsenterer de Anskuelser, som deles af Folkethingets Flertal, hvilket med andre Ord er Gjennemførelsen af den parlamentariske Regjeringsform«. Det var det Krav, hvorom Striden kom til at staa indtil 1901.

En Række *Reformkrav* føjedes til: Sparsommelighed, ligeligere Fordeling af Skatterne, Lettelse af Omsætningen, Fæstevæsenets Afskaffelse, Lens, Stamhuses og Fideikommis'ers Overgang til fri Ejendom, Hævdelse af Rigsdagens Myndighed i kirkelige Sager, øget Frihed inden for Folkekirken, faste Grænser for Statens Tilsyn med Skolen.

Det ny Parti fik 49 Medlemmer, lige op mod Halvdelen af Folketinget. I det mødtes J. A. Hansen og Gert Winther med Balth. Christensen, Krabbe, Høgsbro og Berg. J. A. Hansens Venner og det nationale Venstre var omtrent lige mange, Bjørnbakkerne kun nogle faa.

Mange Grundtvigianere forargedes højlig over, at det nationale Venstre saaledes gik sammen med »Oktobrister« og »Bjørnbakkere«. Vilhelm Birkedal, der stod de Nationalliberale nær, slog Alarm mod denne Alliance. »Danmarks Fremtid slumrer i dets Bondestand«, men denne maa bygge paa »en Kærligheds og ikke en Hadets, en Aandens og ikke en Kødets Magt«, ikke paa »Kroppenes Mængde og afgivne Stemmer«. Det var gaaet Aserne ilde, da de vilde bygge deres Borg ved Jætternes Hjælp, sagde han. Adskillige grundtvigske Præster gled da ogsaa snart over til de Nationalliberale. Men de fleste Højskolefolk, som havde deres Arbejde ude blandt Bønderne, blev ved at staa sammen med disse.

Foreløbig overskyggedes imidlertid Interessen for denne for Fremtidens Politik saa følgerige Partidannelse ganske af den fransk-tyske Krig, der brød ud en Maanedstid derefter.

Da Rigsdagen mødte om Efteraaret, var det nye Parti stærkt nok til at sætte *Christopher Krabbe* paa Formandspladsen og tage Ledelsen i Udvalgene; men i Samlingens Løb viste det sig svært at holde sammen, og ud paa Foraaret udskiltes Bjørnbakkerne. Det forenede Venstre var derefter 43, Mellempartiet 27, de Nationalliberale 15, Løsgængerne, hvortil Bjørnbakkerne regnedes, 16.

Samlingen 1870—71 blev forholdsvis fredelig. Der gennemførtes Love om Postvæsenet, om Politiet uden for København, om Vaccination, om Jagt og om Lønninger. Det lykkedes ogsaa Hall, om end med stort Besvær, at gennemføre en *Lov om de lærde Skoler,* hvorved

disse fik to Retninger: en klassisk med Græsk og Latin som Hovedfag og en matematisk-naturvidenskabelig.

Berg rejste i denne Samling et Krav, der først en Menneskealder senere gennemførtes: Kravet om *lige* og *almindelig Valgret* til Kommunalbestyrelser og Amtsraad. J. A. Hansen, der Aaret før havde set sin Fæsteafløsningslov strande i Landstinget, nøjedes dette Aar med et Forslag, der skulde hindre Nedlæggelse af Bøndergaarde, indtil Afløsningen kom, *J. C. H. Fischer* foreslog i Landstinget en Afløsningslov. Ingen af dem gennemførtes, men de aabenbarede saa dyb Uenighed blandt Godsejerne i Landstinget, ja inden for Ministeriet selv, at det følte s som en alvorlig Svækkelse af Ministeriets Stilling. Ved Samlingens Slutning gjorde Krieger op med sig selv, at Venstre var svækket ved indre Strid, men Ministeriet ikke mindre ved indbyrdes Uenighed om Fæstespørgsmaalet.

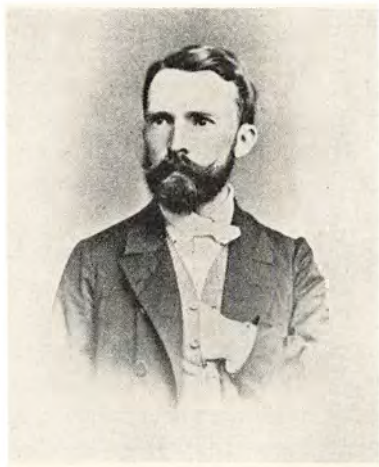

Christopher Krabbe.
Fotografi fra 1866.

I Samlingen 1871—72 kom *Fæstesagen* igen til at spille en Hovedrolle. Fonnesbech optog nu delvis J. A. Hansens Tanker om Forbud mod Nedlæggelse af Bøndergaarde, men Estrup gik haardt imod i Spidsen for Flertallet af Landstingets Godsejere. Men her stod Nationalliberale og Bondevenner sammen, og Loven vedtoges i Landstinget med 33 Stemmer mod 16. Da den kom til Folketinget, sagde den unge Godsejer *Jacob Scavenius,* der havde hørt til i Oktoberforeningen, at med denne Lov var Alliancen mellem Godsejere og Nationalliberale brudt. Men han tog fejl deri. Forbundet mellem store og smaa Bønder var saa stridende mod de sociale Forhold, at der kun havde behøvedes et Fæsteforslag for at sprænge det; Samarbejdet mellem Godsejere og Embedsmænd svarede i saadan Grad til den sociale Deling i Folket, at det holdt til meget mere end dette Forslag.

Nogle Love, der ikke var Genstand for Partistrid, gennemførtes: om Mark- og Vejfred, Konkursordningen, den lolland-falsterske Jernbane, københavnske Byggeforhold. Dertil en lille af Venstre foreslaaet Lov om udvidet Adgang til Brug af Kirkebygninger. Derimod strandede Kriegers Forslag om Lens- og Stamhuses Overgang til fri Ejendom og Fengers om Ændringer i Toldloven. Og ikke bedre gik det

Venstreforslagene om Præstelønninger og Præstevalg, om kommunale Valg og om Forbud mod fremtidig Tildeling af Adelskab, Titler og Ordener.

Samlingens politiske Hovedspørgsmaal blev imidlertid *Indkomstskatteloven.* Under Krigen i 1864 var der gennemført forskellige midlertidige Krigsskatter, deriblandt en Indkomstbeskatning. Den var fornyet siden, sidst i 1870 for to Aar, og Fenger vilde nu have den fornyet for to Aar til. Ganske vist balancerede Statens Indtægter og Udgifter i disse Aar med nogle og fyrre Millioner, men han mente, at der kun var Penge til de vedtagne Jernbaneanlæg, hvis man fornyede Indkomstskatten. Han fandt Modstandere baade i Landsting og Folketing; nogle, som Estrup, Andræ, Fischer, Jacob Scavenius, vilde først og fremmest af med Indkomstskatten, andre, som Berg, mente, at Skatterne i det hele kunde sættes ned; Pengene til Jernbaneanlæg, mente man, kunde delvis tages af det velforsynede Reservefond. Fenger gjorde Sagen til Kabinetsspørgsmaal, men uden Virkning. Loven faldt med 47 mod 45 ved en Afstemning, der sprængte alle Partirammer. Ikke blot Bønder og Godsejere, men ogsaa adskillige »dannede og halvdannede Mænd, der ellers pleje at tale og stemme forstandigt«, havde her været med, skrev »Fædrelandet« bagefter.

I Ministeriet var der nogen Tilbøjelighed til at gaa; Samlingen havde i det hele »været uheldig«, mente Krieger, Sammenholdet mellem Ministrene var slet; Holstein kunde ikke lede dem. Med Landstingets Godsejere var man efter Fæsteloven paa en daarlig Fod, med Folketingsflertallet var man i aaben Strid. Der taltes som sædvanlig om Frijs og Estrup, men ingen af dem syntes tilbøjelig til at træde frem. Kongen var bortrejst, og Fenger gik ind paa at blive, til Finansloven skulde underskrives 1. April. Saa gik han, og Holstein maatte midlertidig tage Finansministeriet. Først i Slutningen af Juni fik man en Ordning; Krieger overtog Finansministeret; den mest ansete af de yngre Nationalliberale, *C. S. Klein,* blev Justitsminister. Ministeriet beholdt saaledes sit Præg.

Socialismens Fremtræden.

Medens man saaledes gled jævnt frem mod den store Styrkeprøve mellem Regering og Folketing, brød to nye Bevægelser igennem, der vel ikke straks fik direkte Betydning for Rigsdagspolitikken, men som dog snart kom til at øve megen Indflydelse paa det politiske Liv. Den ene var den *socialistiske Bevægelse,* der greb Arbejderne, den anden det aandelige Omslag, der indlededes med *Georg Brandes'* første

Forelæsning, og som hurtigt blev bestemmende for store Dele af den akademiske Ungdoms Livsopfattelse.

Det industrielle Gennembrud, der begyndte efter 1864 (se dette Bd.: 6. Afsnit S. 573 ff.), havde i København skabt en talstærk Arbejderbefolkning. Omkring 1870 forringedes dennes i Forvejen haarde Livsvilkaar i ikke ringe Grad. Priserne steg, og Lønningerne fulgte kun langsomt med. Og dog følte Arbejderne, at man trængte til dem. Det var jo Opgangstider med stærk Udvidelse af Industriforetagenderne. Hidtil havde den fransk-tyske Socialisme ikke sat Spor i Danmark. I 1848 og Aarene nærmest derefter havde *Fr. Dreier* forkyndt socialistiske Teorier, men uden at vække større Opmærksomhed. Nu blev det anderledes. Det var *Kommunardkampene i Paris* Marts—Maj 1871, der satte de modtagelige Sind i Bevægelse. Branden tændtes af *Louis Pio,* en 30-aarig Akademiker og Løjtnant, ansat som Skriver i Postvæsenet. Han var af fransk Slægt, stemningsrig og fantasirig, Romantiker af Sind, let at begejstre, uforfærdet og ubekymret. Budskabet om Kommunardkampene greb ham dybt; Lassalle, der i de foregaaende Aar havde gennemagiteret Tyskland, blev hans Ideal. Overvældet af den Nød, der fandtes i den københavnske Fattigbefolkning, saa han ligesom i et Aabenbaringens Syn for sig det nye Samfund, hvor Ret og Lighed skulde raade. Han følte sig kaldet til dets Forkynder og Skaber i Danmark.

Louis Pio.
Fotografi fra 1875.

Endnu medens der kæmpedes i Paris, udsendte han første Nr. af sine »Socialistiske Blade«. Allerede her erklærede han, at Arbejdernes Krav skulde sættes igennem »*med* Loven eller — *uden* den«. Kommunens Nederlag brød ikke hans Forhaabninger. I et andet Nr. manede han Arbejderne til politisk og faglig Organisation, og i Juli 1871 begyndte han Ugebladet »Socialisten« med Mottoet: »Ingen Rettigheder uden Pligter, ingen Pligter uden Rettigheder«. Han havde

nu forladt Postvæsenet, men havde foreløbig fundet sig et Fristed som Huslærer hos Fru Berling, Berlingske Tidendes Ejerinde.

I farverige, stemningsbevægede Artikler skildrede »Socialisten« Uge efter Uge Arbejdernes Nød. »Paa samme Maade«, hed det, »som Slaveholderen lever Storborgeren af en hel Klasses Arbejde og benytter sin Kapital til at lade Mennesker trælle for sine Bekvemmeligheder; ligesom Slaveholderen har han et kraftigt Middel til at holde Gjenstridige i Tømme; men det er ikke Pisken, der kun sønderflænger Huden; det er *Sulten,* der raser i Indvoldene. Dog nu kommer Forskjellen; mens Slaveholderen maa frygte at miste sin Formue ved Slavens Selvmord, behøver ingen Storborger at ængste sig for Arbejdernes fortvivlede Gjerninger; hvad gjør det, om de skjærer Halsen over paa sig selv eller springer i Stranden, eller knuses af Maskiner eller dør af Svindsot; han taber jo ikke en Skilling. En Time efter kan han faa ny menneskelige Maskiner fra Arbejdsmarkedet.« »I mange Menneskealdre har Kapitalens Jernaag hvilet tungt paa vore Skuldre.« »Bag os ligger Sult og Usselhed, Uvidenhed og Trældom; foran os ligger Haabet om et lykkeligt Liv, beskinnet af Frihedens frembrydende Sol. Gid da vor Røst, som den vil lyde i disse Blade, maa finde Gjenklang i Eders Hjærter, gid den maa vække Eders kvalte Livslyst, samle de spredte Kræfter og føre vort Samfund frem mod det store Maal: alle Menneskers Tilfredshed og Velvære.«

Han opstillede et klart udformet *Program:* Eet Kammer udgaaet af den almindelige Valgret. »Intetsomhelst, hverken Storborger- eller Storbonde-Landsting«. Direkte Skatter til Afløsning af indirekte; fast begrænset Arbejdstid, Indskrænkning af Kvinders, Ophør af Børns Fabriksarbejde. »Fri og fælles Folkeundervisning.« »Opløsning af Hæren i dens nuværende Form.« »Ophævelse af alle særlige Arverettigheder«. Adskillelse af Stat og Kirke. »Større Uafhængighed for Kommunerne.« Han forkyndte Socialismens Lære om »alle Menneskers Ligeberettigelse til denne Verdens saavel aandelige som legemlige Goder«, men han forklarede den: »Vi fordrer ingen *Deling,* vi fordrer ikke fuldstændig *Ligestillelse* af alle Mennesker; men vi fordrer *lige Adgang* til Erhverv for alle«. Derimod gjorde han intet Forsøg paa at angive, hvorledes det socialistiske Samfund skulde bygges op; et Hovedmiddel synes han at have set i Produktionsforeninger af Arbejdere.

Pio fandt Hjælpere i sin Fætter *H. Brix,* der havde forsøgt sig som Musikhandler, og i en tidligere Skolelærer og Journalist af sønderjysk Fødsel, *Poul Geleff.*

Med overraskende Hurtighed fængede deres Agitation blandt københavnske Arbejdere. I August skabtes en dansk Afdeling af den marx-

istiske »*Internationale*«, der havde bestaaet siden 1864; i Løbet af en Maaned havde man 700 Medlemmer, inden længe 1800. Foreningen fik sine Love; Pio blev dens »Stormester«. I Oktober gav en Konflikt paa Københavns største Fabrikker, Burmeister og Wains Skibsværft, Anledning til et overvældende besøgt, af de voldsomste Stemninger præget Møde i »Fønikssalen«. Poul Geleff drog nu paa Turné i Provinserne. Arbejdere og Borgerfolk strømmede til, hvor han kom frem, sædvanlig blev det til Møder med flere Hundrede Deltagere; tit tog en Præst eller en af Byens Borgere til Orde mod ham, undertiden talte Arbejdere, snart for, snart imod. Ikke faa Afdelinger af »Internationale« stiftedes. I Vinterens Løb naaede man 9000 indtegnede Medlemmer, hvoraf 5000 i København, men mange betalte kun een Gang. Bevægelsen fik sin Slagsang, skrevet af *U. P. Overbye:* »Nu dages det, Brødre, det lysner i Øst«, med Omkvædet: »Til Arbejde, Liv eller Død«. Men sammen med den hurtige Fremgang gik mange Vanskeligheder; det kneb med Penge; Lederne stredes indbyrdes; det var svært at faa Lokaler til Møder og at faa Bladet trykt. Politiet advarede i Stilhed baade Værter og Bogtrykkere.

Det socialistiske Røre vakte megen Uro i de toneangivende Kredse. Man saa det i Skær af Begivenhederne i Paris. »Fædrelandet« angreb i voldsomme Ord; andre søgte at skabe en Modbevægelse; en letbevægelig Rigsdagsmand *Lucianus Kofod,* der havde hørt til det nationale Venstre, men nu var paa Vej til de Nationalliberale, fik oprettet »Dansk Arbejdssamfund« med Afdelinger rundt om i Landet; han og hans Venner opstillede et ganske vidtgaaende Arbejdsprogram, men de vilde bevare det kirkelige, nationale Grundlag. »Arbejderforeningen af 1860«, der lededes af den nationalliberale *C. V. Rimestad* som en væsentlig selskabelig Forening, holdt nu Diskussion om Arbejderspørgsmaalet. Siden sattes dette paa Dagsordenen ved *Industrimødet* i København 1872; selv ved Landboforeningsmøder drøftedes det ivrigt. Med eet Slag forstod man, at Industriens Gennembrud havde skabt et Arbejderspørgsmaal i Byerne, og at dette ogsaa vilde faa Betydning for Landarbejdernes Stemninger.

I Foraaret 1872 naaede Bevægelsen foreløbig sit Højdepunkt. »Socialisten« blev nu Dagblad. I Begyndelsen af April udbrød en Murerstrejke, der omfattede 2000 Svende. Det var kortere Arbejdstid, det gjaldt. Aviserne opfordrede ivrigt Mestrene til at sætte haardt mod haardt. Svendene havde ingen Strejkekasser at bygge paa, og de Indsamlinger, de foretog, bragte kun ringe Resultat. Til sidst besluttede Pio og hans Venner at holde et *Fælledmøde* Søndag den 5. Maj for at sætte Fart i Indsamlingerne og skræmme Modstanderne. 2. Maj kaldte »Socialisten« til Møde i en flammende Artikel: »Maalet er fuldt.« »Mi-

nistre, Magistrat, Politidirektør, Grundejere, Pengeposemænd,« hed det, »— alle har de faaet travlt med at sammensværge dem mod *Folket;* alle føler de, at nu gælder det at kvæle Frihedsspiren, ligegyldigt om det skal ske »med eller uden Loven«.« »Skal vi da som Lam lade os føre til Kapitalens Slagtebænke?« »*Nej, det kan Københavns Arbejdere ikke være bekendt!* Lad os derfor samle os. Regeringerne plejer jo hvert Øjeblik at holde Revue over de af deres Undersaatter, som de ved første Lejlighed vil ofre paa Krigsgalskabens Alter for at tilfredsstille deres Ærgerrighed. Lad os da engang holde Mandtal over *alle frie Arbejdere,* over Alle, som vil hjælpe os i Kampen mod Kapitalen; vi vil da faa at kende vor egen Magt og vore Fjenders Svaghed; samlede i Tusindvis vil vi stille vore Fordringer og love hverandre at staa Last og Brast, indtil Sejren er vor. Men Jer, I Guldets Dyrkere! I, de Fattiges Udsugere! Eder vil vi endnu *en* Gang tilraabe: »I har i Aartusinder iskænket os en bitter Livsdrik; vogt Jer nu, *Maalet er fuldt.* Lad der ikke komme en eneste Draabe til, eller — *det flyder over.*« Det var Meningen, at der skulde samles ind og vedtages en Henvendelse til Ministeriet om en Arbejdsminister, en Forligsinstitution og om Paalæg til Myndighederne om ikke at tage Parti under Arbejdskonflikter.

»Fædrelandet« gengav om Eftermiddagen Opraabet med Tilføjelsen: »Denne Udtalelse behøver ingen oplysende Anmærkninger. Anklagemyndighederne maa selv vide, hvad de have at gjøre.« Om Aftenen gik Politidirektør *V. C. Crone* til Justitsminister Krieger med Forslag om Forbud mod Mødet og Meddelelse om, at han agtede at anholde Pio, Geleff og Brix, der havde underskrevet Opraabet. Næste Dag var der Ministermøde; Krigsministeren var lidt betænkelig; han mente ikke at have Soldater nok; men det endte med, at man lod Crone handle efter Skøn; dog gjorde Krieger ham opmærksom paa, at han ikke kunde bære det, hvis Domstolene omstødte Forbudet. Crone vaklede, men besluttede sig dog den 4. Maj til at udstede Forbud, ikke blot mod det planlagte Møde, men mod alle fremtidige Møder af »Internationale« under aaben Himmel. Da Pio fik Forbudet, gik han til Kronprinsen, da Kongen var bortrejst. Kronprinsen henviste til Krieger, denne til Crone. Lørdag Aften besluttede »Internationale« at trodse Forbudet. Men Politiets Opdagere overværede Mødet, og om Natten arresteredes Pio, Geleff og Brix. Søndag Morgen kom »Socialisten« ud med en flammende Protest mod Forbudet; det stempledes som »grundlovsstridigt«, ensbetydende med at stille Arbejderne »udenfor Loven«. Men foran stod en lille Notits, indføjet i sidste Øjeblik af en af Medarbejderne: »Da d'Herr. Pio, Brix og Geleff er anholdt i Løbet af Natten, maa vi anmode vore Venner om at holde

sig Loven efterrettelig og *ikke møde*«. Men det virkede ikke. Ved Firetiden om Søndagen drog tætte Skarer af Arbejdere og nysgerrige mod Fælleden. Adgangen var spærret af Husarer og Politi, og alt Militær, der fandtes i Byen, holdtes rede. Mængden søgte at sprænge Afspærringen, Husarerne drev Folk tilbage, først med Skederne, siden med dragne Sabler; Politiet brugte Stavene; Mængden svarede med Stenkast; det opgjordes siden, at 74 Husarer og 23 Politibetjente var saarede, dog ingen alvorlig; Antallet af saarede Arbejdere kendes ikke. Mængden drog derpaa rundt i Byen og slog Lygter itu. Det opgjordes til 313 Glas i 40 Lygter.

Pio, Geleff og Brix tiltaltes nu for voldeligt Oprørsforsøg og holdtes foreløbig fængslede. »Internationale« vedblev at bestaa, og »Socialisten« fortsatte, men Murerstrejken brød snart sammen, og Bevægelsen svækkedes stærkt. Men den døde ikke. Fremtidig maatte man regne med Industriarbejderne som det næste Hold, der rykkede frem bag Bønderne.

3. Det litterære Gennembrud.

I Efteraaret 1871 begyndte *Georg Brandes* efter et Ophold i Frankrig og England sine Universitetsforelæsninger om Hovedstrømninger i det 19. Aarhundredes Litteratur. Indledningsforelæsningen var som et Kampraab. Den danske Litteratur er hendøende, siger han; at en Litteratur lever, betyder, at den sætter Problemer under Debat; den danske Litteratur gør det ikke. En Genrejsning maa ske under Feltraabet: »Vi vil den frie Tanke og den frie Humanitet«. »Det er ikke saa meget ydre Love, der behøver at forandres, om end ogsaa de, som det er den hele Samfundsbetragtning, som den yngre Slægt fra Grunden af maa omforme og oppløje, før en ny Litteratur kan skyde op. Hovedarbejdet vil blive gennem en Mangfoldighed af Kanaler at lede de Strømninger, som har deres Udspring i Revolutionen og Fremskridtsideerne, herind og at standse Reaktionen paa alle de Punkter, hvor dens Opgave historisk er endt.«

Store Dele af den akademiske Ungdom, for hvilken det foregaaende Slægtleds Ideer var blegnede, samledes om denne ny Forkyndelse. Snart stod en beundrende Kreds fast sluttet om Georg Brandes, ikke blot helt unge, men ogsaa nogenlunde jævnaldrende. I »Nyt dansk Maanedsskrift« slog Brandes og hans Venner til Lyd for de fransk-engelske Ideer, der udsprungne af det 18. Aarhundredes Tankeverden nu var ført videre frem og videnskabelig underbyggede. *Renan*, *Taine* og *Stuart Mill* var de Mænd, Georg Brandes skildrede som de

store Læremestre. Allerede i 1869 havde han udgivet Stuart Mills »Kvindernes Underkuelse« med varm Tilslutning til Kravene deri; nu udgav han Mills »Moral grundet paa Lykke — eller Nytteprincippet«. *Harald Høffding* skildrede fransk og engelsk materialistisk Filosofi og Velfærdsmoral, *J. P. Jacobsen* gengav og forsvarede Darwins Udviklingslære, som den havde fundet Udtryk i den 11—12 Aar gamle Bog om »Arternes Oprindelse« og den helt ny om »Menneskeslægtens Oprindelse«. Andre berettede om den engelske Historiker *Buckle*, der havde anvendt Udviklingssynspunktet paa Historien, endnu før Darwins Værker udgaves.

Georg Brandes.
Fotografi fra 1877.

En ny Digtning, der »satte Problemer under Debat«, begyndte at skyde frem. *J. P. Jacobsen* udgav »Mogens«, *Holger Drachmann* skrev i »Engelske Socialister«:

»Guds Død! Hvi kjende I ei Eders Styrke,
Hvi fordre I ikke med tusinde Stemmer
Af Guldkalven, som vore Bødler dyrke,
Et saftigt Stykke, en Mørbradsskive.«

Han hyldede som Martyrer de tre Kommunarder, der efter Kampene i Paris var henrettet paa Satory Sletten:

»Og Blodet, som sived paa Satorys Slette,
Det var en Sæd, som lagdes i Jorden;
Hvor den skyder op, kommer brandrøde Plette,
Naar den høstes ind, lyder Kampens Torden.«

»Hvor Ideen er Magten, Fremskridtet Retten,
Der vil Satorys Lig være Fane og Løsen.«

Det hele Gennembrud betød i første Række en *Frigørelse af dansk Aandsliv* fra den tyske Teologi og Filosofi, der trods al national

Uvilje hidtil havde været herskende i Danmark. Blikket vendtes nu mod det fri Vesteuropa, til hvis Politik man hidtil havde set hen uden at følge dets aandelige Udvikling. For de unge var det, som fik de et nyt Livssyn. I Stedet for Troen paa Kirkelæren traadte Erkendelsen af en lovbunden Udvikling, afgørende for Naturens Gang og Menneskenes Liv. Troen paa Menneskenes »frie Vilje« erstattedes af Overbevisningen om, at Menneskenes Vilje er aarsagsbestemt. Ansvarsfølelsen fik derved ny Karakter. De vante Forestillinger om gode og onde Mennesker, Helte og Skurke afdæmpedes ved Forstaaelsen af Menneskenes sammensatte, af ydre Forhold paavirkede Natur. Over for den paa religiøse Bud byggede Morallære satte man en ny Moral bygget paa Samfølelsen mellem Menneskene; den størst mulige Sum af Lykke for Menneskeheden blev Formaalet. Baade i Kunstens, Digtningens og Videnskabens Verden krævede man Sandheden, den tro Gengivelse af Virkeligheden, *Realismen*, i Stedet for den forskønnende Idealisme. Politisk og socialt optog man Ideerne fra 1789. Det var den samme Kilde, fra hvilken de Nationalliberale en Menneskealder før havde hentet deres Ungdomsidealer. Nu betød det Sympati for Bøndernes Kamp for Flertalsstyret og for Arbejdernes Krav om bedre Kaar. Den Ungdom, der her rykkede frem, følte det som en Pligt i alle Spørgsmaal at tage Plads længst til venstre.

Den Grundopfattelse, der saaledes skabtes, fik hos de enkelte forskellig Form og Begrundelse, hos nogle ændredes den i Aarenes Løb. Men i Hovedtrækkene bevaredes den i de følgende Aartier. Det var i akademiske Kredse, de nye Synsmaader slog igennem, og uden for dem havde hele dette Røre foreløbig liden eller ingen Betydning. Kredsen var i de første Aar ikke talrig. De ældre gik haardt imod, og en halv Snes Aar endnu fulgtes de af Flertallet af de yngre Akademikere. Men i den nationalliberale Verden følte dette Frafald i Akademikernes Lejr særlig haardt. De nationale Forhaabninger var brudt ved Frankrigs Nederlag, Folketinget vilde tage Magten fra »de dannede« for at give den til den uvidende Mængde, Socialisterne vilde rokke Samfundets Grundpiller. Nu kom Oprøret i »de dannedes« egen Lejr. Den unge *Radikalisme* angreb paa een Gang det nationale, moralske, religiøse og æstetiske Livssyn, paa hvilket man havde levet. Men de Nationalliberale gav ikke op. Da Georg Brandes i Februar 1872 udgav første Bind af »Hovedstrømninger«, brød et Uvejr løs. Carl Ploug stemplede i hvasse Artikler den ny Bevægelse som irreligiøs, unational, respektløs, men først og sidst som umoralsk; han slog den sammen med den Socialisme, Drachmann lovpriste. Selv *Monrad* tog til Orde, men langt roligere, mere overlegent end de an-

dre. Han hævdede over for Brandes, at i alt det, han forkyndte, var der lidet eller intet nyt; det var kun gamle Ideer fra det 18. Aarhundrede, som det foregaaende Slægtled havde prøvet og opgivet. Ogsaa mod J. P. Jacobsens Skildring af Darwinismen vendte han sig. Fra grundtvigsk Side angrebes med ikke mindre Iver de »fremmede« Tanker, der nu søgtes indført i Danmark.

Georg Brandes svarede skarpt, fuld af Ringeagt for Angriberne. Paastanden om Forbindelse med Socialismen viste han tilbage. De grundtvigske Angreb syntes at overraske ham lidt; han erkendte, at han, da han omtalte det danske Aandsliv, ikke havde haft den grundtvigske Bevægelse i sin Tanke, men han havde haft saa lidt Berøring med den. Over for Monrad viste han dog megen Respekt. Monrad havde spurgt: »Er du forvisset om, at Menneskeslægten ved at tilegne sig din Overbevisning vil gaa et Skridt fremad i Oplysning og Sædelighed?« Brandes gav til Svar: »Ja, derom er jeg forvisset. Ja, jeg svarer: Den Forvisning, jeg føler derom, er af samme Art som den, jeg føler om min egen Eksistens, om at der gives en Verden uden for mig, og om at Solen vil gaa op i Morgen.«

Just som Striden var paa sit højeste, døde *Hauch,* der beklædte Professorposten i Æstetik. Han efterlod en Erklæring om, at Georg Brandes burde være hans Efterfølger; men i de toneangivende Kredse var Harmen for stærk; Posten blev staaende ubesat. —

Op mod 1870 syntes de Nationalliberale nogenlunde at have forvundet Følgerne af den Svækkelse, Krigen i 1864 havde bragt dem. I Foraaret 1870 kunde de danne Regering sammen med Godsejerne. Men saa kom Frankrigs Nederlag. Og nu to Aar derefter stod de over for en overtallig Opposition i Folketinget, gærende Uro blandt de Arbejdere, der hidtil havde fulgt dem, og betydningsfuldt Frafald inden for den akademiske Verden, der havde været deres faste Borg. Men de tog Slaget op over hele Linien. Den politiske Kamp, der fulgte, fik sin Skarphed, just fordi de herskende Kredse følte det som en Kamp paa een Gang for den forfatningsmæssige Orden, den bestaaende Samfundsordning, de nationale Traditioner, det moralske og religiøse Livssyn.

4. Folketingsvalg og Finanslovsnægtelse 1872—1873.

I Efteraaret 1872 skulde der være Folketingsvalg. Det forenede Venstre indledede allerede i Foraaret *Valgkampen* ved Udsendelse af et nøje udformet Program. I Spidsen sattes Ordene: »Junigrundloven i dens fulde Omfang er Folkets moralske Ret«. Derefter fulgte Ho-

vedkravene: »I Henseende til borgerlig og politisk Lighed og Frihed bør enhver stilles lige uden Hensyn til Stand og Formue. Ubegrundede Forrettigheder afskaffes; alle for en sund aandelig og materiel Udvikling hæmmende Baand løses. En ligeligere Fordeling af Skattebyrden søges opnaaet.«

Dette udføres nærmere: Told paa almindelige Forbrugsgenstande skal lettes, paa Overflødighedsgenstande øges; Indtægts- og Formueskat bør indføres; lempelig Afløsning af Tiendebyrden; Afskaffelse af Fæstevæsenet; Lens, Stamhuses og Fideikommisgodsers Overgang til fri Ejendom; lige Valgret ved Kommunevalgene; Hævdelse af Rigsdagens fulde Lovgivningsret i kirkelige Spørgsmaal; øget Frihed i Folkekirken; fast Præsteløn, afgørende Indflydelse for Menighederne paa Præstevalg; Lettelse af Betingelserne for at danne Valgmenigheder; mere umiddelbart Forhold mellem Universitetet og Folket. Der skal »sikres Landet et efter dets Størrelse afpasset Værn« »under stadigt Hensyn til Nødvendigheden af, at de nuværende Byrder formindskes«; Stillingsvæsenet bør udelukkes; det Lighedsprincip, at alle vaabenføre skal uddannes, bør hævdes. Om Socialismen sagde man intet, saa lidt som om det litterære Røre. Over for Socialismen var Venstres Ledere tilbageholdne. Sofus Høgsbro skrev om Internationale og Pariserkommunen: »Man vil brænde og myrde, man vil angribe Kirke-Troen og Familje-Livet, man vil ikke blot en Omdannelse, men en Omvæltning af Samfundsordningen«. J. A. Hansen og Berg tav. Kun *Lars Bjørnbak* traadte i Forbindelse med Socialisterne i Aarhus, behandlede dem velvilligt i »Aarhus Amtstidende« og støttede dem ved et Byraadsvalg. Det litterære Røre laa helt uden for Venstres Interessekreds, selv om der fra 1872 fandtes lidt personlig Forbindelse mellem J. A. Hansen, Berg og enkelte radikale Akademikere.

De Nationalliberale søgte at skræmme Folk fra Venstre ved at slaa dette sammen med Socialister og Brandesianere. Da Bjørnstjerne Bjørnson tog til Orde for det danske Venstre, skrev Carl Ploug: »Hvor indbyrdes forskjelligt de end lyde, Hr. Bjørnstjerne Bjørnsons Styltesprog og Hr. Sofus Høgsbros Træskotale paa den ene Side, Hr. Dr. Brandes' Katteserenade og Socialisternes Brøl paa den anden Side, saa have samtlige tre Bevægelser jo dog eet og samme Formaal: at bortkaste og at ødelægge den Intelligens, som Samfundet har erhvervet sig, og som hidtil har ledet det.« Og ved anden Lejlighed skildrede han det *radikale Parti* som dannet af tre Grupper: »Det forenede Venstre«, der bærer Nationalkokarden, »Bjørnbakkerne«, der har en Fedtklat i Stedet, og Socialisterne, der pynter sig med en rød Klud.« »Alle vil de,« siger han, »et ubegrænset Masseherredømme

med alle dets gennemgribende Forandringer, voldsomme Omvæltninger og ydre Farer i Følge.« Ivrig advarede man »den hæderlige Bondestands Medlemmer« mod disse Samfundsomvæltere.

Men de Bevægelser, hvormed man søgte at skræmme Bønderne, var disse alt for ukendte til, at Advarslerne kunde virke. Det gjorde derimod Venstres Agitationsfelttog i Sommeren 1872. I Spidsen gik *Berg.* Han var nu i Fyrrerne og stod i sin fulde Kraft; i de 7 Aar, han havde været Medlem af Tinget, havde han med Jernflid sat sig ind i Sagerne; han var afholdt hos sine egne, nød endnu en vis Sympati hos Modstanderne; hans Humør syntes uopslideligt; hans Tale var jævn og folkelig, let fattelig og baaret af en Overbevisningens Styrke, der rev med; han havde en sjælden Evne til at genkende Folk, som han traf rundt om paa Møderne, havde et venligt Ord til hver og en. Hans Stemninger svarede til dem, der raadede i Gaardmandskredse især i Jylland. Han var ivrig national, ikke uvillig over for Militærvæsenet, naar det blot blev billigt og ikke prægedes af Officersaanden. Han var Grundtvigianer, men uden Ængstelse over for anderledes tænkende. Han troede fuldt og helt paa »Folket«s Ret og Evne til at styre, opfattede uvilkaarlig sig selv som eet med Folket, som Udtryk for dets Vilje. Den Selvbevidsthed, der senere voldte ham megen Vanskelighed i Rigsdagspartiet, begyndte at træde frem, men den gjorde sig i denne Tid stærkest gældende over for Partiets gamle Høvding, *J. A. Hansen.* Denne tog endnu sin Del af Agitationen; »Fædrelandet« gjorde hans Agitationsrejser i denne Sommer op til 300 Mil, medens det regnede Bergs til 600. Fra 1848 havde han været Bondevennernes skarpeste Ordfører paa Tinge; han var vel nu den eneste af Venstre, der var de nationalliberale Førere helt jævnbyrdig i en Rigsdagsdebat. Men han nærmede sig de 70, og økonomiske Vanskeligheder plagede ham. Han havde i Tidens Løb været med til saa mange taktiske Svingninger, at der ikke var samme Tillid til ham som til Berg, der ikke havde saa lang en parlamentarisk Fortid. Paa dem begge tyngede det, at de havde stemt for Forfatningen af 1866; men J. A. Hansen havde været en Hovedmand for denne, medens Berg dengang havde været ung og uerfaren. Paa Øerne, navnlig paa Sjælland, betød J. A. Hansen dog endnu mere end Berg.

I det stille virkede *Sofus Høgsbro.* Han havde været mod Forfatningsforliget i 1866; han kendte al Rigsdagspolitik til Bunds, og hans »Dansk Folketidende« dannede et Bindeled mellem grundtvigske Venstremænd Landet over. Navnlig paa Fyn havde han Indflydelse. Men Agitator var han ikke.

I det østlige og Dele af det nordlige Jylland, men navnlig omkring Aarhus, bares Agitationen af Mænd, der stod uden for Det forenede

Venstre: *Gert Winther* og *Lars Bjørnbak*. Winther var en forfaren Rigsdagspolitiker, men man ansaa ham for saa stor en Intrigemager, at ingen ret vilde have med ham at gøre; derimod havde han vundet mange Bønder i Aarhusegnen ved at lægge meget praktisk Arbejde til rette for dem; stor Betydning havde saaledes den Winther-ske Brandkasse derovre. Men denne Bevægelses virkelige Leder var Højskoleforstander *Lars Bjørnbak*, der ikke havde Sæde i Rigsdagen. Han var en skarp Modstander af alt Militærvæsen og af Skandinavismen, skilte sig derved ud fra Grundtvigianerne (se S. 23); og han samvirkede ubekymret med Socialisterne i Aarhus.

Lars Bjørnbak.
Fotografi fra 1870erne.

Venstre skabte sig i disse Aar en *Presse* til Kamp mod de gamle overmægtige nationalliberale Blade. Fra Tresserne fandtes »Aarhus Amtstidende« og »Vejle Amts Folkeblad«, og af de gamle Aviser stod »Aalborg Stiftstidende« Venstre nær; 1871 kom »Sorø Amtstidende« paa Venstrehænder, 1872 oprettedes »Fyns Tidende« og Bergs »Kolding Folkeblad«. I 1873 kom dertil »Vendsyssel Tidende« og »Laaland-Falsters Folketidende«, og endelig fik Venstre nu et Hovedstadsorgan i »Morgenbladet«.

Under Valgkampen betød Godsejerne næsten intet; hist og her kunde det veje til, at en stor Godsejer selv stillede sig, og adskillig Paavirkning øvedes over for Godsernes Husmænd; men et agitatorisk Arbejde kunde ingen af Godsejerne tage op.

De Nationalliberale og Mellempartiet havde derimod bag sig et fastsluttet Vælgerkorps. Købstadborgerne fulgte dem noget nær alle; ude paa Landet hørte Embedsmænd og Læger dem til, tit ogsaa Lærerne, og ikke helt faa større Gaardmænd. I Folketinget dannede de to Grupper, men ude i Befolkningen skelnede man ikke mellem dem; de Nationalliberale var de ældre Førere; de havde været med i Politik før 1864; de sad i de sikre Kredse i København og enkelte større Byer;

Mellempartiet var de yngre; de var spredt ude i Landet i blandede Kredse med baade By- og Landvælgere; de havde, eller fik derved, et mere folkeligt Tilsnit, og nogle af dem var ikke utilbøjelige til Samarbejde med Venstre. Men noget klart Præg havde denne Gruppe ikke; da Striden siden tilspidsedes, gled nogle faa af dem til Venstre, de fleste til Højre. En Fører havde de ikke. Ved denne Tid regnedes *N. C. Frederiksen,* Monrads Svigersøn, Skaber af Sukkerfabrikken paa Lolland og Medstifter af Landmandsbanken (se S. 530 og 657) for deres bedste Hoved.

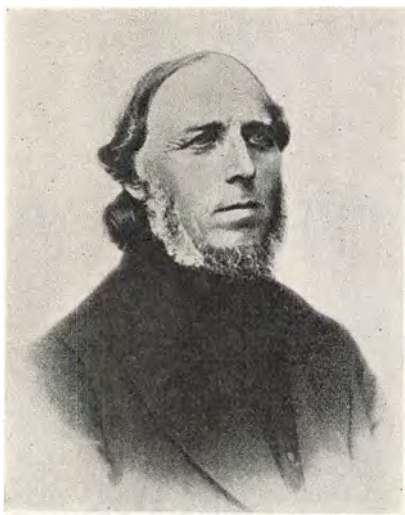

N. J. Termansen.
Fotografi fra 1880erne.

Næsten hele Dagspressen stod til de to Gruppers Raadighed. De store Hovedstadsblade var deres, Stiftstidender og de gamle Aviser ude i Provinserne ligesaa med ganske faa Undtagelser. Ved Møder ude i Landet tog stedlige Talere: Præster, Adjunkter og andre Akademikere ofte til Orde for dem. Megen Agitation drev de ellers ikke, men ved dette Valg holdt dog Klein og *C. S. A. Bille,* »Dagbladet«s Redaktør, ikke faa Møder.

Over for Venstres Krav om Folketingets Overmagt hævdede man de to Tings Ligeberettigelse og Kongens Ret til frit at vælge sine Ministre; man beskyldte Venstre for Mangel paa Forhandlingsvillighed, advarede mod Masseherredømmet; Styrken i Agitationen var Købstadborgernes Frygt for at give Magten til Bønderne, der ansaas for uoplyste og lidet udviklede; et Venstrestyre vilde svække Landets Anseelse, nedsætte Styrelsens Duelighed og trænge de aandelige Interesser, den boglige Kultur tilbage, mente man.

Valget den 20. September gav det forenede Venstre en Fremgang fra 42 til 53, over Halvdelen af Tingets Medlemmer; dertil kom 5 Bjørnbakkere. De Nationalliberale beholdt 14, omtrent som før; derimod ramtes Mellempartiet haardt; det regnedes efter Valget til 19; desuden var der en halv Snes Løsgængere, hvortil hørte de to unge Godsejere *Jacob Scavenius* og *Holstein-Ledreborg,* Overretssagfører *Octavius Hansen,* en tidligere Venstremand *Lars Dinesen,* der nu var paa Vej til Højre, og den højt ansete jyske Bonde *N. J. Termansen.*

To fremragende Mænd, den ene Fortidens, den anden Fremtidens, *D. G. Monrad* og *V. Hørup,* faldt ved dette Valg. Monrad, der efter sin Hjemkomst fra Ny Zeeland var blevet Præst og siden Bisp paa Lolland-Falster, tog hyppig til Orde i den politiske Drøftelse; ved et Suppleringsvalg 1871 stillede han sig i Helsingør, men de Nationalliberale deroppe frygtede ham og valgte i Stedet en i Politik helt uerfaren Købmand. Nu støttede de Nationalliberale ham i Roskilde, men en Venstremand besejrede ham her med 785 mod 741. Dermed brast Muligheden for at faa ind i Tinget en Mægler, der kunde have gjort et sidste Forsøg paa at afværge den tilstundende Forfatningskamp. Hørup, der var en 31-aarig juridisk Kandidat, stillede sig i sin Hjemegn Nordsjælland, men fik kun faa Stemmer.

Stemmetallene er vanskelige at gøre op, da Kandidaterne i ikke faa Kredse kaaredes. Man kan regne 51 000 for det forenede Venstre, 6000 for Bjørnbakkerne, 45 000 for Kandidater længere til Højre. Og endelig 1400 socialistiske Stemmer. Den socialistiske Bevægelse havde mest fænget i de Arbejderkredse, der ikke havde Valgret, de helt unge og de allerfattigste. I alt stemte 40 pCt., et Tal, der kun var overgaaet ved Kampvalget i 1866.

Valget øgede Venstres Følelse af egen Ret og Styrke. Men paa Ministeriet og dets Venner virkede det nærmest som et Bevis for, at det ikke gik an at lade Folketinget bestemme Ministeriets Karakter. Efter Rigsdagens Sammentræden udsattes den i 2 Maaneder, fordi Ministrene, af hvilke flere havde været syge, ikke var færdige med deres Lovforslag. Det følte s som en Hensynsløshed, og Stemningen var ikke blid, da man mødtes i December.

Fra Regeringens Side kastedes nu ind i Forhandlingerne det *Forsvarsspørgsmaal,* der sammen med Forfatningsspørgsmaalet blev Fremtidens store Stridsemne. Militærlovene af 1867—68 skulde i denne Samling forelægges til Revision. Denne var forberedt af en Officerskommission ledet af *C. A. F. Thomsen,* en evnerig og forhandlingsduelig Officer, der siden 1864 havde været Krigsministeriets Direktør. Dette Udvalg opgav den Forestilling om en dansk Militærstyrke anvendelig som Hjælpekorps for en mægtig Forbundsfælle, der havde været bestemmende i 1867. Frankrig var jo i Mellemtiden besejret, og den tyske Flaade var nu Herre i Østersøen. Derfor forlod man Tanken om et Forsvar for hele Landet. Over for et Angreb, mod hvilket der ikke kunde ventes hurtig Hjælp, maatte Jylland og Fyn opgives, sagde man; Forsvaret maatte samles om Sjælland, og dèr atter om en Fæstning, der kun kunde være København. Kun derved kunde et »henholdende Forsvar« føres, indtil der kom Hjælp. Krigs- og Marineminister *W. Haffner* sluttede sig hertil, men han blev uenig med Krieger

om en Værneskat, ved hvilken han vilde skaffe en Del af Pengene. Det endte med, at han traadte ud af Regeringen (Dec. 1872); Ministeriet vaklede i nogle Dage, og som sædvanlig talte man om Frijs og Estrup, men det hele blev kun til, at Thomsen overtog begge de militære Ministerier for at forelægge Udvalgets Planer uden Værneskat. Hær- og Flaadelov skulde ændres; der skulde bevilges ca. 25 Millioner til Fæstningsanlæg, deraf 14 til Københavns Landbefæstning, 6 til Søbefæstningen, $4^1/_2$ til nogle mindre Anlæg, deriblandt ved Agersø i Storebælt; desuden skulde Flaaden udvides for 10 Millioner.

C. A. F. Thomsen.
Fotografi fra ca. 1890.

Hær- og Flaadeloven, der kun medførte mindre Udgiftsforøgelser, gik efter en fredelig Forhandling i Udvalg. Derimod mødte Fæstningsforslagene skarp Modstand. *Frede Bojsen,* en af det nationale Venstres Mænd, der nu efter 3—4 Aars Rigsdagsgerning begyndte at øve megen Indflydelse i det forenede Venstre, erklærede, at Stemningen i Folket var en saadan, at denne Bevilling nødvendig maatte blive nægtet. Han saa ikke anden Vej frem end »Overgang til en virkelig Væbning.« Ogsaa N. C. Frederiksen gik imod. Forslagene begravedes i et Udvalg. Uden for Tinget fremkaldte de en skarp Indsigelse fra Tscherning. Paa den Vis rakte man Haand til Danmarks Deling ved Storebælt, sagde han.

Paa neutrale Omraader blev Samlingen forholdsvis udbytterig. Arbejdet var vel forberedt, og Flertallet var endnu ikke gaaet over til at betragte Behandlingen af de enkelte Sager som Løftestang i den politiske Kamp. Man billigede en *Møntkonvention* med Sverige og Norge om fælles Mønt og en dertil hørende Møntlov om Overgang til *Guldmøntfod* og *Kronemønt,* man vedtog en Lov om *Digevæsenet* paa Lolland-Falster, hvor en Stormflod i 1872 havde voldt megen Skade, om *Brandvæsenet* i Købstæderne uden for København, om *Sukkerbeskatningen* (se dette Bd. S. 606), om *Børns Arbejde* i Fabrikker (se S. 583), om Ændringer i *Næringsloven, Landdistrikters Indlemmelse* i Købstæder, *Udpantningsregler,* samt en Række *Jernbanelove.* Selv om en Ændring af *Valgmenighedsloven* naaedes der Forstaaelse. Landstinget imødekom i ikke ringe Grad Grundtvigianer-

Fra Sydfalster under Stormfloden den 13. November 1872.
Træsnit fra »Illustreret Tidende«, 14. Bd.

nes Ønske om, at Valgmenighederne skulde stilles gunstigere end hidtil.

Derimod strandede Kriegers *Toldlov* ligesom Fengers Aaret før; Krieger var gaaet ind paa noget større Nedsættelser, men Tinget krævede mere; man tilbød i Stedet Formue- og Indkomstskat, og herom vilde Landstinget ikke høre Tale. Ogsaa Halls store Forslag om Folkeskolens Forbedring strandede.

Socialisterne indgav dette Aar et Andragende til Folketinget med Klage over Politidirektørens Forbud mod, at »Internationale« holdt Møder under aaben Himmel. Fra Venstres Side erkendte man Politiets Ret til at forbyde et bestemt Møde, men ansaa det almindelige Forbud for grundlovsstridigt; man opfordrede derfor Ministeriet til snarlig at foranledige dette Forbud hævet; selv Ministeriets Tilhængere indrømmede, at et saadant Forbud kun kunde være midlertidigt og opfordrede Justitsministeren til at bekendtgøre, at det ikke længere var gyldigt.

Venstre indbragte, som i tidligere Aar, Forslag om Pensionsordning, om Præsters Ansættelse og Lønning, om Fæstevæsenets Afskaffelse og om lige Valgret ved Kommunevalgene. De afvistes alle af Ministeriet. Venstre standsede da Behandlingen af dets egne Forslag med en Dagsorden om, at de ikke kunde ventes at bringe Resultat under dette

Ministerium. Derpaa foreslog Partiet en *Adresse til Kongen.* »Det konstitutionelle Monarkis nødvendige Krav,« sagde man, er, »at Regjeringen er i Overensstemmelse med det af den almindelige Valgret udgaaede Thing,« og man føjede til, at det nuværende Ministerium ikke opfyldte dette Krav. Ministeriet svarede — »da Holstein ikke kan føre nogen Forhandling«, noterer Krieger — med en kort Erklæring om, at Folketinget ikke havde Ret til at bestemme Ministeriet, og at Tingene var ligeberettigede. Efter en Forhandling, hvor J. A. Hansen, Berg og C. C. Alberti prøvede Kræfter med Bille og Fenger, medens Octavius Hansen, Holstein-Ledreborg og Jacob Scavenius kritiserede baade Flertallet og Ministeriet, vedtoges Adressen med 55 mod 34, medens 9 ikke stemte. Landstinget svarede i en med 44 mod 8 vedtaget Adresse, at det var »en Betingelse for Samfundets rolig fremadskridende Udvikling, at det ene Thing ikke gjør Krav paa, at Deres Majestæts Regering udelukkende skal søge sin Støtte hos dets Flertal.«

Kongen oplæste som Svar en af Ministeriet formet Erklæring. Den betegnede Folketingets Opfattelse som »en Miskjendelse af den ved Grundloven givne forfatningsmæssige Ordning«, udtalte Tillid til Ministeriet, takkede Landstinget og tilføjede: »det er Vor faste og uforanderlige Villie at lade alle de Rettigheder, der grundlovsmæssig tilkommer enhver af Rigsdagens Afdelinger, skee Fyldest uden Indskrænkning.« Venstre svarede igen med et skarpt Opraab til Vælgerne, om hvis Virkning Krieger skrev i sin Dagbog: »Kongen, som i Lørdags var meget tilfreds, er nu alt søsyg paa Grund af Venstres Manifest.«

Man var da kommet nogle Dage ind i April; da Finansloven ikke var færdig, var der vedtaget en midlertidig Finanslov for 3 Maaneder. J. A. Hansen og Berg anbefalede nu efter Afvisningen at nægte Finansloven; saa kunde Ministeriet gaa eller opløse Tinget; der vilde endda blive Tid til at faa en Finanslov, før de tre Maaneder var omme. En Del af Partiet nægtede at være med hertil. Berg, Bojsen og J. A. Hansen fastholdt deres Standpunkt: »Med et saadant Ministerium maa man være i Krig paa Liv eller Død, hvor uhyggeligt det end er,« sagde J. A. Hansen. Men 17 af det forenede Venstre stemte for Finansloven, saa den vedtoges med 61 mod 39. Under Debatten fandt et heftigt Sammenstød Sted mellem en af Venstremændene, *J. H. G. Tauber,* og Hall; Tauber talte om Halls Ansvar for Krigen i 1864, Hall viste ham tilbage »med dybfølt Foragt«. Da Tilhørerne hilste dette med stormende Bifald, lod Krabbe som Formand Tilhørerpladserne rømme.

Modstanderne haabede nu paa Venstres Sprængning, og J. A. Hansen gav sin Artikel om Afstemningen Titlen »Et Hovedslag er tabt«.

Men før Samlingen sluttede tre Uger derefter, stod Partiet samlet igen. 52 Medlemmer underskrev en Erklæring, der bebudede *Finanslovsnægtelse* til Efteraaret. »Dersom,« hed det, »Rigsdagen til Efteraaret ikke møder en Regering, ved hvis Sammensætning der er taget Hensyn til Folkets berettigede Krav, anser vi os forpligtede til — hvad flere af dem iblandt os, der har stemt for Finansloven, alt har udtalt — ikke at vige tilbage selv for Anvendelsen af de kraftigste Vaaben, som Grundloven tillader os at benytte, for at hævde Folkets Ret.«

Medens Striden saaledes spidsedes til, inddroges et betydningsfuldt Fortolkningsspørgsmaal i Drøftelsen. Det var almindeligt, at Modstanderne af Folketingsparlamentarismen sagde: hvad hjælper det at tage et Folketingsministerium, naar Tingene er uenige; det vil jo da faa tilsvarende Vanskeligheder med Landstinget. Herpaa svarede J. A. Hansen i Februar 1873 i Artiklen: »Folkething — Ministerium — Landsthing«. Han mindede om, at han havde haabet, at Godsejerne vilde være med til at bryde »Embedspartiet«s Magt; i Stedet havde de gjort sig til dettes »troe Støtte«. Deraf fulgte Striden mellem de to Ting. Under denne burde Ministeriet mægle, ikke ensidig stille sig paa det ene Tings Side. Lykkedes Mægling ikke, kunde Ministeriet opløse, det vilde altid være virkningsfuldt over for Landstinget; thi »De Kongevalgte, som hørte til Oppositionen vilde jo ligefrem være visse paa, at de ikke bleve gjenvalgte«.

Denne tilsyneladende henkastede Bemærkning vakte straks heftig Modsigelse. De kongevalgte er udnævnt »paa Livstid«, sagde man, de kan ikke rammes af Opløsning. Hen paa Sommeren svarede J. A. Hansen med Artiklen: »*Kan Landsthinget ikke opløses?*« Han udtalte sin store Forbavselse over Modsigelsen; hans Bemærkning om de kongevalgte var for ham »en saadan Selvfølge«, at han kun havde nævnt det som en Kendsgerning, ikke tænkt paa at begrunde den. Nu gav han sine Grunde: Grundloven giver Kongen Ret til at opløse Folketing eller Landsting; der findes intet om, at nogle af Landstingets 66 Medlemmer er undtagne; at Udnævnelsen er »paa Livstid«, værner ikke mere mod Opløsning, end at Valg sker paa 8 Aar. Striden var fra nu af staaende. Venstre sluttede sig til hans Fortolkning, dets Modstandere angreb den heftig.

Sommeren 1873 bragte *Dommen over de socialistiske Førere*. De var anklagede for Anstiftelse af Modstand mod Politiforbudet mod Fælledmødet og for Ophidselse til Oprør og Omvæltning af den bestaaende Forfatning. Kriminalretten dømte dem i Foraaret 1873, og under stort Tilløb fandt derpaa Forhandlingen Sted for Højesteret. Deres Forsvarer her var Advokat *S. Nellemann;* han fralagde sig al Sym-

pati for deres Ideer, men hævdede med Styrke, at Kriminalrettens Dom stred mod Loven. Deres Agitation kunde ikke falde ind under Straffelovens Bestemmelse om Anstiftelse af Oprør; den var ikke væsensforskellig fra den nationalliberale Oppositions før 1848; han oplæste en Række Citater af »Fædrelandet«, for hvilke der dengang var rejst Tiltale uden Resultat; og han mindede om, at Borgerrepræsentationen i 1848 havde opfordret Kongen til ikke at drive Nationen »til Fortvivlelsens Selvhjælp«. Men forgæves. Højesteret dømte Pio til 5 Aars Forbedringshus, Brix og Geleff til 3 Aar hver.

Ministeriet forbød derpaa »Internationale«, men i dens Sted traadte »Demokratisk Arbejderforening«. Tusinder af Arbejdere samledes til et nyt Fælledmøde for at bede Kongen benaade Førerne. Det sluttede med Leveraab for de arresterede Førere, for J. A. Hansen og Chr. Berg.

Da Oktober kom, og Rigsdagen samledes, gik Venstre straks angrebsvis til Værks. 53 Medlemmer indbragte et Forslag til Beslutning, der opfordrede Ministeriet til at »gjøre de fornødne Skridt til Fjernelse af de Hindringer for Samfundets lykkelige Udvikling, som foranlediges ved den bestaaende Uoverensstemmelse mellem Ministeriet og Folkethinget«. Og samtidig meddeltes det, at man agtede at nægte Finanslovens Overgang til anden Behandling. Ordfører var Frede Bojsen. Konseilspræsidenten svarede med en kort Erklæring, hvorefter Ministrene forlod Salen. Beslutningen vedtoges med 53 mod 39. Tilbage stod Finanslovsbehandlingen. Konseilspræsidenten meddelte her, at Ministeriet havde henstillet til Kongen at søge nye Raadgivere, men han havde krævet deres Forbliven. De blev da for »at værne om Hs. Maj. Kongens i Grundloven hjemlede Ret til frit at vælge de Mænd, der paa de i Forfatningen givne Institutioners Grundlag skulle arbejde for Landets, for det hele Folks rolige, fremadskridende Udvikling, med billig og retfærdig Hensyntagen til alle berettigede og aandelige og materielle Interesser.« Nægtedes Finansloven, vilde Tinget blive opløst. Ordkampen varede 4 Dage. Den ene Minister efter den anden rykkede frem, Fenger og Bille støttede dem stærkt. Hall erkendte, at der i Grundloven fandtes »en Spire« til Parlamentarisme, men man maatte omgaas den varsomt. Det myndigste Indlæg var Kriegers. Han afviste Sammenligningen med England; efter den danske Grundlov var det *retslige* Centrum Rigsretten, det *moralske* det konstitutionelle Kongedømme; det var Kongens Ret »frit« at vælge Ministrene; man levede ikke i en af de »lykkelige Tider«, hvor alt gaar let, men i en af de Tider, da »Alt gaar trægt og tungt«. »Fremstormen« i saadanne Tider drev »den offentlige Mening« til Højre. »De Herrer,« udbrød han, »have aabenbart ønsket en Opløsning (Stem-

Vælgermøde i en sjællandsk Kro November 1873.
Paa Tribunen bl. a. J. A. Hansen t. v., Holstein-Holsteinborg i Midten, Berg t. h. (med Haanden paa Brystet).
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 15. Bd.

mer: Ja!); naar de 53 nu forkaste Finanslovens Drøftelse, saa vil denne Haandsrækning blive dem givet. Men, mine Herrer, erindrer det vel, den gives Dem ikke i den engelske Parlamentarismes Aand. Kom tilbage, Flere eller Færre, men brug denne Mellemtid til at tage Reb i Sejlene.«

Overgang til anden Behandling nægtedes med 53 mod 45; enige med de 53 var Formanden og en fraværende. I alt var det da 55; Gert Winthers lille Gruppe var med, medens alle Løsgængerne stod paa den anden Side.

Der fulgte nu en livlig fire Ugers *Valgkamp*.

Venstres Opraab var dristigt: »Paa den ene Side staar ministerielt Enevælde, en Hindring for Folkefrihedens Trivsel i alle Folkets Livssager, en Trusel og Fare for al politisk Lighed og Frihed; paa den anden Side staar den ved Grundloven hjemlede folkelige Selvstyrelse, alt frugtbart Frihedslivs uundværlige Middel. Vi har paa Thinge værget om Folkets Ret; nu ere De kaldede til Kampen; værg De paa Valgdagen den samme Ret.«

Foran »Dagstelegrafen«s Kontor Valgaftenen den 14. November 1873.
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 15. Bd.

Men Venstres Modstandere tog denne Gang fat helt anderledes end før; der var i Borgerskabet vaagnet en Følelse af, at nu gjaldt det. Venstremændene trængtes hurtig over i Forsvaret. De fremhævede stærkt, at Finanslovsnægtelsen ikke betød, at Midlerne til Statsstyrelsen var nægtede; der var jo et halvt Aar til at faa en Finanslov. J. A. Hansen sagde i Svendborg forudseende, at »Eksperimentet« ikke vilde blive gentaget, hvilket han siden forklarede saaledes, at andre Midler maaske vilde vise sig bedre.

Valgdeltagelsen voksede fra 40,4 pCt. til 51,7. Nejsigerne mønstrede ca. 73 000 Stemmer, Modstanderne ca. 68 000; Nejsigerne havde et Tab af to Mandater, men beholdt med 53 sikre Mand Flertallet. Venstre kom »med knækkede Kløer og forpjuskede Fjer tilbage fra Valget,« skrev »Fædrelandet«. En af Ministrene, Fonnesbech, faldt, ligesaa en af Venstres mest kendte Mænd, den gamle Balthazar Christensen, der først to Aar senere kom ind igen.

5. Ministeriet Holstein forhandles bort 1874.

Flertallet fulgte Kriegers Raad: at tage Reb i Sejlene. Da Rigsdagen kom sammen, gik man ganske roligt i Gang med Finanslovforhandlingen. Det lykkedes derved at faa en af Løsgængerne, Borgmester *C. P. C. Schjørring,* til at foreslaa en Adresse, der udtalte det Haab, »at det maatte lykkes Deres Majestæts Visdom at tilvejebringe Betingelserne for en mere frugtbar Samvirken mellem Lovgivningsmagtens forskellige Led, og derved styrke Kjærlighedsbaandet mellem Konge og Folk.« Holstein-Ledreborg forsvarede ivrigt denne Adresse, selv Jacob Scavenius støttede den, og den vedtoges med 59 mod 32.

Denne Forskydning overbeviste Krieger om, at Stillingen var uholdbar. Ministeriet bad Kongen forsøge Dannelsen af et nyt Ministerium af samme Farve, men med større Forhandlingsmuligheder; man henviste til Grev Frijs. Men Kongen afviste Tanken, og Ministeriet blev da. Det begrundedes i en kgl. Haandskrivelse af 2. Januar 1874: »Vi har ikke kunnet vinde anden Overbevisning, end at Vort nuværende Ministerium uforandret bør vedblive sin Gjerning, idet det bestaar af Mænd, som Vi anser for at høre til Landets bedste og dygtigste, der besidder vor fuldkomne Tillid.«

Offentliggørelsen af denne kongelige Udtalelse, der ikke var medunderskrevet af nogen Minister, opfattedes af Oppositionen, ja af nogle af Løsgængerne som en Inddragning af Kongen i Striden. Holstein-Ledreborg og tre andre Løsgængere spurgte i Tinget, om Ministeriet anerkendte, at det havde Ansvaret for Offentliggørelsen, og da dette besvaredes med Ja, foreslog de en Dagsorden, der misbilligede, at Kongen inddroges i Partistriden. Den vedtoges med 57 mod 31. Fra nu af nærmede Grev Holstein sig Venstre; det betød for Partiet meget, at en af de store Godsejere gik sammen med det; Mangel paa social Anseelse følte jo stedse af Venstre som dets store Vanskelighed. Og desuden var Grev Holstein en glimrende Taler, der i sjælden Grad vandt Tingets Øre. Finansloven gled nu igennem uden Vanskelighed, men i øvrigt nægtede man alt, hvad Ministeriet satte Pris paa. Det gjaldt navnlig dets Forslag om *Dyrtidstillæg* til Embedsmænd, der fremkaldtes af disse Aars hurtige Prisstigning.

Rigsdagssamlingen blev, som Valgslaget om Efteraaret, *et uafgjort Slag.* Venstre havde holdt sammen og var ved at vinde nogle af Løsgængerne. Ministeriet havde tilbageslaaet Angrebet og opnaaet en regelmæssig Finanslov, men det havde set al politisk præget Lovgivning strande. Hen mod Samlingens Slutning var der Uro i Landstinget, hvor man syntes, at Ministeriet havde været for føjeligt med Hensyn til Finanslovens Indhold. Paa den anden Side var der dem,

som mente, at da Venstre havde betraadt Omvendelsens Vej ved at opgive Finanslovsnægtelsen, kunde man gøre den Indrømmelse at ændre Ministeriet.

Og endelig var Embedsmændene misfornøjede med Dyrtidsforslagets Stranding.

Under Indtryk af alt dette mente Krieger, at det var bedst, at Ministeriet gik, og denne Stemning bredte sig til nogle af de andre Ministre. Fra April til Juni var der stille Ministerkrise. I Juni gik Krieger, og de andre fulgte Eksemplet. Det varede en Maanedstid, før det lykkedes at finde Efterfølgere. Der forhandledes med Frijs, Estrup, Moltke-Bregentved, som alle sagde nej. Estrup vilde være Reserven, der først traadte til, naar det fuldt ud var bevist, at Folketinget ikke var til at forhandle med. Haffner forsøgte, men forgæves. Saa tænkte Holstein paa at blive, hvis han kunde faa Monrad med, men ogsaa Monrad sagde nej.

6. Ministeriet Fonnesbech 1874—75.

Til sidst dannedes et Ministerium af den hidtidige Indenrigsminister *Fonnesbech*, der nu overtog Finansministeriet. Han var velbegavet, men ikke stærk af Vilje. Sammen med ham blev Rosenørn-Lehn, Ravn og Klein. General *P. F. Steinmann* blev Krigsminister, to Embedsmænd, der maatte regnes for Nationalliberale *F. C. H. E. Tobiesen* og *J. J. A. Worsaae* tog Indenrigs- og Kultusministeriet. Ministeriet havde samme Præg som dets Forgængere, men Mændene var svagere. »Tyndere Te paa de samme Blade« sagde Holstein-Ledreborg siden om det. Om Venstre var der denne Gang slet ikke Tale. Dets Anger over de tidligere »Forsyndelser« var ikke tilstrækkelig, skrev »Fædrelandet«.

Da Ministeriet var dannet, rejste Klein med Kongen til *Island*, hvor man holdt Tusindaarsfest og fejrede Islands ny Forfatning. Fonnesbech, der vel var den i det foregaaende Ministerium, som havde været mest velset i Venstre, gjorde i Sommerens Løb et Forsøg paa at komme paa Forhandlingsfod med det. Han selv talte med Holstein-Ledreborg, Tobiesen med J. A. Hansen. Fra Venstres Side overlod man Grev Holstein de afgørende Forhandlinger. Han krævede som Tegn paa, at Ministeriet følte sig uafhængigt af Landstingsflertallet, at det skulde gaa ind paa fast Løn for Præsterne; det vilde Ministeriet ikke; det vilde paa god Fod med Venstre uden Strid med Landstingets Flertal. Saa brast Forhandlingerne.

Christian IX modtager en islandsk Deputation paa Thingvallasletten, Aug. 1874. Træsnit i »Illustreret Tidende«, 15. Bd.

Den ene Rigsdagssamling, Ministeriet Fonnesbech kom til at opleve, blev alt andet end fredelig. Ved Efteraarets Landstingsvalg havde Venstre den Opmuntring at vinde et Mandat. Trontalen udtalte »Begjæring« om, at det sidste Aars »Tvedragt« maatte følges af en »Samdrægtighedens Aand«. Den følte som en Udfordring og Stemningen dreves endnu mere op ved *Kjeldernæssagen*. Det var blevet almindeligt at sige om Venstre, at det var »republikansk«; især var det Tilfældet, efter at Berg i Skanderborg i Efteraaret 1873 havde sagt, at den udøvende Magts Stilling nærmest kunde sammenlignes med en Skrivers eller Forvalters i en Forretning; det blev til, at han havde kaldt Kongen Folketingets Skriver og Forvalter. Da Kongen takkede Aalborg, fordi man der havde valgt hans tro Mand Klein til Folketinget, og siden i Viborg talte om »disse Tider, hvor saa mange onde Aander søge at svække Tilliden til Kongehuset«, fremdrog J. A. Hansen demonstrativt dette i »Almuevennen«. Nu var en Lærer i Kjeldernæs paa Lolland ved en Fest, hvor J. A. Hansen og Berg var til Stede, kommet til at udbringe Kongens Skaal med Vendingen »den, der kalder sig Konge«. Kultusministeren gav ham en Irettesættelse, og da Berg kritiserede dette i »Morgenbladet«, fik han som Skolelærer paa Bogø ogsaa en Irettesættelse, hvorpaa han nedlagde sin Stilling. Det blev til Forespørgsel og Dagsordensdebat i Folketinget, men da Fonnesbech truede med Opløsning, tog Berg selv

Forslaget til Dagsorden tilbage, med den Begrundelse, at Tingets Misbilligelse var klar nok, men at man ikke vilde fremkalde en Opløsning, hvor Kongen vilde blive Valgkampens Emne.

Samlingens Hovedemne blev *Militærspørgsmaalet*. Steinmann nøjedes, for at være imødekommende mod Venstre, med at foreslaa 12½ Million til Forter ved Storebælt og Lillebælt, medens Marineministeren foreslog 5 Millioner til en Flaadestation ved Agersøsund. Forslagene tilfredsstillede ingen af Parterne; General Thomsen, der var Medlem af Folketinget, hævdede Nødvendigheden af Københavns Landbefæstning; Frede Bojsen glædede sig over, at den var »hensovet«, men kritiserede skarpt de nye Planer som egnede til »at adsplitte vore smaa Kræfter«. Han ansaa Landbefæstningen for væsentlig rettet mod Tyskland, hævdede, at Forsvaret maatte ordnes saaledes, »at vi derved gaar ud fra et forandret Forhold til vor Nabomagt mod Syd.«

C. A. Fonnesbech.
Fotografi fra 1860erne.

Venstre stillede denne Gang et Modforslag. Man vilde gaa med til 30 Millioner, hvoraf Halvdelen til Flaaden, Resten til Agersø, et befæstet Punkt i Jylland, et flydende Fort ved København, nogle Kystanlæg paa Sjælland, noget Minemateriel; men det hele blev gjort afhængigt af en Indkomst- og Formueskat, der skulde indbringe tre Millioner aarlig. Den lille Bjørnbakske Gruppe var meget misfornøjet med dette Forslag, men det vedtoges i Folketinget med 54 mod 42; fra militær Side var det skarpt afvist, og Fonnesbech erklærede Skattekravet for uantageligt. Sagen strandede da.

Ogsaa om *Finansloven* stod der Strid, navnlig om nogle Løntillæg til Erstatning for det strandede Dyrtidstillæg. En midlertidig Finanslov blev nødvendig, og selve Finansloven gik i Fællesudvalg. Fonnesbechs Udtalelser under Debatten var forstaaet, som om han tænkte paa en provisorisk Finanslov, men Klein har siden bestridt, at det var Tilfældet. Ængstelsen derfor førte imidlertid Mellempartiet til at søge Forstaaelse med Venstre. De enedes om ikke at gøre Indrøm-

Satirisk Tegning i »Punch« 1874 i Anledning af »Kjeldernæssagen«.
(Berg og Kultusminister, Museumsdirektør Worsaae).

melser med Hensyn til Løntillægget, før Ministeriet gik. Landstingets Højre viste sig ikke uvilligt til at ofre Ministeriet, og Fonnesbech erklærede under Indtryk heraf, at Ministeriet vilde træde tilbage, hvis Tingene kunde enes om en Finanslov. Paa dette Grundlag kom en Forstaaelse i Stand mellem Landstingets Højre, Mellempartiet og Flertallet af Venstre. Forhandlingerne var ført med nogle af Ven-

stres forsigtigste Medlemmer: *Thomas Nielsen* og *Villads Holm,* der siden kom igen ved mange Forligsforhandlinger; J. A. Hansen og Berg holdtes udenfor, og de gik mod Forliget. 30 af det forenede Venstre gik med til Overenskomsten; 22 gik imod. Saa snart Finansloven var vedtaget, gik Ministeriet af; det var efterhaanden forladt af alle. Monrad skrev siden om den ejendommelige Overenskomst, at »Ministeriets Afgang solgtes af Landsthinget og kjøbtes af Folkethinget«. Dansk Parlamentarisme har hidtil »væsentlig været ministerfortærende«, men det synes nu, at den begynder »at faa ogsaa et vist ministerskabende Præg, men saaledes at Tingene dele broderlig mellem sig Parlamentarismens to Sider: Folkethinget er ministerfortærende, Landsthinget er ministerskabende. Landsthinget er Brahma, Folketinget er Siva.« Men den Handel, der fældede Ministeriet Fonnesbech, kom ikke til at bringe Folketinget den ventede Fordel. Landstingsparlamentarisme blev den eneste Form for Parlamentarisme, der kendtes i Danmark i et Par Aartier derefter.

7. Nationalliberalismens Svækkelse.

Fra 1870—75 havde de Nationalliberale nu haft væsentlig Del i Ledelsen og baaret næsten hele Arbejdet. Samarbejdet med Godsejerne havde været uroligt, men Socialisterne var standsede i Opløbet, og Venstres Angreb var slaaet tilbage. Men Flertallet var ikke til at vinde, og de Nationalliberales Hovedstyrke, deres Magt over »den offentlige Mening«, svandt Aar efter Aar.

Afgørende blev det, at deres Herredømme i Aandslivet brødes ved den Bevægelse, der samlede sig om *Georg Brandes.* Allerede i 1872 havde denne skabt sig en lille Organisation »Litteraturselskabet«; i 1873 gik »Nyt dansk Maanedsskrift« ind, men i Efteraaret 1874 begyndte Georg og Edvard Brandes »Det nittende Aarhundrede«. Det var aabenbart, at de bedste Kræfter i den yngre akademiske Verden vilde glide helt bort fra den nationalliberale Tankegang. Forbindelsen mellem det litterære og det politiske Venstre begyndte at blive knyttet. Bindeledet var den Mand, der blev Nationalliberalismens haardeste Modstander, *Viggo Hørup.* Han var Skolelærersøn fra Frederiksværkegnen, men han kom i Metropolitanskolen, blev Student og juridisk Kandidat. I Skole og Studenterverden følte han sig i bitter Modsætning til de raadende nationalliberale Stemninger. Nederlaget i 1864, som Partiet syntes at have forvundet, havde hos ham skabt en dyb Følelse af Danmarks militære Afmagt, en bitter Uvilje mod dem,

der havde bygget Danmarks Politik paa Illusioner. Med Lidenskab sluttede han op i Venstres Kamp for Bondens Ret, kun angst for, at Illusionernes Aand gennem Grundtvigianismen skulde erobre ogsaa den realistiske Bonde. I 1872 stillede han sig forgæves til Folketinget, i 1873 blev han Medarbejder ved Venstres ny af *N. J. Larsen* redigerede Hovedstadsblad »Morgenbladet«. Dets Formaal angaves i Bladets første Nr. med Ordene: »For Hovedstaden og tildeels for Kjøbstæderne er Venstre blevet fremstillet som et Parti, der kun kunde være Gjenstand for alle hæderlige Mænds Had og Foragt, som et Parti, der var blottet saavel for aandelig Dygtighed og Indsigt som for Fædrelandskjærlighed og høiere aandelige Formaal, og som blindt lod sig lede af en Flok egennyttige, samvittighedsløse Demagoger«. Nu skal man forstaa, »at Hovedstadens Plads er i Spidsen for Udviklingen og ikke i Halen paa et Parti, der har skrevet Stilstand eller Tilbagegang paa sin Fane.«

Hørup skrev i de første Aar baade Udenrigs- og Indenrigspolitikken i »Morgenbladet«. Han førte ind i Bevidstheden den europæiske Venstrepolitik; først og sidst skildrede han Republikanernes Kamp i Frankrig, stadig anvendende Eksemplerne fra Udlandet paa de hjemlige Forhold. Indenrigspolitisk var det hans Maal at give Venstre mere Selvfølelse og at rokke de Nationalliberales Tro paa sig selv. Han skrev siden engang om de Dages Venstre: »Det var en lavere Race, der skulde op mod en højere, en *Uafhængighedskrig,* hvor Fordringen om Ligeberettigelse stredes med Følelsen af Mangel paa Jævnbyrdighed.« »Dannelsen maatte splittes og vindes. Vi havde Krig mere med en Kultur end med et Parti.« »Som en Himlens Manna faldt det litterære Venstre ned i denne Ørk. Dannelsen var sprængt, vi havde, hvad vi manglede. Realismen var et fortræffeligt Stikord.« Ved et Møde paa Møn i Sommeren 1874, hvor J. A. Hansen, Berg, Bojsen, Holstein-Ledreborg, Alberti, 23 Folketingsmænd i alt, var med, skildrede han de Nationalliberale som et affældigt Parti, der tilbragte Tiden i Anger over deres radikale Fortid. »Lad dem gaa i Kloster, men lad dem ikke komme frem og tro, at de er kaldede til at sidde Ret over Demokratiet.« »Demokratiet er sin egen Dom og sit eget Maal og sin egen Vægt; og lad dem nu lære, at vi har et Maal ogsaa for dem.« Han sluttede med et Leve for Venstres Førere: »lad os løfte dem højt, at de kan føre os stærkt.«

I 1873 fik Hørup stiftet »*Onsdagsforeningen*«, hvor den ny Litteraturs Mænd mødtes med Venstres Rigsdagsmænd. »Morgenbladet« bragte i disse Aar Digte og Smaafortællinger af *Holger Drachmann,* og snart blev *Edvard Brandes* en fremtrædende Medarbejder.

Kampen om København var da begyndt allerede før 1875, selv om

de Nationalliberale endnu raadede uanfægtet paa Valgdagene. Arbejderne, der hidtil havde fulgt de nationalliberale Ledere, drog Socialisterne fra dem, og den akademiske Verden begyndte at dele sig. Modsætningen til de to nye Bevægelser drev de Nationalliberale til Højre. I 1870 betød deres Samarbejde med Godsejerne endnu, at de Nationalliberale førte an. I 1875 kunde Førerskabet gaa over til Godsejerne, selv om de Nationalliberale endnu maatte bære Broderparten af Arbejdet. Tiden til Dannelsen af et forenet Højre var inde. Føreren fandt man i den Mand, der hidtil havde regnet sig selv til Reserven. *Estrup* traadte nu frem i første Række.

ANDET AFSNIT

MINISTERIET ESTRUP 1875—94

1. Estrups første Aar 1875—77.

Ministerkrisen efter Fonnesbechs Afgang varede næsten 3 Uger. Fonnesbech synes at have tilraadet et Ministerium *Zytphen-Adeler* som Indrømmelse til Venstre; Klein, der i høj Grad havde vundet Kongens Øre, ventede at kunne præge det nye Ministerium. Kongen, der havde været veltilfreds med Holstein-Holsteinborg, vendte sig først til ham, men han vilde ikke forsøge igen. Ogsaa Frijs sagde nej; han henviste til *Estrup*. Denne var nu rede. Han mente, at nu var Beviset ført for, at Venstre var saa umedgørligt, at det var nødvendigt at tage haardt paa det. Estrup forlangte et helt nyt Ministerium. Dette var ikke Kongen tilpas; han vilde have beholdt Klein, men han gav efter. Estrup blev Konseilspræsident og tog selv Finansministeriet, *F. G. J. Moltke-Bregentved* blev Udenrigsminister, *Haffner* Krigs- og Marineminister, Kammerherre *E. V. R. Skeel* Indenrigsminister; Statsrevisor *Fischer,* der engang havde staaet Venstre nær, men nu var blevet Pennefører for Godsejerne, overtog Kultusministeriet. Professor *J. M. V. Nellemann,* som Estrup havde samarbejdet med i Landstinget, blev Justitsminister; han var den eneste, der kunde regnes for Nationalliberal. Grev Moltke døde kort efter og erstattedes da af den tidligere Udenrigsminister *O. D. Rosenørn-Lehn.*

Estrup var en viljestærk Mand, urokkelig overbevist om, at han selv havde Ret. Han saa det som sin Mission at hævde Kongens Ret til frit at vælge sine Ministre og at fastholde Landstingets fulde Ligeberettigelse. Han foretrak at gøre det under Iagttagelse af regelmæssige Forfatningsformer, men vilde ikke vige tilbage for at gaa bort fra disse nøjagtig i det Omfang, hvori det blev fornødent for at værne det, han ansaa for Forfatningens Aand. I Nellemann havde han fun-

det en Medhjælper, der med stort juridisk Snilde kunde opstille de Fortolkninger, der blev fornødne under Kampen. Under Landstingets Forhandlinger havde han allerede udformet og forsvaret den Forfatningsopfattelse, ud fra hvilken Ministeriet i de følgende Aar kom til at handle.

De Nationalliberale modtog Ministeriet lidt usikkert. Vilde Estrup søge at genopvække Samarbejdet mellem store og smaa Bønder? Eller vilde han blive den kraftige Hævder af Landstingets Magt. De ventede nærmest det sidste i Tillid til, at Venstre snart vilde komme hans stærke Selvfølelse paa tværs. Fra Venstres Side stemplede Høgsbro straks Ministeriet som »en aaben Udæskning og Krigserklæring til Folketinget«.

Den Sommer, da Estrup tog Magten, gik under megen Strid inden for Venstre mellem de 30, der havde sluttet Finanslovsforliget med Ministeriet Fonnesbech, og de 22, der havde stemt mod Forliget. J. A. Hansen og Berg opfattede de 30's Afstemning som et »Frafald«, skønt de havde Flertallet af Partiet. »Morgenbladet« angreb de 30 skarpt: »Der har været et formeligt Kapløb i Vinter for at udmærke sig i Modstandernes Øjne ved den størst mulige Selvraadighed og det mindst mulige Sammenhold.« Høgsbros »Dansk Folketidende«, Th. Nielsens »Vejle Amts Folkeblad« og »Fyens Tidende« forsvarede derimod de 30.

Berg og J. A. Hansen drog gennem Landet, fulgt af den unge Hørup. Undertiden dukkede den Tanke op, at det kunde ende med en ny Partidannelse ved Sammenslutning af de 30 og Mellempartiet, men selv de mest moderate af de 30 følte det som et Brud paa Forudsætningerne for Overenskomsten, at Ministeriet Fonnesbech var efterfulgt af et Ministerium af mere udpræget Landstingskarakter. Hos Vælgerne mødte Rigsdagsmændene overalt den Opfattelse, at de skulde holde sammen og hævde Folketingets Magt.

Den indbyrdes Strid svandt hurtigt, da man paa Tinge mødtes med Estrup. Først udsatte han Rigsdagen til Slutningen af November. Det følte som en Udfordring, og de 52 udstedte som Svar en Erklæring om, at de vilde staa sammen uden Hensyn til Sommerens Strid; Høgsbro, der var en ivrig Talsmand for Sammenholdet i Venstre, kunde med god Grund udtale den Forventning, at Ministeriet vilde »yde sin gode Hjælp« til at bevare det. En ny Haandsrækning dertil ydede Ministeriet ved den 29. Januar, da Samlingen havde varet to Maaneder, at udstede en kgl. Resolution om, at den kunde vare to Maaneder til; det var en Fremgangsmaade, der aldrig før var anvendt, og Meddelelsen modtoges i Folketinget med rungende Haanlatter.

Men mere betød Ministeriets *militære Forslag*. Siden sidste Samling havde et Udvalg af Officerer arbejdet med en samlet Plan til ekstraordinære Forsvarsforanstaltninger. De foreslog Udgifter paa 115 Millioner. Ministeriet nøjedes med at foreslaa 71, hvoraf de 33 skulde bevilges straks. Blandt det, der straks skulde vedtages, var Søbefæstningen og Forterne paa Agersø. Landbefæstningen hørte til det, der kunde vente. Der var Penge nok uden Skattepaalæg, hævdede Estrup.

Som Ordfører for Venstre erklærede Bojsen, at begyndte man først med Fæstningen, vilde man komme over de 100 Millioner uden at skabe Sikkerhed for Landet. Venstre tilbød ligesom Aaret før 30 Millioner og satte en Indtægts- og Formueskat som Betingelse. Folketingets Mindretal, der førtes af Thomsen og J. Scavenius, krævede, at Landbefæstningen skulde medtages med det samme; de regnede den til 35 Millioner, medens Ministeriet havde beregnet den til 14. Til Gengæld antydede man en vis Villighed til en Særskat hertil, og tre af Mindretallet: L. Dinesen, N. J. Termansen og Marius Gad foreslog, at det skulde fastslaas, at der næste Aar skulde komme Forslag om en saadan Skat. Men Estrup erklærede barskt afvisende, at selv om man i øvrigt kunde enes om Forsvarsplanerne, vilde Ministeriet ikke gaa ind paa den krævede Skat. Godsejerne havde jo stadig været mod denne.

Flertallets Ændringer vedtoges med 53 mod 40; Winthers Gruppe og nogle andre, deriblandt N. C. Frederiksen, stemte mod det hele.

I Landstinget gik Andræ mod Planen som finansielt uoverkommelig, politisk uklog og farlig. Ploug kritiserede Fæstningstanken og udtalte sammen med andre Nationalliberale Sympati for en Særskat. Landstingets Flertal fulgte Ministeriet, men da Loven vendte tilbage til Folketinget, førtes den først tilbage til Folketingets Affattelse, og derpaa forkastedes den med 47 mod 47, idet Ministeriets Tilhængere stemte mod sammen med 8, der var Modstandere af det hele. Ministeriet svarede med Folketingets Opløsning. Finansloven var i Forvejen vedtaget uden Strid; Folketingsforslag om Ministeransvarlighedsloven og 5—6 Millioners Nedsættelse i Toldafgifterne var afvist af Ministeriet.

Valget i 1873 havde været et Valg om Parlamentarismen, Valget den 25. April 1876 blev et *Valg om Militærvæsenet og navnlig om Fæstningen*. Der var i Venstre afvigende Meninger om Militærspørgsmaalet. Bjørnbakkerne var skrappe Antimilitarister, andre, som Berg, troede paa det levende Værn. Men om Københavns Befæstning var der Enighed. En saa forsigtig Mand som Høgsbro skrev derom: »Kjøbenhavns Befæstning efter Nutidens Skyts vil efter min Over-

bevisning være mere ødelæggende for Danmarks Frihed og Selvstændighed end den ny Grundlov, og jeg kunde fristes til at sige, end Wienerfreden. Og det ovenikjøbet for Smaafolks Penge. Saa her gjælder det for mig en Kamp med alle de Kræfter, vor Herre har givet mig, og det *imod hvemsomhelst.*«

Før Valget regnede man i Tinget 59 Modstandere, 43 Tilhængere af Ministeriet. Efter Valgdagen var der 74 Modstandere, 28 Tilhængere, og blandt de sidste endda to, der kun var med det i Militærspørgsmaalet. Venstre havde mønstret ca. 87 000 Vælgere, Modstanderne 50 000; siden sidst var Venstres Tal øget med 14 000, Højres gaaet fuldt saa meget tilbage. Atter denne Gang gik det ud over Mellempartiets Folk i de usikre Kredse; de svandt ind til 7, medens de Nationalliberale bevarede 19. Blandt de faldne var Klein og Holstein-Holsteinborg. Det forenede Venstre samlede 71; Bjørnbakkerne blev tre, Løsgængerne to. Hørup, der kort før ved et Suppleringsvalg havde erobret Køgekredsen, genvalgtes.

Socialisterne, der i 1873 havde opgivet at opstille Kandidater, mødte denne Gang frem igen. Medens Klein endnu var Justitsminister, paa Kongens Fødselsdag den 8. April 1875, var Førerne blevet benaadet, og de havde derefter paa ny taget Ledelsen af Partiet. Nu stillede Pio sig i Københavns 5. Kreds; han naaede godt 1000 Stemmer, medens Bille valgtes med det dobbelte Stemmetal; i to andre københavnske Kredse samlede Partiet i alt 500 Stemmer.

I Ministeriet virkede Valgudfaldet ikke stærkt. Naar man ikke vilde vige for et Flertal, hvorfor da gøre det for et større Flertal? »Fædrelandet« var skuffet, men opmuntrede dog til fortsat Modstand. Man drøftede i ministerielle Kredse, om man ikke skulde tage Formue- og Indkomstskatten, naar man saa kunde faa Bevillingen til Militærvæsenet, men Estrup blev ved sit. Han lod Folketinget behandle Militærforslagene endnu en Gang i en Samling straks efter Valgene. Han havde anset det for sin Pligt at gentage Forsøget, før han lod »denne vigtige Sag falde«, sagde han. Bojsen sagde straks, at paa Regeringens Grundlag agtede Tinget ikke at forhandle. Et Udvalg nedsattes, der skulde undersøge, om der var andre Muligheder. Højremændene i Udvalget forsøgte forskellige Mæglingsforslag, men hverken Ministeriet eller Udvalgets Flertal var villige til Indrømmelse. Flertallet foreslog da en Dagsorden, der endnu en Gang tilbød de 30 Millioner paa Venstres Betingelser; den vedtoges med 62 mod 24; en af Oppositionen stemte imod, 9 lod være at stemme, fordi de ikke vilde være med at tilbyde de 30 Millioner. Derefter vedtoges med 71 Stemmer, idet Højre udvandrede, en Dagsorden, der erklærede Ministeriet for uskikket »til at lede Løsningen af de Opgaver, der

er af den største og mest indgribende Betydning for Samfundet.« Saa stærk var Stemningen nu, at Høgsbro som et sidste Middel pegede paa Nægtelsen af Finansloven umiddelbart før Udløbet af den gældende. »Saa maa Ministeriet enten give Plads for et, der kan og vil samarbejde med Folketinget, eller kuldkaste Forfatningen«.

Paa konservativ Side samlede man sig nu efter Aftale mellem Medlemmerne af begge Ting til et *forenet Højre,* omfattende Godsejere, Nationalliberale, Mellempartiet og enkelte Løsgængere. I Sommeren 1876 udsendte Jacob Scavenius og C. Ploug i Tilslutning hertil Opfordring til Meningsfæller om at organisere sig i Højreforeninger paa Programmet: at opretholde over for alle Angreb fra neden eller fra oven den ved Grundloven fastsatte Statsorden og Magtfordeling, at bringe alle fornødne Ofre for at skabe et kraftigt Forsvar, at befordre Fremskridtet med skyldig Hensyntagen til det bestaaende, og at støtte alle forstandige Bestræbelser for at forbedre de arbejdende Klassers økonomiske Stilling og sædelige Holdning.

Samlingen 1876—77 blev en Kampsamling. En Række ministerielle Lovforslag nægtede man Overgang til anden Behandling. Nogen Forhandling kom i Gang om et Forslag af *Haffner* om Ændringer i den militære Straffelov, der til en vis Grad imødekom Venstres Krav om Afskaffelse af Legemsstraffe; han og Venstre blev enige om Forslaget, men det halve Højre gik imod under Anførsel af General Thomsen, og da Forslaget kom til Landstinget, lod man det ligge dèr. Fæstningsforslagene forelagdes denne Gang ikke; Estrup vilde nu søge at gennemføre de ekstraordinære Militærforanstaltninger stykkevis; han nøjedes derfor med at foreslaa nogle mindre Bevillinger paa Finansloven. Hær- og Flaadelovene fremlagdes, men standsedes i Folketinget.

Striden spidsede sig til paa *Finansloven.* Ministeriet havde her optaget omtrent to Millioner Kr. til ekstraordinære Militærforanstaltninger; Folketinget strøg dem. Men dertil kom fem Konfliktpunkter: 1) Folketinget vilde kun bevilge Penge til det kgl. Teater til 1. Juli, hvis man ikke fik en Minister, der nød Tingets Tillid, 2) Tinget krævede, at »Stiftsmidlerne«, ɔ: et Fond, der var skabt ved Beskæring af de højeste Præstelønninger for at bøde paa de laveste, skulde optages paa regelmæssig Maade paa Finansloven; 3) det samme gjaldt et Bidrag paa 25 000 Kr., som de vestindiske Øer aarlig skulde yde Statskassen; 4) Tinget vilde ikke bevilge saa meget, som Ministeriet krævede til Kronborg Amtsstue; 5) og endelig krævede Tinget, at der til et foreslaaet Dyrtidstillæg for Embedsmænd skulde knyttes et lignende for Folkeskolelærere.

Disse fem Punkter erklærede Ministeriet for principielt uantagelige,

da de maatte opfattes som Udtryk for Tingets Krav om at bestemme Ministeriets Farve.

Sidst i Januar gik Finansloven til Landstinget. Her varede det næsten seks Uger, før man blev enig om, hvorledes man skulde tage paa Situationen. Man var klar over, at man vilde følge Ministeriet i de fem Konfliktpunkter, men vidste ikke ret, hvor mange andre Krav man skulde tage op. Det endte med, at man i alt satte Udgiftsbevillingerne op fra 42 Millioner til $45^1/_2$. Folketinget blev ved sit, og Forslaget kom da i Fællesudvalg: 16 af Højre, 14 af Venstre. Grev Frijs blev Formand. Han erklærede paa Forhaand, at man ikke saaledes som i 1875 vilde købe Enighed for Ministeriets Afgang. Af de 16 var kun Klein ivrig for Overenskomst, og blandt de 14 var Stemningen usikker. Med Hensyn til Forsvarsbevillingen slog man midt over, Landstinget opgav den ene Million, Folketinget gik ind paa den anden, der gjaldt Flaaden og de gamle Søforter. Det ene af de fem Konfliktpunkter, de 25 000 fra Vestindien, var faldet bort ved en særlig Lov derom. De to, der gjaldt Teatret og Folkeskolelærernes Lønningstillæg, opgav Folketinget; tilbage var da kun Stiftsmidlerne og Kronborg Amtsstue. Venstre foreslog at meddele Estrup, at Forstaaelse ikke kunde naas under det nuværende Ministerium, men rimeligvis under et andet. Det forkastedes med 16 mod 14, og den 28. Marts sluttede Fællesudvalget uden Resultat, Dagen før Skærtorsdag. I Forvejen var der vedtaget en midlertidig Finanslov gyldig til 15. April. Men Højre var utaalmodigt. Landstingets Formand, *C. C. V. Liebe,* satte Finansloven til Behandling Paaskelørdag, den 31. Marts, Kl. $1^1/_2$. Venstre hævdede, at Finansloven ogsaa paa dette Stadium skulde først i Folketinget; man mente ogsaa at kunne lægge Ansvaret tungere paa Landstinget, naar dette afviste en af Folketinget vedtaget Finanslov. Krabbe henvendte sig til Liebe derom, men mødte Afslag; saa foreslog Krabbe Lodtrækning om, hvilket Ting der skulde stemme først om Finansloven. Da dette ogsaa afvistes, satte Krabbe Folketingsmøde til Lørdag Kl. 10, $3^1/_2$ Time før Landstingets. Estrup lod ham da vide, at paa den Tid var der Statsraad, hvorpaa Krabbe satte Mødet til umiddelbart efter dette. Kl. $12^3/_4$ kunde Folketinget begynde, tre Kvarter før Landstingsmødet. For at sikre, at man blev færdig før Landstinget, besluttede Venstre at begære Afslutning straks ved Forhandlingens Begyndelse. Medens Krabbe oplæste Kravet herom og lod Afstemningen begynde, forlangte Estrup Ordet, uden at Krabbe standsede Afstemningen af den Grund. Afslutningen vedtoges, og derefter vedtoges Loven i Venstres Affattelse. Et Par Timer senere vedtoges den i Landstinget i Højres Form.

Højre opfattede Krabbes Fortsættelse af Afstemningen uden Hen-

syn til Estrups Krav om at faa Ordet som en grov Fornærmelse, ja som en Tilsidesættelse af Grundlovsbestemmelsen om, at Ministrene skal høres, saa tit de forlanger Ordet. Venstre hævdede, at denne Regel ikke kunde hindre, at ogsaa Ministre maatte bøje sig, naar Afslutning vedtoges, og at man ikke kunde forlange Ordet under en Afstemning. Man stredes siden heftigt om, hvor tidligt og hvor tydeligt Estrup havde forlangt Ordet. Saa vidt de foreliggende Oplysninger viser, blev dette Optrin afgørende for Begivenhedernes Gang. Man havde i Ministeriet haft den for Venstre ukendte Plan at forelægge en ny midlertidig Finanslov paa ubestemt Tid indeholdende de Bevillinger, hvorom der var naaet Enighed i Fællesudvalget. Forhandlingerne vilde da være fortsat med megen Udsigt til Resultat. Men nu brød Harmen løs i Ministeriet og Højre, og man bestemte sig til at slutte Samlingen straks. Kongen syntes egentlig ikke, at det lille Optrin gav tilstrækkelig Grund til Forandring, men han fulgte Estrup. Den 4. April blev Rigsdagen sendt hjem.

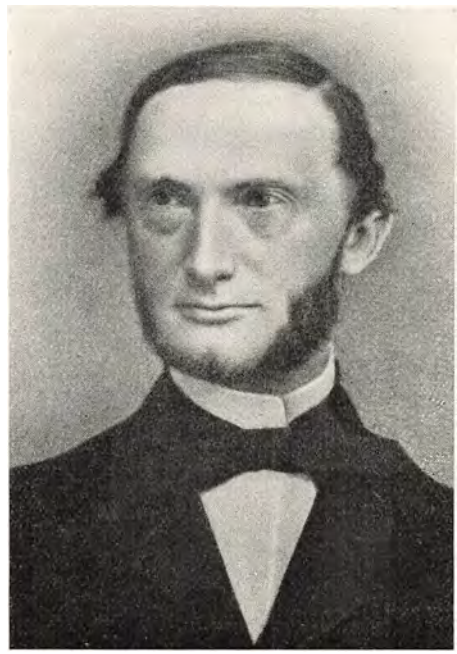

C. C. V. Liebe.
Fotografi fra 1860erne.

Det var aabenbart, at der nu kom en provisorisk Finanslov. Venstres Folketingsmænd protesterede paa Forhaand. »Ministeriet Estrup har sat sin Magtstilling ikke blot over sit første Program — Forsvarssagens Fremme —, men ogsaa over Hensynet til Bevarelsen af ordnede forfatningsmæssige Tilstande.« »Vore offentlige Forhold ere herved bragte til Lovlighedens yderste Grænse; overskrides denne, bærer Ministeriet Estrup det fulde Ansvar derfor.« »Vi fraraader ethvert Skridt, der kan faa en voldsom Karakter. Den, fra hvem Lovbrud udgaar, vil Tiden og Begivenhederne dømme. Den utvivlsomme Ret er paa vor Side, og Sejren vil følge Retten.«

Den 12. April 1877 kom *Provisoriet.* Ministeriet bemyndigedes til at afholde de nødvendige løbende Udgifter i Henhold til gældende

Love, dog saaledes, at Hovedsummerne paa den af Ministeriet forelagte Finanslov ikke overskredes, og saaledes, at de Udgifter kunde afholdes, som var vedtagne af begge Ting ved sidste Afstemning; desuden bemyndigedes Ministeriet til at lade opkræve gældende Skatter og Afgifter. En udførlig Begrundelse fulgte Provisoriet. Gav man efter, hed det, vilde »Deres Majestæts grundlovsmæssige Ret til frit at vælge Deres ansvarlige Raadgivere i Virkeligheden være opgivet«, og da vilde ogsaa »Landstingets forfatningsmæssige Stilling som en med Folketinget ligeberettiget Del af Folkets Repræsentation, Rigsdagen, blive fuldstændig undergravet«. Det er »Deres Majestæts Pligt overfor Dem selv og deres Efterfølgere paa Tronen, saa vel som overfor Forfatningen, hvis Vogter Kongemagten bør være, at tilbagevise dette Forsøg«. En foreløbig Lov er nu »det eneste Middel, hvorved Staten kan holdes sammen og reddes fra fuldstændig Opløsning.« Man foreslaar denne Gang at nøjes med de af begge Ting godkendte Udgifter »uden at drage i Tvivl Deres Majestæts Ret til, dersom Omstændighederne havde fordret det, at gaa videre.«

Samtidig med Provisoriets Udstedelse, fik Politimestrene overalt i Landet Ordre til at møde frem ved alle offentlige politiske Møder. De yngre Højremænd følte Provisoriet som en befriende Daad; 70 000 Underskrifter samledes paa Adresser i Tilslutning til Ministeriet. De ældre Nationalliberale derimod saa med Bekymring Fremtiden i Møde.

Venstres Bestyrelse stemplede i et Opraab til Vælgerne Provisoriet som »et klart og utvetydigt Grundlovsbrud.« Estrup svarede med Sagsanlæg. Venstre hævdede nu som under de foregaaende Aars mange Drøftelser, at provisoriske Finanslove i sig selv var grundlovsstridige som uforenelige med Grundlovens § 49, der sagde, at før Finansloven var »vedtaget«, maatte ingen Skatter opkræves. Atter og atter optryktes nationalliberale Taler og Artikler vendt mod den provisoriske Finanslov 1853; man mindede om, at da rejste Folketinget Rigsretssag, og at Estrup havde været blandt dem, der stemte derfor. Med særlig Iver gengaves Carl Plougs Grundlovsdigt.

I Pressen og ved Møderne ansloges de skarpeste Toner. Høgsbro skildrede i »Dansk Folketidende« Bismarcks Provisorier under Titlen »Ministeriets Forbillede«, og han bragte demonstrativt Artikler om Karl I's »Grundlovsbrud« i England og dets Følger. I et Privatbrev til Bjørnstjerne Bjørnson skrev han om Ministeriet: »Slutte Fred med det eller enkelte af det, gjør vi ikke. De Nationalliberale vilde vist gjærne opgive Ministeriet og slutte Fred med os, naar vi vilde lade dem raade; men det gjør vi heller ikke.« »Vi *kan* ikke give efter; bruge Magt vil vi ikke, skjønt mange Egne af Landet er rede dertil.« Ved den store Grundlovsfest i Herthadalen, hvor Tilhørerantallet

opgives til 12 000, udslyngede Hørup sin Advarsel mod Forlig: »Naar Folkets Repræsentanter have sagt: Stol paa os, da betyder det ikke, at de til Efteraaret drager ind til Forlig og Omfavnelse af Provisoriets Ophavsmænd; det betyder, at de ikke giver efter.« Blandt Bønderne vendte Stemningen sig skarpt mod Kongen. Bjørnson kunde med Tilfredshed oplyse, at danske Bønder nu begyndte at købe hans republikansk farvede Skuespil »Kongen«.

Ved Siden af Kampstemningen fandtes dog ogsaa en Uhyggestemning over for den Retning, Udviklingen tog. Stærkest følte den vel af de Nationalliberale, der havde været med ved Grundlovens Gennemførelse i 1849. Monrad, der stod uden for Rigsdagen, »vraget i Helsingør af Høire, i Roskilde af Venstre og ved alle Kongevalg af alle Ministerier«, skrev i Efteraaret 1877: »Veed du, hvori en Konges Kunst bestaar? Den bestaar deri, at han siger: Høire, Venstre, Høire, Venstre. Saa gaar Landet frem. Siger han derimod: Høire, Høire, Høire eller: Venstre, Venstre, Venstre, saa kommer Landet til at hoppe paa et Ben og det trætter i Tidens Længde.« Han erkendte, at der kunde tænkes Tilfælde, hvor en provisorisk Finanslov var nødvendig, men det var denne ikke; en midlertidig Finanslov havde været mulig; de grundlovsmæssige Betingelser for et Provisorium var derfor ikke til Stede. Krieger, der havde deltaget i de Forhandlinger, der førte til Brudet, og som ansaa det nu anvendte Provisorium for forsvarligt, frygtede, at Estrup siden skulde glide alt for langt. Klein var misfornøjet med hele Striden. Ogsaa en af Ministrene, General *Haffner,* fandt Stillingen uholdbar, vel ikke af Hensyn til Provisoriet, men fordi han følte sig svigtet i Spørgsmaalet om den militære Straffelov. Hen paa Sommeren gik han af, efterfulgt af General *J. C. F. Dreyer.*

To Begivenheder styrkede i Sommerens Løb Højre og svækkede Venstre. Den ene var *Rigsrettens Dom* i to Sager, som Folketinget havde rejst mod Krieger, Holstein-Holsteinborg og Fonnesbech for Salg af *Marmorkirkens Ruin* og Grundene deromkring til Tietgen, og mod Hall og Worsaae for Overskridelse af Bevillingerne til en Nybygning til *det kgl. Teater.* Det var Sager fra de foregaaende Ministerier, men først i Februar 1877, da Statsregnskaberne forelaa, besluttedes Sagsanlæg. Hørup valgtes af Tinget til Anklager i begge Sager.

Krieger havde lige før sin Afgang solgt Marmorkirken og de omliggende Grunde til *Tietgen;* denne skulde fuldføre Kirken for de Penge, han kunde faa for Grundene. Venstre mente, at Rigsdagens Samtykke burde være indhentet; selv om Grundlovsforbudet mod Salg af Domæner ikke antoges at gælde her, var der en tidligere Finanslovbestemmelse, der formentlig nødvendiggjorde, at Sagen forelagdes Rigsdagen.

Rigsretssagen 1877. I Forgrunden t. h. Hørup.
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 18. Bd.

Tilsvarende hævdede man, at der skulde være søgt Bevilling til de 300 000 Kr.s Overskridelse, der havde fundet Sted ved Teaterbygningen.

Hørup førte Sagerne med megen Skarphed og forøgede derved stærkt sin Anseelse i Venstre. Men i vide Kredse forargedes man over, at tvivlsomme, lidet betydningsfulde Sager benyttedes til Sagsanlæg mod Mænd som Hall og Krieger, de to Grundlovsordførere fra 1848—49. Sagerne blev tabt. Kun de tre Venstremænd fra Landstinget, der var med i Rigsretten, stemte for Domfældelse. Høgsbro drog af Dommen den Slutning, »at det ikke for Fremtiden gaar an, at gjøre Rigsretten til Dommer i Sager om Regjeringens og Folketingets gjensidige Myndighed.«

Den anden Begivenhed var *J. A. Hansens* Sammenbrud. I Maj 1877 viste en Undersøgelse, at de Rygter, der længe havde gaaet om, at hans Pengeforhold var haabløse, var begrundede. I en Aarrække havde han tilvendt sig Penge fra de to Forsikringsselskaber, han ledede, og hans Underskud var nu 200 000 Kr. Den 71-aarige Mand døde under Undersøgelsen. Gennem Aartier havde han staaet som den skarpeste, klareste Talsmand for Bøndernes og Byalmuens Sag. Nogle af Venstre følte hans Fald meget stærkt. Hørup havde beundret ham; Bojsen, Berg og Holstein-Ledreborg var paa Omgangsfod med ham. Andre i Partiet opfattede derimod Sammenbruddet som en Befrielse. Høgsbro

skrev saaledes til Bjørnson: »Hans Nærværelse imellem os var en stadig Anledning til Strid indbyrdes og Uvilje udefra.« I Højres Lejr følte det, som om J. A. Hansens Skæbne havde ført Bevis for, at det var nødvendigt at hindre et Folketingsstyre.

2. Forlig og Forhandling 1877—81.

Da Rigsdagen samledes i Efteraaret 1877, var det brændende Spørgsmaal: Hvorledes afgøres den provisoriske Finanslovs Skæbne? Hvorledes skaffes der regelmæssig Hjemmel for Statsstyrelsen? Ministeriet forelagde to Finanslovforslag, et for 1877—78, et for 1878—79; i en Anmærkning til det første optryktes den provisoriske Finanslov. Forslaget for 1878—79 sendtes af Folketinget til det sædvanlige Finansudvalg, Forslaget for 1877—78 sendtes til et særligt Udvalg, der skulde overveje, hvorledes det skulde behandles. Man spurgte her Ministeriet, om det betragtede den provisoriske Finanslov som forelagt ved Anmærkningen, saaledes at den bortfaldt, hvis Forslaget forkastedes. Dertil svarede Estrup ja. Forhandlingerne begyndte nu mellem Bojsen, Holstein-Ledreborg, Klein og Rimestad. De to Venstremænd var af Partiet bemyndigede til Forhandlingen med 28 Stemmer mod 8. De to Højremænd var i stadig Forbindelse med Ministeriet, selv om Estrup tog ret køligt paa Forhandlingen; Landstingets Højre inddroges først senere. I Venstre ønskede Flertallet Forstaaelse; Berg, der var imod al Forhandling, havde kun faa Meningsfæller, men foreløbig kunde han faa Flertal mod alle de Forligsforslag, der fremkom. Forhandlingerne trak ud hele Oktober og en Ugestid ind i November; i Venstre regnede man med, at kom man til rette, vilde Estrup bagefter gaa og Klein da danne et Ministerium, hvori optoges et Par Venstremænd. Henimod Slutningen af Oktober ansaas Forliget for strandet; Berg vilde nu forkaste Forslaget, Høgsbro vilde skille Finanslovforslaget for 1877—78 fra den provisoriske Finanslov og kun forkaste den sidste; han sejrede i Partiet med 31 Stemmer mod 25.

Den 7. November *forkastedes den provisoriske Finanslov.* Alle var enige om, at man dermed stod uden Finanslovshjemmel, men Højre havde i Forvejen meddelt Venstre, at det var rede til Vedtagelse af en midlertidig Finanslov, og den 7. November under Forhandlingen om Provisoriet meddelte Klein, at han vilde indbringe Forslag om en saadan. Venstre var ikke tilfreds med Formen, men vedtog den 8. November Forslaget i ændret Skikkelse. Estrup var kølig, Landstingets Højre ret uvilligt over for Folketingshøjres Forsoningsbestræbelser; man sendte Forslaget i ændret Form tilbage til Folketinget.

Endnu ved Ottetiden om Aftenen syntes alt at skulle briste; selv ved den lempeligste Fortolkning kunde man ikke udstrække den provisoriske Finanslovs Liv længere end til Midnat Dagen efter dens Forkastelse. Da mødtes i et af Landstingets Udvalgsværelser Landstingets Ledere med Holstein, Bojsen, Th. Nielsen og Høgsbro »under Beskyttelse af Hall og Bille«, siger Krieger. Her blev man enig. Et Fællesudvalg tilvejebragtes i Hast, Formændene gav Afkald paa, at dets Forslag tryktes før Afstemningerne, og før Midnat var *den midlertidige Finanslov* vedtaget i begge Ting. De omstridte Ændringer var af formel Art. Indholdet skilte sig ikke reelt fra den provisoriske Finanslov, hvis Indhold jo stemmede med det Aaret før af begge Ting vedtagne. Gyldigheden blev sat til Aarets Udløb, og den forlængedes siden til Finansaarets Udløb. Klein og Bojsen havde været Drivkræfterne; Bojsen støttedes af Holstein. Inden for Ministeriet virkede Nellemann for Forlig, medens Estrup var kølig tilbageholdende. Berg og hans nærmeste Meningsfæller var imod; ved den endelige Afstemning svarede de: »Stemmer ikke«, men de kritiserede hvast hele Forhandlingen. Hørup sagde saaledes, at han saa ingen Grund til »at faa skudt en Piedestal ind under Ministeriets Fødder, paa hvilken det tilsyneladende kunde faa Fodfæste med et Skin af Lovlighed«. »Jeg er overbevist om, at den Modsætning, der nu er til Stede her i Landet, gaar meget dybere, og den er meget mindre bygget paa Teorier, Doktriner eller politiske Læresætninger end paa noget, som snarere ligner Racemodsætninger.«

Forventningen om, at Estrup nu skulde give Plads for et Ministerium Klein med nogle Venstremænd, skuffedes. Estrup havde jo nu atter Lovhjemmel for sit Styre, og han blev rolig siddende. I de følgende Maaneder fortsattes Forhandlingerne mellem Bojsen—Holstein og Klein—Rimestad. Bag dem laa stadig den Tanke, at det kunde ende med et Ministerskifte; der taltes om Krabbe, Bojsen, Zytphen-Adeler som mulige Repræsentanter for Venstre. Samarbejdet mellem Nationalliberale og Godsejere skulde saaledes sprænges. Men Estrup vendte stadig det døve Øre til.

I Venstre nærmede man sig mere og mere til *et Brud*. »Morgenbladet« angreb hvast Forligsmændene. Disse klagede i Januar 1878 til Partiet. »Morgenbladet« betragtedes jo som en Art Hovedorgan for dette, og med 26 mod 25 Stemmer vedtoges en Formaningsskrivelse til Bladet. Berg sattes ud af Partibestyrelsen, og Holstein afløste ham som Ordfører for Finansudvalget. I Marts sluttede den Bojsen—Holsteinske Fløj *Forlig* med Folketingets og Landstingets Højre om Finansloven for 1878—79. Man naaede Forstaaelse om Stiftsmidler, Dyrtidstillæg til Folkeskolens Lærere og Teater, medens Kronborg

Amtsstue gik ud til Behandling paa et særligt Lovforslag; man gik ind paa 1 800 000 af de $4^1/_2$ Million, Ministeriet havde krævet til *ekstraordinære Militærbevillinger*. Til Gengæld haabede man at opnaa det ventede Ministerskifte; men Estrup tog Finansloven og lod stadig uforstaaende over for de politiske Planer, der knyttede sig til den. Grev Holstein søgte at paavirke Hall til at søge at fremkalde Ministeriets Afgang; Hall ansaa det for rigtigt, at Ministeriet gik, men vilde ikke gribe ind. Paa et Partimøde i Folketingets Højre drøftedes en Henvendelse til Ministeriet. De allerfleste var af den Opfattelse, at Ministeriet burde gaa, men man vilde ikke gaa videre end til at lade de enkelte Medlemmer udtale det over for Estrup, og paa ham gjorde dette intet Indtryk. »Min mening om de nationalliberale,« skrev Bojsen dybt skuffet, »er, at det er nogle nathuer.«

For den *Berg—Hørupske* Fløj blev Overenskomsten om Finansloven Signal til Opbrud. Faa Dage derefter gik de ud af Partiet og dannede en særlig Gruppe, der efterhaanden samlede 30 Mand. Tilbage i Partiet blev omkring 40, medens nogle enkelte stod som Løsgængere. Partiets »Grundtvigianere« delte sig omtrent ligelig mellem de to Grupper. Ved Finanslovens tredie Behandling kom det til Opgør mellem Berg og Holstein. Man skulde have stolet paa »Folkets moralske Kraft«, sagde Berg; det Ting, der var valgt til at hævde Folkets Ret, burde ikke have sat Lovbrudets Ministerium paa forfatningsmæssig Grund. Holstein svarede Gang paa Gang med Spørgsmaalet: hvilke Midler har Berg og hans Venner? De Moderate vilde ikke fortsat Finanslovsnægtelse, fortsatte han, de vilde bringe Striden i Venstre til Ophør. De krævede ikke et rent Venstreministerium, kun et Blandingsministerium. Spørgsmaalet om Midlerne var det, det faldt Berg sværest at svare paa; han nøjedes med at sige noget om, at man kunde jo nedlægge Mandaterne for at fremkalde Valg. Finansloven vedtoges med 64 mod 31 og gik videre gennem Landstinget.

Lovgivning af Betydning opnaaede Estrup ikke i denne Samling. Men politisk stod han ved dens Slutning som Sejrherre. Hans Modstandere inden for Højre, den nationalliberale Fløj, havde uden at han selv rørte sig, bragt Finanslovsspørgsmaalet i Orden for ham og delt Venstre.

Sommeren 1878 prægedes af Striden mellem de to Venstregrupper. Berg og Hørup fulgtes til store Møder Landet over. Tit mødtes de af Grev Holstein eller den unge slagfærdige Agitator *Klaus Berntsen*, hvorimod Bojsen og Høgsbro holdt sig tilbage fra Møderne. Navnlig Hørup spidsede Situationen til; han stemplede de Moderate som de Nationalliberales Allierede; ved deres Fejl var Kampen tabt; før et nyt Flertal var skabt, kunde den ikke genoptages. En af de moderate

De fem Venstreførere.
Bojsen. Berg. Høgsbro.
Hørup. Holstein-Ledreborg.
Litografi fra ca. 1880.

Rigsdagsmænd skrev efter nogle fynske Møder: »Hørup er alle rimelige Folk enige om er et Skarn og en Spektakelmager«, og om Berg hedder det, at han »udslyngede sprudlende af Lidenskabelighed og Raseri en Række af de voldsomste Beskyldninger«. I moderate Kredse var Bergs »umættelige Herskelyst og Ærgerrighed« det faste Omkvæd. Stemningen var delt; de fleste ønskede, at Partiets Rigsdagsmænd skulde forliges indbyrdes; til Delingen paa Tinge svarede ikke en social Deling blandt Vælgerne, næppe en Deling efter Anskuelser eller Stemninger; dog syntes Berg og Hørup stærkere blandt Vælgerne end i Tinget; rent instinktmæssig foretrak de fleste de skarpeste Midler. Umiddelbart efter Provisoriet var der stiftet en ny landsomfattende Organisation »Grundlovsværneforeningen«. Da dens Delegerede mød-

Scene af Negeropstanden paa St. Croix 1878.
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 20. Bd.

tes i September, viste det sig, at 102 mod 27 af de Delegerede stillede sig paa radikal Side. Ved Efteraarets Landstingsvalg samvirkede Venstrevalgmændene uden Hensyn til Grupper mod Højre; man vandt et Mandat og naaede dermed 14 af Landstingets 66; hvor der var Raad til det, stredes Grupperne ved Kandidatopstillingerne, og den radikale Fløj vandt et Par Mandater, saa den efter Valget blev 8 af de 14. Et Suppleringsvalg til Folketinget faldt ogsaa ud til Gunst for de Radikale.

Det store Spørgsmaal i Samlingen 1878—79 blev ganske uventet *det vestindiske*. I 1876 havde man for at bøde paa den økonomiske Tilbagegang paa de dansk vestindiske Øer vedtaget at yde Hjælp til et Fællessukkerkogeri. Det gik daarligt, og nu forværredes Forholdene i Oktober 1878 yderligere ved *en Negeropstand* paa St. Croix; et halvt tilfældigt Sammenstød med Politiet ophidsede Negrene, saa de i store Skarer drog gennem Øen afbrændende Planternes Boliger og Sukkerværkerne; Halvdelen af Sukkerværkerne var brændt, før en Soldatertrop paa 50 Mand, der sendtes over fra St. Thomas, fik Bugt med de ophidsede Negere. Estrup foreslog nu dels at forhøje det Laan, der var ydet til Fælleskogeriet, dels at laane St. Croix' Kommune 1 200 000 Kr., som den kunde bruge til Hjælp for de skadelidte Plantageejere. Begge de to Venstregrupper gik mod dette. De Moderate syntes de ivrigste; de var i det hele nu skarpest i Oppo-

sitionen, dels af Misfornøjelse med, at Ministeriet fortsatte, dels under Indtryk af Sommermøderne. Allerede om Foraaret havde Grev Holstein skrevet: »Bliver Estrup, maa vi træde resolut op; byde knap Finanslov og ikke gjøre en eneste Indrømmelse. Ellers er vi om en Hals.«

De Radikale viste sig denne Vinter en Grad mere forhandlingsvillige; deres Teori var, at Flertallet var forsvundet ved »Sammensmeltningen« mellem Nationalliberale og Moderate; Estrup havde faaet »lovligt« Grundlag; først naar der igen var et Flertal, kunde parlamentariske Krav rejses paa ny; indtil da maatte man forhandle sig frem.

En Tid regnede man i Højre med, at det skulde blive muligt at faa en Overenskomst med Berg om Vestindien; ogsaa de Moderate troede derpaa. Men det endte med, at der i den radikale Gruppe blev Flertal mod at gøre Indrømmelser. Den 9. December forkastede Folketinget Estrups Forslag. Han svarede med at opløse og udskrive Valg til 3. Januar 1879. Det var Vintervalg med Valgkamp i Julen.

De Moderate henvendte sig i et Tal af 36 til Vælgerne med Opfordring til at bringe den indre Strid i Venstre, der saa meget svækkede Folketinget i dets Kamp mod Estrup, til Ophør; et Par andre udtalte sig i Tilslutning til de 36. De Radikale, 30 i Tal, manede til at skabe et nyt Flertal. »Den Sejr, Demokratiet vandt ved sidste Valg, er foreløbig forspildt. Folketinget har efter Provisoriet frembudt et mistrøstigt Billede af Opløsning og Forvirring. Det er kun gjennem Valgene, at der tør ventes Fornyelse.« Paa et Møde i København gav Hørup den Parole, der siden saa tit lød over Landet. Der skulde skabes, sagde han, et Flertal »der ikke sjakrede med sine Grundsætninger. Og denne Grundsætning, der ikke sjakres med, er, at den almindelige Valgret skal bære vort offentlige Liv, at det Folketingsflertal, der er udgaaet af denne Valgret, er den højeste Myndighed i Landet, og hverken *har nogen over sig eller ved Siden af sig.*«

Højre følte sig stærkt ved Venstres indbyrdes Strid, stærkt ogsaa i Følelsen af at have i Spidsen en kraftig selvsikker Fører. Valget gav 75 000 Venstre mod 57 000 Højre; Venstre var gaaet 12 000 Stemmer tilbage, næsten saa meget som det vandt i 1876, Højre ca. 7000 frem, omkring Halvdelen af det sidst tabte. Nogle Venstremænd blev hjemme i Mismod, andre, fordi der i deres Kreds kun var opstillet en Venstremand af den Gruppe, de var imod. Socialdemokraterne stillede kun op i 5. Kreds og fik kun 7—800 Stemmer. Højre gik frem fra 26 til 37; Venstre ned fra 76 til 65; af dem regnedes 35 til de Radikale, højst 30 til de Moderate. De Moderate havde tabt til begge Sider. Ogsaa i Stemmetal var de Radikale stærkest, ca. 40 000

af de 75 000. To Valg, hvor Højre havde sejret mod de Moderate, kasseredes imidlertid, og ved Omvalget vandt de Moderate. De blev da 32, Højre 35.

Samlingen efter Opløsningen fik sit Præg af Striden mellem Venstregrupperne. En fynsk-jysk Jernbanelov vedtoges ved Overenskomst mellem Berg og Højre, og ogsaa om Finansloven enedes Højre og Berg. Striden gjaldt her seks Kanoner til Søforterne. *Dreyer* var straks efter Valget gaaet af, efterfulgt af General *W. F. L. Kauffmann* som Krigsminister og Marineminister. Samtidig blev den ivrigste blandt Fæstningsvennerne Oberst *Bahnson* Direktør i Krigsministeriet. Kauffmann foreslog de seks Kanoner til Søforterne med den Begrundelse, at dermed vilde København være beskyttet mod Bombardement fra Søen, og denne Betragtning fik han Berg til at gaa ind paa. Hørup fulgte Berg, men ved Afstemningen om Kanonerne gik tolv af Gruppen imod, og ni af dens Medlemmer, hvoriblandt den gamle *C. C. Alberti,* traadte ud af den radikale Gruppe. Denne blev fra nu af kun 26; Højre blev dermed Tingets største Gruppe. Hvad Berg havde vundet ved Valget, havde han sat til i Tinget. Høgsbro skrev triumferende til Bojsen, at Bergs »Tapperhed aldrig viste sig, uden hvor han var i Mindretal og derfor vidste, at den vilde blive en tom Demonstration.«

Under alt dette havde Ministeriet den Tilfredsstillelse, at Venstres Hovedbestyrelse fra 1877, nogle Moderate, andre Radikale, idømtes tre Maaneders Fængsel for deres Manifest om Provisoriet, en Dom, der dog siden af Højesteret ændredes til nogle Bøder. Foreløbig syntes Estrup at sejre over hele Linien, og Højre sluttede sig fastere og fastere sammen om ham. Blandt Venstres Vælgere var der et stigende Mismod; de forstod ikke Striden mellem Tingets to-tre Venstregrupper, var vel heller ikke klare over, hvilken af disse der var den mest udprægede.

Da Rigsdagen mødtes i Efteraaret, var Venstre delt i tre Grupper; de udtraadte, der nu var elleve i alt, søgte flere Gange i Samlingens Løb at faa et Samarbejde i Gang mellem alle tre, men det glippede. Samlingen kom til at vare til Juli, og der gennemførtes mere *Lovgivning,* end man i disse Tider ellers var vant til. Saaledes vedtoges en Veksellov, der var forberedt af en nordisk Kommission, og hvortil der kom Sidestykker i Sverige og Norge, en Lov om Vands Afledning og Benyttelse, Love om Tilsyn med Spare- og Laanekasser, om Kreditforeninger for Smaaejendomme paa Landet, om Beskyttelse for Varemærker, om de sjællandske Baners Overtagelse af Staten. Med ikke ringe Iver drøftedes et Forslag af *Fr. Bajer* om gifte Kvinders Raadighed over Midler, de selv erhvervede. Hørup vilde gaa meget

videre; efter gældende Ret, sagde han, var Kvinder stillet som Fledføringer, der har overdraget en anden »alt hvad han ejer og ejendes vorder, for nogen skjellig Underhold, saa længe han lever, og en ærlig Begravelse, naar han døer.« Men hans Forslag fik kun tolv Stemmer; hans Kampfælle, Berg, var her ivrig imod ham. I Landstinget fandt mange Forslaget farligt for »Ægteskabets Idé«, men nationalliberale og konservative Jurister: Krieger, Nellemann, Matzen, frelste det igennem. Ministeriet havde i øvrigt forelagt en betydelig Række Forslag om: Tilsyn med Salg af Levnedsmidler, Tilsyn med Handelsskibes Sødygtighed og Udrustning, Undersøgelse af Ulykkestilfælde paa Søen, Ligevægt mellem Universitetets Indtægter og Udgifter. De strandede alle.

Politisk samlede Interessen sig atter om *Forsvarsspørgsmaalet*. Berg hjalp Krigsministeren over de Vanskeligheder, han havde skabt sig ved at lave et lille Fort med to af de seks Aaret før bevilgede Kanoner, og under Striden mellem de to Venstregrupper fik Marineministeren en Lov igennem, der øgede baade Befalingsmændenes og de indkaldtes Tal.

Stor Forvirring raadede længe med Hensyn til Kauffmanns *Hærlov*. Han havde forberedt denne ved en Kommission med Kronprinsen i Spidsen. Kommissionen udarbejdede en »Forsvarsplan«, der fulgte Hærlovsforslaget til Rigsdagen. Da Danmark, hed det her, ikke længer var eller kunde blive Herre i Farvandene, maatte et videregaaende Forsvar af Jylland og Fyn opgives, Kræfterne samles om Sjælland. For at Hæren her kunde have fornøden Bevægelsesfrihed, maatte København befæstes. Da en permanent Befæstning ikke kunde ventes vedtaget, maatte man forberede Feltbefæstningsanlæg. Udsigt til at afslaa Landgangsforsøg var ringe; siden Dampskibene var kommet, var intet Landgangsforsøg mislykkedes. Gik en fjendtlig Hær i Land, maatte man søge at slaa den, men Udsigten dertil var ikke stor. Glippede det, maatte man gaa tilbage til de københavnske Fæstningsanlæg, men med den svage Befæstning vilde Stillingen ogsaa her være svag; man maatte haabe at kunne trække Tiden ud, til ændrede politiske Forhold tvang Angriberen bort. Kom der ikke Hjælp, vilde København til sidst blive taget. Paa Baggrund af denne Plan foreslog man Udvidelse af Befalingsmændenes Tal og en ændret Inddeling af Hæren med Udvidelse af Artilleri og Rytteri. Udgiften skulde stige fra 8½ til 9 Millioner; senere gjordes det op til 10.

Bojsen erklærede, at denne Forsvarsplan var den mest mistrøstige, der endnu havde foreligget; den byggede paa et uvenligt Forhold til Tyskland, medens den haabløse Opfattelse af Forsvarsmulighederne skulde tilskynde til et godt Forhold til den mægtige Nabo; Forslagets

Konsekvens var Københavns permanente Befæstning, og den vilde han ikke med til. Berg var venligere; han fandt Bojsens Stilling »negativ«, selv talte han om Forbund med Sverige og Norge, der tillod de tre Lande at møde med 300 000 Mand ved Kongeaaen, men han var klar over, at det ikke nu kunde naas; det tiltalte ham, at Planen byggede paa Sjællands Forsvar, men Planen var for dyr; og permanent Befæstning ved København vilde han saa lidt som Bojsen.

Berg blev Udvalgets Formand, støttet af et Par Højrestemmer; længe troede man paa Forstaaelse mellem Kauffmann og Berg, medens der var et vist Samarbejde mellem Højres militære Ordfører, General Thomsen, og de Moderate. Men Enighed naaedes ikke i Folketinget. Da Landstinget havde haft Loven, vilde Berg have den i Fællesudvalg, medens Bojsen vilde standse den med en Dagsorden, der krævede Sagen forelagt Vælgerne. Denne forkastedes med 55 mod 35, idet den Bergske Gruppe stemte sammen med Højre. Højre besluttede derpaa at stemme for Bergs Ændringer for at faa Loven i Fællesudvalg. Men her skiftede pludselig Situationen: Bojsen og Thomsen fandt hinanden. De indbragte sammen et nyt Lovforslag i Tinget; Bojsen havde faaet den Indrømmelse, at Fæstningsartilleriets Udvidelse var opgivet, og at man til Gengæld for Uddannelsen af flere Befalingsmænd skulde have lidt kortere Tjenestetid; Udgifterne skulde kun stige et Par Hundrede Tusind i Forhold til den gældende Ordning. I Ministeriet var man en Smule overrasket. »Jeg havde tænkt mig mange Muligheder, men ikke den, — det er jo en ny 8. November«, sagde Estrup. Men han og Kauffmann tog Resultatet af de andres Aftaler, som Estrup havde taget det den 8. November. Forslaget vedtoges med 59 mod 30; nogle af de udtraadte stemte imod sammen med de Radikale.

Dette Udfald fik vidtrækkende Følger. Siden Novemberforliget 1877 havde Ministeriet og Højre kunnet spille med de indbyrdes stridende Venstregrupper. Snart den ene, snart den anden af disse gik til Overenskomst for at ramme den anden. Nu opgav de Radikale al Tanke om Forhandling; Berg havde paa Forhaand sagt Højre, at kom de ikke denne Gang til Forstaaelse, skulde de ikke mere gøre Regning paa ham. For Vælgerne blev Dobbeltforliget i November 1877 og Juli 1880 Beviset for, at Bojsen og hans Venner var Forligspartiet, der, naar det gjaldt, fandt Højre. Fra nu af gik Vælgerstrømmen til de Radikale, saa længe Berg og Hørup stod sammen.

Kun et Par Maaneder var der, til Rigsdagen paa ny skulde møde. I Mellemtiden gik *Fischer* af som Kultusminister. Hans Afgang passede for saa vidt til Situationen, som han altid havde været ildeset af Moderate og Nationalliberale. Han ansaas for paavirket af den viden-

skabelige og litterære Radikalisme, og han havde i sidste Samling uden Held forsøgt at opnaa en Bevilling, der tillod at knytte Georg Brandes til Universitetet. Hans Efterfølger blev *Jacob Scavenius.* Det var en frejdig Godsejer, der til Tider havde samarbejdet med Venstre; han var meget ivrig Fæstningsmand, en kampglad Natur, der ikke vilde vige tilbage for haard Konflikt; men han var tillige en fordomsfri Mand, der siden hyppig angrebes for Forbindelse med den litterære Radikalisme omtrent som hans Forgænger.

Jacob Scavenius.
Fotografi fra 1880erne.

Om Efteraaret fandt tre Suppleringsvalg Sted, hvoraf det ene vakte stort Røre. Det var paa Langeland. Den hidtidige Folketingsmand, som var Bergianer, var gaaet af. Berg anbefalede sin og Hørups Medarbejder ved »Morgenbladet«, *Edvard Brandes,* og Øens demokratiske Forening tog ham til Kandidat. Højre førte Slaget mod ham som en religiøs Kamp. Brandes viste paa Møderne Spørgsmaal om hans Tro tilbage som Politik uvedkommende. Men da det gentoges paa Valgdagen, svarede han: »Jeg erkjender aabent, at jeg ikke tror hverken paa Jødernes eller de Kristnes Gud; men jeg hævder, at mit Gudsforhold er mig lige saa klart og helligt som nogen af de Tilstedeværendes er for ham, og jeg fordrer den samme Respekt for mine religiøse Anskuelser, som jeg er villig til at yde andres«. Om Politik sagde han: »Jeg er en Modstander af den Radikalisme, der fordrer alt eller intet. Venstre bør i enhver Sag tilstræbe det størst mulige Gode for Befolkningen«. »Jeg hylder paa de fleste Omraader saadanne Anskuelser, som overalt i Europa repræsenteres af Venstre«. Han var stærkt anbefalet af en af de toneangivende Grundtvigianere, Højskoleforstander *Jens Lund,* der med Paaberaabelse af Grundtvig nedlagde Indsigelse mod Sammenblandingen af Religion og Politik. Brandes valgtes med 1133 Stemmer; Højre fik 396, en Kandidat for de udtraadte 16.

Valget modtoges med en Vredesstorm i Højre. Selv om en »opfanatiseret Hob af langelandske Bønder« havde valgt ham, vilde han altid blive »en fremmed i det danske Bondevenstre«, skrev »Fædrelandet«.

Noget dæmpedes dog Angrebene derved, at Højre samtidig i Stedet for Bille, der gik til Amerika som Gesandt, i 5. Kreds i København valgte Professor *A. H. F. C. Goos,* der havde været Medarbejder ved »Det nittende Aarhundrede« og ansaas for at staa Brandes nær i aandelige Spørgsmaal.

Edv. Brandes.
Fotografi fra 1884.

De to Venstregrupper stredes skarpt om Valget. Chr. Berg hyldede Edv. Brandes som »en dygtig, frisindet Mand med levende Interesse for Folk og Land, der i høj Grad fortjener Agtelse som Menneske og Borger«. »Jeg har ikke deltaget i at anbefale ham til folkekirkelig Præst i Tranekjær, men som politisk Repræsentant«. Hans Valg er »en virkelig *politisk* Vinding«, men »efter den Religionsforfølgelse, der er sat i Scene ved denne Lejlighed, vil jeg nu tillige anse Valget for en *religiøs* Vinding, idet nemlig »de langelandske Menigheder« derved afgiver den skarpeste Protest saa vel mod den forsøgte Krænkelse af Religionsfrihedens Princip som imod den forargelige Misbrug af Religionen i den politiske Agitations Tjeneste«.

Derimod klagede de Moderate bittert, ivrigst af alle Klaus Berntsen. Høgsbro opstillede nu en Deling mellem »Det europæiske og det danske Venstre«. Det første vilde drive en »almeneuropæisk« Venstrepolitik med Udspring i den store Revolution. Det byggede paa »den rene Tanke«, undervurderede »den historiske Virkelighed og de dybe og dunkle Rørelser i Menneskets Hjærte«. Han pegede paa Ligheden mellem det europæiske Venstre fra 1870 og fra 1830; de Nationalliberale var Radikalismens Forløbere. Modsætningen dertil var det af Bondestanden prægede danske Venstre, der var besjælet af Grundtvigs kristelige Opfattelse.

Denne Skelnen mellem et europæisk og et dansk Venstre fik siden megen agitatorisk Betydning, men den førte aldrig til, at Folketings-

grupperne delte sig efter Aandsretninger, efter Livssyn. Mænd af meget forskelligt Livssyn vedblev at staa i Gruppe sammen; indtil 1901 var Delingerne i Venstre Udtryk for Temperament og for Sympati over for de stridende Førere; først efter 1901 kom dertil sociale Delingslinier.

Langelandsvalget blev i Rigsdagssamlingen 1880—81 det Spørgsmaal, der satte Sindene stærkest i Bevægelse. Nogle Højremænd paa Langeland krævede Valget kasseret med den Begrundelse, at med Indtræden i Tinget fulgte *Edsaflæggelse,* og Edv. Brandes kunde efter sine Udtalelser paa Valgdagen formentlig ikke aflægge Ed. Tinget godkendte dog Valget ud fra den Betragtning, at Valgbarhedsbetingelserne intet indeholdt om Trosbekendelse. Men tilbage stod Edsaflæggelsen. Edv. Brandes havde paa Langeland sagt, at det var hans Hensigt at underskrive den sædvanlige Edsformular; Formanden, Chr. Krabbe, synes imidlertid at have ønsket Anvendelse af en almindelig Løfteformel; Brandes udtalte over for ham sin Villighed dertil, men det kom ikke til nogen Afgørelse. Efter Godkendelsen sendte Formanden Brandes Edsformularen med et Brev, hvori han sagde, at det ikke var ønskeligt, at Eden aflagdes i en Form, »hvis sværgende Del« mangler Betydning for vedkommende; hvis Brandes underskrev, vilde han da gaa ud fra, at han »med personlig Sandhed« kunde udtale »den Paaberaabelse, som Eden« indeholdt. Brandes skrev under, men afviste enhver Undersøgelse af, hvor megen »personlig Sandhed, der aabenbarer sig i min Edsaflæggelse«. Krabbe meddelte Tinget det, og Sagen var for saa vidt afgjort.

Nu foreslog imidlertid Berg, Hørup og J. Busk en Dagsorden, der sagde, at Formanden var uberettiget til at udsætte Edsfæstelsen af et Medlem, hvis Valg var godkendt. Folketinget, sagde Berg, var »et dansk hedensk Hus, som ikke har Ret til at give sig en kristelig Fernis«, og da Formanden paatalte dette Udtryk, svarede han, at det var hentet fra Grundtvigs Nytaarsdigt til Rigsdagen i 1851:

»Netop som født af Hedningeæt
Har du i Danmark Odelsret.«

Brandes udtalte: »Ved »Gud« har jeg forstaaet mit Gudsbegreb, og ved »det hellige Ord« har jeg forstaaet Logos, Alfornuften, de store verdensbeherskende Ideer, — Ordet, der er helligt for mig.« Han udtalte til Slut sin Foragt for »det bundløse Hykleri, der i denne Sag har trivedes frodig i Ly af praktisk Politik«.

Højre og Moderate stemte sammen mod Dagsordenen, der forkastedes med 61 mod 25. Der blev siden nogen Forhandling om en ny

Edsformular, men uden Resultat. Striden bidrog meget til at indprente i Sindene, at der ikke blot stod politisk, men ogsaa aandelig Kamp i Landet; men Delingslinien i denne Strid gik ikke mellem Kristne og Fritænkere; det var en Strid om aandelig Frihed, og i denne delte Grundtvigianerne sig.

Samlingen fæstnede i øvrigt det Indtryk, at nu stod de Moderate og Regeringen hinanden ret nær. De gennemførte i Forstaaelse en *militær Straffelov.* Allerede i 1877 var Haffner blevet enig med Folketinget om en saadan, men den var da strandet i Landstinget. Nu genoptog de Moderate Forslaget, og til sidst kom en Overenskomst i Stand. De mest angrebne Straffeformer, Tamp, Krumslutning, Rotting, skulde erstattes med Arrest i Bøjen, og Retten til at idømme Soldaterne Nedsættelse i »anden Klasse« skulde bortfalde. De Radikale angreb heftigt den ny Bøjestraf og krævede Hilsepligten begrænset. De fulgtes her af en halv Snes andre Venstremænd.

Ministeriet føjede dette Aar til sine tidligere Reformforslag flere ny: en Retsplejeordning i Overensstemmelse med Forslag af en i 1868 nedsat Kommission, Foranstaltninger mod Forgiftning, Byggelov for København, Lærlingelov, Fiskerilov, Valgkredslov. Flertallet omformede dem gennem vidtgaaende Ændringsforslag, og Resultat naaedes ikke. Nogle Jernbanelove slap dog igennem. Paa *Finansloven* var der Strid om Løntillæg til Embedsmænd, Tilskud til Universitetet og ny militære Bevillinger. Da man ikke var færdig til 1. April, vedtoges en midlertidig Finanslov for to Maaneder. Men før de var gaaet, tabte Estrup Taalmodigheden og *opløste Folketinget,* da det, »være sig paa Grund af de politiske Partiers indbyrdes Stilling og de nær forestaaende Valg eller af andre Regjeringen ubekendte Grunde, har vist sig at mangle Evne eller Vilje til at tilendebringe endog kun en mindre Del af de Rigsdagen forelagte vigtige Sager.« Disse Ord drev Stemningen stærkt i Vejret, og Valgdagen den 24. Maj bragte Venstre en Fremgang til 88 000, Højre en Tilbagegang til 55 000; de Radikale mønstrede o. 34 000 Stemmer, de Moderate 22 000; 32 000 tilfaldt Venstremænd uden for Grupperne. Socialdemokraterne deltog kun i 5. Kreds, hvor de gik noget frem. Højre gik ned fra 35 til 32 Mandater; dertil kom Professor *V. A. Falbe-Hansen,* der var valgt som uafhængig Højremand i Odense. Venstre fik i alt 69, o: 29 Radikale, 22 Moderate, 18 uden for Grupperne.

Den nyvalgte Rigsdag vedtog en midlertidig Finanslov, men kunde saa lidt som den foregaaende forliges om selve Finansloven. Saa opløste Estrup igen og udskrev Valg til den 26. Juli. Denne Udfordring drev Venstrevælgerne frem i øget Tal; de voksede til 102 000, medens Højre blev staaende ved 55 000. Højre gik ned til 26 + Falbe-Hansen,

Venstre blev 75, o: 31 Radikale, 24 Moderate, 20 uden for Grupperne. Stemmetallene for de tre Venstreretninger kan regnes til 41000, 28000, 33000. Alt, hvad Højre havde vundet i 1879 ved Venstres indbyrdes Strid, var nu tabt igen. De to Opløsningsvalg drev Venstregrupperne nærmere til hinanden under Indtryk af Vælgerstemningen, og det blev de Radikale, Førerskabet nu tilfaldt. Ethvert Forsøg paa at enes om en regelmæssig Finanslov opgaves; man levede videre paa den midlertidige Finanslov.

3. Forsvarsbevægelsen. Kampen om Københavns Befæstning. Visnepolitikken 1881—85.

Aarene efter de to Opløsningsvalg skærpede til Bristepunktet den Strid mellem Regering og Folketingsflertal, der allerede i Forvejen syntes saa skarp. Baggrunden derfor var en hurtig Vækst af de Bevægelser i Befolkningen, der var begyndt i 70erne, men som i nogen Tid syntes at staa i Stampe. Paa den ene Side blussede en *Forsvarsbevægelse* op, der drev Ministeriet frem til Handling. Paa den anden Side rykkede den ny »*europæiske*« *Radikalisme* erobrende frem ved Universitetet, i Studenterverdenen og i det københavnske Borgerskab. Socialismen fik øget Styrke, og Bondebevægelsen fik et økonomisk Grundlag, der gjorde Bønderne uafhængige af konservative Godsejere og Købmænd.

a. Forsvarsbevægelsen.

Forsvarsplanen af 1879, der havde syntes Venstre paa Rigsdagen saa mistrøstig, virkede i Officerskredse og i de Kredse, der var modtagelige for Officerernes Paavirkning, som en Tilskyndelse til at sætte alt ind paa at drive Kravet om Københavns Befæstning igennem. Et Centrum havde man i »Krigsvidenskabeligt Selskab«, hvor de ivrigste Officerer mødtes. Da Estrup førte Fæstningsplanerne i Forgrunden i 1876, begyndte de en kraftig Agitation i Befolkningen; den standsedes i Dreyers Tid ved et Forbud, men Forbudet glemtes hurtig, og i 1880 begyndte et samlet Agitationsarbejde. En stærkt nationalt bevæget Præst, *Joh. Clausen,* fik dannet en Forsvarsforening i Odense; Eksemplet fulgtes andet Sted, og i Løbet af to Aar havde man en halv Snes Tusind Medlemmer. En Officerskomité dannedes med den Opgave at paavirke Befolkningen, og talrige Møder holdtes. Sjælen i Bevægelsen var Krigsministeriets Direktør, Oberst *Bahnson.* 1881 oprettedes Bladet »Vort Forsvar«, redigeret af en Søn af Hall. Det fik sit Stof fra Krigsministeriets Officerer, men søgte at løfte For-

svarsspørgsmaalet ud af Partistriden. Det naaede en Snes Tusind Holdere. Snart gik man over til *Forsvarsadresser.* I 1882 begyndte de fynske Kvinder i et Antal af 3—4000. »Ved Mindet«, sagde de, »om de tunge Sorgens Dage, da vore Brødre, den lille Helteskare, trods alt det Blod, hvormed Slagmarkerne vædedes, maatte ofre Sønderjylland til Fjenden, — gaar den bange Anelse gennem vore Hjerter, at vi ikke tør haabe at vinde det Tabte tilbage, ja ikke engang forsvare den sønderlemmede Del af vort Fædreland, hvis vi ikke snarest faar bygget faste Værn.«

Derpaa fulgte den store Forsvarsadresse fra Mænd over 18 Aar, der samlede 106 000 Underskrifter, hvoraf godt Halvdelen fra Byerne. »Allernaadigste Konge,« hed det her, »Vi bede Dem og Deres Regjering ikke at trættes ved den Modstand, som denne Sag hidtil har mødt, men fremdeles af al Magt at arbejde hen til, at Danmark, om det bliver angrebet, kan blive forsvaret med størst mulig Dygtighed og Kraft, og at Landets Sønner i Farens Stund ikke skulle savne noget af alt det, der behøves for at styrke Soldatens Tillid til sig selv og hans Haab om et godt Udfald.« Selv om Midlerne delvis skulde skaffes ad ekstraordinær Vej, maatte dette ikke blive en Hindring.

Der var i denne Bevægelse en stærk Idealisme, som talte til mange, Forsvarsbevægelsen blev den ideelle Bevæggrund til Kampen for Magten.

b. Den litterær-politiske Radikalisme.

I 1877 ophørte Brødrene Brandes' Tidsskrift »Det nittende Aarhundrede« at udkomme, og samme Aar tog Georg Brandes fast Ophold i Berlin. Ved sin Afrejse hyldedes han af 45 Repræsentanter for dansk Aandsliv. »Vi maa dybt beklage,« sagde de, »at Vejen til en Lærestol ved vort Universitet, som De fremfor nogen er kaldet til at beklæde, gennem denne Strid er blevet spærret for Dem, og at man har kastet Vrag paa saa sjældne Evner i et lille Land, hvor end ikke den mindste Kraft burde lades ubenyttet.«

Brandes' Bortrejse følte af Modstanderne som en Sejr, men den standsede ikke den Bevægelse, der var begyndt. I Studenterforeningen, hvor de Nationalliberale havde hersket uanfægtet i en Menneskealder, meldte Oppositionen sig nu. Blandt dens toneangivende Talere var den unge Student *N. Neergaard.* Livlige Debatter fandt Sted, og da i 1877 de to første kvindelige Studenter meldte sig ind, kom det første store Slag. Deres Optagelse forkastedes, men 229 oppositionelle stod over for 286 konservative. Da Carl Plougs 50 Aars Jubilæum i

Efteraaret 1879 fejredes i Studenterforeningen, kritiserede Oppositionen skarpt. Umiddelbart derefter fulgte *Nytaarsfejden.* C. Ploug havde i »Fædrelandet« i en Omtale af to Værker af H. Drachmann og S. Schandorph karakteriseret det ny Livssyn med Ordene: »De betragte Mennesket paa en Gang som en Gud og som et Dyr; det raader selv over sin Skæbne, og dets Maal er at nyde Livet saa godt som muligt og derpaa at raadne op i Jorden for at gøde den til kommende Slægters Ernæring og Nydelse.« De to angrebne Digtere tog kraftigt til Genmæle i »Morgenbladet«. Til Digternes Indlæg føjede Dr. *J. V. Pingel* hvasse Angreb paa Ploug som ansvarlig for den Politik, der førte til Tabet af Sønderjylland. I 3—4 Maaneder optog »Nytaarsfejden« Sindene i København. Senere paa Aaret fulgte Edv. Brandes' Valg paa Langeland og den bevægede Debat om Edsaflæggelsen. Kort derefter overtog Chr. Berg, Hørup og Edv. Brandes i Fællesskab »Morgenbladet«; nogle Maaneder derefter gik N. J. Larsen af som Redaktør, fulgt af Hørup. I Januar 1881 fejrede Folketingsmænd af den Bergske Gruppe sammen med radikale Københavnere *Hostrup* i Anledning af hans Skuespil »*Eva*«, hvor han havde fulgt det ny Krav, at Digtningen skulde »sætte Problemer under Debat.« I Sommeren 1881 kunde Hørup i Artikelrækken: —»De Nationalliberale og Dannelsen« gøre Stillingen op, sikker paa den kommende Sejr i Kampen om Akademikerne. Hvis de Nationalliberale kun havde været et politisk Parti, vilde det have været nok at slaa dem ved Valgene, skriver han. »Det vilde være forsvundet, da dets skandinaviske Program frøs ihjel bag Dannevirkes Volde, da dets nationale Program forblødte sig ved Dybbøl, og endelig, da det kastede den sidste Rest af Haab og Redning fra sig i Deliriet paa Londonnerkonferencen. Det vilde ikke have overlevet den uværdige Sjakren, hvorved det solgte sit liberale Program til Godsejerne for en Siddeplads i Landstinget.« »Men dette er en Kultur; en Kultur i Forfald, ganske vist, men dog en Kultur.« »Sligt er sejgt, det tager Tid.« Men det kommer. Arbejderne tager Socialisterne, der nu »har fundet deres Plads i det almindelige Demokrati, hvor de holder en Post yderst til Venstre med visse særlige Arbejderspørgsmaal i deres Program.« Og dertil kommer nu den litterære Opposition, der »delte Studenterne, besatte Yderkanterne af Universitetet og søgte Fodfæste i Pressen.«

I samme Sommer døde den ene af Nationalliberalismens toneangivende Redaktører *Vilhelm Topsøe,* der i 1872 havde fulgt Bille som Leder af »Dagbladet«. Bladet vedblev at udkomme, men under langt svagere Ledelse. Et Par Maaneder derefter, i Efteraaret 1881, opgav Carl Ploug »Fædrelandet«, som derpaa gik ind efter nogle Maaneders usikker Tilværelse. Næsten et halvt Aarhundrede igennem havde dette

Blad mere end noget andet præget den offentlige Mening i Danmark. Det var blevet som eet med Nationalliberalismen. Samme Aar var den Mand, der havde været dennes Enhedsmærke, *Hall,* traadt ud af Rigsdagen efter i to Aar ved Sygdom at have været hindret fra Deltagelse i det politiske Liv.

Den Presse, der støttede Ministerium og Landsting, havde fra nu af mistet sit nationalliberale Præg. Den tog det samme Højremærke, som Rigsdagspartiet fik under Estrups Ledelse. Ved Siden af »Berlingske Tidende« var dens toneangivende Blade »Dagbladet« i dets ny Skikkelse, »Nationaltidende« ejet af C. Ferslew, oprettet 1876, og »Dagens Nyheder«, grundlagt 1868 med *C. Carstensen* som Redaktør; det sidste opfattedes som det særlige Godsejerblad. Det var fire store Blade, tilsammen stærkt udbredte, meget indflydelsesrige ogsaa, men de fik aldrig en Magt over den offentlige Mening, som svarede til den, »Dagbladet« og »Fædrelandet« havde haft.

I Vinteren 1881—82 samlede Kampen mellem de gamle og nye Aandsretninger sig i *Studenterforeningen.* Det begyndte med Forslag om Indbydelse af Venstrepolitikere til Diskussioner; det forkastedes med 234 mod 202. Derimod satte Oppositionen igennem, at Georg Brandes blev indbudt som Foredragsholder. Men man nægtede at holde Sammenkomst med ham bagefter, hvorfor Oppositionen efter Foredraget fejrede ham i et lejet Lokale. I Februar 1882 holdt derpaa Studenterforeningens Opposition en Fest for Rigsdagens Venstre. 65 Rigsdagsmænd og 400 Akademikere deltog. Demonstrativt sang man Carl Plougs:

»Den danske Bonde sidder nu
i Folkets Raad med Ære.«

Rigsdagsmændene hørte til alle Afskygninger i Venstre. »Et Stykke Danmarks-Historie« kaldte Høgsbro Festen, et glædeligt Modstykke til Føniksfesten af Bønder og Godsejere i 1865. »Det er Aanden fra Fyrrerne, som igjen vendte tilbage med sit »unge Gjenbyrdsliv«, som vil udslette Klasseforskjellighederne og samle det lille danske Folk til en udelt Helhed uden Forrettighedernes kunstige Skillemure«, og til Bjørnson skrev han: »Det var Aandsstrømningerne hos Grundtvig og Brandes, der her mødtes, og hvor forskellig, ja modsatte de end er i meget, — hvad der heller ikke blev lagt Skjul paa —, kunde de dog mødes venlig i Kampen for Frihed for alt, hvad der stammer af Aand.«

De Konservative svarede med en Fest for Højres Rigsdagsmænd, hvori dobbelt saa mange Akademikere deltog. Studenternes Ordfører sagde her til de gamle Akademikere, at de unge følte det som deres

Opgave at træde i de gamles Spor, og det saa tit og saa dybt, at det danske Folk aldrig glemte, at kun dèr var Vejen, det skulde gaa.

Kort derefter sprængtes Studenterforeningen. Ved Foraarsgeneralforsamlingen vedtoges det med 197 mod 160 Stemmer, at ogsaa Oppositionspolitikere skulde indbydes. *Vilhelm Lassen,* den senere Finansminister, sprang op og spurgte, om Senioratet vilde følge denne Beslutning, og da han ikke kunde faa Tilsagn derom, stiftedes en halv Snes Dage senere *Studentersamfundet,* hvis første Formand blev *J. V. Pingel,* der dengang var en af Radikalismens ivrigste, og som raadede over en stemningspræget Veltalenhed, der i særlig Grad var egnet til at rive unge Studenter og Arbejdere med. Ved første Generalforsamling sang man Holger Drachmanns: »Nye Tider, nye Tanker«. Om Efteraaret indledede Høffding med Foredrag om »Realismen i Videnskab og Tro«, og ved Sammenkomsten derefter var Georg Brandes Hovedtaleren. Den nye Forening blev et Bindeled mellem Studenter og Arbejdere; man oprettede Retshjælp og Aftenundervisning for Arbejdere, bragte derved de to Lejre i personlig Forbindelse. I Studenterforeningen fortsattes Kampen en Tid, og der valgtes et blandet Seniorat, men da et Forslag om at indbyde Berg forkastedes med 342 Stemmer mod 300, gav Oppositionen op og samlede sig om Studentersamfundet.

J. V. Pingel.
Fotografi fra 1880erne.

I 1883 vendte Georg Brandes tilbage, efter at en Kreds af Meningsfæller havde sikret ham en aarlig Indtægt, mod at han regelmæssig holdt Forelæsninger ved Universitetet. Han modtoges af en Venneskare, der følte sig i sikker Fremrykning.

c. Den socialistiske Bevægelse.

Efter de dømte Føreres Løsladelse i 1875 syntes det hurtig at skulle lykkes dem at bringe Bevægelsen frem igen. »Socialdemokraten« naaede et Oplag paa 7000; Partiet gjorde sig gældende ved Valget 1876, og i Sommeren 1876 samlede man sig om et nyt *Program.* Det hed her: »Arbejdet er Kilden til al Rigdom og Kultur, og bør hele Udbyttet til-

falde dem som arbejde.« »I det nuværende Samfund ere Arbejdsmidlerne Kapitalisternes Monopol.« »For at befri Arbejderstanden fra den Byrde, som bestandig ligger paa den, udfordres det, at Arbejdsmidlerne bliver fælles Ejendom.« Det maa være Arbejderklassens Værk at befri Arbejdet. Alle andre Klasser er over for den kun en »reaktionær Masse.« Man stræber »med alle lovlige Midler efter en fri Stat og et socialistisk Samfund«. »Lønarbejdersystemet« maa afskaffes; et Middel dertil er »Produktionsforeninger med Statshjælp.« Man kræver: Etkammersystem bygget paa almindelig Valgret, Normalarbejdsdag, Forbud mod Børnearbejde, Fabrikstilsyn ved Embedsmænd, valgte af Arbejderne, human Omsorg for syge, gamle og Arbejdsinvalider.

P. Knudsen.
Fotografi fra ca. 1896.

Men der var megen Strid inden for Partiet; *Pio* kunde ikke komme ud af det med Arbejderne; *Brix,* der havde begyndt Vittighedsbladet »Ravnen«, dømtes i Foraaret 1877 atter til Fængsel; Pio og *Geleff* begyndte at sysle med Udvandringsplaner; deres Idé var at skabe en socialistisk Koloni ovre i Amerika; knækket af Pengemangel og truet med nye Straffe, greb Pio og Geleff til, da Politimyndighederne tilbød at skaffe dem Penge dertil; i Marts 1877 drog de af Sted; Pio gjorde Forsøget med den planlagte Koloni, men det mislykkedes. Arbejderne i København fortsatte med Ledere hentede fra deres egen Lejr; de følgende Aar var haarde for dem; det var Krisetid med stor Arbejdsløshed, og Fagforeningerne sygnede hen, »Socialdemokraten« gik en Tid ned til 3000 Abonnenter. Men Fagforeningerne kom dog igennem, og Bladet vedblev at udkomme. I 1878 stiftede man Partiets politiske Organisation »Socialistisk Forbund«, og Aaret derefter fik man et Tilholdssted i Forsamlingsbygningen i *Rømersgade.* Man begyndte nu at henvende sig til Rigsdagen med Krav om sociale Reformer: Ottetimersdagen, Forbedring af Sundhedsvæsenet, Ulykkesforsikring, Statsstøtte til Arbejdsløshedskasser, foreløbig dog uden at vinde megen Opmærksomhed.

I 1881, da Brix' anden Fængselstid var til Ende, kom der en skarp Strid mellem ham og Arbejderlederne, men disse beholdt Overtaget.

Vi træffer i disse Aar blandt Lederne den Kreds, der i den følgende Tid kom til at føre an: *C. Hørdum, C. C. Andersen, P. Knudsen, P. Holm, E. Wiinblad.* Den sidste blev i 1881 »Socialdemokraten«s Redaktør, og i Løbet af et Par Aar naaede nu Bladet 10 000 Abonnenter. Ogsaa ved Valgene begyndte lidt Fremgang, foreløbig dog meget beskeden; endnu ved det andet Valg i 1881 havde man i 5. Kreds kun 1400 Stemmer mod Højres 2300; dertil kom et Par Hundrede Stemmer i 1. Kreds. Ved Landstingsvalget i 1882 stillede Partiet Kandidater i 5. Kreds, Venstre i de andre; det var en Overrumpling, og Socialdemokraterne manglede kun faa Stemmer i at sejre. I 1883 holdt det tyske Socialdemokratis Ledere i al Hemmelighed Kongres i Rømersgade i København.

d. Børsoppositionen.

Ved Siden af disse Bevægelser gik en tredie af helt anden Art. I den store Forretningsverden begyndte der i Begyndelsen af Firserne at komme Røre. Halvfjerdserne havde først bragt det store Opsving, derpaa en ganske haard Krise. Nu begyndte det saa smaat at gaa fremad igen for Handel og Industri. Men man havde en Følelse af, at man trængte til Statens Hjælp. Saalænge den storpolitiske Strid stod paa, var der ingen Udsigt til denne; al Lovgivning af større Rækkevidde strandede jo. To toneangivende Mænd gav Stemningen Udtryk: *C. F. Tietgen* og Nationalbankdirektør *Moritz Levy,* der begge var uvillige til at bøje sig ind under det Estrupske Førerskab. I Juni 1880 fik de afholdt et *Børsmøde* med 5—600 Deltagere. Her nedsattes *Børsudvalget* med en Række fremtrædende Forretningsmænd som Medlemmer. I Foraaret 1881 afgav dette en Betænkning, hvori man rejste Krav om Skatteændringer, om Nedsættelse af en Række Toldafgifter og om Oprettelse af et Handelskammer, med hvilket Ministeriet skulde drøfte erhvervsmæssige Spørgsmaal. Kravene godkendtes paa et nyt Møde og optoges i »Børsadressen«, der samlede 4661 Underskrifter. Estrup afviste barskt og øgede derved Harmen hos Tietgen og hans Venner. En af denne Gruppes unge virksomme Mænd, Grosserer *Chr. Hage,* valgtes ved det første Folketingsvalg i 1881 i Københavns 7. Kreds i Kamp med en rettroende Højremand og genvalgtes ved det andet Valg ved Kaaring. Da »Fædrelandet« i Efteraaret opgaves af Carl Ploug, gik det over til en Kreds af Børsoppositionens Mænd, men det lykkedes kun disse at holde det oppe en kort Tid. Da Landstingsvalget i 1882 stundede til, samledes Børsoppositionens Ledere: Chr. Hage, Etatsraad Levy, Grosserer Fritsche for at sikre Valg af Landstingsmænd, som ikke uden videre vilde følge

Estrup. De mødtes med en Storm af Uvilje i den konservative Presse og veg delvis tilbage for den. De oppositionelle traadte i Forhandling med de ministerielle, og man enedes til sidst om at opstille de samme Valgmandslister som forrige Gang, saa vidt vedkommende endnu levede; man kunde da gaa ud fra, at ministerielle og oppositionelle Højremænd vilde være blandet mellem hinanden paa Listerne. Venstre og Socialdemokrater, der en Tid havde haabet, at Børsoppositionen skulde gaa foran dem som Murbrækker, følte sig skuffede og forsøgte en Overrumpling ved Valgmandsvalgene; den var lige ved at lykkes; i en Kreds manglede kun to Stemmer i en anden ti. Men intet Sted fik de Flertal. Børsgruppen samlede Valgmændene paa selve Børsen; det viste sig, at Stemningen var ret delt, men man enedes om Genvalg af de seks Landstingsmænd, der vilde genvælges; blandt dem var C. Ploug og Krieger, der paa det Tidspunkt begge regnedes til de misfornøjede; til den 7. Plads, der skulde nybesættes, var der Tale om Klein, som ansaas for meget oppositionel; men det endte med, at man foretrak en af Børsens egne, Grosserer C. A. Broberg.

Ved et Suppleringsvalg paa Frederiksberg i Foraaret 1883 brød en Fløj af Højre ud og opstillede Højesteretsassessor C. V. Nyholm, der tidligere havde hørt til Mellempartiet; Venstremænd og Radikale stemte paa ham, og han samlede til Forbavselse for alle 1724 Stemmer mod de 1769, som den ministerielle Kandidat mønstrede.

Samme Efteraar dannedes først Frederiksberg liberale Vælgerforening, derpaa *Københavns liberale Vælgerforening.* Dens Maal var at samle til fælles Optræden alle dem, der var enige om, »at Fædrelandets Tarv kræver, at det nuværende Ministerium afløses af Mænd, der forstaar at føre vort politiske Liv ud af den sørgelige Tilstand, hvori det for Tiden befinder sig.« Her skulde liberale Højremænd, Venstremænd af alle Afskygninger, ja selv Socialdemokrater mødes. Det blev dog aldeles overvejende Venstremænd, og blandt disse blev Hørups Venner de toneangivende. De liberale Højremænd, der fra først af var med, gled enten over til Venstre eller trak sig tilbage; Socialdemokraterne var altid faa i Foreningen; de havde jo deres egne Vælgerforeninger. Da Foreningen holdt sit første Møde, oplystes det, at den talte over 4000 Medlemmer.

Den store Forretningsverdens Mænd gled snart igen ud af det politiske Røre; men Bevægelsen mellem dem fik den varige Betydning at frigøre Stemningen i en Del af den københavnske Mellemstand; ikke faa af denne sluttede sig fra nu af til Venstre. Ogsaa Byraadsvalgene i 1882 viste adskillige Steder en ikke ringe Opposition.

Men Højre lod sig ikke modstandsløst overvælde. Det samlede sig just i disse Aar til kraftigt Forsvar. I 1881 stiftedes »*Højres Arbejder-*

og Vælgerforening i København«. I December 1882 udstedte Højres Rigsdagsmænd en Opfordring til Meningsfæller om at organisere sig overalt i Kredsene. Man kaldtes til Værn for »Kongemagtens grundlovsmæssige Ret« og Landstingets »forfatningsmæssige Stilling«.

I Løbet af det følgende Aar stiftedes paa dette Program Højreforeninger i Kreds efter Kreds. I December 1883 holdtes et Delegeretmøde med godt 200 Repræsentanter for Foreninger i 70 Kredse. Professor *H. Matzen* erklærede her triumferende, at Børsoppositionens Dage var omme. »Nogen Fare for Kjøbenhavns Erobring er ikke tilstede,« sagde han. Det var en Spaadom, det følgende Aar skulde gøre til Skamme, men vist var det, at Højre nu var bedre organiseret, end Venstre paa noget Tidspunkt blev det.

c. Visnepolitikken 1881—85.

De mangeartede Bevægelser, der i Firsernes første Aar skabte Københavns Tænkemaade om, havde foreløbig kun underordnet Betydning for Rigsdagspolitikken. Dog øgede de Kampmodet hos Venstres Politikere, ikke mindst hos Hørup, der i Københavns Erobring saa det afgørende Middel til at knække Estrups Magt. Samtidig hermed groede det i Bondebefolkningen; de nye Andelsmejerier, Brugsforeninger og andre økonomiske Fællesforetagender gav Bønderne øget Selvfølelse (se S. 524 ff.). De følte sig endnu mere end før berettigede til at tage ogsaa den politiske Magt. Med voksende Fortrøstning saa de hen til den mest selvtillidsfulde og frejdige blandt Venstres Førere *Chr. Berg*. Allerede i den korte Samling, der fulgte det andet Valg i 1881, gav han Parolen: »Landet vil kræve af dette Folketing, at det lader alting visne i Hænderne paa et Ministerium, der trodser den almindelige Valgret.« Ved en af de første Forhandlinger i den ny Rigsdag, da den i December kom i Gang efter to Maaneders Udsættelse, gentog han Forkyndelsen af *Visnepolitikken*. En enkelt Venstremand tog Afstand, og de Moderate søgte i Udvalgene at arbejde som sædvanlig. Men det blev hurtig aabenbart, at den Bergske Linie vilde blive fulgt. I denne Samling traadte Venstregrupperne paa de Radikales Forslag i Forhandling om Udvalgsbesættelse og om Taktikken over for de enkelte Forslag, og under disse fælles Overvejelser blev Berg og Hørup de ledende; flere og flere af dem, der havde staaet uden for Grupperne, gled over til de Radikale.

Ministeriet forelagde sine Forslag fra de foregaaende Aar og føjede dertil et Forslag om Ændringer i Toldloven. Men alt, hvar der var af Betydning, strandede. I Sag efter Sag mødte Ministeriet desuden skarp Kritik fra Mænd, der regnedes til Højre. Allerede under Finanslovs-

»Politisk Danmarks Kort« (1881). De afbildede Politikere er: I Jylland: C. S. Klein, C. Jagd, Clausager, Villads Holm, N. P. Jensen, Jens Busk, Chr. Berg. — Paa Fyn: Høgsbro, Tang. — Langeland: Edv. Brandes. — Lolland: Rasmus Claussen. — Paa Sjælland: Chr. Krabbe, J. Hage, C. Thomsen, N. J. Nøhr, C. C. Alberti, C. Tvermoes, Hørup.
Farvelitografi fra 1881.

behandlingen i Folketinget talte ikke blot Chr. Hage og Falbe-Hansen, men ogsaa en af Industriens Mænd, *Philip Schou*, der var blevet Halls Efterfølger paa Frederiksberg, skarpt imod den Estrupske Told-

politik, og da Estrup i Landstinget forelagde en Toldlov, der kun byttede Afgiften om uden Nedsættelse, advarede Krieger, der paa A. D. Jørgensens Initiativ i Forvejen havde forhandlet med Bojsen, indtrængende mod at afvise Venstres Krav om Lettelse og derved uddybe de Spaltninger, hvoraf vort Land og vort Folk sønderrives.

Ogsaa i en rent politisk Sag svigtedes Ministeriet af en stor Del af Højre. I August 1881 havde en Kreds af grundtvigske Præster og Lægmænd i *Askov* vedtaget to Adresser til Regering og Rigsdag om øget kirkelig Frihed. Jacob Scavenius lod Bisperne give de 78 Præster, der havde skrevet under, en Irettesættelse. Nogle af de 78 viste denne tilbage og stilledes da for Provsteretten. Folketinget vedtog i den Anledning med overvældende Flertal en Misbilligelse; kun fem Højremænd stemte imod, elleve lod være at stemme, Resten blev borte.

Selv om *Forsvarssagen* stod der Strid i Højres Lejr. Ravn forelagde dette Aar den Kauffmannske Fæstningsplan i Landstinget: 34 Millioner til Landbefæstningen, 13 til Søbefæstningen, $6^1/_2$ til Agersø og Lillebælt, 3 til Helgenæs, $6^1/_2$ til Flaaden, i alt 63. Ikke blot Venstremænd, men ogsaa Andræ, Ploug og Nationalbankdirektør *W. J. A. Ussing* gik ved første Behandling mod Fæstningen, og i Udvalget viste det sig umuligt at faa Flertal for nogen Plan. Man greb da til den Udvej at foreslaa en Dagsorden, der billigede Hovedlinierne i Forslaget, men forudsatte Ændringer. Dagsordenen vedtoges med 37 mod 21, men blandt de 21 var 9 Højremænd, og nogle andre undlod at stemme.

Ikke mindre viste Opløsningen sig i Højre under Finanslovsforhandlingerne. Ministeriet havde helt opgivet at forelægge Finansloven for 1881—82; det levede videre paa den midlertidige Lov. Dette angreb *Klein* meget skarpt; det var Ministeriets Pligt paa enhver Maade at søge en regelmæssig Finanslov, sagde han; han advarede i bevægede Ord mod at drive frem mod et nyt Provisorium; det vilde være Letsind at tro, at det en Gang til gik som den 8. November.

Under selve *Finanslovsbehandlingen* kom tre Stridspunkter fra forrige Aar igen: Dyrtidstillæg til Embedsmænd, Dækning af Universitetets Underskud og et Panserskib af en større Type end sædvanlig. Loven gik til Landstinget i den af Venstre krævede Skikkelse. Deroppe kom det til skarp Diskussion mellem Krieger og Professor *Matzen*. Denne var i 1879 kommet ind i Tinget, hvor han hurtig vandt megen Indflydelse i Højre; han var klar, skarp og stridbar; han var en ivrig Fortolker, der sikker og frejdig førte Nellemanns Fortolkninger ud i de yderste Konsekvenser. Han udviklede ved denne Lejlighed en siden ofte gentaget Teori: det var ikke Ministeriets Pligt at skaffe en Finanslov, kunde Tingene ikke enes, blev der et tomt Rum,

som Ministeriet paa eget Ansvar maatte udfylde. Krieger betegnede dette som »Prokuratorpolitik«; det var Regeringens Pligt at gøre sit yderste for at skaffe en Finanslov, sagde han; han anbefalede at tage saa meget Dyrtidstillæg, som Folketinget vilde give, og nøjes med det. Matzen svarede, at Krieger ikke altid havde dømt rigtig i Fortiden, men da Krieger spurgte, om han tænkte paa Londonerkonferencen, veg han til Side med nogle Ord om Novemberforfatningen. Krieger sagde nu, at han vidste, at mange Meningsfæller misbilligede hans Ord, men som Situationen var, vilde han ikke længere tie; naar man saa to Jernbanelokomotiver fare mod hinanden, kunde Tilskuerne ikke standse dem, kun advare dem ved Tilraab; der var desværre Kræfter, der æggede til Strid; han frygtede den Partilidenskab, der var døv for Advarsler; Matzens Ord viste, at den var trængt ind i Salen.

Henning Matzen.
Fotografi fra 1890erne.

Stemningen i Højre var den Dag stærkt imod Krieger; men endnu dette Aar hørtes dog hans Advarsel. I Fællesudvalget enedes man om de tre omstridte Punkter væsentlig paa Venstres Grundlag. Da Forslaget forelaa, spurgte Fællesudvalgets Medlemmer Estrup om hans Stilling dertil. Han svarede, at han vilde lade Tingene selv om, hvad de kunde enes om. Højres Flertal syntes nu at være mod Forlig, men seks af Højres Medlemmer i Fællesudvalget, hvoriblandt Klein og Ploug, sagde, at de gik i alle Tilfælde med; Tilbudet vedtoges da i Fællesudvalget med tyve Stemmer mod fire Højremænd; til sidst stod kun een Højremand fast, selv Matzen gav op. I Landstinget stemte et Dusin Højremænd imod, i Folketinget et Par Venstremænd, medens nogle af Højre lod være at stemme. Estrup sagde, at Ministeriet ikke var tilfreds med Resultatet, men det vilde ikke være nogen Hindring for en i begge Ting vedtaget Finanslov. Resultatet følte som et haardt Nederlag for Ministeriet, fremkaldt ved Splittelse i dets eget Parti, men Estrup tog Nederlaget nu, som han havde taget

Sejren i 1877. Han lod som ingen Ting. Denne Gang var man forberedt derpaa.

Opløsningen i Højre syntes endda at faa nye Muligheder, ved at *Monrad* atter traadte ind i det politiske Liv. I sit lille Skrift: »Den stille Magt« sagde han: »Den stille Magt kommer lønligt, ubemærket som Himlens Dug. Den hader høje Raab og Spektakel, den bruger ikke Formulering og Lovbestemmelser, den kommer hviskende som en sagte Susen, den lister sig ind i Øjnene, saa at Gjenstandene komme til at staa for dem i en anden Belysning, den sniger sig ind i Sjælene, saa at Tænkemaaden forandres, uden at man mærker det. Og farende saaledes frem med Lempe og ganske stilfærdigt omdanner den efterhaanden Verden og viser sig stærkere end den Stærkeste, end Love og de helligste Traktater.« Parlamentarismen maa komme som »en Datter af den stille Magt«. Det kan ikke nytte at kræve den, før dens Tid er inde. Venstre havde rejst Parlamentarismens Banner i Utide, styrtende det ene Ministerium efter det andet: »Da kaldte den stille Magt ad Estrup, og Estrup kom.« Men han kunde desuden bygge paa Klasseføelsen, Frygten for »Bonderegimentet«. »Tag en fattig Købstad-Haandværker, er han end nok saa uvidende, kan han end ikke skrive to Ord af Modersmaalet uden i det Mindste at begaa to Feil, saa har han dog en levende Følelse af, at han er et ganske andet ophøiet Væsen end en oplyst velhavende Selveierbonde.« Svaret er Bøndernes Mistillid. »Moses maatte føre Jødefolket 40 Aar om i Ørkenen, inden han kunde faa det til at glemme Ægypten og de ægyptiske Forhold. Vort Folk maa uden Tvivl leve endnu længere i Frihedens og Lighedens Land, inden det kan glemme det stavnsbundne Væsen og den tidligere Ulighed i Værnepligt.« Ogsaa den altid stærke

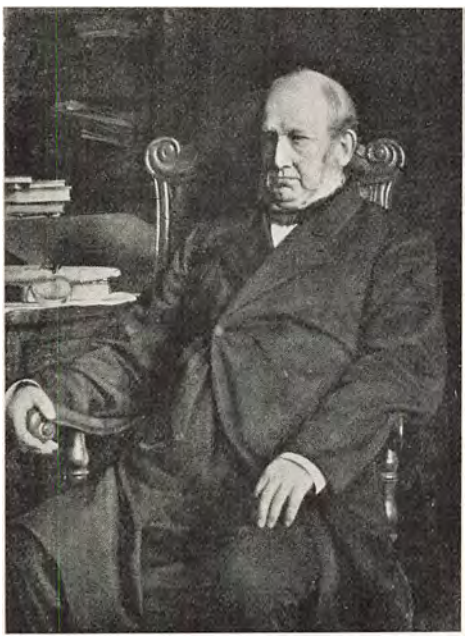

A. F. Krieger.
Maleri af Carl Bloch, 1882. Frederiksborg.

tyske Paavirkning har vanskeliggjort Parlamentarismen i Danmark. Estrups Modstand mod den har da haft sin historiske Berettigelse, men nu er hans Politik uklog. »Folkethinget vilde bruge Finantsloven som et Angrebsvaaben mod Ministeriet; det gik ikke. Men hvis nu Ministeriet vilde gaa over fra Forsvar til Angreb og bruge Finantsloven som et Angrebsvaaben, saa vilde det sandelig heller ikke gaa. Husk paa den stille Magt! Hvis to Mennesker skulle blive enige om en Beslutning, for at denne kan blive gyldig, saa er den, der siger Nei, den stærkeste.«

D. G. Monrad.
Fotografi fra ca. 1882.

I Foraaret 1882 døde Balthazar Christensen, der var valgt i Middelfart, og Monrad blev nu hans Efterfølger. Kredsens Radikale fremkaldte hans Opstilling, de Moderate gik mod ham, men en Del af Højre stemte for ham, og han valgtes med 756 mod 492.

Efteraarets Landstingsvalg gav ikke meget Udtryk for de Forskydninger der var ved at ske. I København søgte de ministerielle at tage Hævn over dem, der havde vist sig eftergivende, men Børsoppositionen hindrede det, som vi har set. Den lille uafhængige Landstingsgruppe fik en Mand mere. Ude i Landet havde Venstre Fremgang i Stemmetal, men vandt dog kun tilbage et Mandat, der var tabt ved et Suppleringsvalg.

Monrad aabnede som Aldersformand den nye Rigsdagssamling med en lille Tale, hvori han kaldte paa en »Fædrelandets Vaabenhvile, under hvilken man glemte al Lidenskab, alt gammelt Had og Vrede og saae ganske simpelt og jævnt paa Fædrelandets Anliggender.« Han søgte selv at bryde Visnepolitikken gennem en Række Forslag, hvortil han søgte Medforslagsstillere baade i Venstre og blandt de liberale Højremænd. Med de Radikale syntes Forhandlingen ham let; Hørup skelnede altid mellem Monrad og andre Nationalliberale; Monrad befandt sig øjensynlig vel paa sin Plads i Tinget mellem Hørup og

Edv. Brandes. Med de Moderate var han traadt i Forbindelse straks efter Valget, ved hvilket de havde bekæmpet ham.

Venstregrupperne var bestemt paa at fortsætte *Visnepolitikken* over for Estrup; de Radikale gav Tonen an, og flere og flere af dem, der efter Valget havde staaet uden for Grupperne, gik til dem; man regnede i denne Samling med 38 Radikale, 24 Moderate, 7 udtraadte og 4 af Winthers Venner. Om Monrads Forslag var man derimod rede til at forhandle. Det første af dem: Indførelse af Formue- og Indkomstskat i Kommunerne indbragtes af Monrad sammen med Berg og Hørup, Bojsen og Høgsbro samt Chr. Hage og Falbe-Hansen. Derpaa fulgte Forslag om Borgmestervalg, om Statens Overtagelse af Fæstegods under Len og Stamhuse, om Ejendommes Frigørelse for den døde Haand og om Afløsning af forskellige Afgifter paa Jordejendom.

Tinget optog Forhandlingen om de Monradske Forslag med megen Interesse, men Ministeriet erklærede straks, at det kun kunde deltage i Forhandlingen, hvis Tinget var villigt til en Realitetsforhandling om Ministeriets Forslag; man vilde ikke finde sig i, at Lovgivningsinitiativet flyttedes over til Tinget. Monrad beklagede bittert, at hans Forslag saaledes skulde »i Conseilspræsidentens Gryde, og derpaa skulde der nu koges en Gjengældelsens Visnesuppe«. Han tog nu som ofte i denne Samling Ordet for at anerkende Parlamentarismens Nødvendighed: »Efter min fulde Overbevisning vil det ikke kunne nytte noget at modstaa Tanker, der ligge i Tiden, europæiske Tanker, der ligge i Tiden.«

Det første Forslag gik i noget ændret Skikkelse gennem Folketinget; kun fire Højremænd stemte imod, men i Landstinget standsedes det med en af Matzen foreslaaet Dagsorden, begrundet som Ministeriets Afvisning i Folketinget. De andre Forslag ansaa man det derfor for ørkesløst at sende videre.

Folketinget paa sin Side sendte Regeringens Forslag i Udvalg, der begravede dem uden at holde Møder. Som et Modtræk foreslog Højre, at Formanden skulde føre Tilsyn med Udvalgene til Fremme af Arbejdet. Samlingens Hovedslag gjaldt *Militærvæsenet*. Landstinget vedtog dette Aar Ministeriets Militærforslag fra forrige Aar; i Mellemtiden var det ændret noget, saa Udgiften nu skulde være 72 Millioner, fordelt paa ti Aar, dækket dels af det aarlige Overskud, dels af den opsparede Formue. Krieger stemte ikke; andre af dem, der Aaret før havde været betænkelige, udeblev; Ploug stemte for, men sagde, at han stadig havde Betænkeligheder ved Københavns Befæstning.

I Folketinget spidsedes Standpunkterne dette Aar til som aldrig før; Forsvarsbevægelsen havde jo sat Sindene i Bevægelse paa begge

Sider. Monrad, der endnu i »Den stille Magt« havde udtalt sig for Københavns Befæstning, sagde nu, at han ved Drøftelse med Mænd, til hvis Sagkundskab han havde den største Tillid, var kommet i Tvivl. Ved første Behandling samlede Interessen sig om Chr. Hages Indlæg. Han spurgte, hvorfor Militærforslagene strandede Aar efter Aar, og han svarede: »Jeg tror, at Svaret herpaa kan gives kort og simpelt med et lille Spørgsmaal, og det er: Hvad kan det hjælpe?« Dette Spørgsmaal er naturligt; thi »Uden Alliance bygger Forsvarsbevægelsen paa Sand, den svæver i Luften«. »Maa da ikke det første Spørgsmaal, der melder sig paa Læben, være det: Hvor er Alliancen?« Uden Alliance »er vort Forsvar Intet«. Han anbefalede sammen med Sverige og Norge at søge et Venskabsforhold til Tyskland. Han føjede til, at skulde der være Alvor i en Forsvarsplan, maatte den følges af Forslag om Indkomstskat. Monrad svarede, at Alliancer var et usikkert Grundlag, og Ravn nøjedes med at henvise dertil.

Det Udvalg, der nedsattes, gav i sin Betænkning en indgaaende Redegørelse for Sagens Behandling lige fra 1873; den mundede ud i Ordene: »Saa længe derfor Kjøbenhavns Befæstning er det Centrum, hvorom Regjeringens Tanker drejer sig, vil det utvivlsomt være en Umulighed at føre Forsvarssagen til en endelig efter Landets Vilkaar og Forhold tilfredsstillende Løsning.« Man foreslog at standse Sagen med Dagsordenen: »Da Tilvejebringelsen af den fornødne Enighed om Ordningen af Landets Forsvarsvæsen kræver en Regjering, der gjør dette Spørgsmaals Løsning til sin alvorlige Opgave, gaar Tinget over til Dagsordenen.«

Under Forhandlingen om denne Dagsorden afgav Estrup den Erklæring, at den ikke for ham var en Grund til at gaa, da Flertallet ikke samlede sig om et positivt Program. *Hørup* svarede, at det var Tingets og dermed Folkets Ære, at det havde slaaet Ministeriets Fæstninger ud af dets Haand, »men det er ikke Ministeriets Ære at have overlevet denne Sag«, »det er ingen Ære at overleve sine Livssager.« Han sagde rent ud, at der var en Nuance mellem dem, der som Flertallet mener, »at Militærvæsenet har en afgjørende Betydning for et Lands Ære, Selvstændighed og Udelelighed«, og ham, der mener, »at vort Militærvæsen har en saare ringe og ganske underordnet Betydning for vort Lands Ære, Selvstændighed og Udelelighed«. Han fortsatte: »Dersom der i tidligere Tid var nogen Tendens i Folket til at behandle denne Sag rent overfladisk paa Fantasiens Vegne, med overspændt æstetisk Følelsestilskyndelse, saa tror jeg, at det er forbi. Jeg tror, at dette Spørgsmaal, hvad skal det nytte? dette Spørgsmaal, der er en Hæder for vort Folks Forstandighed, breder sig mere og mere gjennem alle Lag i Befolkningen.« »Jeg har med

disse faa Bemærkninger ønsket at skaffe Plads for dette Indtryk, at dersom der her i Thinget er Venner af Militarismen, Folk, for hvem Militarismen er en Livssag, saa er der ogsaa her i Thinget Fjender af Militarismen, Folk, for hvem Modstanden mod Militarismen er en Livssag.«

Spørgsmaalet: *hvad skal det nytte?* var i en vis Forstand en Gentagelse af Hages nogle Maaneder før: Hvad skal det hjælpe? Men Hage gik ud fra, at det *kunde* hjælpe, hvis man fik Alliancer; for Hørup var »Det kan ikke nytte« det givne Svar. Hans Spørgsmaal bed sig ind i Sindene, fordi Formanden, Chr. Krabbe, i Anledning af disse Ord gav ham en »Paamindelse« og, da Hørup ikke tog mod denne, til sidst kaldte ham til Orden, hvilket førte til, at de Radikale ved det følgende Formandsvalg stemte paa Berg i Stedet for Krabbe, saa denne kun valgtes ved Højres Stemmer.

Bojsen sagde som Flertallets Ordfører, at Betænkningen ikke var skrevet ud fra Hørups særlige Synspunkt, men at han havde Ret i, at Spørgsmaalet: Hvad kan det nytte? trængte mere og mere ud i Befolkningen. Berg sagde, at man ikke blot var berettiget, men forpligtet til at rejse dette Spørgsmaal, men det var en Kniv, der burde bruges over for Militarismen, ikke over for Fædrelandets Forsvar; han talte atter om Muligheden af et nordisk Forbund.

Monrad udtalte sig mod Hørups Opfattelse, men erkendte, at den var »ærlig og aaben, meget bedre end den hykkelske Patriotisme med store Taler om Fædrelandssind, uden at man har i Sinde at gjøre noget«. Chr. Hage gik som Monrad mod Dagsordenen: han vilde Forhandling om Sagen; men han stemplede Ministeriet Estrup som »en Regjering, der var ude af Stand til at føre Landet et Hanefjed fremad, være sig indadtil eller udadtil, en Regjering, under hvis Styrelse den Anskuelse skjød frem, voksede og bredte sig, indtil den lig et Lag af Skimmel dækkede over vort hele offentlige Liv og kvalte Landets Kræfter, den Anskuelse, at det er Danmark bedre at raadne uden Parlamentarisme end at leve med Parlamentarisme«. Dagsordenen vedtoges med 68 mod 27.

Finansloven gled det Aar igennem uden større Vanskeligheder, men ellers var alt Kamp. I Landstinget havde Matzen, i Forstaaelse med Estrup, taget Ledelsen, selv om han ikke samlede hele Højre. I Folketinget førte de Radikale an, Højre syntes i Opløsning. Ved Samlingens Slutning gjorde de to Ting deres Opfattelse op i Adresser til Kongen. Folketinget advarede mod en Politik, »hvis Mangel paa Evne til at vinde fornøden Tilslutning haabløst har aabenbaret sig gjennem mange Aars forgæves politiske Kampe«; Landstinget fralagde Ministeriet alt Ansvar for den bestaaende »sørgelige Tilstand«.

Sommeren 1883 blev de store *Kampmøders* Sommer. Venstre gav Tonen an med Møder, hvor Berg og Bojsen, Holstein og Hørup førte Ordet, i Hovedstaden, paa Lolland, paa Fyn og i Jylland. 5000 opgaves som Tilhørertal ved det mindste Møde, 20 000 ved det største, Tal, der dog bestredes af Højre. »Naar har vi haft Møder som disse?« udbrød Hørup. »Aldrig saa store, aldrig saa enstemmige. Det er det samme Sind over alt, den samme Følelse af Uro og Fare.« Overalt vedtoges Tilslutning til Folketinget, undertiden Henvendelser til Kongen. Særlig bevæget gik det til, da Kongen, fulgt af Estrup, gæstede Landmandsforsamlingen i Aalborg. En halv Snes Dage før havde man i Skanderborg ved det første af Møderne valgt en Deputation til at henvende sig til Kongen i Aalborg. Den afvistes, men fik dog tilfældig Lejlighed til at veksle nogle Ord med Kongen. Hvor Kongen og Estrup færdedes, lød Folkemassernes Raab: »Ned med Estrup«, af og til dog besvaret af Aalborgs Borgere med Leveraab.

Højre tog nu Mødekampagnen op. Matzen, Lars Dinesen, N. Andersen drog ligesom Venstreførerne gennem Landet; ogsaa deres Møder var store, om end ikke saa store som Venstres. Undertiden søgte Venstre at erobre Højres Møder, og et Par Gange kom det til haarde Sammenstød. Først i *Hillerød.* Fra København og rundt om fra Sjælland strømmede Venstremænd og Socialdemokrater til for at erobre et Højremøde; baade Holstein og Hørup var med. Højre, der følte sig helt omringet af de tætte Oppositionsskarer, sluttede hurtig sit Møde, Venstre fortsatte; da Højremændene dækket af Politi drog af Sted til Fællesspisning, var der ikke saa lidt Slagsmaal. Haardere blev det i *Jyderup,* hvor de to Partier ogsaa mødtes. Her var der tilkaldt københavnsk Politi; og mellem dette og Mængden kom det til haarde Sammenstød; mange saaredes paa begge Sider, og det regnede med Straffe bagefter. Ministeriet gik i det hele i denne Sommer skarpt frem mod Modstanderne. Embedsmænd, der fulgte Oppositionen, kunde ikke længere føle sig sikre. Saaledes afskedigedes Studentersamfundets første Formand Dr. *J. V. Pingel* fra sin Stilling som Overlærer ved Metropolitanskolen.

Situationen spidsedes end mere til i den følgende Rigsdagssamling 1883—84. Krabbe opgav, paavirket af Striden det foregaaende Aar, Formandsstillingen, og Berg valgtes med alle Venstregruppers Stemmer. Tinget valgte nu den Fremgangsmaade at henvise de fra tidligere Samlinger kendte Regeringsforslag — 30 i Tal — til et Nimandsudvalg, »*Begravelsesudvalget*«, hvis Formand blev Bojsen. Kun enkelte Forslag som Fæstningsforslaget viste man den Interesse udtrykkelig at forkaste. Et nyt Forslag af Estrup om en Alderdomsforsørgelse drøftedes omhyggeligt, men bragte ikke Resultat. Der vedtoges ikke

stort andet end Oprettelse af en Sindssygeanstalt i Middelfart. Kultusministeren havde, kort før Rigsdagen samledes, oprettet et Raad af syv Bisper, en teologisk og en juridisk Professor til Drøftelse af kirkelige Spørgsmaal. Dette erklærede Folketinget i en Dagsorden for stridende mod Grundlovens Bud: Kirkens Forfatning ordnes ved Lov.

Inden for Oppositionen foregik imidlertid nu en Forskydning, der gav Højre Haab om, at den sidste Tids Fællesoptræden under radikalt Førerskab skulde holde op. Sammenholdet mellem Berg og Hørup syntes at løsnes. Den 8. September begyndte i København en to Dages Hundredaarsfest for *Grundtvig*. Den anden Festdag bragte »Morgenbladet«, sammen med Referat af den første Festdag, en Mindeartikel af Edv. Brandes. Det var en Blanding af Anerkendelse af Grundtvigs stærke Personlighed og rige Geni og en kritisk Vurdering af ham som Forsker og Digter. Summen af Artiklen var denne: »Han havde en lysende Frihedstrang, en ubetvingelig og sejrssikker Tillid til det frie Ord, som maaske er hans fuldeste Ret til Berømmelse. Det er denne, der muliggør en Forbindelse mellem hans Tilhængere og alle dem, der elske den frie Tanke og den fulde Sandhed. — Men hans Parti er hans Ære. Han har rusket danske Mænd og Kvinder op til en Aandsvakthed, som endnu fjerner den livløse Søvn. Selv de, der staar hans Lære fjærnt og ikke vilde deltage i Festlighederne i Gaar, kunde Dagen efter anerkjende den store Mandsgjerning, der samler Tusinder i Grundtvigs Navn.«

Blandt de til Fest forsamlede Grundtvigianere følte s Artiklen som en Krænkelse, og en Deltager fortæller, at Chr. Berg maatte høre bitre Ord derom. Det kom til en lille politisk Diskussion, hvor der faldt Ord om Udelukkelse af »de fremmede«. Berg svarede: »En saadan Udelukkelse er ikke i Grundtvigs Aand«. »Da han skrev sin Verdenshistorie, da skrev han Folkenes Historie og ikke Grundtvigianernes Historie.« Alle Forsøg paa særlige grundtvigske Partier var endt i Reaktion. Grundtvig var en Rummelighedens Talsmand, en Modstander af Sammenblandingen af det borgerlige og det religiøse. »Grundtvig blev aldrig gammel. Han blev ved at være i Spidsen for Udviklingen.«

Den Rummelighed, Berg her priste, fandtes hos ham selv, og den havde hidtil gjort ham Samarbejdet med Hørup og Edv. Brandes let, skønt de var forskellige i Livssyn og i Vurderingen af dansk Militærvæsen. Men i de sidste Maaneder af 1883 traadte Modsætningerne i Forgrunden, og i December 1883 benyttede Berg den Ret, tidligere Aftaler gav ham, til sammen med sine Venner at overtage »Morgenbladet«. Hørup og Edv. Brandes traadte derpaa ud af Ledelsen. Bladet skulde nu være Fællesorgan for alle Venstregrupper; Høgsbro

opgav under Hensyn dertil »Dansk Folketidende«, som det var vanskeligt at faa til at bære sig. Foreløbig ændredes Grupperne i Folketinget ikke. Dèr stod Berg og Hørup endnu sammen i den radikale Gruppe, der efterhaanden trak næsten alle »udtraadte« til sig. Uden ydre Tegn paa Strid fortsattes Kampen mod Ministeriet, men det var den almindelige Følelse, at Berg og Hørup skiltes mere og mere, medens Berg og Bojsen nærmede sig hinanden. Mange Rygter løb rundt om, at Ministeriet var ved at give op, og ikke faa ventede et Ministerium Berg. I Regeringen selv har der dog næppe været alvorlig Tanke om en Tilbagetræden, og i Højre knyttedes snart store Forventninger til Striden mellem Berg og Hørup.

Et nyt Varsel om den kommende *Finanslovskamp* bragte Rigsdagssamlingen 1883—84. Da Finansloven i Begyndelsen af Marts var gaaet stærkt beskaaret til Landstinget, forelagde Estrup Forslag til en midlertidig Finanslov, for at Landstinget skulde have god Tid til Finanslovens Behandling. Den vedtoges i Folketinget, men i Landstinget erklærede Professor Matzen, at midlertidige Finanslove kun burde anvendes i Nødstilfælde, og selv da var den hidtidige Form ikke tilfredsstillende. Landstinget forkastede derfor den midlertidige Finanslov; man foretrak at tage selve Folketingets Finanslov uændret paa Finansaarets sidste Dag. Samlingen trak ud til Slutningen af Maj. Ministeriet havde faaet en Handelstraktat med Spanien i Stand, men Folketinget satte som Betingelse for Tilslutning, at den i 1864 indførte Krigsafgift paa Brændevin og Vareindførsel ophævedes; dette nægtede Regering og Landsting, og efter en langvarig Forhandling faldt Traktaten.

Kort efter Rigsdagens Hjemsendelse var der *Valg til Folketinget,* den 25. Juni 1884. Her mærkedes Uenigheden i Venstre ikke. Baade i Venstres og Højres Lejr dreves Stemningen op til en hidtil ukendt Styrke. Valgdeltagelsen havde i 1873 været 52 pCt., ved de følgende Valg svingede den om 48; det andet Opløsningsvalg 1881 satte den op til 56 pCt., nu naaede den 59 pCt. Højres Stemmetal maa regnes til 57 000, omtrent som forrige Gang, Oppositionen naaede 121 000, ca. 19 000 mere end sidst. Højre svandt ind til 19, Oppositionen voksede til 83; deraf var 8 »Liberale«, hvortil regnedes Monrad, Klein, Chr. Hage, men ogsaa en udpræget radikal som Herman Trier; den radikale Gruppe opgjordes efter Valget til 46, den moderate til 23; 4 Venstremænd stod endnu uden for Grupperne. Socialdemokraterne rykkede for første Gang ind i Tinget med to Mand.

Valgets Hovedbegivenhed var Oppositionens Fremmarch i København. Begivenhederne de to foregaaende Aar havde varslet den, men næppe nogen havde forudset dens Styrke. Den liberale Vælgerfor-

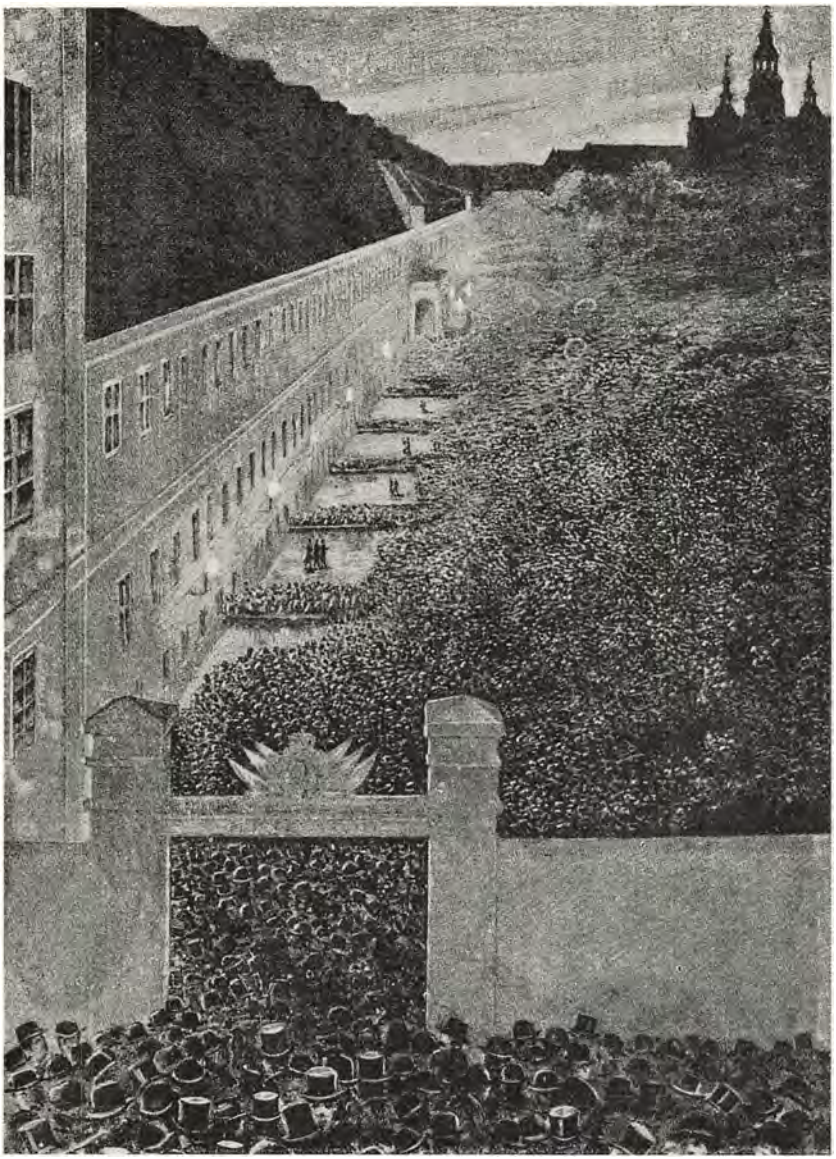

Fra Afstemningen i 5. Kreds 1884.
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 25. Bd.

ening og Socialdemokraterne var blevet enige om at dele Opstillingerne i Hovedstaden mellem sig. Ikke uden Vanskelighed. Den liberale Vælgerforening var broget sammensat; en maadeholden Mand som Octavius Hansen forbeholdt sig under Forhandlingerne sin Frihed,

hvis man nærmede sig for stærkt til Socialdemokraterne, en rødglødende radikal som Pingel forbeholdt sig sin, hvis man ikke kom dem nær nok. Og den socialdemokratiske Ledelse havde meget Besvær med Arbejderne i de enkelte Kredse. Allerede denne første Gang viste det sig, at *Alliancen* havde sine Vanskeligheder.

Dog ikke for Vælgerne. Liberale Højremænd, moderate og radikale Venstremænd og Socialdemokrater, alle var de denne Gang lige ivrige for at slaa Estrup. Men ogsaa Højre tog kraftig fat; den nye Vælgerforening forstod, at denne Gang var det Alvor. Stemmetallene for i Vejret; selv i den omstridte 5. Kreds havde der hidtil kun været afgivet 4000 Stemmer; denne Gang mødte 10 000. I de ni Kredse, Frederiksberg medregnet, hvor der blev skriftlig Afstemning, mønstrede hver af Parterne ca. 14 000; den tiende Kreds tilfaldt Højre uden Sværdslag. Oppositionen tog fem af de ti Kredse: tre Liberale: *Christopher Hage, C. K. V. Nyholm* og *Herman Trier,* to Socialdemokrater: *P. Holm* og *C. Hørdum.* Paa et af Møderne i 5. Kreds oplystes det, at Højres Folketingsmand, Professor *Goos,* havde samlet Penge til et lille, tilsyneladende revolutionært-socialistisk Blad, i hvilket en misfornøjet Gruppe angreb den socialdemokratiske Ledelse; da Goos havde indrømmet det, blev Ophidselsen saa stor, at han skyndsomst maatte flygte fra Mødet. P. Holm tog Kredsen med 900 Stemmers Flertal. Ogsaa i de større Købstæder mærkedes de nye Stemninger. Pingel tog Aarhus med 500 Stemmers Overtal; i Randers valgtes en Liberal, Godsejer *E. Bluhme.* Derimod valgte Odense, hvor Falbe-Hansen ikke stillede sig, en ministeriel Højremand. Aalborg havde allerede fra 1881 valgt Venstre. Jublen over Valget var overvældende i Oppositionen, mest blandt de unge. »Det var som et 1848«, skrev senere en af dem.

Dette Valg stillede med Skarphed Spørgsmaalet: Kan Ministeriet Estrup fortsætte? Afvisningen af et Folketingsministerium i 1872—73, da Venstres Flertal kun var nogle enkelte Stemmer, var, som alt laa, forstaaelig, næsten givet. Endnu i 1876, efter Venstres store Valgsejr, kunde Spørgsmaalet staa tvivlsomt; Hovedstad og Købstæder, paa hvis Opfattelse man i de toneangivende Kredse lagde saa megen Vægt, stod da sammen mod Bondeflertallet. Men nu flokkedes i Oppositionen Bønder, Arbejdere, Købstadfolk, Akademikere. »Dannelsen« var delt; ved Universitetet og i Studenterverdenen var Oppositionen jævnbyrdig. De to Mænd, der var Udtryk for Ideerne fra 1848: Monrad og Krieger, var i Opposition; unge Højrepolitikere gik over. Og Dagen efter Valget meldtes fra Norge, hvor en lignende politisk Kamp udfægtedes, at Venstreministeriet *Sverdrup* var dannet. Ganske vist

skabte Forsvarsbevægelsen en ny idealistisk farvet Lidenskab i Højres Rækker, men ikke faa af de ivrigste blandt dens Talsmænd spurgte sig selv, om Forsvarssagen ikke vilde faa bedre Kaar under et andet Ministerium.

I den konservative Presse drøftedes aabent Spørgsmaalet om Ministeriets Afgang. Til Grund derfor anførtes, at et nyt konservativt Ministerium lettere kunde komme paa Forhandlingsfod med Folketinget, eller i det mindste fastholde de liberale Højremænd, der nu var i Bevægelse over til Venstre. Mod Ministerskifte anførtes, at det blot vilde forøge Venstres Overmod. Den Tanke at overlade Ledelsen til Oppositionen synes ikke at have haft nævneværdig Tilslutning i Højre. Der havde, som Øjeblikkets Stilling var, været Mulighed for et Ministerium Berg — Bojsen med Udskydelse af Hørup. Men heller ikke derpaa tænktes alvorligt i Højre. Da Rigsdagen mødtes i August, drøftede Landstingets Højre Spørgsmaalet om Ministerskifte, men Tanken afvistes; C. A. Broberg gik efter Forhandlingen ud af Partiet.

J. Bahnson.
Fotografi fra ca. 1885.

Det antoges almindeligt, at Ministeriet et Øjeblik vaklede; selv Estrup skal have været usikker; men Jacob Scavenius, hvis Humør var bedst, naar Bølgerne gik højest, opmuntrede til at fortsætte, og Ministeriet blev. For Estrup laa dette nær. Efter Valget i 1876 skal han have sagt, at nu kom der en »Berusning« over Venstre, der vilde ramme det haardt; i November 1877 sagde han i Folketinget, at han indtil et Aar før vilde have anset det for umuligt, at Tinget vilde gøre en provisorisk Finanslov til »en Nødvendighed«. For ham var og blev dette Tingets Sag. Det givne var, at Kongens Ministerium ikke kunde vige for Tinget; gav dette ikke efter, maatte det tage Følgerne. Et Par Maaneder efter Valget lod han Fæstningspolitikkens ivrigste Talsmand *J. Bahnson* overtage Krigsministeriet, medens den mere fred-

»Paa denne Tomt rejses intet Kristjansborg for tredje Gang«.
Satirisk Tegning i »Punch«, 9. Oktober 1884.

sommelige Ravn beholdt Marineministeriet. Terningerne var kastede; man drev frem mod Konflikten.

Den 3. Oktober, et Par Dage før Rigsdagen skulde møde, brændte Christiansborg. Mange jævne Venstremænd opfattede det som Himlens Straf for det antiparlamentariske Styre. Fra konservativ Side fremsattes straks Forslag om Indsamling til Slottets Genrejsning. Med særlig Iver vendte man sig mod Berg, der skildredes som altfor ivrig for at frelse Formandslejlighedens Møbler. »Morgenbladet« bragte Dagen efter en Artikel, hvori det hed om Slottet: »Det synker ikke i Grus med berettiget Forventning om at blive rejst af Ærbødighed for, hvad det i vor Tid har været som Kongebolig og Rigsdagshus«. Efter Reportagen om Branden fulgte nogle Notitser om Branden i 1794 med Tilføjelsen: »Paa denne Tomt rejses intet Christiansborg

for tredje Gang«. Den følgende Dag bragte »Dagbladet« de to Udtalelser som hørende sammen, ledsaget af stærke Angreb paa Berg; det gik ind i Bevidstheden, at det var ham, der havde sagt Ordene om Tomten. Han fralagde sig det siden med Rette; Bemærkningen er aabenbart af tilfældig Art.

Rigsdagens Møder udsattes, til nyt Lokale var skaffet i en Kasernebygning i Fredericiagade. I November modtoges Rigsdagen her med en Trontale, der sagde, at nu gjaldt det Forsvarssagens Løsning. Samlingen begyndte med en »Omgruppering« i Venstre af stor Rækkevidde. Under den korte Augustsamling havde Berg foreslaaet, at de to Grupper skulde slutte sig sammen i et forenet Venstre. Hørup gik imod, og Forslaget forkastedes med nogle faa Stemmers Flertal. Dog aftaltes det, at der vedblivende skulde være fælles Delegeretmøde, og at der i givet Fald kunde holdes Fællesmøde af de to Grupper. En Maaned senere vendte Berg sig mod sine hidtidige Gruppefæller ved et stort Møde i *Vemmelev*. I Tilslutning til nogle Ord af Højskoleforstander *Jens Lund* om de gamle Lys, der sluktes, de Stormænd, der gik bort, og om de ny Lys, der tændtes rundt om i Hjemmene, sagde Berg: »Det er det gamle Venstre, der, naar det faar Magt dertil, paa Forfatningens og Folkeejendommelighedens Grund vil arbejde for alle gode Fremskridt, og som vil modsætte sig, at Hjemmenes Lys — som Jens Lund saa smukt skildrede — slukkes eller klamme Hænder borttager Hjærternes Varme.«

Højrepressen saa i denne Tale Vidnesbyrd om, at nu var *Brudet* der mellem *Berg* og *Hørup*, og denne Forventning slog til.

Ti Dage derefter, den 24. September, kom første Nr. af »*Politiken*«. Dette nye Blad havde været forberedt, siden Berg fjernede Hørup og Edv. Brandes fra »Morgenbladet«; Penge var skaffet i københavnske Kredse, og Medarbejdere var det let at faa. Bladet fik næsten øjeblikkelig flere Holdere, end »Morgenbladet« nogen Sinde havde opnaaet. Journalistisk slog det igennem ved Referater fra Slotsbranden, der kom en halv Snes Dage efter det ny Blads Begyndelse.

Hørup tog i »Politiken« Bergs Vemmelevtale roligt overlegent, betvivlede foreløbig, at den »Omfordeling« i Venstre, som Højrebladene bebudede, vilde komme. Men da Rigsdagen kom sammen, kom Omgrupperingen alligevel. Berg genoptog Planen om et forenet Venstre; den forkastedes atter i »Folketingets Venstre«, som den Berg-Hørupske Gruppe officielt hed. Saa meldte han sig ud, fulgt af 20 andre; sammen med 23 Moderate og de tilbageværende 4 »udtraadte« dannede de »*Det danske Venstre*«. Det samlede 48 Medlemmer, tæt op mod Halvdelen af Tinget. Den Hørupske Gruppe kom nu i Mod-

partens Omtale til at hedde »*Det europæiske Venstre*«. Den var 25 Mand stærk, og tre af de otte Liberale stod den meget nær.

I en vis Forstand syntes Forbindelsen: Berg—Bojsen naturlig; »Livssynet« var jo fælles for dem, og i Militærspørgsmaalet stod de hinanden nær. Men det viste sig hurtigt, at Forskellen i Temperament rejste skarpere Skel mellem dem end Meningsforskellen mellem Berg og Hørup; kun et Par Aar holdt Berg ud i det nye Samarbejde. Omtrent samtidig med denne »danske« Bevægelse i Rigsdagen skabtes i Litteraturen en Art »dansk« Modbevægelse mod den europæiske Brandesianisme; det Digterhold, Hørup havde regnet med, viste sig usikkert; *Holger Drachmann* og *Karl Gjellerup* vendte sig nu hvast mod de Anskuelser, de hidtil havde forfægtet. Men megen Indflydelse paa Københavns offentlige Mening fik dette ikke; den førtes i de følgende Aar gennem »Politiken« stærkere og stærkere i den Retning, Hørup ønskede. Paa Tinge betød Omgrupperingen, at de to Grupper drev hinanden frem. De Højremænd, der haabede paa en mildere Kurs, blev skuffede. Grupperne vedblev gennem »Delegerede« at planlægge en fælles Politik.

Ministeriet mødte dette Aar kun med en Del af sine tidligere Forslag, og disse fik en endnu ublidere Medfart end Aaret før. I Stedet for »Begravelsesudvalget« traadte »Ørkesløshedsdagsordener« foreslaaet af Bojsen: »Idet Folketinget efter Valget den 25de Juni med forøget Styrke maa fastholde, at en Forhandling om Reformer med dette Ministerium er ørkesløs, gaar det over til Dagsordenen.« Før havde man sendt Forslagene til et »Venteudvalg«, sagde Bojsen, hvorfra de kunde komme, hvis Forholdene ændredes; nu havde Vælgerne gentaget deres: »Befri os fra dette Ministerium;« »Vi er nu blevet kjede af at tærske Langhalm i en Forhandling, om hvis Udbytte vi intetsomhelst Haab nære længere.« Tingets Fremgangsmaade maatte give Genlyd af Harmen i Folket. Estrup paakaldte under Forhandlingen de to Socialdemokraters Interesse for Arbejderreformer, navnlig for hans Forslag om en *Alderdomsforsørgelseskasse,* men de svarede, at Forslaget var uanvendeligt; de vilde følge Oppositionen, blot den vilde være konsekvent. Kun enkelte Undtagelser fra den konsekvente *Visnepolitik* skete i Aarets Løb; en foreløbig Lov om Sikring mod Kolera godkendtes, og en Lov om Kontrol med Fabrikation, Forhandling og Udførsel af Kunstsmør vedtoges af Frygt for, at Kunstsmørfabrikationen skulde skabe Vanskelighed for Smørudførselen til England.

Striden samlede sig dette Aar om *Finansloven.* Grev Holstein vendte sig som Flertallets Ordfører mod den »Overtro«, at Ministeriet administrerede dygtigt; og han kritiserede skarpt, at Goos paa Baggrund

af hans Forhold til »Den nye Socialist« var udnævnt til Fængselsdirektør. Estrup, der nødig indlod sig med Holstein, svarede ikke, saa Forhandlingen sluttede med Ordførertalen. Det foregaaende Aars Finanslov havde, efter at Folketinget havde strøget 4—5 Millioner, vist et Overskud paa 6,7 Millioner. Nu foresloges 54,6 Millioner i Indtægt, 52,8 i Udgift, men Folketinget strøg dette Aar saa meget, at Overskuddet kom op til 9,6 Millioner paa det Forslag, der vedtoges ved anden Behandling. I Højrekredse var Harmen stærk; man vilde ikke finde sig i, at Finansloven Aar efter Aar var en »barberet Pudel«, man *vilde* i Gang med Fæstningsbyggeriet. En Række Artikler i »Berlingske Tidende« under Mærket »Z« (Kammeradvokat Hindenburg) manede ivrig til at anvende provisoriske Finanslove, naar det ikke gik paa anden Maade.

Indtrykket af, at det nu drev mod Konflikt, styrkedes, da Estrup, endnu før tredie Behandling af Finansloven, indbragte et Forslag til midlertidig Finanslov af helt ny Art med den Begrundelse, at Statsrevisionens Betænkning for 1881—82 viste, at der var Tvivl om Forstaaelsen af de hidtil anvendte Udtryk. Denne Gang gjaldt Forslaget ikke blot Bemyndigelse til at opkræve Skat og afholde løbende Udgifter, men ogsaa til at afholde »de nødvendige Udgifter efter det Forslag til Finantslov for bemeldte Finantsaar, der er fremlagt paa Rigsdagen med de Ændringer, der er vedtagne af begge Rigsdagens Afdelinger.« Det vilde betyde, at Ministeriet fik sin egen Finanslov bortset fra det, Landstinget gik med til at stryge.

Monrad erklærede straks, at dette Forslag var i Strid med Grundloven. Estrup, sagde han, havde ligegyldig set paa det Blodbad paa Finanslovbevillinger, der var foregaaet under Anførsel af »en Bersærkeraand fra Leire«. Han havde tænkt: »Hvoraf kan denne Ligegyldighed dog komme? og saa har jeg set en provisorisk Tøite kaste smidskende Øine til Finantsministeren, men jeg er overbevist om, at han er altfor trofast imod sin Ægtehustru i politisk Henseende til, at han skulde indlade sig med den provisoriske Tøite.« »Ingen Bevilling, forkastet af et af Tingene kan optages paa en provisorisk Finantslov,« sagde han advarende. Holstein spurgte nu som ved Finanslovens anden Behandling, om Ministeriet billigede Artiklerne i »Berlingske«. Forslaget stemplede han som stridende mod 35 Aars Hævd, »et Forsøg paa at omvælte det Bestaaende,« at »sætte sig ud over de grundlovsmæssige Tilstande.« Ogsaa Hørup tog til Orde.

Estrup svarede ikke Holstein, men optog ivrig Debatten med Hørup og Monrad. Han hævdede Forslagets Uskyldighed, Ordet »nødvendigt« indeholdt en snæver Begrænsning. Monrad udviklede »Nejteorien«: »Den høiagtede Conseilspræsident mener, at til en Rigs-

dagsbeslutning om et Afslag skulde begge Thingene være enige. Nei, til et Afslag behøves kun eet Thing, saa er det nok.« Han spurgte, om Estrup vilde gaa ind paa at tilføje: »dog at de Beløb, der ere nægtede af et af Thingene, ikke kunne udredes.« Estrup sagde Nej! Helt truende lød under denne Debat Hørdums Ord i Arbejdernes Navn: »Det er min fulde Overbevisning, at Befolkningen til enhver Tid vil nøie vogte sig for at gaa udenfor Grundlovens Grændser, medmindre Grundloven fra oven bliver tilintetgjort. Skulde den fra oven blive tilintetgjort, da er det klart, at da hefter heller ikke Befolkningen ved den længere.« Han talte om, at Flertallet af Soldaterne kom fra de brede Lag. Det kunde tænkes, at i det afgørende Øjeblik »Bajonetterne kunde komme til at vende den anden Vei.«

Folketinget gav Forslaget den Affattelse, man var vant til. I Landstinget erklærede Matzen, at i Grunden burde man ikke vedtage en midlertidig Finanslov, men det var naturligt, at Regeringen havde rejst Spørgsmaalet om den rette Form for en saadan. Paa hans Anbefaling vedtog Tinget Forslaget i den Estrupske Form; Broberg, Ussing og Krieger stemte sammen med Venstre mod denne. Dagen før var selve Finansloven gaaet til Landstinget; Bevillingerne var mellem 2. og 3. Behandling øget med 400 000 Kr. To Dage derefter stod den midlertidige Finanslov atter paa Folketingets Dagsorden. Højre foreslog nu, at de omstridte Ord skulde ændres til »foreløbig at afholde de til Fortsættelse af Statshusholdningens regelmæssige Gang nødvendige Udgifter,« men Venstre vilde ikke betro Estrup Skønnet over, hvad der var nødvendigt. Monrad spurgte igen, om Estrup kunde modtage en Affattelse, der respekterede hvert Tings Nej; men Estrup svarede: »Ved en saadan Affattelse vil den ene af Rigsdagens Afdelinger, enten Folkethinget eller Landsthinget, kunne absolut umuliggjøre enhver Regjerings Benyttelse af en midlertidig Finanslov.« Folketinget førte Forslaget tilbage til den gamle Form, hvorpaa Landstinget forkastede det med 41 mod 17; Krieger, Broberg og Ussing stod atter sammen med Venstre.

Saa truende følтes nu Stillingen, at Folketinget i en *Adresse* vendte sig til *Kongen:*

»Det beror paa Deres Majestæts Beslutning, om vi nu skulle aabne et nyt Afsnit af den politiske Kamp, lidenskabeligere og farligere end nogen, vi hidtil have kjendt, i hvilken Grundlovens Bud skulle vrides og forvanskes ved sofistiske Fortolkninger, for saa vidt man ikke drister sig til aabent at tilsidesætte dem, i hvilken den ene Yderlighed vil fremkalde den anden, og i hvilken vort lille Lands Kræfter ville blive opslidte i fortærende Broderkrig, eller om Historien fra dette Øjeblik, da Faren var størst, skal kunne regne en Periode af nyttigt

og enigt Arbejde til Folkets og Fædrelandets Vel under Overholdelse i Aand og Sandhed af den Grundlov, i hvilken Deres Majestæt og vi ved vor aflagte Ed have anerkjendt det uantastelige Grundlag for det danske Folks politiske Frihed.« Landstinget svarede med en Adresse, hvori det fralagde sig alt Ansvar, hvis der ikke naaedes Overenskomst; »Forsoning maa ikke betyde Underkastelse«. »Tiden er alvorlig. Vilde Drømme om en umulig jordisk Lyksalighed, fostrede i uklare Hjerner, udbredte ved megen letfærdig Skrift og Tale, gjære overalt i Samfundenes Skjød og true deres Bestaaen.« Man gør Regning paa, at Regeringen »vil med roligt Sind og fast Haand vide at opretholde den lovlige Orden og at nedslaa mulige Bestræbelser for at naa politiske Maal med lovstridige Midler.«

Den Mulighed, der nu stod tilbage, var Overenskomst om selve Finansloven. Men den brast. Landstinget vilde ikke tage Folketingets Finanslov: det *vilde* sætte igennem, at Ministeriet kom til at raade over flere Penge, navnlig til Militærvæsenet. Forslaget var kommet til Landstinget med et Overskud paa $9^1/_2$ Million; Landstinget satte Bevillingerne op med det halve: $4^3/_4$ Million. Folketinget gentog Forslaget i sin Form. Grev Holstein erklærede, at hvis *Provisoriet* nu kom, da vilde det »være fuldstændigt klart for alle her i Landet, hvad jeg hidtil ikke har tilladt mig at paastaa, at den Politik, Regjeringen har drevet fra Efteraaret til nu, har været en Politik, som kun kan betegnes med Ordene: forsætlig forberedt Grundlovsbrud«. Hage, der havde været villig til at give en Del af de af Folketinget nægtede Bevillinger, sagde nu: »Hvis der fremtvinges den 1ste April en Tilstand, hvor vi staar uden grundlovsmæssig Hjemmel for Statshusholdningens Førelse, staa vi overfor et Forsøg paa gjennem Sprængning af Finansloven at tvinge Folkethinget til at give Afkald paa dets grundlovsmæssige Ret.« Man maa da vælge: »enten maa man gaa *med dem,* der ville bryde Loven, eller man maa gaa *imod* dem.« Monrad hævdede atter Nejteorien; det afgørende i en provisorisk Finanslov var Indholdet; det uomtvistelig grundlovsstridige var at tage paa den Penge, som var nægtede af et af Tingene. »Nei'et har altid Ret.« Tilsidesætter man det, styrter man sig i »Lovløshedens Afgrund«. En saadan Finanslov vil aldrig bagefter blive godkendt af Tinget.

Ogsaa Landstinget blev ved sit, og den 26. Marts, fem Dage før Finansaarets Udløb, gik Finansloven i *Fællesudvalg.* En af den Kriegerske Landstingsgruppe, Broberg, blev Medlem og gik sammen med Oppositionen, saa denne havde Flertal i Fællesudvalget, 16 mod 14. Bojsen blev da Formand. Uenigheden gjaldt ca. 5 Millioner, idet et nyt Forslag krævede 300 000 ud over det, Landstinget sidst havde vedtaget; Landstinget slog nu ½ Million af, Folketinget bød 1½,

men endnu den 30. Marts var der Tingene 3 Millioner imellem. Bojsen foreslog da at skrive til Estrup, at den Tid, der var tilbage, næppe forslog til at tilendebringe Forhandlingerne. Det vedtoges med 16 mod 13, men Estrup foretog intet. Den 31. Marts Kl. 9 om Morgenen indbragte et af Folketingets »liberale« Medlemmer Forslag til en midlertidig Finanslov i ny Affattelse. Den vanskelige Sætning skulde formes »de til Statsstyrelsens uforstyrrede Gang uomgængelig fornødne Udgifter.« Men Venstre vilde ikke underkaste sig Ministeriets Skøn over, hvad der var »uomgængelig fornødent«, og Forslaget førtes endnu en Gang tilbage til den hævdvundne Form; kun indskrænkedes Gyldigheden fra 1 Maaned til 14 Dage. Under Forhandlingen sagde Klein advarende, at Historien vilde fælde Dom over dem, der end ikke bevarede »Skinnet af at have givet Tid til at slutte Forhandlingerne«.

Kl. 1¼ vedtoges Forslaget i Folketinget. Een Time derefter begyndte Forhandlingen i Landstinget. Matzen anbefalede Forkastelse, Krieger advarede mod saaledes at »afskjære Traaden«. Tinget fulgte Matzen med 43 mod 18; 4 Højremænd stemte sammen med Venstre. Kl. 3¼ var da dette Forslag bristet. Kl. 8 om Aftenen samledes Fællesudvalget endnu en Gang; Hage stillede Mæglingsforslag, men afvistes af Højre. Efter en kort Afbrydelse mødtes man igen ved Titiden. Højre stillede nu et Ultimatum; af de omstridte 5 Millioner krævedes de 3; da Venstre havde tilbudt 1½, gjaldt Striden altsaa ca. 1½ Million. Man forlangte Svar før Midnat. I Venstre var der nogen Tilbøjelighed til at holde Liv i Forhandlingen ved Modforslag; Berg synes den Nat at være veget tilbage for Konflikten; Hørup mente derimod, at nu fik det bære eller briste. Venstre vilde i hvert Fald ikke gaa videre i Indrømmelser uden Partimøde, og dertil var der ikke Tid. Fristen løb da ud. Efter tidligere Skik regnede man yderste Frist til 1. April Kl. 12 Middag. Men heller ikke den første April om Formiddagen genoptoges Forhandlingerne.

Estrup lod indkalde Møde til Hjemsendelse. I Folketinget anmeldtes Forslag til Beslutning: »Idet Folkethinget nedlægger Indsigelse imod det længe forberedte, nu forestaaende Grundlovsbrud, opfordrer vi Folket til at samles om sin grundlovshjemlede Ret under den Kamp, som alvorligere end nogensinde stiller uafviselige Krav til alle gode Kræfter i det danske Folk.« Stemmes kunde der ikke, men Holstein fulgte Oplæsningen med et »Grundloven leve«, der besvaredes med nifoldige Hurraraab af Ting og Tilhørere. Saa fik Estrup Ordet for at oplæse Hjemsendelsesbrevet, medens Venstre forlod Salen. Herfra gik Estrup til Landstinget. Kl. 11,55 var Rigsdagen borte, og umid-

delbart derefter, 1. April 1885, udstedtes den *provisoriske Finanslov.* Indholdet var dette:

»Regjeringen bemyndiges til at opkræve de bestaaende Skatter og Afgifter samt til foreløbig at afholde de til Statsstyrelsens forsvarlige Førelse nødvendige Udgifter — deriblandt de Udgifter, som er vedtagne af begge Rigsdagens Afdelinger ved Finanslovsforslagets sidste Behandling — dog saaledes, at de Hovedsummer og særskilte Poster, der er opførte paa de af Regjeringen fremsatte Forslag til Finantslov for Finantsaaret fra 1ste April 1885 til 31te Marts 1886, ikke overskrides.«

4. Finansprovisorium og Kamppolitik 1885—86.

Denne provisoriske Finanslov var vidt forskellig fra den tilsvarende i 1877. Dengang havde man respekteret Nejteorien; nu tog man, hvad man fandt nødvendigt. Paa det Overslag, som fulgte den provisoriske Lov, optoges 2½ Million til *ekstraordinære Forsvarsudgifter,* deri dog ikke til Fæstningsanlæg. I Ministeriets Indstilling til Kongen sagde man, at hvis Folketinget kunde sætte Ministeriets Afgang som Betingelse for at enes om Finansloven, da vilde Tinget blive Eneherre over denne. Der kunde nu ventes »en stærk Ophidselse i de lavere Samfundslag«, »men dette, som man maa haabe, forbigaaende Onde vil dog, selv om alvorlige Foranstaltninger maa træffes imod det, være mindre end den varige Forvanskning af Forfatningen, som vilde blive en Følge af, at man maatte kjøbe Finantsloven med Opgivelse af Kongens Ret til at vælge sine Ministre.« Og for en provisorisk Finanslov fandtes »ingen anden legal Begrænsning« »end Hensynet til, hvad Statens Tarv med Nødvendighed fordrer.«

Banen var hermed fri for den Forsvarspolitik, som Ministeriet og dets Venner ansaa for nødvendig. Pengene dertil var til Raadighed; i de ti Aar, Estrups Styre havde varet, var der ved Folketingets Nægtelse af Bevillinger skabt et Overskud paa o. 38 Millioner Kr.; Reservefond og Kassebeholdning var nu henholdsvis 19 og 57 Millioner Kr., tilsammen 76.

Ministeriet var *forberedt paa Uroligheder.* Alt holdtes rede til at slaa mulige Oprørsforsøg ned straks. I Arbejderkredse og blandt de unge ventede mange Revolution. Men der skete intet. Førerne fraraadede enhver Art af Voldsomheder. De ønskede kun, at Folkestemningen skulde samle sig med saadan Styrke, at al Modstand brød sammen under Indtryk deraf. Store Protestmøder holdtes i København og rundt i Landet. I København sagde den ellers saa kølige,

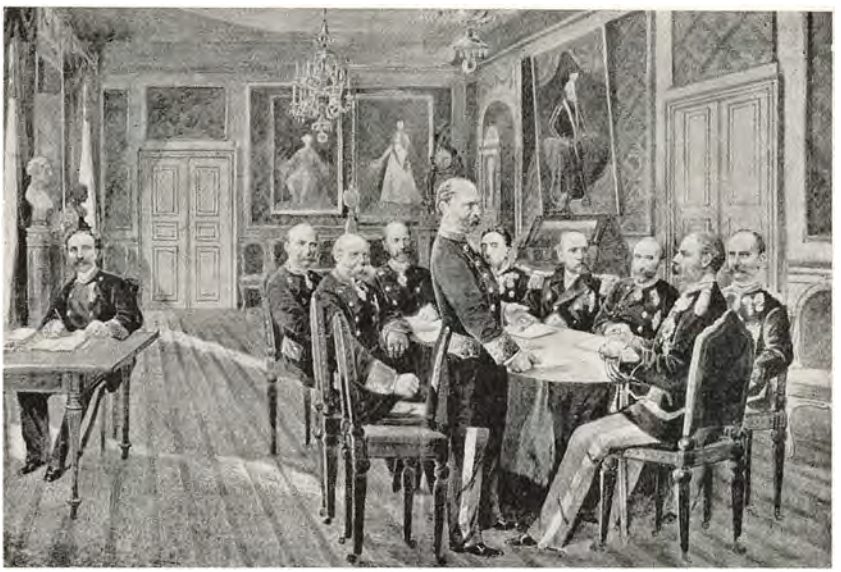

Christian IX holder Statsraad.
Staaende Estrup, t. h. for Kongen Kronprins Frederik (VIII).
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 30. Bd., 1888.

beherskede Chr. Hage: »Enten maa Ministeriet fældes, eller ogsaa er vort Folk dødsdømt uigenkaldelig.« »Enhver, der ikke vil gaa med i Lovbrydernes Tog, maa staa ubrødelig, urokkelig sammen med Oppositionen.« Grev Holstein føjede til: »Vi slutter intet Forlig med dem, der har brudt Loven.« »Vi kan og vil overhovedet ikke have det mindste at gøre med dem, førend de har bøjet Nakken for os.« Hørup fortsatte: »Naar det har staaet paa i nogle Aar, saa kommer *Mæglerne,* alle de Røster, der hvisker om, at *noget er bedre end slet intet,* at man faar nøjes med det, man kan faa. *Saa er Faren der!* Saa kommer Prøvens Stund, saa kommer Aanden fra 1866 over os. Jeg siger Dem: *Var Dem for Aanden af 1866.* Var Dem for den elendige, forbandede *Eftergivenhedens Aand,* der atter vil bære Tilbagegangens Vanære over Folket.«

Ude i Landet dannedes *Riffelforeninger,* til Kamp mod ydre og indre Fjender, som det hed; de var begyndt allerede tidligere, mest, hvor Venstre ikke kunde faa Magten i Skytteforeningerne; om disse havde i Vinterens Løb staaet mange Slag, og mange Steder havde Venstre erobret dem. Talrige Venstrebønder *nægtede at betale Skat;* de holdt sig til Grundlovens Ord, at Skatterne ikke maatte opkræves, før Finansloven var vedtaget. Følgen blev Udpantning og Bortsalg ved Auktioner; man prøvede at boykotte disse, men uden meget Held.

Sogneraad skrev til Amtsraadene med Spørgsmaal om, hvorvidt det var lovligt at modtage Skatterne; i Amtsraadene stredes Venstremænd og Højremænd om Svaret. *Brugsforeninger* stiftedes i stort Tal; med Højrekøbmændene vilde man ikke handle. Pingel gav Parolen: »Ve Dig *Slagelse,* som vover ved Pøbelagtigheder at jage Landboerne ud, naar de ere komne for at holde Møde! Vogt Dig *Sorø* ved den lille Sø, bær ikke Hovedet altfor høit. I *Næstvedere,* det kunde være, at Eders Taarer kunde komme til at flyde i Susaaen.« Med Iver samledes man til Grundlæggelse af *Andelsmejerier* for at gøre sig fri af Herremændene.

Paa talrige Møder Landet over fældede Oppositionens Talere under stormende Bifald Dom over Provisoriet og dets Mænd. Mødtes en Gang imellem Oppositionen og Højre, da kunde det ende med formelige Slag mellem Tilhørerne. Det mest omtalte af alle blev Slaget i *Ballerup,* hvor Pingel og N. Neergaard stredes med Matzen, til det hele opløstes i Haandgemæng.

Men under alt dette voksede eet Spørgsmaal stille frem, det samme som i 1877: Hvilke Midler har Folketinget? Hørup svarede ved Lejlighed: »Ingen Eftergivenhed, ingen Forhandling, aldrig en Finanslov, ikke en Øre til dette Ministerium, Kamp paa Kniven, til Fjenden er dræbt.« Men dette Afventningsprogram var ikke nok for Stemningen. Den krævede Handling, der bragte hurtigt Resultat. Og dette var ikke muligt. Førerne vilde ingen Art af Voldsomheder, og selv om de havde villet, var det næppe blevet til mere end Smaarevolter, der hurtig var slaaet ned. Afgørende maatte det blive, om Estrup og hans Fæller veg for Stemningen i Folket eller gik haardt imod. Dette sidste blev Tilfældet, og deres Parti fulgte dem, efter at en vis Nervøsitet var overvundet, med stigende Tilfredshed. Nu skulde det være forbi med Bøndernes Anmasselser, nu skulde der gøres op med den litterære, moralske, religiøse Fordærvelse, og nu skulde Socialisternes undergravende Virksomhed standses. Nu skulde Fæstningen rejses. Til det sidste havde man Magt.

I Begyndelsen af Maj forbød en provisorisk Lov at *indføre Vaaben* uden Politiets Tilladelse samt Anskaffelse og Uddeling af Rifler, saa vel som Indøvelse i Brug af Rifler og andre Krigsvaaben. Riffelforeningerne fortsattes; nogle Rifler havde man jo, og Landet fyldtes med Rygter om hemmelige Riffelsendinger, landsat paa øde Kyster. Kriminalretsassessor *N. C. H. Sylow* fik overdraget den særlige Opgave at opspore ulovlige Øvelser i Riffelforeninger. Et ministerielt Cirkulære »*Mundkurvscirkulæret*« paabød Skolekommissionerne at tilse, at Lærerne ikke deltog i Riffelforeningerne eller i ophidsende Agitation mod Regeringen. Afskedigelser og Sagsanlæg fulgte hin-

»Haardt Styrbord«. Satirisk Tegning i »Punch«, 29. Oktober 1885.
(Estrup drejer Skuden haardere mod højre. Efter Chr. Kroghs Maleri »Hart læ«.)

anden. Lige før 1. April var Kultusministerens Modkandidat Pastor *Henning Jensen* afskediget. Højskoler, hvis Forstandere førte udfordrende Tale, mistede Statsunderstøttelse. En fire Maaneders Lockout i Smede- og Maskinarbejderfaget vakte megen Uro i København; Svendene støttedes ved Indsamlinger rundt om i Landet. Højre oprettede Livjægerkorpset til Hjælp for den væbnede Ordensmagt. Folketingsmændene *Chr. Ravn* og *Rasmus Claussen* fik hver tre Maaneders Fængsel for skarpe Udtalelser; nogle Soldaterbreve i »Politiken« gav Anledning til langvarig Undersøgelse; en Væversvend og en Gaardmandsdatter i Løvel, der havde slaaet Hovedet af en Buste af Kongen og paaklistret Stumperne en Seddel med Ordene: »Ned med ham, vor Frihed leve,« fik henholdsvis seks og fire Maaneders Fængsel.

Størst Røre vakte *Bergs Domfældelse*. Den 14. Juni var han til Møde i Holstebro. Politimesteren var mødt efter en almindelig ministeriel Ordre om at følge Møderne. Han vilde have Plads paa Tri-

bunen, men Berg vilde ikke tale, saa længe han var der. Til sidst trak to af Mødets Ledere, *Noes* og *Nielsen*, Politimesteren ned, hvorefter Berg holdt sin Tale. Kort efter arresteredes de to Mænd; der anlagdes Sag mod baade dem og Berg, og i September dømte Kriminalretten hver af dem til seks Maaneders Fængsel paa sædvanlig Fangekost. I Begyndelsen af Oktober fejredes de ved store Fester i København. I Studentersamfundet talte Professor *Harald Høffding* for Noes og Nielsen som »Repræsentanter for Handlekraften«, medens Professor *Kr. Erslev* bragte dem en Hilsen fra Universitetet; de to Professorer fik i den Anledning en Irettesættelse af Kultusministeren.

I Sommerens Løb dannedes efter Opfordring af Venstregruppernes Fællesbestyrelse »demokratiske Foreninger« rundt om i Kredsene, og i Oktober mødtes Delegerede for disse i København. De hyldedes her ved en Kasinofest, hvor Hørup med usædvanlig Varme lovpriste den franske Revolutions bærende Tanker.

Rigsdagssamlingen 1885—86 blev et næsten uafladeligt Opgør om Provisorier. Under Sag efter Sag vendte man tilbage dertil. Højre hævdede de to Tings Ligeberettigelse; enedes de ikke om Finansloven, da indtraadte det »tomme Rum«, som Ministeriet maatte udfylde paa eget Ansvar. Naar Folketinget vilde benytte Finansloven til at tvinge Ministeriet bort, da maatte Landstinget stemme sig imod for at værne Forfatningen. Paa den provisoriske Finanslov maatte Ministeriet tage, hvad det ansaa for nødvendigt; nøjedes man med de af begge Ting vedtagne Bevillinger, var det Folketinget, der fik sin Vilje. Folketinget kunde jo anklage Ministeriet for Rigsretten; blandt dennes Landstingsmedlemmer var to Venstremænd; var hele Højesteret enig mod Ministeriet, vilde Ministrene da blive dømt.

Folketingsflertallet hævdede, at Kongens Valg af Ministerier maatte ske under Hensyn til, at disse kunde samarbejde med Rigsdagen; gennem Folketingets Ret til først at behandle Finansloven var *Folketingsparlamentarismen* fastslaaet i samme Form som i andre europæiske Forfatninger; af den fulgte ogsaa, at Landstinget med Hensyn til Finansloven havde en særlig Pligt til Eftergivenhed; Finansloven var i 1885 tilbudt i en Skikkelse, der nøje svarede til den, Ministeriet nu i ti Aar havde fundet brugelig. Provisoriske Finanslove stred imod Bestemmelsen i Grundlovens § 49, at Skatterne ikke kunde opkræves og Udgifterne ikke afholdes, før Finansloven var »vedtaget«, en Paastand, som Professor Matzen viste tilbage med, at den provisoriske Finanslov »vedtoges« i Statsraadet. Folketinget hævdede endvidere *Nejretten:* var de to Ting uenige om en Bevilling, faldt denne bort ligesom Love, hvorom der var Uenighed. Om Rigsretten vilde man ikke høre Tale; Flertallet af dennes Landstingsmedlemmer havde paa

Forhaand godkendt Regeringens Politik, og de fleste Højesteretsassessorer var udprægede Højremænd.

Det første Spørgsmaal, der meldte sig i Oktober, var dette: vil Oppositionen give Møde i Rigsdagen? Højre spottede ivrig disse Rigsdagsmænd, der rolig hævede Diæter efter en Finanslov, de kaldte grundlovsstridig. Og blandt Venstres Vælgere syntes mange, at Udeblivelse fra Rigsdagen vilde være det værdigste Svar paa Provisoriet. Men Rigsdagens Venstre og vel nok de fleste af Vælgerne fandt, at dette vilde være uklogt. Førte det ikke til Revolution, da vilde det kun betyde, at Ministeriet fik fri Bane. Tanken gled bort vistnok uden egentlig Drøftelse.

Det næste Spørgsmaal var, om man skulde forhandle om det følgende Aars *Finanslov* eller straks forkaste den, og om man, da Estrup tøvede med at forelægge de provisoriske Love, skulde indbringe disse som private Lovforslag og forkaste dem. Der var Tvivl i Venstre om Taktikken, og Delingen gik her paa tværs af Grupperne. Hørup og Holstein, der hørte til hver sin Gruppe, var efterhaanden kommet hinanden nær, og de var enige om, at det var bedst at gaa til Forhandling om Finansloven og afvente Estrups Fremgangsmaade med Hensyn til Provisorierne. Hørup fik Flertal i sin Gruppe herfor, men Berg samlede det danske Venstre om den modsatte Taktik. Til sidst afgjordes Spørgsmaalet i et Fællesmøde af de to Grupper, hvor Flertallet fulgte Berg. Paa Samlingens fjerde Dag indbragte Alberti baade den provisoriske Finanslov og Riffelloven. Estrup erklærede straks, at en provisorisk Lov kun kunde forelægges af Regeringen, og at der med Hensyn til Tidspunktet ikke var anden Begrænsning, end at det skulde ske i den følgende Rigsdag. Ved privat Initiativ kunde man foreslaa en provisorisk Lov ophævet, men en saadan Beslutning maatte for at faa Gyldighed vedtages i begge Ting. Ministeriet agtede derfor ikke at deltage i Forhandlingen om Albertis Forslag. Berg stemplede som Formand disse Udtalelser som indeholdende »et Angreb paa Folketingets grundlovsmæssige Ret,« »et Udtryk for Magtfølelse — det vedkommer ikke Retsspørgsmaalet«. Monrad mente, at Albertis Initiativ var retslig rigtigt, men politisk uklogt. Begge de to provisoriske Love forkastedes, men uden Virkning.

Derefter kom Finansloven til 1. Behandling. Under denne vakte Pingel Opsigt ved den Udtalelse, at snart vilde Folket betragte Ministeriet »som en Regering af 7 Forbrydere og Indbrudstyve.« Overgang til anden Behandling nægtedes. I det følgende Møde den 21. Oktober meddelte Formanden, at *C. Juel* et af de »liberale« Medlemmer, vilde foreslaa Grundlovsændring, og at Finansministeren vilde indbringe Forslag om den foreløbige Finanslov og om en midlertidig

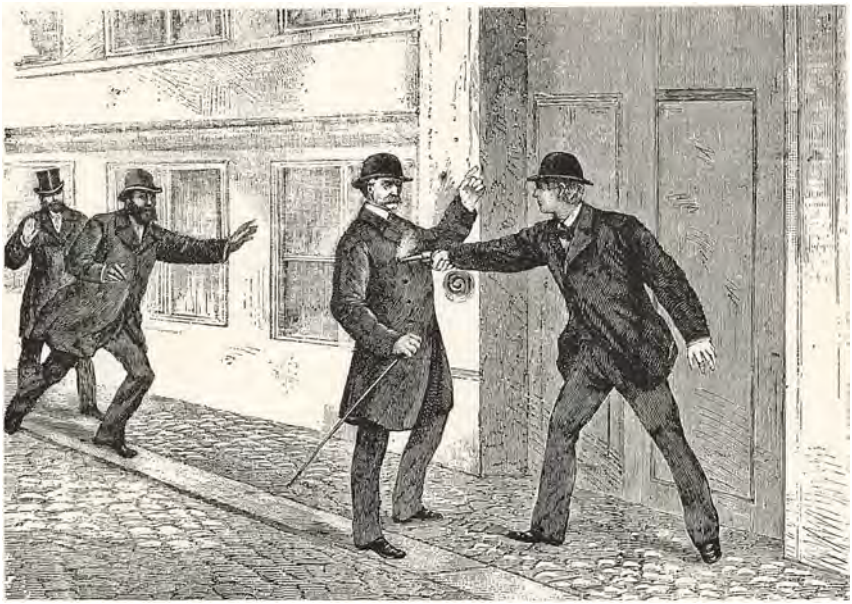

Attentatet paa Estrup.
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 27. Bd., 25. Oktober 1885.

Finanslov for 1885—86. Mødet varede kun syv Minutter. Blandt Tilhørerne var en ung Typograf *Julius Rasmussen*. Han, der havde arbejdet ved to Venstreblade og været Medlem af en Riffelforening, var stærkt grebet af de Stemninger, Provisoriet havde skabt. Han synes at have ventet store Begivenheder i Tinget, men der skete jo intet. I stærk Ophidselse gik han derfra til Estrups Bolig, hvor han ventede uden for Porten, til Estrup hen paa Eftermiddagen kom hjem. Da affyrede han to Revolverskud mod ham; den ene Kugle gik forbi, den anden prellede af mod en Knap. Attentatet vakte heftigt Røre. Fire Dage derefter fejredes Estrup ved et stort Folketog, og store Estrup-Fester fulgte. Højrepressen stræbte ivrigt at lægge Ansvaret for Attentatet paa Oppositionen, denne fralagde sig det ligesaa ivrigt. Estrup handlede, som om han nu virkelig stod over for den Revolution, om hvilken man i Foraaret havde talt. To Dage efter Attentatet udsattes Rigsdagens Møder i to Maaneder, og nogle Dage derefter fulgte tre nye provisoriske Love om *et militært Gendarmeri, Udvidelse af Politiet, Straffebestemmelser* for at fremstille »Forbrydelsers Begaaelse som fortjenstlig eller bifaldsværdigt«, for »at ophidse Klasser eller Dele af Befolkningen til Had og Forbitrelse eller til Voldshandlinger mod andre Klasser eller Dele af dem«, samt for at udbrede »opdigtede eller forvanskede Kjendsgerninger for derved

at gjøre Statens Indretninger eller Regjeringens Foranstaltninger forhadte eller foragtede.«

Julius Rasmussen idømtes 14 Aars Tugthus; han tog sig siden af Dage i Fængslet. Dommene fulgte nu Slag i Slag. Hørup idømtes af Kriminalretten seks Maaneders Fængsel for nogle Bemærkninger i »Politiken«s Brevkasse om et Kongebesøg paa Taasinge. Men han frifandtes siden af Højesteret.

Da Rigsdagen samledes den 18. December, forelagde Ministeriet de tre nye provisoriske Love i Landstinget, hvor Riffelloven i Forvejen var forelagt. Hensigten var, at de skulde blive i Landstinget, saaledes at Folketinget ikke fik Lejlighed til at forkaste dem. Derimod tog Estrup Meddelelsen om, at han vilde forelægge den provisoriske Finanslov i Folketinget, tilbage. Da han i Oktober bebudede Forelæggelsen, havde han jo haft den Mulighed, naar den var forkastet, at udsætte Rigsdagen i to Maaneder og udstede Finansloven paa ny; denne Mulighed var nu afskaaret, da Rigsdagen ikke kunde udsættes mere end een Gang; Tanken var da at trække Forelæggelsen ud til henimod Slutningen af de to Maaneder, Rigsdagen efter Grundloven skulde være samlet. Alberti indbragte straks de tre nye provisoriske Love i Folketinget, hvor de forkastedes; de to tidligere var jo allerede forkastede; det blev atter uden Virkning.

Derimod forelagde Estrup Forslag om *Grundlovsforandring* og om Midler mod *Arbejdsløsheden*. Det sidste kom først til Behandling. Der var Krise baade i Landbruget (se S. 520) og, om end i mindre Grad, i Industrien (se S. 588). I 1879 havde man paa Bergs og Hørups Forslag (se S. 588) vedtaget, at Kommunerne kunde yde Hjælp til arbejdsløse uden Fattighjælps Virkning, medens Ministeriet havde afvist deres Forslag om Statstilskud. Estrup foreslog nu, at han skulde bemyndiges til rentefri Udlaan til Kommuner, der iværksatte Arbejder til Imødegaaelse af Arbejdsløsheden, og at der skulde iværksættes Statsarbejde med samme Formaal for 1,8 Million; desuden foresloges Bygning af et nyt Fængsel og Omdannelse af Domhuset i København. Folketinget tog straks fat paa Forhandlingen, men billigede ikke Forslagene. Nogle af de foreslaaede Statsarbejder var før afvist af Tinget, henved Halvdelen af Pengene skulde gaa til militære Formaal. Man betragtede det som et Forsøg paa i Arbejdsløshedens Navn at opnaa Bevillinger, Ministeriet ellers ikke kunde faa. I Stedet foreslog man atter Statstilskud til Kommunerne, og Enighed naaedes ikke.

Imidlertid var *Grundlovsdebatten* begyndt. Estrups Forslag gik ud paa, at naaedes der ikke ved Afstemning om Fællesudvalgets Indstillinger Enighed mellem Tingene, da skulde hvert Ting ved almindelig

Stemmeflerhed vælge ti til et afgørende Udvalg. I dette skulde stemmes om hvert Punkt, hvor der var Uenighed; Tilføjelser samt Bevillinger og Nægtelser, der gik ud paa at ændre bestaaende Love eller Statsindretninger, skulde dog paa Regeringens Krav udelukkes fra Afstemningen; her skulde forrige Aars Bevilling gælde; et Flertal af Repræsentanterne for et af Tingene skulde kunne kræve udelukket fra Afstemningen nye Bevillinger, der gjaldt mere end to Aar. Stod Stemmerne lige, skulde der trækkes Lod. Paa denne Vis skulde der sikres en »upartisk« Finanslov. Som Stillingen var, betød det, at de vigtigste Spørgsmaal, deriblandt kommende Fæstningsbevillinger, vilde blive afgjort ved Lodtrækning.

Hertil kom *Juels Forslag,* der gik ud paa, at Strid om Finansloven skulde afgøres af den forenede Rigsdag. Men desuden stillede nu *Klein* et Forslag til Løsning af de afgørende Stridsspørgsmaal. Han foreslog til § 25 at føje, at provisoriske Love bortfaldt, naar de 14 Dage efter Rigsdagens Sammentræden ikke var forelagt denne, eller naar de var forkastede af et af Tingene eller ikke ved Samlingens Slutning var vedtaget af begge Ting. Hvis der ikke skete Opløsning, skulde en provisorisk Lov regelmæssig ikke kunne udstedes paa ny inden næste Samling. Hvis Tingene ikke inden Finansaarets Slutning enedes om en ny Finanslov, skulde Skatterne kunne opkræves og de nødvendige Udgifter afholdes, dog saaledes, at Beløbene fra sidste Finansaar ikke overskredes. Var der Strid om Finansloven, skulde der altid nedsættes et Fællesudvalg, valgt ved Forholdstalsvalg. I Tilfælde af Stemmelighed skulde Formandens Stemme være afgørende for Fællesudvalgets Indstilling. Om denne skulde i Tingene stemmes ved Ja og Nej uden Adgang til Ændringsforslag. Klein sagde ved Forelæggelsen: »Hvis denne Tilstand af Splid og Had, af Forbitrelse og Mistænksomhed, hvori vi nu lever, skal vedblive, saa er der stor Grund til at frygte for, ikke blot at vort politiske Frihedsliv skal gaa til Grunde. Jeg mener, at der er stor Grund til at frygte for, at det danske Folk skal blive forvandsket i dets eiendommelige Karakter, at det i Stedet for at være det rolige, fredsommelige og godmodige Folk skal blive en Samling af hadefulde, mistænksomme, forbitrede Individer.« »Det kan ikke være Andet, end at under disse Forhold bliver Nationen efterhaanden udsat for at blive demoraliseret, Retsfølelsen bliver sløvet og svækket, alle Kræfter ville efterhaanden blive mere eller mindre lammede.«

Forhandlingerne varede fra 15.—23. Januar. Berg steg ned fra sit Formandssæde for at føre Hovedslaget mod Estrups »Lotteriforslag«. Han gjorde op med hele Udviklingen fra 1866, bebrejdede bittert Estrup, at han, der havde været en af Ophavsmændene til Forfatnin-

gen af 1866, nu handlede mod den Forstaaelse af Forfatningen, ud fra hvilken den var skabt. Klein spurgte over for Talen om at holde ud Aar efter Aar: »Har vi Raad til endnu i 10, 20 eller 30 Aar fremdeles at føre det Liv, som vi fører?« Monrad samlede sin Opfattelse af Estrups Optræden i Ordene: »Ministeren er traadt udenfor Grundloven.« »Han har indført Absolutismen.«

Estrups og Juels Forslag nægtede Tinget Overgang til anden Behandling, Kleins henvistes til et Udvalg, der dog blev resultatløst.

Efter Debattens Afslutning fængsledes Berg; allerede før Jul var Chr. Ravn fængslet, skønt han paaberaabte sig, at efter Grundloven ingen Rigsdagsmand kunde fængsles under Samlingen uden det paagældende Tings Samtykke, medmindre han var grebet paa fersk Gerning. Ministeriet hævdede, at det kun gjaldt Varetægtsfængsel, ikke Afsoning af idømt Straf. Den 11. Januar stadfæstede Højesteret Dommen over Berg; Rygtet fortalte, at det var sket med syv Stemmer mod seks. Ministeriet udsatte Afsoningen til efter Grundlovsdebatten, hvoraf Oppositionen sluttede, at saa maatte det lige saa godt have kunnet vente til Samlingens Slutning.

Til Forslaget om Grundlov og Arbejdsløshed føjede Estrup til Hjælp for Landbruget et Forslag om *Told* paa Byg og Majs og om Ændringer i *Sukkerafgiften*. Det forkastedes med den Begrundelse, at det i det højeste vilde gavne nogle Godsejere, for hvem Kornsalg var afgørende, medens det vilde være til Skade for det mindre Landbrug, hvor Flæskeproduktionen var vigtigere.

Den Dag, Grundlovsdebatten sluttede, forelagde Estrup den *provisoriske* Finanslov sammen med Forslag til Finanslov for samme Aar, medens det i Folketinget forkastede Finanslovsforslag for 1886—87 nu fremsattes i Landstinget. Berg erklærede som Formand denne sidste Forelæggelse for grundlovsstridig.

To Dage derefter var den provisoriske Finanslov paa Dagsordenen for samme Dag at blive forkastet. Der manglede da fire Dage i, at Rigsdagen havde været samlet i to Maaneder, og Hørup havde under Grundlovsforhandlingen opnaaet en Erklæring af Estrup om, at han opfattede to Maaneder som to Kalendermaaneder, ikke som otte Uger. Der var da ingen anden Vej til at fjerne Rigsdagen og udstede en ny provisorisk Finanslov end at opløse Folketinget. Men man ønskede ikke Valg i denne Situation. Saa greb man den Udvej ved *en kongelig Resolution* at bemyndige Ministeriet til »foreløbig indtil videre at afholde de løbende Statsudgifter.« Folketinget erklærede dette for et nyt Forfatningsbrud.

I Landstinget kom det af Folketinget forkastede Finanslovsforslag for 1886—87 til Behandling. Det lød paa et Underskud paa 9,4 Mil-

lioner. Estrup begrundede det med, at der de foregaaende Aar var nægtet saa mange nødvendige Bevillinger; det var ikke ret meget mere end Overskudet for 1884—85, og Kassebeholdningen var endnu 55 Millioner. Tingets 14 Venstremænd protesterede mod Behandling af en i Folketinget forkastet Finanslov, og Krieger gav dem Ret: »Grundloven kjender kun een Finanslov vedtaget i Følge et Forslag, der er indbragt i Folkethinget, og gjennem Folkethinget naar Landsthinget, hvorom saa Thingene enten strax eller senere blive enige.« Behandlingen nu kunde kun blive »en finantsiel Samtale« mellem Ministre og Medlemmer, der ligesaa godt kunde »have fundet Sted i en helt anden Stue end her.« Kun Højre deltog i Nedsættelsen af Udvalg; alligevel vedtoges siden en Del Ændringsforslag, men tredie Behandling fandt ikke Sted.

Den 8. Februar sluttede Samlingen, og der udstedtes nu en *ny provisorisk Finanslov* for Resten af Finansaaret, fulgt henimod dettes Slutning af en provisorisk Finanslov for det følgende Aar. Paa denne optoges Bevilling til *Charlottenlund* og *Kastrup Forter* samt til Overrislinger ved Lyngby, i alt 3,3 Millioner Kr.; den permanente Landbefæstning mente man endnu ikke, det gik an at bygge uden Lov. Endvidere optoges 800 000 Kr. ekstraordinært til Hæren, 3 Millioner til Flaaden. I alt var det ekstraordinære Militærbevillinger til 7,1 Millioner. Desuden paabegyndtes i Foraaret 1886 for de ved Selvbeskatningen indsamlede Penge det første Fort. 25 000 havde ydet Bidrag, og der var nu tegnet 1 Million; i Aarenes Løb indgik i alt 1,4 Millioner. Det nye Fort, der byggedes under militær Ledelse, kom til at ligge ved *Garderhøj;* Indvielsen fandt Sted under megen Højtidelighed med Festdigt af den nyomvendte Holger Drachmann. En Maanedstid derefter holdtes i Cirkus et bevæget Møde med Diskussion mellem Officerer og Modstandere. En af Officererne talte her om »det fejge og forsagte: Hvad kan det nytte?« Hørup svarede: »Hvorfor er de militære Herrer saa bange for det Spørgsmaal? Hvad nytter deres Sagkundskab, naar de ikke kan svare paa det Spørgsmaal: Hvad kan det nytte? Jeg skal ikke gengælde Hr. Rambusch med at sige, at det er fejgt og forsagt at lukke sig inde i en Fæstning, i et Musehul. Jeg kan forstaa, om de ikke var saa modige med Nederlaget fra Als skrevet med blodige Strimer paa deres Ryg. Men dersom de ikke kan forsvare os, saa er det mandigere og modigere rent ud at sige: Vi kan ikke forsvare vort Land, hellere end at hidse os op i Illusioner, der er bristede saa mange Gange til Ulykke for vort Folk.« Disse Ord vakte den yderste Forbitrelse i Højre. Ni Generaler offentliggjorde en Erklæring om, at de havde overvejet at udfordre

Hørup, men var kommet til det Resultat, at han ikke fortjente den Ære.

Den 25. Juli var *Bergs Fængselstid* omme. Talstærke Skarer hyldede ham ved Løsladelsen. Fængselsopholdet havde taget stærkt paa ham, og det synes at have bragt en Sukkersygdom til Udvikling. I den liberale Vælgerforening havde man ivrig drøftet, hvorledes han skulde fejres. Neergaard og Pingel vilde have et Kæmpemøde paa Fælleden sammen med Socialdemokraterne. Men andre, hvoriblandt Hørup, foretrak beskednere Former. Man valgte en Fest i Dyrehaven, men det blev forbudt; saa vilde man til Landskrona, men det nægtede de svenske Myndigheder; til sidst fandt man en Festplads ved Marienlyst. 16 Skibe førte 8000 Mennesker derud; Socialdemokraterne var med; de havde faaet 1000 Kort overladt. Derude hyldedes Berg af Hostrup og N. Neergaard. Han svarede: »Giv mig en Plads som menig, giv mig ingen højere, hvis De ikke har Tro til mig.« P. Knudsen priste ham i Socialdemokraternes Navn. Han svarede ham: »Socialdemokraternes Ledere har skabt tænkende Væsener af Arbejderne.« »Jeg beundrer dem, fordi de rejste de mange Tusinde til Arbejde for Frihedens Sag.« Søndagen derefter hyldedes han i Kolding; Venstre sagde, der var mødt 40—50 000, Højre angav meget mindre Tal.

Sommerens Møder blev mange og bevægede. En særlig Karakter havde et Møde i *Hansted Skov* ved Horsens, hvor Studentersamfundet mødtes med Egnens Venstrebønder. Her sagde *Georg Brandes* om den Bondemand, hos hvem han boede: »Jeg opdagede snart, at min Vært var min Overmand i Sundhed og min Ligemand i Dannelse.« Han gav sine Venners Program i Ordene: »Vor Religion er Frihedskærlighed, Retskærlighed, Sandhedskærlighed.«

Dette Aar bragte som det foregaaende talrige Udtalelser, der førte til Sagsanlæg og Dom. Særlig Rækkevidde havde en Dom, der fældedes i Oktober 1886; den gjaldt en Artikel, over for hvilken der var anlagt Sag i Henhold til Presseprovisoriet af 1885. Højesteret gik ud fra dettes Gyldighed, uanset at det var forkastet af Folketinget efter at være indbragt ved privat Initiativ, og uanset at Samlingen var endt, uden at Loven var bekræftet af Rigsdagen.

Ministeriets Kampmidler styrkedes i øvrigt ved to nye provisoriske Love: den ene udvidede Antallet af *Assessorer ved Kriminal- og Politiretten,* fordi disse var overbebyrdede, da de hyppigt brugtes som »flyvende Domstole« ude i Landet til Afgørelse af politiske Sager. Den anden forbød »*Straamandsinstitutionen*«. Det var blevet almindeligt, at Bladene antog ansvarshavende til at sidde i Arrest, naar en eller anden Artikel førte til Domfældelse. Dette forbødes nu. Megen

Gendarmer og Livjæger.
Træsnit i »Illustreret Tidende«, 27. Bd., 1885.

Strid stod der om Gendarmerne. Hvor de kom i Landet, nægtede Venstremænd at have med dem at gøre; det var svært at skaffe dem Kvarter, og hyppig kom det til Sammenstød med dem. Det haardeste Slag stod ved *Brønderslev Marked* i September. Da en Gendarm vilde trække af med en fuld Mand, som havde væltet nogle Borde og Bænke, tog Bønderne Parti for den fulde og pryglede Gendarmen og en Kammerat, der kom til. Saa rykkede en Styrke paa seks Gendarmer frem; de huggede løs med Sablerne og anholdt nogle Bønder, der dog hurtig befriedes. Først da Herredsfogeden kom til med nogle Politibetjente, standsede Kampen, men den genoptoges, da Gendarmerne ikke efter Forventning fortrak; de tildængedes med Sten, angrebes med Stokke, svarede med Sabelhug. Til sidst trak Gendarmerne sig tilbage, de fleste af dem saarede; mange af Bønderne var ogsaa saarede. Et Par Dage derefter fik Brønderslev en Gendarmeriindkvartering paa 30 Mand, og der indførtes en Art mild Belejringstilstand. Egnen hjemsøgtes for at finde Deltagere i Slagsmaalet, de stedlige Arrester fyldtes, og talrige Domme fulgte. Offentlige Møder forbødes foreløbig i Vendsyssel.

Sommeren 1886 betegner Højdepunktet af det Røre, Provisoriestyret vakte. Da alle Demonstrationer blev virkningsløse, da ingen

Midler til Sejr stod til Raadighed, sygnede Stemningen hen, og mellem Førerne meldte sig Uenigheden om, hvilken Taktik man skulde følge. I Højres Lejr blev Stemningen mere og mere sejrssikker, da man saa, hvorledes alle Angreb prellede af. Man havde en Følelse af at have stærke, kloge Førere. Og man havde en stor Sag at kæmpe for: Ordningen af Landets Forsvar.

5. Forhandlingspolitikken 1886—90.

Mellem Rigsdagssamlingerne begyndte Venstres Fællesbestyrelse at drøfte den *Taktik*, man skulde vælge i næste Samling. Der var Stemning for at undgaa den hurtige Forkastelse af Finansprovisoriet og Finansloven, som førte til ganske korte Rigsdagssamlinger. Man mente, at selve Rigsdagens Tilstedeværelse altid vilde være en Vanskelighed for Ministeriet. Berg var ikke med til disse Drøftelser, men nogle Uger efter hans Løsladelse besøgte Bojsen ham paa Bogø. Han fandt ham paavirket af Mistanke om, at de andre vilde »sætte ham ud af Spillet«, men Bojsen fik dog det Indtryk, at de var nogenlunde enige om Taktikken: de nye provisoriske Love skulde indbringes privat og forkastes, men Finansloven for 1887—88 skulde gaa til anden Behandling. Midt i September tog Holstein ved et Møde i Hjørring til Orde for den nye Taktik. Protestpolitikken betød: »korte Rigsdagssamlinger og lange Provisorier, saa tager Regjeringen de Penge, den vil, befæster Kjøbenhavn, som den vil, tager Pengene fra Venstres Højskoler, Venstres Skytteforeninger og lægger dem til Højres, til Livjægerne og Gendarmerne. Men vi holder det vel ud.« Men der er en anden Mulighed: en »positiv Angrebspolitik«, hvor man stiller sine »Forligsvilkaar«: »Opgivelse af al provisorisk Politik, og det ikke blot i Ord, men i Gjerning ved Ophævelse af samtlige provisoriske Foranstaltninger, Opgivelse af hele Regjeringens Forsvarsplan og særlig af Kjøbenhavns Befæstning. Anvendelse af Statens Midler til Ophjælpning af Agerbruget, Handelen og Arbejdernes Kaar i Stedet for til unyttige Forsvarsforanstaltninger.« Fjorten Dage senere præciserede han Vilkaarene ved et Kasinomøde: 1) Regeringen anerkender Folketingets absolutte Veto, 2) Oppositionen anerkender Kongens frie Valg af Ministre, 3) Storpolitikken afløses af Reformpolitikken, 4) den provisoriske Politik desavoueres, de provisoriske Foranstaltninger afskaffes.

I Mellemtiden havde Berg mere forbeholdent sagt: »Ingen Forhandling, der styrker, ingen Bevilling, der nærer det provisoriske Uvæsen.« Fra Højres Side stempledes den tilbudte Forhandling straks

som »Skinforhandling«; man forstod, at anerkendtes Hovedbetingelsen *Folketingets Nejret,* da vendte man tilbage til Tilstanden før Provisoriet, ɔ: at Ministeriet vel kunde sidde, men at det ikke kunde gennemføre noget.

Lige før Rigsdagssamlingen var der *Landstingsvalg;* det gav Venstre tilbage et ved et Suppleringsvalg tabt Mandat og desuden et nyt, saa Partiet steg til 16 Medlemmer i Landstinget. Termansen, der var Tilhænger af Fæstningen, ombyttedes med Askov Højskoles Forstander, *Ludvig Schrøder.* Paa den anden Side fulgtes den liberale *Broberg,* der kort før var død, af en fuldtro Højremand. I Folketinget traadte Monrad tilbage paa Grund af Svagelighed. Han fulgtes af *Henning Jensen,* der sluttede sig til Hørups Gruppe.

Da Rigsdagen kom sammen, forenedes de to Venstregrupper til »Rigsdagens og Folketingets Venstre«. 74 af Folketinget, 16 af Landstinget blev Medlemmer, men ogsaa andre af »den samlede Opposition« deltog i Partimøderne; det gjaldt saaledes de to Socialdemokrater.

Foreløbig forkastedes Aarets provisoriske Love, men derpaa gik man i Gang med næste Aars Finanslov; her erklærede Holstein, at nu gik man til »Forhandling«, »for at det skal kunne lykkes Thingene at tilveiebringe den Orden i Landet, som Regjeringen ikke har kunnet eller ikke har brudt sig om at bringe tilveie«. Finansloven gik i Udvalg, og derefter tog Tinget fat paa et Forslag fra Estrup om *Konvertering* af 155 Millioner af Statsgælden; de skulde afløses af ny Laan til lavere Rente, og derigennem skulde Kreditforeninger o. s. v. paavirkes til Rentenedsættelse, til Gunst for det vanskelig stillede Landbrug. Det vedtoges enstemmigt.

Med megen Interesse drøftedes et Forslag af H. Trier, C. Hage og de to Socialdemokrater om, at Staten skulde yde Københavns Kommune et Laan paa 4 Millioner Kr., rentefrit i tre Aar og derefter forrentet med 3 pCt., til Ombygning af usunde Kvarterer og *Opførelse af Arbejderboliger.* Det kritiseredes ret hvast af Højre, men Estrup sluttede sig til Grundtanken deri; allerede i September gik det til Landstinget. Trier, Holm og Hørdum foreslog dernæst at yde Kommunerne 1 Million i Laan til ekstraordinære Arbejder, at bemyndige Kommunalbestyrelserne til at yde arbejdsløse Hjælp uden Fattighjælps Virkning og at yde 50 Øre pr. Indbygger til Kommuner, der selv anvendte et tilsvarende Beløb til arbejdsløse. Trier oplyste, at af 28 260 Arbejdere i København og Omegn var 8105 eller 28½ pCt. ledige. I noget mildnet Form gik Forslaget over til Landstinget. Endelig indbragte Holm og Hørdum, der med særlig Glæde havde hilst Overgangen til Forhandlingspolitikken, Forslag om, at forskellige For-

mer af Understøttelse ikke skulde regnes for Fattighjælp. Det afvistes skarpt af Højre, modtoges med Velvilje af Venstre. Ministeriet foreslog paa sin Side 3 Millioner til ekstraordinær Fremme af offentlige Arbejder, deraf 1 200 000 til militære Foranstaltninger. Det mødte stærk Modstand som Aaret før.

Efteraaret gik da med ret stilfærdig Forhandling, ikke uden Udsigt til Resultater ogsaa ud over Konverteringsloven. Men i Januar 1887 brød Estrup af ved en *Folketingsopløsning*. Valgperioden løb ud om Sommeren, og Højre fandt Situationen gunstig nu. Ikke uden Grund. Partiet var samlet og styrket under Kampen. Af de misfornøjede sad kun Klein tilbage i Folketinget, Krieger og Ussing i Landstinget. Andre var gaaet helt over til Oppositionen, saa af dem havde man ikke længere Besvær. I Sommerens Løb havde man kunnet holde store Møder og Fester; Partiets Grundlovstog i København, paastod man, var lige saa talrigt som Socialdemokraternes. Højres Arbejder- og Vælgerforening i København naaede op til 27 000 Medlemmer, flere Gange den liberale Vælgerforenings Tal; ved Siden af de almindelige Vælgerforeninger havde de ivrigste rundt om i Landet oprettet »konservative Klubber«; der var nu 80 med 70 000 Medlemmer. Organisationen var langt fastere end Venstres. Højrepressen mente at kunne fastslaa, at det gik frem over hele Linien. Delegeretmødet i November prægedes af Sejrsfølelse og Kamplyst.

Estrup sagde paa dette Møde, at Finansudvalgets Betænkning vilde blive Prøvestenen for Venstres Forhandlingsvillighed. Den omdeltes straks efter Juleferien. Estrups Forslag lød paa 53,4 Mill. Indtægt, 62 Mill. Udgift; Flertallet foreslog at stryge 12,7 Millioner, hvoraf 3,2 tiltraadtes af Højre; der var da Uenighed om 9,5 Millioner; 8,3 Millioner af de foreslaaede Militærudgifter var strøget, deraf alt vedrørende Fæstningen. Som Svar opløstes Folketinget med den Begrundelse, at Betænkningen ikke levnede Haab om Enighed om Finansloven.

Valget, den 28. Januar, bragte Højre Fremgang. Valgdeltagelsen gik op fra 59 til 70 pCt., og Højre fik Ret i dets vante Paastand, at Flertallet af dem, der sædvanlig blev hjemme, stemte Højre, naar de endelig kom. Højres Stemmetal voksede fra 57 000 til 87 000, Oppositionen fra 121 000 til 142 000, hvoraf 8000 for socialdemokratiske Kandidater. Højres Tal i Tinget steg fra 19 til 27. I Hovedstaden genvandtes fire af de i 1884 tabte Kredse; kun den store 5. Kreds holdt Socialdemokraterne med 30 Stemmers Flertal. Paa Frederiksberg valgtes Krigsminister Bahnson. Sidst havde Højre og Oppositionen været lige stærke i de ni Kredse, hvor der stemtes skriftlig; denne Gang stod i alle ti Kredse 23 000 Højrestemmer mod 17 000

Oppositionsstemmer. Ude i Landet vandt Højre fem Kredse, tabte en: Nakskov, hvor *N. Neergaard* valgtes. I Viborg søgte man forgæves at fælde Klein.

Ogsaa efter Valget var Oppositionen et overmægtigt Flertal i Folketinget: 75 mod 27. Men de fleste af dens Ledere drog af Tilbagegangen den Slutning, at den Udholdenhedskamp, de havde forkyndt, havde sine Vanskeligheder. Forhandlingsvilligheden voksede derved, og de to Maaneder, der var tilbage af Samlingen, bragte ikke helt faa Resultater. Nogle var af upolitisk Art. Andre berørte vanskeligere Emner; det gjaldt Bevilling til en ny Geværfabrik og til Tegninger til et nyt Christiansborg; her gjorde nogle af Venstre Indvendinger; Pingel vilde beholde Ruinen som et Symbol paa den politiske Tilstand, saa længe denne bestod, og Berg sagde: »Tiden er ikke belejlig til at træffe Foranstaltninger til Opførelse af en Kongeborg mere, saalænge Grundloven ligger i Grus«. P. Holm stemte imod, men med den Begrundelse, at der burde skabes en ny Færdselsaare, hvor Ruinen laa.

Ogsaa om Loven om Laan til Københavns Arbejderboliger blev der Enighed, om end i stærkt afsvækket Skikkelse; Forpligtelsen til at yde Laan blev til en Bemyndigelse; den treaarige Rentefrihed bortfaldt, og ogsaa Købstadskommunerne skulde have Adgang til Laanene.

Om *Finansloven* blev der derimod ikke Enighed. Estrup foreslog, i Tilknytning til Højres Standpunkt i Efteraaret, 53,3 Millioner i Indtægt, 59,5 i Udgift; Folketingsflertallet satte Udgiftsbeløbet ned til 51,1; Landstinget slog lidt af, men der blev dog tilbage en Uenighed om 7,7 Millioner. Forud for Landstingets Beslutning var der gjort et Tilløb til private Forhandlinger. Først mødtes Grev Holstein og General *C. M. V. Tvermoes,* en af Højres toneangivende Mænd; paa deres Foranledning forhandlede derefter Bojsen og Hørup nogle Gange med Estrup og Nellemann; men den 26. Marts maatte Bojsen meddele i Partiet, at der ingen Mulighed var for Forstaaelse. Afgørende var Striden om Militærvæsenet; Hørup opfordrede til sidst Estrup til næste Aar at fjerne denne Vanskelighed ved ikke at optage Fæstningsbevillinger paa Finanslovsforslaget. 1. April sluttede Samlingen; en *provisorisk Finanslov* udstedtes med det af Landstinget vedtagne Indhold, derunder *Fæstningsbevillingerne.*

De private Forhandlinger bevirkede, at Striden mellem Berg og de andre Ledere kom til Udbrud; Berg havde aabenbart hele Vinteren haft en Følelse af, at den Forhandling, som han var gaaet ind i sammen med de andre, kunde føre længere, end han ønskede. Man havde ikke underrettet ham om de private Forhandlinger; Hørup gik ud

fra, at det maatte være Bojsens Sag. Da Meddelelsen kom om Forhandlingen, klagede Berg bittert derover, og han nedlagde nu sin Stilling som Formand baade i Parti og Ting.

Berg kom foreløbig til at staa ret ene. »Morgenbladet« gled bort fra ham og tilfaldt Bojsens Venner. Men ude i Provinserne havde han efterhaanden skabt en ganske stærk *Presse*, der tilhørte ham selv, og som Agitator i Folket var han stadig den mest virkningsfulde. Hans Feltraab: »Gaa aldrig paa Akkord med Uretten« gav Genlyd i manges Sind. Fra Flertallets Side var Hørup den, der førte det stærkeste Forsvar over for Bergs Angreb. I en Grundlovstale udviklede han, at Visnepolitikken var udmærket, saa længe Grundloven holdt og Folketingets Nægtelse blev respekteret, men »da *det* skete, som Folketinget nægtede, da *det* groede, som Folketinget visnede«, forsvandt den af sig selv. Forhandlingspolitikken var ikke en af to Veje, man havde valgt, det var den eneste Vej, der fandtes, efter at Provisoriet var blevet til Virkelighed; men han vilde ikke for at opnaa Forstaaelse opgive »en Tøddel af vor grundlovsmæssige Ret«. Han spurgte stadig, hvilken anden Politik det da var, Berg vilde, og ved Lejlighed skrev han: »Forskjellen mellem en virkelig Politik og en ordinær Rumlepotte maa vel søges deri, at den Første har en bestemt politisk Hensigt«, »men hvilket politisk Formaal vil Hr. Berg opnaae?« Fra Højres Side skrev og talte man i denne Sommer ud fra den Opfattelse, at det overvundne Venstre næste Vinter blev nødt til at give tilstrækkelig efter. Riffelloven ophævedes som overflødig.

Estrup forelagde dette Aar ikke blot Finansloven for 1887—88, men ogsaa den provisoriske Finanslov. Paa Finanslovsforslaget var der ingen Fæstningsbevillinger; Udgiften var derfor indskrænket til 55,9 Millioner, saa Underskudet kun var 2,1. Hørup saa deri et Tegn paa, at Estrup i Tilslutning til deres Foraarssamtale havde villet holde Muligheden for Overenskomsten aaben. Det er muligt, at dette var i Estrups Tanke, men det betød næppe, at han var villig til at opgive Fæstningens Fuldførelse; omtrent samtidig med Finansloven fremsattes *særligt Forslag* om 31,7 Millioner til *Landbefæstningen* og 15 Millioner til et Søfort, *Middelgrundsfortet*, og ved Højres Delegeretmøde udtalte Estrup sig skarpt mod at standse Fæstningsbyggeriet.

Ved første Behandling af Finansloven sagde Holstein: »Det er altsaa ikke Forlig, vi tror at kunne opnaa; det stræber vi ikke efter, og det gjør vi os ingen Illusioner om, men det vi stræber efter, er ordnede Tilstande, det er en Tilstand, hvor Loven igjen hersker, og Vilkaarligheden hører op, hvor Loven binder Regjeringen, lige saa vel som den binder os andre.« Berg tog nu Særstandpunkt, fulgt af en halv Snes; dog blev de i Venstrepartiet. Han erkendte, at man godt

kunde forhandle om Finansloven; det var han jo gaaet med til det foregaaende Aar; men det maatte ikke være med det Formaal »at sætte dette Ministerium paa lovlig Grund.« Den provisoriske Finanslov forkastedes som sædvanlig, hvorefter Rigsdagens Møder udsattes til 5. December, saa Provisoriet kunde udstedes en Gang til. Da Rigsdagen mødtes paa ny, ventede Estrup med at indbringe det nye Finansprovisorium, indtil det, indbragt ved privat Initiativ, var forkastet; saa kom han med det igen sammen med en midlertidig Bevillingslov, og nu sendte Tinget det hele i Udvalg med den Begrundelse, at Provisoriet jo var forkastet; der var saaledes fundet en Form, under hvilken Samlingen kunde fortsættes, uden at nogen af Parterne opgav sin Teori om Provisoriet; det var omtrent, som man havde baaret sig ad Aaret før. Da havde Berg været med; nu gik han sammen med otte andre imod.

Aarets Hovedspørgsmaal blev »*Kunstsmørret*«. I 1883 havde *Otto Mønsted* indført denne Fabrikation i Danmark (se S. 597). Den vakte hurtig Bekymring for, at Smørsalget i England skulde lide derunder, og 1. April 1885, Provisoriets Dag, forelaa færdig fra Rigsdagen den første Lov til Værn mod Kunstsmørret. Det skulde mærkes »Margarine«. Men dette syntes nu ikke længere nok; Tiderne var svære for Landbruget, og dettes Haab byggedes paa den voksende Smørudførsel til England. I 1887 dukkede i Landbokredse Kravet om »Rent Land« op. Der skulde Forbud mod Fabrikation, Indførsel, alt. Hørup greb denne Agitation i Haab om at kunne drive en Kile ind i Godsejergruppen i Landstinget. Han synes i denne Vinter at have tænkt sig to Muligheder: enten en Overenskomst med Ministeriet, hvorefter dette opgav Fæstningen, eller en Deling af Landstingets Højre, der skulde give samme Resultat. De yngre Godsejere, navnlig Grev Mogens Frijs og Grev Ahlefeldt-Laurvig til Tranekjær mentes at være lidet fæstningstroende og at have en vis Tilbøjelighed til at gøre sig uafhængige.

I Efteraaret 1887 begyndte »Politiken« Kampagnen for det rene Land, og den unge Studentersamfundspolitiker *Vilh. Lassen,* der var blevet Redaktør af det Bjørnbakske »Aarhus Amtstidende«, tog den op med største Voldsomhed ude i Landet. Den fængede baade hos store og smaa Landmænd. I 1886—87 havde den jyske Godsejer *H. P. Ingerslev,* der i 1885 var blevet Indenrigsminister, fremsat Forslag om at skærpe Kontrolbestemmelserne; det vakte da ringe Interesse og blev liggende i Udvalg. I Efteraaret 1887 kom det igen, og nu syntes det pludselig at blive det afgørende Brændpunkt. Medens Interesserne i 1885 næsten kun var knyttet til Udførselen, talte man nu ogsaa om det danske Smørmarked; paa det Tidspunkt regnedes det hjem-

lige Forbrug endnu til 2—3 Gange Udførselen. Ingerslev foreslog ud over Bestemmelserne fra 1885: Forbud mod Handel med Margarine paa Torv og fra Skib, kun Handel i Udsalgssteder mærkede »Margarine«, og i disse ingen Handel med Smør; dertil Forbud imod Blandinger og mod, at Margarinen havde Smørrets almindelige Farve. Hørup anbefalede at gaa endnu videre til et alt omfattende Forbud; han angreb skarpt de »forlorne Teorier om Erhvervsvirksomhedernes Fredhellighed, selv naar Almenvellet kræver den indskrænket og bundet.« Ogsaa Holstein vilde meget stærkt Indgreb, han talte spottende om den »gamle aflægs nationaløkonomiske Theori fra forrige Aarhundrede, som fik sit Udtryk i »laisser faire, laisser aller«. Bojsen og Berg talte derimod den fri Omsætnings Sag, og Socialdemokraterne forsvarede Margarinen som et billigt Næringsmiddel for Arbejderne. Højre delte sig efter By og Land.

Bojsen fik de fleste af Venstres Udvalgsmedlemmer med sig, og paa et Partimøde midt i Februar sluttede Flertallet sig til ham. Afstemningen blev usædvanlig broget, forskellig for hvert omstridt Spørgsmaal; N. Neergaard var f. Eks. snart med Bojsen, snart med Hørup. Men Bojsen fik Flertallet i Folketinget paa sin Side i alle Stridsspørgsmaal. Midt i Marts naaede Forslaget Landstinget. Her var Margarinens Fjender i Flertal, og Forslaget sendtes stærkt ændret til Folketinget. Det endte i Fællesudvalg. I dette sluttede Bojsen og Ingerslev et Forlig, der fik Estrups Tilslutning. Bojsen gik ind paa Farveforbudet, efter at der var naaet Forstaaelse om, hvorledes Farven skulde bestemmes; Blanding tillodes, naar ikke over 50 pCt. var Smør; Indenrigsministeren skulde have Ret til at udstede Udførselsforbud, hvis han fandt det nødvendigt. Hørup gik med, da mere ikke kunde naas, men han var dybt misfornøjet med, at Sagen ikke var benyttet politisk til at dele Højre. Det var i de sidste Dage af Marts, man forhandlede om Kunstsmørret. I de samme Dage forhandledes ivrigt om *Finansloven*. Det var et *Festernes Aar:* Kongen blev 70 den 8. April og havde 25 Aars Regeringsjubilæum 15. November; det var Stavnsbaandsløsningens Hundredaarsfest den 20. Juni, og endelig skulde der være stor Udstilling i København (se S. 603). Paa begge Sider følte man Trang til Forsoning. Folketinget havde paa Finansloven strøget 5 Millioner, deraf 3½ til Militærbevillinger, 1 til Gendarmerne; Fæstningsbevillinger var der jo ikke paa Forslaget. Landstinget genoptog det strøgne, og en Ugestid før Finansaarets Udløb gik Loven i Fællesudvalg. Forskellige Tilløb til nogle foreløbige Forhandlinger skete uden ret at blive til noget, men da der kun var et Par Dage tilbage, gik en af de mest moderate Venstremænd *Villads Holm* efter Tilskyndelse af *Lars Dinesen* til Estrup; denne

henviste ham til Landstingets Højre. Derefter fulgte Samtaler mellem *Villads Holm*, en anden Moderat *J. A. Thorup*, *Jens Busk*, der stod Hørup nær, Grev *Moltke-Lystrup*, Grev *Mogens Frijs* og Kammerherre *Skeel;* man begyndte Skærtorsdag hos Grev Moltke; »Jens Busk i Grevens Lænestol« blev siden Slagordet om disse Forhandlinger. Fæstningsbevillinger fandtes jo ikke paa Finansloven, men forelaa paa særligt Lovforslag, for hvis Gennemførelse der ingen Mulighed var. Højre krævede nu, at der i hvert Fald maatte bevilges 8 Millioner til Afslutning af »Feltbefæstningsanlæggene«, i Virkeligheden til Anlæg af Vestenceinten. Om Eftermiddagen kom Estrup og Nellemann med. Villads Holm i hvert Fald synes at have været villig til at gaa ind paa, at Ministeriet tog de 8 Millioner, naar det blev paa eget Ansvar, saa de ikke kom paa Finansloven; de provisoriske Love skulde udleveres Folketinget, hvor Forkastelse var givet. Finansaarets sidste Dag, Paaskelørdag, inddroges Bojsen, Holstein og Jacob Scavenius i Forhandlingen; derimod var Jens Busk nu ikke med; han var om Formiddagen ved et Bestyrelsesvalg i Venstres Partimøde faldet ud af Bestyrelsen, hvad enten »Grevens Lænestol« eller hans Kamp mod Margarinen var Skyld deri; Thorup genvalgtes derimod. Kl. 7 om Aftenen gav Holstein i Partimøde Besked om Dagens Forhandling. Det saa ud til, sagde han, at der kunde blive *Forlig* paa følgende Betingelser:

Lars Dinesen.
Fotografi fra ca. 1880.

Alle Bevillinger til provisoriske Love skulde udgaa af Finansloven, Lovene udleveres til fri Behandling. Paa Tillægsbevillingsloven skulde optages det fornødne Beløb til at afvikle Gendarmer, Assessorer og Politi før 1. Januar 1889. Men »med Hensyn til Forsvarssagen var man ubønhørlig«. »Feltbefæstningen« maatte gøres færdig ved Anlæg paa Vestfronten. Regeringen skulde have 6—8 Millioner til fri Raadighed til under sit Ansvar at sikre Landets Neutralitet, »men det vilde blive til Fuldendelse af Fæstningen.« »Saa skulde der ikke gjø-

res mere ved Befæstningen uden efter Overenskomst med den samlede Rigsdag«; som Udtryk derfor skulde det foreliggende Fæstningsforslag standses med en Erklæring om, at »Sagen kun kunde løses gjennem Overenskomst med alle Faktorer.«

Det synes, at Holstein under Partiforhandlingen har sagt, at han var stemt for at tage imod det, men han vilde følge Trop, hvis Partiet gik imod; det kunde kun tages i Enighed; Høgsbro gik imod, Bojsen fandt Tilbudet utilfredsstillende. Partiet mente, at før Afgørelse fandt Sted, maatte Partibestyrelsen behandle det, og der indkaldtes nyt Møde til Paaskesøndag Kl. 12. Høgsbro havde aftalt med Estrup og Liebe, at Tingenes Slutningsmøder først skulde holdes Kl. $3^1/_2$ om Søndagen.

I Bestyrelsen samledes fem, hvoriblandt Bojsen, Høgsbro og Hørup, om Forslag til Partibeslutning saalydende: »Da man maa opfatte det foreliggende Tilbud om en mulig Gjennemførelse af Finansloven som betinget af den samtidige Afgjørelse af et andet stort Stridsspørgsmaal, der kræver sin selvstændige Drøftelse, ser man allerede af den Grund ikke, at der paa det foreliggende Grundlag kan opnaas noget Resultat.« To, Thorup og Tauber, stemte imod, R. Claussen og Holstein stemte ikke.

I Partimødet Kl. 12 foreslog den meget moderate Tutein en Beslutning, der gik ind paa de 8 Millioner, men sagde, at Tinget ikke delte Ministeriets Tro paa Fæstningen; Neergaard foreslog dertil at føje, at Anvendelsen af de 8 Millioner maatte ske »med Udelukkelse af Kjøbenhavns Befæstning.«

Afstemningen gav 26 for Bestyrelsens Forslag, 18 mod, 20 stemte ikke. Blandt de 26 var de fleste af Hørups Venner og P. Holm, men ogsaa Bojsen; blandt de 20: Bergianerne, Holstein, Pingel, Neergaard. Blandt de fraværende var Jens Busk. Tobaksrøgen var blevet ham for stærk, drillede siden de Moderate. Delingslinien ved Afstemningen gik paa tværs af den sædvanlige. Berg havde i Vinterens Løb holdt sig meget tilbage i Partiet; han var gaaet ud af Bestyrelsen, deltog sjældent i Partidrøftelsen og sjældnere endnu i Afstemningerne; hans Fløj talte 10 Mand. Det øvrige Parti deltes efterhaanden, uden at nogen Adskillelse fandt Sted, i en Bojsen-Høgsbrosk Fløj og en Holstein-Hørupsk, men i dette Tilfælde stemte Bojsen-Høgsbro sammen med Hørup mod de allerfleste af dem, der ellers stod dem nær; og Holstein og Hørup stod hver for sig. Det drøftedes siden med Iver, om Hørup i Grunden havde været for Forlig. Fra moderat Side hævdedes det, at han havde opmuntret Jens Busk dertil. Hørup selv gengav i en Række Taler og Artikler i den følgende Tid sin Opfattelse saaledes. »Forhandlingerne i Foraaret 1887 førtes *mod Militarismen*«,

»det reelle Skel mellem Partierne, det som Venstre skylder sin uhyre Tilslutning i Befolkningen, det, som gør Venstre til Venstre.« Estrup aabnede en vis Mulighed for et saadant Forlig ved Finanslovsforslaget uden Fæstning. Dette var »det sidste, som Venstre med frelst Ære kunde modtage.« Men Selvbeskatterne og Højres Delegeretmøde pressede paa for at faa Fæstningen fuldført. Smørkrigen aabnede endnu en Mulighed for Overenskomst *mod* Fæstningen; den brast, ved at Bojsen tog Ledelsen i Partiet og lavede Forlig med Højre derom. Forhandlingerne om Finansloven førtes forvirret og taabeligt. Det endte med, at Dele af Partiet blottede Venstre ved at indlade sig paa Forhandling om Fæstningen. »Hermed var det givet, at Konflikten ikke vilde ende med Opgivelse af Københavns Befæstning, men med dens Fuldførelse. Og det vil igen sige, at der fra nu af ikke længer er Nogen, der kan se Enden paa den Konflikt.« Forhandlingspolitikken kunde nu kun fortsættes som den bekvemmeste Taktik. »De to sidste Rigsdagssamlingers Politik var dermed løbet i Sandet.«

Jens Busk.
Fotografi fra ca. 1880.

Saa snart det var klart, at Overenskomst ikke kunde naas, hjemsendtes Rigsdagen, og en *provisorisk Finanslov* udstedtes som sædvanlig. Det Fæstningsforslag, der forelaa fra Efteraaret, naaede Folketinget Paaskesøndag at faa forkastet med en Dagsorden, der nedlagde Indsigelse mod Fæstningsbyggeri »under Ministeriets eller privat Ledelse uden Rigsdagens Samtykke.« Tre Uger derefter tog Ministeriet de otte Millioner paa forventet Tillægsbevilling. Ministeriet kunde da ikke bringe Kongen den Fred i Landet, det havde ønsket at give ham i Fødselsdags- og Jubilæumsgave. Men det stod selv styrket, medens Venstre var splittet endnu mere end før. Medens Hørup fra nu af vilde indskrænke Forhandlingen til det mindst mulige, vilde Bojsen fortsætte med øget Iver, og det var utvivlsomt, at Smørkrigen havde svækket Hørup og styrket Bojsen. Nogle Love kunde Ministeriet og-

saa glæde sig ved at have bragt i Hus. Presseprovisoriet følte man sig nu stærk nok til at ophæve.

Fr. Bajer havde i denne Samling rejst tre Fremtidsspørgsmaal: Kvindernes Ligestilling i formueretslig Henseende, Kvindernes kommunale Valgret og Valgbarhed, Forholdstalsvalgmaadens Indførelse.

Baggrunden for de to første Forslag var den voksende, om end ikke meget stærke *Kvindebevægelse*. I 1869 havde Georg Brandes udgivet sin Oversættelse af Stuart Mills »Kvindernes Underkuelse«, i 1871 stiftedes »Dansk Kvindesamfund«, fra 1885 udgav dette »Kvinden og Samfundet«. I 1886 oprettedes »Kvindelig Fremskridtsforening« med Fr. Bajers Hustru som Leder, og denne Forening rejste selve Valgretskravet.

Forslaget om Kvindernes formueretslige Ligestilling blev liggende i Folketinget. Derimod vedtog dette Forslaget om kommunal Valgret. Allerede i Efteraaret 1886 havde Bajer foreslaaet Valgret for Kvinderne til Københavns Borgerrepræsentation; nu i 1887 foreslog han Valgret og Valgbarhed til alle Kommunalbestyrelser, men kun for Enker og ugifte Kvinder, der opfyldte det sædvanlige Krav om Skattebetaling. Folketinget indskrænkede forsigtig Forslaget til at omfatte Valgretten; saa var Indenrigsministeren villig til at gaa med, men han vilde ikke love at gøre Forsøg paa at bryde Modstanden hos andre. Højre stemte dog imod i Folketinget, og i Landstinget vendte man sig heftig mod Forslaget. Carl Ploug erklærede, at det var for ham »Led i en Kjæde, hvis Endemaal er Kvindens politiske Ligestilling med Manden.« Denne var forkastelig, thi i Politikken var det Forstanden, man havde Brug for, og denne var stærkere udviklet hos Mændene, medens Følelsen var stærkest hos Kvinderne. »For den parlamentariske Kamp, baade den uden for Thingene og den i Thingene, ønsker jeg vore Kvinder fritagne. Den giver baade Sved og Støv — jeg vil ikke sige Snavs — og ingen af Delene vil klæde dem.« Tinget vedtog med 34 Stemmer mod 13 en dertil svarende Dagsorden.

I 1886—87 havde Bajer foreslaaet *Forholdstalsvalg* til Borgerrepræsentationen; det standsedes da i Landstinget. Det gentoges nu og vedtoges i Folketinget, skønt Berg og nogle andre undlod at stemme med den Begrundelse, at denne nye Valgmaade ikke syntes dem tilstrækkelig afklaret. Højre i begge Ting gik imod; det var jo endnu eneraadende i Borgerrepræsentationen; Forslaget forkastedes i Landstinget.

Aarets Fester bar Vidnesbyrd om den politiske Strid. Kongens Fødselsdag fejredes kun af Højre; Ministeriet benyttede den til at give Amnesti for politiske Forseelser. Stavnsbaandsfesterne holdtes af hvert Parti for sig. Politisk holdt Venstre sig forholdsvis stille,

trykket af den indre Strid i Partiet; i September førtes en heftig Polemik mellem »Politiken« og »Morgenbladet«. Lige før Rigsdagssamlingen mødtes *Delegerede for de demokratiske Foreninger* til Forhandling i København. Efter det lille Tilløb i 1885 havde man ikke haft saadanne Møder; Berg havde ønsket det i 1887, men da vilde Partiflertallet ikke gaa med dertil. Kun de Delegerede kunde ved dette Møde tale og stemme; Rigsdagsmændene maatte nøjes med at være Tilhørere. Mødet prægedes af den Forbavselse, hvormed Venstres Vælgere i det hele saa paa Førernes Strid. Det sluttede med Godkendelse af Forhandlingspolitikken til Gennemførelse af demokratiske Reformer; Finansloven burde søges ført gennem alle Stadier, men man erklærede, »at Folketinget aldrig bør anerkende og ikke bør deltage i Afviklingen af de ulovlige Provisorier og ikke bringe nogetsomhelst Offer for Gennemførelsen af saakaldte regelmæssige Tilstande, naar dermed ikke naas en ubetinget Anerkendelse af Folketingets grundlovsmæssige Medbestemmelsesret i Bevillings- og Lovgivningssager, at Folketinget ingensinde bør give Bevillinger til og aldrig bør give lovmæssig Anerkendelse af de stedfindende provisoriske Befæstninger om København«; de militære Budgetter skulde indskrænkes; ved Siden af Programmet af 1872 pegede man paa Skabelsen af nye Husmandsbrug som Livsfæste eller Selvejendom, Støtte til Sygekasserne og Indførelse af Alderdomsforsørgelse.

Den Enighed, Delegeretmødet havde ønsket, viste sig ikke i Rigsdagen. Straks ved Samlingens Begyndelse stemte Bojsens Venner Hørup ud af Partibestyrelsen, og en Maaneds Tid derefter vragede de ham som Viceformand. Allerede forrige Vinter havde Bojsen gjort Tilløb til at samle sine Venner til særlige Møder; nu blev det almindeligt; de var 32, hvilket betød Flertal i Partimøderne, da Bergs Gruppe ikke stemte. Holstein var misfornøjet hermed, nærmede sig mere og mere Hørup, og henimod Samlingens Slutning dannede de en lignende Gruppe, hvortil regnedes 27. Alt dette svækkede meget Respekten for Partiet, men foreløbig ændrede det ikke stort i Folketingets Holdning.

Den 15. November var der 25 Aars Jubilæum for Kongens Regeringstiltrædelse. Højre holdt store Fester Landet over, Venstre svarede med Mindefester for Frederik VII. I Tinget sluttede Høgsbro efter Aftale med Partiet Mødet den 14. November med en Erklæring om, at han ikke vilde bringe Kongen Tingets Lykønskning, fordi »Thingets store Flertal, hvor stærkt det end hævder Kongens, ifølge Grundloven uansvarlige Stilling, dog — i Overensstemmelse med den sidste, i Marts 1885, her vedtagne Udtalelse til Hs. Maj. — ikke med Sandhed formaar at ønske Hs. Maj. til Lykke med en Regjeringstid,

under hvilken hans Ministerium har valgt det Brud med Grundloven, Thinget den Gang søgte at afværge«. Udtalelsen fremkaldte heftig Indsigelse fra Højres Side.

Rigsdagssamlingen blev usædvanlig begivenhedsløs. Paa Tillægsbevillingsloven optoges de 8 Millioner, for hvilke man var i Færd med at bygge *Vestfronten*. Berg benyttede Lejligheden til at spørge om Paaskeforhandlingerne, men ingen svarede. Ministeriet erkendte nu, at det gjaldt permanente Anlæg. Oppositionen hævdede, at Bevillingen var grundlovsstridig, da Ministeriet efter Forkastelsen af Fæstningsloven paa Samlingens sidste Dag med Sikkerhed vidste, at den ikke vilde blive godkendt. Den stemtes da ud i Folketinget; i Landstinget kom Loven først til Behandling den Dag, da Samlingen skulde slutte; Ministeriet foreslog at sætte de 8 Millioner ind igen, men Andræ krævede Forretningsordenens Frist for Forslagets Behandling overholdt, og da han og en anden Højremand stemte sammen med Venstre, kunde man ikke naa de ¾'s Flertal, der krævedes til at fravige Forretningsordenen.

Under Finanslovens Behandling oprullede Grev Holstein efter Aftale med Partiet et stort *Trafikprogram*. Staten skulde oprette en Esbjerg—Parkestonerute, der skulde være nye Dampfærgeforbindelser, Kystbane o. s. v. Ministeriet og Højre gik imod, Berg ogsaa, bortset fra Parkestoneruten. Berg vilde dette Aar standse hele Finansloven ved anden Behandling, men Flertallet sendte den til Landstinget; det af Ministeriet foreslaaede Underskud paa 3,3 Millioner var ændret til et Overskud paa 1,2 Millioner. Ministeriet erklærede det for uantageligt, og det blev til *Provisorium* som de andre Aar.

Regnskaberne for de to første Provisorieaar 1885—86 og 1886—87 naaede dette Aar Tinget fra *Statsrevisionen*. Godkendelse nægtedes. Der vedtoges ikke faa neutrale Love, og selv en Lov om Fodfolkets Forsyning med nye Geværer gik igennem. Ligesaa et privat Lovforslag af Edv. Brandes om Teaterdrift i København. Et Regeringsforslag om et Statspoliti til Afløsning af Gendarmeriet afvistes.

Før Rigsdagen mødtes igen i Efteraaret 1889, prøvede de stridende Grupper Kræfter paa et nyt *Delegeretmøde*. Fra Bergsk Side foresloges her, at man ikke maatte bevilge Ministeriet nogen Finanslov; det forkastedes med 183 mod 96, men Berg var dog altsaa stærkere blandt de Delegerede end i Tinget. Beslutningen fra forrige Aar gentoges, og det overdroges de Delegeredes »Overstyrelse« at udarbejde et *Reformprogram*. Dette udsendtes i December. Det krævede: 1) Statsmidlernes Anvendelse til Fremme af Erhvervslivet og Lettelse af de ringest stillede Klassers Kaar, 2) store Toldnedsættelser opvejet ved Nedgang i Militærudgifterne, 3) Alderdomsforsørgelse, 4) Under-

støttelse i Tilfælde af Sygdom og Ulykke, 5) Forbud mod Søndagsarbejde og overdreven lang Arbejdstid, 6) fuld Anerkendelse af Arbejdernes Organisationsret, 7) nye Husmandsbrug og Driftslaan til Husmænd, 8) Sygehjælp og Hjælpekassehjælp uden Fattighjælps Virkning, 9) hemmelig Afstemning, 10) kommunal Valgret for Kvinderne, 11) lige Adgang for Kvinder og Mænd til Erhverv, 12) Retsplejereform efter Grundlovens Bud, 13) større kirkelig Frihed og Selvstyre, 14) Forbedring af Folkeskolen, 15) ingen Godkendelse af Fæstningen til Lands eller Søs, 16) Bestræbelser for anerkendt Neutralitet, 17) Arbejde for Nordslesvigs Tilbagevenden ad fredelig Vej, en Udenrigspolitik, der fjerner Troen paa, at Danmark vil slutte sig til den ene eller anden Magt.

Programmet var Udtryk for de Tanker, der i de foregaaende Aar havde fæstnet sig i hele Venstre; meget af det her krævede gennemførtes i de følgende Aartier. Gruppestriden gjaldt endnu Personer og Taktik, ikke Program.

Samlingen 1889—90 skares i Stykker ved Valget den 21. Januar 1890 ved Treaarsperiodens Udløb. Perioden før Jul kendetegnes kun ved et Forslag om Rigsretten, stillet af Holstein med Bojsen og Hørup som Medforslagsstillere; Rigsretten skulde efter Forslaget bestaa af lige mange fra hvert Ting under Ledelse af Højesterets Præsident, der dog ikke skulde have Stemmeret. En Trediedel skulde kunne udskydes ved Lodtrækning, saa Resultatet aldrig kunde forudses. Højre døbte det »Rigsretslotteriet«, som Venstre havde kaldt Estrups Forslag Finanslotteriet. Estrup afviste Forslaget. Da Forhandlingen foregik, sad Hørup i Fængsel. Han havde faaet tre Maaneders simpelt Fængsel for en Artikel i »Politiken« om Domstolene.

Ved Valget i Januar 1890 vandt Oppositionen tre Mandater, saa den fik 78 mod 24 af Højre. Trier, Hage og Hørdum genvandt i København deres Kredse fra 1884. Neergaard faldt i Nakskov, men Venstre tog Nabokredsen. Hørup, der sad i Fængsel, genvalgtes i Køge med det højeste Tal, han nogen Sinde naaede. En Socialdemokrat valgtes i Landkredsen Skjoldelev, fordi Venstre delte Stemmerne mellem to. Oppositionen havde 140 000, Højre 92 000, omtrent som i 1887, men inden for Oppositionen var Socialdemokraterne, der nu stillede op i flere Landkredse, vokset fra 8000 til 17 000. Berg gik ud med 10 Mand, kom tilbage med 17; det gik mest ud over de moderate Jyder, der havde været forligsivrige i 1888, »Gl. Avlsgaardgruppen«, som de kaldtes efter en københavnsk Gæstgivergaard, hvor nogle af dem boede. Forholdsvis var Hørupperne styrket ved Fremgangen i København.

Valgets tre Begivenheder var Fremgangen i København, for Berg

»Gratis Befordring«.
Valgbillede fra Valget 21. Januar 1890. Træsnit i »Illustreret Tidende«, 31. Bd.

og for *Socialdemokraterne*. Disse begyndte fra nu af paa helt anden Maade end hidtil at gaa ind i Bevidstheden som et Parti af politisk Betydning. I 1888 havde de samlet sig om et mere udformet Program end det fra 1876. Efter en Indledning af lignende Art som da fulgte nu: »Socialdemokraterne kræver derfor Arbejdsmidlernes Overgang til Samfundsejendom, hvorved det nuværende Klassesamfund med sine Interessemodsætninger afløses af et harmonisk Fællesarbejde med planmæssig Produktion og en retfærdig Fordeling af Udbyttet i materiel og kulturel Henseende under det arbejdende Samfunds demokratiske Ledelse.« Ogsaa Reformkravene udformedes nøjere; til de vante Krav med Hensyn til Arbejdsforholdene føjedes Skolevæsenets Overgang til Staten, Religion som Privatsag, Folkeværn i Stedet for staaende Hær, Udstykning til Landarbejdere, gratis Retshjælp.

Partiet drev ved Valget i 1890 en ivrig Agitation, og det gik mange Steder angrebsvis til Værks over for Venstre. Bekymringen for det blev en af Grundene til den Spaltning, der nu snart traadte frem mellem de Venstremænd, der ønskede Forstaaelse med Højre, og det øvrige Venstre. Den ituskaarne Rigsdagssamling bragte næsten ingen Resultater. En bitter Forhandling førtes efter en Forespørgsel af Hørdum i Anledning af Afskedigelsen fra militære Værksteder af Arbejdere, der havde været Stillere for ham. Bahnson billigede, at man afskedigede Arbejdere, der var Medlemmer af socialistiske Foreninger, fra Statsværksteder. Holstein stemplede dette som »en Terrorisme af den viderværdigste Art, den mest oprørende Art«; Berg var ligesaa skarp, og en Misbilligelse vedtoges mod Højres Stemmer.

Ved tredie Behandling af Finansloven foreslog Bahnson 3½ Million til Middelgrundsfortet; efter den Praksis, Ministeriet fulgte, betød det, at de bagefter kunde komme paa den ventede provisoriske Finanslov. Beløbet forkastedes; Klein stemte for det efter indtræn-

gende at have fraraadet, at man uden Bevilling begyndte Bygningen af et Fort, der vilde tage flere Aar og saaledes afskære alle Forligsmuligheder i denne Tid. Landstinget opgav den vante Behandling af Finansloven og nøjedes med at billige Regeringens Forslag i en Dagsorden. Da Rigsdagen var hjemsendt, fulgte Provisoriet; der stilledes Penge til Raadighed baade til Middelgrundsfortet og til en Frilagerbygning, som heller ikke var bevilget af Tinget.

For Grev Holstein betød dette, at al Mulighed for regelmæssige Tilstande nu var afskaaret for et langt Tidsrum. Desuden trykkedes han, der var som en Slags Mægler mellem Bojsen og Hørup, af den voksende Modsætning mellem disse; vel var Hørup efter Januarvalget atter valgt ind i Partibestyrelsen, men det kunde forudses, at det maatte ende med Brud. Den 12. Juni erklærede Holstein i et aabent Brev, at han nedlagde sit Mandat. Kun Forhandlingspolitikken var mulig, men denne Politik havde intet politisk Maal efter Paabegyndelsen af Middelgrundsfortet. »Og dermed er Forudsætningen for min Politik bristet, baade nu og i Fremtiden.« Bojsen svarede i »Morgenbladet«, at denne Politik var prøvet for kort til at kunne siges at være bristet: »Jo mindre en storpolitisk Forstaaelse stilles i Forgrunden, desto nærmere kan vi være ved at opnaa Forfatningens Genoprettelse.« Hørup skrev derimod i en Afskedsartikel fuld af Beundring for Holstein: »De Forventninger, han knyttede til Forhandlingspolitikken, har vi hverken næret saa stærkt eller saa længe som han. Mulighederne for en Forstaaelse var i Virkeligheden bristet med de 8 Millioner i 1888, med Middelgrundsfortet er den nu over alle Bjerge.« Kort før havde han sagt om Forhandlingspolitikken: »Den syntes født til Bagateller, og noget stort den blev ejheller.«

Efteraarets Landstingsvalg fortsatte Bevægelsen fra Januarvalget. Oppositionen vandt i de samme fire københavnske Kredse som i Januar og havde dermed Stemmer til at tage tre af de syv københavnske Landstingsmandater. Det blev to Socialdemokrater og en Radikal. Ude i Landet styrkedes Bergianerne uden Forskydning mellem Venstre og Højre.

6. Forligspolitikken 1890—95.

Venstres Delegeretmøde godkendte ligesom det foregaaende Aar Forhandlingspolitikken med 180 mod 92. Men i Rigsdagsgruppen gled man nu hurtig frem mod Brud. Ved Foraarssamlingens Slutning havde Bestyrelsen overdraget Bojsen at udarbejde en Plan for Arbejdet i den nye Samling. I Oktober forelagde han den for »den forhandlende Del« af Venstre; Bergianerne var nu som Regel ikke med. Et Hoved-

punkt var, at man skulde foreslaa en Ophævelse af Sukkerafgiften mod Indførelse af en *Ølskat*. Estrup havde i den foregaaende Samling foreslaaet en Ølskat, der ikke var blevet gennemført. Dertil føjede Bojsen nu Forslag om Havelodder til Landarbejdere. Desuden udviklede han, hvorledes man skulde behandle Lovene om Fattigvæsen, Ulykkesforsikring og Sygekasser, hvorom der fra de foregaaende Aar forelaa Regeringsforslag, som var drøftet uden Resultat. Flertallet billigede hans Plan. Hørup gik imod, navnlig mod Forslaget om Ølskat.

Inden længe fuldbyrdedes Partidelingen. Bojsen gik mere og mere op i den Tanke, at man skulde standse Socialdemokratiet ved social Lovgivning i Forstaaelse med Højre. Derved skulde saa en Forstaaelse om Forfatningen muliggøres. Saa kunde man ogsaa frigøre sig for den europæiske Radikalisme. Hørup interesserede sig ikke for de Reformer, der kunde naas sammen med Højre; det var for ham ligegyldige Lapperier; hans Interesse var at føre Forfatningskampen til Ende, besejre Militarismen, vinde den offentlige Mening for den ny Tids Tanker; naar det var naaet, var Tiden inde til en dybtgaaende Forvandling af Lovgivningen i den ny Tids Aand. Paa det første Punkt var Berg enig med ham. Da Bojsen og Hørup skiltes efter Holsteins Bortgang, nærmede Berg og Hørup sig til hinanden. Rigsdagsmændene stod længe usikre over for Førernes Strid, men i Partimøderne fik Bojsen Overtaget, da Bergianerne ikke var med; og snart hørte ogsaa Hørup og hans nærmeste op at deltage. Henimod Samlingens Slutning dannedes *to Valggrupper:* en paa 38 af 18 Høruppere, 17 Bergianere, 3 Socialdemokrater; en paa 37 af Bojsens Venner; 3 stod endnu udenfor. Blandt de 37 var der flere, der før havde staaet Hørup nær: Rasmus Claussen, Bjørnbak, J. V. Pingel. Der fandtes nu som før Grundtvigianere i hver af Grupperne. Heller ikke nu blev det en Deling efter »Livssyn«.

I Højre vakte Delingen nye Forventninger om, at man kunde vinde de moderate Bønder til Kamp mod Socialisme og Brandesianisme. Ved Højres Grundlovsfest dette Aar i Rosenborg Have havde *Nellemann* holdt en stor Tale mod »Socialismen«, »Materialismen«, »Livsnydelsen«, »de fædrelandsfjendske Retninger« og deres »onde Instinkter«; han udtalte Haabet om, at alle gode Kræfter maatte finde hinanden i Kampen mod disse, deriblandt »mange af vore nuværende politiske Modstandere«. I en vis Modsætning til denne Stemning stod allerede nu Kultusministeren *Jacob Scavenius,* der var ivrig for Højres Forfatnings- og Militærpolitik, men ønskede en frisindet Politik paa litterært og videnskabeligt Omraade.

Allerede ved første Behandling af Finansloven sporedes den ny

Deling i Venstre. Efter Aftale i Partiet talte baade Bojsen og Hørup i Holsteins Sted. Bojsen sagde, at Middelgrundsfortet spærrede for flere Aar Vejen til Forfatningsforlig, men denne »Hviletid« kunde benyttes til sociale Reformer, der var forberedt de foregaaende Aar. Hørup sagde, at der kun kunde ventes Smareformer, indtil Tankerne om »en retfærdigere Ordning af Samfundstilstanden« var afklarede; de forestaaende seks Maaneder syntes ham »et sørgeligt Afsnit af spildt Tid,« en Sætning, Berg med Glæde understregede.

J. M. V. Nellemann.
Fotografi fra ca. 1880.

Den 30. Oktober indbragte Bojsen Forslag om en næsten fuldstændig Ophævelse af *Sukkerafgiften*, en *Ølskat* paa bayersk Øl paa 10 Kr. pr. Td., svarende til 3 Øre pr. Flaske, samt om *Havelodder* til jordløse Husmænd. Ved første Behandling sagde Estrup, at han i Landstinget vilde fremsætte et Toldforslag, og han haabede da, at de to Forslag kunde »sammensmeltes« saaledes, at der kunde blive Flertal for dem i begge Ting. Hørup indbankede fra da af Ordet »Sammensmeltningen« som Betegnelse for den ny Politik. Det blev en otte Dages Diskussion, der fyldte 432 Spalter i Rigsdagstidende. Tanken om en udvidet Alkoholbeskatning havde været fremme allerede i 70erne og var dukket op igen i Firserne; i Foraaret 1889 havde Folketinget vedtaget Toldnedsættelser under den Forudsætning, at der kunde indføres en Ølskat paa 3—4 Millioner; Venstres Program af 1889 havde nævnt en saadan Skat som en Mulighed, hvis den blev nødvendig til »Forbedring af de arbejdende Klassers Kaar«; i Efteraaret 1889 havde Estrup foreslaaet en Ølskat i Landstinget, og den spillede en Rolle under Valgkampen 1890, forfægtet af Højre, angrebet af Venstre; i Foraaret 1890 havde Estrup foreslaaet den i Folketinget, hvor den efter en skarp Debat var begravet i Udvalg. Nu blev den Stridens Hovedemne. Forsvarerne holdt sig til, at Sukkeret var nyttigt, Øl skadeligt; Hørup hævdede, at Sukkerforbruget stod stille, Ølforbruget steg, derfor vilde en Ølskat bringe alt for mange Penge i Statskassen; Sukker brugtes mere i velstaaende Familier end af Smaafolk, Sukkerafgift virkede derfor som en Art Indkomstskat;

Ølskat ramte derimod mest Arbejdere og Husmænd; Nedgangen i Told, sagde han, skulde dækkes af Militærudgifterne; skulde der indføres en Ølskat, maatte den gaa til Alderdomsunderstøttelse, saa de Folkelag, der væsentlig betalte denne Skat, derved fik Pengene tilbage. Berg og Socialdemokraterne sluttede sig hertil. Vælgerne vil »Grundloven ogsaa fremfor Syltetøj,« sagde Berg.

I Udvalget viste der sig hurtig Udsigt til Forstaaelse mellem Højre og Moderate. I December gjorde Hørup og Berg sammen et Modtræk. De foreslog, at der skulde ydes *Alderdomsunderstøttelse* til alle ubemidlede over 62 Aar med et fast Beløb afpasset efter Opholdssted, Køn og ægteskabelig Stilling; dertil kunde føjes en frivillig Forsikring støttet af Staten; Pengene skulde skaffes ved den Ølskat, som man nu ansaa for uafvendelig; ved den, den bestaaende Brændevinsafgift og en Vinskat skulde skabes et Alderdomsfond, der aarlig kunde raade over de 8,8 Millioner, hvortil man regnede Alderdomsunderstøttelsen. En af de Moderate, Chr. Ravn, sagde spottende, at han kunde have lavet et bedre Forslag »paa ti Minutter«, og Højre gik skarpt imod. Berg sagde derimod, at han aldrig havde staaet over for et Forslag, »hvis Indhold har grebet mig med saadan Varme som dette,« og hans nyvalgte Meningsfælle *J. C. Christensen* forsvarede det stærkt med skarp Afvisning af Talen om Hjælp til Selvhjælp paa dette Omraade. Socialdemokraterne sluttede sig varmt til Forslaget, der var udarbejdet af den senere Nationalbankdirektør Marcus Rubin, dengang Chef for Kommunens statistiske Kontor.

Paa Højres Delegeretmøde i December var Hovedemnet »den socialistiske Bevægelse«. Lars Dinesen hilste med Glæde de moderate Bønders spirende Bekymring over for denne. *Matzen* sagde, at med Socialister og Bergianere var det haabløst at forhandle, med Europæerne ogsaa, naar man ikke opgav Fæstningen, men nu var der Udsigt til at mødes med Bojsen til Kamp mod »den materialistiske Verdens- og Livsanskuelse«, og ved Fællesspisningen talte Estrup om »den unaturlige Alliance« mellem Venstre og Socialdemokrater. »Jeg har den Fortrøstning, at vort Samfund er sundt og kraftigt nok til at overvinde de samfundsnedbrydende Omvæltningsbestræbelser, der jo hos os ligesom andetsteds i stærkt Maal har gjort sig gældende, og jeg haaber, at den Tid er nær, da Højre ikke vil staa ene i Kampen mod dem.«

I Udvalget om det Bojsenske Sukkerforslag enedes Moderate og Højre. Sukkerafgiften skulde nedsættes, Petroleumstolden ligesaa, Ristolden bortfalde, Ølskatten indføres. Hørup og Berg stillede deres Alderdomsforsørgelsesforslag op som Ændringsforslag; det forkastedes med 53 mod 30, og Loven gik til Landstinget.

Men Alderdomsforsørgelsesforslaget kom til stærkt at paavirke For-

handlingerne om *Fattigloven.* I 70ernes Begyndelse havde der været resultatløse Forhandlinger derom. I 1888—89 havde Venstre rejst Spørgsmaalet, og i den følgende Samling forelagde Ingerslev Forslag derom. I 1890 kom det igen, og nu enedes Bojsen og Højre om: Forbud mod at lade de fattige gaa paa Omgang og at bortlicitere dem; Pligt til at eftergive Fattighjælp, naar vedkommende i 5 Aar havde holdt sig fri af Fattigvæsenet; og endelig om § 61, der fastslog, at Udgifter for det offentlige til blinde, døvstumme, Idioter og sindssyge paa offentlige Anstalter ikke skulde regnes for Fattighjælp (se S. 627). Desuden havde Ingerslev foreslaaet, at Hjælp til Personer over 60 Aar under visse Betingelser ikke skulde regnes for Fattighjælp. Dette Forslag toges nu ud og blev til en Lov om Alderdomsunderstøttelse.

Gennem en privat Forhandling mellem Repræsentanter for Moderate og Højre i begge Ting naaedes den 7. Marts Forstaaelse om den hele *Forligslovgivning.* Dens Indhold blev dette:

Ølskatten skulde være 7 Kr. første Aar, derefter stige til 10 Kr. pr. Td.; den skulde give 4,2 Millioner straks, siden 6. Sukkertolden skulde nedsættes med 4,9 Millioner, Petroleumstolden med 0,9; om 4 Aar skulde Skibsafgiftens 0,9 Millioner bortfalde. Personer over 60 Aar, der ikke selv kunde skaffe sig det fornødne, skulde have Alderdomsunderstøttelse, naar de ikke var dømt for vanærende Handlinger, Trangen ikke var selvforskyldt, og de i ti Aar ikke havde faaet Fattighjælp. Kommunalbestyrelserne skulde fastsætte Hjælpen i hvert Tilfælde og afholde Udgifterne; dog skulde Staten godtgøre dem Halvdelen, indtil 1 Million de første fire Aar, siden indtil to Millioner. Fattigloven enedes man om paa det anførte Grundlag. Om Havelodderne kom man ikke til Forstaaelse.

Den hele Lovgruppe gennemførtes i Løbet af Marts ved en Række Kampafstemninger, hvor det ny Flertal i Folketinget mønstrede omkring 60 Stemmer, Oppositionen op til 38.

Til disse Kamplove kom en Række andre, mindre omstridte Love. Derimod strøg Folketinget som sædvanlig saa meget af de militære Udgifter paa Finansloven, at Enighed om denne var udelukket, og 1. April kom Provisoriet, som man var vant til det.

Sommeren 1891 saa atter Berg og Hørup paa Tog gennem Landet, Side om Side. De følte sig begge vel tilpas derved; de havde den Følelse, at »Firmaet Berg-Hørup« endnu var det, der nød stærkest Tilslutning blandt Venstres Vælgere. De talte sammen ved Grundlovsfest i København, hvilket medførte, at N. Neergaard, Pingel og andre, der nu fulgte den moderate Politik, forlod den liberale Vælgerforening, medens en »Venstrevælgerforening«, Berg havde faaet op-

rettet i København, forenedes med den liberale Vælgerforening. Ved Grundlovsfesten holdt Hørup en af sine hvasseste Taler mod »den ny Aand, Svampens og Sammensmeltningens Aand«.

Kort derefter traadte *Jacob Scavenius* ud af Ministeriet Han havde paa Aandslivets Omraade vist en Fordomsfrihed, der ikke passede til Nellemanns Parole af 1890 og det følgende Delegeretmødes Stemning. Man paastod, at han begunstigede Europæere, Brandesianere, og ikke interesserede sig for Kampen mod »de nedbrydende Tendenser« sammen med Bojsens Venner. Efter sin Afgang sagde han i en Henvendelse til sine Vælgere, at han vilde vedblive at støtte Højre, men paa to Betingelser, at det vedblev at være »et tolerant, retfærdigt Parti, der holder sig frit for al aandelig Reaktion«, og at Forsvarssagen ikke tog Skade, thi »for at et Folks Aandsliv ikke skal stagnere, er det nødvendigt, at der ogsaa udadtil dog er en Mulighed for Bedrift.« Hans Efterfølger blev Professor *Goos*.

A. H. F. C. Goos.
Fotografi fra ca. 1900.

Samlingen 1891—92 blev en noget afbleget Gentagelse af den foregaaende. Aarets Hoveddebat stod om et Forslag af *N. J. Larsen* om at opfordre Nellemann til at fremsætte Retsreformforslag. I 1880 og 1881 havde Nellemann fremsat saadanne paa Grundlag af Betænkningen fra en allerede 1868 nedsat Kommission. De blev da begravede, og han vilde nu ikke gentage dem uden udtrykkelig Opfordring. Berg krævede Ministeriets Afgang, saa en »grundlovstro« Regering kunde fremme Retsreformen, Hørup vilde ikke, at Tinget skulde rette en saa ærefuld Opfordring til den Minister, under hvem Domstolene i ukendt Omfang var »benyttede i den politiske Partiinteresses Tjeneste.« Men de to Førere kunde i denne Sag ikke holde alle deres vante Meningsfæller sammen; nogle af dem var uvillige til at stemme mod Kravet om Retsreform. Dagsordenen vedtoges, men bragte intet Resultat.

Faa Dage efter Forhandlingen herom, i Efteraaret 1891, døde *Berg* pludselig. Hans Død følte dybt af den Bondestand, for hvem han trods alt stod som den egentlige Høvding i Venstre, ja langt videre ud blandt alle dem, der var med i Kampen for Folkestyret. For Forligspolitikkens Modstandere var hans Bortgang et afgørende Tab. Naar Berg og Hørup var sammen, kunde Bønder og Københavnere, Jyder og Sjællændere slaa Følge. Naar Hørup var alene, ængstedes mange Jyder og ikke faa Sjællændere. De Moderates Slagord »Københavneriet« bed over for Hørup. Efter Bergs Død følte Bojsen og hans Fæller paa Tinge sig sikre paa at kunne føre deres Politik igennem.

Samlingens Hovedresultat blev *Sygekasseloven*. I 1888—89 var der fremsat Forslag om en saadan paa Grundlag af en Kommissionsbetænkning (se dette Bd. S. 629). Der skulde ydes Tilskud til de Sygekasser, som opfyldte visse Betingelser. I tre Samlinger drøftedes Forslaget uden Resultat. Nu opnaaedes Forstaaelse ved private Aftaler mellem Moderate og Højre; de radikale Grupper kritiserede, men stemte til sidst for. Sygekasser, hvis Medlemmer var ubemidlede Arbejdere, Husmænd og økonomisk ligestillede, skulde have Adgang til et Statstilskud indtil 2 Kr. pr. Medlem + en Femtedel af Medlemsbidraget; i alt dog ikke over $^1/_2$ Million.

Med Finansloven gik det som sædvanligt. Med megen Bitterhed stredes man om en Bevilling paa 2000 Kr. aarlig til Georg Brandes. Paa Opfordring af en Kreds af Videnskabsmænd og Forfattere havde Folketinget Aaret før vedtaget en saadan Bevilling; Scavenius havde stillet sig neutral, Landstinget afvisende. Da Forslaget nu gentoges, gik de Moderate imod. De begrundede det navnlig med en Fest, der var holdt for ham i Efteraaret 1891, og hvor Retshjælpens Formand *Oskar Johansen* havde sagt: »Arbejdere, Kunstnere og Studenter, siger jeg, kommer vi Arm i Arm«. »I lige Grad hader vi. Hader det aandsforladte, det pengedyrkende, det fladttænkende, spidsborgerlige, snobbede og hykleriske Bourgeoisi.« Forslaget forkastedes med 55 mod 37; 6 stemte ikke, deriblandt Jacob Scavenius.

I Foraaret 1892 opløstes Folketinget, og Valg udskreves til 20. April. Underhaanden var der skabt Aftale mellem de Moderate og Højre om at støtte hinanden, hvor det lod sig gøre. Scavenius havde ved Højres Delegeretmøde advaret mod en saadan underhaands Aftale; de ledende undveg da Spørgsmaalet, men nu kom Aftalerne ligesom af sig selv. Paa Højres Side var Lars Dinesen Drivkraften deri. Særlig optaget var man af Køgevalget. Hørup var her valgt med 1284 St. mod 760; Kredsen kunde tages, hvis der kunde flyttes et Par Hundrede Stemmer. Fælleskandidaten for de to Partier blev Højesteretssagfører *P. A. Alberti*. Han var Søn af den stejle Venstre-

politiker Overretsprokurator *C. C. Alberti,* der indtil sin Død 1890 havde ledet den sjællandske Bondestands Sparekasse. Sønnen havde været ude i Spekulationsforretninger, men syntes at være kommet igennem; 1888 stiftede han et Brandforsikringsselskab og en Smør-eksportforretning, og 1890 fulgte han Faderen som Leder af Sparekassen. Alberti havde hidtil været anset for Højremand, men han traadte nu i Køge frem som moderat Venstremand. Det gjaldt at sætte »Bom« for Socialismen, var hans Slagord. Han valgtes efter en voldsom Valgkamp med 1257 Stemmer mod 1132.

Niels Neergaard.
Fotografi fra Slutningen af 1880erne.

Derimod mislykkedes et Forsøg paa at slaa *Edv. Brandes* paa Langeland ved en moderat Fælleskandidat. I omtrent en Trediedel af Kredsene var der Fælleskandidater for de to Forligspartier; andre Steder splittedes den gamle Oppositions Stemmer, men nogle Steder stod den dog endnu sammen mod Højre. Dette vandt seks Mandater og naaede 32; de Moderate blev 38 med en Fremgang af eet Mandat. *N. Neergaard* valgtes i en jysk Kreds; Bergianerne og Hørupperne blev 30, man kunde regne omtrent halvt af hver Gruppe; begge havde lidt Tab; Socialdemokraterne fik to, idet de atter tabte Skjoldelev. Højres Stemmetal var kun 78 000 mod 92 000 ved det foregaaende Valg; Resten var ført over til Hjælp for de Moderate; disse fik ved Tilførselen fra Højre 63 000; de Radikale 63 000, Socialdemokraterne 20 000 Stemmer. I København sejrede Radikale og Socialdemokrater i samme Kredse som forrige Gang.

Forligspolitikkens Sejr syntes afgørende. Berg var død, Hørup ude af Folketinget. En mægtig Presse stod til Forligsvennernes Raadighed. I 1891 havde *C. Ferslew* købt de store konservative Hovedstadsblade: »Dagbladet« og »Dagens Nyheder«; i Forvejen havde han »Nationaltidende«. Disse Blade fulgte nu alle nøje Parolen fra Hovedkvarteret. Kun et mindre, agitatorisk tilrettelagt Blad, »Avisen«, der var blevet til i 1883, indtog en mere uafhængig Stilling. De Moderate raadede over det meste af Venstres Provinspresse. 1892 blev Neergaard politisk Redaktør af »Aarhus Amtstidende«. Samme Aar oprettede Al-

berti i København »Dannebrog« ved Anvendelse af store Pengemidler. Den radikale Fløj havde ude i Landet de Blade, Berg efterhaanden havde skabt; dertil »Aalborg Amtstidende«, grundlagt af *Vilh. Lassen*, som hurtig havde skaffet det stor Indflydelse, »Venstres Folkeblad« i Ringsted, »Østsjællands Folkeblad« i Køge og enkelte andre.

I den radikale Kreds i København var der i disse Aar, trods Fremgangen ved de københavnske Valg, et ikke ringe Mismod. »Studentersamfundet« syntes at sygne hen. Adskillig Usikkerhed skabtes, da Georg Brandes i 1889 under Titlen »Aristokratisk Radikalisme« forkyndte den tyske Filosof *Fr. Nietzsches* Lære om de store Mænd i Modsætning til det jævne Demokrati.

Vilkaarene syntes da gode for Forligspolitikken. Men *Fr. Bojsen* var en forsigtig Mand, der kun vilde gaa frem Skridt for Skridt. Ved Finanslovens første Behandling i Efteraaret 1892 sagde han, at Maalet maatte være »et konstitutionelt Forlig«, men dette forudsatte en almindelig Erkendelse af, »at i vort Land Provisorier ikke kunne benyttes som Kampmiddel«; denne Erkendelse burde forberedes gennem rolig Forhandling. Højres Ordfører Professor *H. W. Scharling* anbefalede derimod nu at gøre »et alvorligt Forsøg« paa at faa en ordinær Finanslov. Men dette lykkedes ikke. Fæstningen nærmede sig saa stærkt sin Fuldførelse, om end i meget ufuldkommen Skikkelse, at selve Fæstningsbevillingerne ikke længere skabte uoverstigelig Vanskelighed, men Fæstningens Anvendelse krævede Ændringer i Hærloven med Udvidelse af Artilleri og Ingeniørkorps. Forslag dertil fremsattes, og i Marts syntes det, at et Forligsgrundlag var skabt ved Forhandling mellem Bojsen og en af Forligspolitikkens ivrige Talsmænd paa konservativ Side, *H. C. Steffensen*. Bahnson skulde have Udvidelsen af Artilleri og Ingeniører, men til Gengæld indskrænke Rytteri og Infanteri, saa der sparedes ½ Million; samtidig skulde vedtages en Række Jernbaneanlæg, de bestaaende provisoriske Love skulde bortfalde, hvis de ikke vedtoges i begge Ting; en ordinær Finanslov skulde vedtages; fremtidig skulde man, hvis Enighed ikke naaedes, holde sig til det foregaaende Aars Bevillinger. Inden for Venstre satte Høgsbro som Betingelse for sin Tilslutning, at Rigsretten ændredes, og paa den anden Side vilde Estrup og Bahnson ikke gaa den halve Million ned. Men navnlig kunde man ikke opnaa Sikkerhed for Estrups Tilbagetræden. Saa Forhandlingen brast endnu en Gang.

Tiden før næste Samling gav Forligsvennerne ny Opmuntring. I Foraaret 1893 opstod *Agrarbevægelsen*, baaret frem af de Stemninger, som Landbrugets vanskelige Kaar i Firserne havde skabt. Bevægelsen begyndte højt oppe; Proprietær *J. F. Andersen-Rosendal* og Godsejer

H. B. Branth, Sønder Elkjær, førte an; men mange Bønder sluttede op. I November gjorde man Medlemstallet i de nye *Agrarforeninger* op til 75 000. De krævede Statens Støtte til Fremme af Landbrugsproduktionen, en Skatteomlægning til Gunst for Landboerne, Nedsættelse af en Landbokommission. Alt forudsatte det et Forlig, der kunde skabe fri Bane for *Reformer.* I Sommerens Løb holdt Bojsen og R. Claussen Møder med Meningsfæller, hvor de forklarede dem det med Steffensen aftalte *Forligsgrundlag.* Kun Høgsbro advarede endnu.

Da Rigsdagen samledes, indbragte Bojsen og hans Venner 6 Love, der skulde opfylde de agrariske Krav. Resultatet blev en Lov om Adgangen til at afløse Tiendeafgifterne, et Statstilskud til Fordeling mellem Kommunerne og Nedsættelse af en Landbokommission; dertil kom et Landbrugsdepartement i Indenrigsministeriet. Samlingen igennem forhandledes ivrigt om Forlig. Fra Højres Side traadte nu *Nellemann* frem som Forligspolitikkens Bærer, medens Estrup var kølig. I det forhandlende Venstres Lejr var man meget ivrig for et Tilsagn om, at Forliget inden længe vilde blive fulgt af et nyt Ministerium. Estrup var uvillig til at love dette; han ansaa det for en Indrømmelse til Parlamentarismen, men en Del af Højre, deriblandt Grev Frijs ønskede det. Først den 30. Marts 1894 blev man enig. Hærloven skulde ændres efter Aftale mellem Bojsen og Højres militære Ordfører General *C. A. F. Thomsen.* Der skulde skabes det til Fæstningen fornødne Artilleri og Ingeniørkorps; den aarlige Udskrivning skulde begrænses til 5300, uanset om Tallet af vaabenføre vedblivende steg; Tjenestetiden skulde indskrænkes lidt, saa der sparedes 400 000 Tjenestedage; der beregnedes en Udgiftsnedgang paa et Par Hundredtusinde; paa Finansloven skulde optages 50 000 Kr. til Vedligeholdelse af Landbefæstningen, 30 000 Kr. til Middelgrundsfortet. De fire tilbageværende Provisorier om Gendarmer, ekstraordinært Politi, Politirettens Forøgelse og Straamændene skulde udleveres til Folketinget, d: forkastes. I en *Rigsdagsbeslutning* skulde følgende Grundsætninger opstilles: 1) kan Finansloven ikke vedtages rettidig, bør Ministeriet forelægge og Rigsdagen vedtage en midlertidig Finanslov for to Maaneder, begrænset til Bevillinger flydende af gældende Love, 2) provisoriske Love skal, hvis de ikke før Samlingens Slutning forkastes i det Ting, hvor de er forelagt, gaa til det andet Ting, 3) Folketinget forbeholder sig sin Ret til at gøre Ansvar gældende for de provisoriske Foranstaltninger, 4) Forsvarsvæsenet har kun Neutraliteten som Maal, Regeringen opfordres til ved gunstig Lejlighed at søge Danmarks Neutralitet almindelig anerkendt og respekteret. Denne Rigsdagsbeslutning skulde træde i Stedet for en Ændring af Grundloven.

Bojsen opnaaede til sidst en Art Tilsagn om *Ministeriet Estrups Afgang,* derimod ikke om et Koalitionsministerium; han synes ikke at have ønsket dette. Estrup gav under Tingets Forhandling sit Løfte denne Form: »Jeg vil dertil føje, at det ogsaa for mit personlige Vedkommende i høj Grad vilde glæde mig, om et Forlig kom i Stand, da dette vilde give mig grundet Forventning om, at en Samvirken mellem Rigsdagens Afdelinger, der sikrede en rolig Samfundsudvikling, vilde bringe mig Udsigt til at befries for min Stillings Besvær.«

I det afgørende Øjeblik sprang 15 af de 40, der nu regnedes til den moderate Gruppe, fra, ikke blot Høgsbro, der allerede før havde advaret, men ogsaa Alberti, det sidste til Overraskelse for mange; men der blev nok tilbage. I Folketinget førte Bojsen Forsvaret. Nu var der en saadan Stemning, at man kunde »jordfæste Provisoriet«, sagde han, saa det ikke genopstod. Dets varige Resultater: Fæstningen og forskellige Bygninger kunde ikke fjernes, men den ene Hovedindvending mod Fæstningen, den øgede aarlige Udgift, fjernedes ved Hærloven; paa den anden, Neutralitetsfaren, tog Rigsdagsbeslutningens fjerde Del Sigte. Denne fik vel ikke Lovkraft, men »mellem Mænd af Ære gælder Ord og Haandslag ofte meget mere end Kontrakter«.

Paa de 15's, siden 14's, Vegne stemplede *Ole Hansen,* den senere Landbrugsminister, Forliget som et Knæfald for Retsbrudets Mænd, »den største Ydmygelse, der nogensinde er tilføjet det danske Folkething«. Paa Bergianernes Vegne talte den unge jyske Skolelærer *J. C. Christensen,* der i de fire Aar, han havde haft Sæde i Tinget, havde vundet Tillid hos Meningsfæller, Sympati hos Modstandere. Han sluttede med uvant Voldsomhed, vendt til de Moderate: »Naar de nu i Dag have ført deres Sag igjennem, gjorde de smukt i, hvis de lod en af deres Ordførere, f. Eks. det ærede Medlem for Præstø Amts 6te Valgkreds (Bojsen), som jo er Teolog, kalde hele Menigheden sammen til en Aftensang ovenpaa og bad ham præke om et Ord, som staar i Peders Brev, og som lyder saaledes: Hunden vender sig til sit eget Spy«. Fra Højres Side spottede Jacob Scavenius bittert Forliget. *Han* vilde en Grundlovsændring, som i Tilfælde af Finanslovskonflikt gav et Fællesudvalg, valgt ved Forholdstalsvalg, Afgørelsen. Men han stemte for Forliget. Estrup sagde næsten intet. Afstemningen om Finansloven gav 54 for, 44 mod; to af Flertallet og een af Mindretallet var fraværende; de følgende Afstemninger gav lignende Resultat; da de fire provisoriske Love efter Aftalen kom til Folketinget, forkastedes de mod Højres Stemmer.

I Landstinget sagde Estrup, at det vilde glæde ham, om der kom Forlig, da dette vilde bringe ham »Udsigt til at befries for min Stil-

lings Besvær«. Finansloven vedtoges her med 46 mod 8; Halvdelen af Tingets Venstre gik imod.

Rigsdagen kunde nu blive sammen for at gøre en Række Forslag færdige. Vigtigst var en Samling Jernbaneanlæg, der indgik i Forliget. Derunder var Koncessioner for 29 Privatbaner med nye Regler, hvorefter Staten regelmæssigt ydede Halvdelen af Anlægsomkostningerne.

V. Hørup paa »Politiken«s Kontor.

Den Styrke, der i sidste Øjeblik samledes *mod Forliget*, var saa talstærk, at den kunde haabe snart at blive Flertal, hvis den stod sammen. Men foreløbig syntes Udsigten dertil ringe. Oppositionen var en broget Skare, der gik ud til en Guerillakrig uden samlet Plan. *Hørup* tog til Orde for, at man ikke skulde bøje sig for Resultatet, ikke forhandle »sagligt« paa det givne Grundlag, men kræve Forliget omstødt, Forfatningsspørgsmaalet løst. *Høgsbro* og *J. C. Christensen* syntes at ønske det samme. Men Klarhed kom der ikke. Seks Uger efter Forliget sagde Hørup i Havdrup sine Vælgere Farvel. Hvis Forliget ikke var kommet, sagde han, vilde han have stillet sig igen, hvis de 44 var gaaet ud som en samlet Styrke maaske ogsaa, men naar Folketinget kun var en »Forhandlingsklub«, foretrak han at henvende sig til den offentlige Mening ad andre Veje. »Reformer« fik man ikke ved at opgive Forfatningen. »Der bliver ingen Reformer hverken hos os eller noget andet Steds, saalænge Militarismen æder Pengene op, og Krigsmoralen fylder Menneskenes Sind med Egenkærlighed og Undertrykkelseslyst.« »Sandheden er, at *Tilbagegangens Vanære* nu ligger tungere over Land og Folk end før i vor Levetid, selv om vi tager med baade 1864 og 1866.« Han sluttede: »Jeg lover Jer Husmænd, enten I kalder Jer Venstremænd eller Socialdemokrater, at min Haand altid skal være mod den Politik, som jeg anser for den lumpneste af alle, den, der rotter de Rige sammen om at

plyndre de Fattige og sætter Overklassen paa Nakken af dem, der har mindst at staa imod med for at trykke dem ned til Ingenting.« Tre Maaneder derefter nedlagde Edv. Brandes sit Mandat.

Det var almindelig ventet, at Ministeriet Estrup var gaaet af straks efter Samlingens Slutning, men først i August skete *Ministerskiftet*. I 19 Aar havde Estrup nu hersket. Han havde ført sin Politik igennem. Det var sket under Kampe, der satte dybt og varigt Skel i Befolkningen. Noget var Kampen mildnet derved, at Modstanderne havde den Følelse, at de stod over for en redelig Mand, der handlede ud fra sin Overbevisning om, hvad der tjente Landets Vel. Men var han end Sejrherre i den politiske Kamp, havde han ikke kunnet hindre, at der i Folket foregik en social og aandelig Forskydning, som inden længe skulde vende Sejren til Nederlag for de Grundsætninger, han havde forfægtet. Som Finansminister faldt hans Styre i to Afsnit: det første, da han tog imod Folketingets Finanslove og derved skabte en Kassebeholdning paa 57 Millioner, det andet, da han udstedte provisoriske Love og paa disse tog de store Militærbevillinger; Kassebeholdningen bragtes da ned til seks Millioner; Fæstningsbyggeriet maatte standse, fordi Kassen var tømt.

Konseilspræsident Estrup.
Maleri af Aug. Jerndorff, 1895. Frederiksborg.

Det ny Ministerium blev et rent Højreministerium, men det sammensattes af Mænd, der med Iver havde sluttet sig til Forligspolitik-

ken. Konseilspræsident blev Baron *Reedtz-Thott,* der i tre Aar havde været Udenrigsminister i Ministeriet Estrup. Han var en Forhandlingens Mand, opfyldt af Ønsket om Samarbejde med de moderate Bønder. Desuden blev i Ministeriet *Nellemann,* Grundlovsfortolkningens Mand, men ogsaa den, der havde kaldt til Samling gennem Forlig mod de nedbrydende Tendenser. Ogsaa Ministrene Hørring, Ingerslev og Ravn blev siddende. Derimod gik Bahnson og Goos. General *Thomsen,* der sammen med Bojsen havde lavet Militærforlig baade i 1877 og 1894, blev Krigsminister, Stiftamtmand *V. Bardenfleth* Kultusminister, Godsejer *C. D. Lüttichau* Finansminister.

Baron Tage Reedtz-Thott.
Fotografi fra ca. 1910. Elfelt fot.

Da det ny Ministerium et Par Maaneder senere mødtes med Rigsdagen, erklærede Reedtz-Thott, at Ministeriet stillede sig paa Rigsdagsbeslutningens Grund og ansaa det for »sin Opgave at være en villig Hjælper til, at Tingene ogsaa fremtidig maa kunne finde hinanden.«

Samlingen kom til at staa i det nære Valgs Tegn. Ogsaa i den Forstand, at en *Valgkredslov* blev dens Hovedemne. Efter Grundloven skulde der være en Valgkreds for hver 16 000 Indbyggere. Allerede Folketællingen i 1870 havde vist, at dette Grundlovsbud ikke var opfyldt, og at København og de største Byer forurettedes. Fra 1871 forelagde Ministerierne atter og atter Forslag om at give København og de større Købstæder nogle flere Mandater. Venstre krævede, at man skulde gaa til det fulde Mandattal, der svarede til de 16 000; saa vilde der ogsaa blive nogle flere Kredse paa Landet; med særlig Iver forfægtede *Høgsbro* dette Krav; i 1887 fik han Folketinget til at vedtage et Forslag om 137 Kredse. I 1891 gik Ministeriet ind paa dette Tal, men med en anden Kredsinddeling, saa Enighed naaedes ikke. I Forligssamlingen 1893—94 enedes Højre og Moderate i Landstinget

om en midlertidig Ordning med en Forøgelse paa otte Kredse, men først i Efteraaret 1894 sendtes dette Forslag til Folketinget. Her forlod Høgsbro sit Formandssæde for bekæmpe det, og Taler efter Taler hævdede, at Forslaget var indrettet paa at begunstige Forligspartierne. De Moderate og Højre enedes om at lægge endnu fire Kredse til, hvoraf de tre paa Landet, men dette forsonede ikke Oppositionen; Forslaget vedtoges med 52 mod 43, hvorpaa Høgsbro gik af som Formand, J. C. Christensen og H. Trier som Viceformænd. Forligspartierne valgte en Moderat til Formand og en Viceformand af hvert af de samarbejdende Partier.

Aarets Finanslov vedtoges uden Vanskeligheder. Derimod bar *Tillægsbevillingsloven* endnu Provisorietidens Mærke i Form af to Millioner til Fæstningsarbejdernes Afslutning. De forkastedes som lignende Bevillinger tidligere, men med lige saa ringe Virkning. I øvrigt var Aarets Lovgivning sparsom; dog besluttedes Nedsættelse af en Toldkommission.

Før *Valget den 9. April 1895* samledes 38 af Oppositionens 45 Mand om en Henvendelse til Vælgerne; de kaldte disse til Dom over Forliget, men lovede selv »en virkelig aaben og loyal Forhandlingspolitik om gode Reformer.« Bojsens Gruppe, 25 i Tal, sagde i deres Henvendelse til Vælgerne, at Forliget selv ikke længere bekæmpedes, kun de Folketingsmænd, der havde sluttet det. I en Række Kredse samvirkede atter i al Stilhed Moderate og Højre.

Resultatet blev: 25 Højre, 28 Moderate, 53 Forligsmodstandere af Venstre og 8 Socialdemokrater, og ved et Omvalg gik siden en Kreds fra de Moderate til Forligsmodstanderne. Disses Flertal blev da 10 Stemmer. Højre gik ned til 64 000 Stemmer, de Moderate til 43 000; deres store Tab skyldtes, at de 14, der sprang fra ved Forliget, fulgtes af de fleste af deres Vælgere. Det oppositionelle Venstre steg til 90 000, væsentlig ved denne Overgang; Socialdemokraterne naaede 25 000. I alt var der 107 000 Stemmer for Forliget, 115 000 imod.

I Hovedstaden fik Højre af 16 Kredse kun 4; 7 tilfaldt Socialdemokraterne, 5 de Radikale. I 1892 var der i Hovedstaden 21 000 Oppositionsstemmer mod 20 400 Højrestemmer, og 2 Højremænd kaaredes; nu var der 28 200 Oppositionsstemmer mod Højres 18 800. Kampen om København var endt med Oppositionens uigenkaldelige Sejr. Forligspolitikken sammen med de moderate Bønder havde ikke Sangbund i København; mange saa i den en Fare for den aandelige Frihed. Og »Politiken« havde i høj Grad begrænset Højrepressens Indflydelse paa den offentlige Mening. Ved Højres Delegeretmøde i 1894 havde Provst *J. J. K. Bjerre* mismodig skildret, hvorledes det var lykkedes de Højremænd, »der raadede noget i deres respektive Hjem,« at faa

Kone og Børn til at ombytte »Politiken« med »Dannebrog«. Nu, da Alberti var gaaet til den anden Side, sagde de »Dannebrog« af igen, men kun for at vende tilbage til »Politiken«. Adskillig Indflydelse paa Valget havde ogsaa det Røre, der var vakt ved Forsøget med »Stores« og Forbrugsforeningen »Frejr« (se S. 638). Endelig voksede Socialdemokraternes Tal med Industriens Fremgang.

Men ogsaa ude i Landet gik Strømmen til venstre. I Slagelse, som Højre havde holdt lige fra 1879, valgtes den ivrige Frihandelsmand *A. Peschcke Køedt;* Alberti, der havde stillet sig igen, da Hørup ikke vilde, slap igennem med nogle faa Stemmer mere end en Hørupsk Modkandidat. Agrarforeningens mange Medlemmer delte sig mellem Partierne, som om Foreningen ikke var til.

7. Venstrereformpartiet 1895—1901.

Den korte Foraarssamling, der fulgte Valget, benyttedes af de sejrende til at danne et nyt Parti. Man regnede, at der var valgt nogle og tyve Bergianere, henved en Snes Høruppere, godt en halv Snes af den Alberti-Høgsbroske Gruppe, men Fordelingen af de nyvalgte var tvivlsom. Nogle af dem foranledigede en Forhandling om Sammenslutning i eet Parti; J. C. Christensen var betænkelig, men gik til sidst med; dog forbeholdt Bergianerne sig Ret til særlige Gruppemøder. Den 20. April stiftedes »*Venstreformpartiet*« med 53, siden 54 Medlemmer. Høgsbro blev Formand baade i Parti og Ting. Partiets egentlige Fører blev hurtig *J. C. Christensen.* Han var rolig og behersket; sin egen Gruppe kendte han til Bunds, og han havde en særegen Samfølelse med de jyske Bønder, men han forstod ogsaa at samarbejde med Hørups Venner, hvis første Mand i Tinget, *Chr. Hage,* blev ham en nær og indflydelsesrig Medarbejder. Desuden stod han paa god Fod med Alberti. Han viste i de følgende Aar en sjælden Evne til at holde Partiet sammen. Paa Modstanderne virkede han hverken udfordrende eller skræmmende som Berg og Hørup. Skulde det være, kunde man uden altfor stor Bekymring overlade ham Magten.

Venstreformpartiets Politik i de seks Aar, der kom til at gaa før Systemskiftet, blev en forsigtig Politik, en Nølerpolitik. Man tabte intet Øjeblik Maalet, Folketingsparlamentarismen, af Sigte. Men i Stedet for den hidsige Angrebskrig traadte en sejg Udholdenhedskamp. Det gjaldt at trætte, udmatte, Modstanderne og at gøre Overgangen let for de vaklende. Som en Hovedbetingelse for Sejren saa man Partiets Sammenhold; *kunde* man ved en eller anden Afstemning ikke holde Fodslag, skulde det dog aldrig føre til Deling. Gennem rolig

J. C. Christensen foran Stadil Kirke.
Fotografi fra 1890erne.

Forhandling skulde Vejen banes; i den Forstand stillede man sig paa Forligets Grund, at man gik ud fra det som en Kendsgerning. Kom man til at gaa ind paa Ting, man før havde angrebet, forsvaredes det med, at Sagen var foregrebet ved Forliget. Det var ikke en Politik efter Hørups Sind; han ønskede en dristig Rejsning af Forfatningsspørgsmaalet; hans Interesse for »Reformer« under Modstandernes Ledelse blev ved at være ringe. Men han indsaa, at hans Politik var Partiet ikke skabt til at føre; saa stillede han sit Blad til Raadighed for det, samvirkede i god Forstaaelse, ikke blot med Chr. Hage, men ogsaa med J. C. Christensen. Hans Bidrag til Kampen blev den fortsatte Undergraven af Højres Tro paa sig selv, der blev en Hovedgrund til, at det nogle Aar senere modstandsløst opgav Magten.

Da Rigsdagen om Efteraaret samledes, vedtog Venstrereformpartiet et »*foreløbigt Program*«, en Art Arbejdsprogram for de nærmeste Aar. Hovedpunkterne var disse: Frisindet Toldreform, Formue- og Indkomstskat, bedre Kreditforhold, Nedgang i Militærudgifterne, Værneskat, Udstykning, Forbedring af Fæste- og Lejehusmændenes Kaar, Reform af Folkeskolen, højere Lærerlønninger, Menighedernes Indflydelse paa Præstevalg, Reform af Retsplejen, Borgmestervalg i Købstæderne, hemmelig Afstemning, Ulykkesforsikring, Forbedring af Alderdomsunderstøttelsen, Domstole af Arbejdsgivere og Arbejdere til Afgørelse af indbyrdes Stridigheder, bedre Befordring af Landbrugsprodukter til Udlandet, Støtte til Fiskeriet.

Socialdemokraterne, der nu for første Gang havde en hel Gruppe i Tinget, sluttede sig ivrig til »Reformpolitikken«. Inden for Højre var der efter Valgnederlaget meget Mismod. Jacob Scavenius, der ikke havde stillet sig ved Aprilvalget, traadte nu frem som Fører for »det unge Højre«. Paa Delegeretmødet i Oktober kritiserede han skarpt Valgalliancen, klagede over Uniformeringen af Partiets Presse og over, at Forsvarssagen var »dulmet og dysset hen«; i København, sagde han, kunde det ikke nytte at føre Politik paa Programmet: »Her kommer ingen ind, som ikke vil underskrive den augsburgske Trosbekendelse«. Efter hans Ønske overdroges det Partiets Repræsentantskab at udarbejde et nyt Program, og Scavenius og hans Venner fik Halvdelen af Pladserne i den ny Bestyrelse; Lars Dinesen og Steffensen, de to ivrigste Forligsmagere, traadte ud af den. Ved Fællesspisningen hyldede Reedtz-Thott Estrup, der var valgt til Landstingsgruppens Formand. Det moderate Venstre, der var sluppet taaleligt gennem Valget, haabede endnu paa, at det skulde lykkes at splitte Venstrereformpartiet og samle et nyt Forligsflertal. Ogsaa de vilde Folketingsparlamentarismens Sejr, men de ansaa Samarbejdet med Højres moderate Fløj for Vejen dertil.

Under Rigsdagens første Forhandlinger anslog Venstrereformpartiet ret milde Toner. J. C. Christensen talte væsentlig om »Reformer«, Hage nævnede som den mest paakrævede Reform en Grundlovsændring, der kunde skabe »et Retsgrundlag for vort Statsliv«. Man vilde stille sig paa det lovmæssige Grundlag, der var skabt ved Forliget, sagde Partiets Talere, men hvor meget dette betød, stod hen. De Moderate sagde, at nu røvede man deres Politik. Reedtz-Thott erklærede, at Ministeriet over for det ny Folketing indtog »en anden friere Stilling«.

Inden for Venstrereformpartiet var der adskillig Diskussion om, hvorvidt man skulde foreslaa en Grundlovsændring. Hørup ønskede det. Reformlovgivningen spottede han: »Love skal man gøre, naar man kan gøre dem efter sit Hoved.« »Det er blot lige saa vist, at man ikke skal fyre under Lovgryden, naar det er Fjenden, der har sin Suppe paa Ilden.« Han hævdede, at efter at Retstilstanden var brudt, var det Hovedopgaven for dansk Politik »at skabe Retten paa ny. Og denne Opgave er nødvendig, fordi det for Mennesker er nødvendigt at leve i et Retssamfund og ikke i en Røverrede.« Chr. Hage delte denne Opfattelse, medens J. C. Christensen mere interesserede sig for »Reformerne«. Partiets Drøftelser krydsedes ved, at *Chr. Krabbe,* der ved Aprilvalget var vendt tilbage til Folketinget, paa egen Haand indbragte et Grundlovsforslag. Der skulde være Forbud mod provisoriske Finanslove; kunde Enighed ikke naas, skulde Afgø-

relsen træffes af et Nævn, bestaaende af $^1/_6$ af hvert Tings Medlemmer, ɔ: 19 af Folketinget, 11 af Landstinget. Desuden foreslog han en Ministeransvarlighedslov. I Venstrereformpartiet forelagde Hage efter Aftale med Hørup et Forslag, men det blev til, at Hage skulde fremlægge sit Forslag i det Udvalg, der nedsattes om Krabbes Forslag. I Udvalget lykkedes det at samle et Flertal om et Forslag, men Flertallet var lidt broget: Hage, Krabbe, Høgsbro og en fjerde Venstrereformmand, tre Moderate og Klein; Højre, Socialdemokrater og de Bergske Udvalgsmedlemmer var derimod uvillige. Efter Forslaget skulde provisoriske Love bortfalde, naar de ikke inden en Maaned efter Rigsdagens Sammentræden var vedtaget af begge Ting, og en lignende Lov skulde da ikke kunne udstedes i Mellemtiden til den følgende Rigsdag; vedtoges Finansloven ikke i Tide, skulde de lovhjemlede Skatter opkræves, men Udgifterne kun afholdes inden for de ved sidste Bevilling hjemlede Beløb, dog saaledes at lovhjemlede Arbejder holdtes i Gang; Halvdelen af Rigsretten skulde vælges af hvert Ting ved Forholdstalsvalg; subsidiært foresloges Højesteret samt lige saa mange fra hvert Ting.

Udvalget havde en Forhandling med Reedtz-Thott, men han erklærede, at han ikke kunde gaa ind paa Rigsretsforslaget, der vilde berøve Landstinget dets eneste Forret, og at han fandt Normalbudgettet ganske utilfredsstillende; Forligets tilsvarende midlertidige Love gjaldt jo kun to Maaneder; han nægtede selv at udarbejde Forslag, da han ikke mente, Tiden dertil var inde. Dermed døde Sagen stille hen.

Tilbage stod det Spørgsmaal, om man kunde enes om Aarets Finanslov. Et springende Punkt var her 40 000 Kr. til Fæstningens Vedligeholdelse, der var optaget paa Finanslovsforslaget i Henhold til Forliget. Tidligere havde J. C. Christensen hvast angrebet denne Bevilling som det tydeligste Vidnesbyrd om Folketingets Underkastelse, og Oppositionen havde stemt mod de 40 000. Gjorde man det igen, betød det Konflikt. Det ønskede man ikke, og J. C. Christensen foreslog da af »Opportunitetshensyn« at stemme for Bevillingen. Socialdemokraterne foreslog at stryge de 40 000, og de fulgtes ved Afstemningen af ni Medlemmer af Venstrereformpartiet. Men til Trods for, at de 40 000 Kr. fandtes paa den Finanslov, Folketinget sendte Landstinget, fik det denne tilbage. Landstinget havde strøget 2 300 000 Kr. til Statsdrift af Esbjerg-Parkestoneruten og indsat 130 000 Kr. mere til Militærvæsenet samt foretaget nogle andre Smaaændringer. I Fællesudvalg enedes man med stort Besvær om at følge Nejteorien, saaledes at alle omstridte Bevillinger opgaves. Dette kritiseredes skarpt af *N. Neergaard,* der nu var de Moderates Finanslovsordfører. Samlingen bragte i det hele kun faa Lovresultater af Betydning.

I Løbet af Foraar og Sommer ændredes Ministeriet. *H. P. Ingerslev,* der var Minister for offentlige Arbejder, døde; hans Ministerium genforenedes med Indenrigsministeriet, fra hvilket det i Januar 1894 var udskilt; derimod udskiltes nu, til Tilfredsstillelse af Agrarbevægelsen, et Landbrugsministerium med Godsejer *K. Sehested* som Chef. General *Thomsen* afløstes af Oberst *J. G. F. Schnack,* og *Nellemann* fulgtes af Amtmand *N. R. Rump.*

Kort efter sin Udnævnelse sagde den nye Landbrugsminister ved Agrarforeningens Generalforsamling, at Foreningen burde have været skabt med et politisk Program. Dette vakte megen Uro i Højre, hvor Jacob Scavenius nu førte an. Da det kom til et Suppleringsvalg i Valby, opstilledes han dér; just ved den Tid førtes en skarp Fejde mellem »Politiken« og »Socialdemokraten« om de 40 000 Kr., og i en Del af Oppositionen i København nød Scavenius en vis Popularitet; men naar der skulde stemmes, stod Oppositionens Vælgere fast sammen, og Scavenius faldt. Alligevel syntes han at faa helt Overhaand i Højre. Ved dets Grundlovsfest i København svarede han Landbrugsministeren: »Vil Regeringen et *politisk* Agrarparti, da sprænger det Højre.« Reedtz-Thott maatte sende Partiet en Skrivelse, hvori han tog Afstand fra Landbrugsministeren. I Juni var der ekstraordinært Delegeretmøde i Højre til Forhandling om det nye Program. Før dette erklærede syv af Højres Folketingsmænd med *Lars Dinesen* i Spidsen, at de ikke vilde deltage i dette Møde, der vilde blive præget af Hovedstadens Højre, »hvis Ledere synes at tiltrækkes mere og mere af den europæiske Radikalisme.« Derefter blev de Delegerede let enige om Programmet. Højre vilde over for Socialdemokratiet hævde »Individets frie Retsstilling«, over for Venstre »den grundlovsmæssige Magtfordeling« og »et gjennemført og behørig vedligeholdt Forsvarsvæsen«. Særlig Vægt skulde lægges paa »Værn for Arbejdernes Frihed«, Forhøjelse af Alkoholbeskatningen, Toldreformer til Støtte for danske Erhverv mod Udlandets Konkurrence, Jord til Landarbejdere, Retsreform, Nedsættelse og Fiksering af Hartkornsskatterne, eventuelt »en moderat Indkomstskat med Beskatning af hidtil skattefri produktiv Formue«.

Da Rigsdagen mødtes paa ny i Oktober, stod Ministeriet uden sikkert Tilhold i Højre, egentlig kun med Sympati hos dettes mest forligsvenlige Fløj og de Moderate. Ved Finanslovsdebatten krævede J. C. Christensen og Chr. Hage Klarhed over Ministeriets Stilling. Hage spurgte navnlig, om Ministeriet billigede nogle Udtalelser i »Berlingske Tidende« om, at Hævdelsen af Folketingets Nejret kunde føre til nye Provisorier. Reedtz-Thott svarede først undvigende; Bojsen fortolkede hans Svar som en Anerkendelse af, »at ingen Regering, der staar paa

Forligets Grund, kan ty til Provisoriet som Kampmiddel«. Da Hage dertil bemærkede, at denne Erklæring kun havde den Mangel, »at dette Ministerium ikke hedder Ministeriet Bojsen«, maatte Reedtz-Thott atter frem. Han henviste til sine tidligere Udtalelser, men tilføjede: »Regjeringen maa betragte sin Mission som endt, dersom den Ulykke skulde overgaa Landet, at der atter indtræder en uløselig Finanslovskonflikt«. Hage fastslog derpaa, »at dette Ministerium ingensinde og ikke under nogen Betingelse vil udstede en provisorisk Finanslov«.

Denne Erklæring skærpede den indre Strid i Højre. I Rigsdagens Højre ængstedes man ved Scavenius' Politik; man enedes indbyrdes og med en Del af Organisationslederne, men ikke med Scavenius. Delegeretmødet i December blev et skarpt Opgør mellem ham og Dinesen, der nu var vendt tilbage. Scavenius klagede over Erklæringen om, at Ministeriet vilde gaa i Tilfælde af Finanslovkonflikt; fremtidig vilde hvert Ministerium blive spurgt derom. Dinesen forsvarede Forligspolitikken som Middel til at vinde Bønderne; hans Angribere dyrkede Hørup og de Salonradikale, Socialisternes Hjælpere, sagde han; man havde tabt i 1895, fordi Scavenius havde modarbejdet det Valgkartel, han havde sluttet med de Moderate. Rigsdagsmændene og deres Meningsfæller i Organisationsledelsen gennemførte en Resolution, der satte som Hovedopgaven »at modarbejde Socialdemokratiet og dem, der hemmeligt eller aabenlyst støtter dette Parti«, men fastholdt Højres Fortolkning af § 25. Scavenius foreslog en Udtalelse, der skulde nagle Partiet til Sommerprogrammet, men den forkastedes med stort Flertal. Han og hans Venner trak sig derpaa tilbage fra Ledelsen; de dannede snart en særlig Organisation inden for Partiet under Navnet »Højres Fremskridtsgruppe«. For saa vidt havde Delegeretmødet lettet Stillingen for Ministeriet, men selv inden for Rigsdagsgruppen var Tilslutningen til det dog vedblivende meget usikker.

Endnu i denne Samling rejste Venstre *Grundlovsspørgsmaalet.* Hørup havde i Sommerens Løb søgt at holde Liv i det. I en Grundlovstale sagde han: »Jeg vil sige baade til Venstre og Højre: Gør Ret om, hvad der skal ske, lad os faa Lov for, hvordan det gaar, naar Tingene stemmer imod hinanden. Saa bliver der ingen Konflikt, men uden det er Konflikten før eller senere uundgaaelig. Det er nu min fikse Idé.« I Rigsdagspartiet enedes man om et Forslag af beskeden Art; en foreløbig Lov skulde ikke gælde over en Maaned efter Rigsdagens Sammentræden; kunde Finanslov ikke ventes i rette Tid, skulde Ministeriet forelægge en midlertidig Finanslov; i § 49 skulde i Stedet for »*vedtaget*« staa *vedtaget af Rigsdagen,* saa den Matzenske Fortolkning udelukkedes. Hage forelagde Forslaget meget spagfærdigt.

Alle de andre Partier kritiserede det stærkt, og Ministeriet erklærede, at Tiden til Grundlovsændring ikke var inde. Det nedsatte Udvalg forhandlede underhaanden med Reedtz-Thott, men han holdt sig til, at den politiske Stilling maatte være mere afklaret, før han kunde gaa ind i en Grundlovsforhandling.

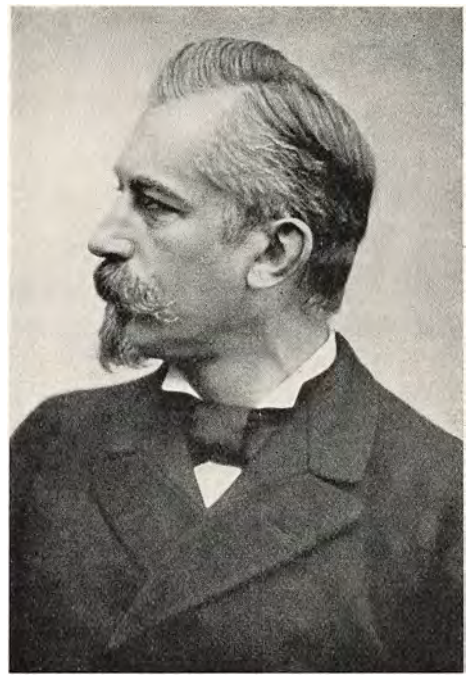

A. Peschcke Køedt.
Fotografi fra 1890erne.

Samlingens Begivenhed blev Rejsningen af *Skattespørgsmaalet*. Toldkommissionen af 1895 havde afgivet Betænkning i December 1896. Et Flertal: Højre og Embedsmændene vilde bevare Beskyttelsestold og Vægttold og kun gaa til en væsentlig Nedgang i det samlede Indtægtsbeløb mod Erstatning i Brændevinsskat. Mindretallet: Venstre og Moderate vilde delvis Værditold, mindre Beskyttelse, Toldfrihed for Ris, Salt, Kaffe, Petroleum, Nedgang paa seks Millioner, hvoraf Halvdelen skulde dækkes ved Formue- og Indkomstskat. Ministeriet forelagde Flertallets Toldforslag, men det foreslog tillige en Indtægtsskat og en Formueskat, beregnet til 5 Millioner i alt; til Gengæld skulde nogle Hartkornsskatter og Bygningsafgifter gaa over til Kommunerne. Endelig skulde Brændevinsskatten forhøjes med 5 Millioner.

Toldforhandlingen lededes fra Venstrereformpartiets Side af *Peschcke Køedt*. Han naaede et Kompromis med Ministeriet; Værditolden skulde opgives, Beskyttelsessatserne noget formindskes, Finanstolden nedsættes noget. En Del af Højre gik imod. De to Love om visse Skatters Overførelse til Kommunerne og om Indførelse af Indkomst- og Formueskat mødte Tilslutning hos Flertallet, Uvilje hos Højre. Forslaget om Brændevinsafgift lod man ligge i Udvalg. De tre andre Love gik til Landstinget; men her gik Højre under Estrups Ledelse imod; og Forslagene blev i Udvalget. Ogsaa Forhandlingen om Oprettelse af *Husmandsbrug* ved Hjælp af Statslaan begyndte i denne Samling paa Grundlag af et Regeringsforslag, der byggede paa

Forslag fra Landbokommissionen af 1894; men ogsaa dette Forslag standsedes foreløbig af Landstinget.

Paa disse Omraader drev da Ministeriet en Politik, der gik ud paa Forstaaelse med Folketinget ved Samarbejde med de Moderate og om muligt Dele af Venstrereformpartiet eller hele dette Parti. Men derved løsnedes Ministeriets Forhold til Landstinget, hvor Estrup nu førte an. Dette blev afgørende for Finanslovsforhandlingen og dermed for Ministeriets Skæbne. Uenigheden om Finansloven syntes dette Aar ret begrænset. Den gjaldt væsentlig en lille Afgiftsnedsættelse for Bøndergods paa Domænerne, et Forslag af Venstrereformpartiet om at føre Land- og Ligningsskatten over til Kommunerne uden at afvente Skattelovene, samt 200 000 Kr. mere eller mindre til Militærvæsenet. Men da Ministeriet erklærede, at det ikke kunde administrere med Folketingets Finanslov, havde det paa Forhaand lagt sin Skæbne i Flertallets Haand. Først den 25. Marts naaede Finansloven Fællesudvalg, men man sikrede sig god Tid til Forhandling ved en midlertidig Finanslov paa to Maaneder i Overensstemmelse med Forliget. Forhandlingen varede seks Uger. I Landstingets Højre var Stemningen for at komme af med Ministeriet, medens de fleste af Folketingets Højre sammen med de Moderate holdt paa det. I Venstrereformpartiet vilde Alberti og Høgsbro beholde Reedtz-Thott, Hage vilde fjerne ham, fordi han truede Partiets Sammenhold; J. C. Christensen delte vistnok denne sidste Opfattelse.

Vanskeligst var det med Militærudgifterne. Reedtz-Thott tilbød gennem Høgsbro at gaa ned fra 200 000 til 78 000, men Venstrereformpartiet vedtog med alle Stemmer mod Høgsbros ikke at gaa længere end til 38 000. I Slutningen af April naaedes imidlertid en Forstaaelse mellem Ministeriet og Alberti: Folketinget skulde opgive Overførelsen af Land- og Ligningsafgiften, gaa med til de 78 000, men have den lille Afgiftsnedsættelse; til Gengæld skulde det have 300 000 Kr. til hidtil ikke omtalte Landbrugsbevillinger og en længe omstridt Bevilling paa 2000 Kr. til Fredsbureauet i Bern. Paa J. C. Christensens Anbefaling godkendte Venstrereformpartiet dette med 32 Stemmer mod 11. Men nu erklærede Landstingets Højre, der hidtil havde holdt sig afventende, at Afgiftsnedsættelsen og de 2000 til Bern tog de ikke. Reedtz-Thott traadte i Baggrunden og opfordrede Tingene til selv at se at forliges.

Den 8. Maj skulde Afgørelsen falde i begge Ting ved Afstemning om Folketings- og Landstingsflertallets Forslag. I Folketinget vendte Reedtz-Thott sig skarpt mod de »ekstreme Anskuelser i de forskellige Partier«. Overenskomsten vedtoges med 89 Stemmer mod seks Højremænd. Men i Landstinget tvang Estrup hele Partiet ind under sin

Vilje; Overenskomsten forkastedes med 39 mod 18 Venstremænd og Socialdemokrater og 2 Ministre. Imidlertid havde Reedtz-Thott begyndt nye Forhandlinger med Alberti, og mellem de to Møder, hvori Landstinget behandlede Sagen, kunde han i et Partimøde af Højre meddele, at han havde Udsigt til en ny Overenskomst. Det, han og Alberti nu gik sammen om, var at dele de omstridte Afgifter i to Grupper, hvoraf kun den ene fik Nedsættelserne, og at tage de 2000 Kr. til Bern, hvorimod Venstre skulde gaa ind paa 50 000 Kr. til en Kirke. Landstingets Højremænd sagde, at de vilde afvente Venstrereformpartiets Stilling. Men i dette var Taalmodigheden nu forbi. Albertis Forslag forkastedes med alle Stemmer mod hans egen; Krabbe stemte dog ikke. *Derpaa gik Ministeriet.*

H. E. Hørring.
Fotografi fra ca. 1897.

Estrup var Ministeriets Banemand, og der taltes ogsaa meget om, at nu kom han vel igen. Men baade han og Partiet veg tilbage derfor. Kongen henvendte sig til Grev *Mogens Frijs,* men han, der misbilligede Landstingsflertallets Politik, sagde nej; det antoges, at han havde anbefalet et Ministerium Holstein-Ledreborg. Det vilde Kongen ikke gaa med til, og efter en halv Snes Dages Raadvildhed dannedes et Ministerium saa nær det afgaaende som mulig. Den hidtidige Indenrigsminister, *H. E. Hørring,* blev Konseilspræsident og Finansminister, Marineminister *Ravn* tog tillige Udenrigsministeriet, *Rump* beholdt Justitsministeriet; *C. F. F. E. Tuxen* blev Krigsminister, Godsejer *A. Hage* Landbrugsminister, Biskop *Sthyr* Kultusminister. Det syntes en Art Forretningsministerium, mere tiltalende for Højre, end Reedtz-Thotts Ministerium efterhaanden var blevet.

Det ny Ministerium forelagde en Finanslov, indskrænket til de Bevillinger, hvorom der var Enighed. Ved Forhandlingen derom, spurgte J. C. Christensen Hørring, om han stod ved Reedtz-Thotts Erklæring om, at hans Mission var endt i Tilfælde af Finanslovskonflikt; Hør-

ring svarede, at han fandt det ikke rigtigt, at hvert nyt Ministerium bandt sig ved en saadan »Haandfæstning«; Erklæringen havde snarere skadet end gavnet det forrige Ministerium. Finansloven vedtoges af begge Ting med nogle Smaaændringer.

Rigssdagssamlingen 1897—98 hører til de mest begivenhedsløse. Skattelovene fra det foregaaende Aar forelagdes i Landstinget, men dette tog ikke Stilling. Finansloven vedtoges uden Strid. Partierne var optagne af at forberede Folketingsvalget, der skulde finde Sted i Foraaret 1898.

Om Valgkartel mellem Højre og Moderate var der dette Aar ikke Tale. I Venstrereformpartiet bekæmpede Alberti ivrigt Alliancen med Socialdemokraterne, men denne sluttedes dog i al Stilhed. *Valget* den 5. April gav Venstrereformpartiet 63, Socialdemokraterne 12, de Moderate 23, Højre 16. Højre, der ved et Suppleringsvalg havde tabt eet Mandat til Socialdemokraterne, tabte nu otte til, foruden *Klein*, der trak sig tilbage og fulgtes af en Moderat. Venstrereformpartiet vandt ni og og fik dermed Flertal alene. De Moderate slap med et Tab paa tre, Socialdemokraterne, der i Valgperiodens Løb havde vundet en Kreds, vandt tre til. Højre havde 58 000 Stemmer, Oppositionen 166 000, deraf de Moderate 36 000, Venstrereformpartiet 98 000, Socialdemokraterne 32 000. Ved Efteraarets Landstingsvalg tabte derpaa Højre tre Mandater til Venstre; Tinget kom til at bestaa af 42 Højremænd, 1 Agrar, 13 Venstrereformmænd, 8 Moderate, 2 Socialdemokrater; Estrup trak sig tilbage.

Nederlaget følte stærkt i Højre. Mand og Mand imellem taltes der om Venstreministerium, men til Udbrud kom denne Stemning ikke. Paa Aarets Delegeretmøde gjorde Partiets tre Retninger: Scavenius' Fremskridtsgruppe, Lars Dinesens Forligsgruppe og det gamle Højre, der raadede i Landstinget, op med hinanden, men de var enige om, at Venstreministre vilde de ikke have.

Det paa Forhaand svage Ministerium øgede i Sommerens Løb sine Vanskeligheder. Der var ved denne Tid storpolitisk Spænding mellem Rusland og England. Med Paaberaabelse af denne fik de toneangivende Officerer Ministeriet til paa forventet Efterbevilling at tage 520 000 Kr. til Forbedring af Søforterne og Ammunition til disses Skyts. Dette opfattedes af Oppositionen som et Tilbagefald til Provisorietidens Metoder. Da Hørring ved Rigsdagssamlingens Begyndelse havde givet Besked derom, blev paa Forslag af J. C. Christensen Finanslovsbehandlingen standset og et Udvalg nedsat til at søge nærmere Oplysning om Sagen. Udvalget fik den Besked, at Ministeriet ikke havde haft særlige Oplysninger om Krigsfaren, men havde bygget paa Pressens Meddelelser. Dette fandt Flertallet højst utilfredsstil-

lende, og Tinget vedtog mod Højres Stemmer en stærk Misbilligelse med Tilføjelse af, at Beløbet ikke vilde blive bevilget paa Tillægsbevillingsloven. Det nægtedes da ogsaa her, og Landstinget undlod i Forstaaelse med Ministeriet at optage det. J. C. Christensen havde paa Forhaand sagt, at optog Ministeriet alligevel uden videre Beløbet paa Statsregnskabet, da »skønner jeg ikke rettere, end at vi da har Konflikten«. Men først i 1901 naaede Statsregnskabet Tinget, og da var Ministeriet borte.

Militærspørgsmaalet var imidlertid ved denne Bevilling atter kommet i Forgrunden; Højre hævdede, at Militærforanstaltninger havde været fornødne for at værge Neutraliteten. J. C. Christensen svarede: »Vi kan nemlig ikke værge vor Neutralitet, og vi maa gøre os klart, at det kan ikke nytte, at vi vil gøre det.« »Hvad vi kan gøre og ogsaa bør gøre, er, at vi har vore Sager saaledes indrettede, at vi maa kunne *konstatere* vor Neutralitet, at vi alvorligt maa kunne konstatere det Retsbrud, som finder Sted«. »Vi maa have vort Forsvarsvæsen saaledes indrettet, at en fremmed Magt ikke med en Haandfuld Folk eller f. Eks. med et enkelt Skib kan komme og slaa os til Jorden.«

Aarets Hovedresultat var Loven om *Husmandsbrug,* der forrige Gang var strandet i Fællesudvalg. Ministerium og Landsting gjorde nu Folketinget nogle Indrømmelser, men ti Mand i Landstinget stemte imod til det sidste (se S. 556 f.). Desuden vedtoges en Lov om *Ægtefællers Formuerettigheder;* Formuefællesskab blev Hovedreglen, men gifte Kvinder kunde fra nu af opnaa Myndighed, saa de selv raadede over det ved Ægtepagt fastslaaede Særeje, og Mandens Eneraadighed over Fællesboet i nogen Maade begrænsedes. Endelig vedtog man, efter at der i Foraaret var givet en mindre Bevilling til *Jubilæumsgave for Veteraner* fra 1848—50, at disse, for saa vidt de sad i trange Kaar, skulde have 100 Kr. hver. Skattelovene sendtes i Februar 1899 til Folketinget, efter at Landstinget havde haft dem til Behandling i tre Samlinger, men de var ændret saa stærkt, at der ikke var Tale om at naa Resultat dette Aar. Jacob Scavenius forfægtede den Opfattelse, at man skulde tage de tre direkte Skattelove for sig, men Lars Dinesen og Landstingets Højre holdt paa, at man samtidig skulde have en Toldlov, mere beskyttelsesvenlig end den af Folketinget i 1897 vedtagne, og desuden have Brændevinsskatten, og herom vilde Folketinget ikke høre Tale.

I Sommeren 1899 samledes Interessen om den store *Lockout,* der varede fra Maj til September (se S. 613). Festerne for Grundlovens 50 Aars Jubilæum fik deres Præg af den Bekymring, denne store sociale Styrkeprøve vakte.

Før Rigsdagen mødtes paa ny, gik tre af Ministrene: Rump, Bar-

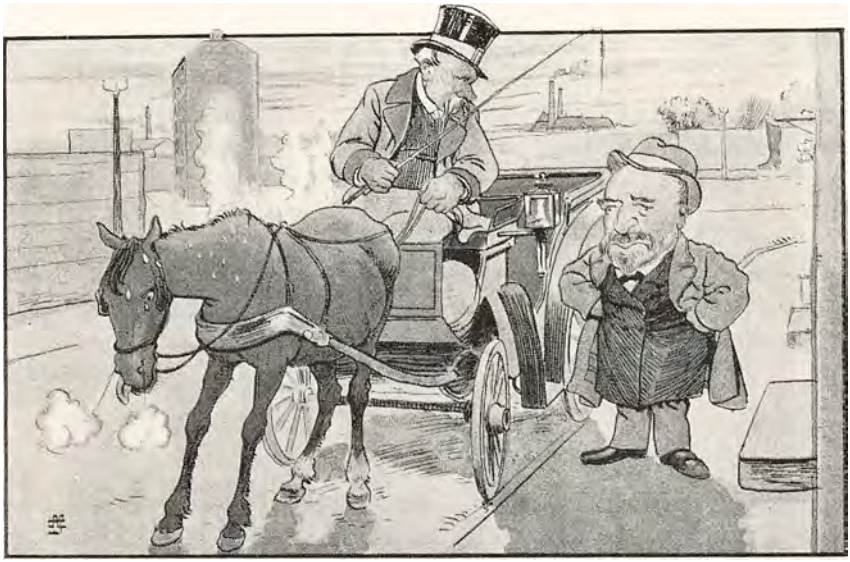

»Tror Herren, det kan nytte mere i Dag?«
Blæksprutten, 1900.

— — »Atter igaar var Konseilspræsident Hørring i travl Virksomhed for at finde den manglende Justitsminister. Resultatet blev desværre det samme som de foregaaende Dage« — —

denfleth og Tuxen. Hørring tog foreløbig selv Justitsministeriet, Oberst *Schnack* blev Krigsminister, *Ludvig E. Bramsen,* der som Medlem i Folketinget 1892—98 havde vundet megen Sympati, blev Indenrigsminister.

Ministeriet forelagde dette Aar i Landstinget de tre *Skattelove* omtrent som Reedtz-Thott og Folketinget var blevet enige om dem, men de fulgtes af Brændevinsskatten, og Ministeriet erklærede, at alle fire Love dannede en Helhed. Allerede ved første Behandling stemte Landstingets Venstrereformparti og Socialdemokrater for at nægte Brændevinslovens videre Behandling.

Der opstod nu en heftig Strid inden for Højre i Landstinget. Ministeriet søgte at faa Partiet til at tage Lovene, omtrent som de var, og flere af Godsejerne støttede dette Ønske. Men Flertallet under Estrups Ledelse krævede gennemgribende Ændringer. Paa Partiets Delegeretmøde i December var der megen Uenighed. Redaktør *Chr. Reventlow* anbefalede rent ud at tage et Venstreministerium, før Højre var helt ødelagt; en anden Taler krævede en kraftigere Forsvarspolitik; Scavenius forelagde et helt Program, som Fremskridtsgruppen havde vedtaget. Han vilde have de to direkte Skattelove gennemført uden Hensyn til de to andre. Han ønskede et andet Højre-

ministerium. Resolutionen udelod dette Aar de vante Vendinger om Samvirken med Ministeriet.

En Ugestid derefter kom Landstingsudvalgets Betænkning over Skattelovene; den viste nogen Imødekommenhed over for Folketinget, men Reedtz-Thott erklærede, at han havde ønsket saadanne Indrømmelser, at der blev virkelig Mulighed for Overenskomst, og ved Afstemningen sejrede Flertallet kun med 26 mod 23; syv Højremænd stemte ikke, et Par, der stod paa samme Standpunkt, var fraværende. For første Gang fremtraadte her den Særgruppe, der siden som »de Otte« fik saa stor Betydning. Til den hørte *Reedtz-Thott,* Greverne *Frijs* og *Ahlefeldt,* Godsejer *Chr. M. Rottbøll* og Borgmester *H. N. Hansen.*

I Folketingets Flertal viste der sig ogsaa nogen, om end langt mindre betydende Uenighed. J. C. Christensen og Flertallet var mod Sammenkoblingen og vilde tage de to direkte Skattelove for sig. Peschcke Køedt vilde have alle fire Love; han interesserede sig særlig for Toldloven og var desuden en ivrig Talsmand for Brændevinsskatten. Foreløbig vedtog man de to direkte Skattelove i Folketingets tidligere Form, dog med nogle Ændringer til Gunst for Hartkornsejerne, der heftig bekæmpedes af Socialdemokraterne. Landstinget lagde til Gengæld de to Love, det nu fik oversendt, hen for at vente paa de to andre. Folketinget svarede ved med 64 mod 42 at forkaste *Brændevinsskatten;* Køedt og fire andre Venstrereformmænd stemte her sammen med Højre og Moderate, og det vidstes, at Tingets Formand, Høgsbro, stod paa samme Side. Peschcke-Køedt traadte derefter ud af Partiet. Toldloven sendtes til Landstinget i den Form, hvori den før var vedtaget af Folketinget, hvorpaa Landstinget standsede Behandlingen af alle tre Love. Hele Højre stemte endnu sammen, men Ahlefeldt og Frijs anbefalede begge Dannelsen af et »Landboparti«, der kunde skabe bedre Vilkaar for det politiske Arbejde. Man talte fra nu af om »de Otte« som en Særgruppe inden for Højre. Folketinget vedtog Nedsættelse af en *parlamentarisk Kommission,* der i Sommerens Løb kunde overveje Skattereformerne. Højre gik imod, men i Landstinget udtalte Grev *Frijs* Haabet om, at Kommissionen maatte finde Vej frem.

Skattelovenes Stranding betød *Ministeriets Afgang.* Venstrereformpartiet og Socialdemokraterne havde paa Finansloven nedsat Militærudgifterne noget om end ikke meget som en Art Straf for de 520 000 Kr. Hørring anbefalede nu Landstinget at finde sig deri med den Begrundelse, at Ministeriet i alle Tilfælde vilde gaa, og Landstinget fulgte Raadet. Samlingens Hovedudbytte blev en Række Jernbanelove.

Kongen overdrog en af Landstingets Godsejere, *Hannibal Sehested,* at danne det ny Ministerium. Som Stemningen i Højre var, maatte

det blive af mere udpræget Farve end Ministeriet Hørring. Før dets Dannelse søgte man at sikre sig »de Otte«, men man opnaaede kun en Erklæring om, at Majoriteten af disse lige saa lidt vilde gøre systematisk Opposition mod dette Ministerium som mod noget andet af Kongen udnævnt Ministerium. Sehested tog selv Udenrigsministeriet, *Bramsen* og *Schnack* beholdt deres Ministerier, Højres Ordfører i Finanslovsforhandlingerne Professor *Scharling* blev Finansminister, Kommandør *C. G. Middelboe* Marineminister, Provst *Bjerre*, der havde en indflydelsesrig Plads i Højres Organisation, Kultusminister, Professor *Goos* Justitsminister, Baron *C. F. A. Juul-Rysensteen* fik det genoprettede Trafikministerium, Hofjægermester, Direktør for Landbohøjskolen *F. Friis* Landbrugsministeriet.

Hannibal Sehested.
Fotografi fra 1890erne.

Flertallet i Højre saa det ny Ministerium med Tilfredshed, og Forventningerne steg, da Kronprins *Frederik* ved en Landmandsforsamling i Odense udtalte Haabet om, at Folket vilde følge Ministeriet, saa Tvedragtens Flamme kunde slukkes, og tilføjede, at Kongen nærede *ubetinget Tillid* til Ministeriet, der bestod af dygtige og patriotiske Mænd, hvis Navne var kendt ogsaa uden for Landets Grænser. Med Glæde hørte man siden, at Ministeriet havde udnævnt Estrup til kongevalgt Landstingsmand. Men i andre Lejre af Højre ansaa man dette Forsøg paa en kraftigere Højrepolitik for haabløst, og Oppositionen opfattede det som ørkesløst Tidsspilde.

I *Skattekommissionen* førtes i Sommermaanederne Forhandlinger, der paa Forhaand tog Grunden bort under Ministeriet. Højre havde sat de to Modstandere: Lars Dinesen og Scavenius ind i Kommissionen; men disse blev her ikke blot enige indbyrdes, men ogsaa med Venstrereformpartiet. Og denne Enighed omfattede ogsaa »de Otte«, der holdtes underrettede om Forhandlingernes Gang. Kommissionen, med Undtagelse af Socialdemokraternes Repræsentant, *P. Knudsen*, enedes om at foreslaa: 1) Indkomstskat med stigende Skala fra 1,3 til 2,5 pCt., Formueskat paa 0,5 pro mille, tilsammen regnet til 8,3 Millioner, 2) Overførelse af et tilsvarende Beløb af Hartkorns- og

Bygningsafgiften til Amter og Kommuner samt et yderligere Kommunetilskud, 3) en Tiendelov i Overensstemmelse med Forslag, der de to foregaaende Aar var indbragt af Alberti, hvorefter der skulde ske en Afløsning af *Tiende* ved Betaling af 24 Gange Tiendens Aarsbeløb, saaledes at Tiendeyderne skulde betale de 18, Staten de 6, 4) Ændringer i Kommuneskattelovgivningen med Begrænsning af Retten til at forøge Hartkornsskatterne. De to indirekte Skattelove skulde derimod hvile.

Straks ved Begyndelsen af Samlingen indbragte Alberti Skattekommissionens Forslag i Folketinget. Socialdemokraterne foreslog stærkere stigende Skala for Formuerne; Tiendeejerne skulde kun have 18 Gange Afgiften, saa Statstilskud blev overflødigt, Reglerne for Kommuneskatterne skulde ændres. Disse Ændringer samlede kun de socialdemokratiske Stemmer, og ved tredie Behandling stemte Socialdemokraterne for Lovene, Tiendeloven undtaget. Meget hurtigt gik Forslagene til Landstinget, men her mødte de en Samling Love, forelagte af Ministeriet. Disse Forslag indførte Begrebet »Ejendomsskyld« i Forhandlingerne; de var udarbejdet med megen Sindrighed, men det var paa Forhaand givet, at de var uigennemførlige.

Under Forhandlingen om de to Sæt Skattelove, der nu forelaa, sprængtes Landstingets Højre. »De Otte« hævdede, at Folketingsforslaget maatte danne Grundlag for Forhandlingen; Rottbøll understregede, at de allerede i Foraaret under Samtalerne før Ministeriets Dannelse havde lagt Hovedvægten paa Skattelovenes Gennemførlighed, og da Sehested bestred dette, bekræftede Frijs Rottbølls Udtalelse. Sehested sagde da: »Jeg beklager, at jeg ikke kan erkende Rigtigheden af det Referat, det ærede Medlem nu kommer med,« hvortil Grev Frijs harmfuldt svarede: »Dette er et Dementi til, hvad jeg har sagt, og det er et Dementi som jeg paa dette Sted ikke vil svare paa.« Svaret blev, at »de Otte« meldte sig ud af Landstingets Højre; i Forvejen var H. N. Hansen gaaet, saa de var i Virkeligheden ni. Landstingets Højre gik dermed ned til 34, een over Halvdelen. Det var i November; to Uger derefter holdtes Højres Delegeretmøde uden Deltagelse af de udtraadte; de angrebes her heftigt; over for Grev Frijs citerede Kontorchef *J. Schovelin* hans Faders »kendte Ord«: »Jeg og mit Hus, vi ville tjene Kongen,« hvortil Grev Frijs i »Nationaltidende« svarede, at hans Faders Ord lød: »Jeg vil med mit Hus og Alt, hvad jeg ejer, tjene gamle Danmark, mit elskede, men sønderrevne Fædreland.« Delegeretmødet vedtog en Tillidserklæring til Ministeriet, men dette gjorde intet Indtryk paa »de Ni«; kort før Jul meddelte de Offentligheden, at de i flere Aar havde været i Uoverensstemmelse med tidligere Meningsfæller; de var vedblivende

Tilhængere af Kongens Ret til frit at vælge Ministrene og af Tingenes Ligeberettigelse, men de ønskede Samarbejde mellem Tingene; ved en Skattelovsforhandling paa Folketingsforslagenes Grundlag burde der banes Vej for en Sammenslutning af de konservative Elementer i By og paa Land.

Bæreren af den »frikonservative« Politik, som her indvarsledes, var Grev *Mogens Frijs*. Han havde i 1880 afløst sin Fader i Tinget; han holdt sig længe beskedent tilbage, men den Estrupske Politik stemmede kun lidet med hans Grundopfattelse. Han troede paa Faderens Værk, Forfatningen af 1866, haabede, at den skulde komme til at virke regelmæssig ved Samvirken mellem store og smaa Bønder. Paa aandelige Omraader var han en helt fordomsfri Mand. 1887—88 var han virksom ved Forligsforhandlingerne, 1888 under Smørforhandlingerne. I 1890 og derefter fulgte han Forligspolitikken, men han ønskede, at den skulde føres igennem til Skabelse af et nyt Parti, af hvilket Ministeriet skulde udgaa. Nu ønskede han Udsoning med Venstrereformpartiet ved et Venstreministerium.

Landstingsflertallet udarbejdede under Ledelse af Højesteretssagfører *P. G. C. Jensen*, der ved denne Tid var toneangivende i Højre, et helt nyt Skatteforslag. Der var Ting deri, som kunde friste Venstre, andet, som var helt utilfredsstillende for det. Forslagene endte i Fællesudvalg, men her viste sig ingen Mulighed for Forstaaelse.

Kun enkelte Love slap dette Aar gennem Rigsdagen. Deriblandt var Loven om *hemmelig Afstemning* ved Rigsdagsvalgene. Fra gammel Tid havde Oppositionen klaget bittert over Valgtryk mod Godsernes Lejehusmænd og mod Arbejderne; nu var Højre begyndt at klage over, at Arbejderne øvede Valgtryk mod handlende i Arbejderkvartererne. I 1897—98 havde Venstrereformpartiet stillet Forslag om hemmelig Afstemning; der havde vist sig Enighed om Princippet; men først nu naaedes et Resultat.

Tankerne samlede sig imidlertid stedse mere om det *Folketingsvalg*, der forestod i Foraaret 1901. Som Forholdene havde udviklet sig, var det at forudse, at dette maatte blive afgørende. Gik det Højre imod, da maatte det føre til et Venstreministerium. Og alt tydede paa, at det vilde bringe Højre nye store Tab. Venstrereformpartiet havde lige siden dets Skabelse haft *Systemskiftet* som Maal. De Moderate sagde ofte, at det havde taget deres Politik, men blot naaet ringere Resultater. Der var heri det rigtige, at Venstrereformpartiet havde bygget paa det ved Forliget skabte Grundlag, og at det havde ført en forsigtig Forhandlingspolitik, beregnet paa saa vidt mulig at undgaa Konflikt. Men der var den Forskel, at de Moderate, selv om de ikke opgav Folketingsparlamentarismen, var rede til Forlig med

Højre uden at gøre den til Betingelse, og at de var villige til sammen med Højre at bekæmpe det øvrige Venstre. Venstrereformpartiet fastholdt *Folketingsparlamentarismen* som ufravigeligt Krav. Reformerne var for det langt mere Middel end Maal. Bragte de Resultat, tog man det med; glippede de, da brugtes det som Bevis for, at under Højrestyre var der intet at udrette. Ved Højres Delegeretmøde i 1899 karakteriserede Provst Bjerre ikke uden Ret Venstrereformpartiets Taktik med Ordene: »de tage, hvad de ere nødte til at tage af Hensyn til deres Meningsfæller, for at holde Partiet sammen, og hvad der kan styrke Partiet i Kampen for dets endelige Formaal, og hvad de muligvis ved Lejlighed en Gang imellem blive hængende ved, men udover dette ikke en Stump.« Ogsaa *Skattelovene* gjaldt dette. Disse var kommet frem under Indflydelse af Agrarbevægelsen, men der var efterhaanden i Landbrugernes Kreds skabt megen Tro paa deres Betydning. Inden for Venstrereformpartiet var der da ogsaa stor Interesse for den Lettelse af Landbrugets Skatter, man mente de skulde bringe. Men selv her førtes hele Forhandlingen med det storpolitiske Maal for Øje. Der var inden for Partiet adskillige Afskygninger, men med enkelte Undtagelser holdt man sammen, overbevist om, at dette var fornødent for at naa det store Maal, over for hvilket al Uenighed om den ene eller anden Lovbestemmelse var underordnet. J. C. Christensen, men ogsaa Chr. Hage bidrog meget til Partiets Sammenhold. Den gensidige Fordragelighed, der nu raadede, stod i stærk Modsætning til Gruppernes indbyrdes Strid under det Estrupske Styre.

Forholdet til *Socialdemokraterne* blev vanskeligere, efter at disse i 1895 var bleven en hel Gruppe, der paa egen Haand kunde vælge et Udvalgsmedlem. Tit angreb Socialdemokraterne Venstrereformpartiet, og inden for dette hidsede Alberti altid til Strid med dem. Men ikke blot den Hørupske Fløj, ogsaa J. C. Christensen ønskede Samarbejdet med Socialdemokraterne opretholdt, i det mindste til Systemskiftet kom. Ogsaa før Valget i 1901 traf J. C. Christensen i al Stilfærdighed sine Aftaler med P. Knudsen; der skulde ikke være »Alliance«, men man skulde stemme sammen, hvor der var Brug for det for at slaa Højre og Moderate, og det til Trods for, at Socialdemokraterne nu krævede Opstilling i adskillige Venstrekredse. I *J. C. Christensens* lille Valgbog dette Aar siger han: »Om dette Samarbejde skal fortsættes, beror ikke alene paa Socialdemokraterne og Venstre, men i lige saa høj Grad paa Højre, thi den Dag dette Parti anerkender de forfatningsmæssige Regler og bøjer sig for sit Ansvar ligesom de øvrige Partier, da vil den vægtigste Grund for Samarbejde være borte,

og det vilde da slappes meget stærkt.« Saa vidste Højre, hvad det havde at holde sig til.

Men holdt Partiet Samarbejdet paa venstre Fløj i Live, viste det samtidig saa megen Forsigtighed, at det blev let for Moderate og for Højremænd at glide over til det. Særlig det sidste Aarstid før det afgørende Valg lagde man Vægt paa at berolige alle ængstelige. Der var i J. C. Christensens Valgbog 1901 en anden Tone over hans Omtale af Militærspørgsmaalet end i hans Tale 1899 om Neutralitetens Konstatering, selv om Indholdet kunde siges at være det samme. Maalet var nu en Ordning »lige langt fra Militarismens overmodige Dasken paa Sabelskeden som fra Selvopgivelsens Jammerlighed, en Ordning bygget paa vor Neutralitet og med det Formaal at værge Landet mod Overrumplinger.«

De Moderate søgte i disse Aar hyppigt at vise, at Venstrereformpartiet i de enkelte Spørgsmaal stod til Højre for dem. Ikke mindst lagde N. Neergaard, der nu oftest førte Ordet for dem, an derpaa. Men dette blev resultatløst over for den ved Forliget skabte Opfattelse af Partiet. I øvrigt fastholdt Partiet længe Haabet om at kunne dele Venstrereformpartiet, men dette Haab blev dog svagere og svagere. Til sidst gav *Fr. Bojsen* op; han stillede sig ikke i 1901.

Højres Stilling blev for hver Dag mere haabløs. I Estrups Tid havde Partiet, efter nogen Vaklen i de første Aar, staaet fast sluttet om dets Fører. Nu var der Strid og Splid i Højre, som der dengang havde været det i Venstre. Tilbage gik det stadig. I Landstinget var Flertallet blevet usikkert. I København havde man helt tabt Magten. Efter de Radikales og Socialdemokraternes Sejr ved Borgerrepræsentantvalget i 1893 var det lykkedes Højre i tre Aar at sejre ved at opstille »Borgerlister«, sidste Gang med tre Radikale sammen med nogle Højremænd. Men i 1897 tabte man alligevel, og da Oppositionen ogsaa sejrede i 1898, naaede den Flertal i Borgerrepræsentationen. Herman Trier blev nu dennes Formand. I 1900 gik Højre ned til 6 af 36 Medlemmer. Frederiksberg erobrede Oppositionen i 1896. Ved Byraadsvalgene i 1894 sejrede i en Række Købstæder Oppositionslister eller Blandingslister, i 1900 fik Venstrereformpartiet og Socialdemokrater over Halvdelen af alle Byraadsmedlemmer. Hverken i Hovedstaden eller Provinsbyerne, hverken kommunalt eller politisk havde Højre længere Overtaget. Ikke heller i Akademikernes Verden. Selv i Studenterforeningen tabte man i Halvfemserne Magten; Georg Brandes, Hørup, Socialdemokrater indbødes som Talere, de kvindelige Studenter optoges, til sidst foreslog man Studentersamfundet en Sammenslutning, der dog afvistes af dette. Over hele Linien stod den tredobbelte Oppositionsbevægelse, der var brudt igennem i 70erne, som

sejrende. Hverken Provisoriestyret, indre Splid eller Forligspolitik havde kunnet standse den.

I konservative Kredse voksede lidt efter lidt den Følelse frem, at det var forbi, at ingen Genrejsning var mulig uden et Venstreministerium. Et sidste Forsøg blev gjort med Ministeriet Sehested, »et Estrupsk Ministerium uden Estrup«. Men det gik ikke. Ministrene selv trykkedes i Knæ af den Uvilje, ja den Ringeagt, der omgav dem. De stod over for en tom Statskasse. Venstrereformpartiet havde bevidst lagt an paa at tømme den. De Love, man ønskede, kunde man ikke gennemføre, Finansloven maatte man tage, som Folketinget vilde give den. »Naar en Deputation,« sagde en Taler ved Højres Delegeretmøde i 1899, »kommer op til en af Ministrene for at frembære en Sag, saa hedder det altid: Hør, sig mig min kjære, hvad siger Christensen-Stadil om den Sag.« Det blev ikke anderledes i Sehesteds Tid. Endelig var der i de forsvarsivrige Kredse en gærende Uro. Fæstningsbyggeriet var standset uden at være ført til Ende, Bevillingerne knappedes af, skønt Fæstningen krævede større Midler. »Vort Forsvar« anbefalede rent ud et Venstreministerium som Middel til Forsvarssagens Fremme. Officerer samledes i Strib med Højskolefolk for at finde Vej frem. Dette Møde mellem »Sablen og den bløde Hat« spottedes bittert i »Politiken«, men J. C. Christensen saa deri et Middel til at løsne Officererne fra Højre.

Under saadanne Vilkaar kom *Valget den 3. April 1901*. Udfaldet svarede til Stillingen. Venstrereformpartiet vandt 13 Kredse og naaede 76, Socialdemokraterne vandt 2 og blev 14, de Moderate tabte 7 og gik ned til 16, Højre halveredes og blev kun 8. Af Hovedstadens 16 Kredse beholdt Højre kun een, med 22 Stemmers Flertal. Højres Stemmetal var 56 000, Oppositionens 173 000, deraf 28 000 Moderate, 103 000 af Venstrereformpartiet og 42 000 Socialdemokrater.

Efterhaanden som Telegrammerne indløb i Løbet af Valgnatten, bredte den Følelse sig, at nu var Systemskiftets Tid inde. Da det samlede Resultat forelaa, tvivlede kun faa om Følgerne. Før 4 Maaneder var gaaet, var *Venstreministeriet* dannet. En Menneskealders Kamp var endt med Folketingsparlamentarismens Sejr.

LITTERATUR

S. B. Thrige: »Danmarks Historie i vort Aarhundrede« II (1889). — *Holger Begtrup:* »Det danske Folks Historie i det nittende Aarhundrede« IV (u. Aarst.). — *S. Wiskinge:* »Vor Forfatnings Historie gennem Tiderne« (5. Udg. 1928). — »Vort Folk i det nittende Aarhundrede«, udg. af V. Østergaard II (1900). — *Alex. Thorsøe:* »Grundrids af den

danske Rigsdags Historie fra 1866 til 1915« (1919). — *C. E. Jensen* og *F. J. Borgbjerg:* »Socialdemokratiets Aarhundrede« II (1904). — *E. Wiinblad* og *Alsing Andersen:* »Det danske Socialdemokratis Historie fra 1871 til 1921« I—II (1921). — *Alfred Bindslev:* »Konservatismens Historie i Danmark fra 1848 til 1936« (1837—38). — *Fred. Nørgaard* og *Hans Jensen:* »Venstres Historie i Danmark gennem hundrede Aar« (1938). — *Gunnar Fog-Petersen:* »Det radikale Venstres Historie« I—II (1938—39). — *D. G. Monrad:* »Politiske Breve 1874—82.« — *Edv. Brandes:* »Fra 85—91« (1891). — *Harald Holm:* En Række Oversigter over hvert Aars Politik i Aarene 1891—1901. — *Fr. Bojsen:* »Lovgivningsværket 1890—95 og dets Følger« (1898). — *J. C. Christensen:* »Den nye Tid« (1895). — *Samme:* »Venstre-Reformpartiet« (1898). — *Samme:* »Dansk Politik« (1901). — *Kl. Berntsen:* »Erindringer« (1921, 23). — »Andreas Frederik Kriegers Dagbøger«, udg. af Elise Koppel, Aage Friis, P. Munch. Bd. 5—7 (1870—80) (1923—24). — »V. Hørup i Skrift og Tale« I—III (1902—04). — *S. Høgsbro:* »Mit Forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad« (1902). — *Sammes* »Brevveksling og Dagbøger« I—II, udg. af H. Lund (1924—1925). — *N. P. Madsen-Mygdal:* »Politiske Oplevelser« (1912). — *Th Larsen:* »En Gennembrudstid« I—III (1917—27). — *E. Henrichsen:* »Mændene fra Forfatningskampen« I—II (1913—14). — *Hans Jensen:* »Politiske Personer og Begivenheder« (1917). — *K. G. Brøndsted:* »J. B. S. Estrup« (1925). — *Ingvald Kieler:* »Førende konservative og nationale Skikkelser 1864—94« (1924). — *Hans Jensen:* »Lars Bjørnbak 1824—78 og den Bjørnbakske Bevægelse« (1919). — *N. Neergaard:* »Erindringer 1854—1894«. (1935). — »Det danske Studentersamfund og dets Virksomhed« (1896). — »Studenterbogen«. Skildringer af 30 Aars Studenterliv (1862—96), samlede af N. C. Starcke (1896). — *M. P. Friis:* »Tre Arbejdsaar 1881—84« (1884). — *Samme:* »Visnepolitikken og Provisoriet« (1885). — *Samme:* »Revolutionære Tilløb« (1886). — »Beretning om Højres Delegeretmøder 1883—1900«. — *E. Rambusch:* »Vort Værn« (1885). — *C. Th. Sørensen:* »Forsvarssagen« (1891). — *J. J. Bahnson:* »Forsvarssagens Udvikling i den sidste Menneskealder« (1896). — *C. C. Haugner:* »Forsvarssagens Kærne« (1907). — *V. A. C. Klein:* »Forsvarssagen efter Krigen 1864« (1915). — *»Forsvarssagen«.* »Fyrretyve Aars Kampe«. (1908). — *J. P. Jensen:* »Valgene til Rigsdagen 1848—1915«.

V

POVL ENGELSTOFT

MELLEM SYSTEMSKIFTET OG VERDENSKRIGEN

1901—1913

FØRSTE AFSNIT

INDENRIGSPOLITIK

1. Systemskiftet 1901.

Den 15. Juli 1901 kom Kong Christian IX hjem fra Wiesbaden, og straks den næste Dag bad han Ministeriet *Sehested* indgive sin Afskedsbegæring. Samtidig opfordrede han den juridiske Professor *Johan Henrik Deuntzer* (1845—1918) til at danne et nyt Ministerium. Der stilledes ikke andre Betingelser, end at der ingen Socialdemokrater og ingen af »de Otte« maatte komme med, men Forudsætningen var, at det dannedes af Venstremænd.

Hermed var *Systemskiftet* indledet, og Venstres Overtagelse af Magten skulde efter tredive Aars Kampe omsider blive til Virkelighed. Men Kongen havde ikke henvendt sig til Partiet selv. Deuntzer var en anset Jurist, en elskværdig og afholdt Selskabsmand med alsidig politisk Interesse, han havde i Firserne tilhørt den liberale Bevægelse i Hovedstaden og regnedes siden for Venstremand, uden at han dog tog virksom Del i Politik. Sidst i Halvfemserne havde Hørring tilbudt ham Justitsministeriet, men han havde afslaaet det efter Hørups Raad, bl. a. fordi han ansaas for Kandidat til Posten i et Venstreministerium. Som Medstifter af og Bestyrelsesmedlem i »Østasiatisk Kompagni« var han kommet i Forbindelse med Prins Valdemar og Prinsesse Marie, og han var en kendt og velset Mand ved Hoffet, der af mange ansaas for velegnet til at bygge Bro mellem Kongen og Venstre.

Det skulde være et Venstreministerium, men Spørgsmaalet var, hvorledes Venstres Førere vilde stille sig til en Opfordring fra en udenforstaaende. Det første, Deuntzer gjorde, var at telegrafere til *J. C. Christensen,* Venstrereformpartiets parlamentariske Fører, om at komme til København og samtidig ad indirekte Vej at anmode sin Bekendt, *Hørup,* om en Konference; han havde hermed søgt Tilknyt-

ning til to af Hovedretningerne inden for Venstre, *Bergianerne,* der beherskede Jylland, og *Hørupperne,* hvem Hovedstadens Erobring skyldtes. Christensen fik paa Grund af Rejse Telegrammet lidt senere end beregnet, men lovede at komme til Byen Torsdag den 18. om Morgenen. Hørup derimod undslog sig for en Samtale og begik herved en taktisk Fejl, som hans Gruppefæller siden beklagede. Han var paa Grund af sit daarlige Helbred og sin hele lidet paagaaende Personlighed i og for sig ikke lysten efter en Ministerpost og havde i de forløbne Aar ved enhver Lejlighed betonet dette; det er dog naturligt, at han som den sidste virksomme af de store Venstreførere ventede at blive taget med paa Raad, vel ogsaa opfordret til at indtræde, og naar han nu undslog sig for Konference, var det dels, fordi Deuntzers Henvendelse var ganske vag, dels fordi han først vilde konferere med sine Gruppefæller, endelig vel ogsaa, fordi han mente, at Deuntzer som Ikke-Parlamentariker ikke burde være Topfigur.

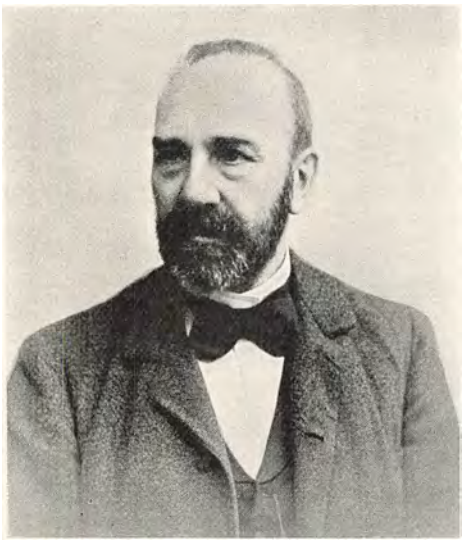

Konseilspræsident Deuntzer.
Fotografi fra 1901. Elfelt fot.

Imidlertid kom J. C. Christensen til Byen Torsdag Morgen og havde straks en Samtale med Deuntzer. Christensen havde fra Foraaret den Aftale med *Christopher Hage* og *P. A. Alberti,* at de skulde underrette hinanden, naar det længe ventede Ministerium rykkede nær, og de havde ved den Lejlighed ogsaa talt om Gaardejer *Ole Hansen* som Landbrugsminister. Det var Venstrereformpartiet, der, som Forholdene laa, skulde danne Ministeriet. Det forhandlende Venstre var efter Forliget 1894 udelukket, og en Koalition med de udtraadte Højremænd, »de Otte«, umuliggjordes allerede af Kongens Uvilje mod dem. Venstrereformpartiet bestod af forskellige Grupper, der vel under J. C. Christensens ypperlige Førerskab var svejset nogenlunde sammen, men som dog stadig eksisterede, og det maatte for alle, der tog Del i Ministeriets Dannelse, være en Hovedopgave at fordele Pladserne nogenlunde retfærdigt mellem Grupperne. J. C. Christensen, der var

Fører for den stærkeste Fløj, de væsentlig jyske Bergianere, maatte nødvendigvis have Alberti som de sjællandske Bønders økonomiske Tillidsmand med; Hage var Partiets finansielle Fagmand og den københavnske Liberalismes nærmeste Talsmand i Partiledelsen. Der blev da straks efter Christensens Komme til Byen telegraferet til Hage, som var i Paris, og Alberti og Ole Hansen blev opfordret og lovede at indtræde.

For saa vidt gik alt glat. Men der var væsentlige Problemer tilbage, først og fremmest Spørgsmaalet om Holstein-Ledreborg og Hørup. Grev *Holstein* havde trukket sig ud af Politik for elleve Aar siden, men hans Navn stod stadig med parlamentarisk Glorie om sig. Man vidste, at han stod Hørup nær, og det var ogsaa antageligt, at han vilde kunne bygge Bro for Samarbejdet med de udtraadte Hartkornsmagnater i Landstinget. Christensen og Alberti stod ret køligt over for hans Indtræden, efter at han saa længe havde været uden for Politik. Imidlertid kom han paa Opfordring til Stede ved et Møde Fredag den 19. Han udtalte straks sin Forundring over, at der ikke var rettet nogen Opfordring til Hørup, men afslog i øvrigt at indtræde, skønt Deuntzer foruden at tilbyde ham Udenrigsministeriet var villig til at vige for ham som Konseilspræsident; han henviste til sit Helbred og sit Ukendskab til Øjeblikkets Politik.

Hvad *Hørup* angaar, havde, som nævnt, Deuntzer ikke rettet nogen egentlig Opfordring til ham om at indtræde, sikkert fordi han ansaa det for givet, at Hørup ikke vilde, og Hørup havde afslaaet at møde til Konference. Men Spørgsmaalet om hans Indtræden blev aktuelt, da Hage Lørdag Morgen kom til Byen. Hage ønskede bestemt, at Hørup skulde indtræde, dels af personlige Grunde, dels fordi han mente, at Ligevægten i Ministeriet krævede det, og han henvendte sig straks til Hørup derom.

Et Hovedmoment i Ministeriets Dannelseshistorie er J. C. Christensens Stilling til Hørups Optagelse. Christensen nærede ingen personlig Uvilje mod den ældre Politiker, hvem han til Tider havde staaet ret nær, om der end var meget væsentlige kulturelle Divergenser mellem den vestjyske Skolelærer og den københavnske Redaktør. Men Christensen var paa en Maade Ministeriets Garant over for Landet, specielt den stærke Bergske Gruppe, og han vidste, at enhver tydelig Overvægt for København vilde blive mødt med Uvilje derude. Han, der i udpræget Grad var Midtens Mand, frygtede Hørups Hensynsløshed, og han mente saa vel som Hage at maatte sikre sin Gruppe en forholdsmæssig Repræsentation i Ministeriet. Medens Alberti hele Tiden synes at have været stemt for Hørups Indtræden, stod Christensen derfor i Begyndelsen mindre velvillig over for den, og han var

her oprindelig nærmest i Samklang med yngre Politikere som Sigurd Berg, der havde arvet sin Faders Blade.

I samme Retning virkede ogsaa Stillingen over for de to *militære Ministerier*. Til Marineministeriet havde man tidlig udset Kontreadmiral *F. H. Jøhnke*, der i mange Aar havde forfægtet Venstres Anskuelser i Befæstningsspørgsmaalet, og han var villig til at indtræde. Derimod voldte Krigsministerposten Vanskeligheder. Fra visse Sider, bl. a. Hørup, ønskedes det, at Christensen skulde overtage det samlede Forsvarsministerium, men han vilde have Kultusministeriet og intet andet. Hans egen Kandidat til Krigsministeriet var Kaptajn *L. C. F. Lütken*, der havde bistaaet ham i flere Aar ved det militære Ordførerskab, og som stod den Bergske Familie nær; men hans Kandidatur strandede væsentlig paa hans lave Charge. At Christensen ogsaa, da han foreslog *Enevold Sørensen* som bergiansk Minister, mente at møde Modstand, gjorde ham yderligere uvillig over for Ønskerne om Hørups Indtræden.

J. C. Christensen.
Fotografi fra 1901. Elfelt fot.

Til at begynde med syntes denne da ogsaa udelukket. Hørup afslog Hages Opfordring til at lade sig foreslaa, og hans Forslag om at optage *Edvard Brandes* som Repræsentant for den københavnske Gruppe strandede paa J. C. Christensens Modstand. Det stod herefter Hage og Brandes klart, at Ligevægten i Ministeriet, som de opfattede den, kun kunde sikres ved, at Hørup i sidste Øjeblik blev saa at sige tvunget ind, og de anvendte al deres Evne paa at bevæge ham til at give efter, hvad da ogsaa omsider lykkedes. Søndag Morgen blev Deuntzer underrettet herom, men i det paafølgende Møde med Christensen og Alberti tog den førstnævnte Reservation over for den ny Situation og krævede et Døgns Udsættelse for at tage Stilling til Ligevægtsproblemet. Hørup paa sin Side følte sig ilde berørt af at være

skubbet frem uden at blive blankt accepteret, og i Søndagens Løb skrev han til Christensen, at han havde ment at lette Ministeriets Dannelse ved at love at indtræde, men da nu det modsatte syntes at være Tilfældet, trak han sig tilbage. Christensen takkede ham i et Par Linier for denne Resignation; det var, hvad han havde ventet af Hørup.

Saaledes var Situationen Søndag Aften — lidet lovende for Enigheden i Partiet. Hørup følte sig ubehændigt behandlet, hans Venner var bitre, og der var Udsigt til, at allerede »Politiken«s Velkomstartikel til Ministeriet vilde bære Præg heraf.

Inden den sidste afgørende Fase skildres, skal *Portefeuillefordelingen* omtales. Deuntzer havde oprindelig ønsket Justitsministeriet; til Udenrigsminister var da udset Holstein-Ledreborg eller en af de to Gesandter Hegermann-Lindencrone og Ahlefeldt-Laurvig. J. C. Christensen vilde være Kultusminister, Alberti havde ønsket Finansministeriet, hvortil Hage dog var selvskreven, og han fik da Indenrigsministeriet, medens Ole Hansen skulde være Landbrugsminister og Enevold Sørensen Trafikminister. Til Krigsministerposten bragte Hage i Samklang med forsvarsvenlige Kredse Oberst *W. H. O. Madsen* i Forslag. Han havde været Lærer paa Officersskolen, var en kundskabsrig Mand, der havde gjort betydningsfulde artilleristiske Opfindelser, og en af de mest »civile« Officerer; han var som de fleste af sin Stand kendt som Tilhænger af Københavns Landbefæstning, men indvilgede i Venstres Krav om, at Sagen skulde hvile, til den paatænkte Forsvarskommission afgav Betænkning. Hans Kandidatur mødte ikke fra nogen Side alvorlig Modstand, og om Udfærdigelse af nogen »Haandfæstning« fra hans Side var der ikke Tale; Forsvarsspørgsmaalet spillede overhovedet ikke nogen afgørende Rolle ved Ministeriets Dannelse.

Da Holstein afslog at indtræde, gled Deuntzer, oprindelig med nogen Betænkelighed, over i Udenrigsministerposten, og Alberti var da den naturligste Justitsminister, medens Enevold Sørensen blev udset til det samlede Indenrigsministerium — omfattende ogsaa Trafikvæsenet. Ministerlisten var da for saa vidt i Orden til Tirsdag Morgen den 23. —, men der var den foregaaende Dag sket Ting, der i sidste Øjeblik medførte en Ændring.

Fra indflydelsesrig Side af den Bergske Gruppe, navnlig Sigurd Berg, der nu nærmede sig den Opfattelse, som hyldedes paa »Politiken« af Mænd som Ove Rode, gjorde der sig Bestræbelser gældende for alligevel at faa Hørup med. Man var ganske vist ikke ublandet tilfreds med Ministeriets Sammensætning og navnlig med Bergianernes Repræsentation, men man indsaa de store Ulemper ved at holde

Hørup udenfor, og man arbejdede paa at overvinde Christensens Betænkeligheder. Nok er det, i det sidste afgørende Møde Tirsdag Morgen rejste Alberti sig og foreslog, at man i Stedet for at overlade Enevold Sørensen hele Indenrigsministeriet skulde dele det og tilbyde Hørup Trafikministeriet. Christensen og de andre sluttede sig hertil, og Listen blev samme Eftermiddag sanktioneret af Kongen, hvorefter Udnævnelsen fulgte Dagen efter, den 24. Juli.

Hermed var det længe ønskede og ventede *Omslag* sket, og Regeringens Førelse lagt i Hænderne paa Mænd, der stemte overens med Folketingets Flertal. Man kunde tvistes om, hvor stor Venstres Sejr var. Det var sikkert overvejende efter Højremænds Raad, at Kongen havde bestemt sig for et Systemskifte, og han havde ikke selv kaldt Venstres Førere, men valgt en halvt upolitisk Mellemmand, der var lidet kendt i Landet. Højres Blade ilede med at forsikre, at der ikke i det skete maatte ses nogen Anerkendelse af Parlamentarismen eller nogen Dom over Forfatningskampen, og adskillige Steder lagde man Skylden for Skiftet hos »de Otte«, der havde skilt sig ud fra Højre.

Inden for Venstre var der heller ikke Tilfredshed. Den Revne, Hørups Udelukkelse havde truet med at fremkalde, var vel helet i Tide, men der var ikke faa Anstødspunkter. Ministeriet selv rummede store Modsætninger, baade saglig-kulturelle som Christensen og Hørup og personlige som Madsen og Jøhnke, der ved deres særegne Temperamenter yderligere uddybede den aargamle Modsætning mellem Hær og Flaade. Albertis Indtræden vakte i det stille hist og her Utryghed. Han sad i en omfattende Sagførerforretning, hans Navn havde været nævnt i Sager, der ikke pyntede paa det, og man talte i Krogene om hans tvivlsomme Økonomi. Imidlertid — hans Stilling som Formand i Den sjællandske Bondestands Sparekasse (fra 1890) og hans parlamentariske Position i Tinget gjorde ham uundværlig; han optraadte under Ministerforhandlingerne efter Ikke-Tilhængeres Dom med stor Takt og Kløgt, og han var i det hele en politisk Kraft, som ikke var til at gaa udenom.

Hos Hørups Venner var han ikke velset; — han havde jo fældet Hørup i Køge 1892. Heller ikke Bergianerne var ham gunstige, og fra denne Side klagedes der i det hele stadig over Tilsidesættelser. Paa den anden Side fandt ikke blot det forhandlende Venstre —, der var holdt ganske uden for Ministeriets Dannelse, — men ogsaa Venstrereformpartiets første Formand, den kloge Høgsbro, at der var for faa af Grundtvigs Venner med i det første Venstreministerium; — der var vel egentlig kun Christensen, som altid havde hævdet sin Uafhængighed af de kirkelige Retninger. Endelig gav »Agrardagbla-

det« Udtryk for Misnøje med »Københavnernes« Styrke i den ny Regering.

Dog, dette var i Øjeblikkets Stemning kun Smaating. Netop Ministeriets Delthed gjorde, at alle Grupper af Venstre havde deres at glædes over. Studentersamfundet og de sjællandske Bønder hyldede Hørup, den sidste store Fører, den radikale Skribent, der nu ved Skæbnens vidunderlige Spil kom i Kongens Raad. Bønderne Landet over saa med Stolthed den første Bonde, den støtte og lune Ole Hansen som Minister. Som Venstres glimrende Taktiker, som Vestjyden med Bergs Traditioner hyldedes Skolelæreren J. C. Christensen. Forsvarsvennerne aandede op, glædede sig baade ved Madsens Person og ved Haabet om en frugtbar Debat under lige Forhold. Mange inden for Højre billigede fuldt ud det skete og ventede Resultater hver for sit saglige Arbejde.

Ole Hansen.
Fotografi fra ca. 1900.

Den, der har oplevet den 24. Juli 1901 som ung, vil mindes den som en mærkelig Gennembruddets Dag, i Slægt vel med den Junidag 1849, da Grundloven blev givet. Folket havde faaet Styret for sig selv. Bonden var efter et halvt Aarhundredes Kamp for Ligeret med de andre naaet op i Slottets Sale. Det luftede, det lyste, det stemte for Brystet som et kommende Vejr. Flagene gik til Tops foran Gaarde og Huse, og mangen Smaamand kunde med ærligere Følelse sige Danmarks Navn.

2. Ministeriet Deuntzer 1901—05.

De Modsætninger inden for Venstre, der allerede havde vist sig ved Ministeriets Dannelse, fik hurtigt Udtryk paa ny. Den første Anstødssten var *Forholdet til Kongen.* Vistnok oprindelig udgaaet fra Hoffet bredte den Tanke sig i ledende Venstrekredse, at Folket burde takke

Kongen, fordi han omsider havde efterkommet dets Ønske om et Ministerium af Folketingets Flertalsparti, og der udgik Opfordring Landet over til at vælge Delegerede til et *Folketog* til Monarken. Den blev efterkommet de allerfleste Steder, men mødte ogsaa en Del Modstand, i Studentersamfundet i København, et moderat Blad som »Sorø Amtstidende« og mellem Venstremænd af den specielt Hørupske Retning — foruden hos Socialdemokraterne.

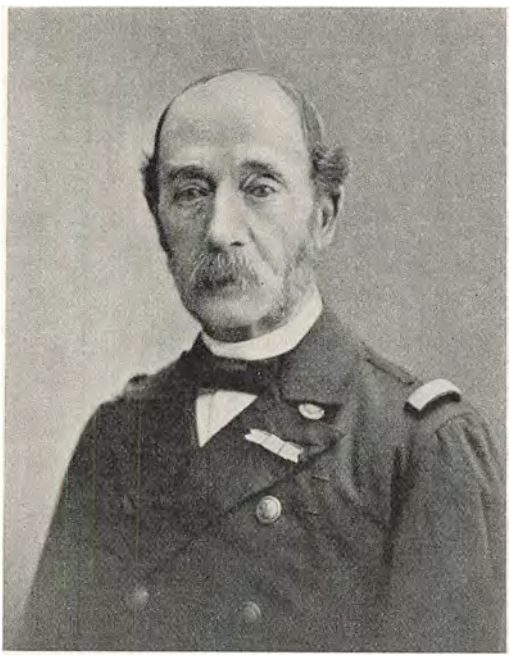

Christian IX.
Fotografi fra 1903. Elfelt fot.

Man gjorde gældende, at der ingen Anledning var til at takke Kongen, fordi han havde opfyldt et forfatningsmæssigt Krav, og saa bort fra den rent personlige Følelse over for den gamle, prøvede Konge og den kloge Hensyntagen, en Hyldest vilde betegne. Toget kom imidlertid i Stand; i et Tal af ca. 15 000 gik Udsendinge fra hele Danmark Søndag den 1. September til Amalienborg og bragte med den jyske Gaardmand *Ole Jensen* som Ordfører Kongen Folkets Tak, fordi han »i et afgørende Øjeblik saa, at en Forandring i Regeringsmaaden var bleven nødvendig og uundgaaelig.« Der var, hed det i Henvendelsen, der ligesom Kongens Svar var sat i Stil af Ministeriets største sproglige Talent, Hørup, nu ikke mere nogen Tvivl i Landet om, at Kongen var hele Folkets, ikke et Partis eller en Klasses Konge. Kongen rettede i sit Svar en Opfordring til Folket om at støtte sine Førere i den ulige vanskeligere Stilling som Regeringens ansvarlige Ledere end som Opposition. Baade Henvendelse og Svar var klogt og taktfuldt afvejede og hverken gav eller forpligtede mere paa nogen af Siderne, end Situationen kunde bære. Indirekte laa der dog vel nok i selve Henvendelsen en Styrkelse af deres Opfattelse, som hævdede,

at man ikke i Systemskiftet maatte se nogen Knæsættelse af Parlamentarismen.

Om Eftermiddagen den 1. September holdtes en Folkefest i Kongens Have med efterfølgende politisk Banket, og det blev den ny Regerings officielle Præsentation for Landet og Partiet. Ved Folkemødet vakte navnlig *Vilhelm Lassens* Tale Opmærksomhed. Lassen var ude i Landet en af Venstres bedste Mænd, Skaber og Redaktør af »Aalborg Amtstidende«. Han var Hørups Elev, men den Surdejg af Hovedstadskultur, der endnu var fælles for Hørup og de Nationalliberale, var hos Lassen ætset bort af en bondefødt Samfølelse med Jordens Dyrkere. Det følte som et alvorligt Memento til den ny Regering, da Lassen manede den til ikke for de 50 opadtil at glemme de 50 000 nedadtil, Gaardmænd og Husmænd. Ved Banketten holdt Konseilspræsidenten en Tale, hvori han fremsatte *Ministeriets Program*. En Del mere almindelige Udtalelser, der nu vilde lyde som Fraser, havde i Øjeblikket større Klang; Regeringen erkendte, at Selvstyre var det nødvendige Maal; den vilde stræbe at bevare Tillidsforholdet til Folket og Rigsdagen og fremme den sociale og politiske Udvikling med Kraft og Fasthed, med Besindighed, men ogsaa uden Frygt. Om de brændende Problemer hed det, at Forsvarsspørgsmaalet maatte undersøges til Bunds, men at de sagkyndige efter Venstres gamle Krav kun maatte være Raadgivere. En enkelt Bevilling var nødvendig straks, til nyt Feltskyts. Den almindelige Valgret — man tænkte herved i første Linie paa den kommunale — var et Hovedpunkt i Programmet. I øvrigt skulde det indviklede Skattelovsspørgsmaal løses, og der skulde gives en Tiendeafløsningslov.

Hermed havde Regeringen fastslaaet Hovedlinierne i sin Politik, og de fandt i det hele Tilslutning hos Venstre. Der var Modstandere af Feltskytset, men man slog sig nogenlunde til Ro med Løftet om den højst fornødne, rolige Overvejelse af det samlede Forsvarsspørgsmaal. Skattesagens Ordning var i udpræget Grad en Arv fra den nærmeste Fortid. Hele Landbruget stod fast paa Kravet om en Reform her, og dens Gennemførelse kunde ikke uden Grund betragtes som en Oprejsning og Belønning for den Gaardmandsstand, der havde baaret Dagens Byrde under tredive Aars Kamp. Noget lignende gjaldt Tienden. Lidt anderledes med Valgretsudvidelsen. En Reform af de kommunale Valglove, der stammede fra Aarhundredets Midte, havde altid staaet paa Venstres Program, og den var i forskellig Skikkelse vedtaget elleve Gange af Folketinget, men den havde utvivlsomme Modstandere i Partiet. »Sorø Amtstidende« havde straks ved Ministeriet Deuntzers Dannelse erklæret, at nu gjaldt det ikke mere Valgret, men bedre Brug af den, vi havde; det blev sagt, at Venstre i Folketinget

kun havde vedtaget Udvidelsen af Husmændenes Valgret, fordi det vidste, Landstinget vilde forkaste den. Paa den anden Side tog *Niels Neergaard,* der efter Bojsens Bortgang var Fører for det forhandlende Venstre, straks aabent Parti for Reformen, og det tør ogsaa siges, at der ikke ude i Landet var nogen virkelig levende Modstand mod den blandt Gaardmændene.

Hvorledes var nu det Materiale i *Rigsdag* og *Partier,* som det ny Ministerium havde at arbejde med? Det havde i Folketinget et overvældende Flertal paa 76 (af 102) i Venstrereformpartiet. Dannet som Modstand mod Forliget 1894 og med praktisk Reformarbejde som Maal var det siden holdt sammen og øget under J. C. Christensens glimrende Førerskab, men det bestod af ret uensartede Bestanddele, og dets Medlemmer var valgt under ret forskellige Konstellationer. Op imod en Trediedel stod baade teoretisk og af praktiske Hensyn Socialdemokratiet nær og var ikke tilbøjelig til at følge den Linie, som Christensen for længst havde antydet: at Venstre og Socialdemokratiet vilde skilles, naar Kampen med Højre var kæmpet ud. Paa denne Fløj stod først og fremmest de københavnske Venstremænd, Herman Trier, Alfred Christensen, Gustav Philipsen og den ny Finansminister Christopher Hage, men ogsaa Mænd som Fogtmann i Holbæk og C. Slengerik i Middelfart. Modsat dem var de fleste Bergianere i Virkeligheden alt andet end venligt sindede mod Socialdemokraterne, og navnlig havde disse en uforsonlig Modstander i Alberti, der havde erklæret det for sin Opgave at slaa Bom for Socialismen. En social Baggrund havde denne Modsætning inden for Venstre i *Husmændenes* Fremvækst. Medens Gaardmændene kæmpede for den politiske Magt, havde en ny Klasse stillet sig ved Siden af dem, og omtrent samtidig med at Gaardmændene gennem Systemskiftet fik en Mand i Regeringen og blev Landets styrende Klasse, begyndte Husmændene at samle de respektive Foreninger til en landsomspændende Organisation, de samvirkende Husmandsforeninger, hvis Maal var først og fremmest at skaffe Husmændene Selvstyre i deres egne økonomiske Forhold og videre ude at rejse Standen til Ligeberettigelse med Gaardmændene. Det var den begavede Agitator *Karl Hansen-Ankerstræde,* der 1902 fik den sjællandske Husmandsorganisation stiftet, og straks efter Systemskiftet var da Husmændene en selvstændig organiseret Klasse, som de politiske Partier bejlede til; Vilh. Lassen har sikkert tænkt ogsaa paa dem med de »50 000 nedadtil«. Længere nede endnu stod *Landarbejderne,* som først i Periodens Løb blev fast organiserede. Der laa et stort Stykke dansk Politik i Kampen om disse Klasser mellem Venstre og Socialdemokratiet, og denne Kamp afsatte Delingslinier ogsaa i Venstre.

»Højre paa Vej til Folketinget« (8 Mand i en Landauer).
»Klods Hans«, September 1901.

Det *moderate* eller forhandlende Venstre havde været helt udelukket fra Regeringsdannelsen. Forholdet mellem det og Venstrereformpartiet var ikke godt, og J. C. Christensen havde kort før Valget 1901 sat Bom for de Moderates Indtræden i Venstrereformpartiet ved at erklære, at dette ikke var noget Hotel. Gruppen, der talte 16 Mand i Folketinget, stillede sig imidlertid i det hele venligt over for Ministeriet, især Føreren Neergaard, der blot beklagede, at Toldloven ikke stod paa Deuntzers Program. Der var i Virkeligheden ikke stor reel Forskel paa de to Gruppers Politik, men Forliget af 1894 laa dem imellem, og moderate Forsøg paa at hævde Forbindelsen mellem Forliget og Systemskiftet blev skarpt afvist fra Regeringspartiet.

Socialdemokraterne talte 14 Mand i Folketinget under Ledelse af K. M. Klausen. De glædede sig med Venstre over Systemskiftet, men de betonede skarpt, at de kun vilde støtte Ministeriet i en efter deres Opfattelse demokratisk Politik, og det var klart, at de hurtigt vilde komme i Opposition. Simpel politisk Taktik krævede det. De havde hidtil overvejende haft deres Tilhæng i Byerne; de nye Erobringer ventede dem i Landkredsene, og enhver Forskydning i Politikken, der lettede dem Vejen til Husmænd og Landarbejdere, maatte være dem kærkommen. Baade inden for Venstre og Socialdemokratiet var der efter Systemskiftet stærke Kræfter, der ønskede Alliancens Ophør, men den havde ogsaa sine varme Tilhængere i begge Lejre.

Højre i Folketinget var reduceret til otte Mand og næsten ude af

Stand til at føre en Politik. Derimod var Partiet ledende i Landstinget, hvor det talte 43 Medlemmer. Men Partiet lammedes her som der af Uenighed. I Folketinget stod *Lars Dinesen* med sine stærke agrarisk-moderate Sympatier flere af de andre meget fjernt, og i Landstinget havde »de Otte«, der paa det Tidspunkt talte ti Medlemmer, skilt sig ud for i December 1902 at danne *det frikonservative Parti*. Der var i Højre nogen Usikkerhed over for den nye Regering. Medens nogle beklagede det skete og bebudede skarp Opposition, var der i andre Dele af Partiet en vis Tilbøjelighed til at stille sig afventende og forhandlingsvilligt. Man ventede sig navnlig en heldig Vending i Forsvarssagen, og man mente i Modstanden mod den almindelige Valgret at have et politisk Moment, der kunde splitte Landbovenstre. Disse Strømninger blev i de følgende Aar stærkere og stærkere inden for Højre. Paa den anden Side var der Partimedlemmer, som Kaptajn Madsen Halsted, der kunde tænke sig at gaa til udvidet kommunal, men ikke politisk Valgret. I Landstinget var *Estrup* og Grev *Mogens Frijs* Midtpunkterne. Estrup ansaa Venstreministeriet for en Daarskab og en Fejl, der forspildte Frugterne fra 1894, og han samlede 34 Mand om sig. Grev Frijs var den eneste Politiker blandt »de Otte«, en Mand af usædvanlig social Position, og personlig Overlegenhed. Han besad meget af sin Faders Storsyn, var i Taktikken smidigere, men lige saa lidt tilbøjelig som han til at stige ned paa Vælgermødets Arena. Oktoberforeningens-Traditioner, Paavirkninger fra engelsk Torypolitik og den moderne Aristokrats usnobbede Syn paa Rang- og Klasseforskelle havde modnet hans politiske Tanke: en borgerlig Politik, der fulgte Venstre langt, saa langt de konservative Interesser blot nogenlunde kunde taale det, alt for at rejse en uoverstigelig Mur mod Socialdemokratiet, der for ham stod som en lige saa ødelæggende Fare, som hans Fader havde set i Demokratiet. I Kampen for denne Politik rakte Grev Frijs sin Haand langt ud mod Venstres Rege-

M. C. Krag-Juel-Vind-Frijs.
Fotografi fra ca. 1900.

ringer, og han blev ved sin Magt og sin Person et Midtpunkt blandt Godsejerne, en værdig sidste Repræsentant for en døende Klasse. Naar hverken han eller hans Fader fik Held til at vende Udviklingen i den borgerlig-konservative Retning, de vilde, laa Aarsagen ikke mindst i deres Mangel paa Agitatorviljen og -evnen og Interessen for Politikkens Detailler.

Ministeriet Deuntzer stod med et stærkt *Flertal* i Folketinget, et *Mindretal* i Landstinget, der kun ved Samarbejde med »de Otte« inden for en rimelig Tidsfrist kunde blive Flertal. Ganske vist hævdede store Dele af Venstre, at Landstinget kunde tvinges ved en Opløsning, der ogsaa ramte de kongevalgte, men denne Grundlovsfortolkning, som støttedes officielt 1902 af Justitsminister Alberti, havde næppe mange overbeviste Tilhængere i ansvarlige Kredse, og det maatte i hvert Fald bestemt antages, at Kongen vilde nægte sin Tilslutning. Saare vanskelig var da Ministeriets Stilling. Ved at sætte Venstres hele Program paa Dagsordenen med Krav om hurtig Gennemførelse vilde det støde paa Landstingets Modstand og intet kunne udrette. Ved at række Haanden til Samarbejde med de Frikonservative indvarslede det en Politik, der truede Forbindelsen med »de 50 000 nedadtil«. Endelig var Venstrereformpartiet, som sagt, ikke nogen fast Helhed; de senere Aars svækkede Højrestyre havde utvivlsomt lokket Elementer ind i det, som ikke vilde følge Trop til en radikal Politik, og modsat var der Kræfter, som drog stærkt over mod en saadan.

Inden for Ministeriet havde disse Kræfter efter *Hørups Død* Februar 1902 ingen egentlig Repræsentant. Hage stod dem nærmest, men var aldrig nogen fuldblods radikal og indtog i Ministeriet en forsigtig og reserveret Holdning, optaget af et stort sagligt Arbejde. Alberti stod de Frikonservative nærmest i sin skarpe Modsætning til Socialdemokratiet. Deuntzer var ingen overlegen Leder, kun en elskværdig og ganske smidig Mægler. Den egentlige politiske Kraft var *J. C. Christensen.* Han havde begyndt sin Bane i Forbløffelse over Venstreførernes Uenighed, han havde set sit Maal i at skabe den Enighed, der kunde føre til Sejr, og som passede ham med hans typisk borgerlige Samfundsfølelse bedst. I Valget mellem den Politik, der hurtigt satte Sagen paa Spidsen, og den, der Fod for Fod regnede med det gennemførlige, maatte Christensen før eller senere bestemme sig for den sidste. Men i dette Tilfælde var Forliget den eneste fremkommelige Vej, og det blev de Frikonservative, det først og fremmest skulde sluttes med, især efter at Landstingsvalgene i 1902 havde givet denne Gruppe i Forening med Venstregrupperne Flertallet i Landstinget. Spørgsmaalet blev da, hvor langt og hvor længe hele Venstre

vilde følge paa denne af Forholdene naturligt anviste Vej, og hvor stor Forhandlingsvillighed Ministeriet kunde regne paa hos de Frikonservative, hvis Fører, Grev Frijs, kort og klart saa Ministeriets Opgave i at udsone Spliden imellem de konservative Elementer her i Landet.

Paa et enkelt isoleret Punkt lykkedes det ikke at tilvejebringe Enighed, *det vestindiske Øsalg.* De nærmere Omstændigheder herved behandles senere. Sagens politiske Betydning laa deri, at den samlede Venstre og Socialdemokraterne mod Højre, og at Landstingets endelige Forkastelse af Salget rejste det stadig levende Krav om en Opløsning af Tinget indbefattet de kongevalgte, uden at Regeringen her eller senere tog noget Hensyn dertil.

I den indre Politik var dette imidlertid kun en Episode. Af langt større Rækkevidde var *Skattereformen.* De Skattelove, som Finansminister Hage forelagde i November 1901, byggede videre paa de svage Begyndelser til Enighed, der var naaet under de tidligere Forhandlinger. Man greb Landstingets Offer af de gamle Statsskatter paa faste Ejendomme til Fordel for en *Ejendomsskyld,* medens man for Formue- og Indkomstskattens Vedkommende fulgte Folketinget. Der var i det sidstnævnte Lovforslag kun faa Afvigelser fra Skattekommissionens Forslag; dog var Bestemmelsen om Bidrag til Kommunerne faldet bort. Det samlede Udbytte af Formue- og Indkomstskatten var anslaaet til ca. 8,3 Mill. Forslaget om Ejendomsskyld og Afskrivning af de gamle Grundskatter var som Helhed det samme som det 1901 af Landstinget vedtagne, dog med ret betydelige Ændringer i Enkeltheder: Skylden var kun $^3/_4$ p. m. mod $1^1/_5$; der var fastsat en Overgangstid paa 30 Aar, der var Fradrag for mindre Ejendomme o. s. v. Udbyttet var anslaaet til 3,1 Mill. Forslaget om den kommunale Beskatning, der forelagdes af Alberti som fungerende Indenrigsminister, var det samme som Skattekommissionens, det direkte Tilskud til Kommunerne var $2^1/_2$ Mill. Den samlede Merindtægt var anslaaet til 831 000, og det hele økonomiske Resultat blev da en Mindreindtægt paa 1,7 Mill. I Februar 1902 forelagdes i Landstinget en Lov om Afløsning af *Tienden,* hvorefter Tiendeejerne skulde have 25 Gange et Aars Tiende, beregnet efter en Gennemsnitskapitelstakst; heraf skulde Yderne betale 18 Gange, Staten 7.

Skatte- og Tiendeforslagene maatte ifølge hele deres Historie og Karakter opfattes som en rimelig Oprejsning til Landbruget, og Regeringen tænkte inden for dette naturlig nærmest paa Gaardejerne. Af Venstre blev Lovkomplekset da ogsaa som Helhed modtaget med Tilfredshed, men ikke uden Forbehold. De københavnske Folketingsmænd gik stærkt imod den ny, for Byerne efter Sagens Natur mindre gun-

stige, Fordeling af Byrderne, og baade i Dele af Venstre og især i Socialdemokratiet var der Vrede over de saakaldte Spændetrøjeparagraffer, nogle Bestemmelser om kvalificeret Majoritet ved Forhøjelse af Skatteprocenten og Optagelse af Laan, der antoges at være indsat som Ventil efter en kommende Udvidelse af den kommunale Valgret.

Ogsaa mod det samlede Resultat af Skattelovene rejstes der heftig Kritik, idet Modstanderne hævdede, at Lettelserne for Hartkornet overvejende vilde komme det større Landbrug til gode. I Folketinget naaedes med noget Besvær Enighed i Venstre, saaledes at Spændetrøjeparagrafferne mildnedes til et Krav paa Vedtagelse i to paa hinanden følgende Møder; derimod lykkedes det endnu 1902 ikke at føre Lovene gennem Landstinget. Næste Samling forelagdes de i dette Ting, og det kom til et Forlig mellem Venstres Fører her *N. P. Madsen-Mygdal* og den frikonservative *Chr. Rottbøll.* Inden det var vedtaget, fik imidlertid Finansministeren Betænkeligheder dels ved at berøve Staten saa stor en Sum (med Tabet ved Tiendeafløsningen 3,3 Mill.), dels ved at lægge saa stor en Del af Skattebyrden over paa Byerne, og han forsøgte, støttet af det øvrige Ministerium, at gennemføre et helt nyt Forslag, der bl. a. bibeholdt det gamle Hartkornsgrundlag, men Forslaget forkastedes af Venstre, og det samlede Kompleks gennemførtes i Forening med de Frikonservative i en for Staten noget gunstigere Skikkelse end foreslaaet, men i Hovedsagen efter det Madsen-Rottbøllske Forlig. Højre fastholdt sin Modstand, især mod Formue- og Indkomstskatten, men nøjedes i Landstinget med at svare: Stemmer ikke.

Skattereformen var saaledes *gennemført* Foraaret 1903 og betegnedes af Venstres Ordfører som det første virkelige Resultat af Systemskiftet. At Reformen havde Mangler baade i sit Anlæg og i sine Følger, var dog ret klart. Progressionen var næppe anvendt stærkt nok paa Indkomstskatten, Ejendomsskylden ramte de smaa Landbrug ofte mere end de store, og navnlig viste den ny kommunale Skattelov sig i Udførelsen vilkaarlig og flertydig og krævede et betydeligt Apparat, der virkede irriterende. Den længe ventede og nødvendige Reform af de direkte Skattelove blev da i Aarene efter 1903 et af de Momenter, der virkede splittende paa Venstrereformpartiet.

Endnu ved *Folketingsvalget Juni 1903* stod imidlertid Partiet samlet og gik ud af Kampen nogenlunde usvækket, med et Tab af to Mandater (74 og 76). Men der var sket en betydningsfuld Forskydning. Forholdet mellem Socialdemokraterne og de københavnske Venstrerepræsentanter var blevet mere og mere vanskeligt, og Skattelovenes agrariske Tilsnit slog Hovedet paa Sømmet. Allerede Borgmestervalget i København Marts 1903, da en Socialdemokrat første

»Jensen er valgt!«
Karikatur af Borgbjerg i Blæksprutten, 1903.

Gang indtraadte i Magistraten, slog en Revne i Alliancen, og ved den socialdemokratiske Kongres i Maj vedtoges det at opstille egne Kandidater i nogle af de københavnske Kredse. Under disse Omstændigheder faldt de liberale Repræsentanter Hage, Alfr. Benzon, Johan Ottosen, Gustav Philipsen og Oscar Hansen, og disse Tab modnede hurtig de Overvejelser inden for det københavnske Venstre, der gik i Retning af en Særpolitik.

Hertil virkede nu ogsaa adskillige andre Momenter. Justitsminister Alberti, der utvivlsomt var en af Regeringens stærkeste og bedst begavede Mænd, og hvis Politik mest direkte sigtede paa et bredt borgerligt Midterparti, forelagde i November 1903 et Lovforslag, der indførte *Pryglestraf* for Personer af Mandkøn mellem 15—55 Aar for Voldtægt, grov legemlig Vold og Uterlighed over for Smaapiger. Der var i Ministeriet ikke fuld Enighed om Loven; Deuntzer var som de fleste moderne Jurister imod Pryglestraf, og Hage ansaas ligeledes, næppe med fuld Ret, for Modstander af den. Albertis Motiv til Fremsættelsen var de overhaandtagende Voldsforbrydelser, men sandsynligvis har ogsaa Ønsket om at skaffe sig Venner i visse politiske og uden-politiske Kredse gjort sig gældende. Inden for Regeringspartiet var der stærke Modsætninger, og navnlig den radikale Fløj var principiel Fjende af al Pryglestraf; lignende indre Forskelligheder fandtes i de andre Partier. Hele Spørgsmaalet blev gennem en voldsom Debat og Agitation løftet op i en politisk Sfære,

hvor det oprindelig slet ikke hørte hjemme. Det nedsatte Folketingsudvalg afgav ingen Betænkning, men Flertallet under Ledelse af Venstremanden *P. Sveistrup* fremsatte i Marts 1904 et selvstændigt Forslag, som Alberti gik ind paa, og hvorved Indførelsen af Pryglestraf kædedes sammen med en Del humane Reformer af Straffeloven, saaledes Afskaffelse af al legemlig Straf for mindreaarige, Indførelse af betingede Straffedomme, Afholdstilhold, Internering o. s. v. Dette Forslag, der for Pryglebestemmelsens Vedkommende mødte voksende Modstand ogsaa hos Dele af Venstrereformpartiet og de Moderate, vedtoges af Folketinget (for Pryglebestemmelsens Vedkommende med fire Stemmers Majoritet) og gik til Landstinget, hvor de konservative Partiers Flertal stillede sig velvilligt. Imidlertid havde Deuntzer straks søgt at lægge Sten i Vejen for Loven, og da Behandlingen i Landstinget trak ud, satte han igennem, at Rigsdagen hjemsendtes den 23. April. Dette opfattedes almindelig, ogsaa i Højre, som et Nederlag for en mere moderat og forligsvillig Side i Ministeriet, skønt Nederlaget i Virkeligheden kun ramte Alberti og kun midlertidig. Der lød i Sommeren 1904 mange Røster, ogsaa i Venstre, om, at Prygleloven ikke vilde blive forelagt paa ny, men det viste sig urigtigt. Den blev fremsat i Landstinget Oktober 1904, væsentlig i Sveistrups Skikkelse, og vedtoges under Ministeriet Christensen. Den skulde efter Bestemmelsen revideres efter seks Aars Forløb, og ved denne Revision 1911 udgik den legemlige Straf igen af Loven, medens de humane Reformer bibeholdtes.

Vilh. Lassen kaldte 1904 Pryglelovforslaget en Episode skrevet i Sand. Ganske bortset fra, at Pryglene, som vi har set, alligevel blev til Lov, fik imidlertid hele Affæren varig Betydning ved at skærpe Modsætningen mellem Alberti og Venstres radikale Fløj, mellem ham og Deuntzer. Den gav derved sit Bidrag til den Uro i Venstre, som fra Sommeren 1903 var et staaende Emne i Debatten. Inden vi behandler den og de Spørgsmaal, der særlig bestemte den, bør Regeringens Stilling til Mærkesagen, *den kommunale Valgret,* skildres. Deuntzers Løfte i Kongens Have om Gennemførelse af almindelig Valgret opfattedes sædvanligt som sigtende paa Afskaffelse af den privilegerede Valgret til Sogne-, By- og Amtsraad, og det var straks blevet grebet af største Delen af Venstre med Begejstring, om der end, som før nævnt, ogsaa rejste sig Røster derimod. Fra Socialdemokraterne og Venstres radikale Fløj krævede man utaalmodig Lovforslaget fremsat, men Regeringen fandt det naturligt at vente til efter Skattelovenes Vedtagelse. I November 1903 forelagde Enevold Sørensen et Forslag om kommunal Valgret, der væsentlig byggede paa to, der var

vedtaget af Folketinget 1901. Herved bortfaldt for Kommunalraadsvalgene Delingen i to Vælgerklasser uden for København og Skattecensus i Hovedstaden, Kvinder fik lige Valgret og Valgbarhed med Mænd, og Valgretsalderen sattes til 25 Aar. Amtsraadene skulde vælges af Valgmænd, to for hver Kommune, valgte af og blandt Sogneraadene.

Anders Nielsen.
Fotografi fra 1890erne.

Om dette Forslag samledes Venstrereformpartiet og førte det videre i demokratisk Retning ved et Ændringsforslag, der ogsaa gav Tyende og gifte, ikke skatteydende Kvinder Valgret. Den jyske Husmand *Anders Nielsen*, en frisk og robust Begavelse inden for Venstre, der skulde komme til at bære en væsentlig Del af Partiets Agitation, gav Udtryk for dettes Stilling i Valgretsspørgsmaalet ved paa Møder at proklamere, at Skellet skulde slettes, ikke flyttes, idet han hermed tænkte paa Skellet mellem almindelige og privilegerede Vælgere til de kommunale Raad. Socialdemokraterne var i Princippet fødte Tilhængere af Regeringens Forslag; inden for det forhandlende Venstre var der visse Tvivl, og Højre betegnede det som Udslag af Doktrinarisme. I Landstinget gav de Frikonservatives Fører Grev Frijs i en interessant Tale Svar paa Anders Nielsens Ord om at slette Skellet. Vi havde, sagde han, i Danmark altid været for raske til at slette Skel, baade i 1660 og 1849, og vi havde maattet tage Følgerne deraf; det burde ikke gentages. I Traad med sin hele politiske og sociale Opfattelse advarede han mod pludselige Omvæltninger og manede Regeringen til ikke at opstille et Enten-Eller, som vilde virke forstyrrende paa det gode Forhold, der under den var bragt i Stand mellem de to Ting. Landstinget naaede ikke at afgive Betænkning over Forslaget, og efter at dette i Sommerens Løb var blevet løftet endnu højere som Venstres Mærkesag, forelagdes det paa ny i Landstinget i Oktober 1904, samtidig med at Deuntzer i Folketinget kraftigt understregede dets Betydning. Grev Frijs fastholdt Tvedelingen som Princip, men erklærede sig villig til Indrømmelser; skulde disse ikke føre til Resultat, burde Spørgsmaalet forelægges Folketingsvælgerne bl. a. for at give Gaardmandsstanden Lejlighed til at afgøre, om den virkelig var

villig til at frafalde sin hidtil hafte Ret. Ved Ministeriet Deuntzers Fald havde Landstingsudvalget endnu ikke afgivet Betænkning.

Til Ministeriet Deuntzers saglige Historie hører endnu en Række fuldførte eller ikke-fuldførte Lovgivningsarbejder. Som det kunde ventes, var den rigeste Høst her J. C. Christensens. Han forelagde straks i Oktober 1901 fire *kirkelige Lovforslag,* hvoraf det vigtigste indførte staaende Menighedsraad, og som i det hele betegnede en maadeholden Opfyldelse af de grundtvigske Frihedskrav. De mødte Modstand dels hos mere uforsonlige Grundtvigianere, dels i højkirkelige Kredse, der vilde en Kirkeforfatning, og de gennemførtes først 1903, efter at Forlig var opnaaet mellem Ministeren og Landstinget om Nedsættelsen af et kirkeligt Udvalg. Hermed var et Spørgsmaal, der i lange Tider havde optaget Folketinget, bragt til foreløbig Løsning, og Menighederne havde gjort det første Skridt i Retning af at faa Del i Præstevalget. Et andet meget betydningsfuldt Resultat var Loven om en *højere Almenskole* 1903, hvorved der efter Forhandling med en Række moderne Skolemænd, navnlig Prof. M. C. Gertz, blev gjort et væsentligt Skridt hen imod Enhedsskolen.

Ufuldendt blev derimod Arbejdet paa en *Retsreform,* der ogsaa var en Arv fra ældre Tider. Alberti forelagde i Oktober 1901 det af en Proceskommission udarbejdede Udkast hertil, og en herover bygget Lov om Rettens Pleje vedtoges med adskillige Ændringer af Folketinget i December 1902, laa derpaa i Landstinget til December 1903, da den en Del forandret gik tilbage til Folketinget, kom i Fællesudvalg, men blev ikke gennemført. Det var bl. a. Valget af *Nævninger,* der var Tingene imellem, idet Folketinget vilde lægge det i Kommunalbestyrelsens Haand. Forslaget blev paa ny forelagt i Folketinget i Oktober 1904 og laa ved Ministeriet Deuntzers Fald i Landstinget.

En social Reform af Betydning var Lov om Tilvejebringelse af *Jordlodder for Landarbejdere* af 1904, en Revision af Loven af 1899. At denne havde virket heldigt, anerkendtes fra alle Sider, og den ny Lov, som Landbrugsminister Ole Hansen gennemførte, var utvivlsomt i det hele at anse for en Forbedring, om den end ikke gik saa vidt, som Socialdemokraterne og Dele af Venstre krævede. Nogen Misfornøjelse hos Lovens Brugere skabtes dog bl. a. ved Bestemmelsen om, at Landarbejderen selv skulde være Ejer af en Tiendedel af de Midler, der var nødvendige til Overtagelsen, og Agitationen udnyttede ogsaa dette Moment imod Regeringen.

Den Modsætning, der fra Begyndelsen havde raadet inden for Venstrereformpartiet og Ministeriet, tilspidsede sig i Løbet af Aarene 1903—04 til en Krise, der endte med Ministeriets Afgang og Partiets

Sprængning. Det er sagt, at der fra først af var en radikal Fløj inden for Venstre, som dels ansaa Opretholdelsen af Alliancen med Socialdemokratiet for en politisk Nødvendighed, dels ønskede Venstres Program rejst og gennemført med eller mod Landstinget. Et af de Programpunkter, denne Fløj med størst Energi forfægtede, var *Forsvarsudgifternes Nedsættelse.* Mænd som Slengerik og Fogtmann fastholdt uforsonligt og med Støtte i utallige Citater baade af Hørup og J. C. Christensen, at Københavns Befæstning maatte sløjfes og de samlede Militærudgifter bringes ned. Hele Spørgsmaalet skulde forløbig hvile, idet der Marts 1902 nedsattes en *Forsvarskommission,* der skulde gøre samlet Forslag om Forsvarets Ordning. Fogtmann o. a. vilde, at Kommissionen skulde bindes til Nedgang i Udgifterne, hvorimod en anden Radikal som Philipsen hævdede, at *alle* Muligheder, ogsaa Fæstningen, burde overvejes. Det sidste Standpunkt blev det gældende, idet der ingen Begrænsning sattes for Kommissionens Arbejde. Venstre valgte ret radikalt, baade Fogtmann og Slengerik blev Medlemmer.

Forsvarsdiskussionen standsede ikke med Kommissionens Nedsættelse, og det blev efterhaanden klart, at der her raadede en ret skarp Modsætning mellem den radikale Fløj af Partiet og Ministrene. Marineminister Jøhnke betonede kort efter Kommissionens Nedsættelse, at det var en fuldkommen Misforstaaelse, naar man heri saa en tilsigtet Opgivelse af Forsvaret, og hvad Krigsminister Madsen angik, blev det mere og mere tydeligt, hvad man i øvrigt allerede vidste ved Ministeriets Dannelse, at han ønskede Fæstningen bevaret. Krigsminister Madsen var en højt begavet Mand, et matematisk Hoved, der navnlig skriftligt havde ypperlige Fremstillingsevner. Han har sikkert fra Begyndelsen maalbevidst arbejdet for et paa Fæstningen baseret stærkt Forsvar, samtidig med at han vilde strække sig vidt i Demokratisering og Civilisering af Hærens Form og Aand. Han var ikke Politiker, og i sin Benyttelse af de Midler, der stod til hans Raadighed, stødte han oftere og oftere an mod parlamentarisk Sædvane og gjorde efterhaanden sin Stilling til Partiet meget vanskelig. Som hele Forholdet laa, kom der en vis Halvhed i hans Optræden. Juli 1902 ophævede han Fæstningsartillerikommandoen og den øvrige Fæstningsorganisation, men de samtidig udstedte Instrukser til de militære Myndigheder var anlagt paa at forberede et Forsvar af Fæstningen, hvad i sig selv var fuldt berettiget, men vakte Misnøje hos de Radikale. Adskillig større Opsigt vakte *Krudttaarnsaffæren* 1903. For at faa de eksplosionsfarlige Krudtmagasiner bort fra Hovedstaden havde Finansudvalget indvilget i, at de flyttedes ud paa Vestfronten, idet man ikke heri saa noget Brud paa Venstres Praksis, at Fæstningen ikke maatte udbygges, saa længe Forsvarskommissionen

sad. I Oktober 1903 blev det imidlertid offentlig kendt, at de nye Magasiner paa Vestfronten var opført som bombesikre Kassematter til i Krigstilfælde at tjene til Opholdsrum for Soldaterne, og denne i sig selv ret uskyldige Foranstaltning var utvivlsomt i Strid med Partiets Forudsætninger og vakte megen Uvilje mod Krigsministeren. »Vi er snydt og narret,« erklærede Jens Busk.

Krigsminister W. H. O. Madsen. Fotografi fra ca. 1900.

Viste allerede denne Begivenhed, at Krigsministeren ikke ret forstod at passe sit maalbevidste Arbejde for Fæstningen ind i parlamentariske Rammer, saa kom han næste Aar i endnu skarpere Konflikter med Folketinget. I Februar 1904 udbrød den russisk-japanske Krig, og Krigsministeren fik i den Anledning Finansudvalgets Bemyndigelse til at foretage visse Arbejder ved Søbefæstningen. Uden at give Rigsdagen Meddelelse derom indkaldte Madsen derefter 1560 Mand til Søforterne og lod opføre nogle *Skanser paa Saltholm;* Udgifterne, bortset fra Indkaldelsen, var ca. 177 000 Kr., men det var mere Regeringens tilsyneladende Selvraadighed og den Udbygning af Befæstningen, man saa i Saltholm-Skanserne, der vakte Uvilje. En socialdemokratisk Forespørgsel i Folketinget fremkaldte en Tillidsdagsorden, som flere radikale Medlemmer af Venstre dog kun med Uvilje stemte for. »Venstres Folkeblad« i Ringsted, der under N. Bransagers Redaktion var et af de ledende Organer for »Uroen«, skrev: »Madsen burde gaa. Han er alle Betænkeligheders Genstand. ... En stor Del af Befolkningen regner ikke Krigsministeren med til Regeringen.«

Det var nu ikke helt korrekt, at Madsen var alle Betænkeligheders Genstand. »Uroen« i Venstre havde flere Rødder end den militære. Først af alt var der i Vendsyssel en separatistisk Bevægelse af en ganske egen Art, som paa et hængende Haar havde hindret Vilh. Lassens Valg til Folketinget 1901. Den bundede delvis i rent personlige Modsætninger inden for Landsdelen, Pressespørgsmaal, speci-

fik Bondepolitik m. v., men den var ogsaa farvet af den radikale Retning inden for Partiet. Stærkere endnu gjaldt dette Dele af Midtsjælland omkring Ringsted og Holbæk, hvor Vælgerne drev enkelte Repræsentanter frem i radikal Retning. Skattelovene, Alliancen med de Frikonservative, Valgreformens Forsinkelse, Husmandsspørgsmaalets Rejsning — alt dette virkede Haand i Haand med Militærspørgsmaalet. Men den bevægende Kraft kom fra København efter Valget 1903. Kort efter dette proklamerede den unge Hørupske Politiker, Dr. *Peter Munch,* i sit Tidsskrift »Det nye Aarhundrede«, at Venstre maatte blive socialradikalt; det maatte undgaa Faren for at blive et Klasseparti for Landbruget, tage bestemt Stilling mod Fæstningen og vende sig til socialt Reformarbejde. Samme Efteraar skete der en Sprængning inden for den liberale Vælgerforening i København, og en Del Mænd, der sluttede sig nært til Regeringens Politik, dannede en ny Forening. Samtidig blev Kimen til det radikale Parti lagt. Den 18. September 1903 mødtes Toldinspektør *Ivar Berendsen,* Dr. phil. *Aage Friis,* Dr. phil. *Eduard Larsen,* Dr. phil. *P. Munch* og Redaktionssekretær ved »Politiken« *Ove Rode,* Orla Lehmanns Dattersøn, til en Samtale om den politiske Situation, hvoraf fremgik Dannelsen af en privat Diskussionsklub, den senere »Radikale Klub«. Paa en Række Møder i denne drøftede man de foreliggende politiske Spørgsmaal, nedsatte forskellige Udvalg og bestemte bl. a. at søge Forbindelse med Meningsfæller uden for København. I Løbet af et Aars Tid uddeltes 55 000 Pjecer. Foreløbig indtraadte kun enkelte Mænd fra Landet, bl. a. Købmand Anders Larsen i Holbæk, men da Modsætningerne inden for Venstrereformpartiet i Efteraaret 1904 undergik en ny Skærpelse, holdtes der i November et Møde med Delegerede fra Dele af Sjælland, hvor man enedes om at paabegynde et organiseret Arbejde til Samling af radikale Venstremænd; et nyt Møde med Mænd fra andre Landsdele skulde holdes først i 1905. Der var saaledes i Slutningen af 1904 skabt Rammer for en Partiorganisation; de var skabt af Mænd uden for Rigsdagen, men ved Ministeriets Fald og Venstres Sprængning blev de den naturlige Grundvold for et nyt parlamentarisk Parti.

Ministeriet Deuntzer faldt paa det militærpolitiske Spørgsmaal og egen indre Uenighed. Om den sidste gik der ganske overdrevne Rygter; det var bl. a. uden Hold i Virkeligheden, naar Alberti senere talte om 27 Kriser. Men der bestod navnlig mellem de to militære Ministre en Modsætning, som ikke lod sig læge, og som ved sine Virkninger ned i de to Etater truede med at blive skæbnesvanger for Forsvaret. Dette Forhold blev afgørende, da det i November 1904 kom til en sidste Konflikt mellem Krigsministeren og Folketinget.

Det viste sig, at General Madsen i Sommerens Løb havde overskredet sin Bevilling til Arbejderne paa Saltholmen stærkt, og at der var opført en formelig Kaserne for Mandskabet. Finansudvalget udtalte sin skarpe Misbilligelse heraf, og de ministerielle Medlemmer fralagde Venstre Ansvaret; mange mente, at Krigsministeren burde gaa af, men dette blev ikke fremsat som noget Krav, fordi man i Regeringen over for Partiet stillede i Udsigt, at det vilde ske. Da det nu midt i December blev klart, at General Madsen maatte gaa af, stillede han som Betingelse herfor, at Marineminister Jøhnke samtidig burde fratræde, og han fandt i dette Krav Støtte hos den Christensen—Albertiske Fløj i Ministeriet. J. C. Christensen var utvivlsomt overbevist om Nødvendigheden af Madsens Afgang, og skønt der ikke forelaa nogen parlamentarisk Grund til, at Jøhnke skulde følge ham, var der dog Forhold nok, der kunde tale derfor. Marineministeren var ikke tilbøjelig til at efterkomme Ønsket, og han støttedes heri af den utilfredse Fløj i Venstre, især i København. Deuntzer indtog under hele Krisen en vaklende Holdning og søgte at holde Ministeriet sammen eller eventuelt danne et nyt, men hans Stilling som Ikke-Politiker og hans Forbindelse med den københavnske Fløj gjorde ham Arbejdet vanskeligt, og 5. Januar indgav J. C. Christensen, Alberti, Enevold Sørensen og Ole Hansen deres *Afskedsbegæring* for derved at fremtvinge en samtidig Nybesættelse af begge de militære Ministerier.

Utvivlsomt har J. C. Christensen, der i Forening med Alberti var Sjælen i Flertallet, ogsaa tilsigtet en almindelig Klaring af Situationen. Forholdet inden for Venstre var blevet saa usikkert, at en Fortsættelse helt under de gamle Former var vanskelig. Christensens Syn paa Militærspørgsmaalet var, som det fremgik af flere af hans Taler, undergaaet en Forandring, der dog ingenlunde manglede Forvarsler i tidligere Udtalelser af ham, idet han ikke mere mente at kunne forene et forsvarligt Forsvar med en Nedsættelse af Militærudgifterne. Det laa under disse Forhold nær, at han selv overtog Ansvaret for den kommende Militærpolitik, hvorved Ønsket om en civil Fællesminister jo ogsaa skete Fyldest til Gavn for Enheden i Ledelsen.

Det viste sig i et Partimøde i Venstre, at Deuntzer ikke vilde kunne samle Støtte som Konseilspræsident i et nyt Ministerium, og han foreslog da Kongen *J. C. Christensen,* som rimeligt var. Imidlertid rejstes der fra 21 Medlemmer af Partiet et Krav om, at alle Partiets Grupper skulde repræsenteres i den ny Regering ligesom i Ministeriet Deuntzer, hvilket Forslag dog Partibestyrelsen afslog at forelægge Partiet, hvorefter de 21 frafaldt det. I et Partimøde den 12. Januar fremlagde Christensen sit Program og krævede Tilslutning; han udtalte aabent, at han ikke ventede nogen Nedgang i Militærudgifterne,

»Den civile Forsvarsminister. — Krigsministeren inspicerer«.
Karikatur af J. C. Christensen i »Klods Hans«, 29. Jan. 1905.

og krævede i øvrigt en Ordning, hvorefter han inden for de militære Budgetter ved en Anmærkning kunde bruge det paa en Konto besparede paa en anden Konto. Partiets Formand Anders Nielsen krævede Tilslutning til dette Program — de, der ikke stemte ja, maatte udtræde af Partiet. Det var øjensynlig nu — parlamentarisk set korrekt — Parolen, at Partiet skulde svejses fast sammen som Basis for Regeringen.

Partiet godkendte Programmet med 62 Stemmer mod 8, der sagde: Stemmer ikke; blandt dem var Alfred Christensen, Fogtmann, Krabbe, Slengerik og C. Th. Zahle. De hævdede, at det var dem, der stod paa Venstres gamle Program, og de krævede en formelig Udelukkelse af

Partiet. Først efter at det ny Ministerium var dannet den 14. Januar, fulgte denne Udelukkelse. Den vedtoges i et Partimøde den 26. Januar med 49 Stemmer mod 20. Herved udelukkedes foruden de fem ovennævnte yderligere K. Kristiansen, Kr. Pedersen, L. Pedersen og Holger Rørdam, medens Herman Trier, Folketingets Formand, Poul Christensen, J. Jensen-Onsted og H. A. Doose sluttede sig til de otte og udmeldte sig af Partiet. Endnu samme Dag konstituerede den ny Gruppe sig under Navn af *Folketingets Venstre* og udsendte et Program; samtidig traadte den i Forbindelse med den tidligere omtalte radikale Bevægelse i København, der havde Rammerne til en Partiorganisation i Orden.

Vilhelm Lassen.
Fotografi fra 1905. Elfelt fot.

Ministeriet J. C. Christensen var dannet 14. Januar. Foruden Christensen som Konseilspræsident og Forsvarsminister indtraadte af de tidligere Ministre Alberti som Justitsminister, Ole Hansen som Landbrugsminister og Enevold Sørensen som Kultusminister. Af nye Mænd indtraadte *Vilh. Lassen* som Finansminister, Højesteretssagfører *Svend Høgsbro,* Søn af Sofus Høgsbro, som Trafikminister, *Sigurd Berg* som Indenrigsminister og Greve *F. C. Raben-Levetzau* som Udenrigsminister. Størst Overraskelse vakte den sidste Udnævnelse; Grev Raben var hverken Politiker eller Diplomat og ansaas snarest for Højremand.

J. C. Christensen havde ønsket at bevare Christopher Hage i Ministeriet, men han krævede for at indtræde ikke alene det ham tilbudte Finansministerium, men ogsaa Trafikministeriet, som han havde bestyret efter Hørups Død, og herpaa mente Christensen ikke at kunne indgaa. Hans egentlige Motiv var dog vistnok Uvilje mod at sidde i Ministeriet sammen med Alberti.

Ministeriet Deuntzer havde opfyldt sin Mission: at danne en Overgang til et fuldt betonet Flertalsstyre. Kongens Opfordring til J. C. Christensen om at danne det ny Ministerium var Beviset herpaa, — en saadan Opfordring var ikke sket i 1901 og kunde dengang vanskelig

tænkes. Men ogsaa i andre Henseender var Situationen en anden end i 1905. Hvad J. C. Christensen ved Systemskiftet havde arbejdet paa i Forening med de andre Venstreførere, at gøre Regeringen til et Udtryk for alle Venstres Afskygninger, var maaske naturligt paa et Tidspunkt, da Venstrereformpartiet stod som en forholdsvis tæt Enhed. I de fire Aar, der siden da var gaaet, var der traadt stærke Modsætninger frem, og J. C. Christensens egen Opfattelse af et Hovedpunkt havde fjernet sig saa stærkt fra andre Medlemmers, at en Samvirken vanskelig var mulig. Ud fra sin Politiks Hovedsynspunkt: at bevare et stærkt Venstre kunde Christensen da komme til at se en Stramning af Partibaandet som nødvendig. Heri laa en af Aarsagerne til Sprængningen. Men der var mange andre, som paa forskellig Maade er omtalt i det foregaaende. Forholdet til Socialdemokratiet og de Frikonservative, Spørgsmaalet om Husmænd mod Gaardejere, Byer mod Land hørte til de vigtigste. Vistnok var en Sprængning uundgaaelig; den bundede i Forhold, der til syvende og sidst var stærkere end Personerne. At Spalten blev saa dyb, og at der spildtes saa megen Tid paa ufrugtbar Kiv, var ikke godt for nogen af Parterne.

3. J. C. Christensens Ministerier 1905—08.

Med J. C. Christensen var Landets mest repræsentative Parlamentariker kommet til Roret. Hans Ministerium bundede dybere i Landbefolkningen end Deuntzers; Vest- og Nordjylland repræsenteredes af ham selv og Vilh. Lassen, og det grundtvigske Venstre havde faaet en fuldtro Mand ind med Svend Høgsbro.

I Folketinget havde Ministeriet et mere ensartet, om end talmæssigt mindre *Flertal* end sin Forgænger. Tillidserklæringen til J. C. Christensen, der i Realiteten navnlig gjaldt hans Syn paa det militære Spørgsmaal, vedtoges med 63 af 114 Stemmer, og der var i det hele al Udsigt til, at Regeringen vilde kunne regne med en fast og villig Styrke i dette Ting. Hvad de andre Partier angik, erklærede Socialdemokratiet fra Begyndelsen af J. C. Christensen Krig, hvad der var naturligt alene ud fra hans egen Stilling. Der var inden for dette Parti et ret stærkt Mindretal, der vilde, at Socialdemokratiet skulde staa helt paa egne Ben og undgaa enhver Alliance med borgerlige, men den mere opportunistiske Fløj, hvortil bl. a. den begavede Taler og Taktiker *Frederik Jeppesen Borgbjerg* hørte, havde dog stadig Overmagten, bl. a. ved Udsendelsen af Manifestet 1905, og der ud-

»Ministerstuen« (J. C. Christensen som Skolemester).
Karikaturer af J. C. Christensen og de 4 nyudnævnte Ministre Sv. Høgsbro, Vilh. Lassen, Grev Raben-Levetzau og Sig. Berg.
»Klods Hans«, 1905.

viklede sig et til Tider nært Samarbejde mellem Partiet og det radikale Venstre.

Det forhandlende Venstre stod i Hovedspørgsmaalene Venstrereformpartiet saa nær, at en Samvirken havde været naturlig; men der laa Partierne en politisk Fortid imellem, som skilte, og Betænkelighederne gjorde sig navnlig gældende i Reformpartiet. Inden for de Forhandlende var der tidlig Stemning for Samarbejde; 1902 opløste Gruppen sig som egentligt Parti; og samme Aar foreslog N. Neergaard og Klaus Berntsen, at de to Venstregrupper skulde sætte sig paa Forhandlingsfod med hinanden, saaledes at større politiske Afgørelser drøftedes dem imellem. J. C. Christensen mente dog ikke Tiden kommet hertil. I de følgende Aar var der Symptomer, der kunde tyde paa, at Neergaard droges over mod den radikale Fløj af Regeringspartiet; han var en af Pryglelovens voldsomste Modstandere, og han stod afgjort til Venstre for Christensen i Forsvarsspørgsmaalet. Hans Politik gik i Retning af et Venstrecentrum med Afstand baade fra Højre og Socialdemokraterne, og i Toldsagen var han Frihandelens overbeviste og velrustede Forkæmper. I det hele bar Udviklingen imidlertid hen mod en Udsoning mellem det forhandlende Venstre og J.

C. Christensen. Ude i Landet trak Pressestridigheder dybe Skillelinier, men der var en Række ledende Redaktører inden for de moderate Blade, som arbejdede paa en Sammenslutning.

I *Højre* var der delte Meninger om Ministeriet Christensen. I det hele betragtede man den ny Regering som mere lovende for Forsvarssagens Løsning end den foregaaende, og dette Spørgsmaal var for største Delen af Partiet en Mærkesag. Den efter 1901 voksende Stemning for Forhandling med Venstre blev nu stærkere og stærkere og fik et levende Udtryk paa Partiets Delegeretmøde 1905. Den klarsynede Politiker Dr. *H. L. Møller,* der 1903 var indtraadt i Folketinget, betegnede i en bemærkelsesværdig Tale Ministeriet som den sidste Chance i saa Henseende og hævdede, at Højre maatte udnytte den til det yderste og lade Ansvaret for en Ikke-Løsning falde paa Christensen. Tilliden til dennes Vilje og Evne var dog ikke overvættes stor, og Regeringens almindelige Program billigede man ikke. Der løftede sig imidlertid flere og flere Stemmer for, at Partiet maatte fire i Spørgsmaalet om den almindelige kommunale Valgret for ikke til sidst at tabe endnu mere, end der i Øjeblikket kunde befrygtes, og denne Opfattelse fandt i Pressen efterhaanden Støtte hos »Nationaltidende«. De dybe Skillelinier, der i denne Henseende gik inden for Partiet, fik bl. a. Udtryk i Modsætningen mellem det uforsonlige jyske Højre og det mere forhandlingsvillige saakaldte Roskilde-Højre. En Nyskabelse inden for Partiet var den Interesse for socialpolitiske Reformer, som de 1903 indvalgte L. V. Birck og Poul Rasmusen var Talsmænd for, og som efterhaanden prægede større og større Dele af Højre.

De *Frikonservative* stillede sig fra Begyndelsen forhandlingsvilligt over for J. C. Christensen, og paa Samarbejde med dem var utvivlsomt for en Del hans Politik lagt an. Det var i saa Henseende en Svækkelse, at Venstrereformpartiet ved Landstingsvalgene 1906 tabte et Par Mandater, saa at Venstregrupperne ikke mere fuldt beherskede Tinget i Forening med de Frikonservative. Ogsaa siden ansaa dog Regeringen, som Albertis Blad »Dannebrog« udtrykte det, Samarbejdet med de Frikonservative for den eneste praktiske Politik.

Ministeriets om ikke stærkeste, saa voldsomste Fjende var det ny *Folketingets Venstre,* der ved Foreningen med det nydannede Landsparti blev *det radikale Venstre.* Der var allerede i 1904 inden for den radikale Klub begyndt et Arbejde paa at skabe et Program, og det fremskyndedes af Bruddet inden for Venstre. De to Bevægelser, i og uden for Rigsdagen, gik sideløbende og var naturligvis ikke uden indbyrdes Forbindelse, men nogen fælles Aktionsplan forelaa oprindelig ikke. Da Bruddet var sket, blev dette anderledes; paa et Møde i København af Udsendinge fra By og Land den 20. Februar 1905 ved-

toges efter Forhandling med Folketingets Venstre dels et Opraab til Venstremænd Landet over (affattet af Bransager), dels Udkast til et Program for et nyt Parti, organiseret om Folketingets Venstre. Opraabet udsendtes i April og førte til et Delegeretmøde i Odense 20.—21. Maj, hvor Programmet vedtoges, og *det radikale Parti* stiftedes af 5—600 Udsendinge fra hele Landet.

Programmets første Punkt var, at Danmark burde erklæres vedvarende neutral, Hær og Flaade indskrænkes til Grænse- og Søpoliti, og Fæstningen nedlægges. Derefter opstilledes Kravet om en Forfatningsændring i Junigrundlovens Aand, Afskaffelse af den privilegerede Valgret og Gennemførelse af Kvindens Valgret. Paa det økonomiske Omraade vilde man Nedsættelse af Skatterne, og den georgeistiske Bevægelse, der fra 1902 havde vundet Tilhængere i Danmark og viste sig ret stærk inden for det ny Parti, satte Spor i Kravet om Ejendomsskyldens Omdannelse til Grundværdibeskatning og Indførelse af en Grundværdistigningsskat. Beskyttelses- og Finanstold skulde nedsættes. Et Handelsministerium skulde oprettes. Til Skabelse af en Husmandsstand krævedes offentligt Arvefæste. En Række sociale Reformer skulde gives, Tyendeloven ophæves, Alderdomsunderstøttelsen forbedres o. s. v., Retspleje og Straffelov skulde reformeres. Endelig hævdedes Aandslivets Frihed, ogsaa paa Kirkens og Skolens Omraade; der skulde indføres en Enhedsskole, og det gejstlige Tilsyn med Folkeskolen skulde ophæves.

Justitsminister Alberti karakteriserede Odense-Mødet som smaa Mænds store Skraal. Rigtigere bemærkede Neergaard, at det ny Program for største Delen kun indeholdt, hvad alle Venstremænd var eller havde været enige om — bortset fra nogle Punkter, der skyldtes enkelte Kredses Ønsker. Det radikale Partis Muligheder og dets Farlighed for Regeringen laa netop i, at det paa væsentlige Punkter optog og skarpt understregede gamle Venstrekrav, som under Aarenes Udvikling var enten opgivet eller ændret af Reformpartiet. I samme Tale som ovenfor citeret sagde Neergaard, at de Radikale vilde blive for afhængige af Socialdemokraterne, og han greb dermed om Partiets Achilleshæl. Fremtidig dansk Venstrepolitik laa i disse kongruente Spørgsmaal: Kan Regeringen drive Politik med de Frikonservative uden at komme for langt fra sin Basis? Kan de Radikale drive borgerlig Venstrepolitik med et uborgerligt Parti?

De Radikale talte i Folketinget 13, med Deuntzer og Trier 15 Medlemmer, i Landstinget havde de ingen Repræsentanter, før de ved Valgene 1906 fik Edvard Brandes ind. Nogen videregaaende Forslagspolitik kunde de ikke føre, saa meget mindre da de ved Folketingsvalget 1906 mindskedes til 9 (11). De besad imidlertid i Mænd

som C. Th. Zahle, Slengerik, Alfr. Christensen o. fl. flydende og energiske Rigsdagstalere og ude i Landet kyndige Agitatorer med Mund og Pen som P. Munch og Ove Rode, og den politiske Debat i de følgende Aar førtes i Virkeligheden mest mellem Regeringsvenstre og »Rebellerne«, som Modstanderne kaldte dem. Med stor Bitterhed og Kraftspild førtes denne Kamp i Rigsdag og Møder, og Revnen i Venstre blev dybere og dybere.

En af de Sager, der stod forrest paa Ministeriets Program, og til hvis Gennemførelse det ansporedes kraftigt af de Radikale, var den *kommunale Valgret*. Efter to Samlingers Overvejelse afgav Landstinget i Marts 1905 Betænkning over Regeringsforslaget. Højre og de Frikonservative afviste det. De vilde ikke strække sig videre end til at give Valgret til ugifte Kvinder, Enker og fraskilte, og de foreslog, at den højestbeskattede Femtedel skulde udskilles af den samlede Vælgermasse og paa Landet vælge den større, i Byerne den mindre Halvdel af Kommunalraadenes Medlemmer. Vilh. Lassen betegnede dette Tilbud som det første Skridt paa Indrømmelsernes Vej, men det fandt i øvrigt ikke Tilslutning hos de demokratiske Partier, og nogen Lov blev ikke gennemført. I Sommerens Løb erklærede Vilh. Lassen, at Regeringen vilde Forlig baade i Forsvarssagen og Valgretsspørgsmaalet, og betegnede Forliget som den eneste mulige Politik, Udtalelser, som de Radikale og Socialdemokraterne betegnede som Forræderi mod Venstres Program. I Oktober 1905 forelagdes Valgretsforslaget paa ny i Landstinget af Indenrigsminister *Berg* i den af Folketinget 1903 vedtagne Skikkelse; det gik i Udvalg, men der blev intet gjort for at fremme Arbejdet. Grev Frijs' Stilling var den, at Folketingsvalget 1906 maatte være afgørende, og der blev først afgivet Beretning fra Udvalget kort før Rigsdagens Slutning. Partierne havde fastholdt deres Meninger, og Ministeriet vilde ikke stille Ændringsforslag.

Valget den 29. Maj 1906 kunde da med en vis Ret siges at dreje sig om det kommunale Valgretsspørgsmaal — reelt dog mere om Ministeriet Christensen. Valgdeltagelsen naaede 70,6 pCt., den hidtil højeste i Danmark. De Radikale, der havde stillet store Forventninger til Valget, samlede 42 000 Stemmer, men mistede fire Mandater i Tinget, Venstrereformpartiet gik ned fra 122 000 til 94 000 Stemmer og fra 74 (59) til 56 Mandater, Højre frem fra 50 000 til 68 000 Stemmer og fra 12 til 13 Mandater, Socialdemokraterne fra 55 000 til 77 000 Stemmer og fra 16 til 24 Mandater; de Forhandlende havde en mindre Fremgang i Stemmer, men gik ned fra 11 til 9 Mandater. Regeringspartiets Agitation havde været skarpt rettet mod Højre, og Lassen havde denne Gang agiteret mod en »afstumpet og afbalan-

ceret Politik«. Paa Fyn havde Venstre søgt at trænge de Moderate tilbage. Den Side inden for Højre, der vilde et Valgretsforlig med Garantier, havde kun ganske faa Steder gjort sig gældende, saaledes i Svendborg, hvor den frikonservative *Wenzel Neergaard* valgtes.

For saa vidt Valget havde staaet om Valgretsspørgsmaalet, maatte Svaret kaldes bekræftende. Der havde ikke vist sig noget Frafald i Gaardmandsstanden, som Grev Frijs havde haabet. Men i øvrigt var Stillingen ikke let for Regeringen. Venstrereformpartiet var ikke mere Folketingets Flertal, Regeringen maatte regne ogsaa med det forhandlende Venstres Stemmer. Yderligere tabte Partiet ved Landstingsvalget samme Efteraar et Par Mandater og havde ikke mere sikkert Flertal sammen med de Frikonservative. Over for de forskellige Kombinationer maatte Regeringen da navigere med Forsigtighed. Paa den ene Side lød stærkere og stærkere Røster om, at Højre og Venstre burde danne et borgerligt Centrumsparti, paa den anden opfordrede Radikale og Socialdemokrater Venstre til Alliance paa Valgretsspørgsmaalet. J. C. Christensen fastholdt imidlertid sin Politik, der vendte Front baade mod de yderliggaaende Demokrater og det forligsfjendtlige Højre, og hvis Konsekvens maatte blive nærmere og nærmere Tilslutning til de Forhandlende.

Sigurd Berg.
Fotografi fra ca. 1905.

Oktober 1906 blev *Valgretsforslaget* paa ny forelagt i Folketinget i den tidligere vedtagne Form og naaede allerede i November op i Landstinget. Medens Alfred Hage som Højres Ordfører fastholdt Partiets Modstand mod at udlevere Kommunestyret til den almindelige Valgret, hvilket praktisk talt vilde sige Socialismen, erklærede Grev Frijs kort og godt, at Valget til hans Beklagelse havde givet Udslag i Valgretsforslagets Favør, og at han var rede til at tage Konsekvenserne. Foreløbig enedes Højre og de Frikonservative om at give Loven samme Affattelse som vedtaget af Landstinget 1905; og da Folke-

tinget fastholdt Regeringsforslaget, naaede Sagen i December i Fællesudvalg, hvis Formand blev Anders Nielsen.

Der var i og uden for Rigsdagen stærke Kræfter i Gang for nu at naa et Resultat, og den Omstændighed, at det ny Toldforslag var forelagt, mens der Dag for Dag raabtes højere paa Forsvarskommissionens Betænkning, gjorde Ønsket saa meget mere levende. Det frikonservative Organ »Berlingske Tidende« krævede imidlertid betydeligt Afslag fra Regeringens Side i Form af Garantier. Man vilde bevare Amtsraadene urørte og sikre Middelstanden mod Skatteplyndring, og det blev efterhaanden klart, at Regeringen og dens Parti kunde følge Grev Frijs langt paa Vejen. Forhandlingerne i Fællesudvalget trak ud og førtes mest i Underudvalg; i Februar 1907 fremsatte de Frikonservative deres Tilbud. De krævede to i Stedet for eet Aars Ophold i Skattekommunen som Valgbetingelse, bevarede to Klasser Vælgere til Kommunalraadene, men delte ved 40-Aars Alderen; de forlangte uden for Hovedstaden ny Lovhjemmel til Skattepaalæg over en vis Størrelse, de lod Amtsraadene vælges som før delvis af de højestbeskattede Vælgere i Amtet, og de krævede Lovhjemmel for alle nye kommunale Virksomheder, der var Næringsdrift.

Højre fremsatte sine Ændringer i Marts i Form af et helt Lovforslag, der delte Vælgerne i Aldersklasser og krævede ¾ Majoritet ved Skatteforhøjelser og Optagelse af Laan.

Hvor langt kunde nu Regeringen og dens Parti nærme sig de Frikonservative? Det viste sig forholdsvis hurtigt, at den var villig til at udsætte Reformer af Amtsraadet mod at faa slettet Skellet i Kommunerne. Et af Klaus Berntsen i Underudvalget fremsat Forslag om at lade Amtsraadene vælge af alle Grundejere blev forkastet af de Frikonservative, men Underhaandsforhandlingerne fortsattes stadig, og i April fremsatte Anders Nielsen Regeringens *Forligsforslag*. Man accepterede de to Aars Ophold og bevarede den privilegerede Valgret til Amtsraadet, men afviste Delingen af de kommunale Vælgere i Aldersklasser og indførte som Betingelse for Skatteforhøjelser Afstemning blandt Vælgerne i Stedet for ny Lovhjemmel.

De Radikale og Socialdemokraterne rettede de skarpeste Angreb paa Regeringen, fordi den havde frafaldet Kravet om almindelig Valgret til Amtsraadene, det var, hed det sig paa det radikale Landsmøde, en Gentagelse af Forliget fra 1866. Imidlertid førte Tilbudet ikke denne Gang til Forlig. De Frikonservative fastholdt enten en Deling i Aldersklasser eller en Garanti mod Skatteforhøjelser, og Venstres Tilbud om at give Indenrigsministeren Ret til at opløse Sogneraadet blev afvist. Forliget var da bristet, og J. C. Christensen bebudede i en Tale Kamp med Landstinget.

Der var dog næppe farbar Vej uden om Forliget, efter at man først havde gjort den — i sig selv ingenlunde overvældende — Indrømmelse at udsætte Demokratiseringen af Amtsraadene. Den frikonservative Rottbøll fastslog i Juli i Brønderslev, at Valgretsudvidelsen for Sogneraadene maatte og skulde købes med en Indrømmelse paa Amtsraadene. Stillingen i Landstinget var i Marts 1907 ændret paa ny ved en kongevalgts Død, og Venstre, det forhandlende Venstre og de Frikonservative havde atter et lille Flertal. Det kom da ogsaa næste Foraar til Forlig. Valgretsforslaget forelagdes Oktober 1907 i Landstinget, og i Begyndelsen af Januar enedes Venstre med de Frikonservative om en Affattelse af Loven; det var navnlig J. C. Christensen og Sigurd Berg, der ved Forhandlinger med Grev Frijs havde skabt den. Domicilbestemmelsen fastsattes til to Aar, Amtsraadene beholdt den tidligere Valgmaade i Princippet, og til nye Skattepaalæg udover en vis Størrelse skulde Amtsraadets eller Indenrigsministeriets Samtykke kræves. Den frikonservative Chr. Sonne og Højre var stemt for at opgive den privilegerede Valgret til Amtsraadet mod at faa Sogneraadsvælgerne delt i to Klasser efter deres længere eller kortere Ophold i Kommunen, men for de Frikonservative, der overvejende var store Hartkornsbesiddere, var Bevarelsen af den privilegerede Valgret en Hovedsag. Socialdemokrater og Radikale var voldsomme Modstandere af Forliget, og da Regeringens Majoritet i Landstinget var saare ringe, vilde Forslaget være blevet forkastet, hvis Højre havde stemt imod; men Partiet var Genstand for Paavirkninger udefra af Hensyn til Forsvarssagen, og to militære Medlemmer undlod at stemme, saa at Forliget gik igennem med 32 Stemmer mod 29. I Folketinget vedtoges det med 64 Stemmer mod 35. 7 Højremænd svarede: »Stemmer ikke«, fordi »en Forkastelse kan føre længere bort fra det Maal, vi under hele Behandlingen har haft for Øje.«

»Nu er Broen bygget mellem Folketing og Landsting,« skrev Vilh. Lassens Blad. Anders Nielsen udtalte, at den resterende privilegerede Valgret let kunde fjernes, men at den skabte Ordning var god og burde vare en rum Tid. Anderledes var Stemningen inden for det radikale Venstre. »Et lidet ærefuldt Tilbagetog« kaldte Dr. Munch Resultatet; »J. C. Christensen har kastet alle Broer af og afgørende bøjet sig ind under Højres Forfatningsopfattelse«. I de skarpe Angreb, der fra Højres Side rettedes mod Loven, maatte Regeringen søge den fornødne Balance. At Slettelsen af de to Vælgerklasser til Sogneraadet betød Opfyldelsen af et gammelt Venstrekrav, lod sig ikke bestride.

Det var ikke uberettiget, naar de Radikale i Valgretsforliget saa Indledningen til andre Forlig. Den Christensen-Lassenske Politik var, som ofte fremhævet, bygget paa Forliget som Forfatningens Kon-

sekvens. I Sommeren 1908 fulgte *Toldforliget*. Vilh. Lassen havde overtaget Finansministerposten med det Maal for Øje at tilvejebringe den i Aarevis savnede ny Toldlov. Frihandel var et af Venstres gamle Programpunkter, og det bares stadig frem af den største Del af Landbruget; bl. a. havde Præsidenten for Agrarforeningen R. A. Westenholz voldsomt agiteret derfor. Paa den modsatte Side stod største Delen af Højre, især den af Industrien beherskede Fløj, og blandt de Frikonservative var Chr. Sonne og Fr. Tesdorpf ivrige Beskyttelsesvenner. Det blev under disse Forhold vanskeligt for Lassen at tilvejebringe et Forslag, der havde Udsigt til Gennemførelse, og han havde da ogsaa tidlig søgt Forhandling med den moderate N. Neergaard, der var en Autoritet inden for Frihandelsmændene. Det Kompleks af Forslag, som Lassen forelagde i Folketinget i Oktober 1906, var et meget maadeholdent Frihandelsforslag, et Udtryk for, at han, som han sagde, ikke »gad forelægge et Forslag, der ikke havde Udsigt til Gennemførelse«. En Del Toldsatser nedsattes, og som delvis Kompensation for den derved fremkomne Indtægtsnedgang, beregnet til $8^1/_2$ Mill., paalagdes en Stempelafgift af visse spirituøse Drikkevarer og en Forhøjelse af Arveafgiften; samtidig ændredes Reglerne for Afgift af indenlandsk Roesukker og af Raffinering af Sukker. Venstres Ordfører var Bergianeren Ingvard Jensen, der i Overensstemmelse med Partiets gamle Krav vilde en Formue- og Indkomstskat som Kompensation for en Toldnedsættelse, og hans Anbefaling af Lassens Forslag var ret kølig. Socialdemokraterne og de Radikale gik skarpt imod Forslaget og krævede en Række Nedsættelser paa Forbrugsvarer samt Indførelse af Værditold. Forslaget om Stempelafgift bl. a. paa Vine vakte Uvilje i Frankrig og fremkaldte en Protest over for den danske Regering. Den kombinerede Told- og Valgretssituation i Vinteren 1906—07 gav nu Stødet til den *Samling* af Venstrereformpartiet og det forhandlende Venstre, som længe havde staaet for Døren. Vilh. Lassen traadte i intimere Forbindelse med Neergaard, og i Januar 1907 valgtes denne til Ordfører for Toldudvalget, medens Ingvard Jensen trak sig tilbage. Hermed var i Virkeligheden Broen bygget mellem de to Partier, om der end gik et Aar eller mere, før den endelige Besegling forelaa. Toldlovene blev ikke ført igennem Landstinget 1907; de blev i noget ændret Skikkelse forelagt dette paa ny i Oktober s. A. og efter lang Behandling endelig vedtaget i Maj 1908, efter at deres oprindelige Ophavsmand, Vilh. Lassen, var død. Det var Neergaard, der gennem Forhandling med de Frikonservatives Ordfører Konsul *F. Hey* gav dem Hovedpræget. Der var resigneret fra alle Sider; de videregaaende Frihandelsmænd som Grosserer Peschcke Køedt var meget utilfredse og betegnede Resultatet som politisk Voldtægt. At Kom-

plekset i høj Grad bar Kompromis'ets Præg, lader sig ikke nægte, men Toldspørgsmaalet har lige til den nyeste Tid hørt til de vanskeligste Problemer i det danske Samfund. Det væsentlige Resultat af Loven af 1908 var en Nedsættelse af Beskyttelsessatserne paa gennemsnitlig 20 pCt.; især gjaldt Lettelsen Industriens Raastoffer. Disse Lettelser kompenseredes kun delvis ved de nye Afgifter, der paalagdes, og i Forbindelse med nye Udgiftslove havde de deres Del i de besværlige økonomiske Aar, der fulgte efter.

Et Spørgsmaal af mere rent politisk Art, der beskæftigede Rigsdagen, var *Valgkredssagen*. Grundlovens Krav om en Folketingsmand for hver 16 000 Indbyggere var i Tidens Løb blevet mere og mere uopfyldeligt, og den ufuldkomne Revision af Valgloven 1894 havde kun hjulpet lidet. 1904 var Forholdet det, at 59 af 114 Kredse havde over 21 pCt. for mange Indbyggere, heraf 8 over 100 pCt. for meget; derimod havde 13 Kredse under 16 000 Indbyggere. Det var ifølge Sagens Natur mest Bykredsene, især Hovedstadens, der var for folkerige, og Kravet om en Revision rejstes da ogsaa især fra Socialdemokraterne og de Radikale, medens Venstre var begunstiget af den gældende Ordning, og Højre, der var stærkt spredt over Landet, saa sin Fordel i Indførelse af Forholdstalsvalg. J. C. Christensen var Modstander af denne Valgmaade, navnlig saa længe Landstinget bestod i sin Skikkelse fra 1866. I Marts 1905 foreslog Socialdemokraterne Nedsættelse af en parlamentarisk Kommission til Udarbejdelse af en ny Valglov med en Folketingsmand for hver 16 000 Indbyggere. Christensen erklærede, at Sagen burde løses ved en Grundlovsændring, der begrænsede og fastslog Medlemmernes Antal, men at Tiden hertil ikke var moden. Paa Foranledning af Herman Trier lovede han imidlertid at forelægge et Forslag i denne Retning, hvis Partierne vilde forpligte sig til ikke at inddrage andre Spørgsmaal under Sagen. Da alle Ordførere afgav Forsikring herom, lovede Ministeren et Forslag, og dette forelagdes Tinget i Oktober s. A. Det gik ud paa, at Grundlovens § 32 skulde ændres derhen, at Folketingets Medlemstal sattes til 132 — altsaa det dobbelte af Landstingets. Da Folketallet var ca. $2^1/_2$ Mill., betød Forslaget en Kredsstørrelse af ca. 19 000 Indbyggere.

Det lykkedes at tilvejebringe Enighed mellem Regeringspartiet, det forhandlende Venstre, de Radikale og Socialdemokraterne om en Affattelse, der gav Spillerum mellem 124 og 132 Medlemmer, idet de Radikale og Socialdemokraterne frafaldt deres Ønske om en fuld Opfyldelse af Grundlovens Bestemmelse. Højre derimod vilde bevare de 114 Medlemmer og dertil føje Forholdstalsvalg. Ogsaa Klaus Berntsen havde helst beholdt det gamle Tal.

Da Forslaget kom op i Landstinget, strandede det paa de Frikon-

servative, idet deres Ordfører Rottbøll rejste Spørgsmaalet om *de kongevalgte*. En Grundlovsændring vilde kræve en Opløsning af Landstinget, og Rottbøll forlangte nu Besked af J. C. Christensen om, hvorvidt en saadan vilde komme til at omfatte de kongevalgte. Ministeren svarede i Overensstemmelse med Venstres Holdning før og siden, at dette Spørgsmaal først vilde finde sin Afgørelse i Statsraadet, men de Frikonservative fandt ikke Svaret fyldestgørende og gik derfor imod Forslaget. I næste Samling forelagde Christensen det paa ny i Landstinget i den af Folketinget vedtagne Skikkelse, men Partiernes Stilling var den samme som tidligere, og Forslaget forkastedes med 33 Stemmer mod 29. Konseilspræsidenten havde erklæret sig villig til at forelægge Forslag om Ændring af Valgloven, hvis Grundlovsforslaget faldt, men det blev ikke til Virkelighed i den følgende Samling, og Spørgsmaalet knyttedes nu mere og mere sammen med Diskussionen om en mere omfattende Grundlovsændring. P. Munch havde 1906 i sit Tidsskrift skitseret en saadan med et Folketinget mere nærstaaende Landsting, valgt af Kommunalraadene og mulig med et af Korporationer udpeget særlig sagkyndigt Element. Inden for de Radikale og Socialdemokraterne voksede Ønsket om en saadan Ændring i Forbindelse med en kraftig Udvidelse af Valgretten til Folketinget. J. C. Christensen var her som ellers stemt for en langsomt fremadskridende Reformering.

I Foraaret 1908 var Valgrets- og Toldspørgsmaal løst, og samtidig bragtes Arbejdet paa en *Retsreform* til Afslutning. Forslaget om en saadan var forelagt paa ny i December 1906 paa et nyt, mindre omfattende og kostbart Grundlag, og det lykkedes efter to Samlingers Forløb at naa til Forlig med Højre, under Førerskab af Carl Goos, om Nævningespørgsmaalet og andre Divergenser. Det hele Kompleks var dog lidet tilfredsstillende og kom ikke til Gennemførelse i den vedtagne Form.

Regeringens Udbytte af Samlingen var i hvert Fald betydeligt, og det var som Helhed naaet ved Forlig med de Frikonservative. Intet Under, at man regnede med en fortsat Politik i denne Retning. Grev Frijs erklærede i en Tale i Juli Maaned, at en konservativ Samling var rykket nærmere. Det store Spørgsmaal, der laa for, var *Forsvarssagen*, og J. C. Christensen ansaa nu Tiden for kommet til at løse det. I flere Aar havde man utaalmodig kaldt paa Forsvarskommissionens Betænkning. Forhandlingerne i Kommissionen havde været meget besværlige, ikke mindst fordi de sagkyndige fra Hær og Flaade var uenige. Inden for Hæren var det en næsten enstemmig Mening, at Københavns Landbefæstning burde bevares og udbygges, medens Marinens Officerer, der i Kommissionen repræsenteredes af C. F. Wandel

»Forsvarskommissionen arbejder«. Øjebliksbillede fra 1924.
Blæksprutten, 1906.

og Johs. Nyholm, ansaa Landbefæstningen for i hvert Fald langt mindre vigtig end Søbefæstningen. Det lykkedes ikke Flertallet i Kommissionen, Venstrereformpartiet og det forhandlende Venstre at enes med Hærens sagkyndige, den senere Generalløjtnant *A. Kühnel* og senere Generalmajor *M. N. Nørresø*, om nogen militært underbygget Indstilling, og man tilkaldte da 1907 Kaptajn *A. Lobedanz* til selvanden at udforme Flertalsforslaget. I Kommissionens Sammensætning var der efterhaanden sket en Del Ændringer; Formanden H. Trier udtraadte 1906 efter en Konflikt med J. C. Christensen, og de Radikale mistede to andre af deres Repræsentanter ved Folketingsvalget 1906. Medens Regeringens menige Medlemmer i det hele udtalte sig mod Fæstningens Bevarelse, var der ude i Landet en utvivlsomt voksende Stemning for denne. Der var i Januar 1906 sket et Regeringsskifte, idet *Christian IX* var død, 87 Aar gammel, og hans Søn *Frederik VIII* var kommet paa Tronen. Kong Christians sidste Aar havde været præget af rolig Harmoni mellem ham og Folket; de onde Dage var glemt, og Kongens Personlighed nød almindelig Agtelse og Kærlighed. Frederik VIII var ved sin Tronbestigelse 62 Aar gammel; han var et livligere Gemyt end Faderen og vendte sig med brændende Iver mod det Maal at knytte sin Sag tæt til Folkets. I Taler og paa Rejser gav han impulsive Udtryk for sine Meninger, og hans Hovedinteresse var Forsvarssagen. Under hans Regering blomstrede da en ny Bevægelse for Fæstningen op; Kvinder og Mænd indgav Adresser, betyde-

Frederik VIII.
Fotografi fra 1906. Elfelt fot.

lige Navne knyttedes til Forsvarsbevægelsen, November 1907 dannedes et nationalt Fremskridtsparti o. s. v. Samtidig fastholdt Socialdemokraterne, de Radikale og store Dele af Venstre, at Fæstningen var landsskadelig og ulovlig og maatte nedlægges.

Omsider forelaa *Forsvarskommissionens Betænkning* den 28. Juli 1908. Der var, som ventes kunde, ikke naaet Enighed. Flertallet, 18 Venstremænd og Forhandlende, saa Maalet i at skabe et fortrinsvis levende Værn til et effektivt Forsvar for Neutraliteten. Indkaldelsesprocenten skulde forhøjes fra 0,43 til 0,53 pCt. og den aarlige Udskrivning af Infanterister derved øges med 2700 Mand, medens Rytteriet skulde indskrænkes. Hæren skulde deles i en større Østhær og en mindre Vesthær med Skillelinie i Storebælt. Flaaden skulde udvides betydeligt og deles i en Farvands- og Defensionseskadre, den sidste til Forsvar af Hovedstaden. Københavns Landbefæstning skulde nedlægges (den moderate Jørgen Pedersen tog her Forbehold), men Søbefæstningen udvides meget betydeligt, og der skulde anlægges en Række Kystbefæstninger paa Sjælland. Den samlede Udgift ansloges

til 31½ Mill. Kr. een Gang for alle og 1,7 Mill. Kr. aarlig Merudgift; til delvis Dækning anvistes en *Værneskat*. Højre og de Frikonservative (6 Medlemmer) vilde nøjes med en Udskrivningsprocent paa 0,50, men forlangte længere Værnepligtstid. Landbefæstningen skulde bevares og udbedres ved 5 større Værker og 15 Forpostværker. Den samlede Udgift ansloges til 39,1 Mill. Kr. een Gang for alle, aarlig Merudgift 5,2 Mill. Socialdemokraternes to Medlemmer foreslog Hær og Flaade nedlagt og principiel og vedvarende Neutralitet erklæret. Om en Politi- og Grænsevagt skulde særlige Love træffe Bestemmelse; for Ungdommens fysiske Udvikling skulde der sørges ved obligatoriske Foranstaltninger. Endelig henviste Slengerik som eneste radikalt Medlem til et i 1906 forelagt Forslag, hvorefter Københavns Befæstning skulde nedlægges og Udskrivningen mindskes med ca. 25 pCt.; den aarlige Besparelse ansloges til 7,5 Mill. Kr.

De militære sagkyndige for Hæren rettede i Betænkningen et stærkt Angreb paa Flertalsforslaget og var ogsaa utilfredse med Højres Forslag om Søbefæstningen; de fremsatte en selvstændig Plan, der i øvrigt i det hele faldt sammen med Højres.

Venstrereformpartiet godkendte sine Repræsentanters Forslag umiddelbart efter dets Fremkomst. Fra andre Sider blev det skarpt kritiseret. Den tidligere Krigsminister Madsen erklærede det for saa utilstrækkeligt, at man hellere maatte nedlægge alt Forsvar. Løsgængeren Chr. Reventlow gjorde straks opmærksom paa, at Forslaget med Københavns delvise Blottelse pegede i Retning af en Alliance med Tyskland og derfor kunde udtydes som »Præferencepolitik«. Højre erklærede Flertallets Forslag for uantageligt og henstillede alt til J. C. Christensen.

Hvad vilde *J. C. Christensen?* Hvor stor Del eller Ikke-Del havde han i Flertalsforslaget? Det kan i Øjeblikket ikke siges. Den frikonservative Fører Grev Frijs udtalte sig i September mod Flertalsforslaget, fordi det betød Præferencepolitik over for Tyskland. Konseilspræsidenten maatte løse Spørgsmaalet i Forening med de Frikonservative, og han vilde utvivlsomt ogsaa have gjort det, om han havde faaet Tiden dertil. Der er Ting, hvorom senere skal tales, der tyder paa, at han ikke strengt vilde have fulgt Flertalsforslaget, men bl. a. givet en Afviklingsperiode for Fæstningen. Hans Stilling var stærk. Hans Parti var ham trofast; de Frikonservative og Højre regnede med ham som Mægleren, Frederik VIII besøgte ham i hans Hjem i August og kaldte ham en Bro mellem Folket og Kongen.

Men faa Uger efter styrtede den stolte Bygning sammen, som en Statsmand med Vilje, Redelighed og Snildhed havde rejst.

Det var Justitsminister *Alberti*, der blev Ministeriets Bane. Man

regnede ham længe for dets første Mand. Han havde ualmindelige Evner som Administrator, hurtig Tanke, Vilje, en praktisk Sans, der skar igennem Vrøvl. Hans ordnende og klarende Virksomhed sporedes paa mange Omraader af hans Styre. Politisk var han, som tidligere sagt, Socialistfjende trods nogen, og det var naturligt, at hans faste Personlighed drog J. C. Christensen over mod sig, da Ministeriets Politik mere og mere bøjede sig mod det borgerlige Forlig. Men Alberti havde svære Brøst. Der var i hans hele Tankegang en Kynisme, der kunde give sig brutale Udslag, og, hvad der var værst, han vilde eller kunde ikke holde sine private Affærer ude fra sin offentlige Virksomhed. Der løb i hele hans Ministertid Rygter rundt om hans Transaktioner som Formand for Bondestandens Sparekasse, og saa tidligt som 1906 konstaterede Nationalbankens Direktion, at Sparekassen havde Laan i Banken, der ikke var opført i dens Regnskab. I September 1907 stillede Privatbanken Alberti et Ultimatum om at tilvejebringe Balance mellem Depositum og Udtræk. Der var dog mangt og meget, der gjorde, at disse Rygter og Fakta ikke blev troet eller ikke tillagt tilstrækkelig Betydning. Alberti imponerede alle sine Forbindelser ved en selvsikker Ro, en Tankeklarhed og en Slagfærdighed, der skulde synes umulig hos en Forbryder eller blot en Fallent. Rygterne kom ogsaa til J. C. Christensens Øre, men han troede dem ikke. Mere reel Betydning havde i Øjeblikket de Angreb, der fra Efteraaret 1907 rettedes paa Alberti i Folketinget for Misbrug af Stilling til egen eller Venners Fordel. Det var Borgbjerg, der her førte an, siden støttet af Dr. L. V. Birck, Trier o. a. Det drejede sig om Byggeforetagender, der overdroges til en Ven, Biografteaterbevillinger, Dispensationer o. s. v., og det kom til nogle voldsomme Debatter i Tinget; Socialdemokraterne foreslog en parlamentarisk Undersøgelseskommission, men blev afvist. Trods alt var det almindelige Indtryk, at der ikke var paavist solid Basis for Angrebene, men J. C. Christensen indsaa det uheldige i at have en saa forfulgt Mand i Ministeriet, især naar Forsvarssagen laa for, og han henstillede i Foraaret 1908 til Alberti at udtræde. Alberti ønskede først at gennemføre Retsreformen, hvad der ogsaa skete. Imidlertid henvendte Alberti, hvis økonomiske Besværligheder, som det siden afsløredes, truede med at naa en Krisis, sig i Maj Maaned til Christensen med Anmodning om et Laan af Statskassen til Bondestandens Sparekasse for at hindre et *run* paa denne; Christensen var dengang midlertidig Finansminister efter Lassens Død. Tiderne var vanskelige; i Februar var to større københavnske Banker, Grundejer- og Detailhandlerbanken, brudt sammen, og der var ved Statens Indgriben truffet Foranstaltninger til at afvikle Tabene. Alberti angav at frygte et *run* paa Kassen som Følge

af Angrebene paa ham og mistvivlede da om at kunne skaffe likvide Midler til dets Afværgelse. Christensen ønskede Pant i Kreditforeningsobligationer, men gik ind paa at nøjes med Panteobligationer; han ydede saa Kassen et Laan paa $1\frac{1}{2}$ Mill. Kr. paa 4 Maaneder.

Imidlertid modnedes Tiden til Albertis Afgang. Efter Lassens Død laa det meget nær baade af saglige og politiske Grunde at drage *N. Neergaard* ind i Ministeriet, hvorved den endelige Udsoning mellem de to Venstrepartier vilde blive beseglet. En Forudsætning for Neergaards Indtræden var Albertis Afgang, og paa Aarsdagen for Ministeriet Deuntzers Dannelse den 24. Juli *rekonstrueredes* da Ministeriet Christensen. Alberti og hans nærmeste Gruppefælle Ole Hansen afgik, Neergaard blev Finansminister, Venstrereformpartiets Formand Anders Nielsen Landbrugsminister, Høgsbro overtog Justitsministeriet, og den jyske Gaardejer, en af Finanslovsordførerne, J. Jensen-Sønderup, blev Trafikminister. Alberti blev samtidig med Afgangen Gehejmekonferensraad.

F. H. J. Borgbjerg.
Fotografi fra ca. 1900.

Der var paa dette Tidspunkt ingen, der turde offentlig paastaa, at Alberti var Forbryder. Mange mente vel, at han som Politiker var kompromitteret, men i hans Parti beklagede ikke faa hans Afgang. Imidlertid trak der sorte Skyer op over ham. Paa Sparekassens Generalforsamling sidst i Maj var hans private økonomiske Forhold paa ubehagelig Maade blevet inddraget i Diskussionen, men han havde endnu en Gang afslaaet alle Angreb med personlig Overlegenhed. I de følgende Maaneder fulgte imidlertid en mere og mere nærgaaende Optrævling af Sparekassens Regnskab i flere Blade, og navnlig rettede »Politiken« efter Ministerens Afgang ret utilslørede Beskyldninger mod ham for Forfalskning af Regnskabet.

Laanet paa de $1\frac{1}{2}$ Mill. Kr. havde været hemmeligholdt for de øvrige Ministre, men ved sin Overtagelse af Finansministeriet blev Neergaard paa J. C. Christensens Foranstaltning bekendt med Sagen og meddelte Indenrigsministeren den. Alberti havde ikke, som lovet, afdraget Laanet og havde endog ladet sig forlyde med, at han kunde komme til at trække yderligere paa Statskassen. Christensen og Neer-

gaard enedes nu om, at Sagen skulde drøftes i et Ministermøde den 8. September, hvilket dog ikke skete, da Mødet blev afbrudt forinden af Hensyn til en Fyrstemodtagelse paa Toldboden. Under denne Modtagelse fik Ministrene Meddelelse om, at Alberti havde meldt sig til Politiet som skyldig i *Falsk* og *Bedrageri* til et Beløb af ca. 9 Mill. Kr. — som det senere viste sig, i Virkeligheden ca. 15 Mill. Kr. Han havde bedragerisk ladet hele Sparekassens Beholdning af Fonds sælge og produceret falskt Bevis fra Privatbanken for, at de stadig var til Stede. Over for Smøreksportforeningen, som han ogsaa var Formand for, havde han udfærdiget falske Kontokuranter, og ved en Blanding af Snildhed og Brutalitet havde han i henved en Snes Aar narret Revisorerne. Han havde opereret med Eksportforeningen og Sparekassen som sine Malkekøer.

Efterretningen ramte J. C. Christensen som et Lyn. Hans første Tanke var, at Ministeriet maatte gaa af, men bl. a. Hensynet til Udlandets Opfattelse bevægede ham og de andre Ministre til at blive siddende, til Rigsdagen var samlet. Udenrigsminister Greve Raben-Levetzau og Justitsminister Høgsbro var dog stadig tilbøjelige til at træde tilbage, og Greven bragte ved sin Fastholden herved det samlede *Ministerium til Fald* den 12. September, idet Ministrene dog lovede at fungere indtil videre. Efter Rigsdagens Sammentræden den 28. September vedtoges i Folketinget en Dagsorden, der udtalte Tingets Vilje til under Ledelse af et nyt Flertalsministerium at optage Arbejdet paa de foreliggende Opgaver. Lederen af det ny Ministerium blev *N. Neergaard,* hvorom i næste Kapitel.

Skam havde Albertis Fald bragt over alle Danske, Skade over hans Partifæller og over de sjællandske Bønder, der saa deres sammensparede Midler og tegnede Garantikapitaler truede. Et enestaaende Tillidsbrud var sket. I sine Følger skyggede det tungt over Staten og Folket. Personlig stærkest ramt var maaske J. C. Christensen, der ikke med Føje kunde sige sig fri for en skæbnesvanger Godtroenhed. Det var et slaaende Udtryk for det Fond af indre Styrke og Tillid i store Dele af Folket, som denne Politiker raadede over, at han ikke blot overlevede Nederlaget, men paa ny hævede sig til Statens højeste Æresposter.

4. Ministerierne Neergaard, Holstein og Zahle 1908—10.

Neergaard var den af den offentlige Mening udpegede Leder. Hans store Anseelse som Parlamentariker og Privatmand og hans Stilling centralt i Venstregrupperne gjorde dette naturligt, om end Højre i

Militærspørgsmaalet stolede mindre paa ham end paa Christensen. Hvad denne sidste angik, da var der nu i Højre ligesom hos de Radikale og Socialdemokraterne en voksende Bevægelse mod ham, og ogsaa moderate Blade forlangte hans fuldstændige Udtræden af Regeringen. Ved Adressedebatten i Folketinget efter Albertis Afsløring krævede Socialdemokraterne et »Flertalsministerium« og benyttede Lejligheden til at rejse Uro om en Række sociale og politiske Reformer. De Radikale krævede et »parlamentarisk Ministerium med Udelukkelse af Mænd, der havde Medansvar« for det skete. Inden for Venstrereformpartiet, hvis Dagsorden vedtoges, nærede man intet Ønske om Christensens Udtræden, men han ansaa det selv med Rette for heldigt, at det ny Ministerium dannedes uden ham. Der var i Partiet nogen Stemning for, at Sigurd Berg skulde overtage Ledelsen, men det blev, som bedst var, Neergaard, der fik Kaldelsen, og Partiet stillede ham fuldkommen frit over for Valget af Ministre, — om nogen Forpligtelse til at optage Medlemmer af det afgaaede Ministerium var der ikke Tale. Neergaard overtog selv Forsvarsministeriet, Gesandten i Wien, Grev *C. W. Ahlefeldt-Laurvig,* blev Udenrigsminister, Finansministeriet tilbødes først den tidligere nationaløkonomiske Professor V. Falbe-Hansen og overdroges derefter den ret ukendte Amtmand i Aalborg *Charles Brun,* Kultusminister blev paa ny *Enevold Sørensen,* Justitsminister *Svend Høgsbro,* Landbrugsminister *Anders Nielsen* og Trafikminister *Jensen-Sønderup.* Indenrigsministeriet overtog Neergaards gamle Kampfælle, den fynske Friskolemand og Kommunalpolitiker *Klaus Berntsen,* og et nydannet Handelsministerium, der opfyldte et hos Handelsstanden længe næret Ønske, tilbødes først Danmarks Generalkonsul i London Valdemar Faber, overdroges derefter den københavnske Skibsreder *Johan Hansen.*

Niels Neergaard.
Fotografi fra 1908.

I sin *Programtale* i Folketinget angav Neergaard Ministeriets Stil-

ling til de to vigtigste Spørgsmaal. Hvad Forsvarssagen angik, vilde han, snarest ske kunde, forelægge et Forslag, bygget paa Kommissionsflertallets Betænkning, men han vilde have et Folketingsvalg, inden Afgørelsen skete, og han anbefalede i øvrigt Resignation fra alle Sider, hvis et Resultat skulde naas. Hvad den almindelige Situation efter Alberti-Katastrofen angik, lovede han uhildet og grundig Undersøgelse og en Reform af Sparekasseloven. Han betonede i øvrigt, at man nu, efter den rige Lovhøst i de sidste Samlinger, maatte lade Lovgivningsarbejdet hvile lidt og lægge Vægt paa Sparsommelighed.

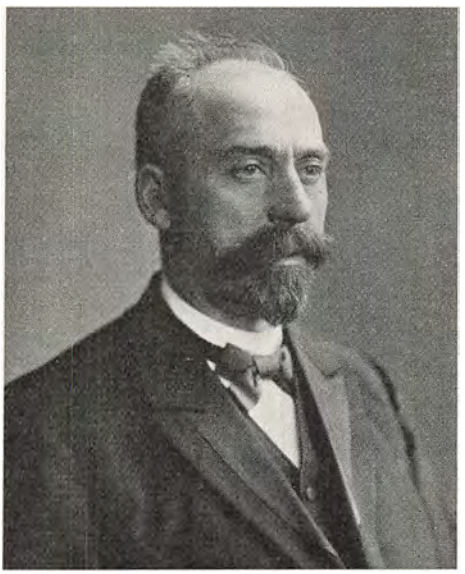

J. Jensen-Sønderup.
Fotografi fra 1908.

For først at behandle *Alberti-Situationen,* saa var Stridsspørgsmaalet det, om Forbryderen selv og eventuelt nogle af Ministrene skulde bringes for Rigsretten. Justitsminister Høgsbro havde allerede i September anmodet Undersøgelsesdommeren, Assessor A. Schou, om at inddrage Albertis Embedsførelse under Undersøgelsen, og da der i Februar 1909 forelaa en Udskrift af disse Forhør, nedsatte Folketinget et Udvalg til at prøve dem, og det afgav Betænkning i Maj. Flertallet, Medlemmer af Venstrereformpartiet, der støttedes af de Moderate, saa ingen Anledning til Anklage mod andre end Alberti, og for hans Vedkommende burde Afgørelsen først træffes, naar hele Sagen var oplyst. Socialdemokraterne derimod krævede Rigsretstiltale mod Alberti, Christensen og Sig. Berg, de Radikale mod de to sidstnævnte. Højre vilde udskyde Sagen til efter Valgene, hvilket blev det endelige Resultat. Til Hjælp for Bondestandens Sparekasse og dens Indskydere gaves der først en midlertidig Lov, hvorefter Klaus Berntsen forelagde et Lovforslag om en endelig Ordning. Han foreslog, at Staten ydede Kassen et kontant Laan paa indtil 4 Mill. Kr., men Landstingets Flertal fandt dette for rundeligt, og det kom da i Fællesudvalget til et Kompromis, hvorefter Staten nøjedes med at give Afkald paa de 1½ Mill., den

havde laant Kassen, samt den Dividende, der tilkom Finansministeriet af dets Indlaan i denne. Loven, der stadfæstedes i Maj, ordnede i øvrigt Kassens Likvidation og Genrejsning, og denne fandt derefter Sted efterhaanden til de flestes Tilfredshed. De sjællandske Bønder, der som Garanter maatte ofre ret store Summer paa Kassens Genrejsning, bar som Helhed det store Sammenbrud med Styrke og Værdighed.

Et andet af den Neergaardske Regerings faa Lovresultater var *Retsreformen af Marts 1909*. Man ansaa det med Rette for uheldigt, at dette vigtige Lovkompleks bar Albertis Signatur, og Høgsbro forelagde det da i Oktober 1908 i en formelt revideret Skikkelse, der vedtoges af Rigsdagen. Fremdeles Loven om Oprettelse af *Husmandsbrug* af April 1909, der afløste den af 1904; dens vigtigste ny Bestemmelse var den om Tillægslaanene, hvis Maksimum var 2100 Kr., og som i høj Grad lettede Husmændenes Kaar under vanskelige Forhold.

Spørgsmaalet om *Valgkredsordningen* havde Ministeriet arvet fra sine Forgængere. Neergaard ønskede dog ikke at opfylde J. C. Christensens Løfte om en Omordning paa Grundlag af den gældende Grundlovsparagraf, idet han mente, at en saa stærk Forøgelse af Folketingets Medlemmer ikke var heldig og ikke vilde være velset i Landet. Han søgte da Forhandling med Partierne om en Overenskomst paa Grundlag af den i Øjeblikket bestaaende Fordeling, men havde ikke Held med sig og foretrak i Februar 1909 at forelægge Landstinget et nyt Forslag om Grundlovsændring, enslydende med det fra 1906—07, altsaa med et Spillerum for Folketingets Medlemstal mellem 124—132. Der kom imidlertid heller ikke nu noget Resultat. De Frikonservative rejste paa ny Spørgsmaalet om de kongevalgtes Stilling ved en Opløsning, og da Neergaard ønskede at vide, om Forslaget kunde regne med uforandret Vedtagelse, hvis Regeringens Svar blev tilfredsstillende, maatte Udvalget benægte det.

Det absolutte Hovedspørgsmaal og det, hvormed Ministeriet Neergaard stod og faldt, var *Forsvarssagen*. Konseilspræsidenten havde lovet i sin Programtale at forelægge Forslagene derom snarest, og sidst i Oktober hed det sig, at det vilde ske om nogle Uger. Om den Retning, hvori Forslagene vilde gaa, udtalte han sidst i November i Aarhus, at han stod paa Flertalsbetænkningens Grund; han fremhævede i det hele gentagne Gange, at han fortsatte J. C. Christensens Politik, og denne tilsagde ham sin Støtte. Naar man siden paastod, at Neergaard ved Ministeriets Dannelse havde forpligtet sig til at forelægge Flertallets Forslag, var dette dog urigtigt; han havde fra Begyndelsen forbeholdt sig Handlefrihed og mødte heller ikke siden nogen Bebrejdelse paa dette Punkt. En Afvigelse fra Flertalsbetænk-

ningen havde han imidlertid allerede taget i Arv fra sine Forgængere, idet J. C. Christensen havde sat ham ind i Forhandlinger, han havde ført med Generalstaben, hvorefter der til Flertalsforslaget skulde føjes to Fløjforter ved Vedbæk og Mosede mod Overrumpling ved Landgang paa Sjælland og til Sikring af Mobilisering; Generalstaben havde dog som Betingelse for at naa denne Sikring krævet en betydelig Sikringsstyrke til Raadighed. Christensen havde formentlig ved denne Indrømmelse til Fæstningens Venner tænkt sig at lette Forslagets Gang.

Da Neergaards Forslag 12. Februar fremkom i Folketinget, viste det sig imidlertid, at det endnu langt stærkere afveg fra Flertalsbetænkningen. Komplekset bestod af ti Lovforslag, hvoraf de vigtigste angik Hærens Ordning, Befæstningsanlæg, Afhændelse af Arealer, Lønninger og Søværnets Ordning. Hertil kom senere et Forslag om forhøjet Indkomst- og Formueskat til Staten til Dækning af Udgiftsforøgelsen. Medens Forslagene om Hærens og Søværnets Ordning i det hele faldt sammen med Kommissionsflertallets, var der i Forslaget om Befæstningsanlæg indskudt ikke blot de to Fløjforter, men ogsaa en Bevilling paa $10^1/_2$ Mill. til Anlæg af 11 *fremskudte, forberedte Stillinger* i Linien: Vedbæk—Furesø—Søndersø—Porsemose—Store Vejleaa. Den gamle Landbefæstning skulde nedlægges. Udgifterne ved det samlede Kompleks var anslaaet til $31^1/_2$ Mill. Kr. foruden de $10^1/_2$ Mill., der skulde dækkes gennem et særligt Fond, dannet ved Salg af Fæstningsarealer. Den gennemsnitlige aarlige Merudgift var anslaaet til ca. $^1/_2$ Mill. for Hæren, ca. 1,2 Mill. for Flaaden, i alt ca. 1,8 Mill., hvilket kun var ubetydeligt mere end i Flertalsbetænkningen.

I sin Forelæggelsestale, der blev holdt med stor Kraft og Fynd, henviste Neergaard til den truende Situation i Europa. »Vil man se Sandheden i Øjnene og tale som den, der føler sit Ansvar, maa man sige, at Europa staar og har i Aarevis staaet i Spændingens og Ufredens Tegn; Lynet kan slaa ned, naar det skal være, og vor Fred og Selvstændighed kunne blive afhængige af, hvad vi i Fredens Dage have ofret paa vort Neutralitetsværn.« Han erklærede, at den nødvendige Sikring af Mobiliseringen efter hans bestemte Overbevisning, der støttedes af Generalstabens Udtalelser, kun kunde skabes ved en Række fremskudte Stillinger som den foreslaaede. Han føjede til: »Uden dem vil Forsvarsordningen ikke over for Udlandet kunne fremtræde som et til alle Sider betryggende Neutralitetsværn. Saavel Udenrigsministeren som jeg maa ... hævde, at de er Betingelsen for, at vor Stilling af alle Magter kan blive opfattet som det, den er: i Sandhed neutral og uden Hældning til nogen Side ... Naar man staar paa den Plads, hvor jeg i de sidste Maaneder har staaet, ser man

mangt og meget, som før var skjult for ens Øjne. Jeg ser nu ... som en absolut Betingelse for Landets Tryghed udadtil, at dets Neutralitetsværn styrkes, og jeg nærer ... en fuldkommen sikker Overbevisning om, at Københavns Beskyttelse mod Overrumpling ogsaa fra Landsiden er nødvendig for, at vi af Udlandet kan blive anset for en fuldt ud neutral sindet Stat.« Neergaard sluttede: »Jeg anser det for min Pligt at sige, at Regeringen maa gøre sin Forbliven afhængig af, naturligvis ikke, at disse Forslag finder Godkendelse i alle Enkeltheder, men deraf, at det, som jeg anser for det bærende og for Landets Interesse væsentlige i dem, vedtages.«

Neergaards Forslag og hans Tale kom for mange som en Bombe. Det vidstes, at der ikke var Enighed om de *fremskudte Stillinger* i Venstrereformpartiet, skønt J. C. Christensen for at forebygge et Brud havde sat igennem, at de ikke forud var drøftet i Partimøde. End ikke inden for Ministeriet var der Enighed, idet Anders Nielsen fandt Forslaget for stærkt forskelligt fra Flertalsbetænkningen; han forblev dog i Ministeriet og indgav sin Demission kort før Valget, fungerede imidlertid paa Kongens Anmodning til det samlede Ministeriums Afgang.

I Venstrereformpartiets Presse modtoges Forslaget i Traad hermed køligt. Derimod bød Højre Neergaard hjertelig velkommen blandt Fæstningsforsvarets Venner til Trods for Partiets store Betænkeligheder over for den gamle Fæstnings Nedlæggelse. »Hvilken Vending ved Guds Førelse,« skrev »Vort Land«, og her og andetsteds pristes Neergaard som en sand og modig Statsmand. Modsat protesterede den radikale og socialdemokratiske Presse i voldsomme Udtryk.

Det var rent saglige Grunde, der havde bevæget Neergaard til at indføje de fremskudte Forter i sin Forsvarsplan. Det maa formodes, at J. C. Christensen erkendte Rækkevidden af disse Grunde, men han havde et skarpt Blik for Vanskelighederne ved eller Umuligheden af at føre Planen igennem i Venstrereformpartiet, og det var baade for ham og Neergaard et Hovedhensyn, at dette ikke maatte sprænges. Under Forhandlingerne i Folketinget udtalte han sig imod Forterne, medens han — som rimeligt efter det tidligere fortalte — accepterede de to *Fløjforter*. I det Udvalg, der nedsattes den 1. Marts, var J. C. Christensen Ordfører, og det afgav Betænkning den 6. April. Flertallet, de otte af Venstrereformpartiet og det forhandlende Venstre, tiltraadte Udbedringen af Søforsvaret og Fløjforterne, men de seks af dem udtalte, at de fremskudte Forter ikke passede med vor Neutralitetspligt, der krævede et Forsvar af Kysterne, medens Forterne vilde binde Hæren for stærkt, og de foreslog dem derfor forkastede.

To Medlemmer af dette Flertal, en Moderat og en af Venstrereformpartiet, accepterede derimod Forterne. Flertallet som Helhed eller de seks foreslog en Del Nedsættelser paa det samlede Kompleks, der bragte den aarlige Merudgift ned med ca. 1 Million. Højres Udvalgsmedlem, Oberstløjtnant Parkov, tiltraadte i det hele Komplekset, medens de Radikale krævede, at København skulde være en aaben By og Hær og Flaade indskrænkes. Socialdemokraterne vilde fuld Afrustning. Konseilspræsidenten havde forbeholdt sig et Forslag om Folkeafstemning for de fremskudte Forters Vedkommende, og dette kunde Flertallet tiltræde.

»Frieriet« (J. C. Christensen og Neergaard).
»Klods Hans«, 13. Juni 1909.

Neergaard fastholdt bestemt de fremskudte Forter, og under 2. Behandling uddybedes Modsætningen mellem ham og Christensen. Det var nu givet, at der inden for Venstrereformpartiet var en Fløj, der sammen med det forhandlende Venstre og Højre vilde stemme for Forterne, og denne Samling om et Fæstningsspørgsmaal, der fra visse Sider ophøjedes til en almindelig konservativ Samling, vakte Bitterhed og Frygt i Venstre. J. C. Christensen gik skarpt imod, hvad han kaldte »Delingen fra 1894«, og der vekslede ret uvenlige Bemærkninger mellem ham og Neergaard. Ved Afstemningen den 22. April forkastedes de fremskudte Forter med 69 Stemmer mod 35; blandt de sidste var Højre, det forhandlende Venstre, de tre Ministre Enevold Sørensen, Høgsbro og Jensen-Sønderup samt ti Medlemmer af Venstrereformpartiet. Blandt de 69 var Resten, i alt

35, af Venstrereformpartiet. Komplekset i sin Helhed gik til 3. Behandling, men denne blev ikke gennemført.

Delingen i Venstre var nu aabenlys, og det blev den, der bestemte Udfaldet af Folketingsvalgene. Valgperioden udløb den 29. Maj, og 6. Maj opløstes Folketinget, hvorefter Valg udskreves til 25. Maj. De 35 Venstrereformmænd, der samlede sig om Christensen, erklærede i et Manifest Fæstningsspørgsmaalet for det afgørende i Valgkampen, og Venstregruppernes Kræfter splittedes ogsaa heraf. Det var kun forholdsvis faa Steder, hvor der opstilledes Venstrereformmænd af begge Afskygninger, men der var i en Række Kredse Kandidater baade af Christensensk Venstrereformfarve og af det Neergaardske forhandlende Venstre, og andre Steder støttede Højre Neergaardske Kandidater; saaledes anbefalede Jacob Scavenius i Storehedinge sin gamle Modstander Svend Høgsbro. Resultatet blev et Nederlag for Venstrereformpartiet, der gik ned til 38 Stemmer, heraf 27 for Christensen, 11 for Neergaard. Det forhandlende Venstre voksede fra 9 til 11, de Radikale fra 9 til 20; Højre naaede sit højeste Tal siden 1884 og steg fra 11 til 21, Socialdemokraterne bevarede deres Styrke.

Som Helhed havde Vennerne af de fremskudte Forter vundet et Par Pladser, og Regeringens Medlemmer havde under Valgkampen erklæret, at man vilde blive, hvis man fik Flertal. Et saadant eksisterede dog ikke. Der var højst 43 for Regeringen mod 71, og Stillingen var meget vanskelig. N. P. Madsen-Mygdal erklærede, at Landbefæstningen var slaaet endelig ned, Højre opfordrede Neergaard til at staa fast og tvinge Sagen igennem, men han saa den eneste Mulighed i et Forlig mellem alle tre forsvarsvenlige Grupper, Venstrereformpartiet, Forhandlende og Højre, og et saadant syntes ikke at kunne naas. Fra den maadeholdne Fløj af Højre viste man Imødekommenhed, saaledes ved at stemme paa J. C. Christensen som 1. Viceformand i det ny Folketing og ved at vælge Lars Dinesen til Medlem af Forsvarsudvalget, men mellem Christensen og Neergaard gik der ikke mere nogen Bro. Under den fornyede Behandling i Folketinget i Juni-Juli stillede Venstrereformpartiet Forslag om, at Landbefæstningen skulde nedlægges senest 1918, medens Neergaard, støttet af Højre, havde kunnet gaa med til at bevare den til 1920 og derefter lade en Folkeafstemning afgøre Spørgsmaalet. Bestræbelserne for at bevare Landbefæstningen et Aaremaal endnu havde deres Begrundelse i den Betragtning, at de nye Forsvarsforanstaltninger ikke foreløbig kunde gøre sig gældende. Det syntes imidlertid nu, som om J. C. Christensen havde opgivet Troen paa en for Venstrereformpartiets Flertal antagelig Løsning under Ministeriet Neergaard, og da Sagen syntes

haabløs, indgav dette den 31. Juli sin *Demission,* efter at de fremskudte Forter var forkastet paa ny med 63 Stemmer mod 41.

Situationen var nu overordentlig vanskelig. Den Neergaardske Fløj af Venstrereformpartiet meldte sig ud, og Venstre var splittet i tre Grupper. Inden for Højre var der en moderat og en yderliggaaende Fløj, men Stemningen var afgjort for Bevarelse af Landbefæstningen, medens Christensen syntes at have gjort sit yderste Bud med Nedlæggelse fastsat til 1918. Kong Frederik VIII tog sig Situationen meget nær, brændende Forsvarsven som han var, og det var for Landets Stilling udadtil nødvendigt, at der naaedes et Resultat. Han greb da til hidtil uforsøgte Midler. Først henvendte han sig til Grev *Holstein-Ledreborg* og bad ham danne et Venstreministerium, men han afslog det. Derefter kaldte han de Frikonservatives Fører Grev *Frijs,* der forsøgte at skabe et Kompromis, bl. a. med Bevarelse af Landbefæstningen 16 Aar efter den ny Hærordnings Vedtagelse. Medens Højre svarede velvilligt, afslog begge de saakaldte Ellevemandsgrupper (de Neergaardske Reformvenstremænd og de Forhandlende) at deltage; — de vilde stadig et Venstreministerium. Efter dette Afslag greb Kongen Tanken om at danne et Forretningsministerium under Ledelse af Admiral *A. du Plessis de Richelieu,* tidligere siamesisk Officer, men over for den saaledes truende Fare for en uparlamentarisk Regering enedes de tre Venstregrupper om at henvende sig til Grev Holstein og søgte og fik Støtte for denne Henvendelse hos Højre. Greven blev hentet til København den 11. August, og der begyndte en Række meget vanskelige Forhandlinger mellem ham og Venstres Førere, af hvilke især Neergaard og Klaus Berntsen var ivrige for at bevæge ham til at overtage Regeringen. Hans Ulyst dertil var stor; han var ældet og svagelig, havde i næsten tyve Aar staaet uden for Politik, og, hvad der ikke mindst vanskeliggjorde det for ham, han havde i sin Folketingsperiode i sin Tid staaet skarpt mod Københavns Befæstning og et udvidet Forsvar overhovedet. Hvad der slog Hovedet paa Sømmet for ham, var vel Ønsket om at bevare Venstre samlet som Regeringsparti, et Resultat, der kun syntes at kunne naas med hans Hjælp, og Nødvendigheden over for Udlandet af en Løsning af Forsvarsspørgsmaalet. Paa Betingelse af en Overenskomst mellem de tre Venstregrupper og J. C. Christensens Indtræden i Regeringen lovede Greven da at overtage dens Ledelse.

Der var imidlertid endnu Vanskeligheder at overvinde. Kongen, der ikke efter Grev Holsteins første Afslag ønskede at henvende sig til ham paa ny, forhandlede igen med forskellige Førere, opfordrede forgæves Klaus Berntsen til at overtage Ministeriets Dannelse og syntes derefter atter at ville søge Bistand hos Admiral Richelieu.

Grev Holstein tog tilbage til Ledreborg, men blev hentet til Amalienborg af Kronprins Christian, hvorefter Ministeriet dannedes den 16. August 1909. Grev Holstein overtog Konseilspræsidiet, af det afgaaede Ministerium genindtraadte Grev Ahlefeldt, Enevold Sørensen, Svend Høgsbro, Klaus Berntsen, Anders Nielsen og Johan Hansen i deres tidligere Portefeuiller, medens Neergaard blev Finansminister og den nordjyske Smed og Husmand Thomas Larsen, der var en af Reformpartiets mest socialt interesserede Mænd, afløste Jensen-Sønderup som Trafikminister. Grev Holstein havde ønsket at medinddrage de Radikale i Ministeriet og tilbudt Christopher Hage Handelsministeriet, hvad han dog afslog. Hvad Højre angik, da havde Greven ikke ønsket nogen Forbindelse med det. Der var fra Ellevemandsgrupperne sket en Henvendelse til Partiet, og dette havde erklæret sig villigt til Forhandling med Greven, men denne havde derefter afvist dets Delegerede, uden at dette blev meddelt Partiet som Helhed — et Fejlgreb, der fik afgørende Betydning senere.

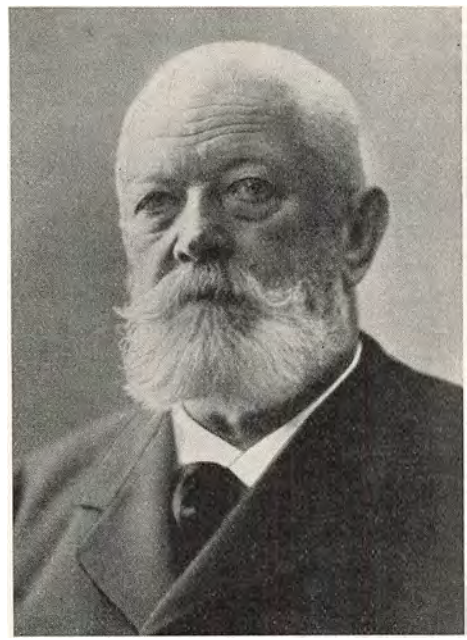

Grev Holstein-Ledreborg.
Fotografi fra 1916.

Det Moment, der vakte størst Interesse i Landet, var *J. C. Christensens Genindtræden* som Forsvarsminister. Navnlig i Højres Blade protesteredes der i de voldsomste Udtryk herimod; man betegnede det som en Skamplet for Landet, erklærede, at Forsvarssagens Ordning vilde blive dyrekøbt, o. s. v., og det beroligede ikke Stemningen, at Christensen udtalte, at han kun var indtraadt af Pligtfølelse og vilde træde tilbage, naar Forsvarslovene var vedtagne. Den 29. August arrangeredes der i København et Folketog til Amalienborg, der dog ikke blev modtaget, og endnu efter Forsvarslovenes Vedtagelse naaede en Protestadresse frem til Kongen, som imidlertid i Grev Holsteins Nærværelse oplæste et skarpt afvisende Svar. Bevægelsen i Landet var overhovedet stor i disse Uger. Det stod ogsaa i Forbindelse med

hele denne Bevægelse, naar den kommanderende General *Chr. Lütken* straks efter Ministeriets Dannelse tog sin Afsked.

Den Overenskomst om Forsvarssagen, der var sluttet mellem Venstregrupperne som Forudsætning for Ministeriet Holsteins Dannelse, gik ud paa, at *Landbefæstningen skulde opretholdes til 1922* og indtil da holdes vedlige; derefter skulde den nedlægges, hvis der ikke forinden var truffet anden Bestemmelse. Det var saaledes et Kompromis imellem Grev Frijs' og Venstrereformpartiets Forslag, der laa nogenlunde i Nærheden af Neergaards. Dennes Plan om de fremskudte Forter udgik, men J. C. Christensen indvilgede i at rykke det nordlige Fløjfort mod Syd, dog kun som Kystforsvar, ikke som Del af Landbefæstningen. Dette Forlig havde Folketingets Højres Flertal og de Frikonservative indirekte tiltraadt, men der var inden for militære Kredse og i Højre i begge Ting megen Modvilje mod det. Det bar dog nu mod Vedtagelse, fordi Højregrupperne trods deres store Utilfredshed med Forslagene ikke turde paatage sig Ansvaret for at forkaste dem. Ved tredie Behandling i Folketinget gjorde J. C. Christensen en Del Indrømmelser, der yderligere øgedes i Landstinget, men paa Befæstningsspørgsmaalet stod han og Regeringen fast. Højres Forslag om senest 1921 at tilvejebringe en ny Sikring af Hovedstadens Landside forkastedes, ligeledes de Radikales og Socialdemokraternes om en Folkeafstemning angaaende Befæstningsloven; derimod vedtoges Regeringsforslaget med 68 Stemmer mod 41.

Større Vanskeligheder voldte Stillingen i Landstinget, hvor Regeringsgrupperne kun beherskede ca. $^1/_3$ af Stemmerne. Inden for dem var Madsen-Mygdal imod Landbefæstningens Bevarelse, Jørgen Pedersen mod Bestemmelsen om dens senere Nedlæggelse, og Højre, for hvem bl. a. Estrup talte, kæmpede ivrigt for Fæstningen. Paa andre Omraader gjorde Christensen en Række Indrømmelser, fastholdt derimod Landbefæstningens Nedlæggelse, der da vedtoges med 32 Stemmer mod 25; syv Højremænd under Ledelse af Fabrikant *Holger Petersen* undlod at stemme, fordi de, trods deres Utilfredshed med Forslagene, ikke vilde paatage sig Ansvaret for Forkastelsen og ikke mente, der om tolv Aar vilde være større Udsigt end i Øjeblikket til at bevare Landbefæstningen. Med 29 Stemmer mod 25 vedtoges Befæstningsloven af Landstinget, med 59 mod 48 (heriblandt 6 Højremænd) af Folketinget. Samtidig vedtoges en Lov om forhøjet Indkomst- og Formueskat til Staten til delvis Dækning af Udgiftsforøgelsen.

Højre i begge Ting var sprængt paa Forsvarsspørgsmaalet, og hos ingen af Grupperne var der Tilfredshed. De militære var overvejende Modstandere af det vedtagne, og det samme gjaldt de Radikale og

Socialdemokraterne. Med Grund kan man dog vistnok sige, at det var den i Øjeblikket eneste mulige Kombination, der havde sejret.

Straks efter Vedtagelsen udsendte de 27, J. C. Christensens Gruppe af Venstrereformpartiet, et Program, skrevet af Christensen, der overraskede ved sin radikale Farve. Edv. Brandes kaldte det en Art Tilslutning til den radikale Politik, og i den moderate Venstrepresse var der megen Misfornøjelse; man imødesaa endog en Sprængning af Ministeriet. Dette skete dog ikke. Tværtimod traadte de tre Venstregrupper efterhaanden i nærmere Samarbejde, idet de i November valgte en fælles »Delegation« med Anders Nielsen som Formand. Den 18. Oktober afgik Christensen, efter hvad han havde bebudet, som Forsvarsminister, og Grev Holstein overtog midlertidig hans Portefeuille.

Faa Dage efter faldt imidlertid Ministeriet. Grev Holstein havde næppe tænkt at udstrække sin Virksomhed meget længere end til Forsvarslovenes Vedtagelse og Afviklingen af Alberti-Situationen, men det var en ganske overraskende Hændelse, der voldte hans Fald. Under Finanslovsbehandlingen udtalte Højremanden Kaptajn M. Halsted, at Holstein havde søgt Højres Støtte ved Dannelsen af Ministeriet; dette benægtede Greven i meget bestemte Vendinger, og der udspandt sig en meget pinlig Debat desangaaende. Sammenhængen var den ovenomtalte, at Højres Delegerede, Oberstløjtnant Parkov, havde undladt at meddele Partiet, at Grev Holstein havde nægtet at forhandle med Højre. Ordskiftet vakte saa stor Vrede i Højre, at den store Højregruppe næste Dag stillede Forslag om et *Mistillidsvotum til Holstein-Ledreborg* personlig. Det blev forkastet, men ved en Kombination af Radikale, Socialdemokrater, de seks Højremodstandere af Forsvarslovene og to Medlemmer af den store Højregruppe fik en radikal Misbilligelse af Ministeriets almindelige Politik 49 Stemmer mod 44, og den 25. Oktober indgav Holstein sin *Afskedsbegæring.*

Hermed var for saa vidt *Parlamentarismen* knæsat i Danmark, som et Ministerium for første Gang var veget for et Mistillidsvotum. Med nogen Ret kunde man ogsaa sige, at Højre hermed havde fraveget den Regel ikke at opponere systematisk mod det af Kongen udpegede Ministerium. Grev Holstein raadede, som parlamentarisk Statsskik krævede, Kongen til at henvende sig til det Parti, hvis Dagsorden havde sejret, det radikale, og efter først at have rettet en forgæves Henvendelse til Klaus Berntsen tilkaldte Kongen da Overretssagfører *C. Th. Zahle.* De Radikale talte kun 20 Medlemmer i Folketinget, men Socialdemokraterne havde allerede den 23. vedtaget at støtte en Regering, der vilde koncentrere sig om en Udrensning efter Alberti

og en Valgkredsreform samt saa vidt muligt udsætte de militære Nybygninger. Herved vilde et radikalt Ministerium naa op paa 44 Stemmer, hvad der dog ogsaa kun var et Mindretal.

Imidlertid, den 28. Oktober, var Ministeriet Zahle dannet. Zahle overtog selv Justitsministeriet, Udenrigsminister blev den unge Diplomat *Erik Scavenius,* Finansminister Dr. *Edvard Brandes,* Forsvarsminister den gamle Venstreveteran *Christopher Krabbe,* Kultusminister den grundtvigske Provst *M. C. B. Nielsen,* tidligere moderat Folketingsmand, Indenrigsminister Dr. *P. Munch,* Landbrugsminister den sjællandske Husmand *Poul Christensen,* Handelsminister Generalkonsulen i Hamborg *W. Weimann* og Trafikminister den jyske Gaardejer *J. Jensen-Onsted.* Den sidste afgik i Februar 1910 efter et Sammenstød med Officerskorpset og erstattedes af Weimann.

C. Th. Zahle.
Fotografi fra ca. 1910.

I sin *Programtale* i Folketinget den 3. November hævdede Zahle Ministeriets parlamentariske Berettigelse, men henviste i øvrigt navnlig til den Folkestemning, der bar det frem, idet han mente, at mange i Landet ansaa de radikale Ministre for »det sidste Hold af Politikere«, de endnu troede paa. En Hovedopgave for Regeringen skulde da ogsaa være en *Udrensning,* hvorunder ogsaa saa vidt muligt skulde indbefattes en Lov om, at ingen Minister maatte have anden lønnet Stilling. Hvad Militærudgifterne angik, maatte det afhænge af Finanserne, hvor meget af det ny der kunde gennemføres. Hvis Ministeriet fik et Flertal imod sig, eller hvis det ikke kunde gennemføre en retfærdig Valgkredsordning, vilde det udskrive Valg.

Det var en lidet offensiv Politik, der indvarsledes med denne Tale, og Ministeriet gik da ogsaa i Begyndelsen ret lempelig til Værks. Over for Militærlovene angav Edv. Brandes Tonen ved at erklære,

at »Lov er Lov, og Lov skal holdes«, og Forsvarsminister Krabbe var i sig selv ikke Forsvarsmodstander. Først hen paa Efteraaret skærpedes Ministeriets Stilling i dette Spørgsmaal.

En af de første Sager, der forelaa, var Spørgsmaalet om *Rigsretsanklage mod Alberti,* eventuelt J. C. Christensen og Berg. Efter at Sagen i Foraaret var blevet udsat, havde de Radikale i Oktober rejst den paa ny, og det vedtoges efter nogen Forhandling i November at nedsætte et Udvalg, der skulde afgive Betænkning inden 14 Dage. Venstres Gruppe havde oprindelig været imod Udvalg. I Betænkningen, der afgaves 1. December, foreslog et Flertal af de Radikale, Socialdemokrater og Højre at stille *J. C. Christensen* og *Berg* for Rigsretten, og dette vedtoges med 60 (61) Stemmer, medens 38 (37) Medlemmer svarede: »Stemmer ikke.« Der havde inden for det moderate Højre været Kræfter, der var imod Tiltale, men de fleste af Partiet stemte dog derfor. De, der fandt denne Retssag nødvendig og ønskelig, saa i den det eneste Middel til at skabe Ro i Landet; andre frygtede dens splittende Virkninger.

Edv. Brandes.
Fotografi fra 1912. Elfelt fot.

Et andet væsentligt Punkt paa Ministeriets Program var *Valgkredsordningen.* Der var allerede under Indenrigsminister Berntsen udarbejdet et Forslag, som Ministeriet Zahle nu i Hovedtrækkene i November forelagde i Folketinget. Det forøgede Folketingskredsene til 127 og indførte Omvalg. Under Debatten udtalte Zahle modsat tidligere Konseilspræsidenter, at han ansaa de kongevalgte for opløselige, og J. C. Christensen gav ham i Teorien Ret, men vilde foretrække en Fredsopløsning. Der naaedes Enighed om Forslaget i det væsentlige, men Venstre vilde ikke lade det træde i Kraft før efter en i Anledning af en Grundlovsændring foretaget Opløsning af Rigsdagen, saaledes at den ny Valgkredsordning kun traadte i Kraft, hvis Grundlovsændringen gik igennem. Denne Sammenkobling afviste de Radikale

og Socialdemokraterne, men den blev vedtaget med 44 Stemmer, hvorefter Loven gik til Landstinget og blev liggende der.

Et tredie Hovedspørgsmaal var *Grundlovsændringen.* Efter at de tidligere Regeringers delvise Ændringsforslag var strandede, rejste de Radikale i Oktober 1909 Spørgsmaalet paa en bredere Basis, idet de foreslog 25 Aars Valgret, ogsaa for Kvinder og Tyende, 132 Medlemmer af Folketinget med Omvalg, Bortfald af de kongevalgte og al privilegeret Valgret, et Landsting valgt af Valgmænd ved Forholdstalsvalg, Indførelse af Folkeafstemning. Venstregrupperne erklærede, at en Grundlovsændring maatte være nær, men at den burde udgaa fra Regeringen og optage en Mængde andre Bestemmelser. Imidlertid optog Venstre her den Tanke om en Revision i »*to Tempi*«, som allerede havde været knæsat af Ministeriet Holstein; først skulde Folketinget omdannes, derefter Landstinget. J. C. Christensen var Hovedtalsmanden for denne Fremgangsmaade, der forekom ham den jævneste og sikreste og den mindst stødende over for Landstingets Frikonservative, der stod Venstres Politik saa nær. Venstreflertallet i Udvalget foreslog da at standse Lovens Behandling ved en Dagsorden til Bedste for en almindelig Grundlovsrevision og erklærede, hvis den vedtoges, at ville forelægge et Forslag om Ændring af Bestemmelserne om Folketinget. Denne Dagsorden blev forkastet, men det endelige Resultat blev, at Venstres Ændringer om at lade Landstingsbestemmelserne udgaa vedtoges med 60 Stemmer mod 40, og at Loven sendtes til Landstinget. Det fortjener at bemærkes, at de Radikale paa Foranledning af Venstres Førere havde indbragt et Ændringsforslag om, at Landstinget skulde vælges af de kommunale Raad. Højres Ordførere erklærede sig rede til at slette Penge- og Hartkornsprivilegierne mod at faa indført en anden Forskel mellem de to Ting og mod Indførelsen af Forholdstalsvalg, men der var stærke Kræfter i Partiet, der ikke vilde følge dem saa langt.

P. Munch.
Fotografi fra ca. 1910.

Da denne Afstemning fandt Sted midt i April, var Ministeriets Stilling til *Oppositionen* paa flere Maader blevet vanskeligere. I Lø-

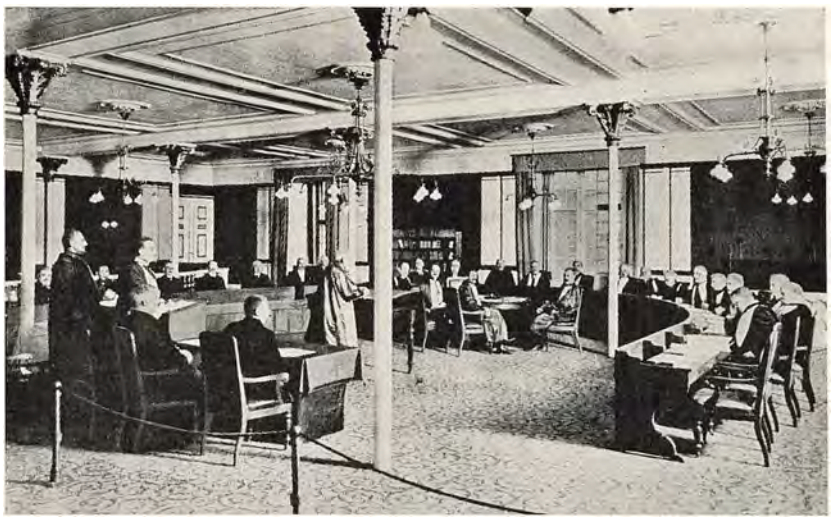

Rigsretsprocessen mod J. C. Christensen og S. Berg i Albertisagen.
Første Møde i Landstingssalen den 8. Januar 1910.

bet af Vinteren havde flere af Ministrene betonet, at Regeringen ikke vilde svigte Odense-Programmet, men vilde arbejde for Landbefæstningens Nedlæggelse og Militærudgifternes Nedsættelse, og den i Folketinget vedtagne Finanslov vakte Uvilje i Landstinget, fordi flere Bevillinger til Forsvaret var fjernede. Fra Højre rettedes der stærke Opfordringer til Venstregrupperne om at gaa sammen med det mod Ministeriet, hvilket dog i sin Almindelighed afvistes af Venstre. Ogsaa over for Kronen var Stillingen forværret; Kongen var ikke utilbøjelig til i Overensstemmelse med ledende Højremænd at tage en af Danmarks Gesandter i Udlandet til Konseilspræsident som Overgangsled til et Venstreministerium, og han opfordrede ligeledes Klaus Berntsen til at overtage Dannelsen af et Ministerium. For at skabe større Muligheder for sin Politik opløste Ministeriet Folketinget og udskrev Valg til 20. Maj. Socialdemokraterne sluttede inden dette Valgforbund med de Radikale, men paa den anden Side nærmede Venstregrupperne og Højre sig mere og mere hinanden; — Lars Dinesen bebudede allerede et Samarbejde som det, der skabte Forliget 1894. Valget kom gennem Agitationen til at staa paa Spørgsmaalene: Politik med Socialdemokraterne eller ikke og Forsvar eller Ikke-Forsvar, og det blev ingen Sejr for Regeringen. De Radikale og Socialdemokraterne beholdt deres Styrke 20 og 24, men Venstregrupperne erobrede 8 Mandater fra Højre og talte 57 mod dettes 13. Flertallet i Tinget laa da hos Venstre, og Zahle indgav sin Demission.

Kongen opfordrede Klaus Berntsen til at danne det ny Ministerium, men han og Partiet ønskede at afvente *Dommen for Rigsretten,* og Zahle vedblev da foreløbig at fungere. Dommen faldt den 17. Juni. Sig. Berg idømtes en Bøde paa 1000 Kr. for at have forsømt sin Tilsynspligt over for Bondestandens Sparekasse, medens *J. C. Christensen frifandtes.* Det hed dog i Præmisserne, at han »ikke havde handlet forsvarligt« ved at nægte sin Bistand til en Undersøgelse af Albertis Forhold.

Klaus Berntsen.
Fotografi fra ca. 1905.

Den 28. Juni traadte Rigsdagen sammen, og Spørgsmaalet om det ny Ministerium skulde da løses. Dagen før havde de tre Venstregrupper under »Delegationen« forenet sig til et samlet Parti, *Venstre.* Det gik ikke af uden Brydninger mellem moderate og mindre moderate, men Sammenslutningen skete paa Grundlag af det ret radikale Program af September 1909, der bl. a. krævede Forfatningen udvidet i Junigrundlovens Aand.

Inden for det ny Parti var der mange, der ønskede J. C. Christensen som Konseilspræsident, men han undslog sig bestemt. Man indstillede da tre Mænd, Neergaard, Berntsen og Anders Nielsen til Kongen, og denne overdrog *Berntsen* Præsidiet. Ministeriet dannedes den 5. Juli 1910 og bestod af Berntsen, Konseilspræsident og Forsvarsminister, Ahlefeldt-Laurvig, Udenrigsminister, Neergaard, Finansminister, Anders Nielsen, Landbrugsminister, Jensen-Sønderup, Indenrigsminister, Højesteretssagfører Frits Bülow, Justitsminister, Thomas Larsen, Trafikminister, Grosserer O. B. Muus, Handelsminister, Højskoleforstander Jacob Appel, Kultusminister.

Det radikale Ministerium Zahle havde virket under meget vanskelige Forhold og ikke skabt større Resultater. De vigtige Love om en permanent Voldgiftsret i Arbejdsstridigheder og om Forligsmanden var gennemførte af Indenrigsminister Munch. Loven om *Menighedsraad* af 1903 skulde efter en af sine Paragraffer revideres senest inden 1. Januar 1910, og Enevold Sørensen havde forelagt Forslag

om dens Forlængelse i tre Aar. Paa J. C. Christensens Foranledning ændrede Folketinget denne Tidsfrist til seks Aar, samtidig med at Raadenes Adgang til at høres angaaende Præsteembeders Besættelse blev gjort til en Ret. Da det ikke lykkedes i Samlingen 1909—10 at naa til Enighed mellem Tingene herom, gennemførte Kultusminister Nielsen en Del af Lovforslagets Bestemmelser administrativt; Menighedsraadene bortfaldt med Udløbet af 1909 for først at genopstaa ved den ny Lov 1912, men Menighederne beholdt Adgang til at blive hørt ved Embedsbesættelser.

5. Ministeriet Berntsen 1910—13.

Ministeriet Berntsen var et rent Venstreministerium, der stod paa Septemberprogrammets Grund, men der var adskillige Omstændigheder, der drog dets Politik mod Højre. Ikke alene var Valgresultatet fra Maj udgaaet af et Samarbejde mellem de to Partier, men Stillingen i Rigsdagen var ingenlunde gunstig for en ensidig Venstrepolitik. I Folketinget havde Regeringen Halvdelen af Stemmerne, 57, mod 24 Socialdemokrater, 20 Radikale og 13 Højremænd. De sidste var delt i to Grupper, hvoraf den mindste paa 6 stod Landstingets Frikonservative nær. I sidstnævnte Ting sad efter Landstingsvalgene 1910 30 Højremænd, 21 Venstremænd, 6 Frikonservative, 5 Radikale og 4 Socialdemokrater. En Politik bygget paa Venstre og de Frikonservative som i J. C. Christensens Tid var da ikke længere sikker; der maatte ogsaa regnes med Højre. I November 1910 søgte Grev Frijs at skabe en større frikonservativ Gruppe ved at forene sit Parti med de 8 Højremænd i Landstinget, der havde undladt at stemme mod Forsvarslovene, men det mislykkedes, og Højre sluttede sig da sammen til eet Parti. Af Højres Landstingsmænd var rigtignok 5 kongevalgte, til Dels meget gamle, og en Forskydning af Flertallet kunde ventes i en nærmere Fremtid. Foreløbig i hvert Fald var et Samarbejde til højre naturligt, og det fandt da ogsaa Sted paa Øerne ved Landstingsvalgene 1910, medens Venstre i Jylland stod paa renere Linier. Den almindelige Politik i Ministeriets to første Aar viste skarp Front mod Radikale og Socialdemokrater, medens Vinden overvejende blæste gunstigt fra Højre. Det var i Virkeligheden først Grundlovsforslaget af 1912, der skabte en Ændring heri.

Klaus Berntsen opstillede som *Maal* for sin Regering det første Aar at føre Forsvarslovene ud i Livet, det andet at skabe finansiel Balance og det tredie at tilvejebringe den Grundlovsændring, der mere og mere trængte sig paa som nødvendig. Til helt at løse den første

Opgave levnedes der ikke Ministeriet Tid, den anden skete saa nogenlunde Fyldest ved Skattelovene 1912, og paa det tredie Omraade lagdes Grunden til det meget betydningsfulde, der gennemførtes 1915.

Som Forsvarsminister havde Klaus Berntsen ikke faa Vanskeligheder, og Forholdet til Højre var her ikke altid det bedste. Der forestod ved hans Tiltrædelse en Ordning af *de nye Garnisoner,* der baade finansielt og militært var af stor Rækkevidde, og dette Spørgsmaal gav Anledning til voldsomme Stridigheder mellem Forsvarsministeren og nogle Generaler. Efter Militærledelsens Ønsker skulde *Fredericia* udgaa som Garnisonsby, fordi en Mobilisering her saa nær ved Landegrænsen ikke var sikker, og da Ministeren af ikkemilitære Hensyn vilde nøjes med at forlægge Mobiliseringsstedet til Viborg, protesterede flere af Hærens øverste Generaler; en tog sin Afsked, en krævede forgæves Forflyttelse, og en, General *A. Arendrup,* blev afskediget, idet Kongen stillede sig paa Berntsens Side.

Et andet Stridsspørgsmaal mellem Forsvarsministeren og Officererne var Beliggenheden af det nordlige *Fløjfort ved Taarbæk,* som Generalstaben vilde drage saa langt ind mod Landfronten som mulig. Berntsen afslog at lægge det paa Eremitagesletten, men erklærede sig villig til at rykke det ind til den slesvigske Sten. I øvrigt gav den stærke Forsvarsinteresse i Landet under de truende udenrigske Forhold i 1912 Anledning til Indsamling af betydelige Midler blandt private.

Berntsen, der gjorde et fortjenstfuldt Arbejde for at forbedre Tonen i Hæren, havde i de militære Spørgsmaal indtaget et paa 1909-Kompromis'et hvilende forsvarsvenligt Venstrestandpunkt og i det hele høstet Anerkendelse hos den moderate Højrefløj. Vanskeligere naaedes Enighed paa det finansielle Omraade.

Statsfinansernes Stilling var ikke god. Ved Forelæggelsen af Finansloven for 1911—12 maatte Neergaard meddele, at Regnskabet for 1909—10 viste et Underskud paa 51 Millioner. Dette var ganske abnormt, men det paagældende Aar samlede ogsaa alle Eftervirkningerne af Ulykkerne fra 1908, Bankkrisen og Alberti-Affæren. Hertil kom endvidere de økonomiske Følger af Toldloven af samme Aar og de omtrent samtidig vedtagne Lønnings- og Jernbanelove, og endelig forestod nu de betydelige Udgifter til Forsvarsordningen. Neergaard maatte da ogsaa under Finanslovsbehandlingen 1910 bebude nye Skatter, samtidig med at han manede til Sparsommelighed. Det lader sig ikke nægte, at den levende Reformiver navnlig under Ministeriet Christensen havde skabt Udgifter, der under det senere Nedslag blev tyngende, og det blev nu Ministeriet Berntsens Opgave at bøde herpaa. En samlet Finansplan, som det fra flere Sider forlangtes, vilde Neer-

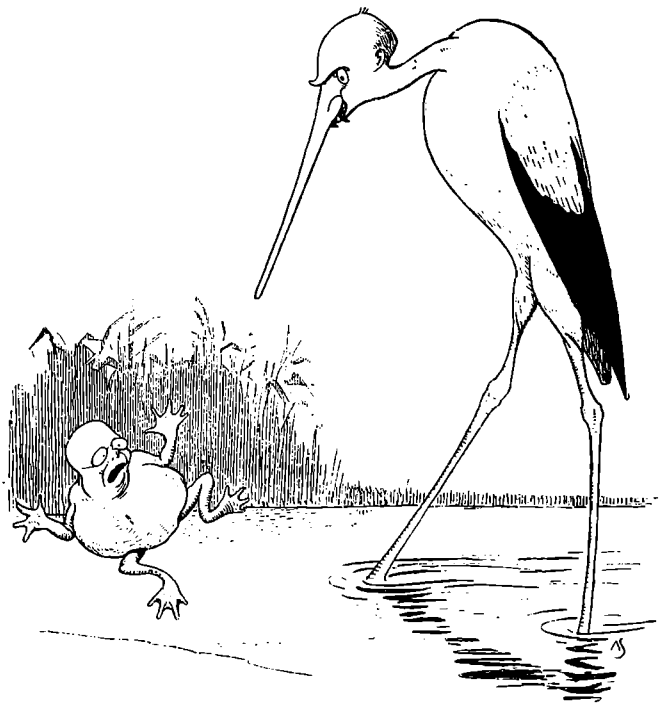

Forlystelsesskattens første Offer.
»Blæksprutten« 1911.

gaard ikke fremlægge før Oktober 1911, men allerede i Februar s. A. forelagde han fire nye Skattelove, om Afgift af offentlige Forestillinger og Fremvisninger, Stempelafgift, Afgift ved Tinglæsning m. m. og Afgift af Dyrkning af Tobak. Samtidig forelagde Trafikministeren Forslag om Statsbanetaksternes Forhøjelse. Den beregnede Merindtægt var for den sidstnævnte Lovs Vedkommende godt 4 Mill. Kr., for de fire Skattelove ca. 3¾ Mill. Kr., og det samlede Resultat blev ikke synderlig forskudt ved de ret væsentlige Ændringer, flere af Lovene undergik i Tingene. Skatten paa offentlige Forestillinger blev under Navnet »Kulturskat« heftig bekæmpet fra flere Sider, men den vedtoges i en bl. a. af den konservative Politiker og Teatermand Godsejer *Johan Knudsen* udformet Skikkelse og bestaar den Dag i Dag.

Men dette var kun en Begyndelse. Situationens Vanskelighed markeredes bl. a. ved, at Landstingets Højre 1912 fraraadede at indstille Finansloven til Vedtagelse, fordi den formentlig ikke var økonomisk forsvarlig. I Efteraaret samme Aar forelagde Neergaard et nyt Kompleks af betydningsfulde Skattelove, nemlig Lov om forhøjet Spiritus-

skat samt Stempelafgift af Cigaretter; tilsammen skulde der ved disse Love (foruden ved Nedsættelse af Statens Bidrag til Kommunerne) skaffes henved 11 Mill. Kr. til Veje.

Forslagene vakte stærk Uvilje hos Oppositionen til venstre. Socialdemokraterne vilde en Formue- og Indkomstskat med en ganske anderledes stærkt stigende Skala end Regeringsforslagets, og de mente, at de indirekte Skatter derved vilde overflødiggøres. Ogsaa de Radikale vilde en anden Fordeling. Højre, hvis Medlem i Folketingsudvalget var *Julius Schovelin,* ønskede i stærk Modsætning hertil at lægge Skatteforhøjelsen over paa Forbruget, foretrak en Kildebeskatning og henviste til Skatteobjekter som Tændstikker, Luksuscykler og Raatobak samt til en Værneskat. I Folketinget gik Komplekset igennem med mindre betydelige Ændringer, men i Landstinget maatte det gennemgaa en lang og omskiftende Behandling, der et Par Gange truede med Bristning.

Højre og de Frikonservative stod enige i dette Spørgsmaal. De var villige til at vedtage de indirekte Skattelove, men afviste Forhøjelsen paa *Formue- og Indkomstskat* og henviste i Stedet for til en skærpet Ligning. I Forbindelse hermed stod Spørgsmaalet om Kultolden, der efter Ordningen 1908 skulde forsvinde 1913, men som Regeringen ønskede midlertidig at bevare, hvad Landstingsflertallet afslog.

Neergaard afviste Flertallets Erstatningsforslag, og Situationen var i April 1912 truende. Den gammelmoderate Landstingsmand *Jørgen Pedersen* truede i sit Blad, »Fyns Tidende«, Landstinget med Opløsning, og Højres Landstingsfører E. Piper svarede, at han vilde imødese den med Sindsro. Det kom imidlertid til nye Forhandlinger mellem Neergaard og de Frikonservative, hvis Tillidsmand var Konsul *Hey,* og de erklærede sig villige til nogen Forhøjelse af Indkomstskatten, imod at Overskudet anvendtes til Amortisation af Statsgælden. Højre vilde stadig ingen Forhøjelse bevilge af Formue- og Indkomstskatten, skønt Neergaard satte sit Krav ned, og sidst i Maj syntes Forhandlingerne paa ny sprængt. Da lykkedes det omsider de Frikonservative at tilvejebringe et Forlig, som blev Lov sidst i Juni. Der skete ret betydelige Fradrag i det oprindelige Forslag om Formue- og Indkomstskatten og om Spiritusafgiften, Statstilskudet til Kommunerne bevaredes, Kultolden bortfaldt, og der fastsattes ekstraordinære Henlæggelser til Reservefond og Kassebeholdning. I alt gav Lovene ca. 3 Mill. mindre end oprindelig forlangt. Samtidig bevilgedes et Statslaan paa 72 Mill. Kr., der under de herskende Konjunkturer kun blev opnaaet paa lidet gunstige Betingelser. Hermed var den finansielle Rekonstruktion foreløbig endt. Nævnes bør dog ogsaa de omfattende Besparelser paa Finansloven, der iværksattes efter Indstilling af en

under Ministeriet Zahle nedsat Kommission, og som androg ca. 3 Mill. Kr.

Skatteforliget høstede ikke større Hæder hos Oppositionen til venstre end de tidligere Forlig. Det var, sagde Ove Rode, den finansielle Afvikling af den Politik, der begyndte 1905 med J. C. Christensens Militærprogram. Det knæsatte, sagde P. Munch, Højres Skattepolitik, hvorefter Forbrugsafgifter skulde være Hovedpillen. Bestemmelsen om Henlæggelsen til Reservefondet fremstilledes som et Indgreb i Folketingets Rettigheder. Heroverfor fastholdt Venstre, at den økonomiske Nødstilstand ikke fortrinsvis skyldtes Militærudgifterne, og at Skatteforliget var et Bevis paa, at ogsaa den gældende Forfatning kunde give gode Resultater. Landstingets Flertal konstaterede ved sin Stilling til Finansloven 1912, at Situationen var bedret fra Aaret før.

F. L. Hey.
Fotografi fra ca. 1910.

Af de mere specielle Spørgsmaal, der beskæftigede Ministeriet Berntsen, er der Grund til at nævne *Menighedsraadsloven.* De kirkelige Sager har altid i Danmark sat Sindene i voldsom Bevægelse, og det samme var Tilfældet i Aarene 1910—12, da Jacob Appel arbejdede for det Lovforslag, der gennemførtes 1912 og genskabte Menighedsraadene i en noget anden Skikkelse end den Christensenske. Atter brødes Meningerne paa Spørgsmaalene om Kirkeforfatning eller ikke og om Valgretten til Menighedsraadene, og i Landstinget, hvor Grev Holstein-Holsteinborg var Højres oprindelige Ordfører, naaedes et Forlig kun mod dette Partis Stemmer. Menighederne havde nu lovfæstet Indflydelse paa Præstevalget; Kirkeforfatningen kom ikke sin Virkeliggørelse nærmere.

Ministeriet Berntsens historiske Indsats i Danmarks og Venstres Historie ligger imidlertid paa et andet Omraade: *Forfatningens.* I Aarene 1910—12 tilspidsede Udviklingen sig mere og mere henimod Grundlovsændringen, og efter Skatteforliget modnedes Øjeblikket. Det var blevet et Krav, der daarlig kunde overhøres.

Det var ikke mange Aar gammelt. Systemskiftet betød nærmest en Anerkendelse af den gamle 1866-Forfatning. Det sagde Hørup, og

det sagde J. C. Christensen. Det var naturligt, for saa vidt som det, der skete i 1901, var det, der burde være sket i 1866, og som dengang maaske kunde have gjort Estrup-Frijs' Forfatning livskraftig. Intet Under, at de ledende Venstremænd i Sejrens Øjeblik turde tro paa en Genoplivelse af denne Mulighed. Men de lange Hungersaar under Provisorierne havde skabt andre Betingelser, havde modnet nye Ideer og skudt nye Lag op i Dagen. Venstre dreves frem af sine gamle politiske Ideers Grokraft. Naar Husmændenes kommunale Rettigheder uden Karrighed lovfæstedes, vilde Tiden før eller senere komme, da de ogsaa politisk vilde helt frem i Lyset, og her hindredes de af den privilegerede Landstingsvalgret. Der var sprunget et Mellemled over i og efter 1866, da Gaardmændene ikke inddroges under Hartkornsprivilegierne, og der vilde ikke efter 1901 blive levnet dem megen Tid til at nyde Sejren. Selve denne Sejr begrænsedes desuden af Godsejervældet i Landstinget.

Paa Venstres Program stod *Junigrundlovens Genfødelse.* Kravet var født af Partiets historiske Oprindelse, og der var næppe mange Venstremænd, for hvem det ikke lyste med en maaske noget taaget Glans. Atter her viste sig de nedarvede Idealers, Fanfarernes, stærke Magt. For en afbalanceret Realpolitik som J. C. Christensens betød det maaske mindre. I hvert Fald byggede han fra først af utvivlsomt sin Politik paa 1866-Forfatningen og praktisk talt paa de Frikonservative. Delingen i Venstre 1905 gav et Stød i modsat Retning, Kravet om Junigrundloven blev tilspidset af de Radikale, og utvivlsomt virkede denne Understregning ogsaa ind i Venstre. Politikere, hvis historiske Idéindhold bundede dybere end Christensens, som N. Neergaard, havde altid bevaret Junigrundlovens Farver friske i deres Bevidsthed. Og nederst, i Socialdemokratiet, voksede helt nye, revolutionerende Ønsker op.

I de konservative Grupper var der, som rimeligt var, oprindelig intet Ønske om at ændre 1866-Forfatningen stærkt. Man vilde bevare Landstinget som konservativt Bolværk, og havde man i det egentlige Højre ofte Følelsen af, at Tinget savnede Kontakt med hele den konservative Befolkning, vilde paa den anden Side de Frikonservative ikke slippe den privilegerede Hartkornsrepræsentation. Alligevel dæmrede der allerede 1901 i Højres yngre Linier en Følelse af, at her maatte tages et Slag, og de klogeste vidste, at man maatte ofre for at bevare. Ogsaa Hensynet til Forsvarssagen, der stod Partiet over alt, gjorde Tanken om Indrømmelser nærliggende.

Men det var et ganske specielt Spørgsmaal, der langsomt og uimodstaaeligt drev Grundlovsrevisionen frem i første Linie. Det var *Valgkredsspørgsmaalet,* der, engang rejst, krævede en Løsning og naturlig

sammenknyttedes med Grundlovsdebatten. Vi har set, hvorledes Sagen rejstes 1905, hvorledes J. C. Christensens Revisionsforslag, der kun angik Paragraffen om Folketingskredsene, faldt i tre Samlinger under hans og Neergaards Ministerier, og hvorledes de Radikale forelagde et nyt Forslag 1909, der af Venstre sammenkobledes med en mere omfattende Grundlovsrevision. Til en saadan tog de Radikale Initiativet 1909, og Venstre accepterede Bestemmelserne for Folketinget, der gav 25-aarige Mænd og Kvinder Valgret, men fastholdt, at den samlede Grundlovsændring skulde ske i to Tempi, saaledes at Folketinget reformeredes først, derefter Landstinget.

Paa dette Standpunkt stod ogsaa Ministeriet Berntsen. Konseilspræsidenten sagde det i sin Programtale: der skulde først skabes et Folketing, der var et tro Spejlbillede af Befolkningen, og først derefter skulde der tages fat paa Landstinget. Og Neergaard udtalte det samme i September 1910.

I December s. A. forelagde da Regeringen dels et *Forslag til Grundlovsændring*, som næsten var enslydende med det af Venstre ændrede radikale Forslag fra Samlingen før, som altsaa var indskrænket til Folketingsbestemmelserne, dels et Forslag om en Valgkredsordning, der svarede til det om Foraaret vedtagne. Under Behandlingen i Folketinget holdt Venstre nu stadig fast paa de to Tempi; men der sporedes dog en stigende Tilbøjelighed for en snarlig samlet Revision. Bortset fra Højre, der vilde indskrænke sig til at ændre Folketingets Medlemstal og i øvrigt først og fremmest ønskede Forholdstalsvalg, hvad Venstre var imod, enedes Partierne om væsentlige Punkter, saaledes Kvinders og Tyendes Valgret og den nedsatte Valgretsalder; imidlertid vilde Socialdemokraterne Etkammer, 21 Aars Valgretsalder og Indførelse af Folkeafstemning, og de Radikale vilde et kommunalraadsvalgt Landsting. I Venstres Affattelse gik Forslaget til Landstinget, hvor Højre kort afviste det som utidigt. Den frikonservative Rottbøll undlod denne Gang at spørge om de kongevalgtes Stilling ved en Opløsning, men han erklærede, at hvis de to Tempi skulde fastholdes, maatte Valgretsudvidelsen udskydes til andet Tempo, og kun Folketingets Medlemsantal ændres nu. Det var en Opfattelse af de to Tempi, som Regeringen ikke kunde acceptere, og Ove Rode kunde med nogen Ret sige, at der i Landstinget var mest Stemning for en samlet Revision — en Stemning, der dog nærmest var negativ.

I Sommerens Løb gav J. C. Christensen i Ulfborg paa ny Udtryk for sin Opfattelse: de to Tempi bør fastholdes. Det haster ikke. Man kan vente, til Landstinget bliver, hvad Juliforfatningen gør det til.

»Mutter Danmark skal have en ny Grundlov I.«

Dr. polit. J. C. Christensen: »— — — men endelig ikke hele Flasken paa een Gang, Madam Berntsen: Skal Barnet blive sundt og levedygtigt, maa Patienten ha' Medicinen ind i smaa Dosis. To Tempi, glem ikke det«.

»Klods Hans«, 30. Maj 1913 (jfr. Bill. S. 465).

Utvivlsomt var der dog en Bevægelse i Gang inden for Venstre for en samlet Revision, — samtidig med at enkelte Sider af Partiet stillede sig køligt over for en omfattende Ændring overhovedet.

I Oktober 1911 blev det sidst forelagte Forslag paa ny forelagt Landstinget. Grev Frijs, der talte for de Frikonservative, stillede sig velvilligt over for Kvinders Valgret, men vilde ikke gaa med til den nedsatte Valgretsalder. I øvrigt afviste han Forslaget, saa længe den finansielle Situation endnu var uordnet; lige saa lidt han som Piper vilde købe Forholdstalsvalg for en Afskaffelse af den privilegerede Valgret, og de var her delvis i Modstrid med en Del af Højre i og uden for Folketinget, hvis Organ var »Nationaltidende«. Flertallet i Udvalget, Højre, gik kun med til en Fastsættelse af Folketingets Med-

lemstal og kun mod Forholdstalsvalg; hertil sluttede Rottbøll sig subsidiært. Forslaget naaede ikke til Folketinget.

Kort efter Landstingsbetænkningens Afgivelse sluttedes Forliget paa *Skattelovene,* og Forholdet mellem Venstre og Højre, navnlig de Frikonservative, syntes nu meget lovende. Piper udtalte sig i Juli paa Skodsborg om de to Partiers fortrinlige Samarbejde og bebudede dets Fortsættelse. De Frikonservative ventede utvivlsomt Imødekommenhed for deres Meddelagtighed i Forliget, og der var mange, der mente, hvad »Vort Land« skrev, at Opgaven nu var at skabe en Forfatning i konservativ Aand. J. C. Christensen fastholdt paa Skamlingsbanken og i sit Ugeskrift »Tiden« sin to-Tempi-Tanke, som Anders Nielsen i Hobro antydede ogsaa vilde blive Regeringens. Menige Medlemmer af Venstre stillede derimod paa Møder Kravet om den samlede Revision skarpt frem. Berntsen erklærede i Juli, at det vilde bero paa Forhandling med Partiet, om Regeringen vilde opgive sin hidtidige Taktik.

I August laa Sagen saaledes for Offentligheden, at ingen vidste, hvad det endelige Resultat vilde blive. Et Udvalg af Ministeriet, bestaaende af Berntsen, Neergaard, Anders Nielsen, Bülow og Jensen-Sønderup, var imidlertid i Færd med at udarbejde et Udkast til en samlet Revision, uden at nogen endelig Bestemmelse om dets Forelæggelse var taget. Sidst i Maaneden gjorde, som det et halvt Aar efter blev kendt, Grev Frijs et Forsøg paa at binde Klaus Berntsen til en Grundlovsrevision i Forening med de Frikonservative. Han indbød Ministeren til Frijsenborg, hvor ogsaa den Frijs nærstaaende Rottbøll var til Stede. Greven foreslog her et Kompromis, der skulde nedsætte Valgretsalderen til 25 Aar, give Kvinder Valgret og indføre Forholdstalsvalg i København og Byerne, men bevare Enkeltmandskredse paa Landet. Til Gengæld skulde Landstinget bevares uberørt. Greven vil nu have forstaaet Berntsen, som om han accepterede dette for sit eget Vedkommende, men dels maatte sikre sig ogsaa Højres Samtykke, dels forhandle med sit Parti; Berntsen for sin Del erklærede siden, at han havde henvist alt til Partiet. Ved en Henvendelse til Grev Holstein-Holsteinborg søgte imidlertid Frijs at sondere Landstingshøjres Stilling; Holstein erklærede, at han selv var stemt for Forslaget og haabede, at det vilde blive tiltraadt af tilstrækkelig mange Højremænd, men kunde intet garantere. Dette Holsteins Svar (af 1. September) oversendte Frijs til Berntsen med et karakteristisk Brev, hvor han fremmaner en ødelæggende Kamp mellem Højre og Venstre, hvis hans Kompromis ikke følges, Forligspolitikkens Sammenbrud og Indførelsen af det af begge Parter forhadte Forholdstalsvalg. Berntsen bad om en Samtale den 15. September og meddelte i

»Under selskabelige Former.«

Klaus Berntsen udtalte om sit Besøg paa Frijsenborg: »Jeg var mødt som Gæst og følte mig saadan sikret mod Offentlighedens Indblanding i vor rent fortrolige Samtale«.

»Klods Hans«, 25. April 1913.

denne Greven, uden Motivering, at Regeringen vilde forelægge en samlet Grundlovsrevision.

Grevens Forslag havde kun været forelagt Partibestyrelsen, ikke hele Partiet. Men det var netop i disse Uger, at de afgørende Bestemmelser blev taget. Den Stemning for en samlet Revision i Retning af Junigrundloven, hvorfor bl. a. Neergaard var en ivrig Talsmand, vandt stadig Terræn i Venstre. Sidst i August angreb det gammel-moderate »Lolland-Falsters Folketidende« voldsomt to-Tempi-Politikken, og samtidig bebudede Neergaard i Bramminge en samlet Revision. Et Suppleringsvalg til Landstinget paa Fyn sidst i September, hvor alle Partier gik sammen mod Højre, talte ogsaa om voksende Junigrundlovsstemning.

I Mødet mellem Regeringen og Venstre den 30. September vedtoges

Klaus Berntsen proklamerer Christian X som Konge. Amalienborg, 15. Maj 1912. Elfelt fot.

den samlede Revision med nogen Modstand fra J. C. Christensens Side. Christensen meddelte kort efter i »Tiden«, at han havde opgivet to-Tempi-Planen.

Med Kongen havde Berntsen allerede tidligere drøftet Sagen. Det var nu *Christian X.* Frederik VIII døde pludselig i Hamburg den 14. Maj 1912 paa Hjemvejen fra en Rekreationsrejse, og hans 42-aarige Søn blev Konge.

Den 23. Oktober forelagde Berntsen *Grundlovsforslaget* i Folketinget. Det mindede i meget om de Radikales Forslag fra 1909—10. Det gav Valgret til 25-aarige Mænd og Kvinder, ogsaa Tyende; Folketingets Medlemstal skulde fastsættes ved Valgloven, men ikke være over 132; Valgperioden skulde være 4 Aar. Af Landstingets 66 Medlemmer skulde de 12 vælges af selve Tinget. Resten valgtes af de kommunale Raad ved Forholdstalsvalg. Stridigheder mellem Tingene om Finansloven skulde afgøres i den forenede Rigsdag.

I sin Forelæggelsestale udtalte Berntsen, at naar man vilde gøre Landstinget til noget mere end et Ekko af Folketinget, havde man haft Valget mellem en Aldersgrænse ved 40 eller 35 Aars Alderen

Christian X.
Fotografi fra ca. 1912.

og et (som allerede i Junigrundloven antydet) kommunalraadsvalgt Landsting, og man havde valgt det sidste. Ministeren løftede Junigrundlovsidealet højt og udtrykte sig i denne som i senere Taler uventet skarpt mod Højre og 1866-Forfatningen.

Regeringens Grundlovsforslag modtoges med Tilslutning hos Venstre, hvor dog straks mange tog Afstand fra det kommunalraadsvalgte Landsting til Fordel for det aldersbegrænsede. Socialdemokraterne og de Radikale hilste Forslaget med Glæde som et brugbart Grundlag. Hos Højre vakte det derimod overvejende Vrede. »Et Slag i Ansigtet

Dronning Alexandrine.
Fotografi fra ca. 1912.

paa de konservative Partier, hvor Regeringen hidtil har søgt Støtte«, kaldte Piper det; det vilde næppe engang kunne bruges som Forhandlingsgrundlag. Der var Dele af Højre, hvor man mente det heldigt i Tide at fire paa sine Krav, og hvor man bl. a. mente, at Forholdstalsvalgmaaden, om den gennemførtes, vilde opveje meget; men som Helhed vendte begge konservative Partier sig skarpt mod Forslaget, og de søgte en — ikke vel underbygget — Støtte i J. C. Christensens Standpunkt, der var ret pessimistisk. Han var, som ofte sagt, stemt for en langsommere Revision, han mente, en Grundlov burde gives

med alle Partiers Samtykke, og at det kunde blive farligt for Demokratiet at tvinge den igennem nu. Dette Synspunkt havde ogsaa Tilhængere i Venstre, ikke mindst i Landstinget.

Højres Udsigt til at standse Forslaget var i øvrigt ikke stor. Det hvilede paa een Stemmes Flertal i Landstinget, og af dette Flertal var de fem gamle kongevalgte, der kunde dø naar som helst. Der indledtes kort efter Forelæggelsen Forhandlinger mellem de to konservative Grupper, og ved Juletid udsendte Højre et selvstændigt Grundlovsforslag, der bevarede 30-Aars Valgret, men ophævede de højestbeskattedes Valgret og gjorde Valgretten til Landstinget afhængig af 40-Aars Alderen og Ydelsen af Indkomst- eller Formueskat til Staten. I Stedet for den privilegerede Valgret skulde træde en særlig Repræsentation for Erhverv og Sagkundskab. Forslaget tiltraadtes dog ikke af de Frikonservative.

I Folketingets Udvalg var en Del af Flertallet stemt for et Landsting med Aldersgrænse, men man enedes om at sende Forslaget væsentlig uændret til Landstinget, og det vedtoges med 95 Stemmer mod 12; — 3 Venstremænd stemte ikke.

I Begyndelsen af Januar kom Forslaget til *1. Behandling i Landstinget.* Baade Piper og Grev Frijs gav Udtryk for deres Forbavselse og Uvilje, og Estrup betegnede kort og godt Forslaget som umuligt og ubrugeligt. Frijs hentydede i direkte Vendinger til sine Forhandlinger med Berntsen, der først i April blev almindelig kendte, Forhandlingerne i Udvalget trak i Langdrag, og først sidst i Marts forelaa Betænkningen. Imidlertid var der i Højres moderate Fløj Bevægelser i Gang for at mægle Forlig paa Grundlag af Berntsens Forslag, men de mødte stadig Modstand hos den overvejende Del af Partiet og de Frikonservative, og denne Modstand søgte Støtte i J. C. Christensens Skepsis og Landstingsvenstres Tvivl. Resultatet blev, at Grev Frijs ved 2. Behandling den 3. April stillede Forslag om at henvise Forslaget til en Kommission. Berntsen modsatte sig bestemt dette og erklærede, at en Landstingsopløsning vilde være fulgt paa dets Vedtagelse, hvis ikke Folketingsvalget var saa nær. Forslaget vedtoges imidlertid med 33 Stemmer mod 31; Venstremanden Falbe-Hansen var fraværende, — han var ikke Tilhænger af Grundlovsforslaget.

Folketingsvalget var sat til 25. Maj. Inden for Landstingets Venstre skete i April en Spaltning, fordi Flertallet ønskede en mere forhandlingsvenlig Tone anslaaet i Partiets Valgopraab, end Folketingsvenstre havde villet. De Forslag, der blev gjort fra radikal og socialdemokratisk Side paa at skabe et fast Samarbejde med Venstre, stran-

»Mutter Danmark skal have en ny Grundlov II.«
»To Tempi duer ikke, Madam Berntsen, rask og gesvindt, hele Flasken paa én Gang, Færdig!«
»Klods Hans«, 30. Maj 1913.

dede, bl. a. fordi J. C. Christensen vilde, at Partiet skulde staa ene. Paa de Radikales Delegeretmøde i Odense opfordrede Edvard Brandes sine Partifæller til at »gaa paa Landevejen ud og slaa ihjel«. Agitationen tog skarpe Former Landet over og førtes overvejende mod Højre. Ved et Møde i Kongens Have den 19. Maj hyldedes Klaus Berntsen som en Folkefrihedens Befrier. Der gik virkelig en Juniluftning over Landet, skønt Grundlovsforslagets Modstandere ikke uden Ret hævdede dets Forskellighed fra vor første Grundlov. Men fra de Radikales og Socialdemokraternes Side spilledes der stærkt paa de moderate Stemninger i Venstre. Det var nødvendigt, hed det sig, at sikre de yderliggaaende Partier saa stor en Styrke som muligt for at holde Venstre fast. Resultatet blev da ogsaa et Nederlag for Venstre, der gik ned fra 56 til 44, medens de Radikale voksede fra 21 til 31, og Socialdemokraterne fra 24 til 32. Højre gik ned fra

13 til 7, og om Vælgernes Svar paa Grundlovsspørgsmaalet kunde der ikke være Tvivl; Flertallet for Forslaget var nu 107 mod 7.

Venstre var stadig det stærkeste Parti, og det kunde trods Valget med nogen Ret have beholdt Magten, hvortil de Radikale og Socialdemokraterne opfordrede det, og hvortil Berntsen personlig ikke var uvillig. Men de to andre Grundlovspartiers Valgagitation havde vakt en voldsom Vrede i Venstre, og Christensen og andre Førere vilde bestemt, at *Regeringen traadte tilbage.* Hvilket da skete 12. Juni 1913.

Hermed ender det Afsnit af Historien, der begyndte med Systemskiftet 1901. Venstres Herredømme havde haft sine Sejre og sine Nederlag. I Valget af Personerne var det ikke altid heldigt, i sin saglige Stilling til vigtige Problemer sukkede det til Tider under den tunge Arv fra Aartiers ansvarsløse Opposition. Dets finansielle Resultater viste Reversen af en frodig og retsindig Reformiver. Men dets bedste Mænd var deres Hoved højere end andre, og i de Ideer, der skaber et Parti moralsk, blev det tro. Det faar overlades Tiden, de skiftende Meninger, den tungt underbyggede Retfærdighed at afgøre, om det var klogt og forudseende, der blev handlet i 1908 og 1912. Men der blev handlet ud fra Ideer og Troskab mod dem, og dette bærer sin Ære i sig.

6. Danmark og Island 1901—13.

Inden vi skildrer Danmarks Forhold til Udlandet i Systemskiftets Periode, bør der gives en kort Oversigt over Stillingen over for Island, der paa en Maade var et Stykke Udland inden for Monarkiet.

Det i 1800 nedlagte *Alting* var genoprettet 1843 med 20 folkevalgte og 6 kongevalgte Medlemmer. Det var kun raadgivende, men efter et Løfte i Rejsningsaaret 1848 indkaldtes der 1851 et Nationalmøde, hvor Islænderne opstillede to Hovedkrav, et lovgivende Alting og en indre Styrelse i Landet selv. Herpaa vilde den danske Regering imidlertid ikke gaa ind, og Landet styredes da i den følgende Periode efter Forordningen af 1843. 1871 gaves en dansk Lov om Islands Stilling i Riget som en uadskillelig Del af Staten med særlige Landsrettigheder, men Altinget vilde ikke anerkende denne Lov, og efter dets Ønske gav Kongen samtidig med Tusindaarsfesten 1874 af egen Magtfuldkommenhed Landet en Forfatning, hvorefter Altinget blev *lovgivende* og udvidedes til 30 folke- og 6 kongevalgte Medlemmer, samtidig med at der oprettedes et islandsk Ministerium i København og et *Landshøvdingeembede* i Reykjavik.

Hermed var det ene Krav fra 1851 sket Fyldest, idet Altinget

havde faaet lovgivende Magt. Men en indre Styrelse i selve Landet havde Island ikke faaet, og man var meget utilfreds med, at Ministeriet for Island sædvanemæssigt overdroges den danske Justitsminister. I Firserne og Halvfemserne vedtog Altinget gentagne Gange en Forfatningsændring, der gik ud paa, at Island skulde have en Landsstyrer i Reykjavik, men den danske Regering afviste disse Vedtagelser som stridende mod Forfatningen.

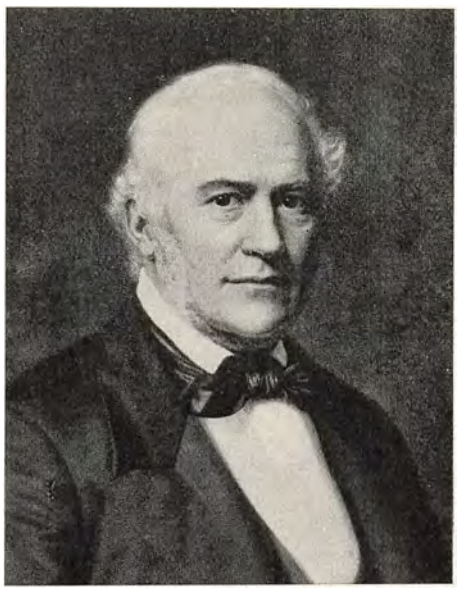

Jón Sigurdsson.
Fotografi efter Maleri i Altingsbygningen i Reykjavik fra 1870erne.

Forholdet var ikke let. Den islandske Politik hvilede paa de af den begavede Politiker *Jón Sigurdsson* (d. 1879) fremsatte Teorier, som siden optoges af *Benedikt Sveinsson* (d. 1899), og hvorefter der kun burde bestaa en Personalunion med Danmark. Under de snævre Forhold i Island blev Retningslinierne over for Danmark de afgørende for Partidannelsen, og Spørgsmaalet inddroges i Agitationen paa en uheldig Maade. Loven 1871 og Forfatningen af 1874 tilfredsstillede ikke, bl. a. fordi de var givne uden Altingets Medvirken. Det syntes nu nærliggende, at Systemskiftet i dansk Regering, der bragte Magten i Venstres Hænder, maatte virke fremmende for Islændernes demokratiske Krav, og det maatte være formaalstjenligt at løse Forfatningsspørgsmaalet i Samklang med det danske Folks Flertal. Endnu i Højrestyrets sidste Aar indledede imidlertid den islandske Politiker, senere Professor ved Københavns Universitet *Valtyr Gudmundsson* Forhandlinger med Justitsminister Nellemann og foreslog 1897 i Enighed med ham Oprettelsen af et særligt islandsk Ministerium i København, uafhængigt af Justitsministeriet. Dette var et Kompromis, der ikke tilfredsstillede Hovedmassen af Islænderne, og det faldt i Altinget 1897 og 1899. Men 1901, samtidig med at man i Island fik Underretning om Systemskiftet, gik Forslaget i en noget ændret Form igennem med een Stemmes Flertal.

Systemskiftet vakte imidlertid Haabet om at naa adskilligt videre,

og Føreren for det saakaldte Hjemmestyreparti, Juristen og Digteren *Hannes Hafstein* (1861—1922), blev sendt til Danmark for at forhandle med den ny Regering. Resultatet blev da, at der den 10. Januar 1902 udstedtes et kongeligt Budskab, hvorefter den danske Regering vilde forelægge Altinget et Lovforslag om Oprettelsen af et særligt islandsk Ministerium i Reykjavik; Forslaget blev forelagt og vedtaget 1902 og 1903; samtidig udvidedes Altinget med seks folkevalgte Medlemmer, saaledes at de kongevalgtes tidligere stærke Stilling svækkedes. Hafstein udnævntes 1904 til den første indfødte Minister for Island.

Hermed havde Islænderne faaet deres andet Hovedkrav fra 1851 opfyldt, og der indtraadte en Hvilepavse i Selvstændighedskampen paa tre Aar. Baade Hjemmestyrepartiet og det Gudmundssonske Fremskridtsparti var i det hele foreløbig tilfredse med den nye Forfatningslov, der var vedtaget af Altinget paa ganske konstitutionel Vis. Derimod rejste et nydannet Landeværnsparti Modstand mod den Bestemmelse i Loven, at Islands Minister skulde møde i Statsraadet i København og forelægge de islandske Sager der, ligesom de ogsaa var utilfredse med, at den danske Konseilspræsident kontrasignerede Udnævnelsen af Islands Minister. Det sidste Forhold mistede dog i Virkeligheden reel Betydning, da Kongen i Maj 1905 i Statsraadet gav Tilsagn om, at danske politiske Forhold ikke skulde være bestemmende for Skiftet af islandske Ministre.

Under Hafsteins Styre skete der betydelige Fremskridt i Landet, *Telegraf* og *Telefon* blev indført, der gaves en Ministeransvarlighedslov, og der oprettedes en *Lovskole*. Men den Kim til Utilfredshed, der allerede var skabt 1903, voksede og satte Frugt, og der gjorde sig her flere Aarsager gældende: Norges Uafhængighedserklæring 1905, der virkede ildnende paa Islænderne, og politiske Modsætninger mellem Hafstein og andre Førere.

Da Altingets Medlemmer 1906 blev indbudt til København efter Tronskiftet, enedes de under Nedrejsen om at fremsætte et Forslag til Forfatningsændring, hvorefter en ny Foreningslov skulde gives, Danmarks Bidrag til Island kapitaliseres, Island optages i Kongens Titel, og Udnævnelsen af dets Minister ikke mere kontrasigneres af den danske Konseilspræsident. I Danmark stillede man sig imødekommende over for disse Krav, og da Kongen og 40 Rigsdagsmænd næste Aar var Altingets Gæster i Island, nedsattes der en *Kommission*, bestaaende af 13 Danskere og 7 Islændere, til at behandle Forfatningssagen.

Kommissionen samledes i København den 28. Februar 1908 og afgav Betænkning den 14. Maj samme Aar. Det havde straks ved

Forhandlingens Begyndelse vist sig, at Islænderne ikke vilde nøjes med de maadeholdne Krav, de 1906 havde fremsat. Der var kommet en ny Tone i deres Melodi. Flere og flere rejste nu aabenlyst Krav om Anerkendelse af Island som selvstændig Stat og gik videre end i sin Tid Jón Sigurdsson. 1907 var Selvstændighedspartiet dannet, og det virkede i denne Retning. Danskerne fulgte Islænderne saa langt, de ansaa for forsvarligt, og det lykkedes Kommissionen at naa til et Kompromis, der gav Island alt, hvad Altingsmændene havde krævet 1906. Imidlertid var der et islandsk Medlem af Kommissionen, der ikke vilde nøjes hermed, det var Redaktør *Skúli Thoroddson* af Selvstændighedspartiet, og den Agitation, han og hans Partifæller rejste mod Kompromis'et, førte til dets Fald ved Altingsvalgene September 1908. Oppositionen fik her 24 Stemmer mod 10, og Altinget forkastede Kompromis'et.

Efter at hermed den fredelige Forhandlings Treaarsperiode var afsluttet, fulgte der et Par Aars Usikkerhed. I Februar 1909 forelagde Hafstein Kommissionsudkastet i Altinget, N. Neergaard i Rigsdagen, men inden det var kommet til Behandling, afgik Hafstein for et Mistillidsvotum. Der blev sendt tre ledende Islændere herned, og ved Forhandling med dem kom Neergaard til det Resultat, at Enighed paa Kommissionsforslaget ikke kunde naas, og at Danmark ikke kunde strække sig videre. Altinget ændrede Kommissionsforslaget, saa det i Virkeligheden gav en maskeret Adskillelse mellem Rigerne.

Danmark var ved Kommissionsforslaget gaaet til yderste Grænse, og under skiftende Ministre forholdt man sig et Par Aar afventende i Island. Da begyndte der kort før Periodens Afslutning *en ny Aktion,* denne Gang under andre Former. Altinget vedtog 1911 at slette Bestemmelsen i Forfatningsloven af 1903 om den islandske Ministers Fremmøde i Statsraadet, og skønt dette Forslag forkastedes 1912 af det nyvalgte Alting, var nu hele Forfatningsspørgsmaalet rejst igen og blev kædet sammen med praktiske Forhold som Flagsag o. s. v. Ved Ministerskiftet i Danmark 1913 var Hafstein paa ny islandsk Minister, men ogsaa inden for hans Parti, Hjemmestyrepartiet, var man nu mere og mere tilbøjelig til at ville et Island i blot *Personalunion med Danmark.* Der skulde da ogsaa kun gaa faa Aar efter det radikale Ministeriums Dannelse, før dette blev ført igennem.

ANDET AFSNIT

DANMARK OG UDLANDET 1901—13

1. Det vestindiske Spørgsmaal 1902.

Den første vigtigere Sag, Venstreministeriets Udenrigsminister fik at behandle, var Spørgsmaalet om de *vestindiske Øers Afhændelse* til de Forenede Stater.

Det er fortalt i dette Binds første Afsnit (S. 31 ff.), hvorledes der 1867 blev afsluttet en Salgstraktat med Staterne, der imidlertid ikke blev ratificeret af Senatet og derfor bortfaldt 1870. Mange i Danmark og paa Øerne fastholdt dog Tanken om en Afhændelse, og hertil medvirkede bl. a. de efterhaanden daarlige økonomiske Resultater af det danske Styre. Medens Øerne indtil Aarhundredets Midte gav Overskud, vendte dette sig i Løbet af 70erne og 80erne, saa at Staten ved Aarhundredskiftet havde ca. 13 Mill. Kr. udestaaende i Øerne. At dette for en Del skyldtes det danske Styre (som Reedtz-Thott 1879 betegnede som »en Prostitution«), var utvivlsomt.

Raasløff, der havde ledet Forhandlingerne 1867—68, syslede i Forbindelse med *Tietgen* med Salgstanken, og omkring 1880 foretog han flere mislykkede Skridt i saa Henseende. I 1882 og 1896 kom Sagen paa ny paa Bane, og den danske Regering stillede sig ikke uvilligt. 1898 dannedes der en Forening af private fra forskellige Partier med Salget som Maal, og Ministerierne Hørring og Sehested førte i de følgende Aar Forhandlinger med Amerika. Man stillede dog fra dansk Side Krav, som Amerikanerne ikke vilde opfylde: Statsborgerret for de indfødte, Toldfrihed m. m. Udenrigsminister Deuntzer var næppe nogen varm Salgsven, men han ansaa det for parlamentarisk korrekt at føre Forhandlingerne til Ende, og han forhørte sig forinden Traktatens Underskrift hos Landstingets Flertal, der erklærede, at der ikke hos det var nogen Stemning for Salg, men at man

kunde gaa med dertil paa Betingelse af en betryggende Afstemning blandt Øernes Beboere.

Den 24. Januar 1902 undertegnedes i Washington *Konventionen om Afstaaelse* af de tre Øer til Amerika for 5 Mill. Dollars. De Krav, Ministeriet Sehested havde stillet, var ikke opfyldte, og nogen Afstemning var ikke forudsat. I § 6 havde Deuntzer faaet indsat den Bestemmelse, at eventuelle Stridigheder skulde henvises til den staaende Voldgiftsret i Haag — en Sejr for den Voldgiftstanke, han var saa varm en Tilhænger af.

Landstingsmand Holger Petersen. Fotografi fra 1902.

Konventionen skulde ratificeres inden 6 Maaneder, og først i Marts forelagdes den Folketinget, der behandlede den som Udvalg. Imidlertid var der ved at arbejde sig en stærk Stemning op mod Salget, og denne Stemning fandt i øvrigt Støtte hos Prinsesse Marie og de til Østasiatisk Kompagni knyttede Mænd. Allerede 7. Januar havde *H. N. Andersen*, Fabrikejer *Holger Petersen* og Bankdirektør *Isak Glückstadt* givet Regeringen Tilsagn om at oprette en Dampskibslinie fra København til St. Thomas, hvis Øerne ikke blev solgt, og hertil kom senere fra et andet Konsortium Løfte om at grunde et Plantageselskab. Det var i Rigsdagen især Højre, der repræsenterede Salgsmodstanderne, dog bistaaet af enkelte Venstremænd og en Socialdemokrat. Man gjorde gældende dels nationale Stolthedshensyn, dels det Faktum, at Øernes økonomiske Uføre væsentlig skyldtes dansk Fejlstyre, og man henviste til, at den planlagte Panamakanal vilde gøre St. Thomas til en Havn af stor Betydning, ligesom den netop nu afsluttede Brüssel-Sukkerkonvention vilde bidrage til at øge Værdien af Sukkeravlen paa St. Croix. Herimod indvendte Salgstilhængerne, at det ikke med Rette kunde ventes, at Rigsdagen vilde bevilge nye Summer til Rejsning af Øernes Økonomi, at de ovennævnte bedrede Udsigter laa ude i en fjern Fremtid, og at Befolkningen paa Øerne vilde faa det langt bedre under Amerika end under Danmark. Deuntzer per-

Karikatur i Anledning af de vestindiske Øers Salg.
»Blæksprutten«, 1900.

sonlig understregede stærkt, at Sagen nu maatte bringes til en Afslutning — Salg eller Afslag.

Tanken om en forudgaaende Afstemning blandt Befolkningen (som i 1868) havde mange Tilhængere ogsaa uden for Landstingets Højre, men Folketingsflertallet stillede ikke noget Forslag i saa Henseende. Et Mindretal paa tre Højremænd og fem Venstremænd indstillede Salgsforslaget til Forkastelse, men det vedtoges med 88 Stemmer mod 7.

I Landstinget var der baade hos Højre og enkelte Frikonservative mest Lyst til at forkaste Traktaten. Resultatet blev dog, at Højreflertallet foreslog at udsætte Afgørelsen, til en Afstemning var afholdt paa Øerne, medens de Frikonservative foreslog at vedtage Afstaaelsen paa Betingelse af, at Indbyggerne stemte for den. Højres Forslag vedtoges med 32 Stemmer.

Ved eneste Behandling i Folketinget sluttede Flertallet sig til det frikonservative Forslag, der vedtoges med 98 Stemmer mod 7, og da Landstinget fastholdt sin Vedtagelse, gik Sagen i Fællesudvalg. Her enedes de 14 Folketingsmedlemmer med Landstingsvenstre og de Frikonservative om at foreslaa, at Vedtagelsen skulde gøres afhængig af en Afstemning mellem alle 25-aarige, medens Højremindretallet krævede, at kun de besiddende blandt Beboerne skulde stemme, og at Afstemningens Resultat skulde foreligge, før der overhovedet toges Bestemmelse om Konventionens Godkendelse; kun ved ¾ Majoritet var Rigsdagen bunden. Landstinget vedtog 16. Maj Højres Forslag med 33 Stemmer mod 30, medens Folketinget vedtog Flertallets med 98 Stemmer mod 2.

Højres Holdning havde vakt megen Uvilje i Regeringspressen, og

den virkede med til at skærpe det Krav om en Landstingsopløsning, der fra mange Sider stilledes til Regeringen. Herpaa vilde denne dog ikke indlade sig. Deuntzer var, som sagt, ikke personlig Salgsven, og man kunde vente, at der ved det ordinære Landstingsvalg i Sommeren 1902 vilde blive skabt et Flertal af Venstregrupperne og de Frikonservative. Dette skete ogsaa, men de to paa Lolland valgte Højremænd, Forpagter *Chr. Sonne* og Godsejer *Fr. Tesdorpf,* der stod de Frikonservative nærmest, var Salgsmodstandere, og fra flere Sider, bl. a. den tidligere Minister J. F. Scavenius, virkedes der ivrigt for at fastholde hele det egentlige Højre i Salgsmodstanden. Da Forslaget i Oktober forelagdes i Landstinget i den Skikkelse, Folketinget havde givet det i Maj, mødte det Modstand bl. a. hos Goos, Estrup, Holger Petersen og Sonne, og ved Afstemningen faldt det med 32 Stemmer mod 32. Deuntzer afgav i Folketinget en Erklæring om, at Regeringen ikke vilde træde tilbage paa Grund af Nederlaget, da den ikke selv havde rejst Sagen, og heller ikke opløse Landstinget. Derimod nedsattes kort efter en Kommission til at stille Forslag om Øernes Ophjælpning. Efter at have opholdt sig nogle Maaneder paa Øerne afgav Kommissionen sin Betænkning i 1903, og der gennemførtes flere Foranstaltninger paa Grundlag af denne. Samtidig arbejdede det private Initiativ bl. a. under Ledelse af H. N. Andersen kraftigt paa at ophjælpe Øerne, — men noget stort Resultat naaedes desværre ikke, og Tanken om en Afstaaelse til Amerika eller Tyskland (som delvis Ækvivalens for Nordslesvig) vedblev at leve, indtil den i sin førstnævnte Form blev til Virkelighed 1916 under det andet radikale Ministerium.

2. Det norske Kongevalg 1905.

En anden isoleret Episode i dansk Udenrigshistorie var Valget af *Prins Carl* til Norges Konge 1905. Skønt det ifølge Sagens Natur ikke direkte angik den danske Regering eller dens Udenrigspolitik, var det dog en Tildragelse, der baade i sin Oprindelse og sine Følger rummede Farer, og det tør siges, at disse i det hele lykkeligt blev undgaaet.

Allerede under Planlæggelsen af den Unionsopløsning, der fandt Sted ved Stortingsbeslutningen af 7. Juni 1905, havde man i Norge overvejet Spørgsmaalet om en ny Konge, og man havde da i hvert Fald i uofficielle Kredse haft Opmærksomheden henvendt baade paa en svensk Prins og paa den danske Prins Carl, der som Dattersøn af Karl XV og gift med Edvard VII's Datter havde gode Betingelser

som norsk Konge. Man bestemte sig imidlertid, da Øjeblikket kom, for at bede Kong Oskar om Tilladelse til at vælge en svensk Prins til Konge, men da Kongen straks udtalte sig meget uvillig over for denne Tanke, indlededes i anden Halvdel af Juni i al Fortrolighed, særlig gennem *Frithjof Nansen* og den norske Diplomat *Fritz Wedel-Jarlsberg,* Forhandlinger med det danske Kongehus. Wedel forelagde ogsaa Sagen for den engelske Regering, og denne og ganske særlig Kong Edvard personlig var stærkt stemt for Prins Carls Kandidatur. Det danske Kongehus saa vel som den danske Regering fastholdt imidlertid som Betingelse for en dansk Prins' Kandidatur, at den svenske Kandidatur bristede, og at det norske Folk ved en Afstemning skulde give sit Samtykke til Prins Carls Tronbestigelse. Da den svenske overordentlige Rigsdag den 27. Juli havde indvilget i at forhandle om Unionens Opløsning, naar det norske Folk havde billiget Stortingets Beslutning, ophørte Forhandlingerne med Prins Carl foreløbig. Sagen var da imidlertid allerede blevet omtalt i engelske Blade og var derigennem kommet offentlig frem i Norge. Fra tysk Side var i øvrigt Prins Valdemars Kandidatur blevet bragt i Forslag, men denne Tanke, der støttedes af Rusland, afvistes af den norske Regering.

Da det norske Folk den 13. August havde godkendt Beslutningen af 7. Juni, og Rigsakten efter Karlstad-Overenskomsten var opløst i Oktober, og da samtidig Tanken om en svensk Kandidatur var strandet, forelagde Regeringen den 24. Oktober Stortinget Forslag om, at man skulde opfordre Prins Carl til at tage Norges Krone, naar en Folkeafstemning først havde givet Tilslutning hertil. Dette var et Slags Mæglingsforslag, der skyldtes Statsminister Chr. Michelsen. Prins Carl personlig krævede en Folkeafstemning og støttedes heri af Udenrigsminister Raben, medens Flertallet af den danske Regering fandt den overflødig. I Norge var Regeringens Flertal for Folkeafstemning, Stortinget for umiddelbart Valg. Michelsens mæglende Forslag blev vedtaget den 31. Oktober, og Afstemningen gav 12.—13. November stort Flertal for Kongedømmet. De nye Forhandlinger, der var aabnet med Prinsen, førte til Enighed; den 18. November valgte Stortinget ham til Konge, den 20. rejste en Deputation af Stortingsmedlemmer til København og modtog Christian IX's Samtykke til Prinsens Overtagelse af Kronen. Den 23. afrejste han og Prinsesse Maud til Christiania, den 25. holdt han som Kong *Haakon VII* Indtog i Hovedstaden, og den 27. gav han Afkald paa sin og sine Efterkommeres Arveret til Danmarks Trone.

Stillingen under de forudgaaende Forhandlinger, der endnu ikke kan helt belyses, var ikke let for den danske Regering. Det maatte

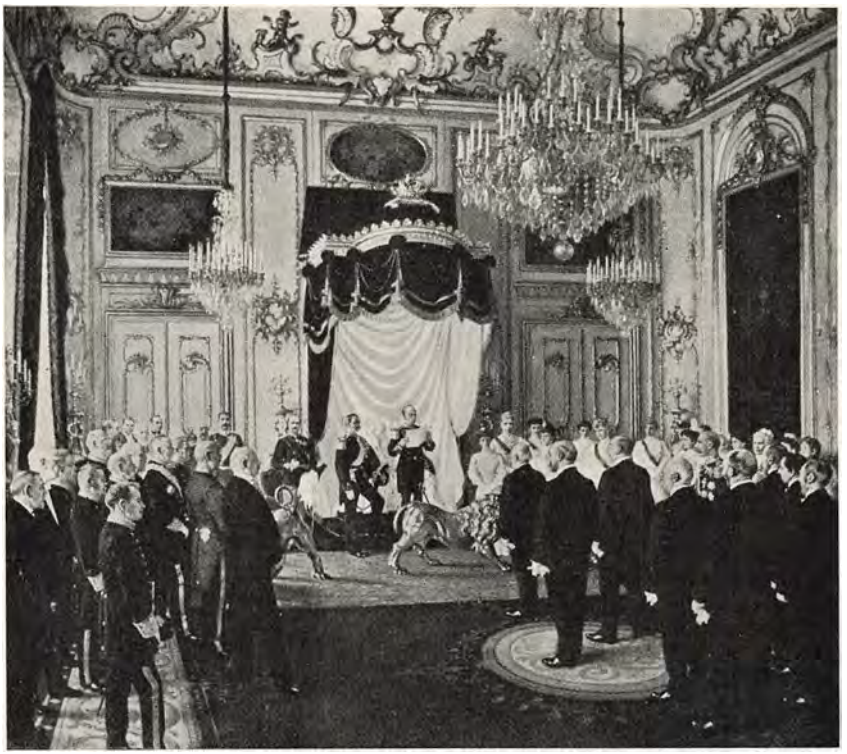

Christian IX modtager den norske Stortingsdeputation, som tilbyder Prins Carl Tronen. Maleri af Poul Fischer, 1907. Frederiksborg.

være den magtpaaliggende at iagttage fuld Loyalitet over for Sverige, og den mødtes her med Kongehusets Ønsker. Der blev da ogsaa stadig givet den svenske Regering Underretning om, hvad der skete, og den danske Regering har sikkert intet haft at bebrejde sig. Ved selve den norske Deputations Modtagelse fremhævede Kronprins Frederik i stærke Ord sit Slægtskab med det svenske Kongehus og udtalte Haabet om Fred og Forsoning mellem Nordens Folk.

Det lader sig imidlertid ikke nægte, at den Bitterhed, der opstod i Sverige efter Unionsopløsningen, i nogen Grad vendte sig ogsaa mod Danmark. Den var forbigaaende, men det var dog først Verdenskrigens Alvor, der helt genoprettede det gamle Forhold.

3. Danmark i Verdenspolitikken.

a. *Voldgift og Neutralitet.*

Den Opgave, der stilledes det første Venstreministerium i udenrigspolitisk Henseende, var paa een Gang vanskelig og let. Vanskelig, fordi Danmarks internationale Stilling var saare svag og hjælpeløs, let, fordi Banerne i flere Henseender syntes forud afstukne. Var et Venstreministerium kommet til Magten i Halvfjerdserne eller Firserne, vilde det utvivlsomt fra betydende Steder i Udlandets Diplomati have mødt en ugunstig Stemning, som det kunde have kostet Møje at bekæmpe. Men i saa Henseende havde meget forandret sig. Der var i Europa mange Strømninger, som den ny Regering naturlig kunde knytte sig til, og nogen Mistillid næredes ikke paa Forhaand fra nogen Side.

Dansk Udenrigspolitiks Baner var for saa vidt afstukne forud, som det mere og mere var blevet klart for alle Partier, at Danmarks Interesse laa i *Neutralitet.* Uenigheden angik mere det Spørgsmaal, hvordan man bedst sikrede denne. Det er fortalt i et tidligere Afsnit (se S. 66 ff.), hvorledes Venstre navnlig siden 1890 havde adopteret Tanken om en anerkendt Neutralitet for Danmark, medens Højre stillede sig tvivlende over for Nytten af en saadan og hævdede Forsvarets Udvikling som den bedste Garanti. En anden folkeretslig Sikring, der Aar for Aar fandt flere Talsmænd, var *Voldgiftstanken,* men ogsaa her stillede de Konservative sig foreløbig skeptisk.

Da nu Venstre kom til Magten, laa det nær at antage, at det vilde forsøge at gennemføre den Tanke om en Neutralitetserklæring, som mange af Partiet hyldede, men Bestræbelsen blev mindre fremtrædende, end man kunde vente. I hvert Fald maatte dog Neutralitetens Hævdelse blive Hovedlinien i den Forsvarsordning, man vilde gennemføre.

I Deuntzer fik Regeringen en Udenrigsminister, der var en varm Ven navnlig af Voldgiftstanken, og han førte, støttet af en Folketingsvedtagelse December 1902, hurtig Danmark ind i en rig Udvikling paa dette Omraade, der saa at sige gjorde det til et Mønsterland.

Haag-Konferencen 1899 havde bragt Voldgiftstanken et langt Stykke videre, især ved Skabelsen af *Voldgiftsretten.* Men det var foreløbig mest Princippet, Staternes Tilslutning gjaldt. Ved at føre en Konflikt mellem de Forenede Stater og Mexico for Domstolen bragte Præsident *Th. Roosevelt* 1902 Sagen ind i praktisk Gænge. Samtidig lykkedes det Deuntzer at faa en Voldgiftsklausul indsat i den ikke ratificerede Traktat med Amerika om de vestindiske Øer.

Først 1903 skete dog de afgørende Begivenheder. Der dannedes i det franske Parlament en Gruppe for international Voldgift, og delvis som et Resultat heraf sluttedes i December s. A. en Voldgiftstraktat mellem Frankrig og England. Det var den første Traktat af denne Art mellem to Stormagter, og den blev Mønster for en Række senere. Imidlertid led den af en praktisk Svaghed, der prægede mange senere Voldgiftstraktater og var betegnende for det lidet fyldestgørende ved hele Metoden; fra Voldgiften undtoges Sager, der angik Staternes Uafhængighed eller Ære, og det blev herefter ganske usikkert, hvor stor Betydning Traktaten vilde faa i Praksis. Til saa meget des større Ære bør det da regnes Deuntzer, at han i Februar 1904 fik afsluttet en *Voldgiftstraktat med Nederlandene,* der angik alle Stridsspørgsmaal.

Inden sin Afgang havde han imidlertid sat sig endnu videre Maal; han havde indledet Forhandlinger med de Forenede Stater og med Sverige-Norge, der dog ikke førte til Resultat, samt med Rusland. En Voldgiftstraktat med det sidstnævnte Land blev underskrevet kort efter Deuntzers Afgang, og den betød et nyt Fremskridt, idet her for første Gang en Stormagt gik ind paa obligatorisk Voldgift i visse Tilfælde, dog undtoges ogsaa her Stridsspørgsmaal, der angik Staternes Uafhængighed, Livsinteresser eller Udøvelse af Suveræniteten.

Deuntzers Efterfølger *Raben-Levetzau,* der forvaltede sin Portefeuille i meget nær Føling med J. C. Christensen, fortsatte Arbejdet.

Af den ældre Type sluttedes 1905 Traktater med Belgien, Frankrig, England og Spanien, og mod Aarets Slutning naaedes et nyt stort Resultat, idet en Traktat med Italien, altsaa en Stormagt, udstraktes til alle Stridsspørgsmaal uden Undtagelse.

Nu fik Voldgiftsbevægelsen igen et Stød frem ved den anden *Haag-Konference 1907.* Paa denne, der holdtes Juni-Oktober 1907, foreslog Rusland en almindelig Konvention om obligatorisk Voldgift, men det strandede paa Modstand fra flere Sider, bl. a. fra Tyskland, og man nøjedes da med en principiel Tilslutning til Tanken og i øvrigt Vedtagelse af en Række Konventioner om den internationale Proces- og Folkeret. Trods denne Begrænsning virkede Konferencen dog fremmende paa Voldgiftsarbejdet, og i Danmark var der hos alle Parter god Vilje til at gaa videre, om end Konservative som Matzen og Reedtz-Thott kunde give Udtryk for en ikke ubegrundet Tvivl om Traktaternes praktiske Rækkevidde. I 1907 afsluttedes en Traktat med Portugal efter det udvidede Mønster, 1908 med Sverige, Norge og de Forenede Stater. Disse sidste var det ikke lykkedes at gøre fuldstændige, gunstigst var Traktaten med Norge.

Det var Ahlefeldt-Laurvig, der gennemførte Ratifikationen af de

sidste Traktater, og han førte siden Arbejdet videre. Der var, mens W. H. Taft var Præsident i de Forenede Stater, et Øjeblik Udsigt til en vidtgaaende Traktat mellem Staterne og England, og Danmark søgte at nytte Muligheden til ved Fornyelse af den dansk-engelske Traktat 1911 at faa fuld obligatorisk Voldgift indført, hvad der dog ikke lykkedes. Af den italiensk-portugisiske Type afsluttedes derimod samme Aar en Traktat med Brasilien, som dog havde et uheldigt Forbehold for Sager, der greb ind i en af de kontraherende Staters Forfatningsbestemmelser. Med Frankrig fornyedes Traktaten 1911 i en noget videregaaende Skikkelse.

Henimod Verdenskrigens Udbrud havde Danmark saaledes et ret vidtspændende System af Traktater — et Skridt henimod, hvad Matzen kaldte en Fredsforening mellem de smaa Nationer. Men der manglede rigtignok en Traktat med Tyskland.

Disse Traktater var, som alle maatte erkende, kun et skrøbeligt Værn under Krigsfare. En langt større Garanti saa mange i en *erklæret* eller *anerkendt Neutralitet*. Paa dette Punkt var Deuntzers Holdning ikke saa klar som paa Voldgiftsomraadet. Tanken om en anerkendt Neutralitet maatte siges at tilhøre Venstres Program, og den blev ogsaa tidlig bragt frem. I Februar 1902 spurgte Berntsen i Folketinget, om Regeringen agtede at foretage Skridt til at sikre Danmarks Neutralitet, og om den billigede Tanken om et nordisk Neutralitetsforbund. Deuntzer svarede, at han vilde gribe enhver passende Lejlighed til at erklære vor vedvarende Neutralitet, men han udtalte sig valent om Mulighederne derfor.

Ude i Europa rejstes Spørgsmaalet om Danmarks Neutralisering af den russiske Diplomat Martens, der i November 1903 skrev en Artikel herom i »Revue des deux mondes« med Opfordring til at tage fat paa Sagen. Der skete samtidig en halvt privat Henvendelse fra russisk Side, der gik ud paa, at man vilde arbejde for Neutraliseringen, hvis Danmark kunde ordne sig med Tyskland. Noget positivt kom der dog ikke ud heraf, og Deuntzer kunde Oktober 1904 over for en Interpellation af Marott med Rette erklære, at der ikke var sket nogen officiel Henvendelse fra nogen Magt. Han udtalte samtidig, at det »lange og besværlige« Arbejde paa Danmarks Neutralisering stadig fortsattes og i det forløbne Aar havde gjort »ikke aldeles ubetydelige Fremskridt«. Ministeren havde i øvrigt samme Foraar haft Lejlighed til at deltage i en fælles nordisk Neutralitetserklæring ved Udbrudet af den russisk-japanske Krig, og under den russiske Østersøflaades Gennemfart gennem Storebælt i Efteraaret opbød Danmark kun en lille Politivagt.

At Neutralitet var Maalet for vort Forsvar, understregedes i Loven

om *Forsvarskommissionen 1902*. Kommissionen skulde »udrede en samlet Plan til Opnaaelse af den efter Landets Forhold afpassede og til Opretholdelse af dets Neutralitet egnede bedst mulige Ordning af Land- og Søforsvar«. Hvad Ministeriet folkeretslig forstod herved, fremgaar af to Erklæringer fra Udenrigsministeriet til Kommissionen 1902 og 1903, hvor det bl. a. hed: »Enhver Stat, der vil gøre Krav paa Neutralitetens Anerkendelse, maa være rede til at hævde den med Vaabenmagt«, ikke indskrænke sig til en blot Protest, i Almindelighed heller ikke rent formel Modstand. Og senere: »Forsvarsvæsenet maa ordnes saaledes, at det kun kan være bestemt til Forsvar og er stærkt nok til at yde et virksomt Forsvar mod Forsøg paa Krænkelse af Neutraliteten. Uden et saadant Forsvar er det Selvmodsigelse at paastaa sig neutral.«

Der laa i disse Udtalelser allerede en Forskydning fra Venstres tidligere Synspunkter, og det faldt i Traad hermed, naar Deuntzer i Tinget stærkt advarede mod at gøre Neutralitetserklæring ensbetydende med Nedsættelse af Militærudgifterne.

Som tidligere omtalt, var der Dele af Venstre, fra 1905 de Radikale, der ikke kunde følge J. C. Christensen i hans efterhaanden ændrede Syn paa Neutralitetsopgaverne og Forsvarets Krav. De udformede skarpere og skarpere en Anskuelse, der sluttede sig til Tschernings og Hørups, og hvorefter det bedste Værn for Danmarks Neutralitet og Garanti mod at inddrages i Konflikter var at gøre Landet saa lidt værd militært som muligt. Værgeløshed, »at ligge død«, tjente her Danmark bedst. Som Støtte for denne Opfattelse hævdede man bl. a., at Udsigterne til en europæisk Krig blev mindre og mindre; saaledes skrev Dr. Ed. Larsen 1904: »Et virkelig alvorligt Grundlag for en Krig vil inden for den europæiske Verden slet ikke kunne komme frem. Fremtidens Krige vil komme til at høre hjemme i de Lande, som endnu ikke er gennemkultiverede.« Inden for disse Kredse ansaa man Københavns Befæstning for en direkte Fare for Danmark.

Under Forsvarskommissionens Forhandlinger og mens J. C. Christensen førte de hemmelige Underhandlinger med Tyskland, hvorom senere skal tales, brødes de to Opfattelser skarpt. Om nogen Neutralitetserklæring blev der hverken nu eller siden Tale. Raben-Levetzau erklærede i Oktober 1907: »Vor Politik er Neutralitet med fuld Bevarelse af vor Handlekraft«, og Christensen besvarede en fornyet Henvendelse fra Fredsforeningen samme Aar undvigende.

I Forsvarskommissionens Betænkning saa vel som i de siden førte Forhandlinger understregedes Modsætningerne stærkt. I Flertallets og siden Neergaards Forslag og Motiver hed det, at et virkeligt Forsvar

var nødvendigt og krævedes i Haag-Konventionen af en neutral Stat. Derimod erklærede de Radikale og Socialdemokraterne, at Konventionen intet saadant Krav stillede, og at en Politivagt var tilstrækkelig til at hævde, ikke forsvare Neutraliteten. Naar der ogsaa var Uenighed inden for Venstre, beroede det, for saa vidt udenrigspolitiske Hensyn kom i Betragtning, væsentlig paa forskellig Opfattelse af, hvad der maatte forstaas ved et ligeligt Forsvar eller en militær Præferencepolitik. J. C. Christensen, der havde ført de senere omtalte Forhandlinger med Tyskland, frygtede for en Forsvarsordning, der vendtes for skarpt mod dette Land; Neergaard og Generalstaben mente baade af militære og politiske Grunde at maatte sikre Hovedstaden ogsaa mod Landsiden.

I den Forsvarsordning, der blev Resultatet af Forliget 1909, var Skinnet af en Præferencepolitik nogenlunde undgaaet, og det viste sig siden, at den var et brugbart Grundlag for en Neutralitetstilstand.

b. Danmark og Tyskland.

Danmarks Forhold til Verdenspolitikken var i disse Aar ganske overvejende bestemt af dets Forhold til *Tyskland*. Det var den stadig skjulte eller aabenlyse Gnidningsmodstand sydpaa, der bestemte Landets udenrigspolitiske Velbefindende, og det var Forholdet til den store Nabo, der først dukkede op som Moment i enhver diplomatisk Overvejelse af videre Rækkevidde.

Venstreministeriets Overtagelse af Magten skabte ikke nogen egentlig ny Kurs i vor Udenrigspolitik — af den simple Grund, at der ikke var Valg mellem flere. Alligevel bør det dog siges, at Systemskiftet betegnede en bestemt Understregelse af Viljen til at leve i godt Forhold til Tyskland og et Plus i det aktive Arbejde for at skabe virkelige Forbedringer. Deuntzer handlede i Overensstemmelse med den sønderjyske Fører *H. P. Hanssen* saa vel som med sine Ministerkolleger, naar han straks fra Begyndelsen lagde sin Politik an i dette Spor.

Systemskiftet faldt omtrent sammen med visse Begivenheder, der var denne Politik gunstig. I Oktober 1900 var Rigskansler *Hohenlohe* blevet afløst af *Bernhard v. Bülow*, hvis Fader havde været i dansk Tjeneste, og som havde danske Venskaber, og den altyske *A. v. Kiderlen-Wächter* var allerede forinden erstattet som Gesandt i København af den mere fremkommelige *Wilh. v. Schoen*. I August 1901 forflyttedes *E. M. v. Köller* fra sit Embede som Overpræsident i Hertugdømmerne, og der blæste nu en afgjort mildere Vind fra Berlin. 1902 udnævntes vor Gesandt i Paris, *J. H. Hegermann-Lindencrone*,

til Gesandt i Tyskland, og denne meget dygtige Diplomat rettede nu sit Arbejde maalbevidst mod en Forbedring af Sønderjydernes Forhold og en Afspænding i hele det eksisterende Mellemværende mellem Danmark og Tyskland. Der kan da ogsaa i de første 7—8 Aar af Systemskiftets Tid tales om en virkelig Bedring, selv om det altid mere drejede sig om Nuancer end om Vendinger.

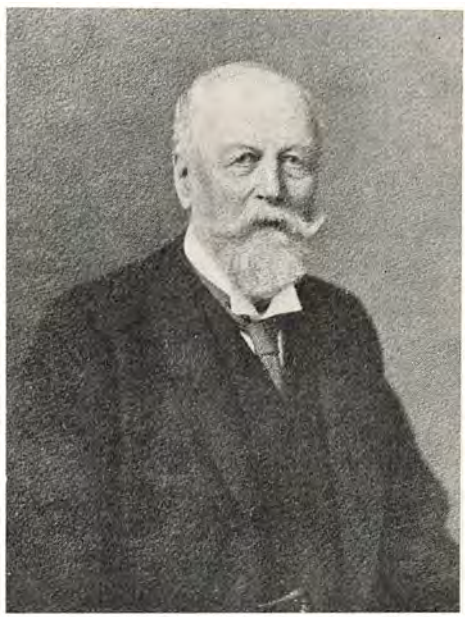

J. H. Hegermann-Lindencrone, Danmarks Gesandt i Berlin 1902—1912.

Den europæiske Situation var ved Ministeriet Deuntzers Tiltræden forholdsvis rolig, idet den fransk-russiske Tilnærmelse havde skabt en gavnlig Modvægt til Triplealliancen. Imidlertid begyndte netop nu med de store tyske Flaadeudvidelser og Edvard VII's Tronbestigelse den Spænding mellem England og Tyskland, som skulde blive saa skæbnesvanger. Ministeriet havde da ogsaa Opmærksomheden henvendt paa gennem Kongehusene at skaffe Danmark Del i den Garanti, man i hine Dage saa flittigt søgte i *Monarkernes Samvær*. I Oktober 1902 besøgte Kronprins Frederik Berlin, og April 1903 var Kejser Vilhelm i København, hvor han stærkt betonede sit Venskab til den gamle Konge. I December s. A. besøgte Christian IX Kejseren i Potsdam og havde en interessant Samtale med ham om Danmarks Stilling under en Krig.

Nogen uegennyttig Interesse for Danmark nærede naturligvis Kejseren ikke. Idet hans Uvilje mod England stadig voksede, lagde han Planen om en stor Fastlandsalliance mellem Tyskland, Rusland og Frankrig og bevægede Zaren til at underskrive en Overenskomst herom ved Björkö Juli 1905. Det var Meningen, at ogsaa Danmark skulde inddrages i denne Alliance og spærre Stræderne for England, men de tyskfjendtlige Strømninger i Rusland fik snart efter Overvægten, og der blev intet af Alliancen. Paa et Besøg i København 1905 søgte Kejseren forgæves at vinde Kong Christian for Tanken om Danmarks nøje Tilknytning til Tyskland. I 1906 svækkedes Tysk-

lands Stilling ved dets Nederlag i Marokko-Spørgsmaalet, og en vis Afspænding indtraadte mellem Magterne. 1907 fandt den anden Haag-Konference Sted under et Hvilepunkt i Rivaliseringen.

Dette Aar blev ogsaa epokegørende i Danmarks Forhold til Tyskland. Den Bedring i dette, som dateredes fra Tiden omkring Systemskiftet, udnyttedes af de danske Statsmænd til at søge det fortvivlede sønderjyske *Optantspørgsmaal* løst. Kort efter Systemskiftet var, efter Aftale med H. P. Hanssen, Deuntzers Opmærksomhed henledt paa, hvor betydningsfuld en Løsning af dette Spørgsmaal vilde være, baade af Hensyn til den danske Befolkning i Nordslesvig, og fordi Forholdet mellem Danmark og Tyskland stadig forbitredes ved det Tvangssystem, der i særlig Grad gik ud over de utrygt stillede Optanter og hjemløse og idelig gav Anledning til højlydte Klager og dermed følgende Pressekampe.

Deuntzer tog fat paa Sagen, men først under hans Efterfølger, Grev Raben-Levetzau, viste der sig Mulighed for at komme frem mod en Løsning. Grev Raben var ikke Diplomat, men han havde visse Evner og Forbindelser, der lettede ham en Forhandling med Tyskland, under hvilken han handlede i nøje Overensstemmelse med sin Konseilspræsident, J. C. Christensen, og, for saa vidt det drejede sig om Optantspørgsmaalet, havde Føling med H. P. Hanssen. Han var en personlig Bekendt af Bülow og Svigersøn af Hegermann-Lindencrone.

Efter forskellige foreløbige Drøftelser begyndte omkring Aarsskiftet 1905—06 Forhandlinger i Berlin om en Ordning af Optantspørgsmaalet; de fortsattes med Afbrydelser igennem 1906 ogsaa under det danske Kongepars Besøg i Berlin og førte den 11. Januar 1907 til Afslutningen af en *Konvention* mellem de to Lande. Med Hensyn til dens Bestemmelser henvises til H. P. Hanssens tidligere Afsnit (S. 143 ff.).

Konventionens almindelige politiske Følger blev ikke af den Betydning, man havde ventet. Fra tysk Side var den tænkt som en stor Indrømmelse, og man stillede Forventninger til dens Virkninger i Danmark, som ikke vilde kunne opfyldes. Indtrykket heroppe var straks ingenlunde ublandet godt. Offentligheden vidste ikke, at nordslesvigske Tillidsmænd havde overvejet og billiget det skete. Det vakte Misfornøjelse, at Konventionen indlededes med en Bemærkning om, at Grænserne mellem de to Stater var fastsat ved Wienerfreden og de Dispositioner, som Preussen og Østrig siden har truffet i Medfør af denne, og man saa en farlig Vej aabnet for Indblanding sydfra i den Bemærkning, at »hver af de to Regeringer paa sit Statsomraade og inden for Rammen af sit Lands Lovgivning forpligter sig til paa

enhver Maade at virke i dette Øjemed«, ɔ: at berolige Stemningen. I en Meddelelse til Rigsdagen oplyste Regeringen, at Indledningsbemærkningen om Freden skyldtes et bestemt Krav fra den tyske Regering, og at der for Danmarks Vedkommende heri kun laa en Gentagelse af den danske Regerings Anerkendelse fra Februar 1879, at Danmark ikke paa Art. 5 kunde støtte noget Krav paa Opfyldelse af Tilsagnet om en Folkeafstemning i Nordslesvig. Denne Anerkendelse havde ikke før været almindelig kendt i Landet, og det vakte Utilfredshed, især i konservative Kredse, at Regeringen, som det syntes, havde givet den en ny Understregning. Et Par Aar, før Konventionen undertegnedes, 1905, havde Besøg af en engelsk og en tysk Flaadeafdeling i de danske Farvande givet Anledning til skarpe Udtalelser for og imod Tyskland og England; Sindene var kommet i Bevægelse, og mange vaagne Øjne var rettet mod Regeringens Færd over for Naboen sydpaa. »Konventionen er dyrekøbt,« sagde Dr. H. L. Møller i Oktober 1907 i Folketinget; »Bestemmelsen i Indledningen er en Ydmygelse, og betydende tyske Blade har tilmed betegnet den som Traktatens egentlige Øjemed.« Gennem en offentliggjort Brevveksling med Udenrigsministeriet og en Forespørgsel i Landstinget fik Professor H. Matzen klarlagt, at Regeringen ikke havde tilsigtet noget nyt Afkald paa Art. 5, men hele dette Forhold var stadig Genstand for Kritik i Danmark.

Der er ikke Tvivl om, at man i Tyskland, hvor mange havde været Modstandere af Traktaten, følte sig skuffet over dens Modtagelse i Danmark, og at man i det hele i de kommende Aar med Misfornøjelse konstaterede, at Traktaten ikke havde bragt den ønskede Afspænding mellem Landene. Denne Misfornøjelse var Hovedgrunden til den Vending i den tyske Politik over for os, der begyndte kort efter Ministeriet Christensens Fald.

Der var i øvrigt i 1907 begyndt Forhandlinger mellem Danmark paa den ene, Tyskland og flere andre Magter paa den anden Side om Garantitraktater for Østersø- og Nordsøterritorierne, og de resulterede i April 1908 i Afslutningen af *Nordsø- og Østersøtraktaterne*. Den første undertegnedes i Berlin mellem Danmark, Sverige og Tyskland, den anden i St. Petersburg mellem Danmark, Rusland, Sverige og Tyskland. Danmarks Interesse i disse Traktater var øjensynlig; de tilsikrede ikke just Bevarelsen af de bestaaende Magtforhold omkring de to Have, men de gav Løfte om indbyrdes Forhandlinger, hvis disse truedes. Over for en virkelig Konflikt mellem Stormagter kunde der ganske vist ikke bygges meget paa slige Tilsagn, men alt i alt pegede Konventionen i fredelig Retning.

Mens disse mere eller mindre officielle Forhandlinger førtes med

Tyskland, havde der nu uafhængig af dem været ført en Række andre, som kun ganske enkelte var indviet i. De var foranlediget af J. C. Christensen i hans Kultusministerperiode og førtes siden videre af ham som Konseilspræsident, og han benyttede til dem daværende Kaptajn *L. C. F. Lütken,* senere Departementschef i Krigsministeriet og Oberst, endelig Generalmajor. Han havde, som tidligere fortalt, været Christensens Kandidat til Krigsministerposten i 1901; han var en begavet Mand med Evne til Kombinationer og en brændende Iver for Danmark og dets Forsvar, og han havde under et Ophold i Tyskland knyttet et personligt Bekendtskab med Generalstabschefen Grev H. Moltke (død 1916). Det var først under Forhandlingerne i Militærkommissionen af 1919, at Offentligheden kom til Kundskab om disse Christensen-Lütkenske Forsøg i Berlin, og de vakte dengang en overordentlig Opsigt, bl. a. fordi J. C. Christensen ikke under de senere Begivenheder, især 1909 og 1914, havde givet nogen Meddelelse om det i 1902—03 og 1906—07 passerede. Idet disse Forhandlinger saaledes kom til at staa som en isoleret Episode uden synlig Forbindelse med Danmarks øvrige diplomatiske Mellemværende med Tyskland, blev de fra forskellig Side i kraftige Udtryk stemplede som uforsvarlige, og dette gentog sig i 1926, da der fra tyske Kilder dukkede nye Oplysninger op, især om Udenrigsminister Rabens Stilling til Forsøgene.

J. C. Christensen har forklaret sine Motiver saaledes, at han i Samklang med Regeringens almindelige Ønske om at jævne Vej for et godt Forhold til Tyskland har villet virke til at berolige de militære Kredse dernede med Hensyn til Danmarks Hensigter under en Krig. I Forstaaelse med ham har da Kaptajn Lütken under et Ophold i Berlin fra November 1902 til Juli 1903, uden Samarbejde med den danske Gesandt, søgt Orientering med Hensyn til Tysklands Syn paa Danmarks Muligheder under en Krig. Disse første Undersøgelser førte ikke til store Resultater. Lütkens Hovedindtryk var det, at Tyskland ved Udbrudet af en Krig vilde lamslaa Danmark straks, hvis det ikke kunde stole fuldt ud paa os.

Da Christensen var blevet Konseilspræsident og Lütken Departementschef under ham, genoptoges Bestræbelserne, og nu blev ogsaa Udenrigsminister Raben inddraget deri. Lütken havde den 18. Februar 1906 under Kejserens Rejse til Christian IX's Begravelse paa et tysk Krigsskib en Samtale med Grev Moltke. Som Resultat af indgaaende Drøftelser mellem ham selv, Kejseren og Bülow kunde Moltke erklære, at Tyskland ønskede et godt Forhold til Danmark og vilde ordne de sønderjyske Sager mod, at Danmark »tøjlede sin Presse«. I Tilfælde af Krig maatte Danmark spærre Storebælt med tysk Hjælp;

gik det med England, var dets sidste Time slaaet. Det maatte tage Parti for Tyskland. Noget lignende sagde Generalstabschefen kort efter til den danske Gesandt, og i April bebudede Udenrigsministeren at ville sende Lütken til Berlin, for at man kunde faa fuld Klarhed over, hvad Tyskland ventede af det danske Militærvæsen. Der blev da i Juni af J. C. Christensen affattet en Instruks for Kaptajnen, hvor det bl. a. hed: »Det er den danske Regerings Vilje at ordne Landets Forsvar saaledes, at Landet kan gøre energiske Forsøg paa at hævde sin Neutralitet. Det er Hensigten ikke at tillade nogen anden Magt at benytte Landets Territorium under en Krig, og man forventer, at Tyskland vil respektere denne Stilling. Man vilde finde det meget ønskeligt, om Tyskland offentlig vilde udtale dette, f. Eks. i en Overenskomst. Skulde en saadan Overenskomst have et videre Indhold og t. Eks. være en Militærkonvention, da maa man finde dette meget betænkeligt af følgende Grunde: *fordi* Københavns Søbefæstning i Øjeblikket er for svag til med Sikkerhed at kunne afværge et Flaadeangreb fra en fælles tysk-dansk Modstander, og *fordi* en Militærkonvention saa godt som udelukkende vil være i Tysklands Interesse, medens den vil udsætte Danmark for store Tab, ja endog for truende Fare. Noget saadant tør Landet ikke udsætte sig for, medmindre det faar væsentlige Fordele til Gengæld.«

Lütken havde nu først i Juli to Samtaler med Moltke. Denne forstod, at Danmark ingen Militærkonvention kunde slutte, og ønskede heller ingen saadan, men han hævdede, at Danmark skulde kunne forsvare sig kraftigt mod England, — saa vilde Tyskland hjælpe. Derfor vilde en kraftig og snarlig Forstærkning af Søbefæstningen blive gunstigt optaget i Tyskland. En Grænseregulering sydpaa kunde Danmark sikkert først faa efter en Krig paa Tysklands Side.

Udenrigsminister Grev Raben deltog lejlighedsvis personlig i disse Forhandlinger og udtalte sig i Samtaler med tyske Diplomater med en beklagelig Skarphed mod England. Rygter om disse dansk-tyske Samtaler naaede baade til den danske Presse og til Frankrig og England, men synes ikke de sidstnævnte Steder at have vakt nogen større Opsigt.

Noget synligt Udbytte kom der ikke ud af disse halvt private Underhandlinger. De paavirkede sikkert J. C. Christensens Opfattelse af Forsvarsspørgsmaalet og blev saaledes ikke uden Indflydelse paa Militærordningen af 1909. Man har i øvrigt dømt Christensen haardt, dels fordi han indledede og førte disse Forhandlinger, dels fordi han holdt dem hemmelige. Det sidste skal ikke her vurderes. Selve Hensigten med Forhandlingerne er ikke vanskelig at faa Øje paa. Lütken og Ministeren har ment ad ikke-officielle Omveje bedst at kunne

skaffe Klarhed over, hvad Tyskland vilde af os — et Spørgsmaal, der i de Tider laa tungt paa Danskernes Bevidsthed. En vis Dristighed vidnede unægtelig Tanken om; men et Tilbud om en Militærkonvention, der faktisk vilde have været et Brud paa Neutraliteten, findes, ret beset, ikke i Instruksen, idet de tænkte Betingelser for en saadan paa Forhaand kunde anses for uopnaaelige. Det er bagefter saare vanskeligt at sige, hvilken reel Betydning disse Lütken-Christensenske Bestræbelser har haft for Forholdet til Tyskland. Man bør ikke overvurdere den hverken til godt eller ondt. Men det er i hvert Fald ret sandsynligt, at H. P. Hanssen, der i hine Aar intet kendte til disse Drøftelser, havde Ret, da han 1926 skrev, at »de i deres Helhed havde gavnlige Virkninger ved at udvikle den Atmosfære, som gjorde det muligt at holde vort Fædreland udenfor den store Verdenskrig«.

Nogen Forskydning i gunstig Retning fandt der unægtelig ikke Sted i det dansk-tyske Forhold de følgende Aar. Tværtimod, med Aaret 1909 indlededes en stedse *skarpere Politik* fra tysk Side. Vistnok skyldtes dette den tidligere omtalte Skuffelse i Tyskland over de ringe Resultater af Optantkonventionen, hvad det danske Folks Følelser angik. Denne Vending var allerede tydelig under Forsvarsdebatten i Foraaret 1909, da J. C. Christensen udtalte i Folketinget, at Danmark bygger sit Haab ikke paa Sværd eller Kanoner, men paa det tyske Folks Højsind og Retsind, og fik som indirekte Svar en Tale i Landdagen af den preussiske Indenrigsminister, der bebudede en haardere Haand i Nordslesvig, og de Ord af Rigskansleren Fyrst Bülow, at hvad der er preussisk, skal vedblive at være det.

Det var dog først med Fyrst Bülows Afgang Juli 1909, at den altyske Retning fik virksom Indflydelse paa Politikken over for Danmark, især efter at Alfred v. Kiderlen-Wächter Juni 1910 havde afløst v. Schoen som Udenrigsminister. De Aar, da Grev Ahlefeldt-Laurvig beklædte samme Stilling i Danmark, 1910—13, var overmaade vanskelige. Den tyske Regering viste sig mere og mere tilbøjelig til nøjeseende Indblanding i vore Forhold, i Sønderjylland skærpedes Tvangspolitikken, og i Danmark var Stemningen alt andet end rolig. Den udenrigske Situation var atter blevet truende; Branden var tændt i Sydøst ved Østrigs Anneksion af Bosnien-Herzegovina, og flere Gange, mest under Marokko-Affæren 1911, saa det truende ud til Krig, der ogsaa kunde ramme Danmark. Under disse Forhold var Forsvarsviljen stærkt voksende i store Dele af Folket; man hævdede 1909-Ordningens Utilstrækkelighed, og i Aarene 1912—13 foregik der store Indsamlinger og Adressehenvendelser med det Maal at stoppe det »Hul i Nordfronten«, der efter Sigende gjorde Københavns Landbefæstning ufuldstændig. Klaus Berntsen henviste som

Forsvarsminister alle Afgørelser i saa Henseende til Rigsdagen og ønskede kun at modtage de indsamlede Midler til fri Anvendelse.

Sindene baade i Danmark og Tyskland var oprørte. Som et Forsøg paa at fremkalde en roligere Overvejelse skrev Generaldirektør *Marcus Rubin* en Artikel, som — efter først at være afvist af »Kölnische Zeitung« — under Mærket »Ein Däne« blev optaget i det ansete tyske Tidsskrift »Preussische Jahrbücher« Maj 1911 med Titel »Deutschland, Nordschleswig und Dänemark«. Den var skrevet paa Opfordring af Udenrigsministeren og forud billiget af H. P. Hanssen og, i Hovedtrækkene, af Ministrene Appel og Neergaard. Hovedtanken deri var, at Tyskland bør bestræbe sig for at bringe Danmark til at glemme. Det besidder nu Hertugdømmerne med Krigens Ret, og Danmark har erkendt dette som en historisk Kendsgerning. Men til Denationaliseringsbestræbelserne er der ingen fornuftig Grund, og de bør ophøre. Baade i Hensigt og Indhold var Artiklen velment og vellykket, men der laa i flere af de valgte Udtryk en alt for resigneret Erkendelse af Wienerfredens Evighed, til at de kunde vente at finde Samklang hos alle Danske, — naar det f. Eks. hed, at kun Daarer og Folk uden Indflydelse tænkte i Danmark paa en Genopvækkelse af Art. 5. Der rejste sig da ogsaa en stærk Presseagitation mod Artiklen, og den blev ikke mindre, da det ud paa Sommeren oplystes, at Regeringen havde godkendt Artiklen, eller da Rubin i December udnævntes til Kommandør af Danebrog som Oprejsning for de saarende Angreb, han havde været udsat for.

Affæren førte til en *Interpellation i Folketinget* af Dr. H. L. Møller den 14. Februar 1912, hvori ogsaa Bestemmelsen om Fredericia-Garnisonens Forbliven inddroges, »den nuværende Regerings største Misgreb«. Interpellanten henviste til, at det skete var egnet til at vække Mistillid til Regeringens Vilje til ligelig Neutralitet, og han var hermed kun et svagere Ekko af de voldsomme Angreb, der i Bladene rettedes mod Regeringen for Tyskerkurs. Ministerens velovervejede og besindige Svar vakte dog i det hele Tilfredshed, og Regeringens Holdning godkendtes af Tinget med 94 Stemmer.

Et Eksempel paa ondartet tysk Indblanding i danske Affærer forefaldt ved Aarsskiftet 1912—13, da den tyske Gesandt, den senere Udenrigsminister Brockdorff-Rantzau, klagede til Udenrigsministeriet over en Skolebog af *Vilh. Østergaard,* der var anbefalet af Undervisningsministeriet, og hvori der — foruden positive Urigtigheder i Omtalen af Nordslesvig — forekom Udtryk om Sønderjyderne som »Kamp mod Uretten«, »lider Uret og Forfølgelse« o. l. Paa Udenrigsministeriets Foranledning tilbagekaldte Undervisningsministeriet

Anbefalingen. Affæren var i sig selv ikke af stor Betydning, men den vakte megen Bitterhed i Danmark, da den blev offentlig kendt.

Den danske Regering holdt imidlertid til det sidste den Hovedlinie i Udenrigspolitikken, som var Venstres, og som var trukket saa klart op af Deuntzer: *ligelig Neutralitet.*

LITTERATUR

Nogen samlet Fremstilling findes ikke. Der kan henvises til de ovenfor S. 389—90 nævnte Værker af *Wiskinge, Thorsøe, Wiinblad* og *Alsing Andersen* samt *Th. Larsen;* endvidere *Thorsøe:* »Den danske Rigsdag og Udenrigspolitikken fra 1866 til 1908« (1913), *Alfred Bindslev:* Konservatismens Historie i Danmark fra 1848 til 1936« II (1938), *Fred. Nørgaard* og *Hans Jensen:* »Venstres Historie i Danmark gennem hundrede Aar« II (1938), og *Gunnar Fog-Petersen:* »Det radikale Venstres Historie« (1938—39). — Af de mange politisk-historiske Pjecer fra Samtiden kan nævnes: *A. Nielsen:* »Uroen i Venstre« (1904) og »Den politiske Situation« (1905) samt *C. Th. Zahle:* »Venstres Sprængning« (1905). I Tidsskriftet »Det ny Aarhundrede« (1903—09) findes en Mængde politiske Artikler. Islands Forhold til Danmark er behandlet af *K. Berlin* i en Række Artikler i »Gads danske Magasin«.

Optantkonventionens Forhistorie behandles af *Aage Friis* i »Sønderjydske Aarbøger« (1907. S. 177—206). Jfr. endvidere *Franz v. Jessen:* »Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie« 1900—1937, I (1938) og *H. P. Hanssen:* »Et Tilbageblik« II—IV, 1930—34. Af vigtigere Dokumentsamlinger nævnes »Forsvarskommissionens Betænkning« (1908), »Rigsretstidende« 4. Sag (1910) og »Aktstykker vedrørende Kaptajn L. C. F. Lütkens Ophold i Berlin osv.« (1919).

Om enkelte Politikere findes: Erindringer af *Fr. Bajer* (1909—10), af *N. P. Madsen-Mygdal* (1912), af *M. Rubin* (1914), af *N. P. Jensen* (1915—16) og af *Klaus Berntsen* (1921—25). — Biografier i *Erik Henrichsen:* »Mændene fra Forfatningskampen« (1913—14). — *R. K. Bertelsen:* »Anders Nielsen« (1915). — *A. Christensen:* »Vilhelm Lassen« (1919). — *J. V. Christensen:* »Den første Bonde i Kongens Raad« (Ole Hansen) (1929). — »Bogen om J. C. Christensen« (1941) og *Frode Aagaard:* »J. C. Christensen« (1941).

Om Husmandssagen: *J. Jeppesen:* »Husmandsbevægelsens Historie gennem 25 Aar« (1927) og *Jørgen Pedersen:* »Husmandsbruget« (1928).

Af udenlandske Værker nævnes *Wilh. von Schoen:* »Erlebtes« (Berlin 1921). — *B. v. Bülow:* »Denkwürdigkeiten« II (1930). — *E. Günther:* »Minnen från ministertiden i Köpenhamn« (Stockholm 1923). — *E. Hagerup Bull:* »Fra 1905« (Oslo 1927). — »Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914«, udg. af Johannes Lepsius o. fl. (bl. a. XIX og XXIII). — »Kejser Wilhelm og Zar Nikolaj« med Indledning af Harald Nielsen (1917). — *R. Rodd:* »Social and diplomatic memories«. Third Ser. 1902—19 (1925). — *Sidney Lee:* »King Edward VII« II (1927), S. 316—26. — *J. Løvland:* »Menn og minner fra 1905« (1929). — *F. Wedel-Jarlsberg:* »Reisen igjennem livet« (1932). — *W. Keilhau:* »Det norske folks liv og historie gjennem tiderne« X (1935), S. 464—73.

VI

P. MUNCH

DET DANSKE FOLKS LIVSVILKAAR
1864—1914

ALMINDELIGE TRÆK

Fra Wienerfreden i 1864 til Verdenskrigens Udbrud i 1914 ændredes Danmarks Grænser ikke. Da Krigen brød ud, var Danmarks Omraade godt 40 000 km², som det havde været halvtreds Aar tidligere. Men den Befolkning, der beboede dette Omraade, var vokset fra ca. 1 700 000 til tæt ved 2 900 000. Og denne Fremgang i Folketal havde sat sit Præg paa Landet.

I 1864 laa *Hovedstaden* endnu inden for Volde og Grave, hvorom Kampen havde staaet i Frederik III's Tid. Uden for Voldene laa nogle beskedne spredte Forstæder; kun Frederiksberg begyndte at blive en Villaernes By. Paa Hovedstadens Omraade var der dengang omkring 5000 Huse, de fleste med kun een eller to Etager; i 1914 var Husenes Tal fem Gange saa stort, og de fleste af dem var nu paa fem Etager; Indbyggerantallet var vokset fra ca. 190 000 til ca. 614 000.

Ude i Landet, hvor der dengang laa *Smaabyer* med faa Tusind Indbyggere, laa nu helt anselige Købstæder. Landets næststørste By i 1864, Odense, der da havde ca. 15 000 Beboere, var et halvt Aarhundrede senere naaet tæt op mod de 50 000, medens Aarhus var vokset fra 13 000 til op mod 70 000. Mangt et Sted i Landet, hvor der dengang kun laa spredte Huse, var hele Byer vokset frem. Ved Tressernes Begyndelse var der i Esbjerg et Par Gaarde og nogle enkelte Huse; i 1914 var Esbjerg en By paa ca. 20 000 Indbyggere. I 1864 var der i Herning Sogn 33 Gaarde og 68 Huse; i 1914 talte selve Herning, der nys var erklæret for Købstad, over 7000 Indbyggere. Den Gang bestod *Landsbyerne* af nogle Gaarde og Huse, der samlede sig om Kirke, Skole, Kro og Gadekær. Uden for Landsbyen laa Herregaarde og Proprietærgaarde omgivne af større eller mindre Parker og Skove, nogle Gaardmandsbrug med Haver og endelig hist og her nogle Husmandsbrug. Et halvt Aarhundrede senere var talrige

Landsbyer vokset stærkt til. Nu var der Andelsmejeri og Købmandsforretning, Manufakturhandel, Værksted, undertiden smaa Fabriksanlæg, Telefonstation. Mange Steder saa man Vandtaarne, Elektricitets- og Vandværker. Hyppigt var der en Jernbanestation. Udenfor laa nu som før Herregaarde, Proprietærgaarde og Bøndergaarde. Men Husmandshjemmene var blevet mange flere. Tit var en af de gamle Herregaarde delt ud i mange smaa Brug; Hovedgaarden var undertiden blevet Højskole eller Husmandsskole. De jyske Heder, der i 1864 laa næsten ubeboede hen som store Ødemarker, var i 1914 bleven opdyrket og oversaaet med Huse eller dækket med ny, af Mennesker plantet Skov.

Færdselsveje af ny Art gennemkrydsede ved vort Aarhundredes Begyndelse Landet. I 1864 var der af Jernbaner kun Linierne fra København til Helsingør, Klampenborg og Korsør, samt en Bane fra Aarhus mod Vest til Skive med en lille Banestump fra Langaa til Randers. Det var i alt ca. 200 Kilometer. I 1914 var der 4000. Landevejsnettet var i 1914 i Hovedtrækkene det samme som et halvt Aarhundrede forud. Men overalt langs de større Landeveje og tit ogsaa langs Bivejene var der nu rejst Rækker af *Telegraf- og Telefonpæle.* I 1865 var der 15—1600 Kilometer Telegraflinie, i 1914 3700, og Telefonnettet var kommet til som noget helt nyt. *Færdslen paa Landevejene* havde skiftet Karakter. Ved Periodens Begyndelse færdedes dér Fodgængere og Hestekøretøjer, tit ogsaa store Flokke af Kreaturer og tætte Skarer af Gæs, der dreves mod Syd for at sælges i Tyskland. Efter Aarhundredskiftet var disse Flokke forsvundet; men mellem Fodgængerne blandede sig nu en Vrimmel af Cyklister, og mellem Hestekøretøjerne et voksende Tal af Automobiler.

Ogsaa *Kysterne* havde mange Steder skiftet Udseende. Fjorde var udtørret, lange Høfder og Dæmninger havde rejst sig til Værn mod Havet; talrige Havne var anlagt; nogle var store som Esbjergs og Skagens, andre var smaa beskedne Fiskerihavne og Landingspladser.

De 1 700 000 Mennesker, der i 1864 levede i Danmark, var ikke ligelig fordelt over Landet. Paa Øernes 14 000 km² boede 950 000, paa Jyllands 26 000 kun 750 000. Øerne var den frugtbare fra gammel Tid mest udviklede Del af Landet, Jylland den lidet frugtbare, i mangt og meget tilbageblevne Del af Riget. Inden for Jylland gik Forskellen igen; det sydlige Østjylland: Aarhus, Randers og Vejle Amter havde mere end dobbelt saa mange Beboere paa hver km² som de to udprægede Vestkystamter: Ribe og Ringkøbing; mellem dem stod Viborg, Aalborg, Thisted og Hjørring Amter. Men var Jylland tilbage i Udvikling, saa var det til Gengæld Mulighedernes Land.

I Danmarks 75 Købstæder og Handelspladser levede i 1864 om-

kring 410 000 Indbyggere eller godt 24 pCt. af den hele Befolkning. Deraf boede 190 000 i Hovedstaden, Frederiksberg og Sundbyerne medregnet. I Jylland var der i Byerne kun 105 000, noget mindre end i Øernes Byer, selv naar Hovedstaden ikke regnes med. København var Landets eneste betydelige By. Odense kom nærmest med 15 000, Aarhus med 13 000; af de andre var kun Aalborg og Randers paa over 10 000.

Af Danmarks 1 700 000 Indbyggere kan det regnes, at rigelig 900 000 levede af Jordbrug, omkring 430 000 af »Produkters Forædling og Forarbejdning«, ɔ: Industri og Haandværk; godt 100 000 levede af Handel, og omtrent lige saa mange af de »immaterielle Erhverv«; et halvt Hundred Tusind havde »deres Næring af Søen«; lige saa mange levede som Pensionister og Kapitalister; og endelig var der et lignende Antal almissenydende. Tyendet er her regnet til det Erhverv, hvortil det var knyttet, uanset om det deltog i selve Erhvervet eller var Husgerningstyende. Ikke lidt over Halvdelen af Folket levede da af Jordbrug, og omkring en Fjerdedel af Haandværk og Industri; de andre Grupper talte hver kun faa Procent. (Se Skemaet S. 671).

FØRSTE AFSNIT

LANDBRUGET I TRESSERNE

1. Herremænd, Gaardmænd, Husmænd og Daglejere i Tresserne.

Landbruget var i 1864 endnu mere end senere Danmarks Hovederhverv. Det forsørgede ca. 190 000 Familier og ca. 900 000 Personer. Men det var langtfra, at Jorden var ligelig delt mellem dem. Der var *Godsejere* og *Proprietærer* med over 12 Tdr. Hartkorn, *Gaardmænd* med mellem 1 og 12 Tdr. Hartkorn, og *Husmænd* med mindre end een Td., men dog med saa meget, at Driften af egen Jord var det væsentlige for dem; og endelig var der *Daglejere, Arbejdsmænd* og *Indsiddere,* der kun havde en ganske lille Jordlod, ofte kun en Have, undertiden end ikke det. Grænsen mellem dem og Husmændene var vanskelig at trække; sædvanlig satte man den ved 2 Skp. Hartkorn, men mange Husmænd havde ikke saa lidt Arbejde for andre, og mange Daglejere fik forholdsvis meget ud af deres smaa Jordstykker. Taget i store Træk kan man regne, at der var 17—1800 Godsejere og Proprietærer, medens de tre andre Grupper: Gaardmænd, Husmænd og Daglejere var omtrent lige talrige med 60—70 000 Familier hver. Herregaardene havde omtrent 52 000 Tdr. Hartkorn, Bøndergaardene ca. 280 000, Husmandsbrugene kun noget over 30 000; Daglejernes Smaalodder var tilsammen nogle faa Tusind Tdr. Hartkorn. Herregaardene og Bøndergaardene med tilsammen 330 000 Tdr. Hartkorn forsørgede henved 70 000 Herremands- og Gaardmandsfamilier med ca. 300 000 Personer, 150 000 Tjenestefolk og i alt væsentlig ca. 60 000 Daglejerfamilier med ca. 200 000 Personer, tilsammen da 650 000 eller to for hver Td. Hartkorn. Husmandsbrugene med noget over 30 000 Tdr. Hartkorn forsørgede 60 000 Familier med 250 000 Personer eller otte for hver Td. Naar Familiemedlemmernes Tal for hver Familie efter Opgivelserne er saa meget større i Gaardmands-

end i Husmands- og Daglejerklassen, beror dette navnlig paa, at Gaardmandsbørnene oftest blev hjemme, medens vi træffer en stor Del af Børnene fra Husmands- og Daglejerhjem blandt de 150 000 Tjenestefolk, der tjente til deres Ophold paa Gaardene.

Den Ulighed, der viser sig, naar man deler Landbefolkningen i Grupper efter de Brug, hvormed de arbejdede, træder endnu skarpere frem, naar der spørges om selve Ejendomsretten. Adskillige store Landbrug tilhørte samme Besidder, og Ejerne af de store Herregaarde var desuden de egentlige Ejere af et stort Antal Gaardmands- og Husmandsbrug, der dreves af *Fæstere*. Der var i 1864 12—13 000 Fæstegaarde med ca. 68 000 Tdr. Hartkorn, henved 20 000 Fæstehuse med ca. 7000 Tdr. Hartkorn. De 17—1800 større Jordbesiddere var saaledes med deres 52 000 Tdr. Hartkorn i Virkeligheden Ejere af over 120 000 Tdr. Hartkorn, eller en Trediedel af Landets samlede Hartkorn.

Disse 17—1800 *Herremænd* var Overklassen blandt danske Landbrugere. De hørte med blandt Landets fine Folk og var skarpt adskilt fra Bondestanden. Men ogsaa i deres Kreds var der Forskel paa store og smaa. Forrest blandt dem træffer vi de *egentlige Jorddrotter:* Grever, Baroner og Besiddere af Stamhuse og Fideikommisgodser. For dem gjaldt særegne Arveregler, fastsatte med det Maal for Øje at holde Jorden sammen. De var ikke mange, 79 i alt, men de ejede 14—15 000 Tdr. Hartkorn som fri Selvejerjord og nogle og tyve Tusind Tdr. Hartkorn Fæstejord, hvis Brugere betalte Afgifter til dem. De største Grevskaber var paa et Par Tusind Tdr. Hartkorn, Fæstejorden medregnet.

Besidderne af disse Storgodser spillede en fremtrædende Rolle i Danmarks politiske og sociale Liv. Hyppigt hentedes Ministre fra deres Kreds; de var stærkt repræsenteret i Rigsdagen og i Amtsraad. Sammen med de andre Herremænd, hvis selvskrevne Førere de var, beherskede de Landsting og Amtsraad. De havde en fremskudt Plads ved Hoffet, opfattedes som den Kreds af Mænd, der stod Kongen nærmest. De havde større og solidere Rigdom end nogen anden Gruppe af Folket. I deres Hjemegn blev de hver for sig ligesom Midtpunktet for hele Udviklingen. Paa Slottet førtes et livligt selskabeligt Liv; her mødtes Egnens Herremænd, Proprietærer og Embedsmænd.

Paa Herresædet fandtes et talrigt Tjenerskab til Herskabets Opvartning. Ved dets Fod laa ikke sjældent en hel lille By med Embedsmænd, Godsforvaltere, Læge, handlende og Haandværkere, hvoraf de fleste boede til Leje i Huse tilhørende Godset. Hovedgaardens

Frijsenborg, opført 1860—67.

Jord dyrkedes dels ved Hjælp af Tyende, dels med Daglejere, der boede tæt omkring Hovedgaarden i smaa tit meget beskedne Lejehuse. Foruden den Besætning, der krævedes til Jordens Drift, holdtes et betydeligt Antal fine Køre- og Rideheste. Store Parker og Skove omgav Slottet, og Jagten spillede en meget stor Rolle i Besiddernes Liv; de største og livligste Selskaber var Jagtselskaber, hvor Tjenestefolk og Daglejere som Klappere drev Vildtet sammen for Godsherren og hans Gæster.

Landets største Jorddrot var *Grev Frijs,* Konseilspræsident fra 1865 til 1870 og ogsaa efter den Tid længe den Politiker, hvis Ord i afgørende Øjeblikke vejede tungest. Grevskabet *Frijsenborg* havde i 1848 omfattet ca. 400 km², et Omraade omtrent som Falster. En Snes Aar senere var imidlertid to Trediedele af Fæstegodset solgt fra, og Salgssummerne var blevet til baandlagt Fideikommiskapital. Ved Begyndelsen af Tresserne omfattede Godset en halv Snes Herregaarde, spredt i fire jyske Amter. Det var store Gaarde med Teglværker, Møller, Kroer o. s. v.; den største af dem, selve Frijsenborg, der ligger tæt ved Aarhus, havde 78 Tdr. Hartkorn. Af Fæstegods var der endnu 1500 Tdr. Hartkorn tilbage, men i de følgende Aar gik Salget af Fæstegods hurtigt; derved øgedes ikke blot Fideikommiskapitalen, men ogsaa Hovedgaardsjorden; Loven af 1861 om Salg af Fæstegods gav nemlig Ejeren Ret til at inddrage under Hovedgaarden een Td. Hartkorn Fæstegaardsjord for hver ni Tdr., der solgtes. I en Rundkreds omkring Frijsenborg med 2 Mils Radius laa 8000 Tdr. Land Skov, længere mod Syd i Vejle Amt, omkring Herre-

gaarden Boller 2000 Tdr. Skov. 29 Kirker hørte til Grevskabet, og store Tiendeafgifter ydedes til dette.

Som saa mange andre af Tidens Herremænd var Grev Frijs en Foregangsmand i Landbruget. Nye Avlsbygninger rejstes, Jorden drænedes, Maskinanlæg af forskellig Art fandt Sted, Beplantning og Opdyrkning af hidtil ubenyttet Jord foregik i stor Stil, og Besætningerne øgedes og forbedredes stærkt. Godsejerens Indtægter svarede dertil. I Fortegnelsen over Indkomstskatteyderne fra 1868 træffer vi i Skanderborg Amt en Skatteyder med en Indtægt paa 214 000 Rdl. Det er Landets Konseilspræsident og dets rigeste Mand, Grev Frijs.

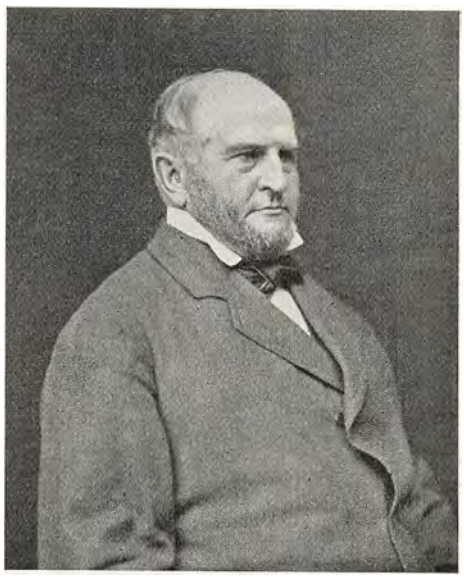

Edw. Tesdorpf.
Fotografi fra 1880erne.

I alt var Herregaardene gennemsnitlig een for hvert Sogn, men der var mange Sogne uden Herregaard, og adskillige med flere. Tættest laa de paa Øerne, den frugtbareste Del af Landet. Der var her over 1000 Herregaarde; i Jylland med det dobbelte Landomraade kun 7—800. Gennemgaaende var Øernes Herregaarde større; de havde 34 000 Tdr. Hartkorn, Jyllands kun 18 000. Færrest og mindst var Herregaardene ude mod Vest, i Thisted, Viborg, Ringkøbing og Ribe Amter.

Herregaardene havde en *Førerplads* i Tidens Landbrug. Ny Fremgangsmaader optoges der adskillig hurtigere end paa Bøndergaardene. De gav Eksemplet og fandt siden Efterligning hos Gaardmændene. Det gjaldt ikke blot de store Lensbesiddere, men ogsaa mange Herremænd, der ikke havde en saa fremtrædende Stilling. Førende blandt dem paa Landbrugets Omraade blev i disse Aar en Købmandssøn fra Hamburg, *Edw. Tesdorpf*, der efterhaanden samlede en halv Snes Herregaarde, navnlig paa Falster og Lolland. Hans Godser blev som en Række Forsøgsstationer; i en Aarrække var han den egentlige Leder i Landbrugets faglige Organisation; han knyttede til sig de Videnskabens Mænd, der ved denne Tid fik saa stor Betydning for Landbruget; og han gjorde, hvad der stod i hans Magt for at ud-

Vestjysk Bondegaard fra ca. 1850—60.

brede Kundskab blandt store og smaa Landmænd, lærte dem at tage Videnskaben i deres Erhvervs Tjeneste.

Saa betydningsfuld en Plads Herregaardene end indtog, var dog *Bøndergaardene Hovedgruppen* inden for det danske Landbrug. De var op mod 70 000 i Tal med 280 000 Tdr. Hartkorn, godt 30 000 paa Øerne med 150 000 Tdr. Htk., 40 000 i Jylland med 130 000. Jordomraadet var større i Jylland end paa Øerne, Hartkornet mindre. Ogsaa her var der mange Grader i Størrelsen. Gaardene fra 8—12 Tdr. Htk. kom Proprietærgaardene nær; de var dog ikke mange, i alt 3800, altsaa rigelig dobbelt saa mange som Herregaardene; de havde tilsammen 36 000 Tdr. Htk., mindre end Herregaardene, men mere end de 60 000 Husmandsbrug. Hovedgruppen var de middelstore Gaarde fra 4—8 Tdr. Htk., 25 000 i Tal med 145 000 Tdr. Htk., over Halvdelen af alt Bondehartkorn. Næsten lige saa talrige, et Par og tyve Tusind, var Gaardene med 2—4 Tdr. Htk.; de havde 65 000 Tdr. Htk. Smaagaardene med 1 til 2 Tdr. gled jævnt over i Husmandsbrugene. De talte i alt 20 000 med 28 000 Tdr. Htk.; de fleste af dem laa i Jylland.

Flertallet af Bøndergaardene var i *Selveje* eller i *Arvefæste* med Ret for Fæsterne til at sælge og pantsætte, hvilket i Virkeligheden var ensbetydende med Selveje. Men endnu fandtes dog 12—13 000 *Fæstegaarde,* der tilsammen havde 68 000 Tdr. Htk.; over tre Fjerdedele af dem fandtes paa Øerne. Det var ikke særlig smaa Gaarde, tværtimod fortrinsvis Gaarde med over 4 Tdr. Htk. Fæsteforholdet medførte dels et Afhængighedsforhold til Herremanden, dels forskellige Afgifter. Efter Danske Lov skulde Fæsteren være »sin Husbond og hans Fuldmægtig i hans Fraværelse hørig og lydig«;

Husbonden var som en Formynder, for hvem Bonden ikke maa »fordølle nogen vigtig eller Ejendommen angaaende Sag.« Fæstet var sædvanlig paa Livstid, ɔ: baade Fæsterens og hans Enkes Livstid; der betaltes ved Tiltrædelsen en *Indfæstningssum* og siden hvert Aar *Landgilde;* nogle faa Fæstegaarde havde endnu Pligt til at yde en Del af deres Afgift i Form af *Hoveriarbejde;* der var dog i 1861 kun halvandet Hundrede Gaarde, hvor dette Hoveri havde nævneværdigt Omfang; desuden var der ca. 1800 Gaarde med nogle Smaaydelser. I de følgende Aar svandt Hoveriet hurtigt; i 1881 havde kun 14 Gaarde Hoveri af Betydning, 5—600 Gaarde en Del Smaaydelser.

Efter Loven var det Herremanden, der var Fæstegaardens Ejer; men for Bevidstheden stod det dog, som om Fæsteren havde en vis Medejendomsret. Naar Fæsteren eller hans Enke døde, *skulde* Gaarden fæstes ud igen, Herremanden kunde ikke inddrage den under Hovedgaarden, og det var den gængse Opfattelse, baade hos Fæstere og Herremænd, at Fæsternes Arvinger havde en moralsk Ret til at overtage Ejendommen paa rimelige Vilkaar. Nogle Hundrede Gaarde var Arvefæstegaarde uden Ret til at sælge og pantsætte; de skilte sig fra de andre ved, at Fæsteren var sikker paa, at Fæstet gik til hans Arvinger.

Afhængighedsforholdet, hvis Karakter, selv efter den gamle Lovgivning, var meget ubestemt, tabte sin Betydning, efterhaanden som alle praktiske Forpligtelser var fæstnet i Lovparagraffer. De økonomiske Byrder var ikke særlig store; efter Opgørelser for et Par Hundrede i 60erne bortfæstede Gaarde var den gennemsnitlige Indfæstningssum 7—800 Kr. pr. Td. Htk., den aarlige Afgift omkring et halvt Hundrede Kr. pr. Td. Htk. Tit sad Fæstebonden bedre ved sin Gaard end Selvejerbonden, der havde stiftet Gæld ved Overtagelsen og siden maaske øget den. Alligevel herskede der en dyb Uvilje over for Fæsteforholdet. Fæstebonden, der til daglig færdedes sammen med Selvejeren, følte Fæsteforholdet som en Nedværdigelse, en Rest fra den ikke meget fjerne Tid, da Afhængigheden over for Herremanden var anderledes stor. Desuden var Fæsterne i nogen Grad prisgivet Tilfældet; nogen Sikkerhed for, at Arvingerne kom til at overtage Gaarden, havde de ikke. Forbedringer havde man ikke rigtig Lyst til at foretage; det kunde jo ske, at de kun blev til Gavn for Herremanden.

Atter og atter blev der af Bøndernes Talsmænd paa Rigsdagen rejst Krav om *Afskaffelse ved Lov af Fæstevæsenet,* og de nationalliberale Politikere var ingenlunde uvillige dertil; denne gammeldags Ordning passede ikke med deres almindelige Tankegang. Men det lykkedes dog ikke Bønderne at faa gennemført en Tvangsafløsning. De op-

naaede kun en Række Love. der opmuntrede til frivillig Afløsning. Den Opmuntring, der laa i Loven af 1861, skærpedes ved Loven af 1872, der bestemte, at Retten til at inddrage en Niendedel af den Hartkornsmængde, der hørte til de solgte Ejendomme, skulde bortfalde, hvis man ikke inden 1880 havde solgt 10 pCt., inden 1885 36, inden 1890 54, inden 1895 72 og inden 1900 90 pCt. af den Fæstejord, der endnu fandtes i 1861; dog beholdt man Retten, hvis man før 1860 havde solgt tre Femtedele, og vilde Bønderne ikke antage et rimeligt Tilbud, bortfaldt ikke derfor Herremandens Ret. Den Betaling, Fæstebønderne i Tresserne ydede for at blive Ejere, var ikke ringe; sædvanlig laa den omkring to Trediedele af Prisen i det frie Marked. Undertiden skete Salget ikke til almindeligt Selveje, men til *Arvefæste* med Ret til at sælge og pantsætte; der kom da til paa Ejendommen at hvile en Arvefæsteafgift ikke meget forskellig fra de Prioritetsrenter, de fleste andre Ejere havde at betale.

De større Gaardmænd havde et anseligt Tyendehold og benyttede ogsaa hyppigt Daglejere; de mindre Gaardmænd dyrkede i det væsentlige deres Jord ved Familiens Arbejde med lidt fremmed Hjælp i Ny og Næ. Men hvad enten Gaardmændene var Selvejere eller Fæstere, hvad enten de ejede nogle Tdr. Htk. og havde 30—40 Kreaturer, eller de kun havde en Td. Htk. og en halv Snes Kreaturer, de dannede dog tilsammen *Bondestanden.* De havde en stærk Følelse af, at de hørte sammen. En stor Del af dem havde ganske tilfredsstillende Kaar, men de følte sig ikke som Overklasse. De stod i bevidst Modsætningsforhold til Herremændene, Embedsmændene og det egentlige Borgerskab i Byerne. De mente, og ikke uden Grund, at disse fornemme Folk saa ned paa dem.

Bondestandens Oplysning stod ikke højt, maalt med Nutidens Maalestok. Den tvungne Skoleundervisning havde dog virket i et halvt Aarhundrede; saa godt som alle kunde de læse og skrive, og ikke helt faa havde erhvervet sig anselige Kundskaber. Just i disse Aar brød Folkehøjskolerne igennem; en meget stor Del af Bondeungdommen erhvervede ved nogle Maaneders Ophold paa en af disse Skoler nogen Kundskab, megen Lærelyst og Læreevne og ikke ringe Almeninteresse.

I *det politiske Liv* spillede Gaardmændene allerede nu en betydelig Rolle. *Bondevennerne,* der snart blev til *det forenede Venstre,* bares af Gaardmandsstanden. Ved Krigens Slutning mønstrede Partiet omkring Halvdelen i Rigsraadet og Rigsdagens Folketing, samt i Rigsdagens Landsting. Den nye Forfatning af 1866, der gav Herremænd og velhavende Købstadfolk Flertal i Landstinget, følte af Bønderne som en sviende Uret. Gennem Aartier stod de støt og fast sammen for at faa Oprejsning derfor. De beherskede i denne Forfatningskam-

pens Tid i det store og hele Folketingets Flertal og havde en anselig Styrke i Landstinget. Derimod var det uden for deres egen Kreds den herskende Opfattelse, at hverken de eller de Mænd, der talte deres Sag, var værdige til at tage Plads i Regeringen. I Sogneraadene raadede derimod, i alt Fald efter Kommunalloven 1867, Gaardmændene ubestridt. I Landbrugets faglige Organisationer, Landboforeningerne, havde Bønderne begyndt at gøre sig gældende; foreløbig var det dog Herremænd og Proprietærer, der her førte an.

De større Gaardmænd var ganske velstillede, men deres Liv var dog til daglig præget af stor Sparsommelighed. Det var almindeligt, at Ejeren og hans Familie spiste sammen med Daglejere og Tyende, og i mange Gaarde levede man meget tarveligt. Ved festlige Lejligheder kunde der derimod udfoldes en ikke ringe Overdaadighed. Da kom hengemte Højtidsdragter frem, og da var der Overflod af Mad og Drikke til de talrige Gæster.

Gaardmandsstanden gled jævnt over i *Husmandsstanden.* De omkring 60 000 Husmænd var omtrent ligelig fordelt mellem Jylland og Øerne. Omkring 40 000 med nogle og tyve Tusind Tdr. Htk. var Selvejere, de andre 20 000 med 7000 Tdr. Htk. var Fæste- eller Lejehusmænd. Disse fandtes især paa Øerne ved de store Herregaarde, og de udførte sædvanlig en Del Lønarbejde, selv om Jordbruget var deres Hovederhverv. Fra gammel Tid havde det været Skik, at Husene fæstedes bort paa Livstid ligesom Gaardene, men der var dog ogsaa en Del Huse, som gaves i Leje paa kort Tid, og den Opfattelse var nu blevet den sejrende, at Godsejerne havde Ret til at bortfæste Huse paa kort Tid. Forskellen mellem Fæste- og Lejehusmændenes Kaar udviskedes derved i nogen Grad.

Husmændenes Livsvilkaar var yderst beskedne. De dyrkede deres smaa Jordlodder uden anden Hjælp end Familien, og deres voksne Børn var som Regel ude at tjene. De gjorde sig kun lidet gældende. I Politik fulgte de Gaardmændene, for saa vidt de ikke følte sig saa afhængige af Herremanden, at de fandt det fornødent at stemme, som han ønskede. Det var endnu ved denne Tid yderst sjældent, at Husmænd deltog i det offentlige Liv. I Folketinget sad sædvanlig omkring 30 Gaardmænd, i Landstinget et Dusin, men derimod var Husmænd paa Tinge en sjælden Undtagelse. Heller ikke i Landbrugets Foreningsliv tog de Del. Nogen Husmandsbevægelse fandtes ikke, og der spores i det hele i Tidens Drøftelser ikke nævneværdig Interesse for denne Befolkningsklasse. Deres Børn modtog den sædvanlige Folkeskoleundervisning sammen med Gaardmændenes Børn, men medens Gaardmandsbørnene derefter hyppig sendtes paa Højskole, kom Husmandsbørn kun undtagelsesvis paa disse.

Langt større Interesse var der for *Daglejerne,* som havde saa lidt Jord, at de i det væsentlige maatte søge deres Ophold ved Arbejde for andre. De var omkring 60 000 Familier. Det var vanskeligt at drage Grænsen mellem Daglejere, knyttede til Landbruget, og Arbejdsmænd ved Haandværk og Industri ude paa Landet, og endnu vanskeligere er det at komme til Klarhed over de forskellige Grupper, i hvilke Daglejerne var delt. Det kan dog siges, at omkring Halvdelen selv ejede Hus, en Fjerdedel var Lejehusmænd og en Fjerdedel *Indsiddere,* der boede i Hus hos andre. Knap Halvdelen af det hele Tal havde lidt Jord; fortrinsvis bestod denne Gruppe af Selvejere, men en Del af Lejehusmændene havde dog ogsaa smaa Jordstykker. Selvejerne var flest i Jylland, ligesom der dér var forholdsvis flere, der havde Jord. Det rene Landarbejderpræg var stærkest paa Øerne med de mange Herregaarde.

Daglejernes Kaar var Genstand for mange Overvejelser i Aarene nærmest efter Krigen, navnlig i Begyndelsen af 70erne. Det var en Tid med rask Udvikling i Landbruget og stigende Priser, og den socialistiske Bevægelse, der ved denne Tid brød frem i Byerne, satte ogsaa i Landarbejderkredse, om end forbigaaende, tilstrækkelig stærke Spor til, at der vaktes Uro hos Herremændene. En Række Undersøgelser af Landarbejderkaar fandt Sted. I 1871 samlede den unge virksomme Nationaløkonom *Falbe-Hansen,* væsentlig gennem »Ugeskrift for Landmænd«, Oplysninger om Landarbejdernes Lønninger, i 1872 omfattede en indenrigsministeriel Undersøgelse af Arbejdsforholdene ogsaa Landarbejderne, og i 1878 foretog den kyndige Iagttager, Lægen *Th. Sørensen,* en Undersøgelse af Forholdene i Hedeegnene.

Paa Grundlag af disse Undersøgelser kan det siges, at i 70ernes første Aar var, hele Landet taget under eet, Daglønnen for en Landarbejder paa egen Kost omkring 1 Kr. 20 Øre, medens den var noget over det halve, naar han var paa Husbondens Kost. Med 330 Arbejdsdage gav det ca. 400 Kr.s Aarsfortjeneste paa egen Kost. For Kvinder var Daglønnen omkring to Trediedele af Mændenes. Lønningerne var imidlertid meget forskellige Sommer og Vinter, og de skiftede meget fra en Egn til en anden. Ved Akkordarbejde kunde Lønnen sættes noget op. Det var sjældent, at en Daglejer havde Arbejde hele Aaret, sædvanlig nævnes 280 Dage; men det var almindeligt, at Konerne arbejdede med, navnlig i Høsttiden, og det samme gjaldt hyppigt de lidt ældre Børn. Tit blev Arbejderne hjulpet lidt med gammelt Tøj, billig Kørsel, billig Mælk o. s. v. Arbejdstiden opgøres til 11 Timer om Sommeren, 8½ om Vinteren. Der var saa temmelig Enighed om, at Lønnen var meget knap. Det tør antages, siger Falbe-Hansen, »at det i de fleste Egne vil være muligt for en Arbejder-

familie, dog kun ved Anvendelse af den yderste Orden og Sparsommelighed, at skaffe Ligevægt til Veje mellem Indtægt og Udgift, undertiden kan der da blive lidt til Luksusforbrug, i Reglen maa der gaas ned til det absolut Nødvendige.« Forudsætningen for hans Betragtninger er dog, at Familien kun bestaar af to voksne og to Børn, og at ogsaa Konen tjener en Del. Ofte medfører det sidste, tilføjer han, at hun forsømmer Hus og Børn, tit og mange Gange ogsaa, at hun bliver drikfældig.

V. A. Falbe-Hansen.
Fotografi fra 1870erne.

I et Foredrag i Det kgl. Landhusholdningsselskab i Foraaret 1872 hævdede Falbe-Hansen, at det nu var fornødent ved en samlet Kraftanstrengelse at løfte Arbejderklassen over den Kløft, der adskiller Proletariatet fra en selvstændig, kraftig Arbejderstand. Der kræves nu et Omslag som det, der en Menneskealder tidligere skete i Englands Fabriksdistrikter. »Ikke alene af humane Grunde, ogsaa for Landmændenes egen Fordels Skyld vil det være rigtigt at forbedre Lønnen«, erklærer han, og han føjede til: »Ogsaa af Hensyn til de politiske Forhold kan det være nødvendigt at foretage en Forandring. Magten ligger i Virkeligheden i Almuens Haand, den mangler kun at blive organiseret for ogsaa at bruge den, og denne Organisation er allerede begyndt. Naar de bedre stillede Samfundsklasser, Arbejdsgiverne, ikke tager Sagen i deres Haand, turde det vise sig, at Arbejderne selv tager Haand i med at løse Sagen paa en Maade, der er lige fordærvelig for alle Samfundsklasser.« Han anbefalede at øge Fortjenesten ved Akkord og at modvirke de tidlige Ægteskaber. Fattigvæsenet bør ordnes, saa det bliver »en mild og barmhjertig Institution« for dem, der kommer til det uden egen Skyld, men »et Skræmmebillede for de Dovne og Letsindige.« Alderdoms- og Sygekasser bør opmuntres, Skolen forbedres, der bør gives Præmier til Koner, som holder deres Hjem rent og hyggeligt; Brændevinen bør bekæmpes.

Forsamlingen, der væsentlig bestod af Herremænd og Proprietærer, var stærkt optaget af Emnet, og der blev livlig Diskussion. Blandt

Talerne var den gamle *C. N. David, Edw. Tesdorpf* og en Gaardmand, Landstingsmand *L. S. Schiøler.* Tesdorpf anbefalede at lade alle Arbejdere faa »en liden Andel i Aarets Netto-Udbytte.«

Denne Tanke optoges af en af Tidens mest interesserede Godsejere, Baron *Zytphen-Adeler* til Dragsholm, der stod Venstre nær. Under Indtryk af nogle Forsøg paa et mecklenburgsk Gods indførte han i 1873 Udbetaling til Arbejderne af et vist Udbytte i Forhold til Aarets Nettofortjeneste. Han angav som Maal at give Arbejderne Lejlighed til »at sikre sig en sorgfri Stilling ved Flid og Udholdenhed«, men forbeholdt sig i øvrigt »at lede Driften efter eget Tykke«, uden nogen som helst Kontrol. Han opstillede Regler for, hvor stor en Del af Udbyttet Arbejderne skulde have, og hvilken Procentdel deraf der skulde tilfalde hver enkelt, afpasset efter hans Arbejdes Art. Særlig Flid skulde særlig paaskønnes, en Fjerdedel af Beløbet skulde sættes i Sparekassen, Syge- eller Alderdomskassen. Det første Aar blev der 2300 Rdl. at fordele; Forvalteren fik 230, Smeden 13, Karle og Piger hver 6—7 Rdl. En Kone, der var mødt til Arbejde trods stærkt Snevejr, fik i særlig Præmie 6 Rdl. o. s. v. I 1873 holdt Zytphen-Adeler Foredrag om sit Forsøg i Godsejerforeningen. »Der er i Tiderne,« sagde han, »Strømninger imod det Bestaaende, som maa bringes i Leje, fordi de ellers ville voxe saaledes, at de bryde alle Bolværk«. Han nævner Faren for Strejke i Høsttiden. Men hans Standsfæller fulgte ikke Eksemplet, end ikke Tesdorpf. Da Zytphen-Adeler døde 1878, faldt Systemet bort ogsaa paa hans Gods.

Et Billede af *Landarbejdernes Livsvilkaar* giver de Besvarelser, der i 1872 fremkom ved Indenrigsministeriets Undersøgelser. I mangt og meget gælder de ogsaa Husmændene, selv om disses Kaar alt i alt var noget bedre. En særlig fyldig Skildring findes i det Svar, som skyldes Forpagteren paa Tranekær Ladegaard. Han regner, at en Arbejder tjener ca. 190 Rdl., Kone og Børn ca. 30. I Leje af Hus med Have giver han 9 Rdl.; omtrent 160 Rdl., altsaa 70 pCt. af det hele, gaar til Føden. Der er fem Maaltider: *Dawren,* der bestaar af Øllebrød og, »naar Flæsk haves, da ogsaa Flæsk«, to Gange *Mellemmad,* een om Formiddagen, een om Eftermiddagen; det er »Smørrebrød, i Reglen belagt med Kjød eller Ost«, *Middagsmad,* een eller to Retter, og *Aftensmad:* »Grød eller Smørrebrød, vel ogsaa imellem Kartofler.« »Hvor tilstrækkelige eller knappe disse Maaltider ere, retter sig efter Kaarene, og disse retter sig atter efter Mandens og særlig Konens økonomiske Evner, Ordenssans o. s. v.« Han gaar ud fra, at Arbejderen har et Par Høns, en Gris og undertiden en Ko, »som han faar fodret og græsset paa lempelig Maade.« Til Klæder gaar henved 50 Rdl.; om Lædersko hedder det, at de købes »imellem,

om Raad haves«, ellers maa man nøjes med 2 Par Træsko til hver Person; Støvler regnes kun til Manden, og kun »eet eller to Par i hans hele Levetid.« Konen faar »en Hvergarns Kjole eller Klokke hverandet Aar.« Til Brændsel gaar endelig 14 Rdl. »Tobak og Brændevin maa bortfalde, med mindre dertil kan falde lidt af ved Extrafortjeneste.« Til Indbo og Inventar er der intet. Skat betales ikke, til Undervisning er der ingen Udgift. Sædvanlig er Arbejderne i Gæld til Arbejdsgiveren. Aarsagen er: »Mangel paa Fremsynethed i den unge Alder. Den rigelige Løn, der gives de ugifte Tjenestefolk, navnlig af Mandkjønnet, forbruges i Reglen efterhaanden; saa gifter man sig stundom meget tidlig og faar et Par uden for Ægteskab avlede Børn i Medgift; det er Alt.« Forbrugsforeningerne kan ikke vinde frem, dels fordi de forlanger kontant Betaling, dels fordi man frygter, at den ene skal faa at vide, hvad den anden bruger.

Fra Jyllands Hede træffer vi Eksempler fra 70ernes Slutning. Et af dem gælder en Arbejdsmand, der selv har Hus med Jord, som regnes at være 1600 Kr. værd. Der er Mand og Kone og en Datter paa 8 Aar, samt Mandens Fader. Lejligheden bestaar af 2 Værelser, Køkken og Bryggers; der er en Td. Land, hvorpaa han holder 4 Faar med Lam. Manden har for fast Arbejde Aaret rundt Kosten og 260 Kr., Konen tjener 60 Kr., Faarene giver 67. Udgifterne regnes til 390 Kr., hvilket jo meget nær svarer til Indtægten; de 337 Kr. eller over 80 pCt. er gaaet til Maden, Huset koster jo intet, til Klæder er i det Aar, Opgørelsen gælder, intet udgivet; Brændsel har kostet 20 Kr., Tobak 9 Kr., og Brændevin 21 Kr.; til Skat er gaaet 1 Kr. 33 Øre, til Forsikringspræmie 2 Kr.

Den sidste Gruppe af dem, der havde deres Ophold ved Landbrug, var *Tjenestefolkene*. De var omkring 150 000 og fandtes næsten alle paa Herregaardene og hos Gaardmændene. Hvorledes de fordelte sig mellem større og mindre Ejendomme, vides ikke. Noget over Halvdelen var Mænd. Det var gennemgaaende unge Mennesker, der siden blev Husmænd eller Daglejere. Nogle af dem var Gaardmandsbørn, men de allerfleste kom fra Husmands- og Daglejerfamilierne. Deres retslige Stilling var bestemt ved Tyendeloven af 1854. De regnedes for at staa under en Art Formynderskab og var ikke selvstændige Personer; selv om de naaede Valgretsalderen, 30 Aar, fik de derfor ikke Valgret. De havde sædvanlig Skudsmaalsbog, der fulgte dem fra Plads til Plads. De fæstedes almindeligt paa et halvt Aar. De havde ingen regelmæssig Frihed og kunde ikke forlade Huset uden særlig Tilladelse. De skulde vise Husbonden Lydighed; mandligt Tyende var underkastet Hustugt indtil det 18. Aar, kvindeligt indtil det 16. Om deres Logis fandtes ingen Regler, men om Kosten hed det, at de

kunde forlade Tjenesten, hvis de vedblivende fik »slet eller utilstrækkelig Kost.«

Den *aarlige Løn* opgjordes i 1872 til 125 Kr. for Karle og 70 Kr. for Piger; helt unge Mennesker mellem 13 og 18 Aar fik det halve af Karlelønnen. Som Helhed kan det siges, at Tyendet havde haardt Arbejde og var udsat for megen Vilkaarlighed. Hverken Loven eller Skik og Brug værnede derimod. Dog var der i mange Tilfælde et vist Kammeratskab mellem Gaardmændene og deres Tjenestefolk.

2. Landbrugets Driftsforhold i Tresserne.

Dansk Landbrug var i 60erne i afgjort Fremgang. Fra Trediverne var det i det hele og store gaaet frem. Grunden var lagt for det Gennembrudsarbejde, som fandt Sted i Aarene efter Krigen.

Omkring 64 pCt. af Danmarks Areal var Landbrugsareal; det var $4^1/_2$ Million Tdr. Land. Resten, $2^1/_2$ Million Tdr., var Søer, Hede, Klitter, Skov, Moser, bebyggede Grunde, Veje og lign. Af Landbrugsarealet var ca. 1,9 Million Tdr. paa Øerne, 2,6 Million i Jylland. 3,8 Millioner Tdr. Land var under Plov, Resten var stedsevarende Græs: Enge, Fælleder, Overdrev o. s. v. Det Areal, der var under Plov, dyrkedes efter *Kobbelbrugssystemet;* sædvanlig brugtes 8 Marks-Drift: 1 Mark Vintersæd, godt 3 Marker Vaarsæd, 3 Kløver- og Græsmarker og knap 1 Mark Brak. Man var begyndt at *dræne* Jorden ved Bortledning af overflødigt Vand gennem lukkede Drænrør; i 1866 var dog endnu kun drænet 175 000 Tdr. Land. Derimod var *Merglingen* allerede vidt fremme. Anvendelsen af *Gødning* var utilstrækkelig. Kreaturholdet var ikke stort nok til at skaffe fornøden Gødning; Opbevaringen af Gødningen var, bortset fra Herregaarde og Proprietærgaarde, endnu meget mangelfuld. Kunstgødning anvendtes kun lidt. Der foregik en Art Rovdrift, ved hvilken Kornudbyttet var sat højt op, men som vilde hævne sig, hvis den gennemførtes i en længere Aarrække.

Af Jorden under Plov anvendtes 46,5 pCt. til Kornareal, 1,9 pCt. til Rodfrugter, 3,9 pCt. til andre Høstarealer, 38,4 pCt. til Grøntfoder og Græs og 9,93 pCt. til Brakarealer. Havre og Byg optog hver omkring en Trediedel af Kornarealet, Havre noget over, Byg noget under; Rug dyrkedes paa henved en Fjerdedel. Den beskedne Rest deltes mellem Hvede og Blandsæd. Paa Øerne havde Byg og Hvede en mere fremtrædende Plads end i Jylland. Rodfrugtarealet dyrkedes med Kartofler, hverken Foderroer eller Sukkerroer anvend-

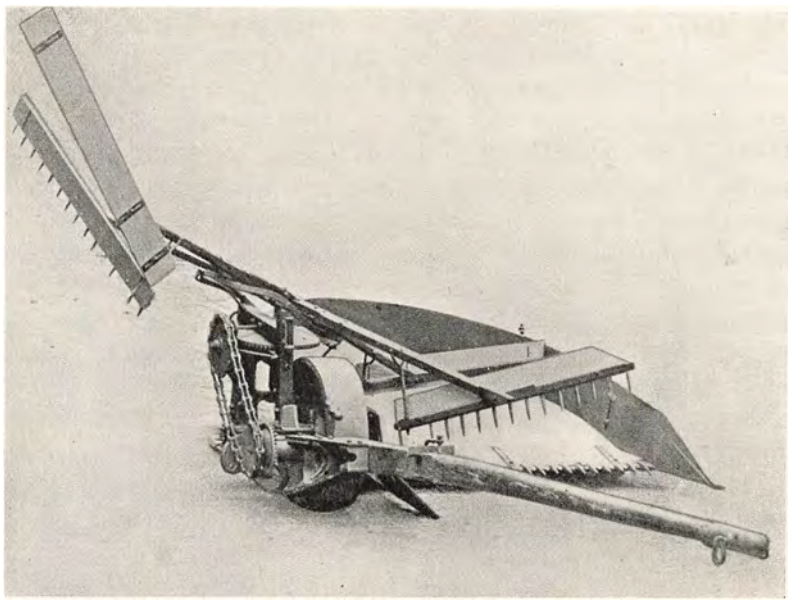

Første danske Mejemaskine efter Samuelsons Princip (»Aflægger«).
Fabrikken Phoenix, Odense, ca. 1869.

tes. Under »andre Høstarealer« skjulte sig en broget Blanding: Ærter, Vikker, Bønner, Boghvede, Spergel, Humle og Hør.

Den samlede Kornproduktion er af *Falbe-Hansen* for Aarene 1863—68 beregnet til 19 Millioner Tdr. aarlig, omtrent dobbelt saa meget som 30 Aar tidligere; den første nøjagtigere Opgørelse er fra 1875, da Kornhøsten opgjordes til 20 Millioner Tdr.

Maskiner benyttedes kun lidt i Landbruget. Mest udbredt var Saa- og Tærskemaskinerne, og saa smaat begyndte man at anvende Mejemaskiner, navnlig paa Herregaardene. *Avlsbygningerne* forbedredes meget i denne Tid.

Kreaturstyrken i Danmark var i Tresserne i Forhold til Befolkningen større end i andre europæiske Lande, men den var betydelig mindre end nu. Antallet var, angivet i runde Tal: Heste 350 000, Hornkvæg 1 200 000, Faar 1 900 000, Svin 400 000.

Af Hornkvægsbesætninger var der ca. 1800 paa over 50; det svarer omtrent til Herregaardenes Tal; fra 6 til 49 var der ca. 70 000, omtrent saa mange, som der var Gaardmænd. Fra 1—5 var der 100 000 Hornkvægsbesætninger; det svarer nogenlunde til Husmændene og Daglejere, der havde lidt Jord. En betydelig Del af Hornkvæget var Stude; Mælkeribruget havde langtfra en saadan Betydning, som det siden fik. Paa Herregaardene var der i de sidste

Aartier anlagt tilfredsstillende *Mejerier* under Ledelse af holstenske Mejerister og Mejersker. Paa Bøndergaardene stod Renlighed og Behandling endnu for langt tilbage til, at de kunde levere godt Smør. Man skelnede skarpt mellem »Herregaardssmør« og »Bøndersmør«. I Udlandet var dansk Smør i Vanry; en Del Herregaardssmør solgtes i England, men ofte maatte man sælge det som »Kieler Butter«.

Svineproduktionen begyndte at spille en Rolle, men den var dog endnu ikke kommet til Gennembrud; *Faarene* var stadig de talrigste Husdyr; man lagde særlig Vægt paa Uldproduktionen.

Fjerkræet regnedes ikke ret med til Landbruget. Det passedes af Kone og Børn, og Indtægten gik tit til deres Smaaudgifter. Gæs og Ænder spillede en større Rolle end senere. Høns en mindre. Biavlen lagde man en Del Vægt paa; i 1866 optaltes 139 000 Bistader.

Landbruget var i Stand til at *forsyne den danske Befolkning* med de fornødne Levnedsmidler, og desuden gik allerede nu betydelige *Varemængder til Udlandet.* I de første 5 Aar efter 1864 var den gennemsnitlige Overskudsudførsel af Landbrugsvarer i Millioner Kr.:

Korn og Kornvarer	36,5
Levende Kreaturer	13,4
Fedevarer	11,5

Det vigtigste *Marked* for dansk Korn var England, derefter kom Norge, og ogsaa Sverige aftog en Del. Af Heste udførtes gennemsnitlig i disse Aar 8000 mere, end der indførtes, af Hornkvæg 40—50 000, af Svin ligeledes 40—50 000. Af Faar og Lam var der ogsaa i det første Par Aar efter Krigen en Merudførsel, men derefter holdt den foreløbig op. Heste, Kreaturer og Svin gik langt overvejende til Tyskland.

Blandt Fedevarerne var allerede da *Smørret* den vigtigste Udførselsvare. Overskudsudførslen var ca. 40 000 Tdr. aarlig til en Værdi af omkring 7—8 Millioner Kr. Smørret gik især til England. Af *Flæsk* udførtes for ca. 3 Millioner Kr., i det væsentlige til England, en Del dog ogsaa til Norge og Sverige. I øvrigt udførtes lidt Kød, en Del Uld og nogle Huder og Skind.

Indførsel af Foderstoffer og Gødning fandt saa godt som ikke Sted. Dog indførtes en Del Majs.

Landejendommenes *Gennemsnitspris,* som den fremgaar af stedfundne Salg, var i de to sidste Aartier før Krigen i 1864 steget til det dobbelte. I det første Femaar efter Krigen var den, Besætning og Inventar medregnet, gennemsnitlig mellem 4700 og 4800 Kr. pr. Td. Htk. Paa Øerne var den 5700, i Jylland kun 4100. Inden for

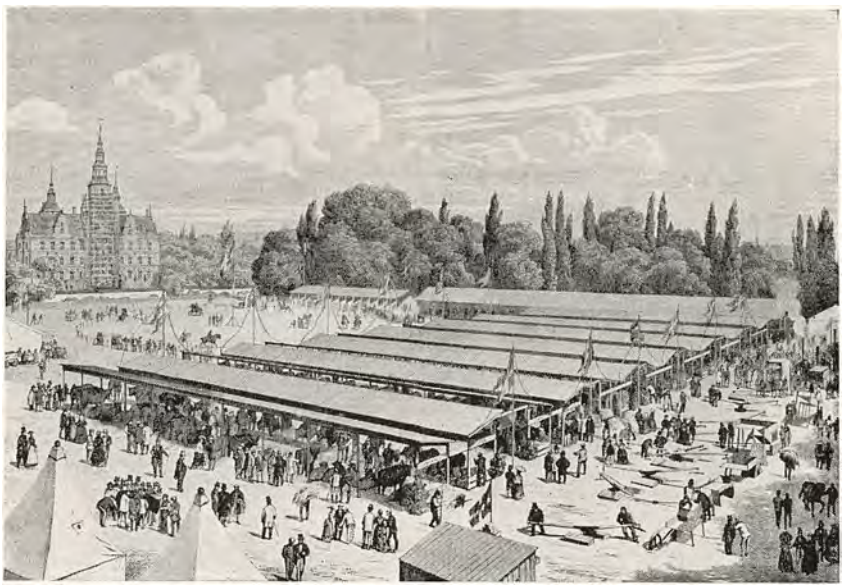

Den 11. danske Landmandsforsamling i København 1869.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 10. Bd.

Femaaret var der en stærk Stigning; man begyndte med 4200, endte med 5300. Værdistigningen skyldtes for en Del Stigningen for Bygning, Inventar og Besætning, men ogsaa selve Jorden steg stærkt. Prisen var ikke saa lidt større for Gaardene over 12 Tdr. Hartkorn end for de almindelige Bøndergaarde. For Femaaret opgøres den for Herregaardene til over 6000 Kr., for Bøndergaardene til omkring 4500. Det er utvivlsomt Udtryk for, at Herregaardene var i bedre Drift, bedre forsynet med Bygninger, Inventar og Besætninger.

Gaar man ud fra den ved Salgene tilkendegivne Værdi, 4700—4800 pr. Td. Htk., skulde Landejendommenes samlede Værdi være omkring 1700 Millioner Kr. Prioritetsgælden, der hvilede paa Ejendommene, synes at kunne regnes til ca. 500 Millioner Kr. Den var i stærk Vækst. Der laantes til Køb af Fæstegaard, til Forbedring af Bygninger, Besætning og Redskaber, ligesom ved Deling af Gaardene mellem Børnene. Den Del af Gælden, der fremkom ved Overgangen til Selveje, blev det andre Landbrugere, Godsejerne, der fik til gode. Prioriteringen var ordnet og lettet ved de i Frederik VII's Tid oprettede *Kreditforeninger.*

Dansk Landbrug stod i 1864 stærkt rustet til at drive Udbyttet op i gode Tider og til at møde daarlige Tiders Vanskeligheder ved mere intensiv Udnyttelse af Landets Hjælpekilder. Faa Aar i For-

vejen var *Landbohøjskolen* blevet oprettet som det videnskabelige Centrum for alle Studier af Værdi for Landbruget. Dertil kom fra Tresserne de nye Landbrugsskoler. Det kgl. Landhusholdningsselskab virkede ogsaa i disse Aar med megen Energi. Man organiserede Landmandsforsamlinger med Udstillinger, ansatte Landbrugskonsulenter, fremmede Uddannelsen, navnlig i Mælkeridrift, foranledigede Udgivelse af Landbrugstidsskrifter og Lærebøger i Landbrug. Desuden fandtes rundt om i Landet *Landboforeninger,* der i mindre Stil virkede med samme Maal for Øje som Landhusholdningsselskabet. Ogsaa faglige Foreninger med begrænset Formaal begyndte at dukke op. Først og sidst var der en helt anden Modtagelighed til Stede i Befolkningen, end der før havde været. Af særlig Betydning blev her Folkehøjskolerne og Provinsbladene, der efterhaanden naaede ud i de fleste Gaardmandshjem.

ANDET AFSNIT

LANDBRUGETS UDVIKLING 1864—1914

1. Arealets Udvidelse og Behandling.

Paa snart sagt alle Omraader bragte Aarene nærmest efter 1864 det Gennembrud, der blev Indledningen til den storstilede *Fremgang,* som i det følgende halve Aarhundrede fandt Sted i dansk Landbrug. Ofte er dette Gennembrud sat i direkte Forbindelse med Indtrykket af Krigen og af Tabet af det danske Sønderjylland. Der er deri en Overdrivelse. Den Fremgangsbevægelse, som var indledet med Landboreformerne i det 18. Aarhundrede, var afbrudt ved Krigen 1807—14, men den genoptoges i Trediverne, og den fremmedes stærkt ved Begivenhederne omkring 1843 og det Røre, disse vakte i Bondestanden. Den fortsattes helt naturlig efter 1864. Den fik øget Fart ved Videnskabens og Teknikkens Fremgang og i en Aarrække ogsaa ved gode Konjunkturer paa Verdensmarkedet. Men rigtigt er det, at Følelsen af, at nu gjaldt det at vinde Oprejsning for det tabte, bidrog til yderligere Anspændelse af Kræfterne.

Oprejsningen kunde opnaas direkte ved Udvidelse af det *dyrkede Areal.* Det danske Sønderjylland er ca. 4000 km². I Nordjylland laa 7400 km² udyrket, deraf 5800 km² Hede og 600 km² Klitter. Fra 1864 til 1914 voksede det samlede Landbrugsareal med 4400 km², deraf omtrent 4000 i Jylland. Samtidig var Skovarealet i Jylland vokset med 1400 km².

I lange Tider havde Hederne ligget udyrkede hen, kun med spredt Beboelse paa særlig gode Pletter. Lyngen dækkede dem, og det var en almindelig Opfattelse, at Opdyrkning var en haabløs Opgave. Fra Midten af det 18. Aarhundrede havde det ene Tilløb fulgt det andet. Tyske Kolonister var indkaldt dertil; hist og her var der plantet Skov. Meget mislykkedes dog, og den Opfattelse, at der intet

var at udrette, blev blot stærkere. I Frederik VII's Tid skete en Række spredte Forsøg, men først efter 1864 kom de afgørende Begivenheder. I 1866 stiftedes *Det danske Hedeselskab.* De drivende Kræfter var Prokurator *N. G. C. Morville,* der hørte til i Hedeegnenes Hovedstad, Viborg, *M. Drewsen,* Ejer af Silkeborg Papirfabrik, *R. Westenholz,* Ejer af Mattrupgaard, hvorunder hørte 300 Tdr. Land Hede, og endelig *Enrico Dalgas,* en Officer, som havde en ledende Stilling ved de Vejanlæg, der i denne Tid fandt Sted i de Dele af Jylland, som hidtil havde været længst tilbage. Dalgas blev Sjælen i Selskabets Arbejde, og hans nøje Kendskab til Hedens Naturforhold blev afgørende for de store Resultater. Allerede i sine første Udtalelser herom fra 1866 hævdede han, at af de 6000 km² Hede var omtrent de 4000 egnet til Opdyrkning. Det er noget nær den Del, som siden er opdyrket. Selskabet fik Pengemidler dels fra private, dels og i stærkt stigende Grad fra Staten. Det kom til at virke væsentlig som oplysende og vejledende, men dog ogsaa i betydeligt Omfang ved at give Eksemplet. Et Hovedmiddel blev *Kanalanlæg,* hvor Aaforholdene tillod det. Derved muliggjordes store Overrislinger, som gav Græsset Liv og dræbte Lyngen; saaledes skabtes Enge, paa hvilke det var muligt at holde Kreaturer; endnu større Strækninger deromkring kunde derefter holdes opdyrkede ved Hjælp af Gødningen. Ivrigt ledte man efter Mergel, og der anlagdes Smaabaner, ved Hjælp af hvilke Mergelen kunde spredes rundt i Hedeegnene. Endelig fore-

E. Dalgas. Hedeselskabets Stifter. Maleri af Aug. Jerndorff, 1899. Frederiksborg.

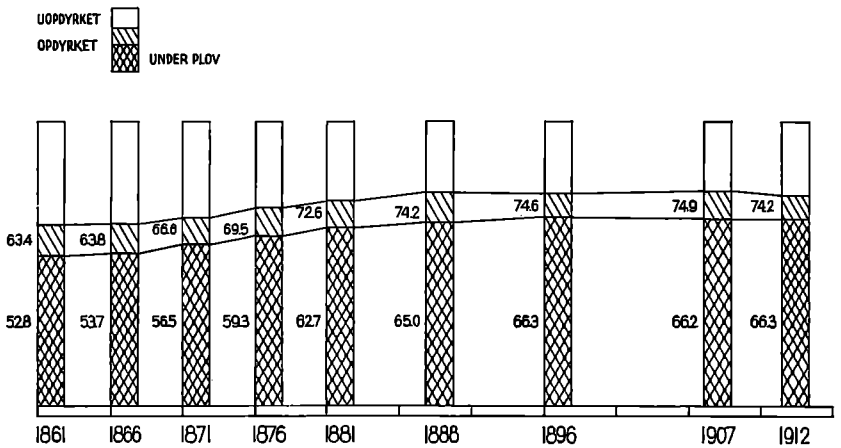

Det dyrkede Areal i Procent af hele Arealet 1861—1912.
Stigningen foregaar før 1888.

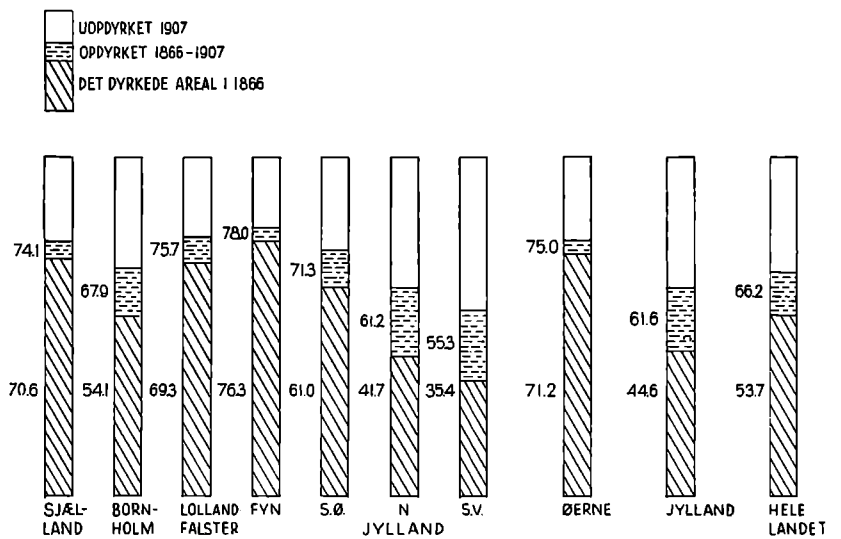

Det dyrkede Areal i Procent af hele Arealet.
Den overvejende Del af Opdyrkningen er foregaaet i Jylland.

Se Teksten S. 514—515.

toges store *Plantninger*. Nogle iværksattes af Selskabet selv, andre fremkom paa dets Initiativ og med dets Støtte, og en Del deraf, navnlig de større, blev foretaget direkte af Staten. Mange Vanskeligheder maatte imidlertid overvindes. Kun nogle bestemte Naaletræarter var anvendelige, og de værdifuldeste af dem angrebes ofte, naar de blev noget ældre, af forskellige Svampe; de buskagtige Bjergfyrarter, der bedst kunde klare sig, var kun af ringe Værdi. Stort direkte Udbytte naaedes derfor aldrig; men Plantningerne fik Værdi ved at give Læ. Også i Flyvesandsomraaderne ved Vestkysten, i *Klitterne*, anlagdes betydelige Plantager.

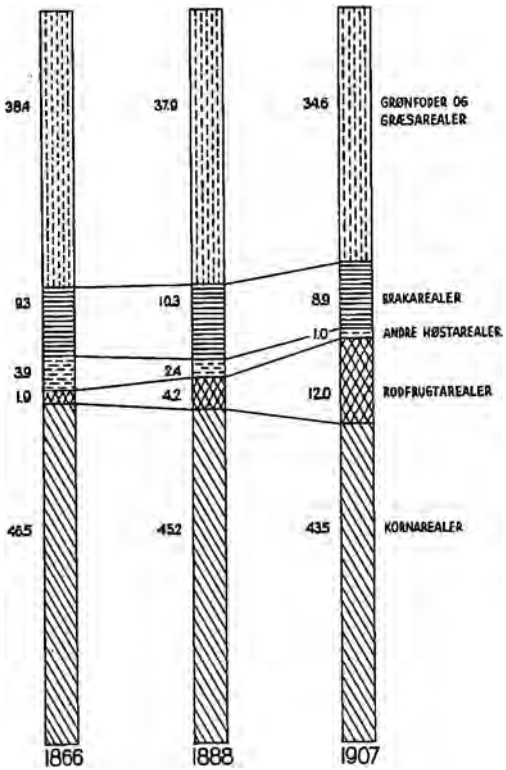

Benyttelsen af det dyrkede Areal 1866—1907. Rodfrugtarealet vokser paa Bekostning af alle de andre.

Yderligere øgedes Arealet ved *Udtørring* af Søer og Fjorde, saaledes Lammefjord og Kolindsund, samt ved Opdyrkning af *Mosestrækninger*. De sidste bevarede i øvrigt en ikke ringe Betydning gennem *Tørveproduktionen*. Tørv blev ved at være et vigtigt Brændsel i de fleste Landbohjem, og efterhaanden fandt en mere forretningsmæssig Udnyttelse af de større Tørvemoser Sted.

Samtidig voksede ogsaa det egentlig dyrkede Omraade. I 1866 var 2 100 000 ha under Plov, i 1912 2 600 000 ha. Det er en Forøgelse med 5000 km², næsten en Fjerdedel af Arealet fra 1866. Forøgelsen skyldes dels den nyopdyrkede Jord, dels at Fælleder, Kær o. s. v. toges under Plov.

Haand i Haand med Erobringen af nyt Omraade gik en Forbedring af det Areal, der allerede var opdyrket. *Dræningen* tog Fart ogsaa paa Bøndergaardene; fra nogle faa Procent i Tresserne var det

drænede Omraade i 1881 naaet op til 21 pCt. af Arealet; siden blev Bevægelsen langsommere; op imod 1914 var man naaet til 26 pCt. To Trediedele af det drænede Areal laa paa Øerne. Ogsaa *Merglingen* fortsattes med øget Fart; midt i Halvfemserne var Halvdelen af Landet merglet.

I Benyttelsen af Arealet skete betydningsfulde Forskydninger. Dette gælder dog ikke for *Kornets* Vedkommende. Omkring 45 pCt. af det Areal, der er under Plov, har Aar efter Aar været benyttet til Korn. Havren blev ved at optage over en Trediedel af Kornarealet, Rugen holdt sig ved nogle og tyve Procent, Hveden gik først lidt ned, siden noget op paa Rugens Bekostning. Den væsentligste Ændring var, at Byg gik ned fra henved en Trediedel til en Femtedel; det var Blandsæden, Korn og Bælgsæd sammen, der rykkede frem.

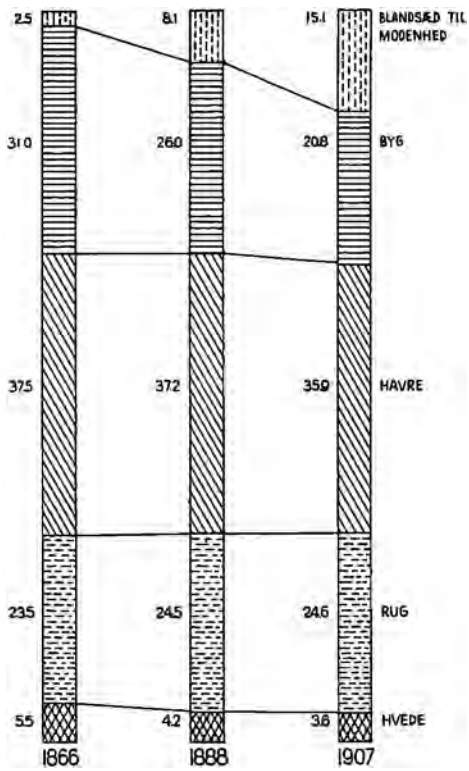

Benyttelsen af Kornarealet 1866—1907. Blandsæd trænger frem, særlig paa Bekostning af Byg.

Langt vigtigere blev den nye Dyrkning af *Rodfrugter*. Kun langsomt trængte den frem indtil midt i Halvfemserne; da var Rodfrugtarealet naaet fra 2 pCt. til 5; men derefter tog den Fart; før 1914 var man oppe paa 14 pCt.; Plads dertil fik man ved Indskrænkning af Græs og Grøntfoder samt af de særlige Afgrøder: Spergel, Boghvede o. s. v. og endelig ved Begrænsning af Brakarealet.

Fra Kobbelbruget gik man efterhaanden over til et *Vekselbrug*, der tillod en stærkere Udnyttelse af Jorden. I Stedet for 3—4 Aar Græs nøjedes man med 2—3, og Brak blev lidet anvendt. Bearbejdelsen af Jorden blev grundigere ved Anvendelsen af bedre Plove, Harver og Tromler. Saaningen forbedredes ved Brug af Maskiner, der bevir-

kede, at Fordeling og Tæthed af Korn og Frø blev tilfredsstillende; bedre Sædekorn og Frø udsøgtes gennem videnskabeligt ledede Forsøg. Desuden gødedes Jorden langt mere end før. Fra Firserne øgedes Kreaturholdet saa stærkt, at *Naturgødning* blev til Raadighed i langt rigeligere Mængde end hidtil, og dens Opsamling og Opbevaring forbedredes stærkt ved vandtætte Staldgulve og Møddingspladser. Op mod 1914 var saadanne anlagt i over Halvdelen af alle Landbrug af nogen Betydning. Samtidig begyndte Anvendelsen af *Kunstgødning*. I 70ernes første Aar var man naaet til aarlig at indføre 16 Millioner kg; paa dette Tal blev man staaende til op i Firserne, hvorefter Mængden øgedes Aar for Aar. I 90erne var den fordoblet, og i de sidste Aar før 1914 var den 14 Gange større, ikke mindre end 225 Millioner kg. Med største Iver undersøgtes nu, hvilke Gødningsarter der gav bedst Udbytte efter Jordens Beskaffenhed og Afgrødens Art, og gennem Landbrugstidsskrifter og Aviser spredtes Kendskabet til Videnskabsmændenes Resultater vidt ude i Befolkningen. Den Rovdrift, der havde fundet Sted i de sidste Tiaar før 1864, var nu holdt op.

2. Produktionens Fremgang.

Tilsammen bevirkede den hele Række af Fremskridt i Landbruget, at baade Høstudbytte og Kreaturhold kunde øges i høj Grad. For hver Tønde Korn, der saaedes, høstedes nu flere Tønder end før. For Hvede steg Foldene fra 11 i 70ernes sidste Femaar til mellem 15 og 16 i Femaaret før Verdenskrigen; for Byg og Havre var Stigningen en lignende; for Rug var den derimod kun ringe, hvilket delvis skyldtes, at denne Kornsort spillede en Hovedrolle paa de nyopdyrkede Hedearealer, der kun kunde give ringe Udbytte.

Fra 1864 til henimod 1880 synes det, at selve Kornproduktionen ikke er væsentlig forøget; Fremgangen i disse Aar ligger hovedsagelig i den begyndende Roeproduktion. Fra 1875 findes der Beregninger over den samlede Høst, angivet i Afgrøde-Enheder, som er beregnet ved Omregning af de forskellige Kornafgrøder, Rodfrugter, Kartofler og Hø efter deres Foderværdi. Efter disse Opgørelser er Antallet af Afgrøde-Enheder vokset fra 2,83 Millioner i Femaaret 1875—79 til 5,31 i Femaaret 1910—14. Det er meget nær en Fordobling, og sammenlignet med Høsten i Tressernes sidste Aar er det

utvivlsomt den fulde Fordobling. Fremgangen viste sig i alle Grupper; for Korn er den saaledes fra 2,20 til 2,89 Enheder, for Hø fra 0,45 til 0,71; langt den største Fremgang findes dog for Rodfrugternes Vedkommende; den er fra 0,18 til 1,71. I tilsvarende Grad voksede Kreaturbestanden. Regner man med Kreaturenheder i følgende Forhold: 1 Hest = 3, 1 Stk. Hornkvæg = 1, et Faar = $^1/_6$, et Svin = $^1/_4$, faar vi i Tresserne 2,5 Mill. Enheder, i 1914 4,9. Det er atter tæt ved en Fordobling. Inden for Kreaturbestanden er der imidlertid sket en stor Forskydning. Tallene er disse:

	1866	1914
Heste	353 000	568 000
Hornkvæg	1 194 000	2 463 000
Svin	382 000	2 497 000
Faar	1 875 000	515 000

Den stærke Fremgang falder paa Hornkvæg, der er fordoblet i Tal, og Svin, hvis Mængde er næsten 7-doblet; derimod er Faarene, som ikke kunde give tilsvarende Udbytte, gaaet stærkt ned i Antal. Samtidig har Fjerkræet faaet økonomisk Betydning. Høns og Kyllinger udgjorde i 1888 5 Millioner, i 1914 15 Millioner, og Ændernes Tal var i samme Tidsrum vokset fra 6—700 000 til en Million.

Den fordoblede Høst forslog ikke til Brødkorn for den øgede Befolkning og til Foder for den fordoblede Kreaturstyrke. Medens man i Tresserne kunde udføre Korn og næsten ikke indførte andre Foderstoffer, maatte man fra Midten af Firserne indføre baade Korn og en stadig voksende Mængde af Foderstoffer. I Tressernes sidste Femaar anslaas *Overskudsudførselen* af Korn til en aarlig Værdi af 38 Millioner Kr.; i 1910—13 regnedes *Overskudsindførselen af Korn og Foderstoffer* til 164 Millioner Kr. Forklaringen er, at Dyrene nu fodredes langt kraftigere end før. Alligevel hvilede saa vel Befolkningens Forbrug af Korn som Kreaturholdet vedblivende aldeles overvejende paa Landets egen Høst. Denne beregnedes i Aarene før 1914 til en aarlig Værdi af omtrent 700 Millioner eller 4—5 Gange Værdien af den samlede Indførsel af Korn og Foderstoffer. Menneskenes Forbrug spillede en beskeden Rolle; det ansloges i Tiden op mod 1914 til 12 pCt. af det hele Forbrug af Korn og Foderstoffer; deraf gik de 10 pCt. til Brød, og de 2 pCt. til Øl og Brændevin. Ringe var ogsaa den Del af den samlede Rodfrugtafgrøde, der gik til Menneske-

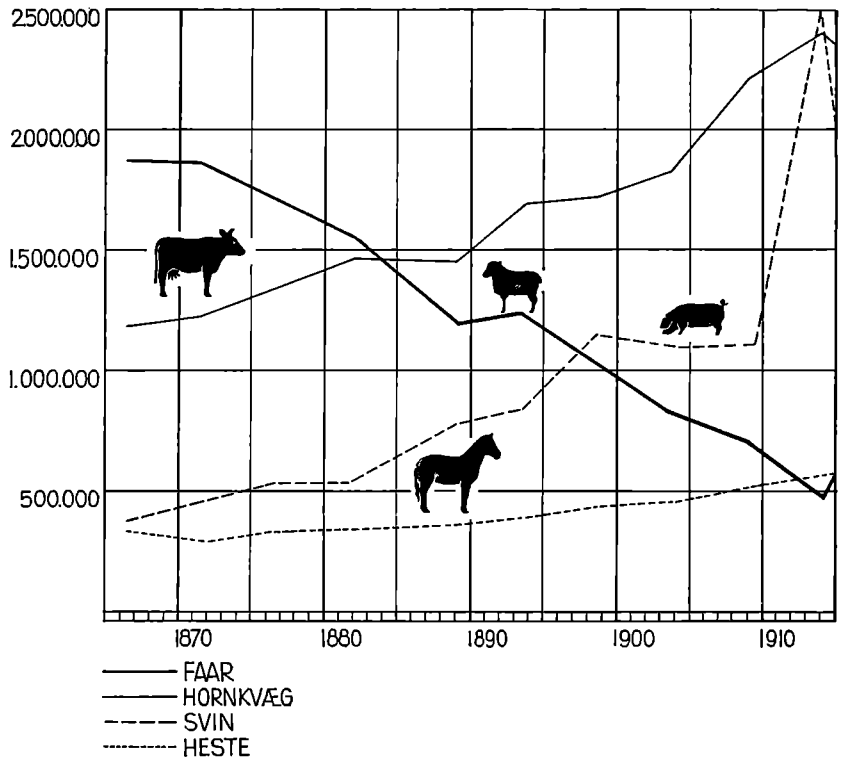

Antallet af de forskellige Husdyrarter og Forholdet mellem dem fra 1866—1914.

føde; den bestod af $^1/_4$ af Kartoffelavlen samt Sukkerroerne, der udgjorde 5—6 pCt. af den samlede Roeavl.

Den stærke Fodring af Kreaturerne gav en endnu stærkere Forøgelse af Udbyttet. Mælkeudbyttet pr. Ko, der i Halvfjerdsernes Begyndelse regnedes til 1350 kg, var i 1914 steget til 2750; da samtidig Smørudbyttet pr. kg Mælk var øget, var Smørret steget fra 44 kg til 109 pr. Ko. Alt i alt regnes det, at Mælkeproduktionen fra Tresserne til 1914 er 4-doblet, og Smørproduktionen 5-doblet. For Svinenes Vedkommende gik Opdræt og Fedning langt hurtigere end før, saa Produktionen var langt stærkere øget end selve Svinebestanden.

Fremgangen ses tydeligt, hvis man kaster et Blik paa Landbrugets Udførsel og Indførsel i Løbet af det halve Aarhundrede.

Overskudsudførslen var, angivet i Millioner Kr., gennemsnitlig:

	Korn og Kornvarer	Heste og Føl	Hornkvæg	Andre levende Dyr	Flæsk og Skinke	Kød og Kødvarer	Huder og Skind	Smør	Æg	Frø	I alt
1866—70	38,3	4,7	8,5	1,4	4,3	0,5		7,8			65,5
1875—78	26,4	5,5	19,1	16,7	3,4	0,2		23,2	1,2		95,7
1879—82	24,7	8,4	18,7	23,2	2,6		3,5	19,1	1,7		101,9
1887—90		8,8	17,3	7,9	22,4		6,5	46,9	4,9		114,7
1895—99		9,2	11,5	2,1	46,0	6,1	4,7	94,0	11,4		185,0
1905—09		10,0	24,7		92,6	8,9	7,8	168,6	23,8		336,4
1910—13		12,6	37,0		135,7	18,8	8,4	204,3	27,4	4,4	448,6

Heroverfor staar Overskudsindførselen af forskellige Raaprodukter til Landbruget:

	Korn og Kornvarer	Foderstoffer	Frø til Udsæd	Kunstgødning	I alt
1879—82		7,3	3,5	0,6	11,4
1887—90	13,8	18,2	5,1	1,3	38,4
1895—99	45,4	20,2	4,7	2,9	73,2
1905—09	75,8	59,3	6,9	8,7	150,7
1910—13	88,9	74,7		15,1	178,7

I Tresserne var der en Overskudsudførsel paa ca. 65 Millioner Kr., medens der praktisk talt ikke indførtes Raaprodukter. Op mod 1914 er Overskudsudførselen helt oppe paa 450 Millioner Kr. aarlig. Deroverfor staar nu en Overskudsindførsel af Raaprodukter paa 180 Millioner, men Overskudet bliver dog 270 Millioner, fire Gange de 65 Millioner fra Tresserne. Dette er naaet samtidig med, at man har skaffet Næringsmidler til Landets egen Befolkning, der er vokset med 60—70 pCt., og hvis Forbrug tilmed er vokset betydelig stærkere end Folketallet. Men ganske vist har den øgede Produktion ikke blot krævet Indførsel af Korn, Foderstoffer og Gødning, men ogsaa af Maskiner. Hvor meget dette andrager, vides ikke. Noget stort Beløb i Forhold til Produktionen er det dog ikke.

Den stærke Forøgelse af Landbrugsprodukterne: Fordobling af Høstudbyttet, 4—5-Dobling af Udbyttet af Kreaturholdet, opnaaedes, uden at Arbejdskraften blev væsentlig forøget. Den Del af Befolkningen, der i Tresserne levede af Landbrug, regnes til omkring 900 000, i 1911 opgjordes Tallet til 1 Million, Husgerningstyendet indbefattet. Det var ved Periodens Begyndelse over Halvdelen af Befolkningen, ved dens Slutning 36 pCt. Det Fødselsoverskud, der fandtes i Landbostanden lige saavel som i det øvrige Folk, bragte da ikke særlig stærk

Vækst i Tallet paa dem, der dyrkede Jorden. Mange af de unge fra Landmandshjemmene søgte over til andre Erhverv. Navnlig gik en stor Del af Ungdommen fra Husmands- og Landarbejderhjem over til den Arbejderbefolkning, der virkede i Haandværk og Industri, i Handel og Transport. Tilmed blev Arbejdstiden forkortet baade for Ejere og Arbejdere.

Produktionsforøgelsen bragte Landboerne en betydelig Forbedring af deres Levefod. Men helt kunde denne Forbedring ikke svare til Produktionens Forøgelse pr. Hoved. Naar der frembragtes saa meget mere med nogenlunde samme Arbejdertal og kortere Arbejdstid, beroede det dels paa Arbejdets bedre Tilrettelægning, dels paa Anvendelsen af arbejdsbesparende Maskiner og Redskaber. Disse kostede imidlertid betydelige Summer, som maatte udredes, før der blev Overskud til Levefodens Forbedring. Desuden var der, selv om disse Aar som Helhed bragte stor Fremgang for Landboerne, stærke Svingninger, og naar Landbrugsvarerne faldt i Pris, kunde det ske, at Prisen paa adskillige Varer, der skulde købes, blev staaende; i hvert Fald gjaldt det de faste Skatter og Renter af de Laan, der indestod i Ejendommene. Ogsaa for Landbruget var der derfor gode og daarlige Tider; i de gode sattes Levefoden op, i de daarlige kæmpede man for at holde den oppe. I det store og hele maa det siges, at dette sidste lykkedes, selv i de daarligste Tider, og Midlet hertil var en forstandig Omlægning af Produktionen, som siden blev Grundlag for ny Fremgang.

I Aarene nærmest efter 1864 og navnlig i 70ernes første Aar var det gode Tider. Fra 60ernes første Femaar til 70ernes første Femaar steg Kapitelstaksterne for Korn omkring 30 pCt., for Smør ca. 40, for Flæsk ca. 30. Men fra Midten af Halvfjerdserne faldt Kornpriserne. Først Østersø- og Sortehavslandene, siden en Række oversøiske Lande, begyndte nu at sælge Korn i Mængde til Mellem- og Vesteuropa og bragte derved et hurtigt Fald i Kornpriserne. Først var Faldet i Danmark kun svagt, men fra 1880 blev Nedgangen følelig. De følgende 20 Aar regnes sædvanligt for *daarlige Tider,* da det for mange Landmænd blev vanskeligt nok at klare sig. Men netop disse Vanskeligheder gav Stødet til de Forandringer i Landbrugets hele Arbejdsmaade, der først gjorde det muligt at overvinde Vanskelighederne og siden at skabe den stærke Fremgang i de *gode Aar* fra 1900 til 1914.

3. Produktionens Omlægning og Andelsbevægelsen.

Afgørende blev Overgangen fra et Landbrug, bygget i væsentlig Grad paa *Kornsalg,* til et Landbrug, hovedsagelig bygget paa Frembringelse af *Kød, Flæsk, Smør* og *Æg.* Tilskyndelsen til denne Omlægning gav Prisforholdene. Kornprisernes Fald fortsattes i det hele gennem de 20 Aar. For Vintersædens Vedkommende var de 1896—1900 omkring to Trediedele af Priserne 1876—80, for Vaarsæden 12—20 pCt. lavere. Derimod steg Smørpriserne i samme Tid fra 85 til 95 Øre pr. Pund. Flæsket holdt sig oppe til midt i Firserne, og selv derefter blev Nedgangen ringere end for Kornpriserne. Ogsaa Æggene steg. Efter 1900 indtil Krigen gik Priserne op, Korn og Smør med 20 pCt., Flæsk og Æg med 30. Bevægelserne fulgte nogenlunde de almindelige Prisbevægelser; naar Landmandens Salgsvare steg eller faldt, steg eller faldt ogsaa de Varer, han skulde bruge. Pristal for Salg engros er beregnede fra 1876; for de foregaaende Aar har Falbe-Hansen foretaget nogle Beregninger, bygget paa Detailpriserne. Bevægelsen var ret ensartet, saa man kan faa et samlet Overblik over Periodens Bevægelser ved at beregne Engrospristallet ogsaa for de foregaaende Aar ud fra Falbe-Hansens Tal for Detailpriserne.

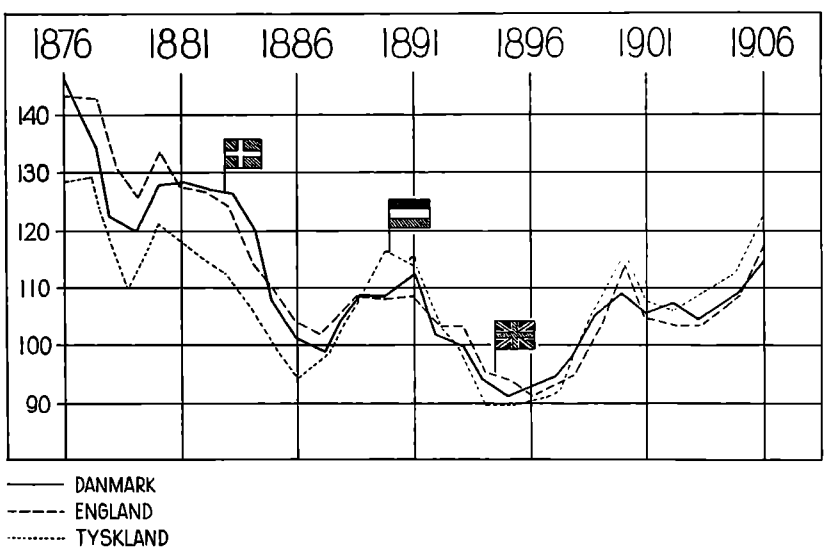

Pristallets Svingninger 1876—1906 i Danmark, England og Tyskland.

Resultatet bliver da dette:

	Pristal		Pristal
1867—70	129	1892	101
1871	132	1893	100
1872	142	1894	94
1873	157	1895	92
1874	157	1896	93
1875	149	1897	95
1876	145	1898	99
1877	135	1899	105
1878	122	1900	110
1879	120	1901	106
1880	128	1902	108
1881	129	1903	105
1882	127	1904	107
1883	126	1905	110
1884	120	1906	114
1885	109	1907	118
1886	101	1908	113
1887	99	1909	115
1888	105	1910	120
1889	109	1911	123
1890	109	1912	131
1891	112	1913	129

Under disse Svingninger blev Prioritetsrenterne imidlertid staaende upaavirkede. De tyngede haardt, naar Priserne gik ned, lettedes, naar de gik op. Perioderne med Prisopgang var derfor de gode Tider for Landbrugerne.

Prisforskydningerne tilskyndede i første Række til en Udvidelse af *Mælkedriften*. Denne Udvikling fandt Sted under et ejendommeligt Samarbejde mellem Videnskabens og det praktiske Landbrugs Mænd. To Mænd spillede her en afgørende Rolle. Den ene var *Th. R. Segelcke*. Han var uddannet i Tyskland og England og havde siden paa Herregaarden *Voergaard* i Vendsyssel foretaget en Række Undersøgelser af, hvorledes det meste og bedst mulige Smør udvandtes af Mælken. Hidtil havde man arbejdet efter Skøn; han satte i Stedet en Behandling af Mælken, bygget paa de omhyggeligste Iagttagelser. 1860 ansattes han ved Landhusholdningsselskabet som Landbrugskonsulent, 1864 fik han overdraget Uddannelsen af Mejerister, 1874 blev han Lærer ved Landbohøjskolen. Utrættelig arbejdede han for

at udbrede Kendskabet til den rette Behandling af Mælken; han holdt Foredrag, skrev Afhandlinger og foranstaltede Mejeriudstillinger; med særlig Iver indprentede han Nødvendigheden af at holde Bog over den daglige Produktion paa Grundlag af Vægtbestemmelse og Iagttagelser. Hans Elever fra Landbohøjskolen blev Udbredere af hans Lære, hvad enten de gik til praktisk Landbrugsarbejde eller blev Lærere ved Landbrugsskolerne. Lige saa ivrigt virkede han for at gøre det danske Smør kendt i Udlandet; megen Betydning fik i saa Henseende Deltagelsen i den første internationale Landbrugsudstilling i London i 1879.

Th. R. Segelcke.
Fotografi fra 1890erne.

Den anden Foregangsmand blev *N. J. Fjord*, som allerede fra Landbohøjskolens Oprettelse var Lærer ved den. Han blev Sjælen i en Aar for Aar mere omfattende Forsøgsvirksomhed, der først var af mere spredt Karakter, men fra 1882 samledes i Landbohøjskolens Forsøgslaboratorium. Forsøgene gjaldt for en stor Del de nye Fremgangsmaader til Mælkens Behandling, som indførtes under Paavirkning fra Udlandet. Fra 1870 begyndte man at anvende Afkøling med rindende Vand eller med Is; en halv Snes Aar senere begyndte Benyttelsen af Centrifuger til Udskilning af Fløden.

Endnu i 70erne bestod det skarpe Skel mellem Herregaardssmør og Bøndersmør. Det første havde nu vundet megen Anseelse i England, hvorimod Bondesmørret endnu ikke var egnet til Eksport. I 1882 var Aarets Gennemsnitspris for Herregaardssmør 116½ Kr. pr. 100 Pd., for Bøndersmør 88$^{1}/_{5}$ Kr. Bønderne forsøgte derfor at sælge deres Mælk til Fællesmejerier. Undertiden var det et Mejeri paa en nærliggende Herregaard, undertiden var det et særligt Fællesmejeri, anlagt af en driftig Mejerist eller af en Forretningsmand. Men det gik ikke i Længden. Bønderne havde ringe Lyst til at have at gøre enten med Herremanden eller med Forretningsmanden; og

de havde ingen videre Tilskyndelse til omhyggelig Behandling af Mælken, da de ikke var interesseret i, hvad Mejeriet fik ud af den; Mejerierne paa deres Side kunde ikke ret drage Nytte af den skummede Mælk, som de beholdt. Fællesmejerierne slog derfor aldrig helt an; nogle af dem forsvandt hurtigt igen.

N. J. Fjord.
Fotografi fra 1870erne.

Da satte *Andelsbevægelsen* ind. Banebryder blev den vestjyske Mejerist *Stilling-Andersen,* der i 1882 fik oprettet det første typiske Andelsmejeri. Det var *Hjedding* i Ølgod Kommune i Vardeegnen. En Kreds af Bønder samlede sig som Andelshavere, garanterede for de Penge, der krævedes til at bygge Mejeriet, og blev i Fællesskab ansvarlige for det mulige Underskud. De lovede at levere deres Mælk til Mejeriet, og de skulde da have Andel i Overskudet i Forhold til den Mælkemængde, de leverede. Alle større Spørgsmaal vedrørende Mejeriets Drift skulde afgøres paa Generalforsamlinger, hvor hver Mand havde en Stemme. I Hjedding fastsattes det ganske vist, at gjaldt det Ophævelse af Mejeriet, skulde Andelshaverne have en Stemme for hver Ko, hvis Mælk de leverede, men denne Bestemmelse fik aldrig praktisk Betydning. Medens Reglerne for Hjedding i de følgende Aar anvendtes i det ene nyoprettede Mejeri efter det andet, udelod man oftest denne Bestemmelse, der stred mod Bøndernes demokratiske Grundsyn. Det var i de Aar, de førte deres haarde Kamp mod Pengenes og Hartkornets Magt i det politiske Liv; de vilde ikke udsætte sig for at høre, at de nok vilde have Ligeret i Politik, men naar det gjaldt deres egne Sager, skulde der »stemmes efter Køer«. Efterhaanden gennemførtes næsten overalt Reglen: hver Mand een Stemme og ikke mere. Ved Siden af de økonomiske Hensyn bidrog ogsaa politiske Hensyn til at fremme den Andelsbevægelse, der nu slog igennem med saa forunderlig Hurtighed. Man vilde ikke være afhængig af Herremænd og Forretningsfolk. Gaardmænd og Husmænd skulde vide at ordne deres Sager selv, i Samdrægtighed og paa den lige Rets Grund. Andelsmejerierne var ganske vist upolitiske, økonomiske Foretagender; enhver kunde være med uden Hensyn til

Parti; men hele den Kreds, der førte an i Bevægelsen, hørte nu engang til Venstre. Herremænd og Proprietærer havde jo oftest deres Mejeri selv.

»Der har rejst sig en Bølge ved Vesterhavet, og den vil ikke standse, men vil overskylle det ganske Land,« sagde en af Bevægelsens ivrige Talsmænd. I 1885 var man naaet til 84 Andelsmejerier, medens der var 20 Fællesmejerier foruden Herregaardsmejerierne. I Provisorieaarene 1885—94 kom Gennembrudet. Før 1890 var der oprettet 679 Andelsmejerier, 42 Fællesmejerier, før 1895 henholdsvis 832 og 49. Paa dette Tidspunkt var Landet allerede oversaaet med Mejerier. I de følgende Aar fortsattes Bevægelsen, men med mindre Fart. I Aarene nærmest før 1914 trængte Fællesmejerierne lidt frem. Der sporedes nu en vis Svækkelse i de Stemninger, som havde baaret Bevægelsen; hist og her gik Andelsmejerier over til at blive Fællesmejerier. Større Betydning fik denne Strømning dog ikke. I 1914 var der 1168 Andelsmejerier og 196 Fællesmejerier. Det var flere Mejerier, end der var Kommuner i Landet. Store Kapitaler var bundne i dem. I 1909 vurderedes Mejerierne til Ejendomsskyld til 18 Millioner Kr.; den samlede Værdi af Bygninger, Maskiner, Inventar, Besætning og Varer opgjordes samme Aar til 34½ Million Kr.; Gælden derpaa beregnedes til 17 Millioner. Et Personale paa ca. 7000 Mennesker var knyttet dertil.

J. Stilling-Andersen.
Fotografi fra 1881.

Andelsmejerierne havde den afgørende Fordel, at de omfattedes med den største Interesse af alle Andelshaverne; dertil kom, at Skummetmælk og Kærnemælk fra disse Mejerier kunde leveres tilbage til Andelshaverne, der for en stor Del brugte det til Svinene. I 1909 var man saa vidt, at 84 pCt. af det samlede Antal Køer hørte til Besætninger, hvorfra Mælken leveredes til Andelsmejerierne. Af Gaardene og de egentlige Husmandsbrug var ni Tiendedele med deri, af de helt smaa Huse to Trediedele, af Herregaardene kun en Trediedel. De egentlige Herregaardsmejerier var i hurtig Tilbagegang, men de fleste Herregaarde lavede endnu selv deres Smør. Ved Hjælp

af Andelsmejerierne opnaaedes en ensartet høj Kvalitet af det danske Smør, saa det siden har kunnet hævde sig i England som det bedst betalte saltede Smør.

Til Fremme af Mælkeribruget virkede fra 1895 *Kontrolforeninger,* der ved Førelse af omhyggeligt Regnskab over Køernes aarlige Mælkeydelse og Mælkens Fedtindhold søgte at udfinde, hvilke Racedyr der var de bedste, og hvilket Foder der passede bedst for hver Race. Man naaede frem til, at disse Foreninger omfattede Besidderne af 200 000 Køer, en Sjettedel af det hele Kohold. Det var her især de store Gaarde, der var med; men Meddelelserne om Resultaterne af Undersøgelserne fik jo ogsaa Betydning for Driften af de mindre Ejendomme.

Første Andelsmejeri, oprettet i Hjedding, Ølgod Sogn, Ribe Amt, 1882.
Tegning af Rasmus Christiansen, bygget delvis paa gamle Fotografier.

Fremgangen i Smørproduktionen i disse Aar var overordentlig; den første Opgørelse af den er fra 1905; da var den 95 Millioner kg, 9 Aar senere var den steget til 117 Millioner.

Samtidig med at Landet frembragte mere og mere Smør, gik ejendommelig nok en stadig større Del af den danske Befolkning over til at spise »Kunstsmør«, *Margarine,* der var saa billig, at mange Bønder foretrak selv at spise den for at kunne sælge des mere af det højt betalte Smør. Da Margarinen begyndte at komme frem, vakte det megen Bekymring i Landbokredse. Man frygtede Konkurrencen paa Hjemmemarkedet og var ængstelig for, at det danske Smørs Ry skulde rokkes, naar man i England fik at vide, at der i Danmark var en betydelig Margarinefabrikation. Spørgsmaalet fremkaldte bitre Kampe om de Kontrolbestemmelser, der skulde sikre mod Falsknerier. En Tid saa det ud til, at en Del af Godsejerne skulde slaa sig sammen med Dele af Venstre om at gennemføre meget skarpe Forholdsregler, medens Bybefolkningens Talsmænd, navnlig Socialdemokraterne, tog til Orde for Margarinen. Resultatet blev Loven af 1888, hvis Regler var mildere end krævet, men som dog forbød Farvning af Margarine. Margarineproduktionen steg imidlertid hurtigt. I Be-

Andelsmejeri, opført 1910. (»Egehøj« ved Føllenslev).

gyndelsen af Halvfemserne var den 8—9 Millioner kg aarlig, og siden steg den jævnt, saa man i 1914 naaede 45 Millioner kg. Ved Siden deraf holdt sig et anseligt Smørforbrug; det er beregnet til 22 Millioner kg, men det var dog knap en Fjerdedel af den Mængde, der udførtes. I 1914 regnede man, at der paa Mejerierne produceredes for 347 Millioner Kr. eller omtrent Halvdelen af Værdien af det samlede Høstudbytte. 250 Millioner Kr. var Smørrets Værdi, Resten fordeltes med 16 Millioner for Fløde, 14 Millioner for Sødmælk, 60 Millioner for Skummetmælk og Kærnemælk samt Valle og endelig 7 Millioner Kr. for Ost. Osten forbrugtes i det væsentlige i Danmark, af Fløde og Sødmælk udførtes noget, men ikke meget. Overskudsudførselen af Mælkeprodukter, der i Tressernes sidste Femaar var gennemsnitlig 8 Millioner Kr. om Aaret, var i 70erne omkring 20, 1883—86 25, 1887—90 47 Millioner Kr. Den stærke Fremgang satte saaledes ind samtidig med Andelsmejeriernes Gennembrud. Siden gik det frem med rivende Fart; 1910—13 var Gennemsnittet 204 Millioner Kr. aarlig, eller 25 Gange saa meget som et halvt Aarhundrede tidligere.

En stor Del af Eksporten overtoges efterhaanden af Andelsmejerierne selv gennem store, af dem organiserede *Smøreksportforeninger,* da Bønderne var misfornøjede med de almindelige Smøreksportforretninger, som de mente begunstigede Herremændene og ikke gav tilstrækkelig Besked om Priserne. Den første Eksportforening oprettedes paa Sjælland. Blandt Lederne var Folketingsmand *H. J. Dønnergaard* og den senere Politiker *P. A. Alberti.* De to kom snart i Strid om Regnskaberne; Alberti sejrede og blev i en Snes Aar Forret-

ningens mægtige Leder. Det var imidlertid ikke et almindeligt Andelsforetagende; al Magt var her samlet hos Formanden. 1908 brød Foreningen sammen, da Albertis Bedragerier afsløredes. I Mellemtiden var der oprettet en Række Smøreksportforeninger, som var virkelige Andelsselskaber. I Aarene op mod 1914 havde disse Foreninger overtaget omkring 20 pCt. af Smørudførselen.

Otto Mønsted.
Fotografi fra ca. 1905.

Med Mejeriernes stærke Udvikling fulgte ogsaa et stort Opsving i *Flæskeproduktionen,* som nød godt af Affaldet fra Mejerierne. I Tressernes sidste Aar udførtes Svin for 1—2 Millioner Kr. og Flæsk for 4. I Løbet af 70erne kom man op paa en Svineudførsel paa omkring 15 Millioner, medens Flæskeudførselen gik ned til ca. 2. I Firserne steg begge Tallene derimod; de naaede nu op til henholdsvis 20 og 10 Millioner. De levende Svin gik regelmæssigt til Tyskland, Flæsket væsentligt til England. Da udbrød i 1887 en Sygdom blandt Svinene, som medførte et tysk Forbud mod Indførsel fra Danmark. Følgen blev, at man med overordentlig Hurtighed gik over fra Udførsel af levende Svin til en Flæskeudførsel, langt overvejende til England, og det gjorde ingen Forandring heri, at det tyske Forbud siden blev hævet. Denne Udvikling krævede Oprettelsen af store *Slagterier.* Ved disses Skabelse fulgte man de samme Veje som med Hensyn til Mejerierne. Allerede fra Tresserne fandtes enkelte Privatslagterier; fra omkring 1880 øgedes deres Tal. Banebryderen var her den københavnske Grosserer *Philip W. Heyman.* Men ogsaa paa dette Omraade ønskede Bønderne at skabe deres eget. Tanken om Andelsslagterierne udkastedes af Seminarieforstander ved Gedved Seminarium, *P. Bojsen* i 1887, omtrent ved den Tid, da Tyskerne lukkede af for danske Svin. Han var ikke ret paa det rene med, om det burde være smaa Slagterier ude i Sognene, som Andelsmejerierne, eller større Slagterier, beregnede paa et betydeligt Omraade. Men Horsensegnens

Landboforeninger, hvor han førte Tanken frem, foretrak det sidste, og allerede i 1887 oprettedes det første Andelsslagteri i Horsens. Andre fulgte hurtigt efter; i 1890 var der 10, og Slagtningernes Antal var nu oppe paa 150 000 aarlig. I 1909 var der 34 Andelsslagterier og 21 Privatslagterier. Paa de første slagtedes i de sidste Aar før 1914 aarligt 1 800 000 Svin til Eksport, 150 000 til Hjemmemarkedet, paa Privatslagterierne 350 000 til Eksport, 30 000 til Hjemmemarkedet. Salgsværdien af de slagtede Svin var ca. 160 Millioner Kr. paa Andelsslagterierne, 30 Millioner paa Privatslagterierne.

Vanskeligheden ved Oprettelsen af Andelsslagterierne var større, end naar det gjaldt Mejerier; der krævedes større Kapital, og Folk skulde bringes sammen fra langt større Omraader. I 1909 opgjorde man de daværende 34 Andelsslagteriers Værdi til 12 Millioner Kr.; Gælden beregnedes til det halve af Værdien, ligesom det var Tilfældet for Mejerierne. Naar det, trods alle Vanskeligheder, lykkedes at rejse Slagterierne, beroede det i høj Grad paa de Erfaringer, der var gjort med Mejerierne. De Folk, der var skolede i Mejeriforeningerne, gaar igen som Ledere af Slagterierne. Ogsaa for Svineavlen oprettedes fra 80erne *Kontrolforeninger,* og fra 90erne udvikledes disse stærkere. De naaede kun ca. 6000 Medlemmer, men de bidrog deres til den Ændring i Svinebestanden, som blev en Følge af Overgangen til det engelske Marked. Tyskerne havde ønsket store, fede Svin, Englænderne vilde have magert Flæsk.

Den mægtige Tilvækst i Svineproduktionen bragte en tilsvarende Fremgang i Udførselen. Fra en aarlig Overskudsudførsel paa 20—30 Millioner Kr. før Omslaget i 80erne var man 1910—13 naaet til en Gennemsnitsudførsel paa 130—140 Millioner. Henved Halvdelen af Andelsslagterierne samledes efterhaanden om deres egen Udførselsforretning: Dansk Bacon Company, der ogsaa ordnedes som et Andelsforetagende; dets Udførsel naaede 30—40 Millioner om Aaret, en Fjerdedel af hele Udførselen.

Ikke mindre stærk blev Fremgangen i *Ægproduktionen.* I 60erne var der endnu saa godt som ingen Ægudførsel; man forsynede Landet selv, ikke mere. I 80ernes første Aar udførte man for et Par Millioner aarligt, i 90erne var man oppe paa 10 Millioner, i 1910—13 paa 27 Millioner Kr. aarligt. Megen Betydning fik Ægsalgskredsene, der samledes i Dansk Andels Ægeksport.

Langt mindre blev Ændringerne med Hensyn til *Heste* og *Hornkvæg.* Hele Perioden igennem var der en betydelig Hesteudførsel; den svingede stærkt fra Aar til Aar, men den skiftede ikke Karakter. I 60erne udførtes Heste for omkring 5 Millioner Kr. aarligt, op mod 1914 for 10 Millioner. Stærkere var Fremgangen for Kød af Horn-

Sakskøbing Sukkerfabrik.

kvæg og levende Hornkvæg. Her steg Udførselsværdien fra 9 Millioner Kr. til 50. Stigende Kreaturhold og den hurtigere Udskiftning af Køerne, naar de ikke længere gav Mælk nok, bevirkede, at der blev stærk Trang til Udførsel. Fra Midten af 90erne udførtes færre levende Kreaturer, men mere Kød, end det før havde været Tilfældet. Fra 80erne virkede *Hesteavlsforeninger* og *Kvægavlsforeninger*, der naaede et betydeligt større Medlemstal end Svineavlsforeningerne.

En helt ny Produktion, der vandt megen Betydning, blev *Sukkerroeavlen*. Allerede i Napoleon den Stores Tid, da man begyndte at udvinde Sukker af Roer, var der sket Tilløb hertil paa Langeland, men foreløbig blev det ikke til noget. Først i 1872 tog man denne Virksomhed op. Begyndelsen blev gjort omtrent samtidigt to Steder. Ved Odense anlagdes en Fabrik af det Selskab, der senere blev til *De danske Sukkerfabrikker;* Tietgen var her den drivende Kraft. Paa Lolland oprettede Brødrene *Frederiksen* en Sukkerfabrik; den ene af dem var Professor i Nationaløkonomi N. C. Frederiksen. I den første Tid gik det daarligt. Fabrikken paa Lolland gik Fallit, men overtoges af De danske Sukkerfabrikker, som ogsaa havde haarde Vilkaar. Men senere kom der stærk Fremgang, og efterhaanden oprettedes 7 Fabrikker af De danske Sukkerfabrikker, medens to stod udenfor. I 1876 var Sukkerarealet endnu kun 300 ha, i 1912 var det 32 000. Det var kun i bestemte Egne, at denne Produktion fik Betydning: Lolland, Falster, Møn, Sydsjælland og Fyn, senere ogsaa Dele af Vestsjælland og enkelte Steder i det østlige Jylland. Det var kun smaa Arealer, der anvendtes hertil, men Udbyttet blev stort. I 90erne

frembragtes herhjemme 30 Millioner kg Sukker aarlig; der brugtes da 47 Millioner kg, saa meget maatte endnu indføres. I 1913 var Forbruget naaet helt op til 112 Millioner kg, men der frembragtes nu 162 Millioner kg, saa der var 50 Millioner tilovers til Eksport. Overskudsudførselens Værdi var 5 Millioner Kr.

Sukkerfabrikationen havde man ikke kunnet bringe ind under Andelssystemet. Dertil krævedes for store Kapitaler. Det var Aktieselskaber, der anlagde de store Fabrikker og sluttede Aftaler med Landboerne om Dyrkning af et vist Areal med Sukkerroer. Et Tilløb til et Andelsforetagende skete paa Falster paa Edward Tesdorpfs Initiativ, men ogsaa denne Fabrik blev foreløbig nærmest et Aktieselskab.

Andelsbevægelsens Gennembrud betød ikke blot en stærkt øget Produktion. Den ændrede tillige i væsentlig Grad Landbrugsvirksomhedens Art. Fra de store Landboreformers Tid var Jordens Dyrkning blevet Enkeltmandsværk. Fællesdriften var forsvundet; hver Husmand og hver Gaardmand traf Bestemmelse om Dyrkningen af sin Jord saa godt som Herremanden. Nu var et nyt *Fællesskab* dukket op. En væsentlig Del af Behandlingen af de vigtigste Produkter foregik i Mejerier og Slagterier, der ejedes af Egnens Landmænd i Forening. Hver Mand bestemte efter eget Tykke Behandlingen af sin Jord, Valget af Korn, han vilde dyrke, af Husdyr, han vilde holde o. s. v. Men vilde han for Alvor have noget ud af Landbrugets to betydningsfuldeste Frembringelser: Smør og Flæsk, maatte han underkaste sig alle de Hensyn, som Samarbejdet med andre krævede, behandle sin Mælk og fodre sine Svin i Overensstemmelse med Mejeriets og Slagteriets Krav. Ogsaa i anden Henseende var der sket en Ændring. Tidligere hvilede hele Landbrugets Produktion paa Udbyttet af Jorden; nu blev en ikke ringe Del af den kun muliggjort ved Indførsel af Korn og Foderstoffer.

Den Sammenslutningens Aand, der var kommet til Gennembrud hos Gaardmænd og Husmænd, fik ogsaa Betydning for deres Køb af Varer. Man begyndte med at danne Foreninger til Indkøb af almindelige Varer. Det var *Brugsforeningerne*. Stødet til denne Bevægelse kom udefra, men den fik i Danmark sit særlige Præg. I 1843 stiftede nogle Vævere i Rochdale i England en Forening med det Maal at skaffe Medlemmerne billige Varer. De fik mange Efterlignere; men Bevægelsen blev i alt væsentligt en Bybevægelse og navnlig en Arbejderbevægelse. Ogsaa i Danmark begyndte den paa Købstadgrund, beregnet paa Arbejdere. I 1866 fik Sognepræst *Sonne* i Thisted stiftet en Arbejderforening til Fællesindkøb; skønt Varerne fordeltes til Dagspris, regnede man med et ikke ringe Overskud, der skulde anvendes til Alderdomsunderstøttelse, Sygehjælp, Læsestue,

Bibliotek o. s. v.; dog skulde en Fjerdedel direkte fordeles blandt Medlemmerne. Overskudet blev beskednere end ventet, men Foreningen viste sig livskraftig, og Sonne blev en ivrig Talsmand for dette Middel til at lette Arbejdernes Kaar. Hans lille Skrift »Om Arbejder- og Husholdningsforeningers Oprettelse og deres Nytte« vakte Opmærksomhed mange Steder. I Byerne slog Ideen dog ikke ret an. Derimod fængede den paa Landet blandt Bønderne. Før 1870 var der oprettet en Snes Brugsforeninger, og i Løbet af 70erne kom godt 100 til. I Firserne kom ogsaa her Gennembrudet. Grundene var de samme som for Andelsmejerierne. Bønderne vilde være uafhængige af andre. Hidtil havde der været nær Forbindelse mellem Bonden og hans Købmand. Bonden solgte sit Korn og andre Produkter, købte til Gengæld de almindelige Forbrugsvarer, senere ogsaa Foderstoffer og Kunstgødning. Nu holdt Kornsalget saa temmelig op, og Smør og Flæsk fik man afsat paa anden Maade. Forbindelsen løsnedes. Et politisk Moment spillede med ind. Købmændene var sædvanlig Højremænd, Provisoriepolitikkens Venner. Kunde man undgaa at handle med dem, var dette saa meget bedre. Brugsforeningerne blev et Middel hertil. Alle Medlemmer var lige; de valgte Bestyrer og delte Overskudet i Forhold til Indkøbenes Størrelse; der var ingen Købmand til at tage en Broderpart af dette. En vis Risiko kunde der være, naar Bestyreren ikke holdt Orden i Regnskaberne, men ogsaa denne Risiko fordeltes paa Medlemmerne. I hvert Fald tog man den ubekymret med.

Pastor H. Chr. Sonne.
Fotografi fra 1860erne.

Saa skød da Brugsforeningerne frem i Sogn efter Sogn; i Løbet af Firserne havde man 400 af dem, i 1914 15—1600, hvoraf knap 100 i København og Byerne. Man var da naaet op til 240 000 Medlemmer, hvoraf de 200 000 paa Landet. Det store Flertal af Landbofamilier var Medlemmer. En Opgørelse fra 1916, omfattende 100 000 Medlemmer, viser, at de 32 pCt. var Gaardmænd, 41 pCt. Husmænd,

Gaarden i Thisted, hvor Danmarks første Brugsforening havde til Huse. Fotografi fra 188oerne.

27 pCt. Arbejdere og andre. Omsætningen beløb sig 1914 til over 103 Millioner Kr., hvoraf omtrent 90 Millioner paa Landet; det var 4—500 Kr. pr. Medlem. Der var flere Brugsforeninger end Kommuner. Deres Udsalgssteder laa spredt over hele Landet; nogle var helt anselige Forretningsbygninger, andre ganske beskedne. Tættest laa de inde omkring Byerne, hvor de gældende Regler om et Læbælte, inden for hvilket der ikke maatte være Købmænd, havde skabt særlig Trang dertil; men hyppigt saa man ogsaa en Brugsforening Side om Side med en gammel Købmandsforretning. Nogle af Foreningerne handlede kun med Medlemmer; saa var de fri for Skat af Overskudet. Andre, i 1914 omkring en Trediedel, havde løst Næringsbevis. Saa kunde de handle ogsaa med andre, men maatte til Gengæld svare Skat som almindelige Forretninger.

Brugsforeningerne virkede i de første Aar hver for sig. I 70erne søgte man forgæves at danne en *Fællesforening* til Indkøb. I Firserne viste der sig imidlertid en stærk Modstand fra Handelsstanden og megen Uvilje fra Myndighederne, som man kun kunde overvinde ved Sammenslutning. I 1884 oprettede de sjællandske Brugsforeninger en ny Fællesforening, der dristig tog Navnet *Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger.* Blandt Bestyrelsesmedlemmerne træffer man en Række Politikere: Hørup, Dønnergaard, Hansen-Ølstykke. Aaret derefter fik Foreningen tre jyske Bestyrelsesmedlemmer, men

den opnaaede alligevel ikke at faa Tag i Jyderne. De forlangte en særlig Afdeling for Jylland, og da man ikke kunde komme til Rette derom, oprettede de i 1888 under Ledelse af et af de jyske Bestyrelsesmedlemmer, *Severin Jørgensen, Fællesforeningen af jyske Brugsforeninger.* Nu blev særlig Storhandelen opskrævet. Det hændte, at man tilbød Brugsforeningerne Varer 4 pCt. under Fællesforeningens Pris. Des ivrigere blev Bønderne for deres Foreninger. I 1896 sluttede de to Foreninger sig sammen under den sjællandske Forenings Navn, men under Ledelse af Jydernes Formand Severin Jørgensen.

Fællesforeningen blev en Kæmpeforening. I 1914 var af 15—1600 Foreninger omtrent de 1400 Medlemmer af den. I 1896 var dens Omsætning kun 3 Millioner Kr., i de sidste Aar før Krigen derimod 50 Millioner. Dog vedblev de lokale Foreninger at tage en Del af deres Varer hos andre. Rundt i Landet rejste sig store Lagerbygninger og mangeartede Fabrikker; Fællesforeningen blev ikke blot en af Landets allerstørste Handelsforeninger, men drev ogsaa en stor Fabriksvirksomhed. Der var 18 Fabrikker i alt, og deres Produktion omfattede Sukkervarer, Chokolade, Margarine, Sæbe, Tobak, Trikotage, Cykler m. m. Arbejdertallet var omkring 700. Overskudet fordeltes mellem de Foreninger, der var Medlemmer.

I Tilslutning til Fællesforeningen stiftedes i 1906 *Danske Landboforeningers Frøforsyning,* der dels leverede Frø til Udsæd, dels paatog sig Rensning og Salg af Produkterne. Ogsaa for Indkøb af *Foderstoffer* fik Fællesforeningen Betydning. Dog foregik det ad mange forskellige Veje. Tit sluttede nogle Andelsmejerier sig sammen derom, undertiden dannedes der mindre Indkøbsforeninger. Mest skete Indkøbet dog gennem store Købmandsfirmaer, Foderstofimportørerne. Efterhaanden gjorde der sig imidlertid adskillig Misnøje gældende; undertiden fik man daarlige Varer, og mange gav da Købmændene Skylden. I 1896 sluttede en Kreds af Importører sig sammen i *Aarhus Foderstofkompagni.* Bønderne saa deri Forsøg paa en Ringdannelse, som skulde bruges til at drive Priserne i Vejret, og deri vilde de ikke finde sig. Straks rejstes Spørgsmaalet om Dannelsen af en stor jysk Foderstofforretning, der var Bøndernes egen. Købmændene spottede dem. Men Bønderne blev ved deres. I 1898 fik de stiftet *Jysk Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer.* Rundt om i Jylland dannedes Kredse under fælles Ledelse. Medlemmerne forpligtede sig til i fem Aar at tage deres Foderstoffer, dansk Korn undtagen, gennem Foreningen, og til Gengæld gennemførte denne en omhyggelig Undersøgelse af de indkøbte Varer, saa man fik betydelig mere Garanti for deres Beskaffenhed, end man hidtil havde haft. I 1912—13 var Foreningen naaet op til en Omsætning paa 26 Mill.

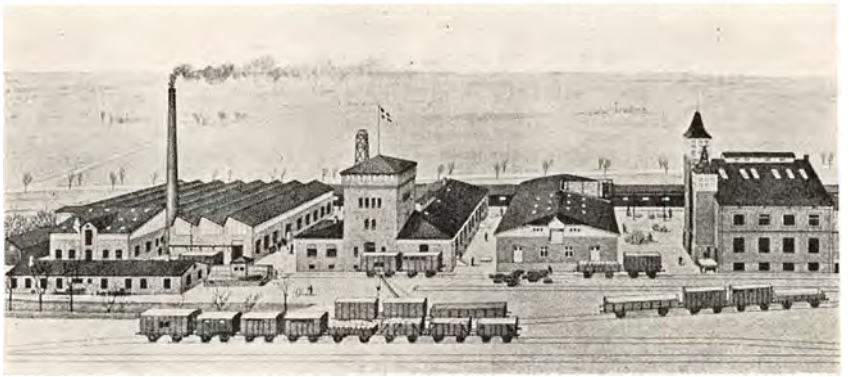

Fællesforeningens Fabrikker i Viby ved Aarhus, 1913.
Fabrik for Tilvirkning af Margarine, Sæbe, Reb og teknisk-kemiske Artikler.

Kr. I 1901 fulgtes Eksemplet paa Øerne. Ogsaa paa dette Omraade havde Bønderne da nu over hele Landet deres egne Forretninger. I Tilslutning til den jyske Forening stiftedes yderligere en *Andels Gødningsforretning.* Baade for Foderstoffer og Gødning vedblev der ganske vist at være mange private Forretninger med stor Handel, men Bønderne havde i de forskellige Andelsforetagender skabt sig et godt Middel til at øve Indflydelse paa Priserne.

Endelig oprettedes i 1911 en *Andels Cementfabrik,* for en stor Del med Brugsforeningerne som Medlemmer. Den fik til Opgave at værne mod Overgreb af den store Sammenslutning af Cementfabrikker, der havde skaffet sig Eneherredømme paa det danske Marked. Den kom til Verden under hidsig Kamp med Cementtrusten, men fik kun kort Tid at virke i, før Krigen ændrede Forholdene.

Et vist Fællesskab knyttede sig ogsaa til *Maskinernes Fremtrængen.* Mindre Landbrugere sluttede sig sammen i Smaaselskaber for at skaffe sig Saamaskiner, Høstmaskiner eller Tærskeværker, drevne med Damp eller Elektricitet. Efter Oplysninger fra 1907 var af Damptærskeværkerne 56 pCt. i saadant Fælleseje, af Saamaskinerne 20—30 pCt., af Høstmaskinerne 20 pCt. I Aarene før Krigen rejste sig endelig rundt om i Landet omtrent 200 Elektricitetsværker, der næsten alle ejedes af Andelsselskaber. Maskinernes Anvendelse øgedes stærkt. En Opgørelse af deres Værdi paa sjællandske Bøndergaarde har givet til Resultat, at fra Tresserne til 1914 var Maskinernes Værdi paa de mindre Gaarde vokset fra 25 Kr. til 362 Kr. pr. Td. Hartkorn; for de større Gaarde var der en Stigning til det tidobbelte.

Selv paa Pengevæsenets Omraade skabte Bønderne Foretagender, i hvis Ledelse de selv havde afgørende Del. Den stærke Fremgang i

Driften, Forøgelsen af Besætninger og Inventar, Nybygning af Avlsbygninger og Stuehuse, krævede altsammen mange Penge, som for en Del maatte skaffes ved Laan.

De faste Laan fik man hovedsagelig i *Kreditforeninger* og *Hypotekforeninger*. De første fandtes fra tidligere Tid, men forøgedes i Firserne med to særlige *Husmandskreditforeninger*, for hvis Obligationer Staten paatog sig at garantere 4 pCt. i Rente. Kreditforeningerne gav kun Laan i første Prioritet; under den stærke Udvikling viste sig imidlertid ogsaa Trang til 2. Prioritetslaan mod mindre god Sikkerhed og højere Rente, og denne blev afhjulpet ved Hypotekforeninger, der fra 90erne fik ikke ringe Betydning. I en vis Forstand var disse Foreninger Andelsforetagender, men ganske vist af en helt anden Art end de andre.

En særlig Betydning for Bøndernes Forhold fik *Sparekasserne*. De var begyndt som Kasser, hvori Smaafolk indsatte Smaabeløb, og de opfattedes nærmest som en Art Opdragelsesmiddel. Ved Midten af Tresserne fandtes i alt 75 Sparekasser, hvoraf 13 paa Landet. Det betød, at hver Købstad havde sin Sparekasse, hvortil ogsaa Omegnens Folk søgte. Allerede dengang var disse Sparekasser ikke blot Indlaanskasser, der modtog Smaabeløb og anbragte Pengene i Statslaan eller paa lige saa sikker Vis. De var tillige Laanekasser, hvor paalidelige Folk kunde faa Driftslaan mod rimelig Sikkerhed eller mod Kaution. De var oftest stiftet af en Kreds af ansete Købstadborgere, der siden beholdt Ledelsen. Bønderne var ikke ret fornøjede med disse Kasser. De vilde hellere have, at de Penge, de havde at sætte ind, kom til Anvendelse i deres egen Egn, og syntes desuden, at Ekspeditionen inde i Byerne var langsom, og at de blev set over Hovedet i de store Sparekasser. Paa Terminsdagene i alt Fald kunde det ogsaa være besværligt nok at blive ekspederet. Om en saadan Dag i Vejle Sparekasse hedder det: »Folk stod i Queue fra om Morgenen tidlig langt ud paa Gaden for at erholde det Nummer, efter hvilken Orden de blev expederede, og disse Numre var Gjenstand for Handel mellem Publikum, idet den Mand, der ikke havde Tid til at opholde sig længe i Byen, kjøbte et lavere Nummer af en anden, som havde bedre Tid.« Tit varede det til ud paa Aftenen, før man var færdig.

Een stor Kasse havde Bønderne allerede selv. Det var »Den sjællandske Bondestands Sparekasse«, oprettet 1856, næsten som et Led i Bondebevægelsen, bygget paa Andelshavere rundt om paa Sjælland og ledet af toneangivende sjællandske Bondevenner. Nu kom dertil en Række smaa Kasser, hver for sig beregnede paa den nærmeste Omegn. 1866—70 steg Sparekassernes Tal fra 75 til 168, 1871—75

gik det op til 377, derefter blev Bevægelsen langsommere, men fortsattes dog atter til Begyndelsen af 90erne; da var man naaet til 515, og Landet var nu nogenlunde mættet med Sparekasser; i 1916 var Tallet 512. Tilvæksten var kun ringe i Byerne; de 62 Bysparekasser fra 1865 var i 1916 blevet til 111; paa Landet derimod var Tallet steget fra 13 til 401. Paa Øerne med de beskedne Afstande var Kasserne større og færre, der var her paa Landet kun 77; for en Del skyldtes dette ogsaa, at man havde den store fælles Sparekasse for Bondestanden paa Sjælland. I Jylland derimod var der nu 324 Kasser ude paa Landet. Nogle af dem var smaa, men taget under eet var det overmaade mange Penge, der anbragtes i Sparekasserne. I 1865 var Beløbet 83 Millioner Kr., i 1914 var det 858. Hvor stor en Del deraf der skyldtes Landboerne, kan ikke oplyses. Efter 1892 kan man udskille Beløbene for Landdistrikternes Sparekasser; de viser en Stigning fra 44 Millioner Kr. til 112 Millioner. Mange af Landboerne havde dog vedblivende deres Penge i Bysparekasser, og mange af de større Bondesparekasser havde deres Sæde i Købstæder, saaledes den største af dem alle *Den sjællandske Bondestands Sparekasse,* der havde Kontor i København.

I 70erne, da de mange smaa Sparekasser oprettedes, vakte dette en vis Bekymring. Mange hævdede, at Sparekasserne kun burde give Smaafolk let Lejlighed til Anbringelse af deres Sparepenge, at de ikke burde være Midtpunkt for et Forretningsliv, der naturligt hørte hjemme i Bankerne. Deres Ledere havde ikke den Uddannelse, der krævedes til saadan Pengeforretning. De større Sparekassers Ledere saa ogsaa med Uvilje saa mange smaa Kasser dukke op. Forsvarerne af disse hævdede imidlertid, at netop fordi disse Kasser var saa smaa, at Lederne kendte alle, de havde med at gøre, var det muligt at lede dem paa den jævne Maade uden bankmæssig uddannede Kontorfolk. Spørgsmaalet drøftedes med megen Iver paa store Møder af Sparekasseledere, og man formede her visse fælles Regler, som man anbefalede alle Kasserne at følge. I Tilknytning dertil gennemførtes i 1880 en Lov om Spare- og Laanekasser, der skabte et vist Statstilsyn. Dette blev dog meget lemfældigt, og i det hele bevaredes det Selvstyre, hvorpaa det danske Sparekassevæsen var bygget. Som Helhed viste det sig ogsaa i Stand til at taale denne Frihed. Af og til forekom vel Misbrug, men kun i eet Tilfælde var disse af virkelig alvorlig Karakter. Det var Justitsminister Albertis Bedragerier over for *Den sjællandske Bondestands Sparekasse,* der i 1908 truede denne med Ødelæggelse, saa at Staten maatte gribe ind med Garanti og Hjælp. Det var som et Varsel om de Farer, der kunde knytte sig til den Tillid, som under det folkelige Selvstyre af Storforretninger

og Pengeinstitutter kunde vokse op om Enkeltmand. Ved Andelshavernes Udholdenhed og Statens Hjælp skabtes fornødent Grundlag for, at Kassen kunde fortsætte.

Saa lidt var dog Tilliden til Selvstyret rokket ved denne Begivenhed, at man endog tænkte paa at føre det ind paa Bankvæsenets Omraade. I 1899 var der oprettet et *Andelsudvalg,* der skulde danne som et Bindeled mellem alle Andelsorganisationerne og virke for, at disse »i videst mulig Udstrækning yder hinanden gensidig Støtte paa alle økonomiske Omraader«. Aaret derefter begyndte man Udgivelsen af »Andelsbladet«. Men Udvalget saa mest sin Hovedopgave i at skabe Bevægelsen sin egen *Bank,* og efter en Række besværlige Forberedelser kunde den nye *Andelsbank* aabne sine Kontorer kort efter Krigens Udbrud.

Ogsaa paa Forsikringsomraadet spillede Bøndernes Selvstyrebevægelse nogen Rolle. Allerede fra Frederik VII's Tid, delvis endnu tidligere, fandtes lokale *Brandkasser* af folkelig Karakter, navnlig til Forsikring af Løsøre. Det gælder saaledes Holbæk Amts Brandkasse, i hvilken først Bondevenneføreren *A. C. Gleerup,* siden *J. A. Hansen* var Leder. Det gælder tillige store jyske Brandkasser under Ledelse af *Gert Winther,* Kasser, der knyttedes nøje sammen med den Bjørnbakske Bevægelse. *Kreaturforsikringen* ordnedes gennem smaa Selskaber efter Andelsprincipperne; fra tidligere Tid var der kun faa af dem, men i 70erne begyndte de at vinde almindeligere Udbredelse. Man var da naaet til 3—400. Og langt hurtigere blev Bevægelsen fra 80erne. I 1914 havde man 1300 Kreaturforsikringsselskaber. Det var dog kun for Hestenes Vedkommende, at et Flertal af Ejerne kom med; af Hornkvæget forsikredes kun en beskeden Brøkdel. I Andelsbevægelsens Sejrstid efter 1900 gjorde man ogsaa Forsøg paa at anvende Andelssystemet paa *Livsforsikringens Omraade,* idet man i 1904 oprettede Andelsanstalten »*Tryg*« under Ledelse af Mænd, der var knyttede til Andelsbevægelsen.

Op mod 1914 stod da *Andelsbevægelsen* som sejrende. Den havde sine Skrøbeligheder, og et og andet Vidnesbyrd derom var kommet frem. Umiskendelig var der en Tilbøjelighed til at samle saa mange Tillidshverv hos fremstaaende Personer, at de ikke i Længden kunde magte Opgaverne. Men paa afgørende Maade havde Vanskelighederne ikke vist sig, og ubestrideligt var det, at denne Bevægelse havde bidraget overmaade meget til økonomisk Fremgang for danske Landbrug. Ogsaa i andre Lande fandtes Andelsforetagender af mangeartet Karakter, men intet Sted betød de tilnærmelsesvis saa meget for Produktionen som i Danmark. Fra andre Lande søgte man hertil for at forstaa denne særprægede Bevægelse; intet Forsøg paa Efterlig-

Landbohøjskolen i dens ældste Skikkelse.
Opført 1856—58 af G. Bindesbøll.

ning lykkedes dog for Alvor. Sammen med den fortsatte Overgang til Selveje og Udstykningen af Jord til Husmandsbrug betød Andelsbevægelsen det økonomiske Demokratis Gennemførelse i dansk Landbrug.

4. Samarbejde med Videnskaben.

I de mangeartede Andelsforetagender styrede Bønderne selv, mest Gaardmændene, men ogsaa i nogen Grad Husmænd. Det betød dog ikke, at de gik deres egne Veje uden at lytte til andres Raad. Fremskridtet i dansk Landbrug hvilede paa et usædvanlig godt og stærkt Samarbejde mellem de jævne Landbrugere og Videnskabens Mænd. Hyppigt hørtes vel den gængse Sætning om Teori og Praksis, men i Virkeligheden byggede danske Landbrugeres Praksis i et hidtil ukendt Omfang paa Teori. Det blev en af Hovedgrundene til, at det danske Landbrug i disse Aartier sprang andre Landes Jordbrug forbi. Landbruget havde hidtil langt overvejende været et Haandens Arbejde, det blev nu helt anderledes end før tillige et Aandsarbejde.

Danmark havde i *Landbohøjskolen* en Art Landbrugsuniversitet. Det var Mænd fra denne, som foretog de Undersøgelser, der gjorde det muligt at drive Planteavl og Husdyrbrug i Vejret.

Her virkede *Segelcke* og *Fjord*, der fik saa afgørende Betydning for Smørproduktionen, og Professor *B. S. Jørgensen*, der som Lærer i Landøkonomi bragte Bud om Videnskabens Resultater med Hensyn til Dyrkningsmaaden, Maskinernes Anvendelse o. s. v. Skolen fik

en stedse mere alsidig Karakter. Den omfattede ikke blot Landbrug, Skovbrug og Havebrug, men uddannede ogsaa Dyrlæger og Landinspektører. En Lov af 1892 muliggjorde store Udvidelser. Samlingerne blev større, og Lærertallet øgedes. Elevernes Tal var i stadig Vækst; i Tressernes Slutning var det gennemsnitlige Tal af danske studerende godt 200, i Femaaret 1903—08 var det op mod 350; Antallet af Kandidater, der tog Eksamen, var samtidig vokset fra rigelig 30 til over 70 om Aaret; i de sidste Aar før 1914 var man oppe paa 100. Rundt om i Landet laa en Snes *Landbrugsskoler,* der naaede frem til regelmæssig at samle 1500 Elever aarlig. Den første af dem oprettedes i 1867 ved Lyngby af *J. C. la Cour.* Den nye Kundskab bragtes yderligere omkring ved Hjælp af Konsulenter, ansatte af Staten eller Landbrugsforeningerne, ved Foredrags- og Diskussionsmøder, Dyrskuer og Udstillinger, ved Spredning af Smaaskrifter og Tidsskrifter og endelig gennem Pressen. En Art Centrum for Arbejdet dannedes af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab under Ledelse af Grev *Holstein-Holsteinborg,* Etatsraad *Edw. Tesdorpf* og Professor *B. S. Jørgensen.* Selskabet ansatte *Konsulenter,* der øvede megen Indflydelse. Blandt dem var *Segelcke* for Mejeribruget, *P. Nielsen* for Planteavlen. En særlig Rolle spillede *Landboforeningerne.* Endnu i 1870 var der kun et halvt Hundrede af dem, og Medlemstallet var ringe. I 1890 var der 84 med 42 000 Medlemmer og i 1914 120 med 100 000 Medlemmer. Det vil sige, at omkring Halvdelen af de danske Landbrugere var med. I disse Foreninger mødtes fra tidligere Tid Herremænd, Proprietærer og Gaardmænd, men efterhaanden gled Ledelsen mere og mere over til Gaardmændene. Senere kom ogsaa mange Husmænd med i Foreningerne, nogle ogsaa i Ledelsen. Man sluttede sig sammen i *Fællesforeninger,* først for hver Landsdel, siden, i 1893, i den landsomspændende Organisation *De*

Kaptajn J. C. la Cour.
Fotografi fra 1880erne.

samvirkende danske Landboforeninger. Omkring 1900 begyndte imidlertid en Del af Husmændene at skille sig ud, og nu oprettedes i Løbet af kort Tid et stort Antal *Husmandsforeninger.* I 1914 var der allerede 850 Foreninger med 53 000 Medlemmer. De virkede ligesom Landboforeningerne for Landbrugets Udvikling, men særlig med det lille Landbrugs Tarv for Øje, og de satte sig samtidigt som Maal at højne Husmandsstanden og øge dens Indflydelse. Ved Siden af disse mere almene Foreninger fandtes en hel Vrimmel af Foreninger for snart sagt hver enkelt af Landbrugets særlige Frembringelser. Til Tider kunde det synes, at Foreningslivet blev *for* omfattende; der var dem, det lagde Beslag paa i saadant Omfang, at de daarlig kunde passe deres eget; men som Helhed bidrog denne Foreningsvirksomhed overmaade meget til at føre Landbruget frem.

Megen Betydning fik »Ugeskrift for Landmænd«, der oprettedes 1855 af den kyndige Landøkonom *E. Møller-Holst* efter Initiativ af Tesdorpf. Fra 1866—74 ledede han det sammen med *J. V. T. Hertel,* der siden fortsatte det alene. Det blev i de afgørende Aar baade Budbringer om Videnskabens Resultater, om Fremskridt i danske eller fremmede Landbrug og Hjemsted for talrige Diskussioner om danske Landbrugsforhold. Af megen Værdi blev ogsaa Møller-Holsts »Landbrugsordbog for den praktiske Landmand«, der udkom 1876—83.

Videre ud end saadanne Fagtidsskrifter og Fagbøger naaede *Provinspressen.* Den skabtes som Middel i den politiske Kamp. Over for Købstædernes Stiftstidender og gamle Højreblade stillede Bønderne en Venstrepresse, der tilhørte dem selv eller Politikere, som havde deres Tillid. De tog fat i 60erne, og efterhaanden naaede man dertil, at der i noget nær hver Købstad fandtes et Blad, præget af den omboende Landbefolknings Anskuelser og Interesser. Disse Blade talte Bøndernes Sag i Politik, og de fik Karakter gennem de Højskoleinteresser, der var saa stærke i Landbefolkningen, men netop fordi de fortrinsvis var beregnede paa Bønderne, bragte de tillige i stort Omfang faglig Oplysning om Landbrugsforhold.

Forudsætningen for det Samarbejde mellem Landbrugets og Videnskabens Mænd, der bragte saa store Resultater, var den betydelige Oplysning, der nu var skabt i den danske Bondestand. Gennem den var tilvejebragt den Modtagelighed, som var fornøden, for at Bønderne kunde drage Nytte af alt det, de hørte og læste. Grundlaget var *Folkeskolen.* Det har været af uvurderlig Betydning for Landbrugets Udvikling i Danmark, at der allerede fra 1814 har været tvungen Skoleundervisning. Særdeles meget betød ogsaa *Folkehøjskolen.* Flere og flere Skoler oprettedes, og efterhaanden naaede man

Askov Højskole 1866.

til, at Flertallet af den Landboungdom, der udgik fra nogenlunde velstillede Hjem, havde gennemgaaet Højskoleundervisningen. Efter en Opgørelse i 1897 havde af Formændene for Andelsmejerierne 65 pCt. været paa Højskole eller Landbrugsskole, medens 90 pCt. af Mejeribestyrerne havde været paa saadanne Skoler eller paa særlig Mejeriskole. Husmandsbørnene kom kun i ringe Tal paa Højskole. Men de Indtryk, de unge vendte hjem med fra Højskolen, naaede i ikke ringe Grad ud til andre unge, der ikke selv havde Raad til at komme paa Højskole. Højskolens Virksomhed understøttedes ved Afholdelse af en Mangfoldighed af Møder med vækkende eller oplysende Foredrag, hvor alle kunde være med. I Landsby efter Landsby rejste sig Forsamlingshuse, hvor der holdtes politiske Møder, Højskolemøder, faglige Landbrugsmøder o. s. v., o. s. v. Højskolens Undervisning bragte ikke blot adskillig Kundskab, den vakte navnlig Interesserne og gjorde Sindene modtagelige for nye Ideer, paa hvilket Omraade disse saa end gjorde sig gældende. Ogsaa i andre Lande tog man Videnskaben i Landbrugets Tjeneste; men oftest gjaldt det kun for de større eller dog nogenlunde store Brugs Vedkommende. Forskellen mellem Danmark og næsten alle andre Lande ligger i den Modtagelighed hos de mindre Landbrugere, der herhjemme gjorde det muligt at bringe Fremskridtet saa meget længere ud i Folket.

I hele denne Udvikling førte Gaardmændene an; Husmændene kom dog mere og mere med, til en vis Grad ogsaa Landarbejderne. Længe følte de forskellige Grupper sig som »Bondestanden«, som en Hel-

Askov Højskoles Bygningskompleks ca. 1900—1910.
I Midten den ældste Højskolebygning.

hed over for de andre Stænder. Meget bidrog dertil den fælles Kamp for Folketingsflertallets Overmagt i det politiske Liv. Først da denne Kamp i 1901 havde ført til Folketingsparlamentarismens Sejr og gjort Bondestanden til den mægtigste Stand i Landet, begyndte Uenigheden om, hvorledes Sejren skulde bruges.

5. Staten og Landbruget.

Landbrugets Fremgang var i stort Omfang bygget paa Selvhjælp. For Lovgivning af mere gennemgribende Karakter var Vilkaarene det meste af Tiden ringe, og den økonomiske Støtte, Staten ydede de forskellige Erhverv, var længe meget beskeden. Dog øgedes den efterhaanden, ikke mindst for Landbrugets Vedkommende. Under Forligsministeriet Reedtz-Thott udskiltes i 1896 *Landbrugsministeriet* som et Ministerium for sig; det var det første særlige Erhvervsministerium; hidtil havde alle Erhvervsinteresser været samlet under Indenrigsministeriet; nu fik Landbruget en Fortrinsstilling. Bevillingerne steg derefter hurtigt, navnlig efter Systemskiftet i 1901.

I 60erne og 70erne var det endnu kun Smaabeløb, Staten ydede. 1867—68 viser Regnskaberne følgende Tal: Til Landvæsenets Fremme, Præmier for Havelodder, Skovplantning i Vestjylland og Hedeselskabet i alt 8000 Kr. Til Veterinær- og Landbohøjskolen 34 000, Hus-

dyravlen 18 000, Stutterivæsenet 10 000, forskellige Udgifter 4000, Sandflugtens Dæmpning 24 000 Kr. Fra 1878—89 bevilgedes 30 000 Kr. til Sandflugtens Dæmpning og 15 000 Kr. mere til Landbohøjskolen, medens Beløbet til Hedeselskabet nu gik op til 19 600. En virkelig betydelig Forøgelse kom dog først, efter at der i 1887 var vedtaget en Lov om Tilskud til Husdyravlens Fremme.

Tallene blev derefter disse:

	1889—90	1900—01	1913—41
Landbrugsministeriet		108 000	203 000
Landvæsenets Fremme	21 000		
Landhusholdningsselskabet og Landboforeningernes Landbrugskonsulenter	24 000	48 000	52 000
Landøkonomiske Foredrag m. m.	5 000		
Rejser	5 000	30 000	41 000
Landbrugets Interesser i Udlandet	15 000	29 000	
Forsøgsudgifter	15 000		
Kulturplanters Forbedring	13 000	63 000	363 000
Præmier og Rejseunderstøttelser for Husmænd	27 000	72 000	111 000
Land- og Havebrugsskoler	3 000		
Havedyrkning	20 000	38 000	
Dyrlægevæsenet	1 000	201 000	254 000
Smør- og Margarinekontrol m. m.	21 000	40 000	56 000
Skovplantning i Jylland	76 000	262 000	340 000
Hedeselskabet	50 000		
Landbohøjskolen	209 000	341 000	580 000
Husdyravlens Fremme	204 000	587 000	748 000
Sandflugtens Dæmpning	115 000	300 000	228 000
Lettelse af Mergeltransport		28 000	
Forskellige Udgifter	46 000	104 000	159 000
Jordens Dyrkning og Forbedring			384 000
Landbrugskursus			71 000
	870 000	2 251 000	3 590 000

Til de regelmæssige aarlige Udgifter kunde komme forbigaaende Udgifter. I 1887—88 anvendtes saaledes 300 000 Kr. til Bekæmpelse af den Svinesyge, der gav Stødet til det tyske Indførselsforbud og dermed til Overgangen til Flæskeproduktionen, og i en Aarrække gik store Beløb til Indsamlingen af Oldenborrer, der f. Eks. i 1887—88

kostede 330 000 Kr.; men saa lykkedes det ogsaa saa nogenlunde at faa Bugt med Oldenborrerne.

Ligesom Staten i stigende Grad ydede direkte Tilskud til Landbrugets Fremme, medførte Landboernes politiske Indflydelse efter Systemskiftet i 1901, at man i 1903 gennemførte Afløsning af *Hartkorns-* og *Tiendeafgifterne,* der af Bønderne opfattedes som uretfærdige Særafgifter. Overgangen fra Hartkornsskat til Ejendomsskyld bragte en Skattelettelse paa 3—4 Millioner, der væsentlig kom Gaardmændene til gode. Til Afløsning af Tienden ydede Staten et Bidrag paa ca. 37 Millioner Kr.

6. Ejendomspriser og Gæld.

Ejendomspriserne svingede i dette Tidsrum, eftersom Tiderne var gode eller daarlige; men som Helhed var der dog betydelig Opgang. De Priser pr. Td. Hartkorn, der er opgjort paa Grundlag af Prisen paa solgte Ejendomme, viser Bevægelsens Hovedtræk. Det er disse:

	Uden Besætning og Inventar Kr.	Med Besætning og Inventar Kr.
1865—69		4732
1870—74		5845
1875—79		7259
1880—84		7292
1885—89	5948	6604
1890—94	5588	
1895—99	5230	6517
1900—04	5235	6707
1905—09	6126	7973
1910—13	7227	9439

Tallene viser den stærke *Opgang i 70erne,* som følges af *Fald i 80ernes* vanskelige Aar, et Fald, der dog først indtræder lidt efter Omslaget i Konjunkturerne. Man naar dog ikke saa langt ned som i 60erne, holder sig endog højere end i 70ernes første Aar. Besætningen medregnet bliver Priserne derpaa staaende den vanskelige Tid igennem lige til ind i det 20. Aarhundrede. Dette beror dog kun paa, at Besætning og Inventar er øget. Ser man bort derfra, falder Priserne hele denne Tid igennem. I det sidste Tiaar før Krigen gaar de derimod meget stærkt op, saa stærkt, at de naar dobbelt saa højt op som i 60erne.

Billedet vilde blive noget anderledes, hvis man tog Hensyn til den almindelige Prisbevægelse. Gaar man her ud fra et Pristal i 90erne paa 100, var Pristallet i 70ernes Højdekonjunktur oppe paa 140 til 150; i Tiden op mod 1914 var det 120—30. Det vil sige, at Ejendomspriserne i 70erne, beregnet under Hensyn hertil, var lavere end i 90erne, medens der selv efter denne Beregning er Opgang i de sidste Aar før 1914. I Forhold til Varepriserne var da Ejendommenes Værdi, Besætning og Inventar medregnet, i Opgang hele Perioden igennem.

Naar den vanskelige Tid fra 1880 til 1900 alligevel føltes saa haardt, beroede det paa, at man i Opgangstiden havde øget Gælden, at denne ikke faldt med det almindelige Prisfald, og at det ofte blev nødvendigt for Ejendomsbesidderne at stifte ny Gæld for at foretage de Driftsændringer, Forholdene krævede. Gældens Vækst fortsattes, saa vidt det kan beregnes, indtil midt i Firserne. I de vanskeligste Aar i Firserne maatte ikke helt faa Landmænd gaa fra Gaardene, baade Gaardmænd og Proprietærer. I hvor stort Omfang det var Tilfældet, er dog ikke til at gøre op. Fallitternes Tal steg, men det blev aldrig stort. I Femaaret 1885—89 var der i alt 700 Tvangssalg af Gaarde, omtrent en Tiendedel af det hele Salg i disse fem Aar. Paa det Tidspunkt anslaas den faste Gæld, Prioritetsgælden, til 1200 Millioner Kr. i alt. For Gaardenes Vedkommende angives den til 50 pCt. af Værdien, medens den i 70erne regnedes til 40 pCt. Fra Midten af 80erne synes der at være indtraadt en Standsning; 20 Aar senere regnes Prioritetsgælden til 1100 Millioner. Disse Opgørelser er dog rent skønsmæssige. Den første egentlige Opgørelse skete ved Vurderingen til Ejendomsskyld i 1909. Den samlede Prioritetsgæld for Landbrugere beregnedes da til 1400 Millioner. Da Vurderingen lød paa 3300 Millioner, Besætning og Inventar indbefattet, skulde det give 43 pCt. Gæld, men Vurderingen er utvivlsomt for lav. Den løse Gæld anslaas til ca. 100 Millioner Kr. Det samlede Indtryk er, at Gælden voksede stærkt ved Køb af Fæstegaarde, ved Byggeri og Anskaffelser og Arveskifte til midt i Firserne, men at man da trods de vanskelige Tider var naaet saa vidt, at man var i Stand til at fortsætte Udviklingen uden at øge Gælden saa stærkt, som Værdierne steg. Helhedsindtrykket er da i denne som i anden Henseende, at Tidsrummet bragte Bedring af Landmændenes Kaar.

7. Forskydninger mellem Hovedgrupperne.

Den Del af Befolkningen, der levede af Landbrug, tog i hele denne Periode af i Forhold til den øvrige Befolkning. Den udgjorde i Procent af hele Folketallet

	%		%
1860	53,3,	1890	45,9,
1870	52,3,	1901	41,4,
1880	51,1,	1911	ca. 38.

I absolutte Tal var der Fremgang indtil 1880. De beregnede Tal er for 1860: 853 000, 1870: 934 000, 1880: 1 006 000. Men ved de følgende Opgørelser til 1911 holdt Tallet sig lige omkring 1 Million.

Disse Forskydninger havde den Betydning, at der i 60erne og 70erne var rigelig Arbejdskraft paa Landet. Tilvæksten fandt Sted mellem de smaa Husmænd, der delvis arbejdede for andre, Daglejere og Tyende. Tidens Drøftelser drejede sig i stort Omfang om, hvorledes man paa Landet skulde skaffe den voksende Befolkning Arbejde. Lønningerne laa lavt. Hyppig blev det sagt, at man maatte se hen til Byerhvervene for at skaffe disse Mennesker Virksomhed. Allerede da gik en Del af Landbrugets Overskudsbefolkning til andre Erhverv. Men indtil 1880 var det kun i beskedent Omfang.

Anderledes blev det i Firserne. Nu optog Byerhvervene Landbrugets Fødselsoverskud, selv om Kaarene for de Arbejdere, der drog til Byerne var langt fra at være lokkende. Samtidig gik man paa Landet over til mere intensiv Drift og større Produktion. Maskiner begyndte vel at anvendes, men det kneb dog nu med Arbejdskraften. I 90erne drøftedes Oprettelsen af Husmandslodder i ikke ringe Grad ud fra det Synspunkt, at det var ønskeligt at fastholde Befolkningen paa Landet, og at de nye Husmandslodder burde have saadan Størrelse, at deres Besiddere fik Tid til at arbejde en Del for andre.

Særlig store Ændringer i den danske Jords Fordeling mellem de forskellige Ejendomsgrupper skete der ikke i Aarene mellem 1864 og 1914. Antallet af Gaarde over 12 Tdr. Hartkorn voksede lidt, til ca. 2000 med ca. 58 000 Tdr. Hartkorn; Bøndergaardene var vokset nogle Tusinde til 74 000, men deres Hartkorn var gaaet noget tilbage, til 270 000 Tdr.; dette skyldtes, dels at nogen Fæstejord var inddraget i Hovedgaardene, dels at Deling havde bragt nogle Ejendomme ned under 1 Td. Htk. Landbrugshusenes Tal var steget fra nogle og tresindstyve Tusinde til over 100 000 med rigelig 40 000 Tdr. Htk.; denne Stigning betød dog ikke, at der var rejst saa mange nye Husmandshjem; selv om der var kommet nogle Tusind saadanne til, var

Hovedaarsagen til Fremgangen i Tal, at en stor Del, vel op mod Halvdelen, af de tidligere Daglejere, Landarbejdere, var naaet frem til i saadan Grad at leve af Virksomheden paa deres Smaalodder, at de nu regnedes for selvstændige Husmænd, selv om mange af dem stadig i nogen Grad arbejdede for andre. Denne Bevægelse var i første Række muliggjort ved Overgangen til Smør- og Flæskeproduktion, bygget ikke alene paa egen Avl, men for en væsentlig Del paa indkøbte Produkter. Det kan regnes, at Herregaarde og Bøndergaarde med deres op mod 330 000 Tdr. Hartkorn forsørgede, Familie og Tjenestefolk indbefattet, ca. 480 000 Personer, der hørte til paa selve Gaardene, samt i det væsentlige en 110 000 Landarbejdere, tilsammen op imod 600 000, eller rigelig et halvt Hundred Tusind mindre end i Tresserne. Paa Husmandsbrugenes 40 000 Tdr. Htk. forsørgedes derimod i alt omkring 400 000 Mennesker, halvandet Hundred Tusinde mere end i Tresserne. Bestemmelsen af Grænsen mellem Husmænd og Landarbejdere er dog ret vilkaarlig, og en virkelig Opgørelse af, i hvilken Grad de levede af deres eget, i hvilken Grad af Arbejde for andre, har man hverken for Tresserne eller for Tiden op mod 1914.

Ved Ejendomsskyldvurderingen i 1909 ansattes de tre Hovedgrupper af Ejendomme til følgende Værdier, Besætning og Inventar ikke medregnet:

	I alt	Pr. Td. Htk.
Over 12 Tdr. Htk.	354 Millioner	6 400
Fra 1—12 Tdr. Htk.	1624 —	6 200
Under 1 Td. Htk.	522 —	13 400

Forklaringen paa Husmandsbrugenes meget større Gennemsnitsværdi er dels, at de for en stor Del bestaar af Jord, der fra gammel Tid har haft lavt Hartkorn, men som nu er drevet frem, dels at Bygningsværdien er større paa smaa Brug end paa store, og endelig, at der i Husmandsbrugenes Handelsværdi i en vis Forstand indgaar en Del af Værdien af Husmandens Arbejdskraft. Der ligesom betales for Adgang til Arbejdspladsen.

Med Hensyn til Ejendomsretten var der sket den Forandring, at Fæstevæsenet var svundet ind til en Ubetydelighed. I Midten af Tresserne var der endnu 12—13 000 Fæstegaarde med 68 000 Tdr. Htk., i 1915 var der kun 15—1600 med godt 8000 Tdr. Htk. Dengang regnedes der med en Snes Tusind Fæstehuse med Jord til i alt 7000 Tdr. Htk., i 1909 med 15 000 med 4000 Tdr. Fæstevæsenet var døende.

Herremændene havde endnu i Tresserne i væsentligt Omfang beva-

ret deres Magtstilling. Dette ændredes afgørende i Løbet af det følgende halve Aarhundrede. Dengang havde de ejet Bondejord i større Mængde end deres egen Jord; nu var der kun lidt deraf tilbage; i Stedet var kommet betydelige Kapitaler, der for de største Jorddrotters Vedkommende endda var sikret Slægten som Fideikommiskapital. Disse Penge gav dog langtfra den samme Magtstilling, som var fulgt med Godsherremyndigheden over de mange Fæstebønder. Inden for Herremændenes Kreds indtog Besidderne af Len, Stamhuse og Fideikommisejendom en lige saa fremskudt Stilling som tidligere. Herremandsstanden som saadan betød derimod forholdsvis meget mindre end før, allerede fordi andre var kommet frem og nu gjorde sig gældende ved Siden af den. I Landbrugets Foreningsliv spillede Herremændene stadig en Rolle, men de var ikke toneangivende og alt beherskende som før. Politisk trængtes de Skridt for Skridt tilbage. De havde endnu en begunstiget Stilling i Amtsraadene, men de beherskede dem ikke længere. De kunde endnu siges at præge Landstinget, men deres Magt stod for Fald. Landets Regering udgik ikke længere af deres Kreds.

Gaardmændene var derimod rykket stærkt frem. Ved Periodens Begyndelse var baade de selv og andre tilbøjelige til at opfatte dem som en Art Underklasse. Dette var nu forbi. Lidt efter lidt var de blevet Herrer i Landbrugets Foreningsliv og økonomiske Foretagender. De havde faaet Magten ikke blot i Sogneraadene, men ogsaa i Amtsraadene, de spillede en Hovedrolle i Folketinget, havde en betydningsfuld Plads i Landstinget og øvede afgørende Indflydelse paa Landets Regering.

Inden for Gaardmændenes Gruppe var der foregaaet en vis Forskydning. Gaardene over 4 Tdr. Hartkorn var aftaget et Par Tusind i Tal, de mindre Gaarde tiltaget med nogle Tusind, navnlig de helt smaa. For dem alle var Udbyttet blevet betydelig større end før. Der var stor Forskel paa, hvad Gaardmændene fik ud af deres Ejendom, og der findes ikke samlede Opgørelser, som tillader at danne sig en Forestilling om, hvilken Indtægt der svarede til de forskellige Ejendomsgrupper. Fra 1904 har man ganske vist Ansættelser til Indtægtsskat, men disse var i hvert Fald paa det Tidspunkt af en saa ufuldkommen Beskaffenhed, at det er umuligt at bygge derpaa. Nogle Eksempler vil imidlertid give et vist Indtryk af Forholdene.

Falbe-Hansen har fra 1880, altsaa fra den Tid, da Vanskelighederne begyndte at vise sig, gengivet et Regnskab fra en østsjællandsk Fæstegaard paa 49 Tdr. Land med 7 Tdr. Hartkorn. Hovedtrækkene deri er disse:

INDTÆGT

	Kr.
a. Af Korn:	
Hvede: 96 Tdr. solgt 78, Udsæd 7, Resten fodret op..	1 560 00
Rug: 15 Tdr., Udsæd 1 Td., Resten Fødekorn	—
Byg: 92 Tdr., Udsæd 8 Tdr., Malt og Husholdning 10 Tdr., Resten fodret op	—
Ærter og Blandsæd: 66 Tdr., Udsæd 9 Tdr., Resten fodret op	—
Havre: 90 Tdr., Udsæd 8 Tdr., Resten fodret op	—
b. Af Køer (11 Stkr.):	
Solgt Smør og Ost foruden Forbrug	924,00
Fedekalve	433,00
En Udsætterko	115,00
c. Af Svin:	
Fedesvin foruden Forbrug	960,00
Pattegrise	91,00
d. Af Faar (6 Stkr.):	
Uld til Forbrug, solgt 7 Lam	133,00
	4 216,00

UDGIFT

	Kr.
Skatter og Afgifter	203,60
Kommuneafgifter	181,41
Tiendevederlag	219,70
Landgilde	373,23
Folkeløn og Akkordarbejde	960,00
Foderstoffer (Rapskage og Klid)	150,00
Købmandsregning m. m.	321,00
Møllerregning	168,00
Skræderregning	80,00
Dyrlæge	25,00
Læge og Medicin.....	105,00
Ildebrændsel	87,00
Bødkeren	11,00
Bageren for at bage Rugbrød og levere Hvedekage	85,00
Slagteren for Kød	25,00
Smederegning	77,00
Transport	3 071,94

	Kr.
Transport	3 071,94
Væverløn	25,00
Hjulmanden	23,00
Skomageren	5,00
Sadelmageren	17,00
Avisregning	19,00
Bygningers og Inventars Vedligeholdelse	315,00
Forskelligt, derunder Rejseudgifter	76,00
	3 551,94

Der er da, naar alt er betalt og Familiens Udgifter afholdt, 664 Kr. tilovers til at sætte i Sparekassen.

Fra senere Tid findes Regnskaber for en Aarrække for en Gaard paa Samsø af lignende Størrelse, 26 ha = 47 Tdr. Land. Der holdes 5—6 Heste, 17—18 Kalve og Kvier, 30 Svin og nogle Faar. Tallene for Treaarsperioder fra Begyndelsen af Halvfemserne er disse:

Indtægt	1894—95 1896—97 Kr.	1903—04 1905—06 Kr.	1912—13 1914—15 Kr.
Heste	464	530	1 644
Mælk	2 318	3 351	4 549
Kvæg	693	1 251	2 498
Svin	1 212	2 180	4 866
Kornsalg	452	905	1 512
Kartoffelsalg	63	185	412
Forskelligt	262	818	288
	5 464	9 220	15 769
Udgift			
Folkehold	299	710	1 378
Korn- og Foderstoffer....	819	1 565	3 068
Gødning	27	128	463
Materiel	87	245	627
	1 232	2 648	5 536

Som det ses, er Regnskaberne af forskellig Art. Samsøopgørelsen omfatter hverken Skatter, Renter eller Familiens Udgifter, men kun selve Driftsudgifterne. Noget kan dog sammenlignes. Kornsalget, der allerede i 1880 havde faaet en beskeden Plads, var nu traadt meget stærkt tilbage. Svin og Mælk til Smør er blevet de alt beherskende

Poster paa Indtægtssiden. Inden for Samsøregnskabet er det Svinesalget, der i Tiden efter 90erne gaar stærkest frem. Paa Udgiftssiden mærkes navnlig meget stærk Forøgelse af Indkøb af Foderstoffer, og som ny Post er kommet til en hurtig voksende Udgift til Indkøb af Gødning. Naar Udgifterne til Folkehold fra først af er langt mindre paa Samsø end i Regnskabet fra 1880, har vel særlige Forhold gjort sig gældende. Fra Aarhundredskiftet er der ogsaa Stigning paa Samsø, men ikke stærkere end i de andre Udgifter.

Fra Aaret 1909 er der af Statistisk Departement foretaget en samlet Opgørelse for 142 Gaardmænd paa Grundlag af Regnskaber, ført efter et af Departementet opstillet Skema. Opgivelserne gælder baade Udgift og Indtægt i Bedriften og Forbruget til Familien. Man har delt Regnskaberne i tre Grupper for Gaarde med en Ejendomsskyld paa henholdsvis 12—20 000, 20—30 000 og 30—55 000 Kr. De første har gennemsnitlig henved $2^1/_2$ Td. Htk., anden Gruppe knap 4, tredie Gruppe godt 6. Der er omtrent lige mange med for hver Gruppe.

Gennemsnitstallet for de forskelligartede Indtægter giver et lignende Indtryk af deres Fordeling som Samsøregnskabet. For alle tre Grupper under eet giver det:

	Kr.
Salg af Køer, Kalve og Huder	1255
Faar, Lam, Uld	38
Huder, Hestehuder	524
Svin, Grise, Flæsk	2285
Æg, Fjerkræ	174
Mælk og Fløde	3021
Korn	337
Frø, Kartofler, Roer, Havesager m. m.	183
Forskelligt	268
Forbrug af egen Avl og Bolig	814
	8899

Ogsaa her er Smørret og Flæsket det afgørende, Kreatursalg og Hestesalg noget, men mindre, og Kornsalget en ren Bagatel.

Deroverfor staar Udgifterne:

	Kr.
Arbejdsløn	829
Kostudgift til Tyende og Arbejdere ved Landbrug	655
Dyrlæge og Medicin til Kreaturer	27
Forsikring	89
Foderkorn, Foderstoffer, Malepenge	1957
Isenkram og Reservedele	57
Olie og Lys	13
Reb, Sejlgarn, Dækkener	28
Kreaturer	755
Gødning	135
Frø og Saasæd	167
Maskiner og Redskaber	150
Vogne og Seletøj	55
Tømmer og Byggemateriale	118
Arbejdsløn til Haandværkere	156
Renter og Afdrag	824
Ejendomsskatter	293
Andet	45
	6353

Ogsaa her er det iøjnefaldende, hvor stor en Plads Køb af Foderstoffer er kommet til at indtage.

Tager man de tre Grupper hver for sig, er Netto-Indtægten, som er til Raadighed til Familiens Forbrug: 1915, 2507 og 3191 Kr.; heri indgaar Forbrug af egen Avl og Bolig med henholdsvis 623, 757 og 1056, Beløb, som er adskilligt lavere end den Pris, de samme Varer kunde have været købt for. I den bedst stillede Gruppe er saaledes Lejligheden ansat til 272 Kr.

Udgifterne til Familien udgør for de tre Grupper henholdsvis: 1719, 1943 og 2585 Kr.; der er altsaa et Overskud paa 196, 564 og 606 Kr. For de mindre Gaardmænd gaar 42,5 pCt. af Udgifterne til Føde, for de større kun 33,5 pCt.; de andre Udgifter kan da for de større Gaardmænd blive lidt rundeligere, men i Virkeligheden er det for dem alle beskedne Beløb, der gives ud til andet end Føde, Klæder og Bolig. Alligevel var Gaardmændenes Levefod højnet betydeligt; en vis Sparsommelighed var vel bevaret, men den havde et andet Præg end før. De tog nu Del i Sammenkomster og Fornøjelser i langt større Omfang end tidligere. Ogsaa i Omgangsformerne nærmede de sig i mangt og meget til Borgerskabet, selv om gammel Bondeskik i andre Henseender med Stolthed bevaredes.

Ogsaa *Husmændene* rykkede frem i denne Tid, men medens Frem-

skridtet for Gaardmændene begyndte allerede i Periodens første 10—15 Aar, kom Husmændene først for Alvor med i de sidste 10—20 Aar før 1914. Den store Tilvækst i Husmandstallet hang dels sammen med, at mange Landarbejdere naaede frem til i væsentlig Grad at leve af deres egen Bedrift, dels med, at adskillige Gaardmænd maatte nøjes med at skaffe et eller flere af deres Børn Husmandsbrug. Der var kun een, der kunde faa Gaarden; thi man delte den nødig. Siden kom dertil en bevidst af Staten fremmet Oprettelse af Husmandshjem. Allerede tidlig interesserede man sig herfor i toneangivende Landmandskredse. Ved Landhusholdningsselskabets Møder, i Landboforeninger o. s. v. taltes ret ofte derom. Ikke mindst beskæftigede det Godsejerne, der havde en Følelse af, at Landarbejderne søgte til Byerne, naar de ikke havde Jord at dyrke, og derfor blev ivrige for at skabe en talrigere Husmandsstand med Ejendomme store nok til at holde dem fast ude paa Landet, men dog heller ikke større, end at der kunde blive Tid til Arbejde paa Herregaardene.

Allerede fra 1872 begyndte man at yde Statsstøtte til Præmiering af de bedst drevne Husmandsbrug. I 1875 nedsattes en *Kommission* til Overvejelse af *Arbejdsforholdene*. Anledningen var Uroen i Arbejderkredse, og Flertallet af Medlemmerne var Byfolk, der tænkte mest paa Haandværk og Industri. Kommissionen skulde dog ogsaa beskæftige sig med Arbejderforholdene paa Landet, og den havde blandt sine Medlemmer en paa dette Omraade særdeles interesseret Mand, Baron *Zytphen-Adeler,* der just selv gjorde Forsøg med at give sine Arbejdere Del i Driftsoverskudet (jfr. S. 504), og *Falbe-Hansen,* som i de foregaaende Aar havde foretaget indgaaende Undersøgelser af Landarbejderforhold. Endelig tilkaldte det Udvalg, der behandlede disse Emner, Landstingsmand *Søren Pedersen* og Folketingsmand *Jens Busk,* begge Gaardejere. Kommissionen kom til det Resultat, at Husmændene ikke var fulgt med i den Opgang, der havde været for Gaardmændene; de søgte nok at efterligne dem, men forstod ikke ret, at deres Hovedopgave maatte være »en grundig, næsten havemæssig Drift« af deres egne Jordlodder, saa de kun søgte Arbejde hos fremmede, naar »Gerningen i Hjemmet« ikke forsømtes derved. Lærte de at forstaa det, vilde der blive mere Efterspørgsel efter de jordløse Arbejdsmænd, hvis Løn vilde stige. Man anbefalede at lære Husmændene »at pløje med Hornkvæg« og at behandle Jorden havemæssigt med Spaden. Det var bedre end at laane Heste og Redskaber hos de store Jordbrugere. Et Hovedmiddel søgte man i Ydelsen af Driftslaan gennem private Sparekasser eller fra Staten. Det blev denne Tanke, der foreløbig kom til Udførelse. I 1878 foreslog Folketingsmand *Th. Nielsen* at yde Statslaan til Fremme af Hus-

mandsbruget, og samme Aar stillede *Jens Busk* sammen med andre Folketingsmænd Forslag om Oprettelse af Kreditforeninger for mindre Grundejere paa Landet. I Tilslutning dertil fremsattes i 1879 et Regeringsforslag, som gennemførtes i 1880 som Lov om Statsgaranti for Kreditforeninger, beregnede paa mindre Grundejendomme i Landdistrikterne.

Kommissionen af 1875 anbefalede i øvrigt at gøre det lettere for Landboere med lidt Kapital og »Mod til det haarde Liv« at opdyrke jyske Heder. Midlerne var Vandregulering, Vejanlæg, Uddeling af Planter, Lettelse i Udstykningsomkostninger, Hjælp til Nybyggerkoloniers Skoler. Det meste deraf faldt sammen med de almindelige Bestræbelser for Opdyrkning af Heden.

Videre kom man, da det moderate Venstre i 90ernes første Aar begyndte at forberede Forliget med Højre. I Samlingen 1890—91 stillede to af Partiets Ledere, *Fr. Bojsen* og *Rasmus Claussen,* Forslag om Udlægning af Jord til Havelodder. Tanken var, at Kommunerne skulde skaffe Indsiddere og jordløse Husmænd Brug af Havelodder paa 1 til 2 Skp. Land. Jorden skulde om fornødent skaffes ved Ekspropriation; Kommunerne skulde eje Lodderne og Brugerne svare 4 pCt. af Udgiften ved deres Erhvervelse. Aaret derefter indbragte de samme to Folketingsmænd Forslag om Udstykning af Præstegaardsjord.

I Samlingen 1893—94 stilledes radikalere Forslag. Folketingsmand H. E. Bluhme foreslog, at Kommunerne under visse Betingelser skulde opkøbe Jord og overlade den i Lodder paa $2^1/_2$ til 5 Tdr. Land til Arbejdere, der ønskede at blive jordejende Husmænd. Pengene skulde faas ved Laan af Staten. Samme Aar foreslog Poul Christensen og J. K. Lauridsen, at Staten skulde ekspropriere Jord fra Lensbesidderne, købe anden Jord og desuden inddrage Præstegaardsjorden. Alt sammen skulde det bortfæstes i Smaabrug som Arvefæste. Bygningerne skulde bekostes af Staten, og baade Jord og Bygninger blive ved at være Statens Ejendom. Just ved den Tid, da det gamle Fæstevæsen døde ud, opstod saaledes Tanken om *Statsfæste* for Smaabønder. En varm Talsmand for Tanken var *Vilh. Lassen,* dengang Redaktør i Aalborg. Endelig foreslog en Kreds af Venstremænd i samme Samling at begrænse Adgangen til at nedlægge bestaaende Husmandsbrug.

Folketingets Flertal, Moderate og Højremænd, lod imidlertid disse Forslag ligge. Derimod indgik som et Led i Forliget 1894, efter Forslag fra moderat Side, Nedsættelse af en Landbokommission med den Opgave at foreslaa Ændringer i Lovgivningen om Udstykning

og Sammenlægning samt »at udrede en Plan, hvorefter der paa gunstige Vilkaar kan tilvejebringes Jordlodder for Landarbejdere.«

Kommissionen fik 22 Medlemmer, 12 valgt af Indenrigsministeren, 5 af hvert Ting. Højre og det moderate Venstre havde det store Flertal og kom til helt at præge Arbejdet. Kun 3 af Medlemmerne var Husmænd. Kommissionen indsamlede en Mangfoldighed af Oplysninger. Den spurgte saaledes Sogneraadene, om der var Trang til Oprettelse af nye Husmandsbrug, og fik bekræftende Svar fra de tre Femtedele af dem.

I 1896 kunde man afgive Betænkning. Man opstillede her som Formaalet at give ubemidlede Arbejdere paa Landet »Udsigt til ved Sparsommelighed og Dygtighed at kunne i en passende Alder erhverve sig bedre Livsvilkaar med den større Selvstændighed, som følger af Besiddelsen af en Jordlod, samtidig med at den Arbejdskraft, der haves tilovers fra deres egen Bedrift, kan komme andre Landbrug til gode paa de Tider af Aaret, hvor der for disse er Trang til større Arbejdskraft end der haves til Stadighed«. Tilstrømningen til Byerne skulde hemmes, og Agerbruget sikres »god og paalidelig Arbejdskraft«; derfor skulde Brugene heller ikke være saa store, at Besidderne kunde leve af dem alene. Som Middel anbefalede Flertallet, at Landarbejderne ved Siden af Kreditforeningslaan skulde kunne faa Statslaan paa særlig gunstige Vilkaar til Oprettelse af Husmandsbrug paa mellem 2 og 6 Tdr. Land.

Da Betænkningen afgaves, var imidlertid Folketinget forandret ved Valget i 1895. Venstrereformpartiet og Socialdemokratiet havde nu Flertal over for de Moderate og Højre, og de vilde ikke nøjes med Kommissionens Forslag. Medens Højre fastholdt, at de nye Husmænd maatte søge en væsentlig Del af deres Ophold ved Arbejde paa de større Gaarde, krævede Folketingsflertallet saa store Brug, at Besidderne kunde leve deraf. En Del af Flertallet havde Lyst til samtidig at gøre et Forsøg med *Statsfæste* for derved at sikre sig mod, at Ejendommene blev en Art Foræring, med hvilken Besidderne siden kunde handle til egen Fordel. Man tænkte sig et Arvefæste med en Afgift, der skiftede efter Tidernes Art. Socialdemokraterne havde deres særlige, mere vidtgaaende Forslag.

Først i 1899 naaede man en Overenskomst. Jord til Landarbejdere skulde skaffes ved Statens Foranstaltning. Lodderne skulde regelmæssig være $3^1/_2$—5 Tdr. Land Middeljord, ikke under 2 Tdr. Land, ikke over 8, den samlede Pris ikke over 4000 Kr. For at komme i Betragtning maatte den lysthavende raade over et Pengebeløb paa en Tiendedel af Ejendommens Laaneværdi; Resten skulde Staten yde som Laan, der skulde forrentes med 3 pCt. Overtagelsen skulde

ske med fuld Ejendomsret, dog maatte Ejendommene ikke udstykkes eller sammenlægges med andre Ejendomme uden særlig Tilladelse af Landbrugsministeriet, og Salg maatte kun ske til Personer, der opfyldte de almindelige Betingelser for at overtage den Art Jordbrug. Statskassen skulde aarlig stille 2 Millioner Kr. til Raadighed for dette Formaal.

I det første Femaar efter Lovens Gennemførelse oprettedes i Henhold til den 1900 Husmandsbrug. Næsten 1500 af de nye Husmænd havde været Daglejere, et Par Hundrede Tyende, og ogsaa den øvrige Del havde haft Virksomhed, knyttet til Landbrug. To Trediedele af de nye Brug var oprettet i Jylland. En Undersøgelse ved det første Femaars Udløb viste, at næsten alle Statshusmændene havde Arbejde for andre; det gennemsnitlige Antal Arbejdsdage uden for Hjemmet var 155 aarlig.

Loven skulde efter Bestemmelsen ændres, naar man havde 5 Aars Erfaringer, og i 1904, efter Systemskiftet, gennemførtes en ny Lov. Dens Omraade udvidedes, dog kun i beskedent Omfang. Værdigrænsen sattes op til 5000 Kr., og det Beløb, der skulde stilles til Raadighed fra Statens Side, forøgedes til 3 Millioner Kr. De mere radikale Venstremænd og Socialdemokraterne søgte at faa Grænsen sat op til 6000 Kr., men uden Held.

Noget videre gik man i 1909. Det var nu ikke længere en Lov om Lodder til Jordarbejdere, men om Oprettelse af Husmandsbrug. Maksimumsgrænsen for Loddernes Størrelse bortfaldt, Værdigrænsen øgedes til 6500, i visse Tilfælde til 8000, Statens aarlige Udlaan forhøjedes til 4 Millioner. Endelig blev der tilvejebragt Mulighed for at udvide de oprindelige smaa Brug. De Radikale og Socialdemokraterne foreslog Adgang til større Laan, samt Mulighed for Statsfæste.

Indtil 1914 var i alt oprettet over 7000 af disse Brug; og den samlede Laanesum var 34 Millioner Kr. Mange Mennesker drog Nytte af denne Lovgivning, men det var endnu kun en ringe Del af Landets Jord, den vedrørte. I 1913, da der i alt var oprettet 5400 Brug, havde disse kun 2200 Tdr. Hartkorn. Ganske langsomt gled man frem mod, at Husmandsfamilierne kunde leve af deres Brug uden i væsentlig Grad at maatte arbejde for andre. Det skyldtes ikke blot, at Brugene blev større, men ogsaa, at Svinehold og Kreaturhold, delvis bygget paa Indkøb af Foderstoffer, blev saaledes udviklet, at der behøvedes meget mindre Jord end før til en Families Underhold. I 1911 var Tallet paa Husmændenes Arbejdsdage for fremmede gaaet ned fra 155 til 127 i Gennemsnit. I 1905 var der

St. Restrup Husmandsskole.

gennemsnitlig pr. Brug 0,4 Heste, 3,1 Stk. Hornkvæg, 3,5 Svin; i 1911 var Tallene henholdsvis 1,0, 4,1 og 6,3.

Ved Siden af Statens organiserede Udstykning foregik en privat Udstykning, dels spredt og tilfældig, dels gennem *Udstykningsforeninger;* disse angives indtil 1914 at have oprettet ca. 1200 Husmandsbrug med 7—8000 ha Jord. Bevægelsen lettedes ved ny Lovgivning i 1897 og 1906, der i nogen Grad lempede Reglerne for Udstykning af Hovedgaarde og Bøndergaarde.

I adskillige Tilfælde var det allerede før 1914 gamle Herregaarde, der udstykkedes. Et Eksempel herpaa er *Store Restrup* i Nærheden af Aalborg. Det var en Ejendom paa 2144 Tdr. Land med 79 Tdr. Hartkorn. Fra 1851 havde den tilhørt Familien *Stemann,* som endnu i 90ernes Begyndelse drev den paa ret gammeldags Vis. Nyere Redskaber og Maskiner anvendtes kun i ringe Grad. Tærskeværket gik med Heste, Saamaskine var i Brug, Anvendelsen af Mejemaskiner vel forsøgt, men igen opgivet. Hovedbygningen var forsikret for godt 80 000 Kr., Avlsbygningerne for 100 000 og Besætningen for 71 000. Der var 33 Heste og Føl, 6 Tyre, 4 Par Trækstude, 96 Fedestude, 180 Køer, 72 Kvier og Kalve, 120 Faar, 120—200 Svin. Gaardens Folkehold bestod af Forvalter, Gartner, Ladefoged, Mejeribestyrer, Mejerske, Husjomfru, 6—8 Mejeripiger, 2 Lærlinge, 3 Piger til Husholdningsarbejde, 10 Kreaturpassere og 15—18 faste Folk, dels Karle, dels Daglejere. I alt var det et halvt Hundrede Personer, hvoraf kun

et Mindretal var gifte Folk. I Høstens Tid antoges nogle Daglejere, men Tilbudet var saa ringe, at Foraars- og Sommerarbejdet tit forsinkedes meget. Foruden de til Landbruget knyttede, var der en fast Smed, en fast Hjulmand, en fast Møllersvend, en Havemand og en Dreng, der hjalp ham. Desuden en Skytte, der tillige var Skovfoged, passede Plantningen og tilsaa Tørveskæret.

Der var Bolig til 11 gifte faste Tjenestefolk, der havde smaa Havelodder, »som de for øvrigt sjældent gøre noget Rigtigt ved, især naar de fange Flyttetanker«; de fik i Løn foruden Bolig hver 200 Kr., 14 000 Tørv, 1 Læs Hø, Græsning til 2 Faar, 5 Tdr. Byg, 4 Tdr. Rug. Hø og Tørv maatte de selv bjærge. Ved Akkord kunde de tjene 18—30 Kr. mere, og Konerne kunde af og til faa Arbejde til en Dagløn fra 85 Øre om Vinteren, til 1 Kr. 25 i Høsttiden. De ugifte Karle, der fik Kosten, havde 160—230 Kr. aarlig, Pigerne 100—120. Ejendommen svarede i Skat til Stat, Amt og Kommune 5250 Kr.

Nordjysk Statshusmandsbrug oprettet ca. 1900.

Fra 50erne ejedes Store Restrup af Etatsraad *Stemann*. Han var længe Sogneraadets Formand, og det siges paa Egnen om ham, at han styrede temmelig enevældigt, men godt og faderligt. Sin egen Ejendom kunde han ikke faa til at betale sig, og i 1896 solgte han den for 400 000 Kr. til et Konsortium. Dette udstykkede 800 Tdr. Land af den daarligste Jord med kun 17 Tdr. Hartkorn; her rejste sig ca. 70 smaa, beskedne Husmandsbrug. Resten solgtes tre Aar senere til en Privatmand, der i 1909 fulgtes af en anden, i 1912 af Aalborg Amts Udstykningsforening. Det var 1523 Tdr. Land med 62 Tdr. Hartkorn. En Del Skov og Plantage solgtes fra, Hovedbygningen med Park og Have, noget Agerjord og noget Skov blev til en Husmandshøjskole, der hurtigt samlede et halvt Hundrede Elever. Resten af Jorden udstykkedes i 50 store Husmandsbrug, gennemgaaende betydelig større end de sædvanlige Statshusmandsbrug. Da Ejendommene udbødes, meldte sig 170 Købere, 5—6 Gange saa mange, som man kunde skaffe Jord til. Paa Ejendommene byggedes gennem-

gaaende for 4—7000 Kr. Herregaardens Vandmølle blev til en Andelsmølle; der oprettedes Vandværk, siden Andelsmejeri og Andelselektricitetsværk.

Under senere Diskussioner om denne Udstykning blev det oplyst, at paa den sidste Del af Gaarden, der købtes 1912, holdtes før Købet 30 Heste, 310 Stkr. Hornkvæg, 100 Svin, 50 Høns, 40 Faar. Efter Udstykningen 125 Heste, 488 Stkr. Hornkvæg, 428 Svin, 2000 Høns og 48 Faar. Før levede godt 50 Mennesker paa Gaarden, efter Udstykningen 300 foruden Højskolens Elever. En af de nye Husmænd gjorde ved Lejlighed opmærksom paa, at Herremandens Selvangivelse til Skat i 1909 lød paa 3300 Kr., forhøjet af Skattemyndighederne til 5000. I 1918 opgav de 50 Husmænd tilsammen deres Indtægt til 87 000 Kr.; to af dem opgav henholdsvis 4500 og 3800. Men det var jo ganske vist under Krigen, da Pengenes Værdi var ændret og Landbrugets Fortjeneste særlig god.

Fra 1909 foreligger fra Statistisk Departement lignende Opgørelser for Husmændene som for Gaardmændene. De gælder 84 Husmandsbrug, delt i to Grupper med en Ejendomsskyld henholdsvis under 6000 Kr. og fra 6—12 000 Kr.

Indtægten opgøres for alle 84 gennemsnitlig til:

	Kr.
Salg af Køer, Kalve og Huder	239
Faar, Lam og Uld	3
Heste, Hestehuder	26
Svin, Grise og Flæsk	665
Æg og Fjerkræ	169
Mælk og Fløde	834
Korn, Frø, Havesager o. s. v.	110
Arbejdsfortjeneste	210
Forskelligt	109
Bolig og Forbrug af egen Avl	323
	2688

Flæsk og Smør er — langt mere end for Gaardmændene — det afgørende; ogsaa Fjerkræet har en betydelig større Plads. Der er endnu tilbage lidt Fortjeneste ved Arbejde for fremmede; dens Størrelse er dog meget forskellig i de to Grupper. Medens Gennemsnittet er 210 Kr., er den for Gruppen under 6000 Kr.s Ejendomsskyld 272 Kr., for den anden Gruppe kun 107.

Udgifterne er:

	Kr.
Arbejdsløn og Kostudgift	108
Dyrlæge og Medicin til Kreaturerne	5
Forsikring	24
Foderkorn, Foderstoffer, Malepenge	690
Kreaturer	209
Gødning	23
Frø og Saasæd	47
Maskiner og Redskaber	27
Tømmer og Byggemateriale	33
Arbejdsløn til Haandværkere	23
Renter, Afdrag, Fæsteafgift	167
Ejendomsskatter	37
Forskelligt	65
	1458

Medens Foderkorn og Foderstoffer for Gaardmændene udgør knap en Trediedel af hele Udgiften, drejer det sig for Husmændene om op imod Halvdelen; derimod spiller Arbejdsløn kun en ringe Rolle.

Nettoindtægten, som Familien har at leve af, opgives til 1230 Kr. i Gennemsnit for det hele Tal, 1132 for de mindre Husmænd, 1368 for de større. Udgifterne til Familien er for begge Grupper lavere end Nettoindtægten, henholdsvis 1048 og 1213, saa der ogsaa her er lidt at sætte i Sparekassen. For begge Grupper gaar over Halvdelen af deres Forbrugsudgifter til Fødevarer; Udgifter, som er Udtryk for en vis Velstand, er endnu ganske smaa.

Fra *en jysk Husmand* har Departementet faaet Uddrag af hans Hovedbog for hele Aarrækken fra 1891 til 1912. Hans Ejendom er lille, 4 Tdr. Land, og Værdien kun 3400 Kr.; Besætningen naar til sidst op til 2 Køer, 2 Søer, 66 Høns. I 1891 bestod Familien kun af Mand og Hustru, siden kom der 3 Børn; de to var 1912 voksne og borte fra Hjemmet. Indtægten stiger jævnt i Aarenes Løb, dog med Svingninger efter Aarets Høst og Udbytte af Arbejde for andre. Han begynder med en Indtægt paa 798 Kr., slutter med 1917 Kr. Svinene, der først giver 200 Kr., naar op til 600, Kvier og Kalve gaar fra 366 til 706, deri Indtægten af Mælk; Hønsene, der først bragte 44 Kr. til Huse, naar op til 265. Han arbejder stadig noget for andre, i Begyndelsen ret meget, til sidst kun lidt. Indtil 1905 svinger Fortjenesten derved mellem 142 og 441 Kr. Fra 1905 hører den næsten op; han har nu i Stedet faaet Tillidshverv, der nogle Aar indbringer ham 4—500 Kr., men siden svinder ind til omkring 200.

Udgiftsregnskab for Virksomheden har han ført i den sidste halve Snes Aar. I den Tid svinger Nettoindtægten, som Familien har til Raadighed, mellem 900 og 1200 Kr. Boligen regner han ikke med i Opgørelsen. Næsten hvert Aar faar han noget tilovers; medens Besætningens Værdi efterhaanden vokser fra 332 til 1019 Kr., samler han 4000 Kr. i Sparekassen.

Af *Daglejerklassen* var efterhaanden henved Halvdelen gledet op i Husmandsstanden. Endnu var dog tilbage 30—40 000 Landarbejderfamilier med ca. 110 000 Personer, hvoraf omkring 45 000 kan regnes at virke som Landarbejdere. Hovedparten var Fæste- og Lejehusmænd, knyttede til Herregaardene og nogle af de større Gaarde. Der var i 70erne megen Interesse for dem blandt Herremænd, Proprietærer og større Gaardmænd, som benyttede deres Tjeneste. Det var en Blanding af patriarkalsk Omhu og Iver for at have dem til Raadighed. Fra Midten af Firserne, i Provisoriedagene, tog Venstres Rigsdagsmænd deres Sag op som Angreb mod Højres Herremænd. Gaardmændene følte sig endnu som staaende nærmere ved Landarbejderne end ved Herremændene. 1885—86 foreslog to Folketingsmænd, Ole Christensen og F. H. T. Leth, at nedsætte en parlamentarisk Kommission til Undersøgelse af Fæste- og Lejehusmændenes Forhold. Aaret derefter forelagde de Forslag til Lov om Forbedring af deres Kaar, og tilsvarende Forslag kom fra nu af igen Aar efter Aar, indbragt af Venstremænd af mere radikale Anskuelser, men intet af disse Forslag naaede gennem Folketinget. Det gjorde derimod ved Forligsperiodens Begyndelse i 1890 et Forslag af Fr. Bojsen, dog kun for at strande i Landstinget.

I 1899 satte et Folketingsudvalg igennem, at der skulde foretages en statistisk Undersøgelse af Fæste- og Lejehusmænds Vilkaar. Deres Antal opgjordes til 26—27 000, deraf 5—6000 i Fæstehuse, 15—16 000 i Lejehuse, 4000 i Tjenestehuse. For en stor Del af dem var Indtægten af deres eget lille Brug en ikke uvæsentlig Del af deres aarlige Indtægt, undertiden den overvejende Del. I de to sidste Aar før Systemskiftet vedtog Folketingsflertallet Lovforslag om dette Spørgsmaal, og straks efter Systemskiftet tog det nye Venstreministerium Sagen op. 1902 gennemførtes en Lov, der stærkt begrænsede Retten til at nedlægge Fæstehuse og sikrede Brugerne baade af Fæstehuse- og Lejehuse, at de ved Fraflytning fik Erstatning for Forbedringer, de havde foretaget.

For Landarbejdernes Vedkommende er der statistiske Opgørelser baade fra 1897 og fra 1909. De første omfatter 201 Familier, hvis Gennemsnitsindtægt regnes til 787 Kr. 1909 gælder Opgørelsen kun

65 Familier med en Gennemsnitsindtægt paa 924 Kr. I 1909 havde ca. Halvdelen af Familierne 2 Værelser, Halvdelen 3. Kun een af dem havde Hest, 11 havde Hornkvæg, 34 Svin, 50 Høns. I det beskedne Udgiftsbudget gælder over 61 pCt. Føden; det er nogle Procent mere end for den mindre velstillede Gruppe af Husmændene. Til Adspredelse og Fortæring ude er der kun 1 pCt. eller ca. 10 Kr.

I Forhold til 70erne er der dog ogsaa for Daglejerne megen Fremgang. Lønopgørelserne viser for Mænd:

	Paa egen Kost:	Paa Husbonds Kost:
1872	357	195
1888	404	241
1892	445	287
1897	486	314
1905	539	372
1910	656	466
1915	832	580

Tallene fra 1915 er allerede paavirket af Krigstidens Forhold, men har ikke ligget meget over Lønnen lige før Krigen. Fra 1872 til 1914 kan det i Almindelighed siges, at Lønnen paa egen Kost er fordoblet og paa Husbonds Kost steget til $2^1/_2$ Gang det oprindelige Beløb. Samtidig var Varepriserne faldet noget, saa den reelle Løn maa antages at være steget fuldt saa meget, som disse Tal angiver. Som det ses, er Lønstigningen fra 1872 til Halvfemserne forholdsvis ringe; men da der i de mellemliggende Aar var foregaaet betydeligt Prisfald, betyder den svage Lønstigning dog et stort Fremskridt; fra Halvfemserne til 1914 er Stigningen stærk, men falder sammen med en almindelig Prisopgang. Alt i alt kan det siges, at der er en ret jævn Stigning i den virkelige Godtgørelse for Arbejdet lige fra 70erne til Verdenskrigen, og at Godtgørelsen i denne Periode som Helhed forøgedes til det to—tredobbelte.

En særlig Gruppe dannede vedblivende *Tyendet*. Dets Tal var nærmest i Tilbagegang, men var dog op mod 1914 henved 150 000, medregnet kvindeligt Tyende, der væsentlig var beskæftiget med Husgerning. Hovedmængden var endnu mere, end det var Tilfældet tidligere, unge Mennesker. De lidt ældre havde faaet lettere Adgang end før til at skabe sig selvstændige Hjem. En Del var vedblivende fra Gaardmandshjem, men Hovedstyrken dog fra Husmands- og Landarbejderhjem.

Tyendelønnen steg i disse Aartier omtrent som Daglejernes Løn. Den opgøres til:

	Mænd Kr.	Kvinder Kr.
1872	126	69
1888	159	111
1892	199	126
1897	229	144
1905	281	225
1910	376	264
1915	448	358

Det er en Stigning til det tredobbelte for Karle og det firedobbelte for Piger fra 1872 til 1914.

Dermed fulgte en stærk Fremgang i de daglige Livsvilkaar. Den almindelige Fremgang i Levevis paa Bøndergaardene kom i ikke ringe Grad ogsaa Tyendet til gode; dog modvirkedes den vel nok noget derved, at der blev flere Hjem end før, hvor Tyendet ikke spiste sammen med Familien. Den mere humane Tankegang mildnede Behandlingen. Desuden virkede efterhaanden en, navnlig af Socialdemokraterne baaret, Agitation for Tyendeforholdenes Forbedring. Adskillig Nytte gjorde det, at der i 1905 blev nedsat en Kommission herom. Dens Besøg rundt om i Landet bidrog ikke lidet til at fremme Forstaaelsen af, at det var fornødent at skaffe Tjenestefolk bedre Opholdsrum, end det tidligere havde været almindeligt at yde dem.

8. Skovbrug og Havebrug.

Skovbrug og *Havebrug* staar i nær Forbindelse med Landbruget, men har ikke indtaget nogen større Plads i dansk Næringsliv. *Skovarealet,* hvis værdifuldeste Dele havde været fredede siden det 19. Aarhundredes Begyndelse, udgjorde i Tresserne 1760 km². I Tiden efter 1864 øgedes det stærkt ved Hedeplantning m. m., og det opgjordes i 1907 til 3200 km²; men det nye Areal var af langt mindre Værdi end det ældre, idet det overvejende bestod af Naaletræsplantager, medens *Bøgen* var det fremherskende Skovtræ i alle de ældre Skove. En Fjerdedel af Skovomraadet var i 1907 i Statens Eje; Resten var knyttet til privat Landbrug og hørte for største Delen til Herregaarde, Proprietærgaarde og større Bøndergaarde. De betydeligste Skove, d. v. s. 70 pCt. af det samlede Areal, vurderedes i 1916 til 116 Mill. Kr., hvoraf 29 Mill. faldt paa Statsskove. Udbyttet af Skovene har været ringe; af Statsskovene var Nettooverskudet i 1913—14 f. Eks. kun 600 000 Kr., *Jagten* i Skove, paa Marker og ved

Kyster har i de senere Aartier været i Tilbagegang og uden Betydning som Næringsvej. Den har i det væsentlige kun været drevet som Fornøjelse. *Havebruget* har fra gammel Tid haft to Former. Til de enkelte Landbrug har været knyttet Haver, hvori Brugerne har dyrket Havesager væsentligt til eget Brug. Dette Havebrug har i større eller mindre Grad fulgt Landbrugets Udvikling. Dernæst har der været drevet *Gartneri* ɔ: Havebrug i større Stil og med det Formaal at skaffe Ejeren Indtægt ved Salg af Produkterne. Dette Havebrug er taget til med Byernes Vækst. I 1911 var Tallet paa Gartnere 3400 mod 1000 i 1870, Antallet af de ved Gartneri forsørgede var steget fra 4500 til 20 000. Fra Firserne er ved Hovedstaden og ved Købstæderne opstaaet talrige *Kolonihaver*. Deres Tal naaede op over 50 000. De har faaet en betydelig Plads i Arbejderbefolkningens Liv og har ogsaa i mange Tilfælde bragt ikke helt ringe Indtægt.

Peter Erasmus Müller.
Dansk Forstmand, hvis Arbejder over Skovjord og Hedeplantning 1879 og 1884 var af grundlæggende Betydning.

9. Fiskeriet.

Da Landbrugsministeriet oprettedes i 1896, henlagdes ogsaa *Fiskeriet* under det. Dette havde for saa vidt sin naturlige Forklaring, som en stor Del af Fiskerne bestandig har haft Landbrug, som Regel dog af meget beskedent Omfang, ved Siden af deres Fiskerivirksomhed.

Endnu ved Folketællingen i 1870 slog man Fiskerne sammen med »andre, som have deres Næring af Søen«, saa derfra kan ingen Besked hentes om deres Tal. En i 1873 nedsat Kommission kom til det Resultat, at der var 4300 Familier, der havde Fiskeri som Hoved-

Esbjergs Fiskerihavn o. 1900.

erhverv, 7000, for hvilke det var Bierhverv. Da man regnede det samlede Udbytte af Fiskeriet til ca. $4^1/_2$ Million, blev der ikke meget til hver Familie. Det meste af Fangsten brugtes i Danmark, men der udførtes dog Fisk for 1 Million Kr. mere, end der indførtes.

I de følgende Aar gik Fiskeriet langsomt frem. Det dreves sædvanlig som Kystfiskeri med smaa Baade. Da der ikke fandtes nævneværdigt af Regler for Fiskeriet, opstod der snart Bekymring for, at det skulde udvikle sig til Rovdrift, der efterhaanden udryddede Fiskebestanden. Kun for Limfjordsfiskeriet fandtes fra tidlig Tid nogle Fredningsbestemmelser, og i 70erne begyndte Forhandlinger om at udstrække dem til det øvrige Søterritorium. Under den standende Strid mellem Folketing og Landsting gik Forhandlingerne derom kun trægt. Da fastslog pludselig en Højesteretsdom, at Limfjordsreglerne maatte betragtes som gældende overalt. Fiskerne blev skræmt, og Rigsdagen fandt det fornødent i 1885 at beslutte ved Lov, at disse Regler foreløbig kun skulde gælde for Limfjorden; man tænkte sig saa at vedtage en Lov af mere almen Karakter. I 1889 fik man en saadan i Stand. Den fastslog en Række Fredningsbestemmelser til Sikring af Fiskeyngel og skabte en regelmæssig Kontrol med Overholdelsen. Senere, i 1907, udvikledes denne Lovgivning videre.

Fiskeriet vedblev hovedsagelig at være Kystfiskeri. Kun et beskedent Tal af danske Fiskere søgte til fjerne Have. Dog blev Fiske-

fartøjerne efterhaanden større, og snart fik mange Fiskere Motorbaade. De større Fiskerfartøjer ejedes undertiden af smaa Andelsselskaber, hvis Medlemmer drev Fiskeri i Fællesskab. Staten traadte til med Tilskud eller Laan til Anskaffelse af Fartøjer og Redskaber. I de sidste Aar før 1914 var man naaet til en Udgift til Fiskeriet paa $^1/_2$ Million Kr., og desuden havde Staten ydet Tilskud til mange Fiskerihavne og selv anlagt en Del, hvoraf nogle, deriblandt *Skagen* og *Esbjerg*, havde krævet store Udgifter. Antallet af Fiskere gik en Del frem. Ved Folketællingen 1911 taltes henved 9000 Fiskere med 4000 Medhjælpere; Familierne medregnet levede 35 000 Personer af Fiskeri. Desuden var der nogle Tusind, der drev Fiskeri som Bierhverv. Udbyttet af Fiskeriet opgjordes til omkring 17 Millioner aarlig, og der var en Overskudsudførsel af Fisk paa omkring 7 Millioner. Udbyttet var da næsten 4 Gange større end i 70erne; Opgørelserne er dog næppe ensartede. Ved Siden af Saltvandsfiskeriet fandtes lidt Ferskvandsfiskeri, men kun i meget ringe Omfang af erhvervsmæssig Karakter.

En særegen Betydning havde Fiskeriet for *Færøerne*, som ikke er medregnet i ovennævnte Tal. Her ernæredes over Halvdelen af hele Befolkningen ved Fiskeri: 9500 af de 18 000 Beboere i 1911, medens Landbrug kun ernærede 3300, Haandværk og Industri 1900, Handel og Samfærdsel 1400; man regnede med, at Fiskeri og Hvalfangst indbragte op imod 3 Millioner Kr. aarlig paa disse Øer.

TREDIE AFSNIT

INDUSTRI OG HAANDVÆRK

1. Forholdene i Tresserne.

Allerede i 60erne var det en betydelig Del af Landets Befolkning, der levede af Industri og Haandværk: 430 000 eller omtrent en Fjerdedel af hele Folket. *Haandværket* var det langt overvejende; den *Industri,* der fandtes, var med faa Undtagelser smaa Bedrifter med faa Arbejdere; af »Storindustri« var der kun meget lidt. I alt var der omkring 80 000 Hovedpersoner og knap saa mange »Medhjælpere«: 70—80 000, hvoraf henved 30 000 var Arbejdsmænd uden Faguddannelse. Imellem de 80 000 »Hovedpersoner« er imidlertid ca. 18 000 »Syersker«. Ser vi bort fra dem, udgør Haandværkere og Industridrivende godt 60 000. De 80 000 Hovedpersoner forsørgede omtrent 190 000 andre, Tyende indbefattet, de 70—80 000 Medhjælpere forsørgede 80—90 000 andre Personer.

Hovedgrupperne var endnu de stærkt udprægede *Haandværkerfag.* Af Tømrere, Snedkere, Murere, Malere var der tilsammen 15—16 000 Mestre med 12 000 Medhjælpere, af Smedene henholdsvis 7000 og 6000, af Skrædere og Skomagere 12 000 Mestre med 8000 Medhjælpere. Dertil kommer 4000 Træskomagere, næsten alle paa Landet, 9000 Vævere med 2000 Medhjælpere, samt af Bagere og Slagtere henved 3000 med lige saa mange Svende. Kun i ganske faa Fag var der lidt større Virksomheder. Der er saaledes 200 »Maskinfabrikanter« med 900 Medhjælpere, 17 Papirfabrikanter med 150.

Noget mere *fabriksmæssig Virksomhed* var der dog, end man faar Indtryk af gennem Folketællingstallene. En Opgørelse fra 1872 over Fabrikker og fabriksmæssigt drevne Haandværk har ca. 1000 saadanne, der er grundlagt før 1864. De fleste var imidlertid ganske smaa. De større var Tekstil- og Handskefabrikker, Papirfabrikker,

Skibsbyggerier, Maskinfabrikker og Jernstøberier, Tobaksfabrikker og Sukkerraffinaderier. Baade Haandværk og Industri arbejdede saa godt som udelukkende for det danske Hjemmemarked, men var langtfra i Stand til at forsyne dette. Der indførtes hvert Aar fremmede Industrivarer i meget betydelig Mængde.

De større Virksomheder var Enkeltmandseje eller tilhørte et Par »Kompagnoner«. De var voksede frem i Kraft af de enkeltes personlige Initiativ og var prægede af deres Vilje.

J. C. Jacobsen.
Fotografi fra 1850erne.

Den førende Skikkelse blandt Tidens Industrimænd var Gammel Carlsbergs Grundlægger *J. C. Jacobsen.* Født i 1811 var han jævnaldrende med de Nationalliberales toneangivende Mænd. Han var besjælet af de samme Tanker som de, en Frihedens Talsmand, hvad enten det gjaldt Politik eller Økonomi, stærkt bevæget af de nationale Stemninger og opfyldt af Tro paa Videnskabens baade kulturelle og praktiske Værdi. I 1848 var han blandt de ivrigste, da det gjaldt at fælde det gamle Styre; i de haardeste Kampaar under Frederik VII, Ministeriet Ørsteds Tid, da Embedsmænd, som talte Oppositionens Sag paa Tinge, afskedigedes, tog han, den uafhængige Borger, Plads i Folketinget; siden stod han i Landstinget sammen med de Nationalliberale, indtil han 60 Aar gammel trak sig ud af det politiske Liv. Ogsaa i Københavns kommunale Liv tog han Del som ivrig Talsmand for Borgerstyret.

Jacobsen havde arvet en mindre Bryggerivirksomhed, men grundlagde i 1846 i *Valby* et stort Bryggeri. Her tog han alle de nyeste Erfaringer og alle Videnskabens Resultater i sin Tjeneste. Ved Midten af 60erne var hans Bryggeri en efter Datidens danske Forhold betydelig Virksomhed. Produktionen, der det første Aar havde været 2700 Tdr. Øl, var steget til nogle og tyve Tusind Tdr., og Antallet af faste Arbejdere var gaaet op fra 8—9 til 40, hvortil kom nogle Daglejere. Hans Formue nærmede sig efter Opgørelserne til en

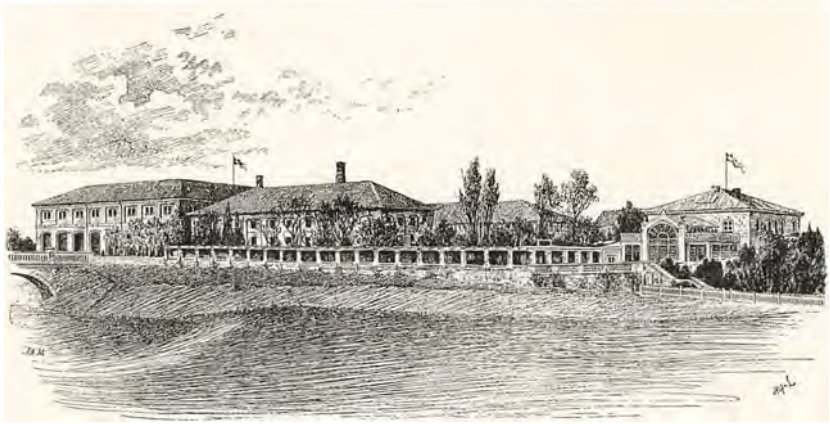

Bryggeriet Gammel Carlsberg i Slutningen af 1860erne.

Million Kr. Sammenligner man den Stilling, som denne Industriens første Mand indtog, med den, som Herremændenes første Mand, *Grev Frijs,* havde, da er Afstanden stor, hvad enten man tænker paa Formue eller paa social Stilling.

Betydelig større var, regnet efter Arbejdertal, *Baumgarten og Burmeisters Maskin- og Skibsbyggeri* i København, grundlagt samme Aar som Gammel Carlsberg. To Mænd havde samvirket ved dets Skabelse. *Baumgarten* var en Mand, der fra Svend havde arbejdet sig op til at have en lille selvstændig Forretning, *Burmeister* en ung Mand, der paa Polyteknisk Læreanstalt og i Udlandet havde faaet den bedst mulige Uddannelse. I Løbet af 15 Aar skabte de en betydelig Maskinfabrik. Saa trak den aldrende Baumgarten sig tilbage, og fire Aar senere knyttede Burmeister den engelske *William Wain,* dengang Direktør ved Orlogsværftet, til Selskabet. Virksomheden voksede Aar for Aar, og man gik snart over til ogsaa at bygge Skibe. I Slutningen af 60erne beskæftigede man omkring 600 Arbejdere.

De faa større Virksomheder gav gode om end ikke meget store Indtægter. De almindelige Haandværkere levede under taalelige, men i det hele og store tarvelige Kaar.

Arbejderne var delt i faglærte *Svende* og *Daglejere.* Mange af Svendene kunde endnu i denne Tid regne med at naa frem til at faa egen Bedrift; Flertallet af dem var ganske unge; i 1870 havde 50 000 Medhjælpere kun 38 000 Personer at forsørge, de henved 30 000 Daglejere derimod 40—50 000; for deres Vedkommende var Arbejderstillingen i langt højere Grad livsvarig. Mellem Haandværksmestrene og deres Svende og Lærlinge bestod ofte endnu et vist patriarkalsk Forhold. Store Dele af Arbejderbefolkningen levede der-

Burmeister & Wains Jernskibsbyggeri paa Christianshavn, 1865.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 7. Bd.

imod under særdeles slette Kaar. Stærkest følte dette i København. Her var Overgangen til større Industri allerede begyndt i Frederik VII's Tid, og Byen var vokset meget stærkt. I 1850 havde København og Frederiksberg tilsammen 133 000 Indbyggere, i 1860: 163 000, i 1870: 198 000. Byggeriet havde ikke kunnet følge med Tilvæksten. Boligforholdene var usle og bidrog meget til at trykke betydelige Dele af den Arbejderbefolkning, Industri og Handel trak til, ned til Proletarvilkaar. Der var da ogsaa adskillig Misnøje i Arbejderbefolkningen; men foreløbig var den ikke kommet til samlet Udtryk.

Ved Næringsfrihedens Indførelse, der traadte i fuld Kraft 1862, var de gamle Lav ophævet baade for Mestre og Svende. Derfor var Mestrene dog ikke uden Organisation. Fra 1838 bestod i København *Industriforeningen,* der havde til Opgave at varetage Industriens og Haandværkets Tarv. Her holdtes Foredrag af faglig og mere almen Art; her mødtes man til Diskussion om Standens Interesser, og herfra ordnedes danske Udstillinger og Deltagelse i fremmede Udstillinger. Det var her de egentlige Industridrivende og de mere velstillede Haandværkere, der førte an; Foreningen havde omtrent 3000 Medlemmer. Beskednere i sit Tilsnit var *Haandværkerforeningen,* som var stiftet i 1840, paa een Gang mere demokratisk og mere angst for den nye Udvikling. Den var væsentlig en Forening til gensidig Hjælp,

men varetog dog ogsaa faglige Interesser. Den havde ca. 400 Medlemmer. Medens Industriforeningen havde taget Standpunkt for Næringsfriheden, havde Haandværkerforeningen holdt paa Lavenes fuldstændige eller delvise Bevarelse.

Ude i Provinserne var der fra Fyrrerne indtil Lavsvæsnets Ophævelse under forskellige Navne dannet 23 *Haandværkerforeninger.* Da Lavsvæsenet faldt, anbefalede Indenrigsministeriet i en Rundskrivelse at erstatte Lavene med fri faglige Foreninger. Opfordringen blev fulgt. Før 60erne var til Ende, var der stiftet 30 nye Foreninger, og snart kunde man regne med en Forening i hver By. Ved 70ernes Begyndelse havde de en halv Snes Tusind Medlemmer. Formaalet var tit lidt ubestemt. Sædvanlig gik det ud paa »at fremme Haandværkerstandens Tarv ved alle til Raadighed staaende Midler, der maa anses for lovlige og hensigtsmæssige«. Et Sted vilde man »aabne Medlemmerne Adgang til Dans og Sommerudflugter samt i øvrigt virke for, hvad der i industriel Henseende kan være til Medlemmernes Gavn«. I Praksis blev det Foreninger til indbyrdes Hjælp, til Fremme af teknisk Undervisning, samt til Adspredelse for Medlemmerne. Nogle af dem optog ogsaa andre end Haandværkere, men det var dog disse, der prægede Foreningerne.

Som de Videnskaber, der havde praktisk Betydning for Landbruget, havde deres Midtpunkt i Landbohøjskolen, saaledes havde de tekniske Videnskaber, der skulde muliggøre det store industrielle Gennembrud, deres Centrum i *Polyteknisk Læreanstalt.* Den var oprettet allerede i 1829, men dens Elevtal var længe meget begrænset. Endnu for Aarene 1852—71 var der gennemsnitlig kun 7, der tog Eksamen om Aaret. De faa Kandidater, som udgik derfra, blev Banebrydere for den nye Industri.

Ogsaa den jævnere Undervisning var allerede nogenlunde tilrettelagt, om end under meget beskedne Former. I København fandtes fra Fyrrerne et *teknisk Institut,* der aarlig besøgtes af ca. 700 Elever; dertil kom i Slutningen af 60erne en ny *Haandværkerskole,* der naaede op til nogle Hundrede Elever. I Provinsbyerne var allerede skabt et halvt Hundrede *Tegneskoler,* som Regel opretholdt af Haandværkerforeningerne. Det var Aftenskoler, hvis Undervisning oftest kun omfattede Skrivning, Regning og Tegning. Eleverne var væsentlig Lærlinge hos Haandværkerne.

Svendene havde meget lidt Organisation. De gamle Lav fortsattes som Sygekasser og lign., men uden at have større Betydning. I København samlede dog een Forening mange af dem. Det var Arbejderforeningen af 1860. Det var paa een Gang en Oplysnings- og en selskabelig Sammenslutning. Men det var, ligesom den ikke rigtig

var Arbejdernes egen. Den var stiftet af andre for dem, havde et vist patriarkalsk Tilsnit, og den lededes af Mænd uden for Arbejderklassen, først og fremmest af den nationalliberale Politiker *C. V. Rimestad.* Den havde et Par Tusind Medlemmer, der overvejende hørte til de mere velstillede Arbejdere.

2. Det industrielle Gennembrud 1864—1876.

Aarene efter 1864 bragte en stærk Fremgang i dansk Industri, og i Opgangsaarene efter 1870 tog denne et saadant Omfang, at der med Rette kan tales om et industrielt Gennembrud. Grundlaget var dobbelt: *Næringsfrihedens Indførelse,* der traadte i Kraft lige før Krigen, gav Industrien en Bevægelsesfrihed, den tidligere havde savnet, og Adskillelsen fra Holsten fjernede en Konkurrence, der hidtil var traadt hemmende i Vejen. Just i 1863 var der gennemført en *ny Toldlov,* der som Helhed betød et Skridt, om end ikke et meget stort Skridt, frem mod Frihandel. Beskyttelsestolden blev dog ved at bestaa for overmaade mange Varer; Satserne var ret tilfældige, ikke rigtig passet til efter bestemte Industriers Interesser, men dog i nogen Grad beregnet paa at værne den i Holsten bestaaende Industri, fra hvis Virksomheder Danmark i stort Omfang forsynedes. Nu kom den til at virke anderledes. En Toldmur rejste sig mellem de holstenske Fabrikker og det danske Marked. Saa stærkt virkede de nye Forhold, at enkelte Virksomheder overflyttede deres Fabrikation fra Hertugdømmerne til Danmark. Dansk Forretningsliv var i Frederik VII's Tid naaet saa vidt i Udvikling, at det havde Muligheder for at udnytte de nye Forhold. I Løbet af faa Aar oprettedes nu en Række fabriksmæssige Virksomheder i Danmark. Fra 1864 til 1872 steg deres Antal fra 1000 til 1400, og over 200 af de gamle Virksomheder udvidedes stærkt i disse Aar. 1872 opgjordes det, at der var i alt 1400 fabriksmæssige Foretagender med 23 000 faste Arbejdere, 7—8000 midlertidige. De 800 af dem var Smaavirksomheder med under 10 Arbejdere hver; 600 var lidt større Foretagender, der havde i alt et Par og tyve Tusind Arbejdere, og kun 54 af Virksomhederne havde over 100 Arbejdere hver. Deraf var 8 Jernstøberier og Maskinfabrikker, 8 Manufakturvarefabrikker, 8 Handskefabrikker, 7 Cigar- og Tobaksfabrikker, 3 Papirfabrikker, 2 Porcelænsfabrikker. Arbejdertallet i de 600 Virksomheder, der var nyoprettede eller stærkt udvidede, var 14 000 eller omkring Halvdelen af det hele Antal.

Fra Halvfjerdsernes Begyndelse var der Højkonjunkturer med op-

Fødevareudstilling paa Industriudstillingen 1872.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 13. Bd.

adgaaende Priser. Det blev jo for Næringslivet den umiddelbare Følge af den fransk-tyske Krig. Opgangen gav Lyst og Mod til at sætte nyt i Gang og udvide gammelt. Man regnede med Prisstigningens Fortsættelse og haabede paa stadig Fortjeneste. Penge var det let at faa. Baade Privatbanken og andre nyoprettede Banker som Landmandsbanken og Handelsbanken stillede dem villig til Raadighed. I Tyskland var der Pengerigelighed efter Krigen, og adskillig tysk Kapital anbragtes i Danmark. Altsammen gav det en Følelse af Fremgang. Som for Landbruget spillede ogsaa i nogen Grad for Industrien den Følelse ind, at nu gjaldt det at anspænde Kræfterne for at vinde Oprejsning for det tabte. I 1872 blev *den nordiske Industriudstilling* i København et Udtryk for det nye stærke Røre. Her satte man som Motto paa en Medaille de af H. P. Holst forfattede Linier:

»For hvert et Tab igjen Erstatning findes,
hvad udad tabes, det maa indad vindes.«

Siden blev disse Ord hyppig anvendt om Landbruget, navnlig om Hedens Opdyrkning. Men det var til Industrien, de var skrevet.

Sammen med Fremgangen gik en Ændring i Industriens Ejendomsforhold. De mange Penge, der krævedes til de nye store Virksomheder eller til Udvidelse af de gamle, kunde som Regel ikke skaffes

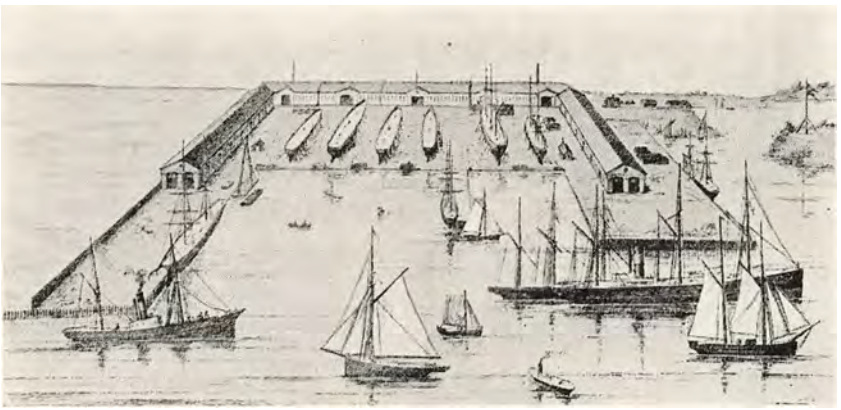

Burmeister & Wains Skibsværft paa Refshaleøen ca. 1872.
Samtidigt Litografi.

af Enkeltmand. Man gik over til at danne *Aktieselskaber*. Allerede i Fyrrerne var der gjort Forsøg med industrielle Aktieselskaber, men de var alle mislykkede, og der knyttede sig til dem saa megen Svindel, at man for en Tid skræmmedes bort derfra. Nu var Betingelserne derimod til Stede for denne Udvikling. I 1872 blev Landets største Virksomhed *Burmeister og Wain* omdannet til Aktieselskab med den efter Tidens Forhold meget store Kapital 3 Millioner Rdl.; den bestaaende Virksomhed købtes for omkring 1 Mill. Rdl., Resten var til Raadighed til Udvidelse og Drift. Toneangivende Bankmænd og Handelsmænd traadte ind i Bestyrelsen med *C. F. Tietgen* som Formand; Burmeister og Wain bevarede den egentlige Ledelse som Direktører og beholdt som Storaktionærer megen Indflydelse. En hurtig og stor Udvidelse fandt nu Sted. Nye Bygninger rejste sig, nye Maskinanlæg foregik, og Arbejdertallet voksede. Det var ved Overtagelsen 900, fire Aar derefter 1400.

Samme Aar oprettedes 17 *Industriaktieselskaber*, og i de følgende 3 Aar kom 69 til. Blandt dem var adskillige, der siden blev nogle af Landets største Industriforetagender: De danske Sukkerfabrikker, Aalborg Spritfabrikker, De danske Cikoriefabrikker, Maglemølle Papirfabrik, Kastrup Glasværk, Frederiksholms Teglværk, Dalum Papirfabrik, Tuborgfabrikkerne, Munkemølles Fabrikker, De forenede Oplagspladser og Værfter, Crome og Goldschmidts Fabrikker, De forenede Dampmøller, Den kgl. Porcelainsfabrik. Adskillige af de andre Selskaber var kun smaa og fik ikke varig Betydning.

Bevægelsen var ikke blot københavnsk. Ikke faa af de nævnte Selskaber havde deres Fabrikker ude i Landet. »Overalt og til enhver

Brug maa Aktieselskaberne virke«, siger en af Tidens Iagttagere, »Politikere har taget Aktier i Bogtrykkerier for at fremkalde Blade af en bestemt Farve, Agerdyrkningen køber og bruger Damptærskeværker paa Aktier, og Socialismen har ladet en Række Produktionsforeninger opstaa.« Straks fra første Færd viste der sig i Aktieselskaberne en Tilbøjelighed til at forene mange mindre Foretagender i eet stort. »Konkurrencen«, siger den samme Iagttager, »har ladet de store Etablissementer fremstaa, men disse søge, fjendtligsindede mod deres Udspring, at faa den fri Konkurrence kvalt ved at forene sig i et eneste vældigt Etablissement.« Tilbøjeligheden for altomfattende Foretagender findes udtrykt i nogle af Navnene paa de anførte Selskaber, »De forenede«, »De danske«, o. s. v.

Bekymringen meldte sig hurtig over for de mange Selskaber, der drog Folks Penge til sig. Staten skulde træde til og give Lovbestemmelser, der værnede mod Misbrug, hed det. Derom blev der dog ikke Tale. De politiske Forhold var ikke egnede til enig Handling af Regering og Rigsdag, og Følelsen af den Nytte, Friheden bragte, var saa stærk, at man mere frygtede dens Begrænsning end dens Misbrug. Disse skulde blive mange, før Forsøg paa Begrænsning fandt Sted.

1875—76 begyndte Opgangen at ebbe ud; Sammenbrudet, der i Tyskland fulgte den voldsomme Opblussen af Forretningslivet efter Sejren over Frankrig, bragte ogsaa i Danmark faldende Priser, og der kom nogle Aar, i hvilke Industrien fik nok at gøre med at bevare det vundne. Det afgørende Fremstød var dog gjort og det Grundlag skabt, paa hvilket man kunde arbejde videre frem, saa snart Krisen var overstaaet.

I *Haandværkernes Kreds* var der i disse Aar megen Uro og Bekymring. Man ængstedes ved den frie Adgang til at oprette Forretninger, som Næringsloven havde bragt, frygtede, at den skulde medføre Skabelsen af alt for mange nye Foretagender, ikke blot i Byerne, men ogsaa paa Landet, hvor Retten til at drive Haandværk tidligere havde været ret snævert begrænset. I nogle Fag frygtede man ogsaa Storindustriens Konkurrence. Endelig forfærdedes man ved det Røre, der blev i Svendenes Lejr, da Socialismen holdt sit Indtog i Storindustriens Følge. Klagerne var mange. De kom navnlig til Udtryk paa et Møde af Købstadsdelegerede i Odense i 1869. For Provinsbyerne kom til de øvrige Bekymringer Frygten for, at Hovedstadens stærke Vækst skulde ske paa deres Bekostning. Saa stærkt Indtryk gjorde Klagerne, at *Fonnesbech* som Indenrigsminister i Sommeren 1870 nedsatte en saakaldt *Købstads Kommission,* der fik til Opgave at undersøge Vanskelighederne i Købstæderne og stille Forslag til at

raade Bod »paa de mindre gunstige Vilkaar, hvorunder navnlig den næringsdrivende Befolkning i disse for endeel er stillet«. Blandt Medlemmerne var foruden Talsmænd for Købstædernes Erhvervsinteresser J. A. Hansen og Indenrigsministeren i det Rotwittske Ministerium Borgmester *J. C. v. Jessen.*

Kommissionen indrømmede, at Tiderne var svære for Købstæderne, og at Næringsfriheden havde skabt dem megen Vanskelighed. »I intet andet Forhold«, sagde man, »er i den nyere Tid hertillands saa store Forandringer foretagne saa pludselig og uforberedt.« Man var imidlertid paa det rene med, at det ikke lod sig gøre at rokke ved den nye Ordnings Grundprincip, og man nøjedes for Haandværkets Vedkommende med nogle Smaaforslag, der navnlig gik ud paa, at Haandværkerne paa Landet ligesom deres Standsfæller i Købstæderne skulde betale en Kendelse, naar de nedsatte sig i selvstændig Virksomhed. Yderligere anbefalede man Støtte til tekniske Skoler og Folkehøjskoler i Købstæderne, Tilskud til Industriudstillinger, Oprettelsen af Varelotterier, Rejsehjælp til Haandværkere o. s. v. I 1873 gennemførtes i Tilslutning hertil nogle Ændringer i Næringsloven. For Haandværkernes Vedkommende var den vigtigste af disse den nævnte Bestemmelse om Landhaandværkernes Afgift.

Naar der kom saa lidt ud af Kommissionens Overvejelser, var vel Hovedgrunden, at Klagernes Grundlag kun var svagt. Ganske vist er det vanskeligt at vurdere, hvorledes Storindustriens Konkurrence og den lette Adgang til Oprettelse af Forretninger ogsaa paa Landet paavirkede Haandværkernes Stilling, men de Tal, der foreligger, giver ikke det Indtryk, at der i disse Aar skete en væsentlig Forrykkelse i Haandværkernes Forhold. Haandværkerforretningernes Tal voksede efter Folketællingerne 1860, 1870 og 1880 temmelig jævnt og i det væsentlige ensartet i By og paa Land. Ikke heller er der Vidnesbyrd om, at Storindustriens Opkomst slog visse Fag til Jorden. I det store og hele kan det siges, at Haandværket fulgte den almindelige Fremgang, medens Storindustrien tog et særligt Opsving. Derimod var det rigtigt, at Hovedstaden i disse Aar tog Broderparten af Opgangen. Folketallene bærer Vidnesbyrd derom. De var:

	København—Frederiksberg	Købstæderne
1860	163 000	214 000
1870	198 000	245 000
1880	261 000	290 000

I det første Tiaar voksede Hovedstaden med 1,95 pCt. aarlig, i det andet med 2,81, medens Tallene for Provinsbyerne var 1,40 og

1,74. I den foregaaende Tid havde det nærmest været omvendt. I Frederik VII's Tid voksede Provinsbyerne stærkere end Hovedstaden. En meget stor Del af Hovedstadens Tilvækst skyldtes Fremgangen i Storindustriens Arbejderstyrke.

3. Arbejderforhold i Halvfjerdserne.

Sammen med det industrielle Gennembrud kom en stærk Uro i Arbejderkredse. Spredte Skildringer fra Slutningen af Tresserne bærer Vidnesbyrd om, at mange Arbejdere levede under usle Kaar; men om nogen social Bevægelse af Betydning var der endnu ikke Tale. Baade Løn og Priser havde en Tid ligget forholdsvis fast; man var vant til at tage Forholdene, som de nu en Gang var. Anderledes blev det, da Prisstigningen satte ind i 70ernes første Aar. Lønnen steg ikke saa hurtigt som Priserne, og den forslog ikke længere til at skaffe Arbejderne de Kaar, de var vant til. Samtidig fik de Indtryk af, at der var mere Brug for dem end før, da der under den stærke Fremgang blev Mangel paa Arbejdskraft. En stor Del af Arbejderne fjernedes desuden i disse Aar fra Arbejdsgiverne langt mere, end det før havde været Tilfældet. Mestre og Svende i de gamle Forretninger levede til en vis Grad under samme Forhold, gjorde i ikke ringe Omfang ensartet Arbejde, havde fælles Interesser og hyppigt ikke meget forskellige Kundskaber. Helt anderledes blev Forholdet i Storvirksomhederne, hvor Aktionærer, Bestyrelse og Direktører syntes at leve i en helt anden Verden end Arbejderne og uden personlig Forbindelse med dem. Og i de store Fabrikker kom mange Arbejdere sammen, fik Lejlighed til indbyrdes at drøfte Forholdene og stille deres Krav. De Stemninger, som her fødtes, bredte sig let til andre Dele af Arbejderbefolkningen.

Om *Lønforholdene* foreligger for første Gang nogenlunde samlede Oplysninger fra Aaret 1872, et Tidspunkt, da Priserne var steget, medens Lønningerne endnu kun delvis var fulgt med. Indenrigsministeriet lod i dette Aar foretage en Undersøgelse, foranlediget ved Gæringen i Arbejderkredsene. Oplysninger indhentedes fra Myndighederne, fra Arbejdsgivere og fra Arbejdere, og de kom til at omfatte 40 000 Arbejdere i Haandværk og Industri, Halvdelen af det samlede Tal. Baade faglærte og Arbejdsmænd var med. Tit er Oplysningerne lidet klare; de udsendte Skemaer var indviklede, og ikke alle Spørgsmaal blev tilfredsstillende forstaaet. Der var ogsaa dem, som ikke ønskede at give Oplysninger, snart Mestre, snart Svende. Typografforeningen, der paa det Tidspunkt havde et ret neutralt, ikke social-

demokratisk Tilsnit, vedtog saaledes kortelig at svare: »Forsamlingen udtaler, at Prisen paa Arbejdet ikke staar i det rette Forhold til Prisen paa Livsfornødenhederne, og den antager, at denne Udtalelse indeholder Svar paa flere af de i Skemaet gjorte Spørgsmaal, hvorfor den ikke finder Anledning til videre at gaa i Detail.«

Resultatet kan for Lønningernes Vedkommende angives med disse Tal:

	Voksne Mænd						Voksne Kvinder					
	København		Provinsbyerne		Landet		København		Provinsbyerne		Landet	
I den store Bedrift:	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.
med Dampkraft....	428	36	309	00	270	50	167	60	143	53	112	41
uden Dampkraft....	400	75	289	56	193	84	172	18	123	78	72	30
I den store Bedrift under eet.....	410	80	300	66	215	70	169	16	135	00	91	00
I Haandværket.....	357	00	250	30	195	30	143	52	96	24	81	00
Under eet.....	406	84	269	26	208	7	165	00	129	00	90	93

Omtrent Halvdelen af de Arbejdere, Oplysningerne omfatter, arbejdede paa Akkord, og disse havde noget mere i Løn end andre. Arbejdstiden blev opgjort til gennemsnitlig op mod 13 Timer; men heri er indbefattet omtrent 2 Timers Spise- og Hviletid, saa den egentlige Arbejdstid var henved 11 Timer.

Ogsaa af de Livsvilkaar, Arbejderne kunde opnaa for denne Løn, giver Oplysningerne et Billede. De viser, at det har været meget svært for dem at komme igennem. Føden tager den langt overvejende Del af Indtægten, og ud over Føde, Husly og Klæder er der i Grunden kun Raad til det efter Tidens Forestillinger uundværlige: Brændevin og Tobak. Om en Metalformer oplystes f. Eks.: Hans Familie er i alt 7 Personer; han selv tjener 390 Rdl., Børnene 110. Af de 500 Rdl. gaar 364 til Føde, 60 til Husly med Brændsel og Belysning, 40 til Klæder, 24 til Brændevin og Tobak; kun 12 har han tilovers til andre Udgifter. Hyppigt er Arbejderne i Gæld. Naar de mangler Penge, faar de lidt Forskud paa Lønnen, og det falder dem svært at betale noget tilbage. Arbejdsløshed var der i disse Opgangsaar kun lidt af blandt de bedre Arbejdere. Det viser sig da ogsaa, at Antallet af dem, der var under fast Forsørgelse ved Fattigvæsenet, gaar ned. 1870 opgjordes det i København til 7000, i 1875 til 4600.

Industriens stærke Fremgang, Opløsningen af den gamle Lavsordning, Prisstigningen uden tilsvarende Lønopgang, altsammen bidrog det til at gøre Sindene modtagelige for de stærke Indtryk udefra.

Samme Aar som Nederlaget ramte Danmark i 1864, havde Karl Marx stiftet »Internationale«, 1867 begyndte han at udgive »Kapitalen«, det store Værk, der i de følgende Aar blev Socialdemokratiets Rustkammer. Foreløbig vakte ingen af Delene Opmærksomhed i Danmark. Men saa kom Kommunardkampen i Paris som Afslutning paa den Krig, der saa dybt havde bevæget ogsaa danske Sind. Bevægelsen i Paris var ikke fortrinsvis baaret af »Internationale«, men den blev i den almindelige Bevidsthed slaaet sammen med den. Den forfærdede mange, vakte stærk Samfølelse hos andre. Under Indtryk heraf stiftedes i 1871 en dansk Afdeling af »Internationale« under Ledelse af Pio, Brix og Geleff, og en socialdemokratisk Bevægelse brød igennem med en Pludselighed, der højlig overraskede Samtiden (jfr. S. 248 f.). En Tid syntes den at skulle faa meget stærk Tilslutning, ikke blot i København, men ogsaa ude i Købstæderne, ja selv hist og her paa Landet. »Socialisten« begyndte at udkomme som Talsmand for den. Strejker af ukendt Omfang, Varighed og Voldsomhed fandt Sted med korte Mellemrum; de fleste af dem tabtes, men ofte bragte de dog noget Resultat. Bevægelsen naaede hurtigt sit Højdepunkt. Nogle Uroligheder ved et forbudt Fælledmøde blev Grundlag for Anklage mod Lederne, der dømtes til Fængsel og nogle Aar senere forlod Landet. Men et socialdemokratisk Parti var stiftet og tog fra nu af Plads blandt de politiske Partier, selv om det foreløbig var svagt. Alt dette hører til Tidens politiske Historie. Men samtidig begyndte ogsaa *Fagbevægelsen.* En Fagforening, Typografernes, bestod fra 1869. I 1871 oprettedes i København tre Fagforeninger, i de to følgende Aar 24. 1874—76 kom 28 til. I Provinsbyerne oprettedes desuden i disse Aar et ikke ringe Antal Arbejderforeninger. Da man i 1876 holdt Kongres paa Gimle havde man Repræsentanter for 26 københavnske Fagforeninger, 15 for Provinserne, samt 15 andre Organisationer. I alt opgaves der at være ca. 6000 Medlemmer, hvoraf ¾ i København. Men i de følgende Aar, da Konjunkturerne blev daarlige, opløstes en Del af Foreningerne, og Medlemstallet gik i det hele tilbage. Formaalet angaves saa nogenlunde ens i de forskellige Fagforeningslove. Snedker- og Stolemagerforeningen vil saaledes stræbe efter »at samle samtlige Snedkere og Stolemagere til ved en fælles Samvirken dels ved et ugentlig Kontingent at sammenspare et Fond til Understøttelse ved paakommende Arbejdsnedlæggelse og om muligt Oprettelse af Produktionsforeninger og dels ved Diskussion og stadige Sammenkomster i et eget dertil passende Lokale at opnaa Enighed og en bedre Eksistens.«

Fagforeningernes Hovedopgave blev fra første Færd Kampen for højere Løn. Snart forhandlede de sig frem, snart brugte de Strejker.

Fagforeningsbestyrelse fra 1870erne.
(Grovsmedeforeningen af 1873).

Som Helhed gik Lønnen op. Prisstigningen gjorde det klart for alle, at Lønforhøjelse var nødvendig, og lettede det for Mestrene at gøre Indrømmelser. Desuden var de første Fagforeninger stærkt optaget af Haabet om at vinde frem ved Hjælp af *Produktionsforeninger*. Fra 1872 til 1875 oprettedes Produktionsforeninger af Bygningssnedkere, Skomagersvende, Skrædere, Karetmagere, Skibstømrere og Blikkenslagere. De blev kun smaa og fik meget lidt Forretning. Bedst synes det at være gaaet Bygningssnedkernes Forening. Den angav som Maalet »at indvinde Indtægt for Foreningen og at skaffe Medlemmerne Adgang til Arbejde.« Med en Omsætning paa omtrent 36 000 Kr. tjente den i et Sommerhalvaar 5000 Kr. Svendene fik sædvanlig Løn, Værkstedsbestyreren Procenter af Indtægten. Længe varede det dog ikke, før alle disse Produktionsforeninger sygnede hen.

Fagforeningsbevægelsen var fra Begyndelsen præget af Socialismen i fuld Tilslutning til de Ideer, Pio, Brix og Geleff forkyndte. Den henvendte sig til »de tavse blege Arbejdere«, ikke til dem, der »overværer Foredrag i Industri-, Haandværker- og Arbejderforeningen«. Det var en Klassekamp, man indledede. Efter den første Opblussen, blev Tilslutningen foreløbig ret svag, og ved Siden af Fagforeningerne vedblev andre Arbejderforeninger at bestaa. I adskillige Fag levede de gamle Svendeorganisationer videre som Sygekasser og Begravelses-

kasser, undertiden ogsaa som Pensionskasser. De regnede sig for neutrale, men ikke sjældent traf man deres Faner i de nationalliberale, siden de konservative Grundlovstog. *Arbejderforeningen af 1860* trivedes vedblivende under Ledelse af de nationalliberale Politikeres arbejderinteresserede Fløj. Desuden oprettedes i Tresserne en Forening ved Navn *Associationen* med det Formaal at virke mildnende mellem Arbejdere og Arbejdsgivere. Den udgav »Arbejderen« først som Maanedsblad, siden som Ugeblad. Dets Motto var »Selvhjælp og Samarbejde«. Det fremdrog udenlandske Bestræbelser for at bygge Bro over Kløften, virkede for Arbejderboliger o. s. v. I 1871 fik dernæst den ivrige og velmenende Folketingsmand *Lucianus Kofod* stiftet Dansk Arbejdersamfund, der fik ikke faa Kredse ude i Landet, og som i 1872 gav Stødet til Oprettelse af Dansk Arbejderbank, der blev en Art Sparekasse, særlig søgt af Arbejdere. Alle disse Bestræbelser blev dog kun Tilløb. Det blev den socialistiske Fagforeningsbevægelse, der varigt fik Tag i Arbejderne.

Indtrykket af de nye Forhold, Industriens Gennembrud, Røret i Arbejderverdenen og Begivenhederne i Europa, var stærkt nok til i vide Kredse at rejse det Spørgsmaal, om den økonomiske Frihed nu ogsaa kunde anvendes paa Forholdet mellem Arbejder og Arbejdsgiver, eller om det ikke var fornødent, at Staten greb ordnende ind. Da en Kreds af unge Nationaløkonomer, Professor N. C. Frederiksen, Falbe-Hansen og Professor H. W. Scharling, stiftede *Nationaløkonomisk Forening* og i 1873 begyndte Udgivelsen af »Nationaløkonomisk Tidsskrift«, aabnedes det med en Artikel af Prof. Scharling om »Arbejderspørgsmaalets Løsning«. »Spørgsmaalet er nemlig det,« skrev han, »om der overhovedet skal existere en Arbejderklasse i dette Ords almindeligst vedtagne Betydning, om den nu stedfundne Sondring mellem *Arbejdere og Arbejdsgivere* skal vedblive at bestaa; om der skal gives en Klasse af Arbejdere, der maa gøre deres Arbejdskraft til Gjenstand for Kjøb og Salg og sælge deres Arbejde for en forud bestemt Løn uden Hensyn til det virkelige Udbytte, som dette giver; eller om det er muligt at vende tilbage til Forholdets naturlige og oprindelige Form, til en Samvirken imellem ligestillede Kræfter, af hvilke Enhver virker paa sin Maade og derefter tager en forholdsmæssig Del i Udbyttet, stor eller lille, eftersom hans Andel i den fælles Virksomhed har været mere eller mindre betydelig.« Men stillede han Spørgsmaalet dristigt med tydelig Tilkendegivelse af, hvorledes han syntes, det burde løses, var han meget forsigtig i Valget af de Midler, ved hvilket Maalet skulde naas.

I 1874 udsendte Biskop *Martensen* som et Afsnit af den Etik, hvis Udgivelse han forberedte, et lille Skrift om »Socialisme og Chri-

stendom«. Han skildrede med dybeste Uvilje den Mekanisering af Arbejdet, hvorpaa den fremrykkende Industri hviler. »Hvorledes ser det ud i et Menneskes Sjæl«, der skal arbejde som »et Stykke af Maskinen,« spørger han. Han erkender, at den frie Konkurrence har udviklet mange Kræfter, men hævder, at den »har gjort langt flere ulykkelige og elendige, at Tusinder og atter Tusinder maae kjæmpe en Fortvivlelsens Kamp for det daglige Brød, i hvilken de omsider ganske bukke under for den Stærkere.« Han forfærdes over Kommunardbegivenhederne, over den revolutionære Socialisme, men mener dog, at de har »en relativ Berettigelse lige over for de stedfindende Uretfærdighedens Tilstande, der have udviklet sig under Liberalismens Ægide.« Han selv forkynder en etisk, kristelig Socialisme, hævder, at over for Arbejderspørgsmaalet maa Staten »ikke længgere trøste sig med, at Verden gaaer af sig selv,« den maa beskytte og skærme Arbejderne.

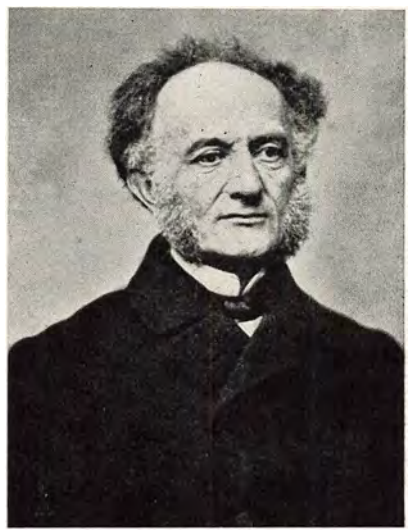

C. J. E. Hornemann.
Fotografi fra ca. 1865.

Da Biskop Martensens lille Skrift udkom, var det første Skridt til en Arbejderlovgivning allerede gjort. Ved det nordiske Industrimøde, der holdtes i København i 1872 sammen med Industriudstillingen, fremlagde Lægen, Professor *C. J. E. Hornemann,* Resultatet af en Række Undersøgelser med Hensyn til Børns og unge Menneskers Arbejde i Fabrikkerne. Han oplyste, at de arbejdede i betydeligt Tal i Cigar- og Tobaksfabrikker, Bogtrykkerier og Glasværker, ja, endog i Tændstikfabrikker og kemiske Fabrikker, hvor farlige Giftstoffer anvendtes til Fabrikation. Han malede ikke med stærke Farver, erkendte endda, at disse Fabriksbørns Sundhed var ret god, men han krævede med Styrke *Beskyttelsesforanstaltninger,* svarende til dem, der allerede var indført i Sverige. Mødet vedtog en Opfordring til saadan Lovgivning og fik den taget til Følge. Endnu samme Aar forelagde Fonnesbech et Forslag, og i Foraaret 1873 vedtoges den første *Fabrikslov.* Den forbød at anvende Børn under 10 Aar i Fabrikker, og den begrænsede Arbejdstiden for Børn mellem 10 og 14 Aar til 6 Timer med ½ Times Hvile og forbød deres Arbejde mellem

8 Aften og 6 Morgen samt paa Søn- og Helligdage. Unge Mennesker mellem 14 og 18 Aar maatte kun arbejde 10 Timer daglig og skulde have to Timers Hvile indskudt i denne Nettoarbejdstid; endelig maatte de ikke have Arbejde mellem Kl. 9 Aften og Kl. 5 Morgen. Fabriksinspektører skulde paase Lovens Overholdelse og vaage over, at farligt Maskineri var indhegnet paa betryggende Maade. De lokale Sundhedskommissioner skulde holde Tilsyn med Sundhedsforhold og Renholdelse i Fabrikkerne.

Denne Lov fik stor Betydning for Børnenes Anvendelse som Arbejdere. Opgørelserne i 1872 havde vist, at i København arbejdede 14 pCt., i Købstæderne 30 pCt., paa Landet 85 pCt. af de Børn, der havde Fabriksarbejde, i over 8 Timer, og at 60 pCt. af de unge Mennesker havde over 10 Timers Arbejde. Desuden medførte Loven, at Arbejdstiden i det hele indskrænkedes. Naar man ikke maatte lade de unge arbejde over 10 Timer, kunde det ikke altid betale sig at lade de ældre gøre det. I 1873 havde 70 pCt. af de Virksomheder, der faldt ind under Loven, over 10 Timers Nettoarbejde, i 1875 kun 52 pCt. Desuden kom Tilsynet med Sundhedsforholdene alle Arbejdere til gode. Lovens Omraade var dog begrænset til Fabrikker, der beskæftigede Børn. Foreløbig gjaldt den kun 500 Arbejdssteder eller $^1/_8$ af alle fabriksmæssige Virksomheder; der beskæftigedes i disse 1500 Børn, 2000 unge og 12 000 voksne Arbejdere.

I betydelige Kredse havde man ogsaa den Opfattelse, at mere indgribende Skridt var fornødne. I Foraaret 1874 indbragte en Kreds af Folketingsmænd, der spændte fra Venstremænd som *J. A. Hansen* og *C. Berg* til Nationalliberale som *C. V. Rimestad,* i Folketinget et Forslag om Nedsættelse af en *parlamentarisk Kommission* med den Opgave at undersøge, »hvorvidt og paa hvilken Maade der fra Statens Side kan gjøres noget for at hæve Arbejdernes aandelige og materielle Livsvilkaar og særlig for at sikre Arbejderne mod uforskyldt Nød, navnlig i Alderdommen«. Ministeriet erklærede imidlertid, at det ikke havde haft Tid til at overveje Spørgsmaalet, og Forslaget kom derfor ikke til Behandling. I Sommerens Løb blev Ministeriet Holsteinborg afløst af Ministeriet *Fonnesbech,* som i den følgende Samling stillede Forslag om en Bevilling paa 10 000 Kr. til en saadan Kommission. Den skulde bestaa af en Formand + 20 Medlemmer, hvoraf hvert Ting skulde vælge 5. Venstre, der mente, at Regeringen krydsede Tanken om en parlamentarisk Kommission, stillede sig kølig, bevilgede Pengene, men overlod den nærmere Ordning til Ministeriet. Snart gik Fonnesbech af, saa det blev Ministeriet *Estrup,* der kom til at nedsætte Kommissionen. Ministeriet søgte at faa to Venstremænd med, en mere moderat, *Th. Nielsen,* og en mere radikal,

J. A. Hansen, men begge sagde nej. Socialdemokrater kunde man ikke tænke sig at tage med. Derimod lod man Arbejderforeningen af 1860 udpege to, dens Leder *Rimestad* og Formanden i Possementmagernes Svendeforening *I. C. A. Andersen,* desuden medtoges Bankbogholder *Faber,* Redaktøren af »Arbejderen«. Arbejdsgiverne var repræsenteret af en Fabrikant *Fraenckel* og en Snedkermester *A. Jensen,* begge fra København. Desuden var der den i sociale Spørgsmaal stærkt interesserede, meget konservative Stiftsfysikus *F. C. Krebs* fra Odense, den københavnske Borgmester *H. N. Hansen,* Borgmester *Jessen,* Baron *Zytphen-Adeler* og endelig som Formand Københavns Overpræsident, Kammerherre *E. E. Rosenørn.* Sammensætningen blev skarpt kritiseret i Pressen; baade Arbejdsgivere og Arbejdere var svagt repræsenterede, og foreløbig savnedes ogsaa Repræsentanter for Nationaløkonomien; først siden kom *Falbe-Hansen* med.

I 1878 afgav Kommissionen sin Betænkning. I Mellemtiden var Zytphen-Adeler død. Kommissionen delte sig i tre Grupper. Flertallet holdt i Princippet paa den fri Konkurrence og ønskede kun at regulere dens Virkninger paa de Punkter, hvor Nødvendigheden var iøjnefaldende. Man ansaa, hed det, »den nugjeldende Ordning, det af den frie Concurrence regulerede Lønningssystem, for det naturlige System, der ikke i nogen overskuelig Fremtid kan ventes forandret. Et Mindretal: Formanden, Fraenkel, I. C. A. Andersen og Krebs bestred »Naturnødvendigheden af den frie Concurrences Herredømme over Arbejdsmarkedet,« betonede »Statshjælpens Nødvendighed til Vanskelighedernes Løsning« og krævede, at der »til Samfundets Betryggelse mod Frihedens Misbrug oprettedes lignende Institutioner, som Fortiden havde i Laugsordningen.« Endelig var der to Medlemmer: Jessen og Faber, som anbefalede at fjerne Modsætningen mellem Arbejdsgiver og Arbejder enten ved Oprettelsen af Produktionsforeninger eller ved at give Arbejderne »directe Andeel i Forretningsudbyttet (det saakaldte Andelssystem).« De hævdede, at Lønnen under den frie Konkurrence ikke fastsattes i »Frihed« eller paa Grundlag af »Efterspørgsel og Tilbud«, men paa Grundlag af »Trang og Nødvendighed«. »Det er ikke Allierede«, siger de, »men stridende Parter, der mødes paa Industriens Grund, og Forholdet bliver lige saa utaaleligt for den, der modtager Lønnen, som for den, der betaler den.« »Skal Kløften lukkes, og skal den Misnøie og Strid, som efter den frie Konkurrences Natur nødvendigvis maa fremkaldes mellem Kapital og Arbeide, ei slaa alt for dybe Rødder og gjøre Samvirken mellem disse Industriens Faktorer utaalelig, da maa der efter de nævnte Medlemmers Anskuelse søges en *ny forsonende Form for det industrielle Samfunds Ordning.* De modstridende Interesser maa søges

forenede; Arbeideren maa knyttes til den Forretning, hvori han deltager, saaledes at det ligger ham paa Sinde, at den lykkes; hans Mod, hans Troskab og hans Haab maa styrkes ved Udsigten til, at han ved Orden og Sparsommelighed kan fra sin Stilling som Hjul i Arbeidsmaskineriet naa op til selv at styre dette«.

Faber saa det afgørende Middel dertil i Produktionsforeningerne, Jessen anbefalede ogsaa disse, men mente ikke, at de i en overskuelig Tid vilde komme til at præge Udviklingen, og han tilraadede derfor at bevare Lønnen som det sikre Grundlag, men give Arbejderen Interesse for Virksomheden ved at give ham Andel i Udbyttet; denne skulde ikke udbetales, men opspares til Arbejderen eller benyttes til at købe Aktier for. Han henviste til de udenlandske Forsøg, som alt var gjort.

Kommissionen drøftede ogsaa Tanken om en *Normalarbejdsdag* — der tænktes paa 10 Timer — men Flertallet mente ikke, at det var rigtigt at lovgive derom; nogle anbefalede dog en lovmæssig Maksimumstid paa 12 Timer. Man ønskede Fabrikslovens Bestemmelser om Børnearbejde skærpet og Lovens almindelige Regler udstrakt til alle Værksteder. Man udarbejdede ogsaa Lovforslag om Arbejdskontrakter og Lærlingekontrakter. Mindretallet, der sympatiserede med Lavsordningen, anbefalede *tvungne Mester- og Svendeorganisationer,* Flertallet ansaa dem for nyttige, men holdt paa Frivilligheden. Der var Enighed om, at Retstvist mellem Arbejdsgivere og Arbejdere maatte afgøres af Domstolene; nogle af Medlemmerne mente dog, at der burde være særlige *Arbejderretter,* idet Domstolene tiltraadtes af Repræsentanter for de to Parter. Flertallet anbefalede *frivillige Forligsnævn* i de forskellige Fag, Mindretallet, at de tvungne Mester- og Svendeorganisationers Bestyrelse skulde danne Forligsnævn under Ledelse af Øvrigheden. Flertallet foreslog Indførelse af Kontrol for Sygekasser, der ønskede Statsanerkendelse, Mindretallet anbefalede tvungne Sygekasser for alle Arbejdere. Mindretallet ønskede en tvungen *Alderdomsforsikring,* Flertallet Oprettelse af en Alderdomsforsørgelseskasse for ubemidlede, bygget paa frivillige Bidrag og med Tilskud af Stat og Kommune. *Ulykkesforsikring* for Arbejderne paa Arbejdsgivernes Bekostning drøftedes, men man nøjedes med at foreslaa lovmæssige Bestemmelser om Arbejdsgivernes Erstatningspligt, naar Ulykken skyldtes deres Forsømmelse. Man var enig om at anbefale lovmæssig Kontrol med Aktieselskaberne ud fra den Opfattelse, »at den nyere Tids værste økonomiske og sociale Udskeielser for en meget stor Del maa skrives paa *Aktiesvindelens Regning.*« »Fra det Øjeblik af, da Aktiesvindelen, som kun eftertragter en hurtig og stor Vinding paa Andres Bekostning, tager Overhaand, forsvinder alt

Uddeling af Middagsmad ved Østerbros Bespisningsforening.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 22. Bd. (1881—82).

Maadehold fra de projekterede Foretagenders Omraade. Samfundet, som man indbilder, at det er rigere, end det virkeligt er, bliver pludselig pengegridsk, hensynsløst, ødselt og nydelsessygt. Eksemplet smitter og Misbrug af Kreditten bliver almindelig. Alle drages med eller imod deres Villie ind i denne vilde Hvirvel. Alle Priser stiger, Arbeidslønnen allermest, og den menige Arbeider, som tror, at det saaledes vil vedblive med høi Løn og mageløst slapt Arbeide, bliver fordringsfuld og tilegner sig kostbare Vaner, som er det Eneste, han beholder tilbage, naar Boblen brister.« I Forbindelse hermed nævner man den Tanke, at en Del af Aktierne kan forbeholdes Arbejderne, idet deres Sparepenge kan indsættes i Selskabet mod rimelig Forrentning og Del i Aktieudbyttet, indtil de er blevet tilstrækkelige til at købe Aktier for. Man anbefaler Regeringen at fremme Anvendelsen af mindre, *billige Kraftmaskiner* til Bevarelse af de mindre Bedrifter. I øvrigt tilraader man: Foranstaltninger mod Drikkeriet, Kontrol med Levnedsmidler, Fremme af Sparebestræbelser, Rejsning af gode Arbejderboliger, Forbud mod Fabriksarbejde paa Helligdage o. s. v.

Denne Kommissionsbetænkning fik ikke store umiddelbare Resultater. Da den afgaves, var Opgangstiden endt, og man havde i et Par Aar været inde i en afgjort Tilbagegang med faldende Priser og megen Arbejdsløshed. Det stærke Røre i Arbejderbefolkningen syntes foreløbig døet hen, hvormed ogsaa Interessen for disse Spørgs-

maal var blegnet. Alle vidste desuden, at der, som de politiske Forhold var, ikke kunde ske noget nævneværdigt. Dertil stod Regeringen og Folketing alt for skarpt over for hinanden. Først i senere Tider vendte man for Alvor tilbage til de Spørgsmaal, Kommissionen havde drøftet.

Kun eet Arbejderspørgsmaal beskæftigede Rigsdag og Regering, og endda ikke stærkt. Det var *Arbejdsløsheden,* som indtraadte ved Forretningslivets Svækkelse fra 1877. Man søgte at imødegaa den ved offentlige Arbejder, navnlig i Kommunerne; Staten stillede 1 Million Kr. til Raadighed for Kommunerne, men kun en kvart Million blev anvendt. 1878 var der i København store Indsamlinger til Hjælp for de arbejdsløse med ikke ringe Tilslutning fra det almindelige Borgerskab. I 1879 foreslog *Berg* og *Hørup* sammen med andre Rigsdagsmænd af Venstre en Lov om ekstraordinær Hjælp. Kommunerne skulde have Ret til at yde Understøttelse uden Fattighjælps Virkning, og Staten yde Tilskud dertil. Det første gennemførtes, det sidste maatte man opgive for at faa Regeringen og dens Parti med. Allerede i 1879—80 begyndte det at gaa frem igen, Arbejdsløsheden tog af, og Spørgsmaalet gled ud af Dagsordenen.

4. Haandværkets og Industriens Udvikling 1876—1914.

Haandværk og Industri har som de andre Erhverv haft Opgangstider med stærk Udvikling og Stilstands- eller Krisetider, hvor det var vanskeligt at holde det gaaende. Som Helhed svarer disse skiftende Perioder i Danmark saa nogenlunde til Svingningerne i den økonomiske Udvikling i Europas økonomisk toneangivende Lande, navnlig Tyskland. I Aarene fra 1865—70 var der en jævn Fremgang, fra 1871—75 en meget stærk Opgang, som fulgtes af et Tilbageslag 1876—79. Derpaa gik det atter frem. I Firserne og Halvfemserne vekslede »gode og daarlige Tider« i Perioder paa 3—4 Aar, men Svingningerne var ikke meget stærke. Fra Midten af Halvfemserne gik det frem, først jævnt, saa stærkt. 1907—08 var der en ret skarp Krise, som overvandtes forholdsvis hurtigt. Aarene op mod 1914 var Fremgangsaar. Som Helhed var Fremgangen for Haandværk og Industri betydelig stærkere end Tilbagegangen. Disse Erhverv blev i Perioden fra Tresserne til 1914 i Stand til ikke blot at beskæftige deres Del af den voksende Befolkning. I Tresserne ernæredes af 1 700 000 de 430 000 eller ca. 25 pCt. af Haandværk og Industri; op mod 1914 var det af 2 850 000 omtrent 753 000 + Hustyende 17 000 eller 27—

28 pCt. Desuden bød disse Virksomheder nu deres Udøvere, baade Arbejdsgivere og Arbejdere, langt bedre Kaar. De frembragte en større Del af Landets Industriforbrug, og de var naaet til at bære en ikke helt ubetydelig Eksport.

I 1872 kan man regne med op mod 88 000 *Virksomheder* med rigelig 80 000 Arbejdere, tilsammen 170 000. Blandt de 88 000 Hovedpersoner var der imidlertid 18 000 Syersker, af hvilke mange naturligere kunde tælles blandt Arbejderne, og som i hvert Fald ikke med Rimelighed kan henregnes til selvstændige Haandværkere. Det egentlige Antal Hovedpersoner skulde derefter blive ca. 70 000.

Siden fandt tre Industritællinger Sted med en omhyggelig og nogenlunde ensartet Optælling. Tallene derfra er disse:

	1897			1906			1914		
	Virksomheder	Samlet* Personel	Egentlige Industriarbejdere	Virksomheder	Samlet Personel	Egentlige Industriarbejdere	Virksomheder	Samlet Personel	Egentlige Industriarbejdere
Hovedstad...	9 000	86 000	67 000	12 000	104 000	80 000	14 000	120 000	88 000
Provinsb.....	18 000	88 000	65 000	20 000	99 000	70 000	21 000	111 000	79 000
Landdistrk...	50 000	100 000	48 000	53 000	114 000	58 000	48 000	119 000	66 000
I alt.....	77 000	274 000	180 000	85 000	317 000	208 000	83 000	350 000	233 000

* I »Samlet Personel« er Forretningernes Indehavere medregnede.

I Forhold til det samlede Folketal er Antallet af de ved Industrien beskæftigede Personer ikke steget stærkt i det 20. Aarhundrede. Det var 1897 117, 1906 122, 1914 123 for hver Tusind Indbyggere. Den virkelige Fremgang ligger i det 19. Aarhundrede, men er selv da ikke betydelig. Tilvæksten, der er lidt stærkere end Folketallets, skyldes i alt væsentligt en Forøgelse af Arbejdertallet, hvorimod Forretningernes Antal ikke er ændret meget. Naar Tallet synes særlig stort i 1906, skyldes det vistnok, at Forretninger, for hvilke Haandværket var Bierhverv, i 1906 er taget med i højere Grad end ved de to andre Tællinger. Derimod er Forretningernes gennemsnitlige Størrelse forøget. I 1870—72 var der ikke stort mere end 1 Arbejder for hver Forretning, i 1897 og 1906 mere end 2, i 1914 henved 3. Fremgangen er tilfaldet de større Virksomheder. Men de mindre er ikke derfor trængt tilbage. Ganske vist har der været Fag, hvor Konkurrencen har ødelagt en Del mindre Virksomheder, men det er ikke sket i stort Omfang; i andre Fag er de mindre Virksomheder gaaet frem.

For Tiden fra 1897 til 1914 kan Udviklingen angives med følgende Tal:

	1897		1906		1914	
	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Antal Virksomheder	Samlet Personel
Uden Arbejdere	43 000	43 000	47 000	49 000	42 000	44 000
1—5 Arbejdere	29 000	92 000	32 000	101 000	34 000	108 000
6—20 Arbejdere	4 200	50 000	4 500	54 000	4 800	59 000
21—100 Arbejdere	1 100	49 000	1 200	59 000	1 300	66 000
Over 100 Arbejdere	170	37 000	220	54 000	260	73 000
I alt	77 470	271 000	84 920	317 000	82 360	350 000

Ved de tre Tællinger var *Smaavirksomhedernes* Tal praktisk talt uændret; den lille Opgang i 1906 skyldtes den omhyggeligere Tælling af Bierhvervene. Disse Virksomheder, der drives af Ejeren selv, af og til med Hjælp af et Familiemedlem, er vedblivende Halvdelen af alle Forretningerne. Medens der i 1897 af dem kun var 122, der benyttede mekanisk Drivkraft, var der i 1914 2789.

De beskedne Virksomheder med 1—5 Arbejdere er i Fremgang baade i Tal og med Hensyn til Arbejdertal. De hævder saa nogenlunde Pladsen med omkring en Trediedel af det samlede Personale. I 1897 var der af disse godt 1900, i 1914 over 9100 Virksomheder, der anvendte mekanisk Kraft. Nogen Fremgang er der ogsaa for Virksomhederne mellem 6 og 20 Arbejdere. Stærkest er dog Opgangen for Virksomheder med over 20 og navnlig for Storvirksomhederne med over 100. De sidste har fordoblet deres samlede Personel i Løbet af de 17 Aar. Det var nu for 264 Virksomheder i alt 73 000. Af egentlige Lønarbejdere var i 1914 139 000 samlet i ca. 1600 Virksomheder med over 20 Arbejdere i hver. Henved 500 af disse Forretninger var Aktieselskaber, som havde en Arbejderstyrke paa 54 000. Desuden var der ca. 1100 mindre Aktieselskaber med tilsammen 11 000 Arbejdere. Den Overgang fra Enkeltmandsvirksomheder til Aktieselskaber, ledede af Direktører og med en broget Aktionærkreds, som var begyndt i 70erne, var i 1914 skredet meget stærkt frem.

Den største Virksomhed var vedblivende *Burmeister og Wain*. Den havde i 1914 et samlet Personel paa 3700. Ni Virksomheder havde et Personale paa over 1000: 3 Skibsværfter, De forenede Papirfabrikker, De forenede Sukkerfabrikker, De forenede Bryggerier, Carlsbergbryggerierne og to Konfektionsforretninger.

Industrien var i langt højere Grad end før bygget paa Anvendelse af Maskinkraft. Nogle Tal viser Udviklingen:

	1897	1906	1914
Virksomheder med mekanisk Kraft	3 850	6 750	15 600
Hestekræfter	49 000	113 000	230 000

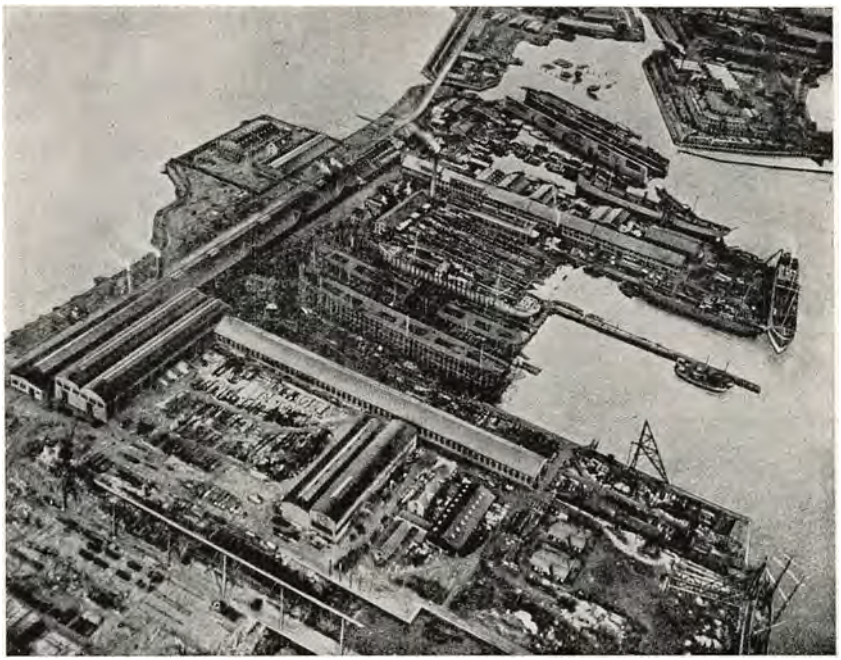

Burmeister & Wains Skibsværft paa Refshaleøen 1921. (Jfr. Billedet S. 575).

I Forholdet mellem Industriens Hovedgrupper foregik nogle, om end ikke meget store, Forskydninger:

	1897	1914
Næringsmiddelindustri	47 000	63 000
Tekstilindustri	18 000	17 000
Beklædnings- og Læderindustri	57 000	66 000
Jordarbejde, Bygninger, Møbelindustri	63 000	79 000
Trævareindustri	12 000	13 000
Sten-, Ler- og Glasindustri	16 000	20 000
Metal- og Metalvareindustri	40 000	63 000
Teknisk-kemisk Industri	7 000	13 000
Papirindustri og grafisk Industri	10 000	16 000
	270 000	350 000

En enkelt af Grupperne er i Tilbagegang: Tekstilindustrien. Metalindustrien og den teknisk-kemiske Industri er til Gengæld i stærk Vækst. Under Haandværk og Industri indgaar jo i øvrigt nu adskilligt Arbejde, der i tidligere Tid var knyttet til det enkelte Landbrug.

Det gælder navnlig Mejerivirksomhederne, der her er medregnet med et samlet Personale paa ca. 9000.

En Opgørelse af den samlede Produktion af Industrivarer er ikke mulig; endnu mindre lader det sig beregne, hvor stor en Værdiforøgelse der ved Bearbejdelsen er tilført Raastofferne. Ved de tre Industritællinger er der imidlertid indsamlet en Række Oplysninger, der, selv om de er ufuldstændige, dog giver et vist Indtryk af, i hvilket Omfang Produktionen er øget i Forhold til Arbejdertallet:

	1897		1905—06		1913—14	
	Arbejdertal	Produktionsværdi i Millioner Kr.	Arbejdertal	Produktionsværdi i Millioner Kr.	Arbejdertal	Produktionsværdi i Millioner Kr.
Egentlige Tekstilvarer			8 400	24	6 800	34,5
Farverier			400	1,2	600	1,7
Trikotagefabrikker			3 800	6,9	5 100	10,5
Skattepligtigt Øl			3 000	21	3 000	28
Cigarer og Tobak	3 700	7,5	6 800	15,8	8 000	24,4
Garverier	800	3,9	800	6,7	600	9,6
Cementfabrikker	900	ca. 2	1 100	4,2	1 700	12,4
Teglværker			7 600	11,7	7 500	13,4
Glasfabrikker			1 100	2,5	1 100	3,7
Jernstøberier og Maskinfabrikker	8 500	17,4	12 500	33,8	14 000	51,3
Oliefabrikker			400	4,7	550	14,0
Sæbe			430	4,4	600	8,4
Papir			1 000	7,0	1 300	11,1

Tallene viser tydeligt, hvor stærkt Produktionen er øget i Forhold til Arbejdertallet. Kun Teglværkerne danner en Undtagelse. Til en vis Grad hænger Fremgangen sammen med Prisstigningen, men Produktionens Forøgelse pr. Arbejder er dog gennemgaaende langt stærkere end denne. Det er Maskinernes Anvendelse, der har grebet afgørende ind.

I hvilket Omfang svarede nu denne *Produktion* til *Forbruget?* En samlet Besvarelse af dette Spørgsmaal kan ikke gives. Et Overslag fra Tiden kort før 1914 gaar ud paa, at omkring 70 pCt. af de i Danmark forbrugte Industrivarer fremstilledes i Landet. Grundlaget for Beregningen er dog usikkert, og i hvert Fald var der stadig en betydelig Indførsel; i 1913 blev denne opgjort til 172 Millioner Kr. for færdige Industrivarer og 193 Mill. for Raastoffer og Halvfabrikata. Kun paa enkelte Omraader kan baade Produktion og Indførsel opgøres. Det gælder i 1913 følgende Varer:

Udsigt over Carlsbergs Øl-Aftapningshal, Verdens største. Opført 1903.

	Produktion			Indførsel		
Egentlige Tekstilvarer	34,5	Millioner	Kr.	30,0	Millioner	Kr.
Trikotage	10,5	—	-	2,3	—	-
Skotøj	14,2	—	-	3,1	—	-
Konfektion	23,7	—	-	7,2	—	-

Efterhaanden oparbejdedes ogsaa en vis Eksport, navnlig af Maskinindustriens Varer. Den beregnedes i 1913 til en Værdi af 60 Millioner Kr. Det var beskedent i Forhold til Landbrugets Udførsel, men dog en Trediedel af Værdien af de indførte færdige Industrivarer.

Paa nogle Industriomraader skabtes Foretagender, der havde en efter Landets Forhold meget betydelig Størrelse og i flere Tilfælde var i Stand til helt at beherske det danske Marked.

I Midten af Tresserne var *Carlsbergbryggeriet* en Virksomhed med 40—50 Arbejdere og en Produktion paa nogle og tyve Tusind Tdr. Øl. I Firsernes Begyndelse udskiltes *Ny Carlsberg* som et selvstændigt nyopført Bryggeri, der overdroges J. C. Jacobsens Søn *Carl Jacobsen*. Ved den ældre Jacobsens Død 1887 efterlod han 2 700 000 Kr., skønt han havde bortskænket $4^1/_2$ Million Kr. og udbetalt Sønnen en stor Arv. Selve Bryggeriet gik over til det af ham i 1876 stiftede Carlsbergfond, og fra 1901 ejedes ogsaa Ny Carlsberg af

et selvstændigt Fond. De to Bryggerier havde i 1914 et samlet Personale paa omkring 1500 og en Produktion paa 4—500 000 Hektoliter.

Over for dette mægtige Foretagende stod de andre københavnske Bryggerier svagt. Tietgen forsøgte et Par Gange forgæves at tilvejebringe en Sammenslutning mellem dem, men først i 1891 blev denne Tanke til Virkelighed, idet 11 københavnske Bryggerier samledes i *De forenede Bryggerier*. Sammenslutningen opfattedes som en Øltrust og blev Genstand for stærke Angreb. For det bayerske Øls Vedkommende blev der dog foreløbig en skrap Konkurrence, dels med Carlsbergbryggerierne, dels med det i 1873 stiftede *Tuborg Bryggeri*, der efterhaanden havde faaet stor Betydning. Adskillige Besparelser blev en Følge af Sammenslutningen; nogle af Bryggerierne nedlagdes helt. Fabrikationen fordeltes paa hensigtsmæssig Vis blandt de andre, og ny Maskiner anskaffedes. I 1894 gik Tuborgfabrikken ind i Sammenslutningen, som derved blev Carlsbergbryggerierne jævnbyrdig. I 1895 sluttedes Aftale mellem Carlsbergbryggerierne og De forenede Bryggerier om en vis Samvirken, og i 1902 blev dette til en Aftale om Deling af det samlede Overskud. Fra nu af beherskede man helt det danske Marked. I 1914 havde De forenede Bryggerier ligesom Carlsbergbryggerierne et samlet Personale paa ca. 1500. I Provinserne vedblev der at bestaa 3—400 Bryggerier, men de fleste af dem var smaa og kun beregnede paa Fremstilling af lette Ølsorter. Af det stærke Øl, det skattepligtige, fremstilledes i Aarene før 1914 aarlig 1 Million hl, deraf tre Fjerdedele i Hovedstaden; to Femtedele af hele denne Produktion var Carlsbergbryggeriernes. Af skattefrit Øl var der en Produktion paa 1½ Million hl, deraf en Trediedel i Hovedstaden. Der udførtes i 1913 Øl for 1 Million Kr.

En tilsvarende Sammenslutning fandt Sted inden for *Spritfabrikationen*. I 70erne var der omkring 300 Brænderier og en Produktion paa ca. 17 Millioner Liter 100 Graders Spiritus. Forbruget var imidlertid, trods øget Afsætning til teknisk Anvendelse, i det hele dalende. Dette i Forbindelse med Ændringer i Fremstillingsmaaden, der gjorde de smaa Brænderier lidet lønnende, bevirkede, at deres Tal tog af. Ved Halvfemsernes Begyndelse var der endnu ca. 100 tilbage, i 1913 kun 26, af hvilke de 7 var samlede i een herskende Virksomhed *De danske Spritfabrikker* med et Personale paa op mod 400. Ogsaa dette Selskab var stiftet (i 1881) paa Tietgens Initiativ. I alt væsentligt sejrede Sammenslutningstanken ogsaa i *Sukkerindustrien*. Under økonomisk Ledelse af *Tietgen*, teknisk Ledelse af *G. A. Hagemann*, overvandt *De danske Sukkerfabrikker* alle Vanskeligheder og drev Produktionen op, saa man ikke blot kunde tilfredsstille det stærkt voksende Behov i Landet selv, men ogsaa skabte en anselig

Udførsel. I 1914 havde man 7 Fabrikker med et Personale paa 1700. Desuden bestod en af *Edw. Tesdorpf* grundlagt Fabrik paa Falster, der til en vis Grad var et Andelsforetagende, og endelig oprettedes der lige før Krigen en selvstændig sjællandsk Fabrik. I *Papirfabrikationen* indførtes Fællesledelse i 1889 ved Sammenslutningen af de betydeligere Virksomheder til *De forenede Papirfabrikker*. De beskæftigede i 1913 ca. 1200 Mennesker og havde saa godt som hele den danske Papirfabrikation.

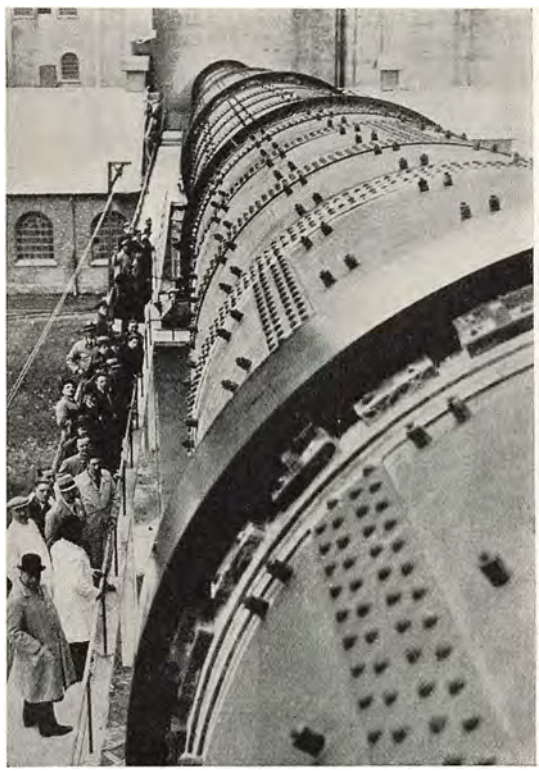

En af F. L. Smidth's store Rotérovne. Billedet viser kun et Udsnit. Ovnen er installeret paa Aalborg Portland-Cement-Fabrik og er 163 m lang.

En stærk Samling fandt ogsaa Sted i en væsentlig ny Industri, der fra en ringe Begyndelse naaede en overmaade fremtrædende Plads. Det var *Cementindustrien*. Paa Sjælland anlagdes 1868 og 1870 to smaa Fabrikker; en noget større Fabrik Cimbria kom til i 1873 ved Mariagerfjord, og dertil føjedes i 1887 i samme Egn *Dania*, der var af lignende Størrelse. Ved Firsernes Slutning fremstilledes ca. 115 000 Tdr. Cement aarligt, medens fuldt saa meget indførtes. De danske Fabrikker maatte udholde en skarp Konkurrence navnlig fra de stettinske Fabrikker. Da oprettedes 1889 *Aalborg Portland-Cement-Fabrik*. Stødet blev givet af en Aalborg Købmand ved Navn *Holm*, men de bærende Kræfter blev *F. L. Smidth*, *Alex. Foss* og *P. Larsen*, de tre Ledere af Firmaet F. L. Smidth & Co. En Trediedel af Kapitalen var tysk. Ved Limfjorden fandtes fortrinligt Raamateriale, og efter at nogle Begyndelsesvanskeligheder var overvun-

det, tog Fabrikken et mægtigt Opsving. I 1914 beskæftigede den 6—700 Mennesker, og Produktionen var 1 100 000 Tdr., næsten 10 Gange den samlede danske Produktion 25 Aar tidligere. Tæt derved var i Mellemtiden, i 1907, oprettet *Nørresundby Portland Cementfabrik*, tilhørende *Østasiatisk Kompagni;* den havde et Personale paa 400 Mand. Dertil kom yderligere to Fabrikker tæt ved Aalborg samt en ny Fabrik ved Mariager. Naar en ny Fabrik anlagdes, begyndte sædvanlig en ivrig Konkurrence, men hver Gang optog de ledende Fabrikker Forhandling med den nye Virksomhed, og de kom i Reglen til en Forstaaelse med den om Priserne. Det blev ikke en Sammenslutning, men et Kartel af Fabrikker med faste Prisaftaler. Overenskomster med Nabolandenes Cementfabrikker om Priser og Afsætningsomraader fuldstændiggjorde Systemet, og ved Anvendelse af de bedst mulige Maskiner skaffedes Betingelser for en Fabrikation paa de billigste Vilkaar. I 1913 var den samlede Produktion oppe paa 2 730 000 Tdr., 23 Gange Produktionen i 1890. Forbruget i Danmark var samtidig steget fra 250 000 Tdr. til ca. 1 400 000 Tdr., men det udgjorde dog kun Halvdelen af den samlede Produktion, saa at et lignende Antal Tdr. kunde udføres. Produktionens Værdi var 12—13 Millioner Kr. I 1913 oprettedes en Andelscementfabrik med det Maal at bryde Fabrikkernes Monopolstilling.

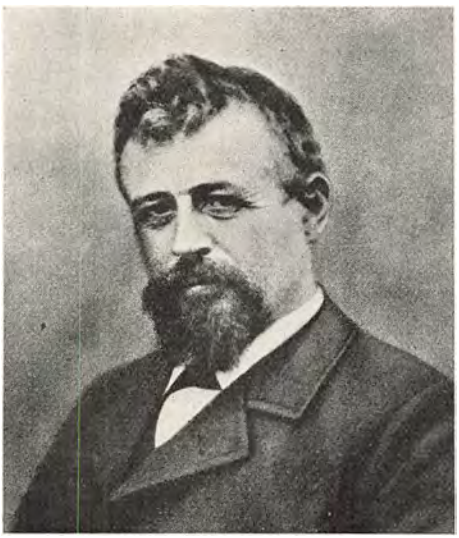

F. L. Smidth.
Fotografi fra 1890erne.

Ledende i Arbejdet for Cementindustriens Udvikling var Ingeniørfirmaet *F. L. Smidth & Co.* Det var grundlagt i 1882 af *F. L. Smidth* med en Kapital paa 4000 Kr., hvoraf de 2000 var vundet i Lotteriet, men inden længe optoges i det *P. Larsen* og *Alex. Foss.* Lidt efter lidt voksede Virksomheden op til at være et stort Anlægsfirma, der ledede Anlæg vidt omkring i Verden, ikke blot i de nordiske Lande, i Vesteuropa og Mellemeuropa, men ogsaa i Rusland, Indien og de Forenede Stater, Hovedkontoret i København fik et

Par Hundrede Medarbejdere, og Kontorer oprettedes i Paris, London og New York. Firmaet anlagde i Valby sin egen Maskinfabrik, der i 1914 beskæftigede 700 Mennesker, og hvor dets Ingeniører fik en Del af deres praktiske Uddannelse. Lederne blev ikke alene de toneangivende i Cementindustrien, men fik ogsaa fremtrædende Indflydelse inden for *Teglværksindustrien.* Ogsaa her gennemførtes en stærk Samling. I 1897 var der endnu 671 Virksomheder, i 1914 kun 436, hvoraf et enkelt Selskab *Frederiksholms Tegl- og Kalkværker* havde et samlet Personale paa ca. 1000 Mennesker og indtog en afgørende Førerstilling.

Alexander Foss.
Fotografi fra ca. 1916.

Glasvarefabrikationen samledes endnu stærkere. I 1914 var 6 af de 8 hidtil oprettede Fabrikker forenede under *Kastrup Glasværker,* der beskæftigede henved 1000 Mennesker. Landets ældste Glasfabrik *Holmegaard* ved Næstved havde dog en selvstændig Stilling med 300 Arbejdere. Paa *Porcelæns*fabrikationens Omraade virkede stadig to store Selskaber: *Den kgl. Porcelainsfabrik* med henved 1000 Arbejdere og *Bing og Grøndahls* Fabrikker med omkring 300.

Uden for Sammenslutningsbevægelsen stod *Margarineproduktionen,* der nu kom til som en ny Industri, som naaede en overordentlig Udvikling. I 1870 opfandtes i Frankrig Fremstillingen af Margarine, og 13 Aar derefter anlagde Aarhus-Købmanden *Otto Mønsted* den første danske Margarinefabrik. Den fik en meget stærk Udvikling, naaede i 1914 op til 400 Arbejdere. Samtidig havde han skabt andre store Fabrikker i England og drev desuden en omfattende Korn- og Foderstofforretning. Han samlede en Formue, som i hvert Fald stod Maal med de største arvede Godsejerformuer i Landet. Til sidst gik hans Aarhusfabrik over til et Aktieselskab. Talrige andre Fabrikker var i Mellemtiden kommet til. Ved Halvfemsernes Begyndelse var der 17, og i de sidste Aar før 1914 oprettedes en Række nye Fabrikker,

saa man naaede op til 40. I 1890 var Produktionen 5 Millioner kg, i 1913 42 Millioner, næsten hele det danske Forbrug.

I en anden ny Industrivirksomhed gennemførtes derimod en omfattende Sammenslutning. Det var i *Svovlsyre- og Superfosfatfabrikationen*, der fik stor Betydning, efterhaanden som Trangen til Kunstgødning gjorde sig gældende i Landbruget. I 1871 anlagdes den første Fabrik, i 1874 kom den anden, og to nye føjedes til i 1908 og 1914. De samledes alle under eet Selskab, der i 1913 beskæftigede 3—400 Mennesker og havde en Produktion, hvis Værdi udgjorde 4—5 Millioner Kr. Man nærmede sig til at fremstille Halvdelen af det Superfosfat, der brugtes i Landet.

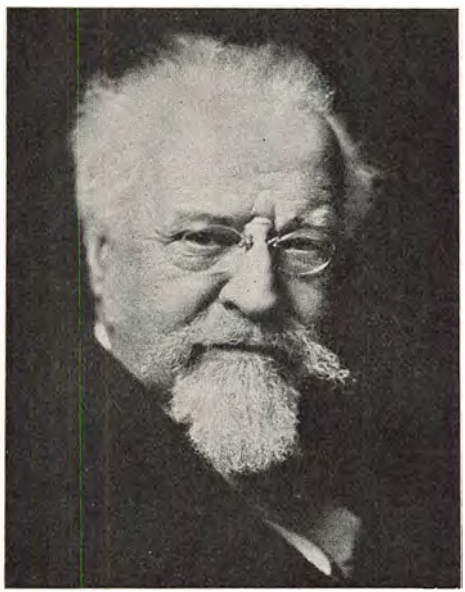

Poul Larsen.
Fotografi fra ca. 1927.

Ogsaa paa andre Omraader fandt Sammenslutning af adskillige mindre Virksomheder Sted, men det sædvanlige var dog, at der opretholdtes konkurrerende Virksomheder i ikke ringe Tal. I *Skibsbyggeriet* foregik en meget stærk Udvikling. *Burmeister og Wains* Arbejdsstyrke var i 1890 omtrent som i 1876; men i Halvfemserne begyndte en anselig Fremgang, der efter 1900 blev meget stærkere. Indtil 1906 havde Værftet bygget 250 Skibe, og i 1914 beskæftigede det i alt 3700 Mennesker. En særlig Betydning fik dets Fabrikation af *Dieselmotorer* dels til Maskinanlæg, dels til Skibe. I 1912 udgik fra Værftet de første store Skibe forsynede med Dieselmotorer og drevne med Olie. To andre store Værfter opstod. *Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri* stiftedes i 1881 og *Flydedokken* ved København 1897. De naaede hver frem til et Personale paa 11—1200 Mand. Dertil kom i de sidste Aar før 1913 nogle mindre Provinsværfter. Paa Metalfabrikationens Omraade vedblev der i øvrigt at være talrige Virksomheder i meget forskellig Størrelse, nogle med flere Hundrede Arbejdere, andre ganske smaa. Noget lignende gjaldt Tekstilindustrien. I Konfektionsindustrien voksede enkelte Virksomheder:

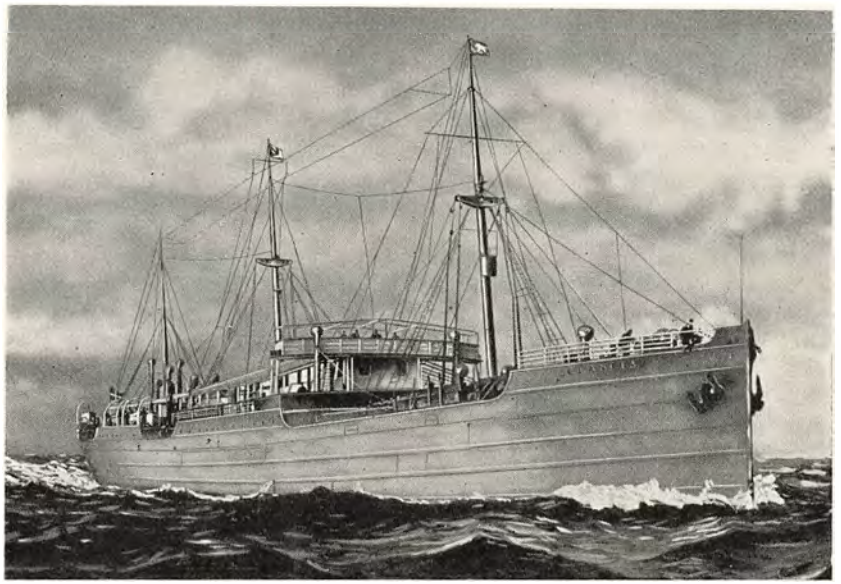

M/S »Selandia«. Verdens første oceangaaende Motorskib.
Bygget af Burmeister & Wain for Østasiatisk Kompagni 1912.

Magasin du Nord, Moresco og *Illum* op til et meget stort Omfang, men vedblev at virke hver for sig. Tobaksindustrien vedblev at være en Blanding af store og smaa Bedrifter. Det samme gjaldt paa adskillige andre Omraader. Byggerivirksomheden, der udgør en stor Del af dansk Industri, og de forskellige Fag, som staar i nærmere eller fjernere Forbindelse dermed, beholdt Haandværkets Karakter.

Af særegen Art var *Gas- og Elektricitetsfremstillingen. Gasværkerne* begyndte at komme frem i Frederik VII's Tid; i 1864 var der en halv Snes af dem, endnu i 1897 kun 22, fordelt i de lidt større Byer. I 1913 var der over 100; kun 3 Købstæder var endnu uden Gasværk, og der fandtes ca. 30 i Landdistrikterne. Det store Flertal af Gasværkerne var kommunale. Privatdriften, der mange andre Steder har spillet en stor Rolle ogsaa inden for Gasfremstillingen, var i Danmark indskrænket dels til Det danske Gaskompagni, der drev 8 Gasværker, — deriblandt dog de ret betydelige i Frederiksberg, Hellerup, Odense, Helsingør og Viborg, — dels til nogle smaa private Gasværker. De var alle under stærk kommunal Kontrol. Produktionsværdien paa Gasværkerne naaede op til 24 Millioner Kr., og i alt beskæftigede de 2000 Arbejdere.

Elektricitetsværkerne begyndte man først at anlægge i Firsernes sidste Aar. I 1897 var der endnu kun 13, i 1905 43, i 1913 388,

bortset fra nogle Værker, der producerede til privat Forbrug. Næsten hver By havde nu sit Elektricitetsværk, der i Regelen var kommunalt, i en halv Snes Tilfælde dog privat. Paa Landet var der 321 Elektricitetsværker. Deraf var kun 6 kommunale, 182 var Andelsselskaber, og 56 ejedes af Aktieselskaber eller Interessentskaber, der ikke meget afveg fra Andelsselskaberne. De solgte Elektricitet for 15 Millioner Kr., deraf to Trediedele til Belysning, Resten til Kraftmaskiner. Produktionen var syvdoblet siden 1905.

Gas- og Elektricitetsværkernes Opstaaen fik stor Betydning for Industrien; den Drivkraft, de leverede, benyttedes i stigende Grad i Stedet for Damp, og sammen med Olien, der nu ogsaa traadte frem som Drivkraft, lettede den Anvendelsen af Maskiner, der passede for mindre Virksomheder. Udviklingen ses af følgende Tal:

	Antal Virksomheder			Hestekræfter		
	1897	1906	1914	1897	1906	1914
Damp	3091	3339	2958	47 400	91 000	135 000
Olie	191	1071	3381	900	7 700	36 000
Gas	720	1325	1019	3 600	9 300	15 000
Elektricitet	71	936	7809	300	5 000	45 000

Dampkraften er endnu Storbedrifternes. Gassen, der en Tid trængte frem, maatte senere vige for Olien og navnlig for Elektriciteten. —

Industriens Udvikling var stærkere i Hovedstad og Provinsbyer end i Landdistrikterne, navnlig fra 70erne til 90erne. Bevægelsen kan angives ved følgende Tal for de ved Industri og Haandværk beskæftigede:

	1870	1897	1906	1914
Hovedstaden	ca. 36 000	86 000	104 000	120 000
Provinsbyerne	- 45 000	88 000	98 000	110 000
Landdistrikterne	- 87 000	100 000	114 000	120 000

Det maa dog huskes, at Tallene fra 1870, der er byggede paa Folketællingsresultaterne, ikke uden videre kan sammenlignes med Tællingsresultaterne fra de følgende Aar.

I Haandværk og Industri som i Landbrug krævede den stærke Udvikling meget store Udgifter til Driftsmidler, i første Række Fabrikker og Maskinanlæg. Fabrikkerne med mur- og nagelfast Tilbehør vurderedes i 1909 og 1916 til Ejendomsskyld med nedenstaaende Resultat:

	Antal		Værdi i Mill. Kr.	
	1909	1916	1909	1916
Hovedstaden	370	507	78	107
Provinsbyer og større bymæssige Bebyggelser ..	701	1457	77	116
Landdistrikterne	1255	906	56	57
	2326	2870	211	280

Møllerne og Mejerierne paa Landet er ikke medregnet, og Grænsen for, hvad der skulde forstaas ved Fabrikker, er aabenbart ikke draget ens ved de to Tællinger, i hvert Fald ikke for Landets Vedkommende.

I 1909 foregik desuden en Vurdering af »industrielle Ejendomme«, hvor man tillige opgjorde Værdien af Maskiner og Inventar, samt Prioriteternes Størrelse. Den gav følgende Resultat:

	Antal	Værdi i Millioner Kr.		Prioriteter
		Bygninger	Inventar og Maskiner	i Mill. Kr.
Hovedstaden	380	76	33	42
Provinsbyerne ...	904	77	44	40
Landdistrikterne ..	2494	85	44	50
	3778	238	121	132

Behæftelsesgraden var da omkring 37 pCt.

5. Den tekniske Undervisning.

For Industri og Haandværk som for Landbrug gik Fremgangen Haand i Haand med en stigende Anvendelse af Videnskabens Resultater og en stedse bedre Opøvelse i dens Brug under det praktiske Arbejde. *Polyteknisk Læreanstalt* udvidedes stærkt. Fagene blev flere, og Lærertal og Elever voksede meget. I Begyndelsen af 90erne optoges aarligt ca. 80 Elever, og 20—30 forlod Skolen med Kandidateksamen; ti Aar senere var Tallene henholdsvis 120 og 60, og et Tiaar derefter 150 og 100. I 1890 rejstes Skolens ny, store Bygning. Fra denne Læreanstalt udgik en Række af Industriens banebrydende Mænd: *Burmeister, F. L. Smidth, Alex. Foss, P. Larsen, G. A. Hagemann* og mange andre.

Haandværkerundervisningen drøftedes med Iver under Industrimødet i København i 1872, og efter dette optog Industriforeningen en Forhandling derom med *Det tekniske Selskab.* I 1878 forenedes de to hidtidige Skoler til *Det tekniske Selskabs Skole,* og i 1881 var

dennes nye Bygning færdig. Siden føjedes nye Skoler til i de forskellige Kvarterer af Byen. Undervisningen blev stedse mere alsidig og fulgtes Aar for Aar af et større Antal Elever. Der var nu ikke blot Aftenklasser, men ogsaa Dagskoler, beregnet paa en mere indgaaende Undervisning. I 1870 var der 750 Elever, i 1876—77 efter den nye Ordning 1400; men ved Aarhundredets Slutning var der 3000, og i de følgende Aar svingede Tallet mellem 3 og 4000.

Ogsaa ude i Provinsen var de tekniske Skoler i stærk Udvikling. De støttedes med Pengetilskud af Staten, men stod til Gengæld under en Art vejledende Tilsyn af det tekniske Selskab. Der var imidlertid en Del Misfornøjelse med, at Tilsynet skulde udøves af et københavnsk Selskab; Rigsdagsmænd af Venstre førte Klagerne frem paa Tinge, og i 1890 opnaaede de, at Tilsynet gik over til en af Regeringen udnævnt Inspektør. Det fik fra nu af megen Betydning og bidrog højlig til at forbedre Skolernes Undervisning. Fremgangen i Elevantal var meget stor. Der var ved den Tid 81 Skoler med 7000 Elever; i 1913 167 Skoler med 15 000 Elever, deraf dog kun 1000 paa Dagskolerne.

For at raade Bod paa den Usikkerhed i Lærlingenes Forhold, der var en Følge af Lavsvæsenets Opløsning, oprettedes i 1874 Foreningen til Lærlinges Uddannelse, som i de følgende Aar fik ikke ringe Betydning.

Tit og ofte drøftedes i disse Aar Midlerne til at skabe Haandværket bedre Vilkaar over for Industriens Konkurrence. Et Hovedmiddel saa man i en forbedret Uddannelse. Paa Forhaand var man paa det rene med, at de tekniske Skolers mere elementære Undervisning ikke forslog. Der maatte en videregaaende praktisk Uddannelse til, som ogsaa kunde faa Betydning for dem, der allerede drev Haandværk. Spørgsmaalet drøftedes med megen Iver af Industriforeningen og Fællesrepræsentationen for Haandværk og Industri. I 1908 gennemførte man ved betydelig Støtte fra Staten Oprettelsen af et teknologisk Institut, Fagskolen for Haandværkere og mindre Industridrivende. Man begyndte med et Par Hundrede Elever, men naaede før 1914 op til 1400. Programmet blev alsidigt og righoldigt. Der var Kursus for Skrædere, Skomagere, Motorpassere og Automobilreparatører, Gas- og Vandmestre, Grov-, Klejn- og Maskinsmede, Træarbejdere, Karetmagere, Bagere, Formænd for Jord- og Betonarbejdere; og der var Maskinkursus for Landmænd. Der var baade Dag- og Aftenkursus. De første, der bød en virkelig omfattende Undervisning, besøgtes af 3—400, Halvdelen Mestre og Halvdelen Svende. Man nøjedes ikke med Undervisning paa Skolen, men udsendte Lærebøger, besvarede Spørgsmaal, foranstaltede Udstillinger o. s. v.

Medens nye Undervisningsmidler saaledes stilledes til Raadighed,

traadte et af Fortidens Uddannelsesmidler i Baggrunden. Det var Svenderejserne i Udlandet, der Aar for Aar blev vanskeligere.

6. De faglige Organisationer og Staten.

De Organisationer, som Industri og Haandværk havde skabt til Fremme af deres Virksomhed og til Forhandling med Statens Repræsentanter, udvikledes i dette Tidsrum i meget betydelig Grad.

Industriforeningen var vedblivende den toneangivende Organisation, hvor Industriens og Haandværkets Mænd mødtes. I 1872 iværksatte man *den store nordiske Udstilling* sammen med *det nordiske Industrimøde,* hvor saa mange Tanker af Værdi for den følgende Udvikling førtes frem. Til denne Udstilling rejstes foran paa Vesterbro den Bygning, der derpaa i 1879 blev Industriforeningens Hjem. Siden tog Foreningen ledende Del i *den nordiske Landbrugs- og Industriudstilling* i København i 1888. Den holdtes i Hundredaaret for Stavnsbaandets Løsning og faldt sammen med Halvtredsaars-Jubilæet for Industriforeningen, samt Femogtyveaars-Jubilæet for Christian IX's Tronbestigelse. Under den syntes en Art Borgfred at afløse den politiske Strid. I den Henseende blev Følgerne dog ikke varige, men Udstillingen blev af megen Værdi for de følgende Aars hurtige Fremgang. Indtrykkene derfra bidrog til, at Industriforeningen i 1890 var med til at tage Initiativet til Skabelsen af *Det danske Kunstindustrimuseum,* der blev fuldført 1894. Foreningens Medlemstal var i Aarene derefter helt oppe paa 5—6000.

I *Haandværkerkredse* følte man stadig Trang til Organisationer, der kunde erstatte det Lavsvæsen, hvis Baand nys var sprængt, men som ikke faa længtes tilbage til som det Grundlag, der havde gjort Tilværelsen rolig og nogenlunde ubekymret for den jævne Haandværksmester. Haandværkerne tjente utvivlsomt bedre under de nye Tilstande end før, men mange af dem savnede den gamle Tids Tryghed, vel ogsaa noget de gamle Lavsskikke og Lavsfester, der havde givet Livet Farve. For en væsentlig Del blev det Haandværkerforeningernes Opgave at sikre Hjælp til dem, der bukkede under i Kappestriden, eller hvem Alderen hindrede i at følge med. Dertil kom Underholdning i Samkvem med Standsfæller og endelig Fremme af Haandværkerundervisningen. Pengene skaffedes ved Udstillinger, Bazarer, Forestillinger, Varelotteriet o. s. v.

I 1876, da Krisen indtraadte efter Opgangsaarene, blev Kravet om Tilbagevenden til Fortidens Tryghed stærkere. Just nu syntes de politiske Forhold at skabe Mulighed for at gennemføre Kravet derom.

Udstillingen 1888. Den store Hal i Hovedbygningen.

De nationalliberale Tilhængere af den økonomiske Frihed var fra 1875 fjernet fra Magten. Ministeriet Estrup var traadt til med den Opgave at samle hele Borgerskabet til Kamp mod Bøndernes Magtkrav og mod Arbejdernes Omvæltningsplaner. Det maatte antages at være lydhørt over for de Bekymringer, der næredes i store Dele af Haandværkerverdenen.

Efter lange og besværlige Forhandlinger skabtes i 1879 som Udtryk for disse Stemninger *Fællesrepræsentationen* for dansk Industri og Haandværk. Bevægelsen begyndte blandt jyske Haandværkere og tilsigtede oprindelig at »mildne det Tryk«, der hviler paa »de mindre Haandværkere, der daglig under uheldige, for ikke at sige sørgelige Vilkaar arbejde og kæmpe for at forsørge en som oftest talrig Familie«. For at faa noget i Gang maatte man dog snart vende sig til Industriforeningen i København, der just nu havde en virkelysten Formand i Bøssemager, Rustmester *Christensen*. Resultatet blev en Samvirken mellem Industri og Haandværk. Paa den stiftende Generalforsamling, hvor Repræsentanter for de forskellige Foreninger mødtes, stredes man endnu om, hvorvidt Industri eller Haandværk skulde staa først i Navnet. Industrien sejrede med 35 Stemmer mod 30. Desuden stemte man om, hvorvidt Københavns Repræsentant altid

skulde være Formand, eller om Formanden skulde vælges frit. Det første vedtoges med 39 mod 38; Bestemmelsen opgaves i 1888, men Tyngdepunktet kom stadig til at ligge i den københavnske Industri, langt mere end de, der havde sat Bevægelsen i Gang, havde ønsket. Sammenslutningen begyndte med 69 Foreninger med 20 000 Medlemmer, deraf rigelig 5000 i den københavnske Industriforening, 900 i Haandværkerforeningen, 1000 i Lærlingeforeningen. Ti Aar senere var der 95 Foreninger med godt 23 000 Medlemmer, og i 1905 234 Foreninger med op mod 44 000 Medlemmer.

Talmæssigt set var Organisationen straks fra Begyndelsen en af de betydeligste i Landet. Dens Indflydelse kan dog næppe siges at have staaet Maal hermed. Den bidrog til at bringe mere Plan i Haandværkerforeningernes almindelige Virksomhed og fremme Aflæggelse af *de frivillige Svendeprøver,* for hvilke Indenrigsministeriet havde opstillet Regler, da Lavsreglerne faldt. Efterhaanden naaede man da ogsaa til, at der aflagdes et Par Tusinde saadanne Prøver om Aaret.

Endelig opnaaede man, at Ministeriet Estrup i 1890 nedsatte en *Næringslovskommission,* der skulde forberede en Revision af Næringsloven af 1857. Formand blev Odenses Borgmester, Købstadforeningens Formand, *J. G. Koch,* Medlemmer blev den københavnske Borgmester *H. N. Hansen,* 8 Repræsentanter for Fællesforeningen for Industri og Haandværk, 4 for Handelsstandens Fællesrepræsentation, 2 for Københavns Kommunalbestyrelse, 3 for Købstadforeningen, 5 som særlige Repræsentanter for Landdistrikterne, deriblandt 3 Haandværkere. I 1893 afgav Kommissionen sin Betænkning. Den understregede stærkt, at Næringsloven af 1857 havde bragt en meget brat Overgang; som Maal opstilledes passende Beskyttelse mod Udlandet, Støtte til den lille Bedrifts Udøvere, Bortfjernelse af Særrettigheder for Storindustrien. Kommissionens Flertal anbefalede, at der skulde indføres faglige Duelighedsprøver som Betingelse for Opnaaelse af Næringsbevis. Et Mindretal, hvortil hørte *Har. Bing, H. N. Hansen* og *Koch* gik mod dette som en Indskrænkning i den i over en Menneskealder anerkendte fri og lige Adgang til Erhverv. I øvrigt foreslog Kommissionen Ophævelse af nogle Særrettigheder, som Fabrikanter havde i Modsætning til Haandværksmestre med Hensyn til Betingelser for Næringsbevis. Et Mindretal ønskede Statsanerkendelse af Mestre- og Svendeforeninger og foreslog Oprettelsen af *Forligs- og Voldgiftskamre* over for Arbejdsstridigheder. Flertallet mente dog ikke, at Staten kunde tage disse Opgaver op, selv om Ministeriet nok kunde give frivilligt dannede Foreninger en Stadfæstelse. Endelig foresloges en Række mindre Ændringer af Næringsloven. Forslagene var ikke meget vidtrækkende og fik heller ikke større Betydning. Mini-

steriet forelagde dem vel i Rigsdagen, men skønt man nu var inde i Forligsperioden, standsedes de i Folketinget.

I Fællesskab fremsatte Industriens og Haandværkets Repræsentanter i disse Aar atter og atter Ønsket om *Toldbeskyttelse*. Det lød allerede i 70ernes Begyndelse, da Sukkerindustrien tog sin Begyndelse i Danmark. Da Sukkertolden indbragte omtrent en Fjerdedel af hele Toldindtægten, frygtede Regeringen at se denne Indtægt svinde ved den indenlandske Sukkerproduktion og foreslog straks at paalægge denne en Skat af saadan Størrelse, at den svarede til Tolden paa udenlandsk Sukker. Baade Købmænd og Godsejere, der var ivrige for den nye Virksomhed, stræbte at paavirke Rigsdagen herimod, men Finansminister *Krieger* kunde med Tilfredshed fastslaa, at det ikke lykkedes »at bedaare Sukkerudvalget«. Loven gennemførtes 1873. Sukkerfabrikationens Mænd hævdede siden, at Skatten var større, end den skulde være for at svare til Tolden, og i 1877 under Ministeriet Estrup opnaaede de en Lettelse. Senere ved Forligslovgivningens Begyndelse, gennemførte det moderate Venstre og Højre 1891 en Nedsættelse baade af Sukkertold og indenlandsk Sukkerafgift, men man mente vedblivende, at de nogenlunde skulde svare til hinanden. Det samme hævdedes i Princippet ved den nye Lovgivning i 1908.

Om en almindelig Ændring af Toldloven forhandledes der atter og atter. Saa længe Ministerierne havde nationalliberal Farve, gik Toldforslagene ud paa nogen Lettelse af Toldafgifterne, men Folketingets Flertal stillede videregaaende Forslag, og noget Resultat naaedes ikke. Efter Estrups Overtagelse af Magten og Tysklands Overgang til Beskyttelsespolitikken blev det Regeringens og Landstingets Standpunkt, at en ny Toldlov burde hvile i sig selv; skulde der være nogen Nedgang, maatte den i hvert Fald opvejes gennem anden indirekte Afgift. Under Ministeriet Reedtz-Thott gjorde man Forsøg paa at naa til et Resultat gennem Nedsættelsen af en stor Toldkommission bestaaende af 8 Folketingsmænd, 8 Landstingsmænd og nogle Embedsmænd. Det strømmede ind med Henvendelser. I 1888 var Foreningen *Det nationale Arbejde* stiftet, og den nedsatte i 1895 sammen med Fællesrepræsentationen et Haandværkets og Industriens Toldudvalg, der meget energisk søgte at paavirke Toldkommissionen i beskyttelsesvenlig Retning. Resultatet kom ikke til at svare til Anstrengelserne. Kommissionen delte sig i et Flertal af Højremænd og Embedsmænd og et Mindretal, bestaaende af alle Afskygninger af Venstremænd. Flertallet vilde nedsætte Tolden paa Raa- og Hjælpestoffer, men øge den i samme Omfang paa Luksusvarer, alt i alt vilde Forslagets Gennemførelse skabe en betydelig Forøgelse af Beskyttelsen. Dette gik Mindretallet imod; det ansaa Beskyttelsen for

et Middel til at opretholde eller skabe en kunstig Industri paa den øvrige Befolknings Bekostning og ønskede tværtimod en betydelig Lettelse af Toldafgifterne og Overgang til Værditold; de lette dyre Varer burde have højere Told end de billige tunge Varer, der hidtil i saa høj Grad havde baaret Toldbyrden. Der kom intet Resultat.

Først efter Systemskiftet blev der Mulighed for *Ændringer i Toldloven,* men de kom ikke til at gaa i den Retning, Haandværker- og Industrikredse ønskede. Den nye Toldlov af 1908 skilte sig ikke afgørende fra Toldloven af 1863. Den var et Kompromis mellem Venstrereformpartiet, de Moderate og de Frikonservative. Vigtigst var det, at Tolden ophævedes eller nedsattes paa forskellige Forbrugsvarer, samt nogle Raa- og Hjælpestoffer. Dertil kom mindre Nedsættelser paa nogle Halvfabrikata og Fabrikata samt Forhøjelser paa forskellige Varer, der kunde betegnes som Luksusvarer. Paa enkelte Omraader gik man over til Værditold, og man søgte i øvrigt i nogen Grad at bøde paa Vægttoldens Ubillighed ved at dele forskellige Varegrupper, øge Tolden paa de finere Varer, lette den paa de grovere. Finansminister *Neergaard,* der som Folketingsflertallets Ordfører havde haft Hovedindflydelsen paa Lovens endelige Indhold, regnede med, at Toldindtægternes Beløb vilde blive formindsket med ca. 7 Millioner, væsentlig ved Nedsættelser, der ikke berørte Beskyttelsen; om denne hævdede han, at den nedsattes med 15—20 pCt., medens man fra radikal og socialdemokratisk Side bestred dette. Fra Haandværk og Industri lød stærke Klager. En Opgørelse af Lovens Virkninger er ikke mulig. Givet er det, at den ikke standsede Udviklingen i Haandværk og Industri. Indførselstolden gik ned fra rigelig 40 til 33—34 Millioner.

I den sidste Tid før Krigen stiftedes nye Sammenslutninger, hvori Haandværkets og Industriens Mænd deltog. I 1910 dannede de forskellige Organisationer sammen med nogle af de store Virksomheder *Industriraadet,* der skulde være et lettere bevægeligt Fællesudvalg til Varetagelse af disse Næringsvejes Fællesinteresser. Allerede 1900 havde Fællesrepræsentationen sammen med Handelsstandens Talsmænd dannet *De samvirkende Byerhvervs Organisation,* beregnet paa at danne en Modvægt mod den formentlig alt for store Overvægt, Landbruget havde faaet.

I alle Grene af Haandværkets og Industriens Organisationer, overalt hvor det gjaldt Udstillinger, Fremskridt i Undervisning, Oplysning om Erhvervsforholdene, var der i Tiden lige fra 60erne til 1914 en enkelt Mand, som spillede en meget stor Rolle. Det var *Camillus Nyrop.* 1869 knyttedes han til Industriforeningen, en lang Aarrække var han dens Sekretær, en Tid tillige Sekretær for Fællesrepræsen-

tationen. Han ledede de Tidsskrifter, disse Organisationer udgav, og i Tidsskrifter, Jubilæumsværker og smaa Afhandlinger samlede han en Rigdom af Oplysninger om Haandværkets og Industriens Udvikling.

Statens økonomiske Bidrag til Industriens Fremme var længe beskedne. I 60ernes sidste Aar svingede de omkring 10 000 Kr. aarlig, ved 70ernes Slutning var man naaet til 50 000 Kr. Pengene gik dels til Rejseunderstøttelser, dels til tekniske Skoler, og til disse Omraader begrænsede man sig de følgende Aar, skønt Beløbene efterhaanden steg. Ved Slutningen af 80erne var man oppe paa over 150 000 Kr. som regelmæssigt Tilskud. Desuden ydedes der dog hyppigt ekstraordinære Tilskud: til Udstillinger, til Opførelse af tekniske Skoler o. s. v. Efter 1901 naaede Tilskudene op til 6—700 000 Kr., der i alt væsentligt gik til Undervisningen. Dertil kom 3—400 000 til Polyteknisk Læreanstalt. Det var langt mindre Beløb end dem, der ydedes til Landbruget; men ved Siden deraf havde Staten mangeartede Udgifter til en Række sociale Foranstaltninger, der, selv om de ikke alene tog Sigte paa Industri og Haandværk, havde forholdsvis mere Betydning for disse Erhverv end for de andre Næringsveje.

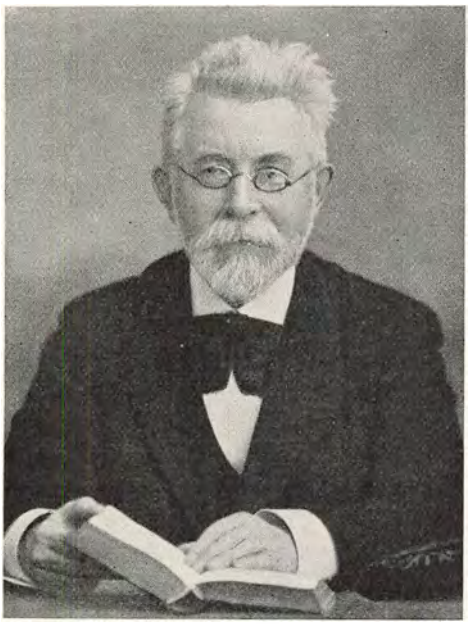

Camillus Nyrop.
Fotografi fra 1910.

7. Arbejdsgivere og Arbejdere fra Halvfjerdserne til 1914.

Efter de hidsige Arbejderstridigheder og den stærke Fagforeningsbevægelse 1871—75—76 kom i de følgende Kriseaar en Stilstandens, næsten en Opløsningens Tid for Arbejderbevægelsen. Standsningen varede dog ikke længere end Krisen. Fra Firsernes første Aar be-

gyndte det at gaa frem. I 1878 var allerede den rent politiske Organisation *Socialdemokratisk Forbund* stiftet. Den holdt »Socialdemokraten« oppe og rejste den første Arbejder-Forsamlingsbygning i Rømersgade i København. De fleste af de i 70erne oprettede Fagforeninger overlevede Kriseaarene, og fra 1879 kom nye til. 1879—85 stiftedes i alt 111 Foreninger. Medens det i 70ernes Begyndelse havde været Mænd uden for Arbejderklassen, der havde Ledelsen, blev det nu næsten udelukkende Arbejdernes egne Mænd, der førte an. Foreløbig var der ikke megen Forbindelse mellem de forskellige Foreninger; et Samlingspunkt dannede dog *Socialdemokratisk Forbund.*

Snart hist, snart her var der Strejker. Undertiden lykkedes de, undertiden slog de fejl, men alt i alt bar det fremad. Arbejderne havde Overtaget i disse Smaakampe, hvor de slog ned paa den enkelte Mester eller det enkelte Fag. De strejkende var ikke flere, end at det blev muligt for Kammeraterne at hjælpe dem.

I Arbejdsgivernes Lejr vakte det hele Røre en voksende Forbitrelse. Men foreløbig stod de temmelig uorganiserede. Hverken Haandværkerforeningerne eller de bevarede Rester af de gamle Mesterforeninger var egnede til at optage Forhandlinger og Strid med Arbejderne. Stærkest følte Trangen til en Modorganisation inden for *Jernindustrien.* De store Virksomheder inden for dette Fag samlede talrige Arbejderskarer, og Arbejdslønnen udgjorde her en større Del af Produktionsværdien end i de fleste andre Fag. Allerede fra 1871 bestod en Forening af Jernstøberiejere, som dog ikke var meget virksom. En begrænset Konflikt i 1884, der faldt ud til Fordel for Arbejderne, fremkaldte dernæst Dannelsen af Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i 1885. Samme Aar kom det til Strejke paa en af Fabrikkerne, hvor Arbejderne forlangte en Minimumsløn af 27 Øre i Timen. Fabrikanterne svarede med at afskedige alle Medlemmer af Smede- og Maskinarbejdernes Forbund og fortsatte saa vidt muligt Arbejdet med uorganiserede Folk, hvoraf der i de Tider endnu var mange. Man fik oprettet en særlig Forening for de arbejdende Smede og Maskinarbejdere, og med Støtte fra politisk konservativ Side stiftedes Arbejdernes Værn, der hævdede, at dets Maal var at beskytte Folk, som vilde arbejde, mod Fagforeningstyranniet. Konflikten omfattede ca. 1000 Arbejdere og varede fra Juli til November. Den øgede i høj Grad Bitterheden. Fra konservativ Side klagedes højlydt over de røveriske Smede, der vilde sprænge hele Samfundsordenen. »Socialdemokraten« iværksatte en landsomfattende Indsamling og fik mange Bidrag, ogsaa fra Venstrebønder. Det var i Provisoriestyrets første Aar, og Venstres Blade talte kraftigt Smedenes Sag. Tietgen søgte at mægle uden Held. Til sidst opfattede Arbejderne det som

en Kamp mod deres Organisationsret, og de følte det halvvejs som en Sejr, da Striden endte, ganske vist uden Anerkendelse af den omstridte Minimalløn, men ogsaa uden Forpligtelse til at opløse deres Forening. Haardt blev denne dog ramt. Den havde i Kamptiden haft 1500 Medlemmer, men var det følgende Foraar helt nede paa 300.

Alligevel bidrog den haarde Strid til at fremme den almindelige Organisationsbevægelse. I Aarene 1884—85 sluttede Fagforeningerne i alle de større Fag sig sammen i *Fagforbund:* Snedkerforbundet, Smede- og Maskinarbejdernes Forbund o. s. v., der samlede Fagfællerne over hele Landet. I 1886 kom dertil en Sammenslutning af de forskellige københavnske Foreninger til *De samvirkende Fagforeninger,* og denne københavnske Organisation efterlignedes derefter i de enkelte Byer. Der var saaledes en Art dobbelt Sammenslutning, en efter Fag, en anden efter Byer.

De følgende Aar bragte mangfoldige Konflikter. Mange Arbejdsgivere opfattede endnu Fagforeningerne som lovstridige. Det var under de bestaaende politiske Forhold udelukket, at man kunde faa Rigsdagen til at vedtage Lovforbud, men en Tid levede den Opfattelse, at Meddelelse om Strejker kunde betragtes som en Krænkelse af Privatlivet, mod hvilken der kunde nedlægges Fogedforbud. Forsøg i denne Retning strandede dog paa Højesterets Holdning. Mere virkningsfuld var derimod Arbejdsgivernes Tilbøjelighed til at skille sig af med toneangivende Medlemmer i Fagforeningerne. En Arbejder, der har udgivet sine Erindringer, beretter om, hvorledes det i de Tider gik ham: »Nu blev jeg opført paa den sorte Tavle i Guldsmedelavet. Det fik jeg først at vide bagefter, for det var jo Hemmelig. Jeg fik nemlig Arbejde i Amaliegade paa et større Værksted; der var jeg $^1/_2$ Aarstid, saa var det opdaget, at det var Kassereren for de røde, og det kunde jo ikke gaa. Hvem der var Angiver ved jeg ikke, men Værkføreren sagde, at Mesteren ikke vilde se mig, hvad der var tydelig nok. Overalt hvor jeg kom, naar de hørte mit Navn: Naa, det er Kassereren for de røde! Saa jeg kunde kuns komme ind paa de smaa Værksteder en kort Tid af gangen, saa det var en kummerlig Tilværelse. Jeg maatte tilsidst ligesom de andre af Bestyrelsen til Provinserne, hvor man ikke var kendt; men det var jo ogsaa formaalet at faa støtterne væk, saa foreningen ingen trivsel fik.«

Trods alt styrkede Arbejderne i disse Aar deres *Organisationer.* De fik talrige Medlemmer, der betalte faste Bidrag, saa Fagforeningerne kom til at raade over ret betydelige Strejkekasser. Fra Midten af 90erne var Tiderne opadgaaende, og lidt efter lidt højnedes Lønnen, undertiden gennem Konflikter, oftest ad Forhandlingens Vej. I nogle Fag sluttede man Aftale om Stridigheders Behandling ved

Voldgiftsretter, der dog snarest var en Art faglige Forligsraad. Ogsaa Forkortelse af Arbejdstiden opnaaedes i mange Tilfælde. Fra 1890 begyndte i Overensstemmelse med internationale Aftaler de store aarlige Demonstrationer den 1. Maj for 8 Timersdagen. I 1897 var der igen en haard Konflikt i Jernindustrien, der i disse Aar opfattedes som Uroens Centrum. Det var ogsaa denne Gang en Lockout, og Arbejdsgivernes Leder var *S. C. Hauberg*. Konflikten omfattede et Par Tusind Arbejdere og varede næsten 4 Maaneder, men den satte ikke Sindene nær saa stærkt i Bevægelse som Kampen i 1885. Man havde i Mellemtiden vænnet sig til disse Kampe. Striden sluttede med et Forlig af saadant Indhold, at hver af Parterne tilskrev sig Sejren.

J. Jensen.
Fotografi fra ca. 1900.

I 1898 var Organisationsbestræbelserne naaet saa vidt, at der var ca. 1000 Fagforeninger med omkring 80 000 Medlemmer, næsten alle knyttede til Haandværk og Industri. Ved Tællingen to Aar før var Arbejderne i Haandværk og Industri, Kvinder og Lærlinge indbefattet, optalt til 180 000. Det store Flertal af voksne Mænd var nu kommet med i Foreningerne, medens Kvinderne endnu var svagt organiserede. I 1898 stiftedes dernæst *De samvirkende Fagforbund*. Stødet blev givet ved Forhandlinger med de andre nordiske Arbejderforeninger, og Formand blev Maler *J. Jensen*, senere Københavns Finansborgmester og Overpræsident. Et Aar derefter var der indmeldt 38 Forbund med 870 Afdelinger samt 25 enkeltstaaende Fagforeninger; Medlemstallet var 61 000. Omkring 30 000 Fagforeningsmedlemmer blev staaende udenfor.

Omtrent samtidig med, at Arbejderne fuldførte deres Organisation, ordnede *Arbejdsgiverne* deres. De følte sig under 90ernes spredte Kampe stadig trængt tilbage og fik derfor Trang til at organisere sig. I 1885 forsøgte man med *Fællesforeningen af Arbejdsgivere i København og Omegn*, væsentligt bygget paa Haandværkerfagene. Den tabte imidlertid i en stor Konflikt i Snedkerfaget i 1889 og faldt derpaa fra hinanden. I 1896 blev Tanken taget op af *Fællesforeningen for Haandværk og Industri*, der ellers havde helt andre Opga-

ver. Samme Aar stiftedes af nogle Mesterforeninger: Entreprenører, Teglværksejere, Tømrere o. s. v. *Arbejdsgiverforeningen af 1896.* Begge opstillede de som Maal at faa Arbejderstridigheder afgjort ved Voldgift. Arbejdsgiverforeningens Leder blev *Entreprenør N. Andersen,* en konservativ Folketingsmand, der var i Besiddelse af stor Forhandlingsevne og velset ogsaa i andre Lejre. Han var oprindelig ivrig Talsmand for, at alle Arbejdsstridigheder skulde afgøres ved *tvungen Voldgift.* I 1897 efter Konflikten i Jernindustrien sluttede dennes Organisationer sig til Arbejdsgiverforeningen, og flere andre Foreninger fulgte Eksemplet.

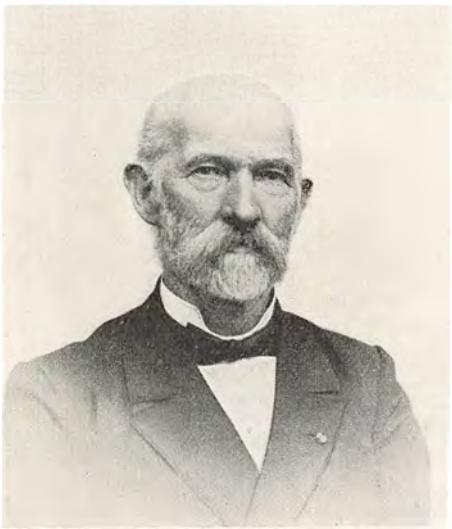

Etatsraad Niels Andersen.
Fotografi fra ca. 1900.

Arbejdsgiverforeningen følte sig som den egentlige Repræsentation for Fabrikanter og Mestre og traadte paa disses Vegne i Forhandling med De samvirkende Fagforbund. Man aftalte endnu i 1898 med dem Oprettelsen af Fællesudvalget til Afgørelse af Arbejdsstridigheder, der skulde have Myndighed til i givet Fald at afgøre, hvorvidt der var »begaaet Brud paa bestaaende Overenskomster mellem Arbejdsgiver- og Arbejderorganisationer«. Hver af Parterne skulde til Fællesudvalget vælge 2 inden for og 1 uden for deres egen Organisation, og de 6 Repræsentanter skulde da vælge en Formand. Uden for deres egen Kreds valgte Arbejdsgiverne den senere Indenrigsminister *L. E. Bramsen,* Arbejderne en af det radikale Venstres Mænd, Folketingsmand *Gustav Philipsen,* og Formand blev den senere Chef i Systemskiftets Ministerium, Professor *J. H. Deuntzer.*

Arbejdsgiverforeningens Optræden paa alles Vegne vakte en Del Misnøje i Fællesrepræsentationen, hvis Formand nu var Fabrikant *Axel Meyer.* Men det lykkedes Parterne at komme til Rette, og endnu i 1898 forenede de to Organisationer sig i *Dansk Mester- og Arbejdsgiverforening.* En stor Del af de Foreninger, der stod under Fællesrepræsentationen, blev tillige Medlemmer af den nye Forening, der helligede sig den ene bestemte Opgave: Forhandling og Kamp med

Arbejderne. Talmæssigt samlede denne Forening ikke Arbejdsgiverne saa stærkt, som Fagforeningerne samlede Arbejderne. I 1899 omfattede den 48 Foreninger med godt 7000 Medlemmer, omtrent $^1/_6$ af de 40 000 Arbejdsgivere. Blandt de 7000 var imidlertid de allerfleste af dem, der beskæftigede et betydeligt Arbejdertal. I Virkeligheden kunde derfor Foreningen med samme Myndighed repræsentere Arbejdsgiverne som Fagforeningerne Arbejderne. Paa begge Sider fulgte man Trop, naar de to store Organisationer gav Parolen.

Ganske kort Tid efter, at Organisationerne var kommet i fuld Orden, kom den første store Styrkeprøve. Det var *Lockouten i 1899*. En Strid i Snedkerfaget gav Stødet. De to Hovedorganisationer var blevet enige om Stridens Løsning, men Svendene i nogle jyske Byer forkastede Overenskomsten. Dette bragte stærkt Røre i Arbejdsgiverforeningen. Man krævede, at Fagforbundene skulde bringe Sagen i Orden, og opstillede 8 Punkter som Betingelse for fremtidige Forhandlinger. Blandt andet krævede man, at Aftaler mellem de to Hovedorganisationer skulde være bindende for Medlemsorganisationerne, tillige »at Arbejdsgivernes Ret til selv at lede og fordele Arbejdet samt til at anvende den efter deres Skøn til enhver Tid passende Arbejdskraft fuldt ud anerkendes og garanteres af Arbejdernes Hovedorganisation«. Fagforbundene opfattede de 8 Punkter som en Udfordring og afslog dem. Den 19. Maj svarede Arbejdsgiverforeningen med at erklære Lockout i en Række Fag, dog ikke i Fag, der var af Betydning for Samfundsmaskineriets daglige Gang. Alt i alt udelukkedes 33—36 000 Arbejdere. Den Pludselighed, hvormed Arbejdsgiverforeningen gik frem, og de skarpe Udtryk, den brugte straks i sine første Skrivelser, gav Fagforeningerne det Indtryk, at de stod over for et planlagt Overfald, og Stemningen blussede straks meget stærkt op.

Kraftige Udtryk fik den ved Grundlovsfesten 14 Dage efter, at Lockouten var forkyndt; »Det folkelige Selvstyre«, udbrød F. Borgbjerg, »der indførtes i 1849, er blevet afkræftet ved Svig og Vold. Men en Paragraf som § 83 om *fri og lige Adgang til Erhverv* er afskaffet af den kapitalistiske Udvikling. Nu nægter en Haandfuld Fabrikanter 40 000 danske Arbejdere Adgang til Erhverv. De gør det ved et klart Retsbrud, ligesom *Estrup* berøvede os den sidste Smule Selvstyre ved Grundlovsbrud. De har vanhelliget alle Idealer. Der er Familieføelsen. De paakaldte den, naar en Arbejder strejkede for bedre at kunne sikre sin Familie i Fremtiden, nu bringer de Nød i 40 000 Familier! De paakaldte Fædrelandskærlighed; nu jager de den danske Arbejder, deres Landsmænd, fra Sted til Sted, fra Land til Land. De kalder sig Patrioter, men er internationale.«

Ogsaa *Hørup* trak Linien mellem Estrups Politik og Lockoutkampen. »Dette er Militarisme,« sagde han. »Jeg siger det her, fordi en Del af Demokratiet ikke kan undsiges paa Livet, uden at den anden Del maa lægge Ørerne tilbage og spørge, hvor dette bærer hen. Og jeg siger det paa Grundlovsdagen, fordi det er min Overbevisning, at denne Lockout ikke var kommet eller dog ikke var kommet saadan, dersom ikke Retten i vort offentlige Liv i alle disse Aar havde siddet i Spydstagen og i Overklassen fremkaldt en urimelig Overtro paa Magt og Magtmidler og en lige saa urimelig Blindhed for, at der i dette er noget, der slaar tilbage, og at Ord man siger, og Veje, man vælger i Dag, i Morgen kan vende sig mod dem, der først fandt paa dem.«

Inden for Pressen tog de fleste Venstreblade Standpunkt for Arbejderne, en Del af dem dog mere tilbageholdende end i 1885; den konservative Presse tog helt Parti for Arbejdsgiverne. Disses Forening udsendte et Par Maaneder efter Konfliktens Udbrud en Opfordring til alle deres Medlemmer om ikke at abonnere paa eller købe fjendtligsindede Blade. Betydelige Indsamlinger fandt Sted. De støttedes ikke blot af Socialdemokrater og Venstremænd, men ogsaa en Kreds af religiøst bevægede Mænd, hvoriblandt Sjællands senere Biskop *H. Ostenfeld* og Professor *H. Westergaard,* anbefalede »at staa overfor de udelukkede Arbejdere med aabne Hjerter og yde dem den materielle og moralske Støtte, som tiltrængtes.« 58 Præster manede til Fred, paaberaabende sig Biskop Martensens »Socialisme og Christendom«; de paakaldte Statens Indgriben og anmodede Regeringen om »at fremme en social Lovgivning, der kan berede vort lille, haardt prøvede Folk de ydre Vilkaar for en rolig og lykkelig Fremtidsudvikling«.

Den store Konflikt følte s i Befolkningen som en Landsulykke af hidtil ukendt Omfang. Generallockouten hed den i almindelig Omtale, skønt den i Virkeligheden kun omfattede omkring en Femtedel af Arbejderne i Industri og Haandværk. Særlig Vrede vakte det i Arbejderkredse, at Arbejdsgiverne opfordrede tyske Arbejdsgivere til ikke under Lockouten at tage nogen dansk Svend i Arbejde. Atter og atter gentoges den Vending, hvormed et Brev fra Arbejdsgiverforeningen til tyske Kolleger sluttede: »Altid rede til Gentjeneste sender vi forbindtligst vor kollegiale Hilsen.«

Striden kom til at vare tre og en halv Maaned. Den bragte et Tab af 2 800 000 Arbejdsdage, der beregnedes til en Arbejdsløn af 12 Millioner Kr. Det vil antagelig sige, at det samlede Tab i Produktionen har haft en Værdi af op mod 30 Millioner. Fagforeningerne ydede i alt de udelukkede en Hjælp paa ca. 3 Millioner Kr.,

Forligsforhandlinger hos Bankdirektør Heide.
Satirisk Tegning af Alfred Schmidt i »Klods Hans« 1899.
I Midten Heide, ved Bordenderne de to Formænd J. Jensen og N. Andersen.
Billederne paa Væggen L. Bing og H. Trier.

hvoraf næsten 700 000 Kr. kom fra Udlandet. Hvor meget der er ydet gennem privat Understøttelse, vides ikke.

I de Maaneder, Kampen stod paa, fulgte det ene Forligsforsøg efter det andet. Først forsøgte de to Organisationers Fællesudvalg med Deuntzer som Formand. Udvalget omdannedes til et Enigheds-Kammer, til hvilket der tilkaldtes to fra hver Side udover det oprindelige Medlemstal. Under Forhandlingerne blev Arbejdsgivernes 8 Punkter til 19, og Enighed opnaaedes ikke. Deuntzer foreslog da, at de Stridspunkter, der stod uløste, skulde afgøres ved Voldgift. Arbejderne antog Forslaget, Arbejdsgiverne forkastede det, hvorefter Deuntzer nedlagde Stillingen som Formand for Fællesudvalget, og dette opløstes. Senere udarbejdede tre ansete og indflydelsesrige Mænd, Privatbankens Direktør *Axel Heide,* Vekselerer *L. Bing* og Borgerrepræsentationens Formand *Herman Trier,* et Forligsforslag. Ogsaa dette strandede i første Omgang. Nogle Arbejdsregler, Arbejdsgiverne havde udarbejdet, faldt Fagforeningerne i Hænde, medens de forhandlede om Forligsforslaget, de knyttede derfor til Vedtagelsen af Overenskomsten nogle Forbehold vedrørende disse Regler, hvilke Arbejdsgiverne betragtede som ensbetydende med en Forkastelse.

En Maanedstid endnu fortsattes Striden. Da lykkedes det i Sep-

Mæglerne ved Septemberforliget.
Vekselerer L. Bing, Bankdirektør A. Heide, Folketingsmand H. Trier.

tember ved nye Anstrengelser fra de tre Forligsmæglere og andre at faa et Forlig i Stand. Ogsaa om dette gælder det, at begge Parter tilskrev sig Sejren. Det afgørende blev imidlertid, at Forliget skabte nogenlunde faste Regler for fremtidig Forhandling mellem de to Hovedorganisationer. Af Arbejderne opfattedes det siden som en Anerkendelse af Fagforeningernes fulde Ligeberettigelse, som Gennemførelsen af en Art Parlamentarisme i Forholdet mellem Arbejder og Arbejdsgiver. »Den faglige Kamps Grundlov« kaldte de det. Af Arbejdsgiverne følte det som Befrielsen fra de stadige Smaakampe, den stadige Uro.

De to Hovedorganisationer anerkendte hinandens Ret til at beslutte eller godkende Arbejdsstandsninger, dog skulde det ske med $^3/_4$'s Flertal, og der skulde gives et vist Varsel. Ingen af Organisationerne maatte anerkende eller støtte en Strejke eller Lockout, hvor Reglerne ikke var overholdt ved Etableringen. Arbejdsgivernes Ret til at lede og fordele Arbejdet anerkendtes, men der opstilledes forskellige Regler for at hindre Misbrug. Stridigheder om Anvendelsen af de trufne Aftaler skulde paadømmes af Hof- og Stadsretten, indtil der var oprettet en Voldgifts-Domstol med tre Medlemmer valgt af hver af Parterne og med en af de seks valgt Formand, og indtil der ved Lov var indført almindelig Vidnepligt for denne Domstol. Henvendelse om en saadan Lov rettedes til Regering og Rigsdag.

Denne Lov gennemførtes i Foraaret 1900, og kort derefter oprettedes *Voldgiftsretten*. Der var dermed skabt en fast Institution til Afgørelse af Strid om selve de trufne Aftalers Forstaaelse. I Interessespørgsmaal, naar det gjaldt Aftalernes Indhold, var der derimod

stadig ingen anden Udvej, end at Parterne maatte forhandle sig til Rette eller kæmpe sig igennem.

Aarene fra 1900 til 1914 blev en Art væbnet Fred, afbrudt af mere eller mindre haarde Sammenstød. De to Organisationer stod stedse kampberedt over for hinanden; de styrkede deres Kasser, forøgede Medlemstallet og fæstnede Sammenholdet. Under Indtryk af Lockouten oprettedes *Kristeligt dansk Fællesforbund,* der søgte at samle Arbejderne til fredelig Forhandling, men Fagforeningerne opfattede det som en Art Strejkebryderforening og bekæmpede det skarpt. Nævneværdig Betydning fik det aldrig. Fagforeningernes Medlemstal svingede lidt, men gik som Helhed frem, en Del stærkere end det samlede Arbejdertal. I 1914 var man oppe paa 160 000 Medlemmer; deraf var vel 10—15 Tusind fra andre Fag end Haandværk og Industri. Ikke langt fra $^2/_3$ af det hele Arbejdertal i Haandværk og Industri var med i Fagforeningerne. Udenfor stod de ikke voksne Lærlinge samt de fleste Kvinder. Af de 160 000 var godt 120 000 med i *De samvirkende Fagforbund«,* medens op mod 40 000 tilhørte Organisationer, som foretrak den Frihed, som det gav at staa udenfor. Af Kvinderne var 20 000 organiserede, mellem en Trediedel og Halvdelen af alle kvindelige Arbejdere. I nogle Fag var Kvinderne i de samme Foreninger som Mændene, i andre Fag dannedes Kvindeforeninger, der samledes i det i 1901 oprettede *Kvindeligt Arbejderforbund.* En særlig Karakter fik *Dansk Arbejdsmandsforbund,* der dannedes i 1897 ved Sammenslutning af forskellige Arbejdsmandsforeninger. Dets Leder blev *M. C. Lyngsie,* og gennem hans Agitation var det i 1914 bragt op til 40 000 Medlemmer. De ikke faglærte Arbejdere fik saaledes en fælles Organisation; de samledes ikke i særlige Foreninger knyttede til de Faggrupper, inden for hvilke de regelmæssigt havde deres Beskæftigelse.

M. C. Lyngsie.
Fotografi fra ca. 1900.

Arbejdsgiverforeningen voksede ikke meget i Medlemstal. Den havde i 1914 knap 8500 Medlemmer. Men den styrkede i høj Grad sit indbyrdes Sammenhold og fulgtes ved hver given Lejlighed af

næsten alle dem, der stod udenfor. I 1909 beregnedes det, at 72 000 Arbejdere var beskæftigede i dens Medlemmers Virksomheder.

Af Konflikter var der ikke faa i disse Aar, men ingen af dem naaede et Omfang som den store Styrkeprøve i 1899. Et haardt Nederlag led Arbejderne under Havnestrejken i 1902, hvor Dampskibsselskaberne sejrede ved at skaffe sig fremmed Arbejdskraft, delvis fra Rusland. I 1904 var der en Tekstilarbejderstrejke, som omfattede 4000 Arbejdere, i 1907 en stor Bygningsstrejke. I 1908 fulgte en Konflikt i de grafiske Fag, der fik særlige Følger. Arbejdsgiverne erklærede Lockout undtagen for Dagspressen, Arbejderne svarede med Strejke over for de Aviser, der var Medlemmer af Arbejdsgiverforeningen. I København udkom i nogle Dage kun »Socialdemokraten«, »Kristeligt Dagblad« og et Middagsblad. Alle de andre Blade samlede sig om et fælles Blad »Pressen«, der i alt udsendte 6 Numre. Ude i Provinserne lykkedes det hist og her at faa Bladene ud, om end i formindsket Skikkelse. Denne Arbejdsstandsning vakte særlig Opmærksomhed. Indenrigsminister *Sigurd Berg* greb mæglende ind, og det lykkedes ham at opnaa en Overenskomst med dertil knyttet Aftale om, at der skulde optages en Forhandling om Udvikling af Voldgiftsrettens Virksomhed og Skabelse af en Forligsinstitution.

Det kom derefter til en Forhandling mellem ti Repræsentanter for hver af de to Organisationer under Ledelse af daværende Overretsassessor *C. Ussing*. Hele Udvalget enedes om en Norm for Forhandlinger inden for de enkelte Fag med Anvendelse af Mægling og Voldgift til Undgaaelse af Strid. Dernæst blev man enig om Fæstnelse af den permanente Voldgiftsret og Udvidelse af dens Myndighed; den skulde nu ikke blot afgøre Uenighed om Forstaaelse og Anvendelse af Septemberforliget, men ogsaa Strid om Anvendelse og Overholdelse af Aftalerne inden for de enkelte Fag, og den skulde kunne idømme *Bod* for Tilsidesættelse af Aftaler. Man havde med megen Iver drøftet Spørgsmaalet om tvungen Voldgift i Interessestridigheder. Arbejdsgiverne var villige til at tage den for Virksomheder af væsentlig offentlig Art: Jernbaner, Sporveje, Gas-, Vand- og Elektricitetsproduktion, Drift af Hospitaler, Fængsler o. s. v., hvor de i Almindelighed vilde vige tilbage for at foretage Standsninger. Arbejderne, der tænkte sig Tilfælde, hvor netop Standsning af saadanne Virksomheder kunde blive et Hovedmiddel i deres Kamp, var derimod uvillige dertil. I andre Spørgsmaal vilde ingen af dem have tvungen Voldgift; N. Andersen, der havde været Tilhænger deraf, var i 1907 efterfulgt af *K. Rostrup* som Arbejdsgiverforeningens Formand.

Derimod enedes man om Ansættelse af *en Forligsmand,* der kunde optræde som Mægler i Stridigheder, som ikke paa anden Maade kunde løses. Da Parterne ikke ret kunde enes om hans Myndighed, endte det med, at Forslaget om Forligsmand stilledes alene af Formanden. Forligsmanden skulde udnævnes af Indenrigsministeren efter Indstilling af den faste Voldgiftsret. Han skulde have Ret til at tilkalde Parterne, naar han skønnede det fornødent, skulde inden for visse Grænser kunne undersøge Forholdene i Faget og have Myndighed til at fremsætte og offentliggøre Forligsforslag. Arbejderne sluttede sig til dette Forslag. Arbejdsgiverne tog Forbehold med Hensyn til Retten til at tilkalde Parterne, Undersøgelsesretten og Retten til at stille positive Forslag. De mente, at saadanne Forslag sædvanlig i nogen Grad vilde imødekomme Arbejderne og saaledes svække Arbejdsgivernes Stilling over for den offentlige Mening.

I Begyndelsen af 1910 forelaa Fællesudvalgets Indstilling, og det daværende radikale Ministerium forelagde nu Rigsdagen et Forslag om de to Punkter deri, der krævede Lov: Oprettelsen af den faste Voldgiftsret og af Forligsmandsinstitutionen. *Voldgiftsretten* skulde bestaa af lige mange af hver af Parterne og en af dem valgt Formand; kunde de ikke naa et Resultat ved Valget, skulde Formanden vælges af Justitiarius i Højesteret sammen med Formændene ved de andre københavnske Retter. Med Hensyn til *Forligsmanden* fulgte Ministeriet Ussings Forslag. Det mødte i Rigsdagen nogen Modstand, navnlig fra konservativ Side, men Forstaaelse opnaaedes. Forligsmanden fik Ret til at indkalde Parterne, men først naar den ene af dem erklærede, at Forhandlingen var glippet. Han skulde kunne fremsætte Forslag, men maatte ikke offentliggøre dem, medmindre Arbejdsstandsning fandt Sted. Vidneafhøring skulde i fornødent Fald foretages ved Voldgiftsretten.

Ligesom den permanente Voldgiftsret hidtil havde virket tilfredsstillende, kom alt i den følgende Tid til at forløbe glat under den faste Voldgiftsret. Men Forligsmandsinstitutionen blev i 1911 stillet paa en haard Prøve. I talrige Fag var Overenskomsterne opsagt, Lockouter og Strejker blandedes mellem hinanden, og en Tid saa det ud til en ny Storkamp. Til sidst lykkedes det Forligsmanden, den senere Generaldirektør i Skattevæsenet *A. M. Koefoed* at faa Parterne forligt; da syntes atter alt at skulle strande paa et enkelt Fag, der ikke vilde bøje sig; Arbejdsgiverforeningen erklærede Lockout for 60 000 Mand, næsten dobbelt saa mange som i 1909. Men Lockouten kom kun til at vare en Dag, saa forligtes man. I en Række Fag sluttedes denne Gang Overenskomster paa 5 Aar.

Ved Aftale mellem Organisationerne, underbygget gennem Lov-

givning, tilvejebragtes saaledes faste Former for Afgørelse af de faglige Stridigheder. Megen Uro forebyggedes derved, vel ogsaa megen Strid, men alt i alt blev Arbejdsstandsningerne dog mange og betydelige. Fra 70erne har man ingen Opgørelse af deres Omfang. For Firserne har Fagforeningerne foretaget en delvis Opgørelse. Den viser for 39 københavnske Fagforeninger 1881—90 i alt 211 Konflikter, hvori 7700 Personer var inddraget; der udbetaltes i disse Fag i de 10 Aar 577 000 Kr. i Understøttelser til de ramte, og man regner med, at der i Tiaaret til alle Konflikter i og uden for København blev udbetalt 700 000 Kr. Opgørelsen fra 90erne viser større Tal, men Stigningen er dog ikke overvældende i Aarene 1891—98; der udbetaltes i dette Tidsrum Understøttelser til et Beløb af 900 000 Kr., og for Aarene 1897 og 1898 blev de tabte Arbejdsdage opgjort til henholdsvis 215 000 og 92 000. Men i 1899 kom saa Lockouten med 2 800 000 tabte Arbejdsdage og Understøttelser paa i alt 3 Mill. Kr.

Det var langt overvejende Arbejderne i de større Bedrifter, der ramtes; af de 38 000 Arbejdere, der i Aarets Løb inddroges i Standsningen var 36 000 ansat i Virksomheder med over 100 Arbejdere.

For Aarene mellem den store Lockout og Krigen i 1914 findes samlede, i det væsentlige fuldstændige, Oplysninger om Arbejdsstandsningernes Omfang.

De kan angives med følgende Tal:

	Arbejdere inddragne i Konflikt	Tabte Arbejdsdage	Taht Arbejdslen Kr.
1900.....	7 600	218 000	600 000
1901.....	4 100	51 500	185 000
1902.....	3 800	133 300	353 000
1903.....	1 100	18 500	50 000
1904.....	2 600	68 900	195 000
1905.....	5 700	499 200	1 017 300
1906.....	4 400	68 400	259 200
1907.....	8 200	254 000	1 014 000
1908.....	7 600	85 100	311 400
1909.....	2 400	58 000	172 300
1910.....	2 500	60 700	220 400
1911.....	28 500	647 800	2 275 000
1912.....	4 100	49 600	181 000
1913.....	9 700	381 500	842 000

Det var stadig i Storvirksomhederne, at Stridighederne fik størst Betydning. I Forhold til Tabet ved Arbejdsløshed kan det ikke siges, at det direkte Tab af Arbejdsdage har været særlig stort. Fagfor-

eningerne har opgjort, at de i Anledning af Arbejdskonflikter i Aarene 1898—1914 i alt har udbetalt ca. 13 Millioner Kr.

8. Arbejdslønninger, Arbejdsløshed og Arbejdstid.

Der har bestandig været megen Forskel i Arbejdernes Lønninger. De er forskellige efter Fag og efter Sted, der er Forskel paa faglærte og ufaglærte, og der er megen Forskel mellem Lønningerne for Mænd og for Kvinder. Men Bevægelsen i Arbejderlønningerne kan dog i Hovedtrækkene angives med rimelig Sikkerhed.

De fyldigste Oplysninger findes for *København,* hvor Kommunalbestyrelsen med nogle Aars Mellemrum har ladet foretage Opgørelser.

De giver følgende Tal for den gennemsnitlige Dagløn, angivet i Kr.:

	Svende	Arbejdsmænd	Kvinder	Lærlinge
1882	3,04	2,37	1,37	0,87
1892	3,32	2,59	1,46	0,91
1898	3,84	3,05	1,67	0,94
1904	4,11	3,43	1,90	1,03
1909	4,56	3,96	2,17	1,15

I de 17 Aar er der da for Svendene en Stigning paa 50 pCt., for Arbejdsmænd 67 pCt., for Kvinderne 58 pCt., for Lærlingene 32 pCt. Ved Akkordarbejde øgedes Lønnen, men til Gengæld blev Aarsindtægten regelmæssig formindsket ved Arbejdsløshed, saa Tallene giver vistnok et ret godt Billede af Indtægterne paa de forskellige Tidspunkter.

Tydeligst træder Bevægelsen frem, hvis man sammenstiller Opgivelserne fra 1872 med nogle Opgørelser for 1914, foretagne af Arbejdsgiverforeningen. Man faar da:

	Faglærte Mænd	Ufaglærte Mænd	Kvinder
1872	2,76		1,10
1914	6,36	4,56	3,04

Selv om en direkte Sammenligning med Oplysningerne fra 1909 ikke er mulig, giver Tallene dog Indtryk af en meget betydelig Stigning i de sidste Aar før 1914. I 1872 og 1914 er imidlertid Akkordfortjenesten medregnet. Fra 1872 til 1914 er Lønnen, udtrykt i Penge, mere end fordoblet, for Kvindernes Vedkommende næsten tredoblet.

Reallønnens Vækst har ikke været væsentlig forskellig derfra. Priserne i 1872 og i 1914 før Krigen var nogenlunde ens.

Ugefortjenesten i Kr.:

	Faglærte Mænd			Ufaglærte Mænd			Kvinder			Lærlinge		
	Hovedstaden	Købstæderne	Landdistrikterne	Hovedstaden	Købstæderne	Landdistrikterne	Hovedstaden	Købstæderne	Landdistrikterne	Hovedstaden	Købstæderne	Landdistrikterne
1872	16,3	10,7	8,3				6,2	5,2	3,6			
1897	22,8	19,1	16,6	18,2	16,3	15,6	10,3	7,5	7,0	5,03	4,04	3,48
1905	28,9	22,7	20,0	23,3	19,4	18,0	12,5	10,3	11,7	6,3	5,06	6,90
1914	38,2	31,4		27,4	23,4		18,2	14,8				

De anførte Tal kan hverken gøre Krav paa Nøjagtighed eller paa Ensartethed, men Bevægelsen træder saa tydeligt frem, at der ikke kan være Tvivl om dens Karakter. Tager man Tallene for de Aar, da Tællingerne har fundet Sted, er der en stadig Stigning, ikke mindst naar Hensyn tages til Prisbevægelserne. Saa jævnt er det jo imidlertid ikke gaaet. Fra Aar til Aar har der været Svingninger. Til Tider er Lønnen gaaet noget ned, sjældent dog noget videre. I de gode Tider er den sædvanlig steget, men langsommere end Priserne; i de daarlige Tider er den gaaet lidt ned, men senere og mindre end Priserne. Alt i alt har Fremgangen været meget stærkere end Tilbagegangen. Taget i grove Træk kan det siges, at der var gode Tider i 70erne indtil 1876, derpaa daarlige Tider Resten af 70erne. I 80erne gik det godt det første Femaar, daarligt det sidste. 90erne begyndte med gode Konjunkturforhold, de blev daarligere 1892—96, fra da af til 1914 vedblev der at være Svingninger, men saaledes, at Konjunkturerne som Helhed bedredes. Fra 1890 omtrent var Arbejdernes Organisationer blevet saa stærke, at de nogenlunde kunde fastholde de opnaaede Lønninger i de daarlige Tider og forbedre dem ikke saa lidt i de gode.

Lønnen for de ufaglærte har gennemgaaende været rigelig tre Fjerdedele af de faglærtes. Imidlertid er Grænserne mellem de to Grupper efterhaanden blevet meget usikre. Af mange Arbejdere krævedes efterhaanden en vis Fagkundskab, uden at der var Brug for den regelmæssige Uddannelse gennem nogle Aars Læretid. I 1914 opgjordes det, at der af 236 000 egentlige industrielle Arbejdere var 86 000 faglærte og 30 000 Lærlinge, altsaa omkring Halvdelen af det

hele Tal, men i den anden Halvdel indgik dog vistnok et betydeligt Antal, der lønnedes omtrent som de faglærte. Efter Medlemstallene i Fagforeningerne maa det antages, at omkring to Femtedele af det hele Arbejdertal i Haandværk og Industri hørte til Arbejdsmændenes lavere lønnede Gruppe.

Ogsaa inden for de faglærtes Kreds var der megen Forskel mellem de forskellige Fag. Opgørelserne i 1906 viser her en Forskel fra rigelig 20 Kr. til helt op til 36 Kr. i Ugeløn.

Lærlingenes Tal var i 1914 endnu meget stort, og deres Løn var vedblivende meget lav, omkring en Fjerdedel eller en Femtedel af de udlærtes. Efter Læretidens Udløb spillede Alderen ikke nogen Rolle for Lønningerne; højst kunde en Forskel fremkomme ved, at Arbejdere i 30—40 Aars Alderen oftest fik vanskeligere, noget højere betalt, Arbejde at udføre. En Del af Lønnen bestod for Lærlingenes Vedkommende i Ophold i Mesterens Hjem; i København anvendtes dog allerede i 1897 Logissystemet kun for 13 pCt. af dem, om hvem man har Oplysninger; i Provinsbyerne derimod for 55 pCt., paa Landet for 81 pCt.

Kvindernes Løn steg hurtigere end Mændenes, men vedblev at ligge lavt, under Halvdelen af Mændenes. Deres Deltagelse i Industriarbejde var op mod 1914 stigende. Af 100 industrielle Arbejdere var i 1897 20,8 pCt., i 1906 23,1 pCt., i 1914 24,3 pCt. Kvinder. Deres Deltagelse var af Betydning paa 3 Omraader: i Beklædnings-, Tekstil- og Næringsmiddelindustrien. Af de 56 000 kvindelige Arbejdere i 1914 var de 23 000 beskæftigede i Beklædningsindustrien som Syersker. En stor Del af disse arbejdede hjemme; den i Fagforeningskredse saa forhadte *Hjemmeindustri* beskæftigede i 1914 i alt 17 000, hvoraf kun 3—4000 var Mænd. Fremgangen i Kvindernes Tal beroede ikke paa, at gifte Kvinder i stigende Grad tog Arbejde, men skyldtes, at yngre Kvinder i øget Tal søgte til Fabrikker. De gifte Kvinders Tal blandt Arbejderne opgjordes i 1911 til kun 5000.

Børnearbejdet, der endnu i 70erne havde en ikke ringe Betydning, var efterhaanden trængt stærkt tilbage som Følge af de stedse skarpere Lovbestemmelser. I 1897 var 5000 Børn beskæftigede i Haandværk og Industri, i 1914 kun 1200.

Ved Folketællingen i 1911 regnedes til de industrielle Arbejdere i alt 191 000 Forsørgere, samt 12 000 delvise Forsørgere. Tallene er noget lavere end ved Industritællingen i 1914, vistnok fordi adskillige Lærlinge er optalt som forsørgede. De omkring 200 000 Forsørgere havde foruden sig selv ca. 240 000 Personer at underholde. Af Aarslønnen, der paa det Tidspunkt gennemsnitlig kan regnes til 14—1500 Kr., skulde der, taget under eet, leve 2,2 Personer. Den

forholdsvis ensartede Løn gav imidlertid meget forskellige Livsvilkaar, alt efter Familiernes Størrelse. Den unge, der kun havde sig selv at sørge for, var velstillet med dette Beløb. Den noget ældre, der havde Kone og 4—5 smaa Børn, var meget vanskeligt stillet.

Ved Bedømmelsen af Arbejdslønningerne maa man imidlertid have i Erindring, at Tabet ved Arbejdsløshed for Arbejderne taget under eet var omkring en halv Snes Procent. Lønnen var, beregnet efter Timefortjenesten, i 1914 i København 1800, i Provinserne 1500 Kr. for de faglærte, for ufaglærte henholdsvis 1300 og 1100—1200 Kr.; men fra hvert af disse Tal maa altsaa trækkes 10 pCt.

Det antages hyppigt, at Arbejdsløsheden er vokset stærkt efter Storindustriens Gennembrud, men det er tvivlsomt, om det er helt rigtigt. Sæsonarbejdsløsheden i Byggefagene og nogle andre Fag fandtes i Forvejen, og selv en Arbejdsløshed svingende med de gode og de daarlige Tider var ingenlunde ukendt i Haandværkerfagenes og Smaafabrikkernes Tid. Men Opgørelser deraf savnes. I 70ernes sidste Aar var der i København meget stor Arbejdsløshed. Under Erhvervskrisen i Midten af Firserne opgjordes Antallet af arbejdsløse i København til henved $^1/_3$ af alle Arbejdere. Nogle Undersøgelser 1894—95 om Elitearbejderes Indtægt og Forbrug tyder paa en aarlig Arbejdsløshed paa ca. en Maaned. Oplysninger om Antallet af arbejdsløse har man først fra 1899 og for de første Aar derefter endda kun for November Maaned. Fra da af til 1914 svingede Tallet med Konjunkturerne uden afgørende Ændring. Fra 1903 findes en regelmæssig Opgørelse af Gennemsnitstallene for Fagforeningernes arbejdsløse. De var i Procent af Medlemstallene:

	%		%		%		%
1903:	13	1906:	6	1909:	13	1912:	7,6
1904:	12	1907:	7	1910:	10,7	1913:	7,5
1905:	13	1908:	11	1911:	9,5	1914:	9,9

Antallet af tabte Arbejdsdage opgjordes for Fagforeningsmedlemmer til:

1910:	2 817 000	1913:	2 068 000
1911:	2 473 000	1914:	3 149 000
1912:	2 100 000		

For Ikke-Medlemmer maa Tallene for hver enkelt vel snarest have været større. Alt i alt tabtes da i disse gode Aar ca. 30 Dage pr. Arbejder ved Arbejdsløshed.

Fremgangen i Løn gik sammen med Indskrænkning af *Arbejdstiden*. Denne kan i grove Træk angives med følgende Tal:

1872:	11,4 Timer	1907:	9,8 Timer
1884:	10,8 —	1914:	9,5 —
1899:	10,1 —		

Siden 70erne var Arbejdstiden forkortet med henved 2 Timer, men endnu var man et godt Stykke fra de 8 Timer, Fagforeningerne havde sat som Maal.

Om Arbejdernes Forbrugsudgifter er der foretaget forskellige Undersøgelser, i 1894—95 for en Kreds af Elitearbejdere under Ledelse af Statistisk Laboratorium, i 1897 og 1909 af Statistisk Departement. Opgørelserne gælder ret smaa Grupper og er ikke saa ensartede, at det er muligt at slutte ret meget deraf. Løjnefaldende er kun, at Udgifter, der ikke hører til de absolut fornødne i de senere Opgørelser, har en langt mere fremtrædende Plads end i 1872. Udgifterne til Forsikring, Læge og Medicin, Fagforeningsbidrag, Undervisning, Bøger og Blade, Adspredelser, Gaver m. m., der i 1872 havde været næsten intet, var i 1909 oppe paa 17—18 pCt. af hele Udgiften baade for Hovedstads- og Provinsarbejdere.

Om de almindelige Prisbevægelser gælder det, at Priserne steg i de gode Tider i 70ernes Begyndelse, gik ned i de daarlige Aar i 70ernes sidste Aar, holdt sig ret lavt i 80ernes første Aar, da Konjunkturerne var gode, faldt i 80ernes sidste daarlige Aar og faldt efter en mindre Stigning ved Begyndelsen af 90erne. Derefter gik Pristallet med smaa Svingninger op, indtil det i Aarene før Krigen var omtrent som i 70ernes Begyndelse. Den Forhøjelse af Lønnen, der var sket fra 70erne til 1914, var da en virkelig Lønforbedring ogsaa med Hensyn til Lønnens Købeevne.

Taget i grove Træk kan man sige, at Lønnen siden 70ernes Begyndelse var vokset saa meget, at en dobbelt saa stor Mængde Livsgoder nu stod til Raadighed for hver Arbejder. Den mægtige Fremgang i Produktion, som Maskinerne muliggjorde, var ogsaa kommet Arbejderne til gode. Derimod var de vedblivende uden Andel i den stærkt forøgede Mængde af Produktionsmidler: Fabrikker, Maskiner o. s. v. De var vedblivende besiddelsesløse og følte sig ogsaa vedblivende som forurettede. De sammenlignede egne Indtægter og egen Formue med de Indtægter og Formuer, hvorover Produktionsmidlernes Ejere raadede. Hvor store disse var, kan ikke opgøres tilnærmelsesvis saa godt som Arbejdslønningerne. Kun visse Sammenligninger kan drages paa Grund af Skatteopgørelser. Disse viser, at Storindustriens Ledere er naaet op paa Side med det gamle øverste Lag: Godsejerne. Indtægten opgøres saaledes i 1908 til over 100 000 Kr. for 38 Godsejere, 22 Industridrivende, og til over 20 000 Kr. for 154 Godsejere,

249 Industridrivende. For de jævne Haandværkeres Vedkommende kan intet alment siges; deres Indtægter var yderst forskelligartede. Smaahaandværkerne uden Arbejdere tjente næppe mere end Arbejderne, og mange af dem var ved Skatteansættelserne, ligesom mange Arbejdere, under Skattegrænsen. Aktieselskaberne tjente i Aarene nærmest før 1914 som Helhed godt, selv om der var meget stor Forskel. Udbyttet svingede stærkt fra Aar til Aar. Der var Selskaber, som et Aar eller to slet ikke gav Udbytte, men som derpaa pludselig gik op i 10, 25, 35 pCt. Udbytte. Andre gav kun sjældent virkeligt Udbytte. Frederiksholm Teglværk betalte saaledes fra 1907—1914 kun Udbytte eet Aar og da kun 4 pCt. Ofte var dog Udbyttet kun et meget ufuldkomment Udtryk for et Selskabs Fortjeneste; thi meget gik til Tantiemer til Direktører, Bestyrelsesmedlemmer, Repræsentanter, der som oftest var valgt blandt de større Aktionærer. Endnu større Beløb gik til Udvidelser og til Reservefond. De forenede Bryggerier betalte f. Eks. for 1891—1915 i alt $12^1/_2$ Million Kr. i Udbytte til Aktionærerne, medens der i samme Tid gik $10^1/_2$ Million Kr. til Fornyelser og Reservefond. Tit forrykkedes Udbytteprocenten ogsaa stærkt ved Uddeling af Friaktier. Et Udbytte paa 5 pCt., kunde godt betyde et Udbytte paa 20 pCt. af den oprindelig indskudte Kapital. Til Gengæld tilhørte en stor Del af Aktierne Folk, der havde købt dem til betydelig højere Beløb end deres Paalydende.

9. Den sociale Lovgivning.

Selv om Arbejdernes Indtægter gik frem, hvad enten man regnede i Penge eller i Varer, bevaredes alligevel Utrygheden i deres Tilværelse. De kunde rammes af Ulykkestilfælde, Sygdom eller Arbejdsløshed. Naaede de en Alder, hvor de ikke kunde fortsætte deres Arbejde, stod de næsten altid uden at have sammensparet sig noget at leve af. Paa denne Utryghed bødedes imidlertid i Danmark i ikke ringe Grad gennem *den sociale Lovgivning.*

Begyndelsen var sket ved Fabriksloven af 1873, der var tilvejebragt under Indtryk af de Tilstande, som var en Følge af Storindustriens Gennembrud. I 1889 udvidedes Tilsynet til de Maskinvirksomheder, der kun beskæftigede Personer over 18 Aar. I 1901 skærpedes Reglerne, Omraadet udvidedes, og Tilsynspersonalet forøgedes, i 1906 inddroges Bagerier og Konditorier under Loven, og i 1913 skærpedes Reglerne atter. I alt væsentlig var efterhaanden inddraget alle Virksomheder af nogen Betydning. Til Betryggelse af *Lærlingenes* Forhold gennemførtes i 1889 en Lærlingelov, der fastslog,

at der skulde være skriftlig Kontrakt mellem Mester og Lærling, og gav en Række Forskrifter med Hensyn til de gensidige Rettigheder og Pligter.

Disse Love gjaldt alene Arbejdere i Industri og Haandværk. Langt vigtigere, ogsaa for disse Arbejdere, blev den Gruppe af sociale Love, der i Almindelighed tog Sigte paa at betrygge de mindre bemidlede Folkeklassers Kaar.

I Tresserne bestod der ikke i Danmark anden Lovgivning om Understøttelse af de daarligst stillede end den gamle *Fattiglovgivning* af 1799 og 1803 og en lille Lov af 1856 om *frie Fattigkasser,* den første Spire til Hjælpekasserne. Nogle af de fattige anbragtes varigt paa Stiftelser, Fattiggaarde og Fattighuse, alt i alt vel omkring 25 000. Andre af de midlertidig fattigforsørgede fik udbetalt smaa Pengebeløb. De frie Fattigkasser kunde kun hjælpe faa; de var beregnede paa dem, der var kommen i en rent øjeblikkelig Nød af væsentlig tilfældig Aarsag. I alt anvendtes til Fattigvæsenet i 70erne ca. 6 Millioner Kr. aarlig, i 80erne 8—9 Millioner. Tallets Vækst skyldtes Forbedring af Behandlingen af de fattige. For de virksomme Arbejdere havde Fattighjælpen ingen Betydning, men de var henvist til den, naar de af den ene eller anden Grund ikke kunde fortsætte deres Arbejde. I 1891 ændredes Fattiglovgivningen. I mange Henseender beholdt den sit gamle Præg. Ny var dog den vigtige Bestemmelse (§ 61), at der fremtidig i Tilfælde af *uforskyldt Trang* kunde ydes en Hjælp uden Fattighjælps Virkning, altsaa uden Tab af Valgret. Denne Form fik stadig større Anvendelse. Endnu i 1901 var det kun 6600 Personer, som blev hjulpet i Henhold til denne Bestemmelse, men i 1911—12 var Tallet vokset til 17 700. Paa samme Tidspunkt var der ca. 53 000, som modtog Fattighjælp efter de sædvanlige Regler. Det samlede Beløb, der gik til almindelig Fattighjælp, var nu rigeligt 9 Millioner, men dertil kom 3,2 Millioner i Henhold til § 61.

»De fattiges Kasse«, d: de frie Fattigkasser, havde oprindelig været bygget paa frivillige Bidrag; i 1867 fik Kommunerne Ret til at yde Tilskud, og lidt efter lidt fik disse Kasser øget Betydning. Endnu i Aarene nærmest efter 1900 raadede de dog kun over omkring $^1/_2$ Million Kr. aarlig. I 1907 omdannedes de imidlertid til *Hjælpekasser.* Selve Navneforandringen angav, at Forestillingen om, at her var Tale om Fattighjælp, skulde fjernes. Fremtidig stillede Staten indtil $^1/_4$ Million om Aaret til Raadighed, som skulde anvendes til at godtgøre Kommunerne indtil en Trediedel af det Beløb, de havde ydet til Hjælpekasserne. I 1913 fik Hjælpekasselovgivningen en mere om-

fattende Karakter. I Finansaaret 1913—14 var man naaet til, at Kommunerne i alt ydede næsten $1^1/_2$ Million Kr.

Langt mere almen Betydning end Fattiglovens § 61 og Hjælpekasselovgivningen fik Indførelsen af *Alderdomsunderstøttelse* i 1891. Hidtil havde Arbejderne som andre ubemidlede selv maattet underholde gamle Slægtninge, og hvis de ikke evnede det, var de gamle henvist til Fattigvæsenet. Dette følte tidligt som en uholdbar Tilstand. Ad privat Vej søgte man at hjælpe derpaa ved Oprettelse af Alderdomskasser, saaledes i en Del københavnske Svendeforeninger, men megen Betydning fik dette ikke. Den Tanke dukkede da frem, at Staten paa den ene eller anden Vis maatte træde hjælpende til. I 1866 nedsatte Estrup som Indenrigsminister et lille Udvalg til Overvejelse af Spørgsmaalet. I Tilknytning til Udvalgets Forslag indbragte Fonnesbech som Finansminister i Landstinget et Forslag om Stats- og Kommunegaranti for en Forsikringsanstalt beregnet paa Arbejdere. Men Loven fremmedes ikke. Under Arbejderuroen i 70ernes første Aar drøftedes Spørgsmaalet meget. Jernstøber *P. F. Lunde*, der allerede fra 1848 havde talt Arbejdernes Sag, tog stærkt til Orde for Indførelse af Alderdomsunderstøttelse; andre foreslog at anvende et Forsikringssystem, og som ovenfor omtalt drøftedes Spørgsmaalet ivrigt i Arbejderkommissionen af 1875. I Folketinget var det allerede i 1874 bleven sat under Debat ved Forslag fra Venstres Side. I 1872 havde man gjort et Forsøg paa at løse Opgaven ved at danne: *De forenede Kommuners Alderdomsforsørgelseskasse*, der skulde virke for, at Kommunerne ydede Bidrag til saadanne Kasser, naar Arbejderne selv ydede deres. Det blev imidlertid kun et Tilløb.

I Firsernes Begyndelse stillede Venstremanden *J. H. G. Tauber* Forslag om en tvungen Alderdomsforsørgelse, ved Siden af hvilken der skulde bestaa en af Staten støttet frivillig Forsikring. I 1883 svarede *Estrup* med et Forslag om billig frivillig Forsikring med Statsstøtte. Alle Forslag strandede, men en ivrig Drøftelse af Spørgsmaalet vedblev. I 1890 foreslog *Berg* og *Hørup*, at der skulde ydes enhver ubemidlet over 62 Aar en aarlig Understøttelse, og at Staten skulde støtte en frivillig Forsikring, ved hvilken de paagældende kunde opnaa en større Indtægt end ved denne Understøttelse. Det var i Forligspolitikkens Dage, og det moderate Venstre og Højre svarede med et Forslag om »Alderdomsunderstøttelse til værdige Trængende«. Dette gennemførtes i 1891.

Ifølge denne Lov skulde der efter Kommunalbestyrelsens Skøn ydes Alderdomsunderstøttelse til ubemidlede over 60 Aar; Betingelserne var, at de paagældende ikke i 10 Aar havde modtaget Fattighjælp, at de ikke var blevet ubemidlede ved at bortgive deres Mid-

ler, og endelig at de ikke havde ført et forargeligt Liv. Kommunalbestyrelserne fastsatte i hvert enkelt Tilfælde Hjælpens Størrelse, som alene skulde forslaa til »det nødvendige Underhold«. Staten skulde yde et samlet Tilskud paa 2 Millioner Kr.; det ændredes 1899 til $2^1/_2$ Million og bestemtes i 1902 til Halvdelen af Kommunernes Udgift dertil. I 1908 forkortedes de 10 Aar, i hvilke man skulde have holdt sig fri for Fattighjælp, til 5 Aar.

Alderdomsunderstøttelsen kom i de følgende Aar flere og flere til gode. I 1893 modtog ca. 44 000 Understøttelsen, i 1914 84 000. I 1894 var de alderdomsunderstøttede 15,5 pCt. af Mænd over 60 Aar, i 1911 var det 21,3 pCt.; for Kvindernes Vedkommende var det henholdsvis 23,5 og 38,1. Understøttelserne var fra først af særdeles beskedne, i 1894 saaledes gennemsnitlig 69 Kr.; i 1913—14 var Beløbet dog naaet til 168 Kr. Noget skyldtes det Prisstigningen, mere dog en betydelig reel Forbedring. Udgiften naaede til sidst op til 14 Millioner Kr., hvoraf Staten afholdt Halvdelen. I 1913 gennemførtes en Lov om Understøttelse til ubemidlede *Enker med Børn.*

Kort efter Loven om Alderdomsunderstøttelse fulgte i 1892 den betydningsfulde Lov om *Tilskud til Sygekasser.* Frivillige Sygekasser fandtes fra ældre Tid, men med ringe Udbredelse. I 1867 regnede man, at der var ca. 300 Kasser med 23 000 Medlemmer. I de følgende Aar gik Bevægelsen hurtigt frem. I 1874 opgjordes det, at der var ca. 700 Kasser med 87 000 Medlemmer, og en samlet Aarsindtægt paa 800 000 Kr. I Arbejdskommissionen af 1875 drøftedes Spørgsmaalet ivrigt, men uden Resultat. I 1885 var man naaet til næsten 1000 Kasser med ca. 136 000 Medlemmer. Som Led i Forligslovgivningen gennemførtes i 1892 en Lov om *Statstilskud til anerkendte Sygekasser.* Tilskudet ydedes paa visse Betingelser til Kasser, der understøttede ubemidlede Medlemmer. Grænsen for Begrebet ubemidlet blev imidlertid ikke trukket snævert; ikke blot Arbejdere af alle Grupper faldt ind under det, men ogsaa Husmænd, mindre Gaardmænd, Smaamestre og smaahandlende, Tjenestemænd i de lavere Lønningsklasser o. s. v. Statstilskudet var oprindelig bestemt til $^1/_2$ Million Kr. aarlig, men forøgedes siden, og efter Lovens Ikrafttræden gik Sygekasserne frem med rivende Hast. I 1893 var der Sygekasser i 30 pCt. af Landsognene, i 1900 i 74 pCt., i 1916 i 99 pCt.; i 1895 var der Kasser i 35 Provinsbyer, i 1909 i 74. Medlemstallet opgjordes i 1893 til 116 000, i 1915 til 892 000. Kassernes samlede Indtægt var i 1893 endnu kun 830 000 Kr., i 1916: 12 285 000, hvoraf ca. 8 Millioner Kr. var Medlemsbidrag; endelig var Statstilskudet $3^3/_4$ Million, og Kommunernes frivillige Bidrag $^1/_4$ Million.

Af særlig Betydning for Lønarbejdere blev Lovgivningen om *Ulyk-*

kesforsikring. Fra gammel Tid var det Reglen, at Arbejderne kun kunde forlange Erstatning for Ulykker, der skyldtes Forsømmelighed fra Arbejdsgivernes Side. I Kommissionen af 1875 drøftedes videregaaende Bestemmelser, og i 1885 behandledes Sagen i en særlig Kommission. Imidlertid gik efterhaanden en Del Arbejdsgivere over til selv at tegne Forsikring for deres Arbejdere. Først i 1898 blev der gennemført en Lov, hvorefter Arbejdsgiverne i Virksomheder, der faldt ind under Fabriksloven, skulde yde Erstatning for Ulykkestilfælde, medmindre de havde tegnet Ulykkesforsikring for deres Arbejdere. I Aarene 1900—1908 fulgte yderligere en Række Love, ved hvilke disse Forpligtelser blev udstrakte til Arbejdsgivere i Fiskeri og Søfart, i Landbrug, Skovbrug og Havebrug.

Af endnu større Betydning for Arbejderne blev Lovgivningen om Forsikring mod *Arbejdsløshed.* Efterhaanden som Fagforeningerne voksede til, oprettede en Del af dem Understøttelseskasser, der ydede Bidrag til Rejser og Hjælp til arbejdsløse. I 1900 fandtes der saadanne Kasser i 31 Fagforbund og i 19 særlige Fagforeninger. Medlemstallet var ca. 48 000, men den Hjælp, der kunde ydes, var ringe. Kun omkring 100 000 Kr. udbetaltes i Løbet af et Aar til arbejdsløse. I de følgende Aar gik Bevægelsen frem. De samvirkende Fagforbund har opgjort, at der i Aarene 1899 til 1907 i alt er ydet til arbejdsløse omtrent 3 Millioner Kr., men de mener, at det virkelige Beløb har været en Del større. Saa gennemførtes i 1907 Loven om Stats- og Kommunetilskud til anerkendte Arbejdsløshedskasser. Der opstilledes faste Betingelser for Tilskudene, og Resultatet blev, at der i næsten alle Fag oprettedes saadanne Kasser i Overensstemmelse med Lovgivningens Regler. I 1909, det første Aar, Loven var i fuld Virksomhed, udgjorde Arbejdsløshedsunderstøttelsen i alt $1^1/_2$ Million Kr., hvoraf Staten ydede henved 600 000 Kr., Kommunerne ca. 250 000. I Finansaaret 1913—14 var Tallene henholdsvis 2 Millioner, 900 000 og 400 000.

I Halvfjerdserne udbetaltes aarlig omkring 6 Millioner Kr. i Fattigunderstøttelse. Det var den eneste Hjælp til ubemidlede. Efter Alderdoms- og Sygekasselovgivningens Gennemførelse i 1891—92 var man i 1893 naaet til, at Stat og Kommune ydede en Understøttelse paa 2,6 Millioner Kr. i Alderdomshjælp og Sygekassetilskud, medens en Del af de 8 Millioner, der gik til Fattighjælp, udbetaltes efter § 61 uden Fattighjælps Virkning. I 1913—14, efter Gennemførelsen af Hjælpekasse- og Arbejdsløshedslovgivningen, gav Stat og Kommuner i Henhold til de sociale Love ca. 21 Millioner Kr., medens en væsentlig Del af de 14 Millioner, der gik til Fattighjælp, vel de 4—5 Millioner, udbetaltes efter § 61, og Arbejdsgiverne endelig ydede 1,4

Millioner Kr. til Ulykkesforsikring. Alt i alt bragte den sociale Lovgivning saaledes de ubemidlede Klasser op mod 30 Millioner Kr. aarlig, bortset fra den egentlige Fattighjælp. Hele dette Beløb gik ganske vist ikke til Lønarbejdere, men dog en meget væsentlig Del deraf, sikkert den overvejende.

I det hele og store kan det vistnok siges, at de forskellige Arter af social Understøttelse bragte Arbejderbefolkningen et lignende Beløb som de tabte ved Arbejdsløshed, men heller ikke mere. Det var vel henved en Tiendedel af deres Aarsløn. Men først og fremmest havde denne Lovgivning skabt forøget Tryghed; Arbejderen og hans Familie var nu ikke i samme Grad som før prisgivet Sygdom, Ulykkestilfælde og Arbejdsløshed, og naar Alderdommen kom, var han ikke længere henvist til Fattigvæsenet. Utvivlsomt betød den lettere Adgang til Lægehjælp og Hospitalsophold, som skabtes ved Sygekasselovgivningen, tillige et stort Fremskridt for Arbejderbefolkningens Sundhedsforhold.

FJERDE AFSNIT

HANDEL, SKIBSFART OG PENGEOMSÆTNING DE IMMATERIELLE ERHVERV

1. Handelen.

Næst Landbrug, Haandværk og Industri er Handelen den Næringsvej, der forsørger den største Del af Danmarks Befolkning. Denne Gruppe af Befolkningen er vokset langt hurtigere end Tallet paa dem, der lever af de andre Hovederhverv. Omkring Midten af Tresserne ernæredes, Hustyendet medregnet, op mod 90 000 Personer ved Handel, rigelig 5 pCt. af det hele Folketal; i 1911 var Tallet ca. 280 000 + Hustyende 20 000 eller 10—11 pCt.

I Tresserne var der ca. 20 000 handlende med selvstændig Forretning, omtrent en Trediedel af Virksomhederne i Haandværk og Industri. Medhjælperne var kun faa, 8—9000 i alt, Kontorfolk og Butiksmedhjælpere. Desuden var en Del Arbejdsmænd knyttede til Handelsforretningerne. *Storhandelen* var af beskedent Omfang. Man regnede med 7—800 *Grosserere* med tilsammen 1300 Medhjælpere; for de flestes Vedkommende var Virksomhederne kun smaa. Grossererne hørte aldeles overvejende til i Hovedstaden. Provinsbyernes Købmænd tog det allermeste af deres Varer enten hos københavnske eller hamburgske Firmaer, i stigende Udstrækning hos de første. I København fandtes en Række betydelige Handelshuse, nogle, hvis Oprindelse gik tilbage til det 18. Aarhundrede, andre yngre. Hovedfirmaerne var vel nok *J. P. Suhr & Søn, H. Puggaard og Alfred Hage, A. N. Hansen & Co., Jacob Holm & Sønner, Moses & Søn G. Melchior, Fr. Th. Adolphs Enke,* men dertil sluttede sig adskillige andre. Grossererne spillede en betydelig Rolle; de fleste af dem var knyttede til de toneangivende nationalliberale Kredse; en af Handelsverdenens myndigste Mænd, *Alfr. Hage,* tog fremtrædende Del

i det politiske Liv som nationalliberal Rigsdagsmand. I Provinserne var der i alt kun et Hundrede Grosserere, og kun faa af dem havde Forretning i større Omfang. De betydeligste var *Hans Broge* i Aarhus, *Ankerstjerne* i Randers, lidt senere *P. P. Rechnitzer* i Aalborg.

I Provinserne gled Begrebet Grosserer jævnt over i Begrebet *Købmand.* Af disse var der næsten 3900 med rigelig 4000 Medhjælpere. 3500 af dem hørte til i Købstæderne, saa de fandtes i ikke ringe Tal i hver By. De handlede med en broget Rigdom af forskelligartede Varer; af Specialforretninger var der kun faa. En væsentlig Del af de større Købmænds Forretninger var Kornhandel med Egnens Landmænd, der havde »Bog« hos Købmanden; de solgte deres Produkter til ham og tog deres Varer hos ham; naar de kom til Byen, satte de tit deres Køretøj ind hos deres Købmand.

Den Suhrske Gaard paa Gammeltorv, opført 1795 for Handelshuset J. P. Suhr & Søn, der havde sit Sæde her til 1899.

I København var der kun ca. 300 Købmænd, men ved Siden af dem 3—400 *Urtekræmmere,* et Begreb, der var næsten ukendt i Provinserne. De mindre, forretningsdrivende, *Høkerne,* udgjorde 7—800 i Købstæderne, 1500 paa Landet. Her var desuden en 8—900 Købmænd. Endelig fandtes en 900 *Detaillister,* 400 i København, 200 i Købstæderne, 300 paa Landet. Tilsammen var der af Købmænd, Urtekræmmere, Detaillister og Høkere henved 8000 med omtrent 5000 Medhjælpere. Af disse fandtes kun ganske faa hos Detaillister og Høkere, hvis Forretninger var Smaavirksomheder, som dreves uden anden Medhjælp end Familiens. Under dem var der yderligere ca. 2000 smaahandlende, der mest boede paa Landet, og hvoraf Halvdelen var Kvinder.

Af *Manufakturhandlere* var der knap 300, hvoraf de to Trediedele i København, kun nogle faa paa Landet, og i Reglen een for hver Købstad; desuden boede der i Hovedstaden og i Købstæderne nogle *Galanterihandlere,* mest Kvinder. Af *Boghandlere* var der i hele Landet knap 200, deraf en Snes paa Landet, Resten ligelig fordelt mellem København og Købstæderne; atter her er der ikke stort mere end een for hver Købstad. De andre Grupper var kun faatallige; af *Tobakshandlere* var der saaledes i alt 26. Til de handlende medregnedes desuden ca. 1000 Vognmænd, Hyrekuske og Hesteudlejere, og 700 Kommissionærer og Heste- og Kreaturhandlere.

Endelig er der en stor Gruppe af særlig Beskaffenhed: Traktører, Restauratører og Gæstgivere, Kromænd og Værtshusholdere, Te-, Kaffe og Ølskænkere. Af dem var der 3700 med 5500 Tjenestefolk og 700 Medhjælpere. I alt forsørgedes ved disse Virksomheder 18 000 Personer, en Fjerdedel af hele Handelsgruppen.

De handlendes Tal havde i Tresserne været i stærk Fremgang, aabenbart fordi Næringsloven af 1857 gav lettere Adgang til at oprette Handelsvirksomheder, navnlig paa Landet. Især gælder det Gruppen Smaahandlere, der fra 1860—70 voksede fra 500 til 2100. For Købmændenes Vedkommende var der ogsaa en betydelig Tilvækst, ca. 900, hvoraf de 600 paa Landet. Denne Fremgang fortsattes i de følgende Aartier, samtidig med at Forretningerne blev ganske anderledes specialiserede end før. I 1911 træffer vi over for de 20 000 Forretninger fra 1870 et Antal af 44 000 med ca. 40 000 Funktionærer og 3000 Arbejdere; i alt forsørger Handelsgruppen nu som før nævnt 280 000 foruden Hustyendet, der udgør 20 000 Personer. Ved Sammenligning med Tallene for 1870 maa dertil endda lægges 27 000 forsørgede ved Vognmandsforretninger og lign.

Grosserernes Tal er nu vokset til 1800, hvortil kommer et betydeligt Antal, der driver Handel *en gros,* men er fordelt paa de enkelte Grupper. Af de 1800 hører 1400 til i Hovedstaden. *Købmændenes* Tal er vokset til 7300, Detailhandlerne til 3700, Urtekræmmere og Høkere er et Par Tusind. Først og fremmest er dog Specialforretningerne taget til. I Stedet for 26 Tobakshandlere er der nu 800. Ogsaa for *Manufaktur-, Mode- og Ekviperingshandlere* er der en mægtig Fremgang, helt op til 3700; i Forhold dertil synes *Boghandlernes* Opgang fra 200 til 800 beskeden. En ny Gruppe er *Brugsforeningsuddelere;* af dem er der 2200. En stor Plads indtog i 1911 som i 1870 *Gæstgiveri og Krohold.* Der var nu 8000 af disse Forretninger med 1000 Funktionærer og 12—13 000 Arbejdere. I alt levede 40 000 Personer af dette Erhverv.

En meget væsentlig Del af Handelsstandens Virksomhed var den

indenlandske Omsætning, men det lader sig ikke beregne, hverken hvor stor en Del af det hele Tal, denne beskæftigede, ikke heller hvor stærk Fremgangen var i de omsatte Varemængder. Derimod kender man i Hovedtrækkene Omsætningen med Udlandet. Dens Karakter kan angives med følgende Tal, der angiver Værdien i Millioner Kr.

Finansaaret	Generalindførsel	Specialindførsel	Udførsel	Deraf indenlandske Varer	Deraf udenlandske Varer
1869—70	158		116		
1870—71	172		156		
1871—72	194		146		
1872—73	197		174		
1873—74	228		170		
1874	233		179		
1875	228		172		
I Gennemsnit:					
1876—80	214	196	171	152	19
1881—85	262	235	182	155	27
1886—90	270	138	195	163	32
1891—95	339	295	254	211	43
1896—1900	456	366	339	250	89
1901—1905	576	445	476	342	134
1906—1910	743	571	614	437	177
1911—1913	954	713	837	590	247

Først fra 1876 er Tallene ensartede. Udviklingen er dog klar nok; der er næsten uafbrudt Fremgang baade i Indførsel og i Udførsel. Selv i de daarlige Aar i Firserne og Halvfemsernes Begyndelse vokser Tallene. Det samlede Resultat er en Fremgang til det 6—7-dobbelte. Medens der i 70erne kun var en ganske ringe Transithandel, en Snes Millioner aarlig, førtes i Aarene nærmest før 1914 Varer til den tolvdobbelte Værdi igennem Danmark. Den danske Handelsstand havde faaet en ikke ringe Del i Omsætningen mellem andre Lande og tjente ikke lidt derpaa.

Tallene viser, at Indførselsværdien stadig er større end Udførselsværdien; i 70erne er Forskellen omkring 40 Millioner aarlig, i Aarene op mod 1914 140 Millioner. Opgørelsen af Indførselen er imidlertid fuldstændigere end for Udførselens Vedkommende, Fragten er medregnet i Indførselsværdien, ikke i Udførselsværdien, og af denne Fragt har danske Skibsredere tjent en betydelig Del, ligesom meget tjentes paa Skibsfartens Befordring af Varer mellem andre Lande. Ogsaa de danske Importørers Fortjeneste indgaar i Indførselsværdien.

En sikker Opgørelse af Danmarks Betalingsbalance er det ikke lykkedes at tilvejebringe. Den sædvanlige Opfattelse er imidlertid, at der var et virkeligt Underskud paa et halvt Hundred Millioner aarlig i den sidste Tid før 1914. Det antages, at Danmark i 1872 havde omkring 130 Millioner Kr. til gode i Udlandet, at der ved 1890 var Balance, ved 1900 en Gæld paa 200 Millioner, i 1913 paa 900 Millioner. Disse Penge var imidlertid ikke brugt til at leve op; de var anvendt til den mægtige Udvidelse af Landbrugets og Industriens Produktionsmidler, til Transportmidler, Skibe o. s. v. Det var derved, den meget store Fremgang i Produktionen var muliggjort. Det maa antages, at det derved forøgede Driftsudbytte rundeligt har dækket Renteudgifterne.

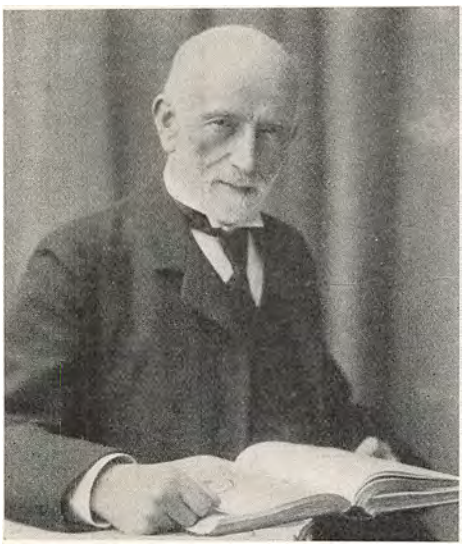

Moses Melchior, Medindehaver af det Melchior'ske Hus 1850—1912. Fotografi fra ca. 1900.

Storhandelen havde fra ældre Tid sin Organisation i *Grosserersocietetet*, hvoraf alle københavnske Grosserere skulde være Medlemmer, og som havde sit faste Holdepunkt deri, at det ejede Børsbygningen. Over for Myndighederne optraadte det ved Lejlighed som Repræsentant for hele Handelsstanden. Snart dukkede dog Ønsker op om en fyldigere Repræsentation. I Juni 1880 holdtes et Møde efter Indbydelse af *Tietgen*, Nationalbankdirektør *Moritz Levy* og Grosserersocietetets Næstformand *le Maire* for at tilvejebringe Foranstaltninger til Gavn for Handel, Skibsfart og Industri. Man nedsatte et 18 Mands Udvalg til at forfølge Sagen. Blandt dem var, foruden de tre Indbydere, Mænd som C. R. Puggaard, Philip Schou, samt de to nationaløkonomiske Professorer V. A. Falbe-Hansen og H. W. Scharling. De formede det følgende Aar en Række Ønsker om Ændring i Skatter, Toldafgifter, Jernbanetakster o. s. v. Desuden foreslog de, at Grosserersocietetet skulde omdannes til en *Børsforening* med Medlemmer fra den større Handel og Industri i hele Landet; i Stedet for Komiteen skulde der dannes et talrigere Handelskammer, der skulde være et Centrum for Landets Industri- og Handelsforeninger;

Hovedsagen var, at Ministeriet skulde være forpligtet til at drøfte alle Spørgsmaal af Betydning for disse Erhverv med dette Kammer. Dette Krav afvistes imidlertid af Estrups myndige Regering, og det hele løb ud i Sandet.

Paa anden Vis kom der imidlertid snart et Samarbejde i Stand mellem Handelsforeningerne efter det Forbillede, som i 1879 var givet ved Dannelsen af Fællesrepræsentationen for Industri og Haandværk. I 60ernes første Aar dannedes i Overensstemmelse med Indenrigsministeriets Anbefaling til Erstatning for Lavene i de lidt større Byer Handelsforeninger, i København særlige Foreninger for Vinhandlere, Urtekræmmere, Manufakturhandlere o. s. v. Foreløbig var der intet Samarbejde mellem disse Foreninger, men i 1877 kom der en Forbindelse i Stand mellem Handelsforeningerne i de lolland-falsterske Byer, snart fulgte de fynske Byer Eksemplet, og i 1883 og -84 kom de jyske og sjællandske med. Oprindelsen til de sidste Sammenslutninger var ejendommelig nok. Der var i Provinsernes Handelskredse opstaaet en Bevægelse for at faa den danske Købmand E. A. J. Delcomyn i London udnævnt til Generalkonsul derovre, og for at paavirke Regeringen i denne Retning samledes i 1883 en Kreds af Provinskøbmænd i København. De københavnske Handelsforeninger gav i den Anledning en Middag, og ved denne talte Tietgen stærkt for en Samvirken mellem Handelsforeningerne i Hovedstad og Provins. Odense Handelsforening tog Tanken op. Den tilvejebragte et Samarbejde mellem de fynske Byer og fik en Række Handelsforeninger og ansete Købmænd til at opfordre Grosserersocietetet til at tilvejebringe et yderligere Samarbejde. 34 Handelsforeninger og Købmænd fra 11 Byer uden Handelsforening samledes herom. Paa Grundlag heraf stiftedes endnu i 1883 Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand; dens første Formand blev *Moritz G. Melchior*, og ved hans Død det følgende Aar traadte Tietgen selv til. Det var Tanken, at man hvert Aar skulde samles i København. Saa talrige blev Møderne nu ikke. Men af og til holdtes de, og de fik ikke ringe Betydning. Her rejstes Krav om Toldlovsændringer, der blev resultatløse, om Værn mod Forbrugsforeningerne, hvilket bidrog til en skærpet Kontrol over for disse, og om bedre Handelsundervisning, hvilket efterhaanden opnaaedes. Endelig forlangte man et særligt Handelsdepartement, senere et helt Handelsministerium. I de forskellige Provinssammenslutninger ytrede der sig adskillig Opposition mod Samarbejdet med Københavnerne, men i det væsentlige opretholdtes det dog.

I Løbet af 70erne og 80erne dannedes der i København en Række Foreninger for forskellige Detailhandlerfag. I 1890 samledes 14 saa-

danne Foreninger om et Fællesudvalg under Ledelse af *Eskild Salomon.* I 1901 dannedes endelig Provinshandelsforeningernes Fællesudvalg. Det hele var vedblivende lidt uregelmæssigt, og ikke sjældent var der Uro, men i Hovedtrækkene var dog nu ogsaa Handelsforeningernes Forhold i Orden.

Allerede før det blev til noget med Organisationerne, havde der været mange Forhandlinger om Handelsforholdenes Udvikling under den nye Næringslov. I Købstadkommissionen af 1870 drøftede man saaledes det siden saa omstridte Spørgsmaal: *Forbrugsforeningerne.* Kommissionen foreslog, at disse, naar de vilde handle med andre end Medlemmer, skulde tage Næringsbevis paa samme Maade som andre næringsdrivende. Dette fastsloges ved Loven af 1873 om Ændringer i Næringslovgivningen. Købmændene var dog langtfra tilfredsstillet derved. Atter og atter lød Klagerne over Forbrugsforeningerne. Paa det første Handelsmøde i 1884 krævede Konsul *Tolderlund,* at Forbrugsforeningerne skulde være forpligtede til at anmelde Medlemstal og Vedtægter, at Medlemmerne i fuldt Maal skulde være indbyrdes ansvarlige for Foreningens Forpligtelser o. s. v. Ministeriet svarede trods al Sympati undvigende; det var klart, at en Lovgivning mod Forbrugsforeningerne umuligt kunde gennemføres. Handelsforeningerne samlede derefter Oplysninger om Forbrugsforeningernes Fremgangsmaade; saa tit de kunde finde noget, der stred mod Reglerne, klagede de til Politiet, og i 1885 opnaaede de et ministerielt Cirkulære til Politimestrene om at holde godt Øje med disse Foreninger. Men stort fik man ikke ud af alt dette. Bønderne betragtede det nærmest som politisk Forfølgelse og sluttede sig des fastere om deres Foreninger. Siden gik Handelsforeningerne sammen med Haandværker- og Industriforeningerne om at fremkalde Næringskommissionen af 1890; de opnaaede, at Kommissionen stillede Forslag om Skærpelse af Bestemmelserne over for Forbrugsforeningerne, dog uden praktisk Resultat.

Derimod sejrede Handelens og navnlig Detailhandelens Mænd fuldstændig, da Herremænd, Embedsmænd og store Forretningsmænd i 1893 søgte at skabe en Art storstilet Forbrugsforening, den saakaldte »*Stores*«. Ideen stammede fra Grosserer *E. Vett,* der fandt sit Forbillede i England. Et stort Selskab skulde oprettes for at undgaa Mellemhandlernes Fordyrelse af Varerne; en væsentlig Del af Kapitalen skulde være engelsk. Dertil fandt han ingen Tilslutning, men adskillige var lydhøre for Tanken om at skabe en lettere Forbindelse mellem Frembringer og Forbruger. Navnlig den højtansete Højesteretsadvokat *Sophus Nellemann* var rede til at samvirke med ham, naar blot Ledelsen og den overvejende Del af Kapitalen blev dansk. I 1893 lykkedes det dem at samle omtrent 300 Mand, mest konserva-

Fristelsen. Forbrydelsen.

Middelstanden kommer. Paa Skafottet.

»De onde Veje. En Stores-Mands Fristelse og Fald.«
Satirisk Tegning af Alfred Schmidt i »Blæksprutten«, 1893.

tive, om Oprettelsen af Nordisk Husholdnings Stores. Aldrig saa snart blev dette kendt, før en Storm af uvant Voldsomhed brød løs. Oppositionspressen angreb heftig; det var Rigmændene, der nu vilde ramme de mindre handlende, sagde man; den konservative Presse bød i sin Bekymring over med voldsomme Angreb, *Højres Arbejder- og Vælgerforening* tog heftig fat, alle Arter af Handelsforeninger satte sig i Bevægelse. I Handelsverdenen rettedes Vreden navnlig mod Tietgen, som vel holdt sig tavs og ikke selv var med, men hvis Bank dog skulde finansiere Forretningerne. De sjællandske Handelsforeninger meldte sig i deres Forbitrelse ud af den af ham ledede Samvirksomhed og vendte først adskillige Aar derefter tilbage til den. Under Indtryk af Stemningen faldt den ene efter den anden af Indbyderne fra, og der var ikke gaaet mange Dage, før det hele var styrtet sammen.

Ogsaa paa andre Omraader kæmpede de handlende med Iver for at fremme deres Interesser.

Paa Handelsmødet i 1884 talte Tietgen for Oprettelsen af et *Handelsdirektorat,* hvorom Ministeriet allerede havde lovet Forslag. Da det fremkom, strandede det dog i Folketinget. Som Flertallets Ordfører erklærede Grev *Holstein-Ledreborg,* at man intet principielt havde mod et Handelsdirektorat, »men«, sagde han, »denne Regering

havde ingen Brug derfor«; den skulde jo dog intet gennemføre, var Meningen. Siden rejste man i Stedet Kravet om et Handelsministerium. Først efter Systemskiftet i 1901 blev der Mulighed for saadanne Skridt, og det varede endda til 1908, før man, ved Ministeriet *Neergaards* Dannelse, fik dette Ønske opfyldt. I de følgende Aar var man meget misfornøjet med, at det ny Ministerium syntes at blive tilsidesat af de ældre Ministerier.

I det hele gennemførtes efter Systemskiftet adskillig Lovgivning af Interesse for Handelsverdenen. I Loven om *Køb* af 1906 fæstnedes og samledes en Række gamle Bestemmelser; navnlig lagde man Vægt paa, at der blev givet faste Regler for Rentenydelse ved Salg paa Kredit. 1908 fulgte *Butiksloven.* Allerede i 1876 var der, i Tilslutning til Forslag af Købstadskommissionen, gennemført en Helligdagslov, hvorefter Butikkerne skulde være lukkede paa Helligdage fra Kl. 9 til 4. 1891 blev det til Tiden efter Kl. 9, 1904 til hele Dagen. Nu fastsattes det, at Butikkerne, med Undtagelse af visse Arter af Udsalg, skulde lukkes hver Aften Kl. 8. I 1912 fulgte Loven om Bogføringspligt; en saadan havde allerede bestaaet fra 1832, men kun for handlende i Købstæderne, da der jo paa Landet kun var faa handlende dengang. Nu udstraktes Forpligtelsen til handlende paa Landet, ligesom Andels- og Forbrugsforeninger i det væsentlige inddroges under den; desuden kom Haandværkerne med; dog gjaldt Loven ikke for helt smaa Forretninger. I 1912 vedtoges desuden en Lov mod urigtig Varebetegnelse, der i væsentlig Grad skærpede nogle Regler fra 1894. Endelig vedtoges samme Aar en Lov af megen praktisk Betydning for Handelen: Overgangen til Metersystemet.

Med Hensyn til *Uddannelsen* kom Handelsverdenen sent med. Uddannelsen var længe rent praktisk; de unge Handelsfolk opdroges som Lærlinge eller Kontorister i en Butik eller en større Forretning; for nogles Vedkommende kom dertil et Ophold i Udlandet. Kun hist og her oprettedes efterhaanden *private Handelsskoler* med større eller mindre Tilskud fra Handelsforeningerne; Tilslutningen var beskeden, og flere af Skolerne gik hurtigt ind.

Paa Handelsmøderne rejstes imidlertid med Styrke Spørgsmaalet om en mere ordnet Uddannelse. Tietgen, der af og til kunde bruge Vendinger om, at det var Praksis, det kom an paa, blev ogsaa her Initiativets Mand. »Det er nu til Dags,« skrev han i 1900, »ikke særlig den store Formue, men fuldt saa meget det vide Blik og det omfattende Kendskab til en Række mangeartede Forhold, fremfor alt dog den hastige og sikre Forstaaelse og Vurdering af de Kendsgerninger, der nu gennem Telegrafen er Allemands Ejendom, hvorpaa det kommer an. Under den voksende Konkurrence er Kundskaben

bleven den herskende Livsmagt, og nuomstunder vil det derfor blive den klogeste, ikke den rigeste Købmand, der gaar af med Sejren.«

Allerede før denne Udtalelse fremsattes, havde Tietgen opnaaet et afgørende Fremskridt. 1888 fik han, med Benyttelse af et i 1802 stiftet Legat, oprettet de *Brockske Handelsskoler,* der skulde virke som en Art Handelshøjskole. Siden fulgtes Eksemplet i Jylland. I 1897, da den jyske Købmandshøvding *Hans Broge* holdt 50 Aars Jubilæum, skabte jyske Købmænd et Legat til Oprettelse af en jysk Handelshøjskole, og med Statens Bistand lykkedes det dem i 1905 at faa den i Gang.

Plant Skov for Lyng, sæt Plov i Jord,
men spær Jer aldrig inde!
Derude rige Frugter gror,
som vel er værd at vinde.
En Købmand ejer Land og Hav,
for ham ej Grænser stænger.
For det, som Hjemmet gavmildt gav,
han skaffer, hvad det trænger«

sang man ved Indvielsen.

Staten var efterhaanden gaaet over til at give *Tilskud* til de almindelige Handelsskoler, og i 1899 ansattes en *Handelsskoleinspektør* med det Formaal at bringe fornøden Ensartethed til Veje i Undervisningen. Ved den Tid var Statstilskudet til Skolerne kun 24 000 Kr. aarlig, siden voksede det til ca. 100 000 Kr., men ogsaa dette var jo beskedent i Forhold til Tilskudene til andre Erhverv.

Handelsstandens toneangivende Mænd havde allerede fra Frederik VII's Tid indtaget en indflydelsesrig Stilling, ubetinget længere fremme end Industriens. Deres politiske Indflydelse svækkedes imidlertid i 70erne og navnlig senere. Tietgen selv stod i en vis Opposition til det Estrupske Styre og dets Mænd. Enkelte andre stod helt paa Oppositionens Side, saaledes *Chr. Hage* og Frihandelens ivrige Talsmand *Peschcke Køedt;* de kom begge, navnlig Hage, til at spille en betydelig Rolle i Rigsdagen, Flertallet af Handelsverdenen fulgte imidlertid den konservative Bevægelse; nogle af deres Folk kom ind i Rigsdagen og øvede der adskillig Indflydelse i deres Parti; men nogen fremtrædende Plads fik ingen af dem.

Socialt og navnlig rent økonomisk vandt Handelsverdenen derimod i disse Aartier en endnu mere anselig Plads end før. Storforretninger skabtes af hidtil ukendt Omfang, og selv almindelige Købmandsforretninger ude i Provinsbyerne kunde bringe meget betydelige Indtægter og Formuer. Standens ubestridt første Mand var *Tietgen.*

Interiør fra »Magasin du Nord« 1879.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 21. Bd.

Hans Hovedvirksomhed var imidlertid Bankdirektørens, ikke Købmandens; han skabte og øvede Indflydelse paa en Mangfoldighed af Handels-, Industri- og Skibsfartsvirksomheder, men den daglige Ledelse af disse var andres. Den Mand, der for Bevidstheden kom til at staa som hans Arvtager, *H. N. Andersen,* grundlagde en mangeartet Virksomhed, omfattende baade Handel, Industri og Skibsfart, men det egentlige Grundlag for denne var Skibsfarten.

Paa selve Handelens Omraade blev Landets største Foretagende, *Magasin du Nord,* skabt i 1871 ved Samarbejde mellem to Mænd *Th. Wessel* og *E. Vett.* Tanken var at skabe en Storforretning som Storbyernes Magasiner med Manufakturhandel som Hovedopgave, men omfattende mangt og meget andet. Dette Formaal blev naaet. Store Fabrikker og en omfattende Skræderforretning knyttedes dertil, mens Landet oversaaedes med Filialer. Forretningen skabte sine Indehavere Indtægter, der i hvert Fald stod Maal med de største, der fandtes i Landet. Senere fulgte i samme Spor, men i mindre Stil, *Illums* Forretning og, til en vis Grad, Peschcke Køedts *Messen.* Ogsaa Morescos ældre Forretning i Damekonfektion og Pelsværk voksede i disse Aar op til et meget stort Omfang.

Meget omfattende blev et enkelt *Forlagsfirma.* Det toneangivende Forlag var fra tidligere Tid *Gyldendalske Boghandel,* hvis Oprindelse gaar tilbage til 1770. Under Ledelse af *Fr. V. Hegel* blev det Forlaget ikke blot for den romantiske Litteratur, men ogsaa for den norske og danske Gennembrudslitteratur fra 70erne og 80erne. Fra 90erne begyndte imidlertid et andet Forlag at træde stærkt frem: *Det nordiske Forlag,* stiftet 1896 ved Sammenslutning af P. G. Philipsens Forlag og Ernst Bojesens Kunstforlag. Bojesen, der blev det nye Forlags administrerende Direktør, forstod at give det et ejendommeligt, populært Tilsnit, der imødekom den voksende Trang til Kundskab i let tilgængelig Form. I 1903 sammensluttedes dette Forlag med det gyldendalske til Aktieselskabet Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.

Hans Broge.
Fotografi fra 1880erne.

De store Forretninger fandtes nu ikke alene i København. Aarhus skabte sig i denne Tid en meget betydelig Plads i dansk Forretningsliv. De bærende Mænd var *Hans Broge* og hans Svigersøn *Otto Mønsted.* Hans Broges Virksomhed var grundlagt under beskedne Former allerede i Christian VIII's Tid; den voksede efterhaanden overmaade stærkt, navnlig som Kornforretning. Dens Indehaver blev det store Forbillede for jyske Købmænd; »Jydernes Kong Hans« kaldte man ham. Da han i 1897 fejrede sit 50 Aars Jubilæum, hyldedes han med Fakkeltog under Sangen:

»Længe Hans Broge
var du vor Høvding,
stor ved dit Snilde,
stærk ved dit Mod.

Vakled de unge
Træer i Skoven
du som en Eg
i Stormen stod.«

Inden for Storhandelen møder vi den samme Tilbøjelighed som i Industrien til at gaa over fra Enkeltmandsvirksomhed til *Aktieselskab.*

Magasin du Nord blev det i 1899 med en Kapital paa 8 Millioner Kr., Moresco i 1900, Gyldendal i 1903 og Fr. Th. Adolph i 1907. Det gamle navnkundige Handelshus J. P. Suhr & Søn, hvis Hovedforretning havde været Kulhandel, gik i 1896 over til det nye Aktieselskab *Det danske Kulkompagni,* hvorefter den tilbageværende Del af Forretningen opgaves i 1899.

I 1914 var Overgangen til Aktieselskaber saa langt fremme, at der nu var 14—1500 Handelsaktieselskaber, fuldt saa mange som Industriselskaberne; deres indbetalte Aktiekapital var 115 Millioner, under det halve af Industriselskabernes; i Almindelighed stilles der jo ikke saa store Krav til Kapital i Handelsforretningerne som ved de store Fabriksanlæg. Overgangen skete betydelig senere i Handel end i Industri. I 1895 var der 89 Industriselskaber, men kun 11 Handelsselskaber. Fem Aar senere var Tallene henholdsvis 237 og 50. En Række af de store Handelsselskaber var kommet til i disse 5 Aar. 1900—1904 oprettedes derefter omtrent 100 Handelsaktieselskaber, men først i det sidste Tiaar før 1914 myldrede de frem; mange af dem var dog ganske smaa. Kun for en mindre Del af Handelsselskaberne foreligger der Oplysning om Udbyttet. Det var i det hele godt. I 1914 opgøres det saaledes til et Gennemsnit af 12,62 pCt., medens Industriselskaberne kun naaede 8,99 pCt. Allerede i Firserne viste der sig i Købmandskredse Interesse for en Aktielov, der kunde sikre mod Misbrug. I 1899 opfordrede Handelsmødet til Nedsættelse af en Kommission herom; det skete, og et Udkast udarbejdedes, men det blev henlagt. Man begyndte at frygte Statskontrollen, og Trangen til den syntes heller ikke stærk i de gode Aar, da det gik godt for de fleste Selskaber. Siden udarbejdede en Kommission af 1909 nye Forslag, der fremsattes i Rigsdagen, foreløbig uden Resultat.

Som Helhed gav Handelen sine Udøvere gunstige Kaar i Forhold til andre Erhvervsgrene. Efter Opgørelserne for 1903 var der i Gruppen Handel og Samfærdsel 106, som havde over 50 000 Kr.s Indtægt, i Haandværk og Industri kun 48; over 20 000 Kr. havde henholdsvis 452 og 193. I 1908 var der i Handel og Samfærdsel 1824 med over 10 000 Kr.s Indtægt, i Haandværk og Industri 777, i Landbrug kun 462. Skatteyderne i Gruppen Handel og Samfærdsel udgjorde 17,6 pCt. af det samlede Antal, men havde 23,2 pCt. af den hele Indtægt.

Forholdet til *Medhjælpere og Arbejdere* fik paa Handelens Omraade ikke samme Karakter som i Haandværk og Industri. Til Handelsforretningerne var i 1911 knyttet 39 000, der betegnedes som Arbejdere. Med Hensyn til deres Løn og Arbejdstid fulgte Udviklingen

lignende Linier som for Industri og Haandværk; særlige Kampe fandt ikke Sted. Anderledes blev Forholdet for de ca. 40 000 Funktionærer: Handelskommisser og Ekspeditricer, Kontorister og Kontordamer. For mange af dem var deres Arbejde kun en Gennemgangsstilling i nogle Ungdomsaar. De følte sig ikke som Led i en Arbejderstand, der stod i Modsætning til Principalerne; der var ikke den stærke Forskel i Arbejdets Art, ikke den selskabelige Adskillelse. I 1897 stiftedes dog en Art Fagorganisation *De danske Handelsmedhjælperes Forbund,* og i de følgende Aar fulgte en Række lokale Foreninger; i 1900 samledes det hele under Handels- og Kontormedhjælpernes Centralorganisation, der satte som Maal at opnaa Butikkernes Lukning Kl. 8, hvad der opnaaedes ved Loven af 1908, og at faa afskaffet det Kost- og Logisystem, der mange Steder var bevaret for Kommisserne. I 1913 opgjordes Medlemstallet til 3700, knap en Tiendedel af det hele Medhjælpertal.

En særlig Stilling inden for Handelsverdenen indtog *Hotel- og Beværterfaget.* Efter Næringsloven af 1857 var Beværtervirksomhed i Købstæderne fri Næring, medens der paa Landet ligesom tidligere krævedes Bevilling af Indenrigsministeren. Følgen blev en stærk Opgang i Beværtningernes Tal i Byerne. Allerede Købstadkommissionen af 1870 erklærede, at Købstæderne lider under »et uforholdsmæssig stort og, som det viser sig, stadig stigende Antal Værtshusholdere«. Man gjorde op, at der i 1840 i Købstæderne var en Beværtning for hver 238 Indbyggere, i 1870 en for hver 122. Kommissionen foreslog, at Byraadene skulde have Ret til at begrænse Antallet af Beværterborgerskaber, dog med Indenrigsministerens Samtykke, samt at forskellige Forseelser skulde udelukke fra Beværterborgerskab. Bestemmelserne optoges i Loven af 1873. I 1892 forelagde Indenrigsministeriet i Næringslovskommissionen et Udkast til en ret skrap Beværterlov, som Kommissionen anbefalede med visse Ændringer. Den strandede som alt det andet. Først i 1906 kom en midlertidig Lov, der paabød, at Gæstgivere, der fremtidig løste Borgerskab, kun maatte udskænke for rejsende.

Imidlertid voksede lidt efter lidt *Afholdsbevægelsen,* hvis Oprindelse gaar tilbage til 70erne. Efter Systemskiftet opnaaede dens Talsmand i 1903 at faa nedsat en *Ædruelighedskommission.* Medens denne overvejede, brød paa Landet en stærk Bevægelse igennem for at benytte Lejligheden, saa tit en Beværterbevilling bortfaldt, til at nægte at forny den; fra 1907 blev det almindeligt at afholde frivillige Kommuneafstemninger om Beværterbevillinger for derigennem at paavirke Indenrigsministeriets Afgørelse; i 1910 fastsattes af Ministeriet

Regler for, under hvilke Betingelser man vilde rette sig efter disse Afstemninger.

Da Ædruelighedskommissionen havde sit Forslag færdigt, forelagdes det i Samlingen 1907—08, men det kom til at vandre frem og tilbage mellem de to Ting til 1912; Folketinget vilde have strengere, Landstinget mildere Vilkaar for Beværterbevillingerne. Det blev til, at Byraadene i Købstæderne skulde have Lov til at give Bevillinger, men inden for et bestemt Tal, fastsat i Forhold til Indbyggertallet. Paa Landet fik Amtsraadet Bevillingsmyndigheden, men det skulde høre Sogneraadet, og hvis dette ikke var tilfreds med Afgørelsen, kunde det klage til Indenrigsministeren. Folketinget havde ønsket Bestemmelser om Kommuneafstemning optaget i Loven, men da man ikke kunde enes med Landstinget om Reglerne, blev det opgivet; i Praksis vedblev Afstemningerne at finde Sted. Disse Regler gjaldt Beværtning, Gæstgiveri og Handel med stærke Drikke, hvortil regnedes Vin, Brændevin og Øl af en vis Styrke. For Afholdsbeværtninger uden Ret til Udskænkning af stærke Drikke blev det meget lettere at faa Næringsadkomst.

2. Skibsfarten.

Dansk Skibsfart spillede i dette som i tidligere Tidsrum en meget stor Rolle for dansk Næringsliv. Antallet af dem, der levede deraf, var dog ikke betydeligt. En nøjagtig Opgørelse falder vanskelig. Ved Folketællingerne tælles kun de paa Tællingsdagen tilstedeværende; man faar Tallet paa Sømandsfamilierne, men kun en Del af selve Søfolkene. I 1870 optalte man dem endda ikke særskilt. Sammen med Fiskerne gik de med i Gruppen: »De som have deres Næring af Søen«. Det var 11 000 Hovedpersoner med 4000 Medhjælpere, og 46 000 i alt regnedes at leve deraf. I 1911 har man i Stedet Gruppen: Søtransport, Lods- og Havnevæsen med 43 000 Personer, Fiskere altsaa ikke medregnet. Men de, der var borte fra Hjemmet, taltes heller ikke nu. I 1911 er derimod optaget en særlig Statistik omfattende Skibe over 20 Tons; deres Tal opgøres til 18—1900 med en Besætning paa 16 000 Mand; paa de mindre Skibe var der antagelig ca. 3000. Ved Folketællingen var 485 opført som Skibsredere, men deraf de 293 i Svendborg Amt; de fleste af dem var Smaaskippere fra Svendborg By og de omliggende sydlige Øer.

Er man daarlig underrettet om Søfolkenes Tal, ved man des bedre Besked om *Skibene*. Udviklingen fremgaar af disse Tal:

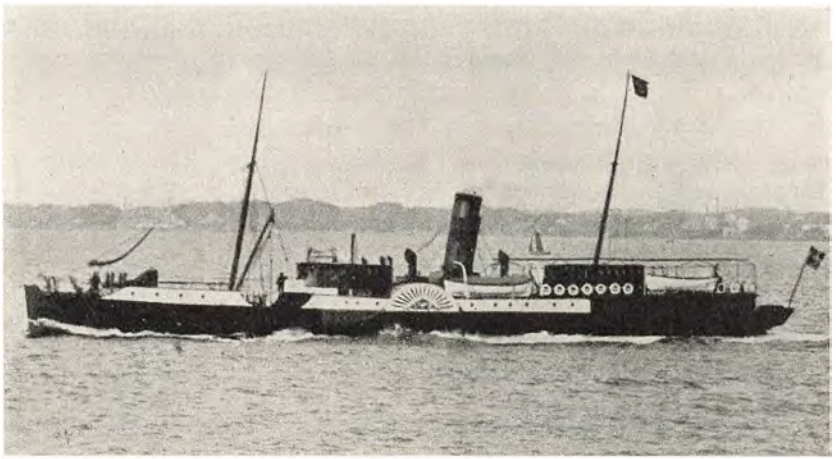

»Dronningen«, en af D. F. D. S.'s ældste Baade.

	Skibe	Tons	Deraf Dampskibe		Hestekræfter
			Antal	Tons	
1864	3074	149 000	47	4 400	2 700
1874	2957	226 000	135	29 400	8 700
1884	3128	273 000	274	91 000	22 000
1894	3386	328 000	377	142 000	33 000
1904	3679	453 000	549	318 000	64 000
1913	3562	513 000	640	412 000	87 500

I 1913 er der ud over Dampskibene 775 Motorfartøjer med tilsammen 8200 Tons.

Antallet er saa temmelig uændret, men i Tons er der en Fremgang til mere end det tredobbelte. Da Dampskibene i stort Omfang er traadt i Sejlskibenes Sted, og Turene derfor kan udføres meget hurtigere, giver Tallene kun et svagt Indtryk af Stigningens Betydning.

Et Indtryk af *Handelsflaadens* Virksomhed giver følgende Oversigt:

Gennemsnit for Aarene	Skibsfart paa Udlandet	Deraf danske Skibe	Indenlandsk Skibsfart	Fragtfart fra Udland til Udland
	Tons	Tons	Tons	Tons
1866—70	1 100 000			
1881—85	2 200 000			
1891—95	2 700 000	1 400 000	1 100 000	
1901—05	4 100 000			
1906—10	5 100 000		1 700 000	
1911—13	5 800 000	3 200 000	2 100 000	6 700 000

I den Godsmængde, som er transporteret til og fra Danmark, er der en Femdobling. De danske Skibe har gennemgaaende transporteret over Halvdelen deraf samtidig med, at de har besørget næsten hele den indenlandske Transport, og, i hvert Fald i den sidste Tid, en langt større Transport fra Udland til Udland end den Del af Transporten fra og til Danmark, som fremmede Skibe besørgede. Et Billede af de forskellige Transportgruppers Betydning for Skibsfarten giver en Opgørelse af den indsejlede Bruttofragt. Den viser:

Aarligt Gennemsnit	Mellem Danmark og Udlandet	Fra Udland til Udland
	Millioner Kr.	Millioner Kr.
1905—09	20,4	48,4
1910—13	27,6	63,6

Udbyttet af den indenlandske Fart er ikke opgjort, men det er beskedent i Forhold til disse Beløb. Hovedfortjenesten ligger paa Sejlads i fremmede Egne med fremmede Varer. Den indbragte i Aarene før 1914 et større Beløb end den samlede Eksport af Industrivarer.

I Skibsfarten kom de store Selskaber i denne Tid til at spille Hovedrollen, selv om der blev ved at være en Del Smaaskippere. Hovedselskabet blev *Det forenede Dampskibsselskab*, skabt i 1866 paa Tietgens Initiativ. Han begyndte med en Sammenslutning af tre af de mere betydende Selskaber for at undgaa den indbyrdes Konkurrence, og dertil føjedes i de følgende Aar endnu nogle Selskaber. I 1867 aabnedes Virksomheden med 22 Skibe paa tilsammen 5000 Tons. Selskabet blev lagt an paa Rutefart, dels i Indland, dels mellem Danmark og andre Lande, ikke paa Fragtfart mellem fremmede Havne. »Ikke blot,« sagde Tietgen ved 25 Aars Jubilæet, »skulde det danske Flag føres over Havet til fremmede Havne, men dansk Handel og Agerbrug skulde fremmes ved Skibene med Malteserkorset i Toppen og den røde Ring om Skorstenen.... Vi blev da i forholdsvis mindre Grad afhængige af det store almindelige Fragtmarked, men i høj Grad af de hjemlige Forhold i Handel, Industri og Agerbrug.«

Kort efter Selskabets Stiftelse udbrød den fransk-tyske Krig, der gav Skibsfarten god Fortjeneste, og derpaa fulgte 70ernes Opgangsaar. Udvidelse efter Udvidelse fandt Sted. Aktiekapitalen øgedes fra 1 800 000 Kr. ved Stiftelsen til 5 Millioner i 1878. I 1879 var der 52 Skibe med 14 000 Tons. Aar efter Aar kunde man udbetale et Udbytte svingende mellem 7—8 pCt. og 20 pCt. Selv i 80ernes Tilbagegangsaar var Selskabet stærkt nok til nye Udvidelser. I 1887

havde man 34 000 Tons. I 1891, Jubilæumsaaret, regnede man med 67 000 Brutto-Tons, i 1905 havde Selskabet 115 Dampere med 139 000 Brutto-Tons, omkring en Trediedel af hele den danske Handelsflaade. Aktiekapitalen var efterhaanden øget til 25 Millioner Kr.

Imidlertid var fra 1897 en Virksomhed vokset op, som i manges Bevidsthed kom til at overstraale Det forenede Dampskibsselskab. Det var *Østasiatisk Kompagni,* hvis Skaber var *H. N. Andersen.* Han var Daglejersøn fra Nakskov; tidlig kom han til Søs, slog sig senere ned i Siam og grundlagde dér 32 Aar gammel en Forretning, der hurtigt voksede, og som siden fik Filial i København. Hans Hu stod til at gøre København til Udgangspunkt for en Forretning i langt større Stil. Paa Besøg hjemme drøftede han Tanken med Tietgen og med Landmandsbankens Direktør *Is. Glückstadt.* Tietgen var kølig, Glückstadt interesseret. Samarbejde mellem dem viste sig uopnaaeligt, og det blev med Landmandsbankens Støtte, at H. N. Andersen i 1897 kunde grundlægge *Det østasiatiske Kompagni.* Aktiekapitalen var ret beskeden: 2 Millioner Kr., Formaalet derimod meget vidtspændende: »at drive Handel, Skibsrederi og industriel Virksomhed i Indland eller Udland efter Bestyrelsens nærmere Bestemmelse.« Andersen selv tog den egentlige Ledelse. En fast Rutefart mellem København og Østasien kom straks i Gang. Hurtigt stiftedes en Række Aktieselskaber: Det russisk-østasiatiske, Det fransk-østasiatiske, Det siamesiske, Det sydafrikanske og Det svensk-østasiatiske Kompagni. I 1902 gjorde man Tilløb til Dannelse af et vestindisk Kompagni, som genoptoges i 1912. Ogsaa Virksomheder af anden Art blev sat i Gang; i 1907 grundlagdes *Nørresundby Portland Cementfabrik,* 1905—06 store asiatiske *Gummiplantager,* ligesom man drev store *Teakskove* i Siam. I 1909 grundlagdes i København *Soyakagefabrikken.* Ogsaa i Kina oprettedes Forretninger.

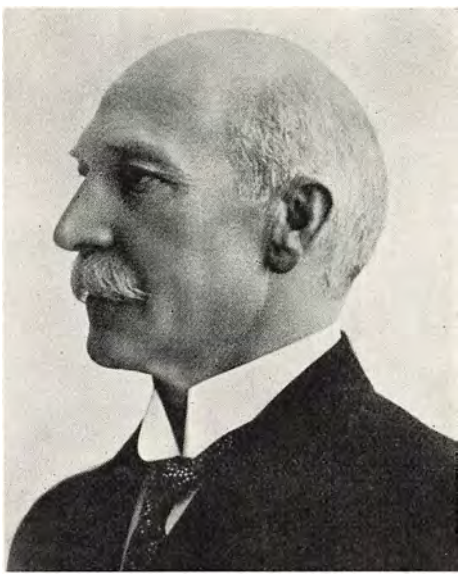

H. N. Andersen.
Fotografi fra ca. 1918.

Ledende Mænd inden for Erhvervslivet.
Fra venstre: Isak Glückstadt (Landmandsbanken), H. N. Andersen, Admiral Richelieu, Axel Heide (Privatbanken) og Professor Deuntzer.
Maleri af Jerndorff og Fr. Henningsen, 1904—06. Frederiksborg.

Det lykkedes H. N. Andersen at skaffe sig meget indflydelsesrige Forbindelser baade i Danmark og i Udlandet, og Aar for Aar drev han sin Forretning frem. I 1914 havde Moderselskabet en Aktiekapital paa ca. 54 Millioner Kr., Datterselskaberne tilsammen noget lignende, for disses Vedkommende dog delvis gennem Aktietegning fra Moderselskabet. Kompagniets Flaade angives til 120 000 Tons, Datterselskabernes til omtrent lige saa meget. Man var i Færd med at gaa over fra Dampdrift til Drift med Olie ved Dieselmotor. Det var et virkeligt Verdensselskab, der her var skabt, uden for Sammenligning med andre danske Virksomheder, jævnbyrdig anselige Selskaber i de store Lande. Udbyttet, der udbetaltes Aktionærerne, var ikke overvældende, gennemsnitlig $8^1/_2$ pCt.; hvad der kunde blive tilovers i de gode Aar, gik til Henlæggelser eller Udvidelser.

Ogsaa andre *Dampskibsselskaber* opstod. Allerede i det første Femaar efter Grundlæggelsen af Det forenede Dampskibsselskab oprettedes saaledes *Danmark, Norden* og *Kjøbenhavn*. I 1900 var man naaet

Fra Ø. K.'s Teakskovkoncessioner i Prae (Nordsiam), Thailand.

til 33 Dampskibsselskaber, i 1914 til 109. Den samlede indbetalte Aktiekapital opgjordes til 90 Millioner Kr.; 19 af dem havde over 1 Million i Aktiekapital, tilsammen 71 Millioner; de andre 90 Selskaber var af ringe Størrelse. Ogsaa for Sejlskibsfarten spillede Aktieselskaberne en betydelig Rolle. Der var i 1914 120 med en Kapital paa $5^1/_2$ Million Kr. Dampskibsselskabernes Fortjeneste var i de sidste Aar før Krigen gennemgaaende god; det sidste Aar opgjordes Gennemsnittet til 9 pCt.; men desuden gik store Beløb til Lønninger og Tantièmer til Direktører og Bestyrelsesmedlemmer.

Derimod var *Lønningerne* som Helhed beskedne for Funktionærerne og smaa for Skibsmandskabet, ligesom Kahytter og Opholdsrum for dette var lidet tilfredsstillende og Arbejdet haardt. Mandskabet var underkastet Søloven af 1892, der gav strenge disciplinære Regler. I Slutningen af 90erne stiftedes imidlertid Sømændenes og Søfyrbødernes Fagforeninger, og fra nu af bedredes Forholdene noget, om end under megen Strid. I 1902 fandt en stor Arbejdskonflikt Sted; den voksede op til ogsaa at omfatte Havnearbejderne og førtes med stor Bitterhed. Særlig vendtes Vreden mod *Det forenede Dampskibsselskabs* Direktør, der havde været ansat ved et Firma, som repræsenterede *Det forenede Dampskibsselskab* i russiske Havnebyer, *Jacob Brandt;* »Russer-Brandt« kaldte man ham, fordi han indførte et bety-

Et 15 Aars Gummitræ paa en af de af Ø. K. stiftede og ledede Plantager »Mount Austin (Johore) Rubber Estates Ltd.«, beliggende i Staten Johore paa Malakkahalvøen.

deligt Antal russiske Arbejdere. Konflikten endte med Nederlag for Arbejderne, men deres Organisation styrkedes. I 1912 havde Sømændenes og Søfyrbødernes Fagforbund henholdsvis 2400 og 1700 Medlemmer.

3. Pengeomsætningen.

Sammen med den stærke økonomiske Udvikling gik en overordentlig Fremgang i de danske *Pengeinstitutter*. Rent talmæssigt viser det sig i Antallet af dem, der beskæftigede sig med Pengeomsætningen. I 1870 kan man næppe faa Øje paa dem i Folketællingsopgørelserne; man træffer kun et Par Underafdelinger under Handelsgruppen: 25 Vekselerere med 6 Medhjælpere og 37 Pantelaanere. Ved Folketællingen i 1911 er Pengeomsætningen blevet en selvstændig Gruppe med 1100 Hovedpersoner, 4500 Funktionærer og 500 Arbejdere, i alt 6100 Forsørgere. 14 000 Personer levede deraf; 6000 af Bank- og Spare-

kassevirksomhed, 4—500 af Vekselererforretninger, 6100 af Forsikringsvirksomhed, 1100 af Lotterikollektioner, 4—500 af Pantelaanerforretninger.

Vi har set, hvorledes Landmændene i betydeligt Omfang skabte deres egne Pengeinstitutter i *Sparekasser* og *Kreditforeninger*. De sidste var desuden af Betydning for Byernes Grundejere, Sparekasserne ogsaa for almindelig Virksomhed i Byerne. Ogsaa for det egentlige Forretningsliv spillede Sparekasserne en Rolle, men det betydningsfuldeste Grundlag var dog her *Bankerne*.

Hovedbanken var *Nationalbanken*. Dens Opgave var i første Række at være Seddelbank. Den var privat, for saa vidt som den var ret uafhængig stillet over for Regeringen, men dens Forhold var ordnet ved Lov, og Seddeludstedelsen var en udpræget Statsopgave. Krigen i 1864 formindskede det Omraade, for hvilket dens Sedler udstedtes, med to Femtedele; men Sedlerne havde kun i ringe Omfang været i Brug i Holsten og i Sydslesvig, og i Nordslesvig vedblev de i ikke ringe Grad at anvendes. Trods preussisk Uvilje opretholdtes endogsaa en Filial i Flensborg. Nedgangen i Sedlernes Anvendelse opvejedes da ogsaa ved den almindelige Forretningsopgang. Den gennemsnitlige Seddelmængde var i Treaaret før Krigen 20,9 Millioner Rdl., i Treaaret derefter 21,5 Millioner. Blandt Bankens Ledere var den gamle *C. N. David*, tidligere Finansminister, men den mest indflydelsesrige blandt Direktørerne blev hurtigt *Moritz Levy*, som bevarede Hovedindflydelsen til sin Død i 1892.

Bankens Hovedopgave blev først at ordne Overgangen fra Sølvmøntfod til *Guldmøntfod* og fra Rigsdaler til Kroner. Et nationaløkonomisk Møde i Stockholm i 1866 anbefalede Guldmøntfod og Tilslutning til den latinske Møntunion. Levy var Tilhænger af Guldmøntfoden, men Modstander af Tilslutning til de latinske Landes Franc. I Tyskland gik man i 1871 efter Krigen over til Guldmøntfoden, og kort Tid derefter nedsattes en dansk Kommission til Overvejelse af Spørgsmaalet. Efter at et nyt skandinavisk nationaløkonomisk Møde havde anbefalet fælles Møntfod for de tre Lande, nedsattes der i 1872 en fælles skandinavisk Møntkommission, der endnu i samme Aar naaede til Aftaler om Indførelse af Kronemønt og Guldmøntfod i alle tre Lande. Aftalerne godkendtes hurtigt i Danmark og Sverige, hvor den nye Ordning indførtes ved en Lov af 1873, der traadte i Kraft fra Begyndelsen af 1875. I Norge trak Afgørelsen derimod ud, og først ved Lov af 16. Oktober 1875 indførtes Kronemønten ogsaa i dette Land.

Det blev, navnlig i Landbrugskredse, en almindelig Opfattelse, at Indførelsen af Guldmøntfoden havde virket til Prisfald og dermed

til Ugunst for dem, der havde betydelig fast Gæld. Med Iver krævedes det, at Staten skulde bøde derpaa ved at gaa i Spidsen for en *Konvertering,* der kunde bringe Renten af Prioritetsgælden ned. I en Række Lande foregik i 1885—86 betydelige Statsgældskonverteringer, hvorved Rentefoden nedsattes i ikke ringe Grad. Derved fik Tanken øget Magt i Danmark. Estrup tog den op, og paa dette Punkt voldte Folketinget ingen Vanskeligheder. I 1886 vedtoges en Lov om Konvertering af 155 Millioner indenlandsk Statsgæld fra 4 pCt.'s Rente til $3^1/_2$ pCt. Gælden opsagdes til Udbetaling, og et nyt Statslaan til den lavere Rente optoges. I Aarene 1894 og 1897 fik man endda nogle $3^1/_2$ pCt.'s Obligationer konverteret til 3 pCt. Kommuner og Kreditforeninger fulgte Eksemplet, og det regnes, at der i alt konverteredes Beløb paa ca. 700 Millioner Kr. Landbruget og det øvrige Erhvervsliv opnaaede derved en uomtvistelig Fordel.

De følgende Aar gik roligt for Nationalbanken, indtil Forhandlingerne begyndte om en *ny Oktroj.* Den gamle udløb i 1908. I 1907 gennemførtes en Lov om dens Forlængelse til 1938. Under Rigsdagsforhandlingen foreslog Socialdemokraterne, at Seddeludstedelsen skulde overgaa til en ren Statsbank. Over for de principielle Grunde, der kunde tale derfor, stilledes imidlertid fra anden Side de praktiske Hensyn. Det var gaaet godt hidtil, sagde man; blev Banken Statsbank, var der Fare for politisk Indflydelse ved Direktørvalg, det vilde være vanskeligt at ordne Udlaansvirksomheden for en Statsbank o. s. v. Forslaget forkastedes med 59 Stemmer mod 25. Derimod vedtoges det, at Banken fremtidig skulde yde Afgift til Staten, altid ligge inde med et Metalfond, svarende til Halvdelen af de i Omløb værende Sedler, og til Sikkerhed for Resten have 125 pCt. i sikre Aktiver. Repræsentantskabet, der hidtil havde suppleret sig selv, skulde fremtidig vælges af Aktionærerne. Der skulde være 4 eller 5 Direktører, hvoraf 2 regeringsvalgte.

Nationalbanken var længe Landets eneste Bank. Kun i Flensborg og Aarhus havde den Filial. Den første private Bank blev *Fyens Disconto Kasse,* oprettet i 1846. Under Højkonjunkturerne 1854—57 oprettedes et Dusin Banker, de fleste i de større Byer. Fra 1857—70 grundlagdes kun en eneste Bank ude i Landet.

I Mellemtiden var de første private Banker opstaaet i København. I 1854 fik man *Københavns private Laanebank,* 1857 *Privatbanken,* 1862 *Industribanken.* Medens de to begyndte som Smaabanker, var Privatbanken fra første Færd lagt stort an, og den bragte et afgørende Gennembrud i dansk Bankliv.

Beslutningen om *Privatbankens* Oprettelse blev taget, medens Højkonjunkturerne endnu var inde. Stifterne var de ledende Mænd i den

nationalliberalt prægede Forretningsverden, der halvt af nationale Grunde, halvt af Forretningshensyn søgte at befri København for Hamburgs Overmagt. Der var Grosserersocietetets Formand *A. N. Hansen,* den unge virksomme Bankdirektør *D. B. Adler,* Bankier *E. le Maire,* Grossererne: *Moritz G. Melchior, M. E. Hannover* og *O. B. Suhr,* samt Højesteretsadvokat *C. C. V. Liebe.* Siden traadte til *C. A. Broberg, George Ryan* og Firmaet *Jacob Holm & Sønner* samt tre Godsejere: *Scavenius* til Gjorslev og Klintholm, *Schestedt Juul* til Ravnholt og Lensgreve *Krag-Juel-Vind-Frijs* til Frijsenborg.

C. F. Tietgen.
Litografi fra 1872.

Til Direktør valgte man den knap 28-aarige *C. F. Tietgen.* Han var begyndt som Handelslærling i Odense under meget beskedne Forhold; siden blev han Agent i København, forsøgte ogsaa selvstændig Grosserervirksomhed, men uden større Held. Han kom derved i Forbindelse med *O. B. Suhr,* hvem han ganske vandt ved sin Idérigdom og raadsnare Dristighed. Han fik ved Banken en Meddirektør, men blev hurtigt den virkelige Leder.

Banken skulde »tilvejebringe en yderligere Lettelse for Statens og Landets Pengeomsætning, nærmest ved at supplere Nationalbankens Virksomhed i enkelte for Handelen vigtige Retninger.« Den begyndte med en Aktiekapital paa 2 Millioner Rdl. Foreløbig gled man ind i en Krisetid, hvor det navnlig gjaldt at holde det gaaende. Først efter 1864 udfoldede Banken under den nu fuldt modne Tietgens Førerskab en overordentlig Energi.

Allerede i 1865 optog han Tanken om et stort *Telegrafselskab,* beregnet paa Forbindelsen mellem Danmark—England og Danmark—Norge. Det stiftedes af ham selv og Suhr, væsentlig med engelsk Kapital; 1868 føjedes dertil 2 andre Selskaber, og i 1869 sammensmeltedes de alle samt et norsk-britisk Selskab til *Det Store Nordiske Telegraf-Selskab* med en Aktiekapital paa 7 200 000 Kr. 1872 overtog

Nedlægning af Landtovet til »Store Nordiskes« Linie fra Hongkong til Shanghai 1870. Træsnit i »Illustreret Tidende« 12. Bd.

det yderligere ved Sammenslutning med et andet Selskab en Forbindelse over Rusland med Kina og Japan. Kablet fra Vladivostok over Nagasaki til Hongkong nedlagdes ved Hjælp af Orlogsskibet »Tordenskjold«, og Begivenheden fejredes ved dettes Hjemkomst med en stor Fest, hvor man sang Carl Plougs Vers:

»Nu styrte Østens Sphinxer ned,
Naar York og Yeddo tales ved,
Og Vestens Folkebølgers Drøn
Naar op til Solens Søn.
Og da er Aandens Herredom
Befæstet over Tid og Rum,
Naar hele den beboede Jord
Kan høre samme Ord.«

I 1866 havde Tietgen faaet stiftet *Det forenede Dampskibsselskab* og *Det københavnske Sporvognsselskab*, 1871—72 fulgte *Svitzers Bjergningsentreprise*, i 1872 *Det københavnske Byggeselskab* til Omdannelse af nogle af de daarligste Kvarterer, desuden *Burmeister & Wain*, *De danske Sukkerfabrikker*, *De danske Spritfabrikker* og *De forenede Bryggerier*.

Privatbanken blev saaledes under Tietgens Ledelse Skaber af en Række stort anlagte Foretagender. Hans Virksomhed prægedes i nogen Grad af den Opfattelse, at nu gjaldt det at faa Oprejsning for Krigen. Selv var han ivrig national Grundtvigianer, og han arbejdede sammen med en Kreds af Nationalliberalismens Mænd. Han var de dristige Handlingers Mand. Meget satte han i Gang i de gode Aar, og naar Modgangen kom, kunde det undertiden være svært nok at klare Stillingen. I 1878 var der en Tid, da Bankens Tilværelse syntes at staa paa Spil. Siden kom der mere Ro over det hele. Tietgen beholdt Ledelsen, til Sygdom tvang ham til at opgive den sidst i 1896. Han levede endnu i 5 Aar. Den ledende Mand blev derefter *Axel Heide*. Det var gode Aar, hvor det bar jævnt fremad, og Bankens Kapital og Virksomhed voksede hurtigt. I 1896 var Aktiekapitalen 12 Millioner, i 1906 36.

Den Storbank, der fulgte nærmest efter Privatbanken, blev *Landmandsbanken,* stiftet i 1871. Det var just, som den store Højkonjunktur- og Spekulationsperiode satte ind, og de Mænd, der drev dens Oprettelse igennem, var Mænd med et Stænk af Eventyrerpræget over sig. Der var Professor *N. C. Frederiksen,* Monrads Svigersøn, Medlem af Folketinget, hvor han søgte at slaa Bro mellem Nationalliberale og Venstre, Godsejer, navnlig Skovejer i stor Stil, utrættelig virksom, rede til at styrte sig ud i hvad som helst, men uden sikker Dømmekraft med Hensyn til Mulighederne. Der var endvidere *Joseph Michaelsen,* Postembedsmand, Talsmand for den ensartede Verdensporto, der snart gennemførtes, Mellemmand ved talrige politiske Forhandlinger, navnlig som Budbringer mellem de store og de smaa Bønder i 1865, derigennem i Forbindelse med talrige Godsejere, begavet, men ogsaa med en vis Usikkerhed i Dømmekraft. Der var den meget omtalte Vekselerer Baron *G. A. Gedalia,* Indehaver af en af de største Vekselererforretninger, men altid uden for det fornemme, tæt sammensluttede Selskab i den københavnske Forretningsverden. Endelig var der en Kreds af Godsejere, blandt hvilke det fynske Landbrugs Foregangsmand *N. E. Hofman Bang.*

Oprindelig var det Tanken at skabe en Bank for *Landbostanden,* især de større Landmænd, som behøvede Driftslaan til den Overgang til en mere intensiv Drift, som var begyndt paa Herregaarde og Proprietærgaarde. I et Andragende til Ministeriet om Stempelbegunstigelse siges udtrykkeligt, at Bankens »specielle Opgave« er »at aabne Landejendomsbesidderne Adgang til, i en ganske anden og videre Udstrækning end tidligere har været Tilfældet, at nyde Gunst af de store Fordele, som et velindrettet og med Liberalitet og Fordomsfrihed ledet Bankvæsen forskaffer Handelen og Industrien. Man er i

saa Henseende gaaet ud fra, at Landbruget mere og mere antager Karakteren af en industriel Virksomhed og som Følge heraf stadig gør Krav paa større og større Driftskapital.«

Banken stiftedes med en Aktiekapital paa 6 Millioner Rdl., det Beløb, Privatbanken efterhaanden var naaet op til. Godsejerne skaffede kun lidt over $^1/_2$ Million, Gedalia den langt overvejende Del af Beløbet, for en meget væsentlig Del tyske Penge; der var jo i Tyskland Pengeoverflod efter Krigen. De nationalliberale Kredse modtog Banken med Kølighed, derimod var der Velvilje i Landbokredse. Selv Grundtvigianernes Organ »Dansk Folketidende« bød den Velkommen som et Middel til at stække »den lille Samling af indbyrdes forbundne og fællesinteresserede Mænd, som hidtil har hersket i næsten hele den københavnske Forretningsverden.«

Isak Glückstadt.
Direktør for Landmandsbanken.
Fotografi fra 1890erne.

Som Direktør fik Banken i *Isak Glückstadt* en Mand, hvis Ro kunde bøde paa Stifternes noget ubeherskede Stemninger. Han var uddannet i Gedalias Forretning, havde skabt et anset Bankierfirma i Christiania og var just blevet Direktør for Den norske Creditbank. Blandt Stifterne blev der hurtigt Strid. Frederiksen og Gedalia stod paa den ene Side, Godsejerne paa den anden. De to første ønskede at give Banken et folkeligt Tilsnit og at skabe en driftig, foretagsom Forretningsbank, medens Godsejerne holdt paa, at det væsentlige var Driftslaan til Landmændene. Frederiksen og Gedalia fik sat igennem, at nogle Rigsdagsmænd, hvoriblandt Folketingets Formand, *Christopher Krabbe,* blev Medlemmer af Bankraadet; derimod mislykkedes deres Forsøg paa at faa *Chr. Berg* ind. Inden længe kom Gedalia i saadan Strid med de andre, at han traadte ud. Derefter faldt der Ro over Sindene, og Glückstadt styrede, som han vilde.

Hypotekafdelingen, der underbyggedes ved Lov om Stempelbegun-

stigelser, fik, navnlig i den første Tid, nogen Betydning, dog ikke saa stor som ventet. Derimod blev Landmandsbanken i høj Grad en Bank for Handel og Industri, foreløbig dog ikke af samme Art som Privatbanken. Glückstadt satte ikke store Foretagender i Scene. Han nøjedes med at skaffe Laan til andre, der satte Virksomheder i Gang, naar disse bød fornøden Sikkerhed. Pengene skaffede han især ved at udvikle Bankens Sparekasseafdeling. Desuden optog han en af Frederiksen fremsat Tanke om at gøre Banken let tilgængelig ved at oprette et betydeligt Antal Filialer og Kontorer ude i Provinsen.

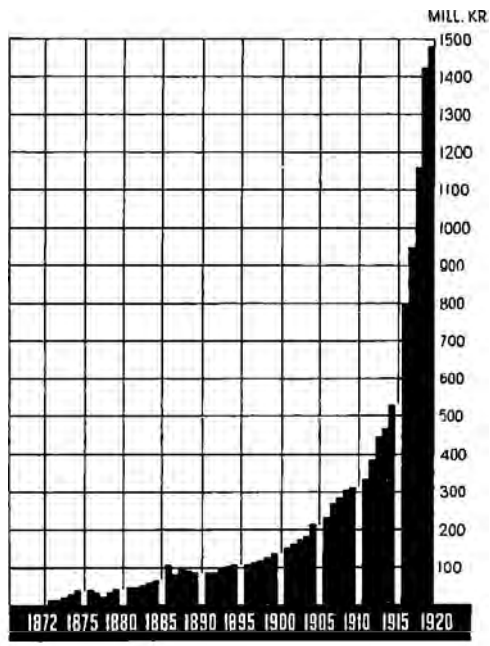

Landmandsbankens Balance 1872—1920.

Fra 90ernes Begyndelse, da Privatbanken blev mere tilbageholdende, slog Landmandsbanken efterhaanden over i den Grundlæggerpolitik, Tietgen havde indvarslet. Dens første store Foretagende blev Dannelsen af det Driftsselskab, der skulde udnytte den i 90ernes første Aar anlagte *Frihavn;* det skete dog i Samvirken med Nationalbanken. Derefter fulgte en Række Nystiftelser: *Det danske Kulkompagni* 1896, *Østasiatisk Kompagni* 1897, *Nordisk Kabel- og Traadfabrikker* 1898. Tietgen følte sig længe i et skarpt Modsætningsforhold til den nye Bank; i den første Tid efter Frihavnens Anlæggelse lod han saaledes de Selskaber, hvor hans Indflydelse var den bestemmende, holde sig borte fra Frihavnen; men kort før Tietgens Tilbagetræden fandt en Art Udsoning Sted. Isak Glückstadt overlevede Tietgen, og ved hans Død i 1910 gik Ledelsen af Banken over til hans 35-aarige Søn *Emil Glückstadt.* Bankens Vækst blev betydelig hastigere end Privatbankens. Op mod 1914 havde den den 6-dobbelte Aktiekapital: 72 Millioner Kr. Sparekasseindskuddene var omkring 70 Millioner

I 1873 fulgte den tredie store Bank *Kobenhavns Handelsbank.* Den blev til i direkte Modsætning til Tietgen. Drivkraften ved dens Oprettelse var *D. B. Adler,* der efterhaanden var kommet paa en

spændt Fod med Tietgen; blandt Stifterne var *Estrup* og *J. M. V. Nellemann,* der to Aar senere blev ledende Ministre. Denne Bank satte og fastholdt som sin Opgave den rent bankmæssige Betjening af Forretningslivet, og den holdt sig tilbage fra Skabelsen af store Foretagender. I det hele dreves den med megen Forsigtighed, navnlig fra 1888 under Ledelse af *P. N. Damm,* der havde været en af Tietgens Medarbejdere i Privatbanken. Handelsbanken naaede før 1914 op til en Aktiekapital paa 30 Millioner Kr.

Indtil 90ernes Midte var disse tre Banker næsten eneraadende i Københavns Bankvirksomhed. Først med Opgangen fra 1895 kom en ny københavnsk Bankverden frem. Allerede i 1895 oprettedes *Københavns Laane- og Diskontobank* og *Detailhandlerbanken.* Den sidste var tilrettelagt som en ren Standsbank, baaret af de Stemninger, Storesbevægelsen havde kaldt til Live, og støttet af Privatbanken, der gerne vilde bringe sin Holdning under denne i Glemme. Derpaa fulgte *Grundejerbanken,* ligeledes oprettet som en Standsbank. Dernæst *Centralbanken for Handel og Industri* og endelig en lille Bank med begrænsede Opgaver *Revisionsbanken.* Detailhandlerbanken, Grundejerbanken og Centralbanken blev i Virkeligheden Bygge- og Spekulationsbanker. Ved hidsig Agitation skaffede de sig betydelige Aktiekapitaler og store Sparekasseindskud. En meget stor Del af Pengene satte man i *Byggeforetagender.* De første Aar efter 1900 var en af Københavns store Byggeperioder. Saa stærkt byggedes der, at man trods disse Aars almindelige Opgang kom betydeligt forud for Befolkningens Trang og Evne. I 1907 stod over 9000 Lejligheder og ca. 1600 Butikker ledige. Da indtraf i 1907 en Nedgang i Konjunkturerne, ikke stærk nok til ret længe at standse den almindelige Fremgang, men tilstrækkelig til at bringe de saa hurtigt opblomstrende Banker til at falde sammen.

Det begyndte med *Centralbanken* i Sommeren 1907, og i Begyndelsen af 1908 fulgte *Grundejerbanken.* En almindelig Panik brød løs. De uheldige Følger af Sammenblandingen af Bank og Sparekasse viste sig tydeligt. Folk strømmede til for at redde deres Sparepenge, og under den stærke Ophidselse faldt selv Hovedbankernes Aktier betydeligt. Bankerne søgte forgæves at skabe Ro. Finansminister *Vilh. Lassen* maatte gribe ind. Ved et Møde med Lederne af Nationalbanken, Privatbanken, Landmandsbanken, Handelsbanken og Laane- og Diskontobanken aftaltes det, at disse 5 Banker og Staten i Fællesskab skulde garantere over for Kreditorerne i Grundejerbanken og Detailhandlerbanken. Statens Garanti skulde dog ikke gaa ud over 10 Millioner. En Komité under Ledelse af *Falbe-Hansen* skulde lede Ordningsarbejdet. Det endte med, at Privatbanken alene paatog sig Ga-

rantien for Centralbanken for siden at overtage den; Hovedbankerne garanterede Laanekassen i København, en mindre Bank, der under Panikken var kommet i Vanskeligheder; Bankerne og Staten garanterede i Fællesskab for Detailhandlerbanken og Grundejerbanken. Siden inddroges tre Provinsbanker og en Sparekasse under Garantien. De to ødelagte Banker likviderede i de følgende Aar, Grundejerbanken overtoges delvis af Handelsbanken. Staten led et ikke ringe Tab. I 1908 kom yderligere Sammenbrudet for *Den sjællandske Bondestands Sparekasse* som Følge af Albertis Bedragerier, og atter maatte Staten træde hjælpende til.

I Provinserne oprettedes i 70ernes Opgangsaar en Snes Banker, deriblandt Aarhus Privatbank. I Stilstandsaarene 1877—94 kom kun faa Banker til, og enkelte gik ind. Fra Midten af 90erne oprettedes Bank efter Bank, og i 1914 var man oppe paa 132 Provinsbanker. Hver By havde sin Bank, nogle to, og ikke helt faa af Stationsbyerne havde nu egen Bank. Mange af disse lokale Banker var imidlertid smaa, ikke sjældent med under 100 000 Kr. i Aktiekapital. Kun to: *Fyens Disconto Kasse* og *Aarhus Privatbank* var virkelig store, med 6 Millioner Kr. Aktiekapital hver. I 1914 var den samlede Aktiekapital for alle Landets Banker 243 Millioner Kr. De Beløb, der indestod i dem, var 900 Millioner Kr.; deraf stod de 154 Millioner Kr. i 22 Banker, der havde Sparekasseafdelinger. Bankerne var blevet som et Centrum for de store Aktieselskaber og de Karteller og Truster, der dannedes. Sædvanlig havde Bankerne Repræsentanter i Selskabernes Bestyrelser. Efterhaanden blev det en ikke meget talrig Kreds af Mænd, der gik igen i de forskellige Bestyrelser, tit saaledes, at samme Person var Bestyrelsesmedlem i talrige Selskaber. Mange af dem blev derved ude af Stand til at sætte sig tilfredsstillende ind i Virksomhedens Forhold noget af Stederne.

Forsikringsvirksomheden fik i dette Tidsrum en meget betydelig Udvikling. I 1911 forsørgede den ca. 6000 Mennesker. Ældst var *Brandforsikringen*, for hvilken der allerede fra det 18. Aarhundrede fandtes store Selskaber for Bygninger i København, i Købstæderne og paa Landet. De to sidste var under Statens Ledelse, men fik i 70erne en mere privat Karakter, selv om Ministeriets Tilsyn bevaredes. Efterhaanden skabtes en Snes Selskaber. Forsikringsbeløbene gik i disse Tiaar overordentlig stærkt frem. I Tressernes Slutning var de omkring 1 Milliard, i 1914 omkring 5 Milliarder Kr.

Ogsaa *Løsøreforsikringen* var begyndt i det 19. Aarhundrede. Længe var der kun faa Selskaber, men fra 60erne kom adskillige nye til. Op mod 1914 var der ca. 80 med en samlet Forsikringssum paa omkring 4 Milliarder. Desuden var der forsikret for over en Milliard

i udenlandske Selskaber. Undertiden havde samme Selskab baade Bygnings- og Løsøreforsikring. I øvrigt fandtes talrige Selskaber for *Søforsikring, Kreaturforsikring* og *Hagelskadeforsikring* samt endelig for *Tyveriforsikring.*

En særlig Betydning fik *Livsforsikring* og *Ulykkesforsikring.* I det 18. Aarhundrede havde Staten forskellige Forsikringer, navnlig beregnede paa Embedsstanden. I 1871 samledes de bestaaende Statsinstitutioner til et stort Institut, der siden fik Navnet *Statsanstalten for Livsforsikring.* Gennem dem *skulde* tegnes de Forsikringer, som Embedsmænd var forpligtede til at tegne, men ogsaa andre kunde blive forsikret der. Fra 70erne kom private Selskaber til. 1872 opstod *Hafnia,* samme Aar oprettede Brandforsikringen Danmark en Livsforsikringsafdeling. I 1917 var der 14 Selskaber. Forsikringerne tegnedes enten saaledes, at der skulde udbetales en samlet Kapital, eller saaledes, at der skulde ydes en aarlig Rente. Der var i alt 5—600 000 Forsikringer, hvilket omtrent er een for hver Familie; den meget store Udbredelse var naaet gennem den saakaldte *Folkeforsikring,* lagt an paa de brede Lag. Den samlede Kapitalforsikring opgjordes til 7—800 Millioner Kr., Renteforsikringen til 9—10 Millioner. Ogsaa i udenlandske Selskaber var tegnet Livsforsikringer, men dog for et ret beskedent Beløb.

Ulykkesforsikring begyndte i Firserne, og efterhaanden oprettedes nogle og tyve Selskaber. De fik øget Betydning, efter at man ad Lovgivningens Vej havde paabudt Forsikring for Arbejdere.

Alt i alt regnede man omkring 1914 med, at der aarlig af den danske Befolkning i Forsikringspræmier betaltes 60—70 Millioner Kr. Deraf gik ca. 27 Millioner Kr. til Livsforsikring. I 1884 havde Livsforsikringspræmierne kun udgjort 4 Millioner; i 1906 var de 18 Millioner. Det hele mangeartede Net af Forsikringer skabte for Befolkningen en Tryghed, man ikke havde kendt i tidligere Tid. For Livsforsikringsselskabernes Vedkommende ansaa man det i 1904 for fornødent at skabe en lovordnet Kontrol, udøvet gennem et af Statsmyndighederne udnævnt Forsikringsraad.

4. Samfærdselen.

En afgørende Betingelse for Erhvervslivets Fremgang var den stærke Udvikling af Samfærdselsmidlerne, som fandt Sted i disse Aartier.

Af *Havnene* var der fra gammel Tid mange i Danmark. Kun ganske faa Byer var Landstæder uden Havn eller Ladeplads. Ogsaa uden for Byerne fandtes adskillige Smaahavne, og end flere var Anløbs-

broerne. I 70erne regnede man med ca. 120 Havne. De var dengang kun lidet dybe. Først i de følgende Aar foregik de Uddybninger, Overgangen til de større Skibe nødvendiggjorde. Nye Anlæg kom til. Det uden Sammenligning betydningsfuldeste var Esbjerg Havn, der skulde skabe gode Vilkaar for jyske Landbrugsprodukters Overførelse til England. 1891—94 byggedes Frihavnen ved København, i Aarene nærmest efter 1900 fuldførtes Skagens Havn. Nogle faa Havne var Statens: Helsingør, Frederikshavn, Esbjerg, Skagen og nogle Fiskerihavne. Som Regel tilhørte de vedkommende Kommune. Københavns Havn var dog en særlig Institution med en Bestyrelse udnævnt af Regering, Rigsdag og Kommunalbestyrelse.

Af megen Betydning var Udviklingen af Statens *Fyrvæsen*. I 70erne var der 60—70 faste Fyrstationer, op mod 1914 var der 125, og Fyrskibenes Tal var vokset fra 7 til 14. Ogsaa *Redningsvæsenet* udvidedes; nye Stationer kom til, og Materiellet forbedredes; den øgede Skibsfart bragte dog ikke flere Strandinger; Dampskibene var mindre udsatte end Sejlskibene, og Fyr og Afmærkninger var bedre.

Landevejsnettet var i alt væsentligt i Orden før 1864. Hovedlandevejene var anlagt af Staten; men da Nettet var færdigt, og Interessen samlede sig om Jernbanerne, lod man i 1867 Hovedlandevejene gaa over til Amterne, der i Forvejen havde de mindre betydningsfulde Amtsveje. Bivejene blev under Kommunerne. Anlæggelsen af nye Veje standsede dog ikke. Hovedlandeveje og Amtsveje forøgedes fra 1864 til 1914 fra 6200 km til ca. 7000, Bivejene fra 28 000 til 36 000. Trods Jernbanerne voksede Færdselen paa Landevejene, og hen mod Periodens Slutning øgedes deres Betydning ved Cyklernes overordentlige Udbredelse og den begyndende Bilkørsel.

Den væsentlige Forvandling af Samfærdselsforholdene i den sidste Halvdel af det 19. og Begyndelsen af det 20. Aarhundrede skyldes dog, ved Siden af Skibsfartsudviklingen, *Jernbanevæsenets* stærke Fremgang. Fra 1864 var der Jernbaner fra København til Korsør, til Helsingør over Hillerød og til Klampenborg, alle anlagt af *Det sjællandske Jernbaneselskab*. For Jylland—Fyn var Programmet opstillet ved Monrads Jernbanelove af 1861, men indtil 1864 var kun en ringe Del deraf bleven gennemført; først 1869 var de planlagte Anlæg fuldførte. Der var derefter Tværbane over Fyn, Længdebane fra Grænsen til Aalborg, Tværbane fra Langaa til Holstebro. Tanken var, at Driften af Banerne skulde overlades til et selvstændigt Selskab. Det begyndte med, at Anlægsfirmaet, et engelsk Firma, overtog Driften; siden foreslog Ministeriet Frijs, at det sjællandske Selskab skulde overtage den, men i Rigsdagen sejrede den Opfattelse, at Staten skulde drive sine Baner selv.

Før den Monradske Baneplan var gennemført, var der allerede taget Beslutning om nye Arbejder; og i de følgende Aar fulgte flere efter. Paa Sjælland fortsatte det sjællandske Selskab i Overensstemmelse med en Række Love Jernbanebyggeriet. Indtil 1872 byggedes *Masnedsundbanen* med Fortsættelse til Nykøbing F. I 1875 var *Kalundborgbanen* færdig, 1879 *Frederikssundbanen.* I 1874 var Banen fra *Nykøbing F. til Nakskov* anlagt; den byggedes af Privatbanken, der havde overtaget Driften af Orehoved—Nykøbingbanen.

Imidlertid var ogsaa de *vest- og nordjyske Baner* kommet i Orden. Kort efter Wienerfreden forelagde Indenrigsminister *Tillisch* Forslag om en Bane fra Østbanen til en Vestkysthavn ud for Graadyb, men Forslaget blev ikke færdigbehandlet. I 1867—68 satte Estrup Tanken i Forbindelse med en stor Plan om andre jyske Baneanlæg; mærkelig nok vilde han dog foreløbig udsætte Forslaget om en Forbindelse fra Østbanen til en Vestkysthavn. I Rigsdagen mødte hans Planer adskillig Tvivl fra københavnsk Side. En saa betydelig Forretningsmand som *Alfr. Hage* var udpræget Skeptiker. Han skildrede Vestkysten som en Egn, »hvorigennem der saa at sige aldrig kommer hverken Kjørende, Ridende eller Gaaende«. »Jeg vil,« sagde han, »opfordre Regjeringen til at sende en Mand ud paa denne Landevei for at tælle, hvormange der komme kjørende, gaaende og ridende i Løbet af nogle Maaneder.« »Inden der kommer en saa stærk Trafik paa den vestlige Bane, at vi behøver at gaa over til en sværere Bane, er alle Jernbaner i Verden afskaffede, og saa reiser vi enten med Luftballoner eller paa en anden ny Maade; thi jeg tror ikke, at vi i Aarhundreder faaer en saadan Trafik paa den vestlige Bane, at ikke en let Bane skulde være tilstrækkelig til at besørge den Trafik, som er at vente.« »Hverken som Indførselshavn eller som Udførselshavn, Studene undtagne, kan Esbjerg Havn komme til at spille nogen Rolle,« og »de Stude, som skulle komme nordfra, maa kunne finde sig i at kjøre paa en Hestebane. Om de kommer nogle Timer før eller senere til Esbjerg Havn kan umulig gjøre disse Stude nogen Skade.«

Men Jyderne var ivrige. *N. J. Termansen* talte om Handling i disse Tider, »da vi er rammede af smertelige Tab,« *Chr. Berg* om Muligheden for Smørudførsel, *S. Kjær* vendte sig bittert mod Hages Bemærkning om Hestebaner: »Jeg kom uvilkaarlig til at tænke paa, at det vilde være glædeligt, om det ærede Medlem, hvis der igen maatte blive Spørgsmaal om at hjælpe Vestjylland, vilde foreslaa Studebaner; thi jeg er fuldkommen overbevist om, at Forskjellen i Tid mellem at kjøre med Heste og med Stude ikke er nær saa stor som mellem Locomotivbaner og Hestebaner, og i alt Fald kunde Studene jo undertiden staae af og hjælpe deres Kammerater.«

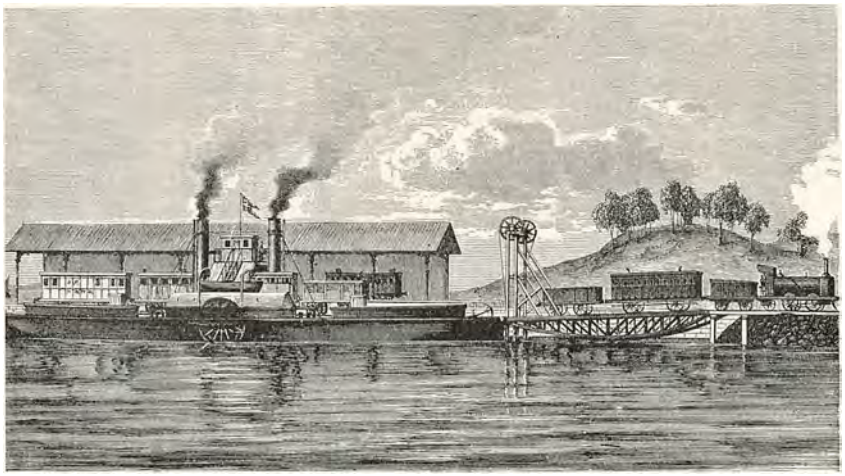

Den ældste Dampfærge over Lillebælt 1872.
Træsnit i »Illustreret Tidende« 13. Bd.

Det endte med, at Rigsdagen ikke blot vedtog de foreslaaede Baner, men føjede Tværbanen til Esbjerg til. I Aarene indtil 1875 byggedes Banerne fra Lunderskov til Esbjerg, fra Holstebro til Esbjerg, fra Nørresundby til Frederikshavn og fra Skanderborg til Silkeborg. I Løbet af 70erne kom endnu nogle Baner til, saa der i alt var bygget 15—1600 Kilometer. Hele Grundstammen i det danske Jernbanenet var skabt. I 1880 overtog Staten de sjællandske Jernbaner. I Firsernes Stilstands- og Kampaar gik det langsommere. Dog kom Nykøbing—Gedser-Banen til, og nogle Sidebaner byggedes som Privatbaner. Det storpolitiske Forlig i 1894 bragte Aftale om Statstilskud til 29 Privatbaner; Reglen var nu, at Staten ydede det halve, Amt og Kommune Resten, og at de tre Parter fik Aktier hver for sin Del. Ogsaa Privatbanerne er da i Grunden under offentlig Drift. Siden vedtoges i 1908 en Række nye Statsbaneanlæg og desuden 51 Privatbaner; Reglen fra 1894 fulgtes stadig, i nogle Tilfælde dog med større eller mindre Afvigelser. Før ret mange af disse Baner var anlagt, kom Krigen, og da denne sluttede, var man paa det rene med, at Biltrafikken vilde blive saa stærk, at en Del af dem blev overflødige. Foreløbig blev deres Bygning stillet i Bero.

I 1914 var man naaet til 3900 km Jernbane, hvoraf de 2000 var Statens. I alt befordredes 34 Millioner rejsende og ca. 9 Millioner Tons Rejsegods. Fra 90ernes Begyndelse var Antallet af rejsende mere end tredoblet, Mængden af Gods vokset til det 4—5 dobbelte.

Postvæsenet var i regelmæssig Udvikling allerede før 1864. I 1851

var den ensartede Porto indført. Det gik nu hurtigt frem. Posthusene blev flere, Postbudenes Tal forøgedes, og Ombæringen blev hyppigere. I 60erne var der 300 Posthuse og Brevsamlingssteder, i 1914 ca. 1200. Mængden af befordrede Tryksager og Breve steg fra en halv Snes Millioner til 200 Millioner; for Aviser og lignende var der en tilsvarende Stigning fra en halv Snes Millioner til 160.

Telegrafvæsenet var ogsaa i stærk Udvikling allerede i Frederik VII's Tid. I 1865 var Hovedlinierne anlagt; Ledningernes Længde var da 3500 km; i 1914 var den 13 500. Telegrammernes Tal var i 1865: 200 000, i 1914: 3 800 000. Baade Postvæsenet og det indenlandske Telegrafvæsen dreves helt af Staten.

Telefonerne trængte frem fra 90erne. Ledningerne anlagdes hovedsageligt af private Selskaber, nogle med stort, andre med ret begrænset Omraade; men Selskaberne blev underkastet en Række ved Lov af 1897 fastsatte Bestemmelser. Til Besørgelse af Forbindelsen mellem de forskellige Landsdeles Telefoner og til Forbindelsen med Udlandet anlagdes et Statstelefonnet. Udviklingen foregik meget hurtigt; Danmark blev det Land i Europa, der i Forhold til sit Folketal havde det største Antal Telefoner. I 1914 opgjordes Telefonledningerne til 550 000 km's Længde; der var 110 000 Abonnenter, en for hver 5 Familier, og der førtes i alt 257 Millioner Samtaler. I den sidste Tid før 1914 begyndte den *traadløse Telegraf* at komme frem, men den var foreløbig uden Betydning for den almindelige Befolkning.

Den Del af Befolkningen, som forsørgedes ved *Transport- og Trafikvirksomhed*, var i 1911, bortset fra Skibsfarten, naaet til at udgøre op mod 125 000 Personer. Deraf hørte de 28 000 til »almindelig Landtransport«, Vognmænd, Kuske, Chauffører o. s. v. Tilbage bliver henved 100 000, der var forsørgede ved Jernbane, Sporveje, Post-, Telegraf- og Telefonvæsen. Af dem var omtrent den ene Trediedel Forsørgere, de to Trediedele forsørgede. Det store Flertal var i Statens Tjeneste, en Del i Kommunernes, en Del i Tjeneste hos de private Selskaber, dels Bane-, dels Telefonselskaber.

For Statstjenestemændenes Vedkommende var der fra tidligere Tid to skarpt adskilte Grupper: Embedsmænd og Bestillingsmænd, inden for de forskellige Etater sædvanlig betegnede som Guldsnorene og Sølvsnorene. Lønningerne var i det hele meget beskedne, for de lavere Bestillingsmænds Vedkommende snarest under almindelige Arbejderlønninger. De var oprindelig fastsat ved en Række forskellige Love, efterhaanden som de forskellige Institutioner var vokset frem. Efter Pensionsloven af 1851 ydedes Pensionen ikke blot til Embeds- og Bestillingsmænd, der gik af, men ogsaa til deres Enker. Lønforandringer var i det hele vanskelige at opnaa. Embedsmandslønnin-

gerne var under Kampen mellem Folketing og Regering et stadigt Stridsemne. I Prisstigningsperioden i 70erne slog Lønningerne meget daarligt til; de skiftende Regeringer arbejdede ihærdigt for at opnaa Lønforhøjelser, navnlig for de lidt højere Embedsmænd, men Rigsdagen holdt stejlt igen. Af og til forhandlede man sig dog til Rette om et og andet Dyrtidstillæg. Siden fulgte Prisfaldets lange Periode fra 1876 til henimod Slutningen af 90erne. I den Tid var Embeds- og Bestillingsmænd forholdsvis gunstigt stillede. Siden satte Prisstigningen ind igen. Kort Tid derefter, 1902—03, gennemførtes en Række Lønningslove for Etaterne: Jernbane-, Post-, Telegraf- og Toldvæsen. Systemskiftet havde nu bragt nye Muligheder. For Statsbanernes Vedkommende gjorde man Forsøg med en Art Andel i Udbyttet, der kaldtes Tantième. Efter visse Regler skulde baade Embeds- og Bestillingsmænd have et Tillæg til deres Løn, bestemt under Hensyn til det Udbytte, som Statsbanerne gav det paagældende Aar.

I Aarene derefter vedblev Prisstigningen, og desuden følte der Trang til større Ensartethed i Lønningerne for de fire Etater. Derfor gennemførtes en fælles Lønningslov i 1908, ifølge hvilken Personalet blev delt i ikke mindre end 26 Lønningsklasser. For de lavestlønnede i nederste Lønningsklasse var Aarslønnen kun 1050 Kr., stigende med Alderstillæg til 1530. I 23., d. v. s. højeste Lønningsklasse, naaede man op til 4800 Kr., stigende til 6408 ved Alderstillæg. Tantièmen ved Statsbanerne afskaffedes for de lavere Grupper, for at der kunde opnaas saa megen Ensartethed som muligt. Kun de overordnede Embedsmænd, hvis Ledelse mentes at øve Indflydelse paa Driftens Resultat, beholdt den.

De lavere stillede Tjenestemænd, hvis Kaar saa nogenlunde svarede til Arbejdernes, og som udførte lignende Arbejde, gled efterhaanden ind i den almindelige Arbejderbevægelse, om end senere og mindre fuldstændigt end andre Arbejdere. De højere Embedsmænd betragtede Deltagelse i Arbejderorganisationer som utilstedelig for Statens Tjenestemænd, og saa længe de konservative Ministre regerede, delte Ministeriet denne Opfattelse. I 1896 skete et første Tilløb til Organisation blandt Stationsbetjentene, men man dækkede forsigtigt denne Organisation under Navnet Understøttelsesforening. Lidt efter lidt opstod lokale Foreninger, og i 1899 kunde man danne Dansk Jernbaneforbund, der hurtigt fik 3500 Medlemmer. Da Forbundets Formand og Sekretær i 1901 deltog i Valgkampen paa Oppositionens Side, forflyttedes de som Straf efter Trafikministerens Ordre, en Handling, der med stor Voldsomhed benyttedes af Oppositionen. Ogsaa i de andre Etater dannedes der efterhaanden Foreninger, og til sidst samledes de vigtigste af dem i to Centralorganisatio-

ner, en for Guldsnorene og en for Sølvsnorene. Bevægelsen mødte stadig megen Uvilje fra de højere Embedsmænds Side; undertiden syntes det, at der var ved at udvikle sig et Modsætningsforhold, som mindede om det, der bestod mellem Arbejdsgivere og Arbejdere, idet Organisationens Ledere gengældte Administrationens Uvilje med en dyb Mistillid. Efter en Række Forhandlinger blev der imidlertid truffet en Ordning ved *Forhandlingsreglerne af 1910,* udstedt af de tre Ministre, under hvilke Etaterne hørte. Ifølge disse Regler skulde der om en Række Lønspørgsmaal og lignende regelmæssigt foregaa Forhandling mellem Administrationen og Centralorganisationerne eller den interesserede Etatsorganisation. Kunde der ikke opnaas Forstaaelse, skulde Sagen gaa til Ministeren, hvis Afgørelse skulde være bindende. Den nye Ordning kom i de følgende Aar til at virke til almindelig Tilfredshed.

Ogsaa de *kommunale Tjenestemænd* organiseredes i Tiden op mod 1914.

5. De immaterielle Erhverv.

Ved Siden af de store Erhvervsgrupper findes en Række Smaagrupper, som man sædvanlig betegner som de immaterielle Erhverv. Derunder hører de forskellige Former af mere udpræget Aandsarbejde, uanset om dette udøves i Statens og Kommunens Tjeneste eller som privat Erhverv. Der er de kirkelige Embedsmænd, Lærere og Lærerinder, ansatte i Statens og Kommunens Tjeneste eller arbejdende ved Privatskoler, Dommere og Politimestre samt de privat arbejdende Sagførere, Officerer og Underofficerer, Læger og Personale ved offentlige Hospitaler, privatvirkende Læger og Dyrlæger, og endelig de forskellige litterære og kunstneriske Virksomheders Udøvere.

I 1870 forsørgedes ved saadant Arbejde, saa vidt de kan udskilles fra de Grupper, til hvilke de ved Folketællingen er henført, omkring 80 000 Personer, hvoraf godt en Fjerdedel i privat Virksomhed. I 1911 var der, Husgerningstyendet stadig medregnet, ca. 150 000, hvoraf vedblivende omkring en Fjerdedel i privat Virksomhed. Stigningen er da noget, men ikke meget stærkere end Folketallets Vækst. I alt er det en 5—6 pCt. af Befolkningen. I de egentlige Embedsmænds Tal er der ikke en Stigning svarende til Folketallets Fremgang. Derimod er der en stærk Stigning i Kommunernes Lærerstab. Endelig er der jo, som vi foran har set, foregaaet en meget stærk Vækst i Tallet af Statens og Kommunernes Tjenestemænd i de for-

skellige Samfærdselsvirksomheder som en naturlig Følge af disses stærke Udvikling.

Lønningerne for de forskellige Grupper af Embedsmænd var fra gammel Tid ordnede ved en Række særlige Forordninger og Love for hver af de forskellige Grupper. Længe havde Hovedprincippet været Sportellønninger; Embedsmænd lønnedes for en væsentlig Del ved Afgifter, som Borgerne betalte for de forskellige Embedshandlinger. Efterhaanden bragte dette System nogle Embedsmænd ganske uforholdsmæssige Indtægter. Under Frederik VII vedtoges Overgang fra Sportellønning til fast Lønning for de fleste Embedsmænds Vedkommende, men Overgangen skulde ske gradvis. 1870 samledes Hovedreglerne i en særlig Lov. Hvad angaar Lønningerne, blev Udviklingen for de »immaterielle« Embedsmandsgrupper af lignende Art som den, vi har omtalt for de 4 Etaters Vedkommende. Lønningsbeløbene bevægede sig med faa Undtagelser inden for de der nævnte Grænser. Men ikke faa af de højere Embedsmænd fik efterhaanden en Del private Biindtægter, undertiden som Bestyrelsesmedlemmer i Banker, Sparekasser, Aktieselskaber. Forretningsmændene ønskede dels at drage Nytte af deres juridiske Kundskaber, dels at øge Forretningens Anseelse ved, at en anset Embedsmand var knyttet til den. For Præsternes Vedkommende indførtes fast Lønning først ved Lønningslov af 1913.

De forskellige private Virksomheder gav meget forskellige Indtægter. For mange var Indtægten meget ringe; det gjaldt saaledes i det hele for private Lærere og Lærerinder. Derimod fandtes i Sagfører- og Lægeverdenen ikke faa meget store Indtægter. Af Skatteydere, der efter Opgørelsen fra 1909 naaede op over 10 000 Kr. i Indtægt, tilhørte 1038 immaterielle Erhverv, 462 Landbruget, 777 Industrien, 1824 Handel og Samfærdsel og 738 »Kapitalisterne«s Gruppe.

Uden for de egentlige Erhvervsgrupper staar *Pensionister og Kapitalister*. Deres Tal opgjordes, Familierne og Husgerningstyende medregnet, i 1870 til 38—39 000, i 1911 til 127 000, men Grænserne er jo her meget ubestemte.

Udenfor staar ogsaa den Del af Befolkningen, der lever af offentlig Understøttelse. Dertil henførtes i 1870 i det væsentlige kun de af Fattigvæsenet forsørgede; deres Tal angaves til 37 000. I 1911 var Tallet 65 000, men deri indgik ca. 40 000 alderdomsunderstøttede. De fattigforsørgede opgjordes nu til 16 000, under Halvdelen af Tallet fra 1870.

TILBAGEBLIK

FREMGANGEN 1864—1914

I Løbet af det halve Aarhundrede fra 1864 til 1914 voksede Befolkningen inden for Danmarks Grænser fra 1 700 000 til 2 800 000. Det var en Tilvækst paa 60—70 pCt. Stærkest var den i Hovedstaden, fra ca. 180 000 til henved 600 000; paa Øerne uden for Hovedstaden var Tallet vokset fra ca. 770 000 til 1 000 000; i Jylland fra 750 000 til 1 200 000. Øernes Købstæder har fordoblet deres Indbyggertal, de jyske Købstæder nærmer sig Tredoblingen, Hovedstaden overskrider den. Landdistrikterne paa Øerne er steget med knap 100 000 eller 13 pCt., i Jylland med 250 000 eller henved 40 pCt. Af de 1 100 000, der udgør den samlede Tilvækst, var de 400 000 kommet til i Landdistrikterne, de 700 000 i Byerne. Dertil kommer, at ved Periodens Slutning boede 250 000 af Landdistrikternes Befolkning under bylignende Forhold i Stationsbyer og lignende, medens det i 1864 kun havde været Tilfældet med nogle faa. I 1864 levede under Landboforhold ca. 1 250 000, under Byforhold 450 000, i 1914 var Tallet 1 400 000 for hver af Grupperne; Land og By stod nu lige. Forskydningen til Byerne havde været stærkest i Landbrugets daarlige Aar fra ca. 1880 til op mod 1900.

Den aarlige Tilvækstprocent var for

	Hovedstad	Købstæder	Landdistrikter
1861—70	1,95	1,40	0,86
1871—80	2,81	1,74	0,54
1881—90	3,25	2,30	0,21
1891—1900 ..	2,03	2,52	0,42
1901—1911 ..	1,63	1,33	1,01

Forskydningen fra Land til By stod i Forbindelse med Forskydningen mellem de forskellige Næringsveje. I grove Træk kan denne angives ved følgende Tal:

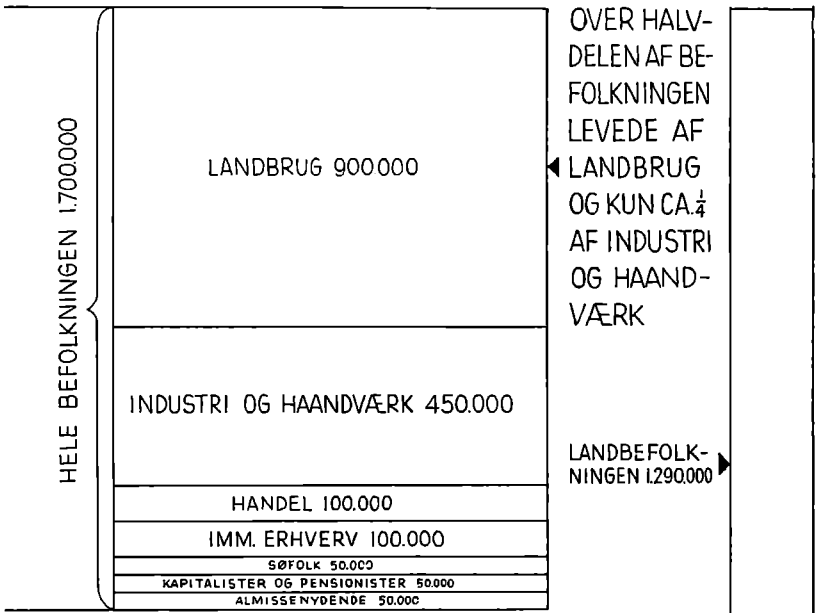

BEFOLKNINGENS FORDELING EFTER ERHVERV 1864

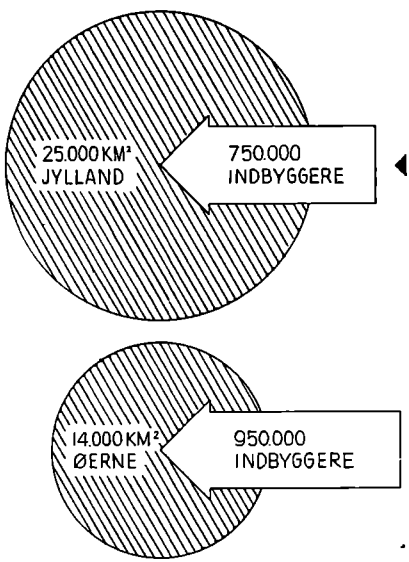

TIL TRODS FOR AT JYLLANDS FLADEINDHOLD ER STØRRE END ØERNES, BOEDE FLERTALLET AF BEFOLKNINGEN PAA ØERNE.

KUN CA. ⅓ AF BEFOLKNINGEN BOEDE I 1864 I BYER; AF DENNE BEFOLKNING FALDT KUN EN RINGE DEL PAA JYLLAND. KØBENHAVN OPTOG OGSAA DA EN ANSELIG DEL AF BEFOLKNINGEN

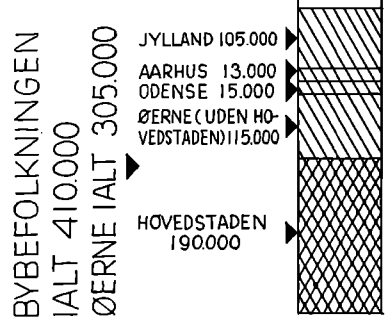

BEFOLKNINGENS FORDELING MELLEM LANDSDELENE 1864

BY- OG LANDBEFOLKNINGEN 1864

BEFOLKNINGENS FORDELING EFTER HJEMSTED OG ERHVERV 1864

	1864 pCt.	1914 pCt.
Landbrug og Fiskeri	54	38
Haandværk og Industri	25	28
Handel og Omsætning	7	12
Transport	3	6
Immaterielle Erhverv	5	5
Kapitalister, Pensionister, offentligt understøttede m. m.	6	11
	100	100

Landbruget har ved Tidsrummets Slutning en betydelig ringere Plads end ved Begyndelsen, Haandværk og Industri er rykket frem, men ikke stærkt; den store Fremgang findes i Handel og Transport. Naar ogsaa Tallet paa Kapitalister, Pensionister og offentlig understøttede er vokset stærkt, skyldes det især, at de alderdomsunderstøttede nu henføres til denne Gruppe, medens de tidligere som forsørgede af deres Børn regnedes til de Grupper, til hvilke disse hørte. Huskes maa det endelig, at en ikke ringe Del af Industri- og Handelsvirksomhederne tidligere var direkte knyttet til Landbruget, saaledes Mejerier, Slagterier og Eksportforretninger.

Det er ikke muligt at gøre op, hvor mange Varer der stod til Raadighed for den danske Befolkning paa de forskellige Tidspunkter. Der kan dog ikke være Tvivl om, at Mængden af Livsgoder er vokset langt stærkere end Befolkningens Tal. Alle Oplysningerne om Produktionens Vækst inden for de enkelte Næringsveje tyder paa en Forøgelse til det 3—4—5-dobbelte eller mere for de mere betydningsfulde Varer. Deroverfor staar en Befolkningsvækst paa 60—70 pCt. Det vil da sige, at der til Raadighed for hvert Menneske i Danmark i 1914 har været 2—3 Gange saa mange Forbrugsvarer som i 1864.

Fremgangen havde i første Række Betydning for de brede Lag. Det er umuligt at beregne, hvor stor en Andel de enkelte Folkegrupper fik i Varerigdommen, men medens de øverste Lag allerede tidligere havde haft saa nogenlunde de materielle Goder, de kunde ønske sig, betød Fremgangen for de daarligt stillede Lag en meget stor Forbedring af Levefoden; fra usikre Proletarvilkaar rykkede de frem til taalelige Kaar og en ikke ringe Tryghed. Tyngdepunktet i det økonomiske Liv flyttedes længere og længere nedad. I Tresserne førte Herremændene an i Landbruget, Gaardmændene begyndte at komme frem, men Husmænd og Daglejere var kun Redskaber. Op mod 1914 laa Ledelsen væsentlig hos Gaardmændene, men allerede nu delte de den i ikke ringe Grad med Husmændene, og selv Daglejerne begyndte

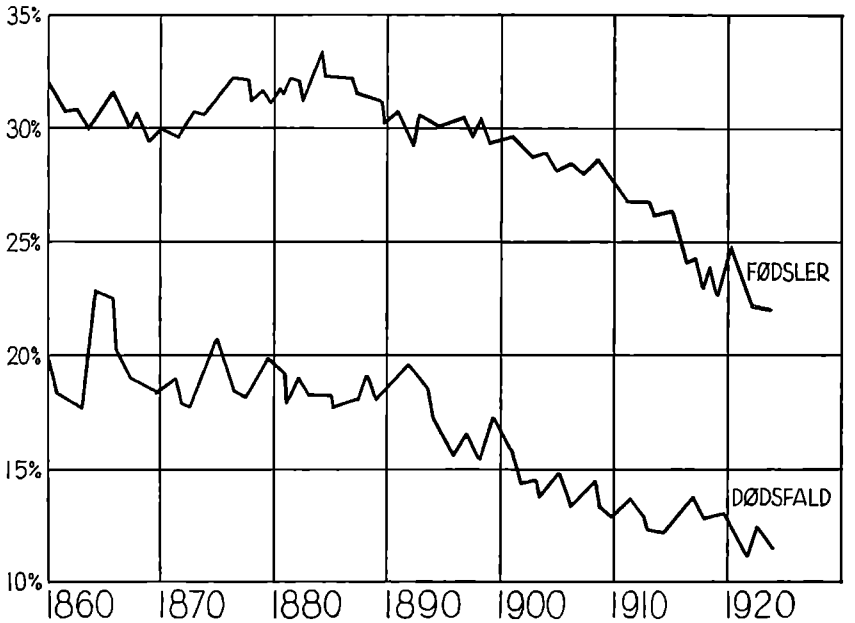

Fødsler og Dødsfald pr. 1000 Indbyggere i Tidsrummet 1860—1920.

at tale med. I Tresserne laa inden for Haandværk og Industri al Magt hos Arbejdsgiverne; i 1914 var Arbejdernes talstærke Organisationer Arbejdsgivernes Sammenslutninger jævnbyrdige.

Fremgangen i de materielle Livsvilkaar for de bredere Lag viser sig paa alle Omraader. Deres Kost er bedre og rundeligere end før, deres Klæder meget bedre. Ikke mindst er deres Boliger bleven bedre. Man har beregnet den samlede »Bygningsmasse« for hele Landet ved Sammenstilling af Assurancesummen og de skiftende Byggepriser. Det giver pr. Indbygger i 1864 611 Kr., i 1907 1119 Kr.

For det gamle København opgøres det, at i 1880 boede 16,8 pCt. i Etværelseslejligheder, i 1911 var det 10,7 pCt. Det var Toværelseslejlighederne, man gik over til.

At hver enkelt havde flere og bedre Varer til Raadighed, betød imidlertid ikke uden videre, at det var lettere for de enkelte at faa Pengene til at slaa til. Med Mulighederne steg ogsaa Kravene. Ikke blot de Krav, som den enkelte *fristedes* til at stille, men ogsaa de Krav, han *maatte* stille, var steget. Der var saaledes nu for den almindelige Lønarbejder en Række Udgifter, der var blevet nødvendige, som før ikke spillede nogen Rolle. Det gælder Udgifter til Fagforeninger, Aviser, Sygekasser, Arbejdsløshedskasser, Deltagelse i Arbejdersammenkomster o. s. v. Det gælder ogsaa Kravene til Klæde-

dragt. Ikke mindst var højere Udgift til bedre Boliger blevet fornøden; de fleste af de usle Rønner, hvor de fattigste i tidligere Tid havde kunnet faa en billig, men slet Lejlighed, var nu borte.

Sammen med Højnelsen af Levefoden gik lettere Adgang til Læge paa Grund af bedre Befordrings- og Meddelelsesmidler, bedre Ordning af Lægehjælpen, Fremgang i Lægevidenskaben, bedre Sundhedspleje og stigende Oplysning. Alt i Forening bragte det en meget stærk Nedgang i Dødsfaldenes Tal, set i Forhold til Folketallet. Udviklingen ses af følgende Tal. Dødeligheden pr. Tusind Indbyggere var aarlig:

1860—69 ..	20	1896 ..	15,8	1905 ..	15,0
1870—79 ..	19,2	1897 ..	16,6	1906 ..	13,3
1880—89 ..	18,7	1898 ..	15,5	1907 ..	14,1
1890	19,0	1899 ..	17,3	1908 ..	14,6
1891	20,0	1900 ..	16,8	1909 ..	13,3
1892	19,5	1901 ..	15,7	1910 ..	12,9
1893	19,0	1902 ..	14,6	1911 ..	13,4
1894	17,6	1903 ..	14,6	1912 ..	13,0
1895	16,9	1904 ..	14,1	1913 ..	12,5

Der er Svingninger fra Aar til Aar, men Hovedlinien er klar. Fra Tressernes Dødelighed omkring 20 var man før 1914 kommet ned til mellem 12 og 13. Fra Tresserne til midt i Halvfemserne var Fremgangen ringe; fra 1894 begyndte en meget stærk Forbedring af Forholdene. Det er kort efter Sygekasse- og Aldersrenteloven og samtidig med Overgangen fra daarlige til gode Tider. Før Krigen var Danmark naaet til en i Forhold til andre Lande særdeles lav Dødelighed.

Samtidig begyndte Fødslerne at tage af, hvilket i nogen Grad bidrog til Dødelighedens Formindskelse. Foreløbig var Tilbagegangen i Fødselstallet svagere end i Dødsfaldenes, saa det aarlige Overskud var voksende. Fødslernes Tal pr. Tusind var aarlig:

1860—69	31,0	1890—99	30,3
1870—79	31,2	1900—1909	28,8
1880—89	32,1	1910—1914	26,4

Overskuddet var i Tresserne 11 pr. Tusind, i 1910—14 13,7.

Dødelighedens Formindskelse fandt navnlig Sted i de mindre velstillede Folkelag, hvor den tidligere havde været betydelig højere end i de mere velhavende Kredse.

Alt i alt giver Danmarks økonomiske Udvikling i det halve Aar-

hundrede før Verdenskrigen Indtryk af en meget stærk Fremgang for noget nær alle Lag af Folket, en Fremgang stærkere end i næsten alle andre europæiske Lande. De tekniske Hjælpemidler, den øgede Indsigt i Naturkræfternes Udnyttelse, som Videnskaben i disse Aartier stillede til Menneskenes Raadighed, fik i Danmark Værdi for større Dele af Folket, end Tilfældet var i de allerfleste andre Lande.

LITTERATUR

I Almindelighed henvises til Statistisk Departements forskelligartede Meddelelser om Resultater af Tællinger og Undersøgelser.

I øvrigt kan anbefales: *J. Warming:* »Haandbog i Danmarks Statistik« (1913) og »Danmarks Erhvervs- og Samfundsliv« (1930), *V. A. Falbe-Hansen* og *H. W. Scharling:* »Danmarks Statistik« (1885—1891), *L. V. Birck:* »Et Rids over den sidste Menneskealders økonomiske Svingninger« (1903), *J. Warming:* »Gode og daarlige Tider« (1903), *Frantz Pio:* »Økonomiske Depressioner« (1903), samt forskellige Arbejder af *Th. Sørensen:* »Et Bidrag til Belysning af Købstadarbejdernes Vilkaar« (1880), »Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter« (1881), »De økonomiske Forholds og Beskæftigelsens Indflydelse paa Dødeligheden« (1884—85). Institutet for Historie og Samfundsøkonomi: »Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900« (1931) ved *Povl Engelstoft* og *Hans Jensen;* Institutet for Historie og Samfundsøkonomi: »Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850—1913 ved *Jørgen Pedersen* (1930); Institutet for Historie og Samfundsøkonomi: »Sociale Studier i Dansk Historie efter 1857« ved *Povl Engelstoft* og *Hans Jensen* (1930), Institutet for Historie og Samfundsøkonomi: »Mænd og Meninger i Dansk Socialpolitik 1866—1901« ved *Povl Engelstoft* og *Hans Jensen (1933).*

Landbrugets og Bondestandens Forhold behandler *C. C. Larsen:* »Det danske Landbrugs Historie« (1924), *O. H. Larsen:* »Landbrugets Historie og Statistik« (1921), *N. P. Jensen:* »Dansk Landbrug ved Overgangen til det 20. Aarhundrede« (1902), *J. B. Krarup* og *S. C. A. Tuxen:* »Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden« (1895—1912), *H. Hertel:* »Det kgl. Landhusholdningsselskabs Historie« (1919—20) og »Andelsbevægelsen i Danmark« (1916—17), *Fr. Voigt:* »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger gennem fem og tyve Aar« (1921), *P. V. Jeppesen:* »Husmandsbevægelsens Historie gennem 25 Aar« (1927).

Om Industrien og Byarbejderne se »Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872«, udg. af Indenrigsministeriet, »Betænkning af den til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission« (1878), samt talrige Arbejder af *C. Nyrop:* »Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk 1879—1904« (1904), »Industriforeningen i Kjøbenhavn 1838—88« (1888), »Bidrag til den danske Industris Historie« (1870—73), »Bidrag til dansk Haandværks Undervisnings Historie« (1893), *J. T. Bayer:* »Dansk Pro-

vinsindustri« (1885), *R. Berg:* »Det danske Haandværks Historie« (1919), *Max Kiær:* »Industriens Udvikling i Danmark« (1925), *E. Wiinblad* og *Alsing Andersen:* »Det danske Socialdemokratis Historie« (1921), *J. Jensen* og *C. M. Olsen:* »Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i Tiden 1871—1900« (1901), »De samvirkende Fagforbund i Danmark 1898—1923« (1923), *M. C. Lyngsie* og *Chr. Sørensen:* »Dansk Arbejdsmandsforbund gennem 25 Aar 1897—1922« (1922), *S. Agerholm* og *A. Vigen:* »Arbejdsgiverforeningen gennem 25 Aar 1896—1921« (1921), *K. Dalgaard:* »Arbejderklassens økonomiske Kaar« (1926), *Oluf Bertolt:* »Tre danske Arbejderes Livserindringer« (1925), Institutet for Historie og Samfundsøkonomi: »Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900«. I til ca. 1880 ved *Henry Bruun.*

Blandt den store Mængde af Bøger, Jubilæumsskrifter og andre, omhandlende enkelte Industriforetagender, Banker, Handelsselskaber etc., kan fremhæves *C. Nyrop:* »J. C. Jacobsen« (1911), *A. Fraenkel:* »Gamle Carlsberg« (1897), *C. Nyrop:* »Ny Carlsberg« (1896), »Aktieselskabet Burmeister & Wains Maskin- og Skibsbyggeri i Kjøbenhavn 1872—1922« (1922), *P. Drachmann* og *L. Estrup:* »Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker« (1922), *K. Riisager:* »F. L. Smidth & Co. 1882—1922« (1922), *P. Drachmann:* »A/S Aalborg Portland-Cementfabrik 1889—1914« (1914), *Karl Meyer:* »De forenede Bryggerier 1891—1916« (1916), *Julius Schovelin:* »Det forenede Dampskibsselskab, 40 Aars Udvikling« (1906), *H. N. Andersen:* »Tilbageblik« (1914 og 1919), *H. L. Bisgaard* og *Johs. Schiødt:* »Danmarks Sparekasser« (1910), *A. Rubow:* »Nationalbankens Historie 1818—1908« (1918—20), *Julius Schovelin:* »Privatbanken i København 1857—1907« (1907), »Den danske Landmandsbank 1871—1921« (1921), »Fyens Disconto Kasse 1846—1921« (1921), *H. Green:* »Grundrids af dansk Bankvæsen med en summarisk Oversigt over Bankkrisen 1907—08« (1908), *P. Christensen* og *Fr. Dalgaard:* »Kooperation« (1925).

Endelig henvises i Almindelighed til: »Ugeskrift for Landmænd«, »Tidsskrift for Industri«, »Grosserersocietetets Handelsberetninger« og til »Danmarks Sociallovgivning«. Udgivet af Indenrigsministeriet (1918—23).

VII

VILH. ANDERSEN

AANDSLIVET I DEN ANDEN HALVDEL AF DET 19. AARHUNDREDE

INDLEDNING

Som meddelt i Indledningen til den første Del af Aandslivets Historie i det nittende Aarhundrede vil ogsaa den anden Del blive inddelt efter Mærkeaarene i Statens og Samfundets Historie. Det er i denne Del af Aarhundredet Aarene 1848 og 1864, ligesom det var Aarene 1801 og 1814 i den forrige. For tydeligere at fremhæve Overgangen imellem Hundredaarets to Halvdele kan man i Stedet for 1848 skrive 1851, det Aar, da den politiske og nationale Virkning af den slesvigske Treaars-Krig var kommet for Dagen. Hvis man med denne Ændring overser den hele Række af Aarhundredets Mærkeaar, kan man se den historiske Rytme træde skarpt frem for Øjet, ja høre den som Svinget af en Pendul. Men man gør da vel i at mindes den svenske Digter og Historiker Geijers Ord om Tilfældet, der ikke *er* en Tanke, men ser ud, som det var det.

Man kunde i den nævnte Rytme tro at fornemme Nemesis, Gengældelsens Gudinde, og høre hendes haltende Gang: fra 1800 og *et* — og saa fjorten til 1850 og et — og saa fjorten igen. Ogsaa fra Aandshistoriens Stade ser det ud, som om Aarene gengældte, d. v. s. baade straffede og hævnede hinanden. 1814 straffer 1801, som atter hævnes af 1851 (»1848«), der igen straffedes af 1864. En anden Digter og Historiker, Tyskeren Schiller, har derfor kaldt Verdenshistorien (die Weltgeschichte) for en Verdens-Dom (das Weltgericht). Den er i alt Fald en Proces.

Tidsrummene og Slægtleddene følger ikke bare efter hinanden, de er ogsaa samtidige og kæmper med hinanden. I enhver Kulturperiode er der Eftervirkninger fra den forrige Periode, der brydes med den nærværende og forbereder den kommende. I gamle Dage satte man Streger i Almanakken under Aarets Mærkedage: en sort Streg under en rigtig Tycho Brahes Dag, men en rød under en god Dag og glad Aften. Gør man det samme med Mærkeaarene i Aarhundredet og der-

efter overser de Spand af Aar, som ligger imellem disse Streger, vil man se, at Tidsrummene ikke blot har Farve efter det Mærkeaar, hvormed de indledes, men at baade det foregaaende og det kommende Tidsskels Farve er blandet deri. Tidens Strøm er en dobbelt Strøm og ser i et Oversigtsbillede ud som to Traade, der er lagt sammen med og mod, over og under hinanden. En dansk Digter, der ikke var Historiker, Chr. Winther, har af sit fortroligste Liv uddraget en Lære, der lige saa vel som Geijers og Schillers Tankesprog kan gælde som en Lov i Historien: »Nornerne spinde, tvundet af rødt og sort, Livstraaden alt for kort.« Ogsaa den sidste Del af denne Erfaringssætning kan overføres paa Historien. Det enkelte Tidsrum, den enkelte Slægts Liv er »alt for kort«, til at man kan overse Traadenes Sammensætning og komme Nemesis paa Sporet.

Et saadant Spor tror man at finde i Danmarks Skæbne i de sidste hundrede Aar i Forholdet til Tyskland, som efter Adskillelsen fra Norge i 1814 har været Nerven i Rigets Historie. Ligesom den første slesvigske Krig 1848—1850 fremkaldte den anden i 1864, saaledes blev Følgen af den sidste, Preussens Vækst som Drivkraft til Tysklands Magtudvidelse, Forudsætningen for Krigen mellem Frankrig og Tyskland 1870—71, der atter som sit Modslag fremkaldte Verdenskrigen 1914—18 med dens Genfærd. Set fra Roden af, fra Danmark, er disse to Folkekampe altsaa henholdsvis den tredie og fjerde »slesvigske Krig«. Det atter-danske Sønderjylland er for os det Sted, hvor Nemesis tydeligst har sat sit Spor. Hendes videre Gang fra 1900 og et (Folkestyrets Sejr) og saa fjorten (Krigen og dens Følger) ligger uden for denne Fremstillings Synskreds.

Dersom Danmarks Historie siden 1851 havde udviklet sig i levende Vekselvirkning med den europæiske Historie, maatte man ogsaa i Aandslivet kunne overse hele Tiden fra da til nu i to ulige store og vigtige Afsnit i Flugt med Udviklingen i Europa: Tiden mellem de to slesvigske Krige eller Frankrigs Tid og Tiden mellem de to Verdenskrige eller Tysklands og Englands Tid. Men saaledes forholder det sig ikke. Fra 1864 til 1914 har den danske Stat kort udtrykt ikke haft nogen Udenrigspolitik og Danmark ingen Verdenshistorie. Og i mere end hundrede Aar har det danske Aandsliv efter at have været i fransk og engelsk Skole under Holberg og baade før og siden under Paavirkning af Tysklands Kirke — Reformationen og Rationalismen — og dets Kultur — Ewald og Oehlenschläger — været saa selvstændigt, saa rigt eller saa fattigt, at det, stort set, har tæret paa sit eget Forraad. Naar Historiens Love er udfundne og udtalte som ovenfor: Tanken om Tilfældet som en Maske for Nemesis, om de skiftende Tider som Parter i en evig Proces og om

den dobbelte Strøm frem og tilbage i det enkelte Tidsrums Liv, er der endnu een Lov tilbage, som ikke udtaler nogen Undtagelse fra de andre, men en Indskrænkning ved dem alle: Tillempningen efter Tid og Sted eller den særegne Maade, hvorpaa de almindelige Love virkeliggøres i de særskilte Folk. En norsk Digter, som heller ikke var Historiker, men Kritiker af Samfundet og af Nationen, Henrik Ibsen, har i et politisk Skuespil kaldt denne Lov for »de lokale Forhold«, et særligt dansk-norsk Begreb, som i den tyske Oversættelse af »De unges Forbund« blev lykkeligt gengivet som »unsere berechtigten Eigentümlichkeiten«. For disse berettigede Ejendommeligheder førte Tyskland sine Verdenskrige. Og til disse nedarvede eller selvvundne Egenskaber tager uden nogen Raceteori ogsaa Aandshistorien et afgørende Hensyn.

Det vil da være naturligt at fortsætte Fortællingen om Aandslivet i Danmark i det nittende Aarhundrede, saaledes som den er begyndt: som et Billede af Sammenspillet mellem Tiden, Stedet og Folket, altsaa at fremhæve de lokale Forhold og nationale Ejendommeligheder paa en Baggrund af den samtidige Udvikling i den europæiske Kultur. Som det allerede er sagt i Indledningen til det sidste Afsnit af den første Del af denne Fortælling, vil ogsaa det første Afsnit af denne anden Del, altsaa *Aarene mellem de to slesvigske Krige,* 1851—1864 endnu med Grund kunne opkaldes efter den Konge, *Frederik den Syvende,* hvis Regering udfylder dette Tidsrum, og hvis Person almindeligt opfattes som det populære Udtryk for Tidens Aand, de lokale Forhold og de nationale Ejendommeligheder i Forening. Saaledes er hans Person ogsaa fremstillet i H. V. Bissens Rytterstatue af Kongen foran Christiansborg og i de mange Gentagelser af denne Type paa Købstædernes Torve, i bevidst Modsætning til den samme Kunstners Frederik den Sjette ved Indgangen til Frederiksberg Have (Bd. IV S. 567). I en ny Modsætning til dette Monument træder nu Anne Marie Carl-Nielsens Rytterstatue af *Christian den Niende* paa Borgens Gaardsplads (og dens Forgængere i nogle Hovedstæder i Provinsen). Bortset fra at denne kongelige Rytter synes mere optaget af at passe sin Hest end af at holde Taler til Folket, er der over Skikkelsen ikke blot noget faglig militært — Generalshatten i Stedet for den teatralske Hjelm —, og beskedent tilknappet som hos Bissens Frederik den Sjette, men tillige et Udtryk af tungsindig Resignation og stilfærdig Reaktion. Det føles umiddelbart ved Modsætningen til den første Folkekonges svulmende Opløftelse i Aanden paa Frederik den Syvendes Statue, og det fornemmes hemmeligt ved Skikkelsens Ensomhed uden den omgivende og tiljublende Folkemasse, som Bissens Statue forudsætter. Indtrykket forstærkes ved

Frederik VII's Rytterstatue foran Christiansborg.
Udført af H. V. Bissen.

Statuens Opstilling i Gaarden bag Slottet, ligesom paa Historiens Skyggeside.

Skønt man ikke vel kan tænke sig alle de mange gode Hoveder fra Christian den Niendes Tid, især ikke Aandslivets Helte, forsamlede under een Hat og mindst under Kong Christians Kasket, er dog Skikkelsens Grundstemning, Resignationen efter 1864 og Reaktionen mod Aanden fra 1848, tydeligt nok den ene af Traadene i Tidens Væv under hans uparlamentariske Regering; den anden, »røde« Traad er den Modstand, som denne Regering vakte, ikke blot den passive, der fornemmes ved Synet af den ensomme Rytter paa den tomme Plads, altsaa Folkets Udeblivelse, men den virksomme, de enkelte Føreres Fremtræden. Hertil mærkes der intet bag Christiansborg udover det Tilfælde, der ogsaa ser ud som en Tanke, at Kunstnerinden har maattet opgive den paatænkte Frise af Folkets Førere paa Kongebilledets Sokkel. Men i Kolding slaar C. Berg ud med Haanden som Frederik den Syvende paa Christiansborg, og i Kongens Have ryster Hørup sin Næve over Sokkelens kraftigt opkravlende Smaamænd med

Christian IX's Rytterstatue paa Christiansborgs Ridebane.
Udført af Anne Marie Carl-Nielsen.

Ryggen mod »De oldenborgske Kongers kronologiske Samling paa Rosenborg«, som var den Danmarkshistorie, han vilde afskaffe.

Ogsaa i Aandslivet er de to modgaaende Strømme: Resignationen og Oppositionen, eller i omvendt Orden: Aktion og Reaktion, saa stærkt fremtrædende, at det maa kunne forsvares at kalde Aarene fra 1864 og Aarhundredet ud, som er denne Dels andet Afsnit, for *Christian den Niendes Tidsrum.* Det omfatter Aarhundredets sidste Menneskealder ligesom Frederik den Sjettes Tid dets første og kræver ogsaa ved sit Indhold et lignende Rum i denne Fremstilling.

FØRSTE AFSNIT

AANDSLIVET UNDER FREDERIK DEN SYVENDE

I Aaret 1851 rejstes i Fredericia et Mindesmærke over den slesvigske Treaarskrig »Den danske Landsoldat«, Statue af H. V. Bissen. Med Udkastet til denne Figur havde Bissen i den forudgaaende Prisstrid sejret over en Skitse af J. A. Jerichau, som i Lighed med denne Kunstners nys fuldendte »Herkules« forestillede Thor, saaledes som denne Nordboernes Nationalgud var bleven opfattet af den kort forinden (i Januar 1850) afdøde Oehlenschläger. Tilfældet indeholder altsaa en Tanke, som fremhæves ved Skikkelsens Holdning og Udtryk. Den viser en Soldat, men »udenfor Geleddet«, en fri Mand, fyldt af Fædrelandssind og Forsvarsvilje. Dette er den ny Tids Indskud. Men Udstyret, Bøgegrenen i den ene Haand og Vaabenet i den anden, leder Tanken tilbage til fjerne Traditioner: til Sagnet om Kongebarnet, sovende paa Skjoldet med et Kornneg til Pude, eller til Saxes Fortælling om den Tym Sjællandsfar, der drev den vigende Hær frem paa ny ved i Fanens Sted at svinge en stor grøn Gren over sit Hoved, et Optrin, som nogle Aar forinden var bleven fremstillet paa det kongelige Teater (af Fru Heiberg!) i Oehlenschlägers »Knud den Store«. Men ogsaa i Figuren selv fornyer Bissen en gammel Form. Hans Landsoldat oversætter Jerichaus og Oehlenschlägers Thor paa Nutids-Dansk. Ligesom Thor ikke var Krigens Gud, men »Menneskeverdenens Værge«, er Jens en umilitaristisk, fuldskægget Fædrelandsforsvarer og Familieforsørger. Skikkelsen er typisk uden individuelt Særpræg som al ældre Kunst og Digtning baade i »idealistisk« og i »realistisk« Retning i Hundredaarets første Halvdel. Med Hensyn til Stilen (Udtrykket), der i Aandshistorien har lige saa meget at sige som Ideen (Tanken), ligger Skellet ikke i 1848, men et Stykke paa denne Side af 1864.

1. Kunst.

Billedkunstens Tilstand under Frederik den Syvende kan oplyses ved *H. V. Bissens* egen Udvikling. At »Landsoldaten« lykkedes ham, kom af, at han paa en Maade havde oplevet ham. Han havde haft sit »1848« ligesom Mændene fra 1801 deres »anden April«. Han var en Angelbo, der var bleven vunden for Danmark og havde Trang til at udtrykke sin Glæde derover, og dertil slog hans Jens, der ogsaa i det ydre har Lighed med ham selv, bedre til end den Uffe Spage, han samtidig havde indsendt for Prisen. I sin Ungdom, i Italien, havde han som tidligere nævnet (Bd. IV S. 588) været Thorvaldsens Lærling; efter Hjemkomsten blev han helt Høyens Mand, hvis Program om en folkelig Kunst maatte bie paa sin Opfyldelse til 1848 ligesom Grundtvigs Tanke om en folkelig Højskole til 1864. Hans tidligere nævnte Statue af A. S. Ørsted i Toga (Bd. IV S. 539) er fra hans første Periode; fra den senere er den modsvarende af H. C. Ørsted i Professor-Dragt med haandgribelige Kendetegn paa hans Virksomhed. Ogsaa Bissens Buster, der er mere »talende«, d. v. s. mere ensidigt prægede, end Thorvaldsens, er saa at sige gjort over Standens eller Gerningens Attributter; Typen er stærkere end Personligheden. Sammen med Constantin Hansens store Maleri (fra 1860—64) af den grundlovgivende Rigsforsamling (Tavle Bd. IV S. 664—665) giver de et rigt Emne til at studere en historisk

Landsoldaten.
Statue af H. V. Bissen i Fredericia.

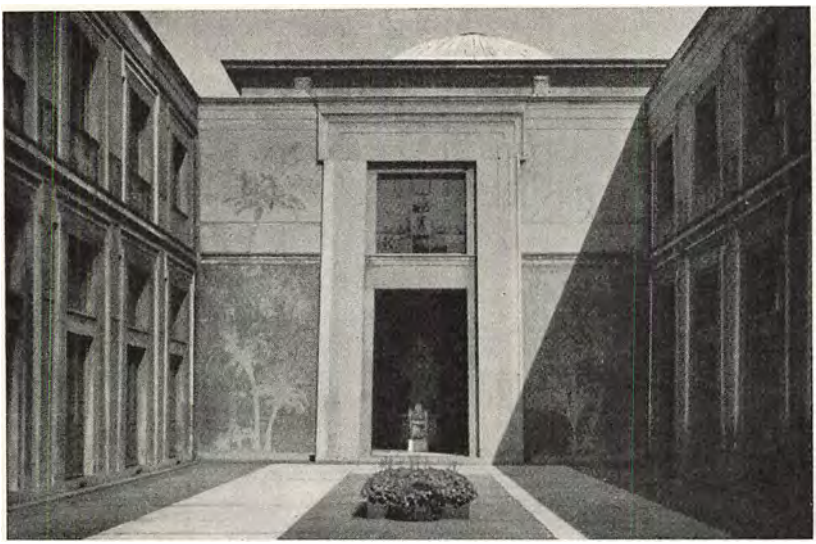

Thorvaldsens Museum, opført af M. G. B. Bindesbøll, 1839—47. Gaarden.

Type: Danskheden i dens første fuldt myndige Fremtræden. Tidsaanden fornemmes som et fælles Præg paa de enkelte.

I *Bygningskunsten* spores en lignende Udvikling som i Bissens Skulptur. Efter C. F. Hansens romerske Stil fulgte en mere græskklassisk Stil hos *M. G. B. Bindesbøll* (1800—1856; af en højtdannet Præsteslægt), Mesteren for Thorvaldsens Museum, færdigt 1847, med det pompejanske Indre og den farvelagte, femdelte Tempelfaçade, hvis Frise, udført af Maleren J. V. Sonne, foregriber Aanden fra 1848 ved at fremstille Folkets Samling om en national Bedrift. Bindesbølls Lærling *J. D. Herholdt* (1818—1902; af sønderjysk Slægt) byggede efter at have sejret over Mesteren i Prisstriden Universitetsbiblioteket, færdigt 1861, efter et gotisk Forbillede fra Italien i Tilknytning til den hjemlige Murstensarkitektur, som han havde studeret i Høyens Aand, og i Modsætning til C. F. Hansens klassiske Stil med de pudsede Flader; han blev Grundlægger af den nationale Bygningsskole. Ogsaa i *Kunsthaandværket* afløses den klassiske Empire fra Christian den Ottendes Tid, renest udtrykt af Guldsmeden *J. B. Dalhoff*, af oldnordiske og gotiske Motiver og siden af Stilen fra Christian den Fjerdes Renæssance.

Et lige saa tydeligt Sprog som den monumentale Kunst taler *Malerkunsten*. Her blomstrer Genrestykket, især det landlige Folkelivsbillede. Nærmest til »Landsoldaten« naaede *Fr. Vermehren* (1823—1910; en Haandværkersøn fra Ringsted), hvis Genrebilleder vidner

Illustration til Oehlenschlägers »De tvende Kirketaarne«.
Radering af L. Frølich.

om hans sjællandske og, som Slægtsnavnet viser, hollandske Kærlighed til de smaa Ting, men som i et lille Format naaede den store Stil i sine Billeder af den sjællandske Sædemand og især den jyske Faarehyrde (1855), enkelte Skikkelser, som udtrykker et alment Liv, en Menneske-Art og -Gerning, bundet til og runden af en egen Muld. Ogsaa af Vermehrens Kammerater, Københavneren *Jul. Exner* (1825—1910) og Sallingboen *Christen Dalsgaard* (1824—1907) flyttes ligesom hos deres fælles Forgænger *J. V. Sonne* (1801—1890) Genrebilledet ud paa Landet, bort fra København, Skuepladsen for Marstrands og den naive Tegner og fine Iagttager *Fritz Jürgensens* Billeder, af Exner til Amager og siden, i Halvfjerdserne, til Fanø, af Dalsgaard til hans jyske Hjemegn. Exner var som Kunstner en udlært Tekniker og en skælmsk Lyriker (Faderen var Spillemand fra Böhmen); som man kan slutte af hans nødtvungne Sceneforandring i Lighed med den samtidige »Duft-Vaudevilles« (fra Fru Heibergs »En Søndag paa Amager« til Henriette Nielsens fanøske »Slægtningene«), spillede ogsaa han Vaudeville med Folkelivsbilledets Kostumer og Kulisser. Dalsgaard var i tungsindig Forstaaelse med den jyske Almue, men fjernede sig i sit lange Sorø-Liv (siden 1872) fra Blichers til Ingemanns Verden. En anden Vej, til Fantasiens fri Land, gik Tegneren *Lorenz Frølich* (1820—1908). Han tilhørte en indflyttet fransk-

schweizisk Slægt, opholdt sig indtil 1872 mest i Udlandet og vandt i Paris Verdensry ved sine Børnetegninger, »Hvorledes Dagen gaar for lille Lise« o. m. fl., altsaa i en Provins af H. C. Andersens Rige; hans Tegninger til de senere Eventyr har mere Stil, men mindre Stemning end Forgængerens, den naivt medfølende *Vilhelm Pedersens* (1820—1859). Til Danmark var hans Kunst dog især knyttet ved Oehlenschläger, som han ligeledes illustrerede (»De tvende Kirketaarne« og »Nordens Guder«), og med hvis Øjne han opfattede den nordiske Motivkreds (Tegningerne til Fabricius' Danmarkshistorie og Gjellerups Oversættelse af Edda; Loftsbilledet og Frisen paa Frederiksborg; Gobelinerne paa Nyrops Raadhus). Disse Billeder er det ene Verdenshjørne af hans Fantasirige, Børnebøgerne, »Fadervor« og »Amor og Psyche« er de andre. Inden for denne Verden ordnede og indrammede han Mylderet i sin Fantasi med en Kompositions-Kunst, der efter hans Hjemkomst gjorde ham lige saa højt vurderet af den ny Kunstnerslægt, som han var bleven overset af Høyen og hans Skole.

Over Landskabsbilledets Sejr over Figurmaleriet klagede *C. C. Constantin Hansen* (1804—1880), som i Aarene omkring 1848 var optaget af at udsmykke Universitetets Forhal med Freskobilleder af græsk Mytologi: »Jeg stræber forgæves at løsrive mig fra den antike Skønhed for at lægge Vind paa at tilfredsstille Nutidens i Sandhed billige Fordringer.« I Landskabskunsten følges en lignende Retning som i Bissens og Vermehrens Kunst. Fra Lundbye til Skovgaard betyder i Motivet noget lignende som: fra Oehlenschläger til Chr. Winther, fra det historiske til det naturhistoriske Landskab — *P. C. Skovgaard* (1817—1875, Landmandssøn fra Ringstedegnen) var gift med en Datter af Botanikeren J. F. Schouw. I Udførelsen betyder det Opgivelsen af den lange, luftige Linie for den fulde, tætte Form. Fra det aabne Land med den spredte Bevoksning, Nordvestsjællands, hvori Skovgaard i sin Ungdom havde arbejdet sammen med Lundbye, trak han sig siden ind i Skoven, især Dyrehaven ved København. »Sommereftermiddag med en bortdragende Regnbyge, Motiv fra Jægersborg Dyrehave« kunde være Overskriften til en Sang i »Hjortens Flugt«. Det er Navnet paa et Hovedværk af Skovgaard (begyndt 1862). Derimod er Sommeraftenen og det aabne, bølgende Land eller dog det fri Udsyn det stadige Motiv for *Vilh. Kyhn* (1819—1903); han er Stemningskunstneren mellem Tidens Landskabsmalere. Imellem de yngre, af hvem han lærte at male sine Billeder færdige i det fri, hævdede han i sin friske Alderdom, bl. a. med »Sommeraften ved Himmelbjerget«, hans kæreste Egn, Billedets Poesi mod den i en fremmed Skole tillærte Teknik. I et lignende Forhold

Sommermiddag i Dyrehaven.
Maleri af P. C. Skovgaard, 1848. Statens Museum for Kunst.

som Kyhn til Lundbye staar *Godtfred Rump* (1816—1880; fra Hillerød) til Skovgaard; med mindre Følelse for Formen, men mere Sans for Farven har han malt det samme Motiv, Lysningen i Skoven, helst fra sin Barndomsegn, i forskellige Belysninger, især i Rækken »De fire Aarstider«.

2. Digtning.

Til Rumps Aarstidsbilleder som til det poetiske Landskabsmaleri i det hele finder man Teksten inden for den samtidige Digtning i *Chr. Winthers* Digt »Hjortens Flugt« (1855). Der er Foraaret og Sommeren:

Naar Bækken risler lystig
og Skoven den er grøn,
naar Duen bygger Rede
og kurrer i Løn;
naar blaa Violer vaagne
og Kukkeren gør Larm,
da vækkes ogsaa Haabet
i mangen sorgfuld Barm. —

Den Eftermiddags Luft
var saa lummer og saa hed,
den lune Varme sank
mellem Træerne ned;
graasløret var Himlen,
der rørtes ej et Blad;
som i Forventning, stille
de Smaafugle sad.

Og Efteraaret og Vinteren:

Storken, den kloge Fugl,
for længst var draget væk,
og gule Blade sejled
ned med den klare Bæk;
de skrigende Krager
forfulgte Bondens Plov,
Smaafuglene sad stumme
i den brogede Skov. —

De Dage blev nu korte,
og Natten blev saa lang;
Midvinterens Storme
deres vilde Jubel sang.
De graasorte Skyer
af Havet vælted op,
og Sneen fyldte Vej og Sti
og laa paa Bøgens Top.

I denne Versform, der er en fri Fordanskning af en tysk middelalderlig Strofe, Nibelunge-Verset, som Oehlenschläger havde indført, er det klangløse danske Talesprog bleven Musik, ikke blot det enkelte Vers, men især Sammenføjningen af dem alle; den første og ypperste Sang, Digtet »Flugten«, giver ikke som Malerne et enkelt Sted i en bestemt Belysning, men Døgnets, Landets, ja Livets Rytme i en sproglig Symfoni. Et høstligt Sidestykke dertil gav i Periodens Slutning *Carsten Hauch* med sin Romancecyklus »Valdemar Atterdag« 1861. I det poetiske Landskabsmaleri med Ord og Farver finder man Tidens bedste Kunst. Dens Banner er en Bøgegren, Oehlenschlägers Heltedigt er bleven en Idyl. Det samme er Tilfældet med et andet fortællende Digt i Landsoldatens Nutidsstil, »Den lille Hornblæser«, der er blevet staaende som et beskedent Minde om Aanden i 1848, af en Forfatter, *H. P. Holst,* hvem Heiberg med sin sædvanlige Præcision har tillagt et originalt Talent for Digtning paa anden Haand, og som en Gang før og en Gang siden, ved Frederik den Sjettes Død og i Indskriften til Industriudstillingen i 1872: »Hvad udad tabtes, det skal indad vindes«, har fundet det simpleste Udtryk for den »Stemning i Folket«, der er Indholdet af »Den lille Hornblæser«s kønneste Sang. Digtet er til Ære for Folket og Forfatteren uden Pral, men det er ogsaa uden Patos, som det ses ved en Sammenligning med Finlænderen J. L. Runebergs samtidige »Fänrik Stål«. Stærkere lyser Blusset fra Treaarskrigens Vagtbaal i de historiske Romaner efter Forbillede af Dumas' franske »De tre Musketerer«, hvormed *Carit Etlar* (Carl Brosbøll, 1816—1900) slog Ingemann af Marken: »Gjøngehøvdingen« (1853) og dens Fortsættelse »Dronningens Vagtmester«. Med det oprindelige, men snart opgivne Motiv for »Hjortens Flugt«, Kai Lykke og Svend Gjønge, har Carit Etlar her forenet Mindet om Friskarernes Færd i den slesvigske Krig, hvor han var med (ligesom Holst) ved Intendanturen. Større Fasthed naaede han siden i denne Form med Fortællinger som »Herverts Krønike« og »Viben Peter« (fra Ditmarsken), hvortil han har haft den islandske Saga som Mønster. Ligeledes i sine, især vestjyske,

Danske Kvinder overrække 1859 Ingemann et Guldhorn.
Maleri af J. V. Sonne, 1860. Frederiksborg.

Folkelivsskildringer, hvori han var Blichers Lærling; hans Helte var her gerne Smuglere og Tatere (han mente selv at have Taterblod i sig), som han til sidst ombyttede med vælske, især korsikanske Banditter. Paa Grund af den Drengenaturens Romantik, der trodser alle litterære Smagsforandringer, holdt Carit Etlar sig Aarhundredet ud som den mest læste danske Forfatter.

Paa en anden Maade var hans Forgænger *Ingemann* kommet Tiden i Møde, idet han efter Krigen skrev Nytidsromanen »Landsbybørnene«, i hvis Personer man genkender Figurerne fra de historiske Romaner omklædte i Nutidsdragt, og hvis Helt, en ung Tonekunstner af Almueblod — delvis tegnet efter H. C. Andersen — har den Opgave, hvorom Ingemann selv nylig havde mistvivlet, at forløse Folkets dybeste Natur, »de gemte Folketoner«, i sin Kunst. I Stedet

for Ingemanns fortvivlede Polemik i nogle glemte Fortællinger og Skuespil mod Tidsaanden i den nys overstaaede »Grinebider-Tid« træder her et aandfuldt Portræt af en melankolsk Ironiker, »den gamle Professor«, tegnet efter Komponisten Weyse. — Et skarpere og finere sammensat Tidsbillede gav i de samme Aar *M. Goldschmidt* med sin langtudtrukne Roman »Hjemløs«, der først fremkom i hans Tidsskrift »Nord og Syd« (1853—57). Den giver i sin anden og største Del paa o. 1000 Sider en Række københavnske Billeder, der oplyser Brydningen mellem den ældre, æstetiske Tid og den ny, politiske. Den første fremstilles med Kierkegaards Vid i Billedet af en genial »Løsgænger«, der som nævnt er tegnet efter Kritikeren P. L. Møller, men tillige ligesom Ingemanns Landsbybarn efter Forfatteren selv; det politiske Tidsbillede er udstykket i en Række digteriske Portrætter af det nationalliberale Partis Førere. Helten selv er ikke Jøde, men dog »hjemløs« i alle Partier, et Menneske, der lærer, ikke som Ingemanns Helt at leve, men at dø »med Barnet frelst i sit Hjerte«. Ud af det politiske Leje løftes Romanen, ved at Striden om Magten afspejler sig i en Kamp om Kvinden, et staaende Motiv i denne Stemningspolitikers Digtning. Om en tidligere og en senere Retning deri taler to jødiske Bipersoner, hvoraf den ene er Kunstner i Kraft af sit poetiske Følelsesforhold til den jødiske Ortodoksi, som han ellers har frigjort sig fra, mens den anden ud deraf drager en almenmenneskelig Lære om Ordenen i Tilværelsen eller »Nemesis«. — De dybeste Følger for Fremtiden fik en tredie Nutidsroman »Phantasterne. Fortælling af E. S.« (1857). Forfatteren, en sjællandsk Præstesøn *Hans Egede Schack*, der to Aar efter ikke fyrretyve Aar gammel døde af Udslidthed, følte sig som Goldschmidts Helt delt mellem det æstetiske og det politiske og hjemløs i begge Lejre. Han havde først, i 1840-Aarene, villet skrive sin Bog, »En moderne Don Quixotes Dagbog« kaldte han den da, for »at gøre Nar af alle slette Forfattere«, og i de litterære Parodier, der er Romanens stilistiske Mesterstykke, maa ikke blot Fru Gyllembourgs »Gazelle«-yndige unge Pige og Carit Etlars »dristig krummende Ørnenæser«, men den mistænkte Goldschmidt, ja selv den elskede Blicher holde for. Den politiske Satire skyldes de Erfaringer, Forfatteren selv havde gjort under sin ensomme Vandring fra de Nationalliberales Lejr gennem Bondevennernes Parti til Partiet Schack (med Vennerne C. G. Andræ og P. Vedel). Men Bogens Grundstemning er hverken den litterære Parodi eller den politiske Satire, men den menneskelige Humor, hvormed Forfatteren i sin Mester Poul Møllers Aand forfølger Fantasteriet (»Affektationen«) og i sin Hovedhelts Skæbne levendegør en for Tiden typisk Udvikling: fra Sværmeri gennem Nøgternhed til naturlig Følelse.

Ligesom hans Emne har dybe Rødder i dansk Sind og Digtning, lige fra Holbergs »Peder Paars« og »Erasmus Montanus«, har det igennem hans Fremstilling baaret Frugt i senere nordisk Digtning: hos Bjørnson og især Ibsen, hos J. P. Jacobsen, Vilh. Topsøe og Henrik Pontoppidan. — Den strengeste Dom over Tiden udtaltes i den midt under Krigen (1849) afsluttede »Adam Homo« af *Paludan-Müller*, men den gælder udelukkende den forudgaaende, æstetisk-filosofiske Periode. Et Modstykke dertil skrev Digteren i sine sidste Leveaar i den baade langt og tyndt udbragte Prosaroman »Ivar Lykkes Historie« (1866—73), hvori Helten i 1848 oplever, hvad hans Fædreland maatte opleve i 1864: at faa stækket det Overmod, hvormed han havde syndet. Imod Aanden fra 48 havde denne altid ensomme, men aldrig hjemløse Digter vendt sig, samtidig med at den kom for Dagen, og det imod begge dens Ideer: Nationaliteten og den moderne Humanitet, d. v. s. den sociale og religiøse Emancipation. I »Kalanus«, et dramatisk Digt om Mødet mellem Alexander den Store og en indisk Vismand af dette Navn, og i »Ahasverus«, et Fantasibillede af den yderste Dag, lader Paludan-Müller baade Helten og Oprøreren, Bedriften og Trodsen komme til kort over for den moralske Selvovervindelse og den religiøse Lydighed.

Hans Egede Schack.
Fotografi fra 1850erne.

Teatret blev der paa denne Tid ikke budt Opgaver som disse, der i den nærstaaende norske Digtning satte dybe Spor i Henrik Ibsens Idé-Dramaer »Brand« og »Peer Gynt«. Paa det kongelige Teater herskede i den første Tid efter den ny Forfatning indtil 1856 *J. L. Heiberg* som enevældig Direktør i en demokratisk Tid. Han fik som venteligt Skuespillerne imod sig, men hverken paa det kongelige Teater eller paa Hofteatret, hvortil F. L. Høedt var udvandret med Michael Wiehe efter sit Forsøg paa at indføre en mere natursand Stil i Fremstillingen af Shakespeare, naaedes det ypperste i den store Stil. Lige-

som man under Krigen havde muntret sig med de ovenfor nævnte »Duftvaudeviller«, søgte man vedblivende Underholdning hos Franskmanden Scribe og den hjemlige Hertz, hvis Forfald til Rutine skriver sig fra disse Aar. Som borgerlige Scener indrettedes Kasino og Folketeatret (tidligere »Hippodromen«, Skuepladsen for Martsdagenes Folkemøder). Paa det første Sted spilledes Erik Bøghs Sangspil (efter det Tyske, Franske o. s. v.), der stundom har politiske Hentydninger, saaledes den første københavnske Revy »Nytaarsnat 1850« med allegoriske Figurer (bl. a. Hr. Sørensen fra »Corsaren«) og »Grevinden og hendes Søskendbarn« (mod Grevinde Danner), men oftest er en ny Art Vaudeviller, hvis Handling er en dramatisk Ramme om de drevent drejede Kupletter.

Ikke mindst ved sine Viser er *Erik Bøgh* (1822—1899) den rette Maaler for Stemningen i København mellem de to Krige. Det er Sangens, men især Visens Tid. I Aaret 1861 udkom tre Samlinger af lyrisk Digtning: *C. Hauchs* »Lyriske Digte og Romancer« (med den ovenfor nævnte Sangkreds »Valdemar Atterdag«), *C. Plougs* »Samlede Digte«, kaldet »Skandinavernes Salmebog«, og »Smaadigte« af *Chr. Richardt*. I Folkeyndest kom den første Samling, hvis digteriske Værd er størst, til at staa tilbage for de to sidste. Af personlig Lyrik i Hauchs Stil, altsaa Digte til Forskel fra Sange og Viser, bragte Tiden foruden samlede Udgaver af ældre Digtere (Hertz, Bødtcher og Aarestrup) Digtsamlingerne »Dæmring« af *Chr. K. F. Molbech*, Historikerens Søn (1821—1888), og »Et Foraar« af *H. V. Kaalund* (1858, mest ældre Ting). Den første gaar ved sin Tendens, f. Eks. i Digtene »Stille« og »Alene«, imod Tiden ligesom Forfatterens Skuespil om Dante og Oversættelsen af hans »Guddommelige Komedie«. Den anden falder bedre i Traad med Tidens Gang ved at fremstille en Udvikling fra Sværmeriet før 1848 — »en aandelig Forløftelse« kaldte en Læge Digterens daværende sygelige Tilstand — til en Ligevægt i Pagt med Naturen; denne Sundhed træder endnu stærkere frem efter 1864 i Samlingen »En Eftervaar« med Digtet »Til Virkeligheden«. *Plougs* Digte er med faa Undtagelser, især Sonetterne til hans Hustru, kun Sange; i Forsangene til denne og en følgende Samling kalder han sig selv (med Urette) for en Stymper i det æstetiske Fag. Til hans Regensviser og skandinaviske Studentersange kom som før omtalt Folkesangene fra Krigen og siden Grundlovssangene. Tilsvarende Rubrikker har i »Smaadigte« og alle følgende Samlinger de Digte og Sange, der skyldes den formfaste *Chr. Richardt* (1831—1892). Hans Studentersange er mere sangbare end Plougs; de er fra Studentersangforeningens Guldalder, da han arbejdede sammen med sin Ven, Komponisten Peter Heise, f. Eks. i

Sangen »Vi er et lystigt Folkefærd«, ligesom han sammen med ham siden, i 1878, vandt den danske Operas første store Sejr med »Drot og Marsk«. Hans Folkesang naaede i 1864 sin Højde i Sang-Rækken »Et Aar«, men afløstes efterhaanden af den mere akademiske Kantate; endnu ved Universitetets Firehundredaarsfest i 1879 hævdede Sangen fra Frederik den Syvendes Tid sin Ære med Plougs og Richardts Tekst til Hartmanns og Gades Toner. Det naturlyriske Vers er den eneste Form for personligt Digt, Richardt har dyrket, da han ikke vilde skrive Kærlighedsdigte og ikke kunde skrive Salmer, kun fromme Sange som »Altid frejdig«; ogsaa i hans Naturdigte fik den første, foraarsglade Tone (Ved Løvspring) med Aarene en høstlig Dybde. I hans Sprog var der fra først af en saadan Kærne. Med samme metriske Færdighed og musikalske Øre skrev da *Erik Bøgh* sine udprægede Viser, der vistnok ligger paa et lavere Plan og savner saa godt som alle de lyriske Elementer: Ungdoms-, Elskovs- og Naturfølelsen, men som dog paa Grund af deres logiske Opbygning maa kaldes klassiske i Sammenligning med senere Tiders Revyvid, der gaar ud paa at spidde saa mange Døgnfluer som muligt paa det samme tankeløse Omkvæds Knappenaal. Til en virkelig Folkesang blev Gadevisen i det andet Mindesmærke over den danske Landsoldat, Smedesønnen og Polyteknikeren *Peter Fabers* »Den Gang jeg drog af Sted«, der uden Bøgegren, alene med Stilens Hammerslag faar sagt det samme (og lidt til) som Bissen med sin Mejsel: »Og ve det usle Drog — der elsker ej sit Sprog — og ej vil ofre Liv og Blod for gamle Dannebrog!«

Ogsaa en af Studentersangerne, *Chr. Hostrup,* brugte som nævnt i disse Aar Gadevisens Form til efter Grundtvigs Raad at tale jævnt om høje Ting. Fra Studentersangen gik han efter 1864, da han havde forladt København og var Præst i Provinsen, over til den folkelige Friheds- og Oplysnings-Sang i Grundtvigs Aand. Helt symbolsk gik hans Sang, »Høje Nord, Friheds Hjem«, i Vasken under et øsende Regnvejr ved det nordiske Studentermøde i Christiania i 1869, men tilegnedes straks efter af Folkehøjskolerne. Til den ny Folkesang havde *Grundtvig* selv i 1847 givet et Løsen, da han udgav et Bind Kæmpeviser og indledede det med Sangen »Jeg gik mig ud en Sommerdag at høre«. I hans Tidsskrift »Danskeren« stod under Krigen bl. a. Sangene »Fædreneland ved den bølgende Strand«, »Den danske Menigmand« og »Slaget ved Isted«; dels før, dels efter denne Tid fremkom Oplysningssangene: »Er Lyset for de Lærde blot« og »For Bønder Himlens Fugle mer end for de Lærde sjunge« i »Dansk Samfund« og »Hvad Solskin er for det sorte Muld« ved Indvielsen af Skolen paa Marielyst 1856. Hans tidligere nævnte Sang »Moders

Navn er en himmelsk Lyd«, der indledede Skriftet »Skolen for Livet og Akademiet i Soer« fra 1838, fik i disse Aar fra Slesvig et Svar i en anden Tone ved *Edv. Lembckes* Sang »Vort Modersmaal er dejligt«, skrevet til en Fest for den folkeligt veltalende Fr. Bojsen i Haderslev 1859. I sin Stil ligger den nærmere end Visen »Den tapre Landsoldat« ved Bissens Statue, som ovenfor blev brugt til Indførelse i Kunstens Historie paa Frederik den Syvendes Tid. Dens Form er den akademiske, men fornyet eller forynget med den ny eller unge Tid. Modersmaalet er en Parthenos, d. v. s. en jomfruelig Pallas Athene, men tillige en dansk Pige, som en Mand kan forelske sig i: »for hun er saa ung, og saa yndig ser hun ud«. Det folkelige »for« i Stedet for det latinske »thi« er det sproglige Mærke af 1848.

3. Videnskab.

Ved Festen paa Oehlenschlägers 70-Aarsdag 1849 udtalte den daværende Professor Martensen det Ønske, at den danske Tone, der lød i Poesien, maatte give Genlyd i *Videnskaben.* Det opfyldtes i den kommende Tid, ikke alene i de nationale Videnskaber, men i Naturforskningen og Filosofien.

Medens Christian den Ottende var Kunstens og Videnskabens Beskytter, kastede Frederik den Syvende sig med barnlig Iver over *den nordiske Arkæologi* og tog personlig Del i Udgravninger med Hjelm paa Hovedet og Jagtpiben ved Uniformsknappen som en levende Illustration til hvad Oehlenschläger kaldte »den hulde Harmoni« mellem Oldtid og Nutid. Mere end hans og — nu som altid siden — Folkets Deltagelse fik det at sige, at den nordiske Oldforskning paa denne Tid i *J. J. A. Worsaae* (1821—1885) fik sin første videnskabelige Organisator efter den første saglige Ordner, C. J. Thomsen. Efter Thomsens Død i 1865 førte Worsaae Tilsynet med næsten alle Mindesmærker og Museer efter en fælles Plan. Inddelingen i de tre Aldere, der mødte Modstand i Tyskland, hævdede han, men skød dem længere tilbage i Tiden og inddelte dem i flere Perioder; ved Studiet af andre forhistoriske Kulturer gjorde han den nordiske Oldforskning til en sammenlignende Arkæologi og viste i begge Retninger Fremtidens Forskning Vejen. For Folket sørgede han, da han i 1843 udsendte sin første, friske Bog om Danmarks Oldtid, hvor han rydder op i den forhistoriske Romantiks poetiske Fortolkninger (af Dysserne som Tingsteder, Stenkamrene som Altere o. lign.), og siden i 1881, da han samlede de fyrretyve Aars Resultater i en lignende Folkebog »Nordens Oldtid«, men ikke mindre derved, at han bagved

»det oldnordiske Museum« altid søgte det forhistoriske Menneskeliv. Han gav, sikrest paa Grundlag af Mindesmærkerne selv, Billeder af Vikingetidens Kultur. Farverne fra 1848 bar han ikke blot i Lejlighedsskrifter fra disse Aar om Danevirke, om Jyllands Danskhed (mod Tyskeren Grimm) og det danske Folks nordiske Herkomst (mod den norske historiske Skole), men ved altid at hævde sin Videnskabs nationale Idé. — En Fortsættelse af hans Gerning i et andet Stof, men i den samme Aand gav *Svend Grundtvig* (1824—1883). Han gjorde, hvad hans Fader ikke havde formaaet, han begyndte, hjulpet af Stemningen fra Krigen, hvori han havde udmærket sig, en stor videnskabelig Udgave af Danmarks gamle Folkeviser, en Kildesamling, hvori han vil give alt, hvad der er og som det er, med Indledninger, hvori han forklarer Sang- og Sagnstoffet ud af dets egen Natur og egne Love (hans kritiske Princip) i stadig Sammenligning med andre Folkeslags Viseforraad; paa Folket tænkte ogsaa han ligesom Worsaae ved gentagne, rensede Udvalg af de gamle Viser. I »Gamle danske Minder i Folkemunde« og flere Bind af danske Folkeeventyr samlede han andre uskrevne Folkeminder, tro imod det Ord af ham selv, der staar paa hans Grav: »Ren og klar skal Nutid føre — Fortids Røst til Fremtids Øre«, og lagde dermed Grunden til denne Del af den olddanske Videnskab, der følger efter 1848, ligesom den olddanske Poesi kom efter 1801. — Samtidig fremdroges Hovedværker af den ældste Litteratur i ny Udgaver: Middelalderlitteraturen, Salmedigtningen og Kr. Pedersen af *C. J. Brandt*, Grundtvigs Efterfølger som Præst i Vartov; Vedels Sakse-Oversættelse og Anders Arrebo, begge med udførlige Livsskildringer, henholdsvis af *C. F. Wegener* og *H. F. Rørdam*.

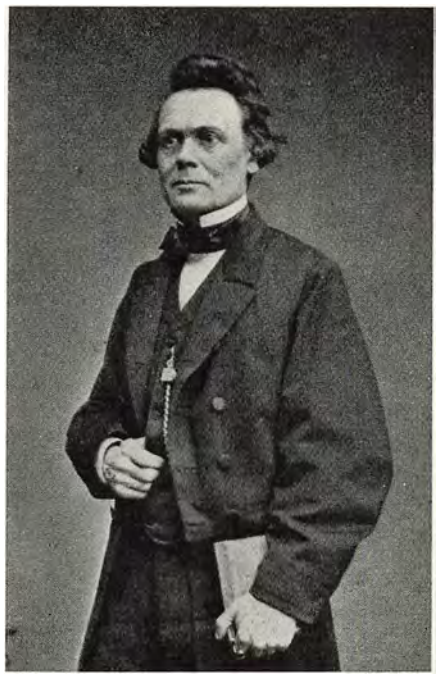

J. J. A. Worsaae.
Fotografi fra 1865.

Ogsaa i *Sprogforskningen* fæstede man sig ved Fortidens Røst i

Skrift og Tale, nemlig i Folkemaalene og de olddanske Runeindskrifter. Paa strengt filologisk Grundlag skrev *K. J. Lyngby* om nørrejysk og sønderjysk Dialekt og forberedte en jysk Ordbog og Sprogskildring med Lydskrift og Sprogkort; han udgav efter 1864 Præsten E. Hagerups ti Aar ældre Beskrivelse af det danske Sprog i Angel, der var blevet efterfulgt af C. F. Allens historiske Fremstilling af det danske Sprogs Skæbne i Slesvig. Efter 1864 kom to længe forberedte Runeværker, Universitetsbibliotekaren P. K. Thorsens sønderjyske Runemindesmærker og den engelskfødte G. Stephens' paa Engelsk skrevne Pragtværk om Indskrifterne med de ældre Runer, det første nøgternt nationalt, det andet romantisk, præget af Forfatterens »scando-gotiske« (altsaa anti-tyske) Aand, men begge utilstrækkelige for den senere Forskning. — Selv til de fjerneste Egne af Sprogvidenskaben trængte den nationale Interesse. Den latinske Filolog *J. L. Ussing* var som Filolog Madvigs Discipel, men som Kunstarkæolog Høyens Lærling, den slaviske Filolog *C. W. Smith* skrev en klassisk Folkebog om Holberg, den geniale Orientalist *N. L. Westergaard* var tillige, som omtalt, nordisk Filolog og Historiker; hans Discipel *M. Hammerich,* Oversætteren af det indiske Skuespil »Sakuntala«, blev dansk Litteraturhistoriker, og hans Efterfølger, den lærde *M. V. Fausbøll* udgav som Tegn paa Tidens Sans for det folkelige bl. a. en Ordbog over Gadesproget.

Svend Grundtvig.
Fotografi fra ca. 1880.

I *Historieskrivningen* forberedte *C. F. Allen* i disse Aar det tidligere nævnte videnskabelige Hovedværk »De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536«, hvis første Bind udkom i 1864. Derimod fremkom i disse Aar de folkelige Fremstillinger, Præsten *A. Fabricius'* »Illustreret Danmarkshistorie for Folket« med Frølichs Tegninger og — med udpræget national Tendens — *Fr. Barfods* »Fortællinger af Fædrelandets Historie« (1853), et for Tiden meget betegnende Mellemled mellem Ove Mallings »Store og gode Handlinger« fra den første Danskhedsperiode under Guldbergs Styre og A. D. Jørgensens

»Fyrretyve Fortællinger« fra Christian den Niendes Tid. I lignende Aand fortaltes Kirkens Historie af Grundtvigs Disciple *L. N. Helveg* og *Fr. Hammerich;* de hørte som flere af de her nævnte Mænd til det andet Hold af Grundtvigs Lærlinge: Historikerne efter Teologerne. Hammerich fortalte tillige ligesom Officeren *Otto Vaupell* Treaarskrigens Historie, hvori han havde været Feltpræst — ligesom *Erik Høyer Møller,* der først en Menneskealder derefter i en helt anden Tid udgav sine digteriske Livsbilleder fra Krigens Tid, vægtige Vidnesbyrd om Aanden i 1848 fra et alvorligt Sind. Uden for denne Kreds stod den ensomme, aldrende *N. M. Petersen,* som i disse Aar udgav sine grundlæggende Bidrag til den danske Litteraturs Historie indtil 1800. Under den uhyre Stofsamling gaar som den sorte Traad Harmen over Danskhedens Undertrykkelse i Fortiden og Angsten for dens Fremtid.

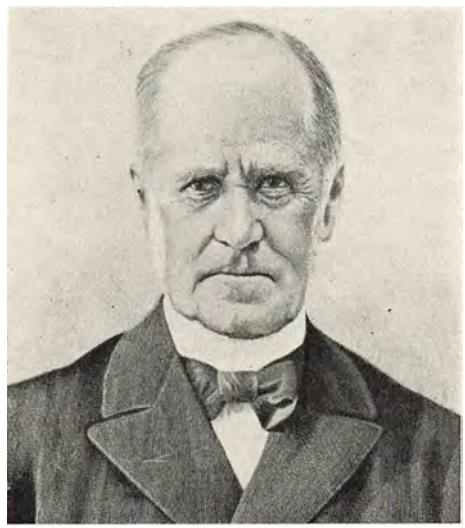

Julius Thomsen.
Fotografi fra 1899.

Paa den modsatte Fløj af Videnskaben, den eksakte *Naturforskning,* mærkes Stemninger fra Krigsaarene dulgt i den Mistillid, der længe fulgte de i tysk Skole oplærte Forskere: Kielerstudenten P. L. Panum, Julius Thomsen (af sydslesvigsk Herkomst) og især Lægespecialisten *H. W. Meyer,* »Øre-Meyer«, der nu har sit for Bidrag fra hele Verden rejste Mindesmærke paa Langelinie, men i 1853 vragedes som Hospitalslæge, fordi han havde gjort Lazarettjeneste i Oprørshæren. Direkte blev det ikke Saarbehandlingen under Krigen, men Kampen mod Kolera-Epidemien i København 1853, der gav den ny Retning, den gennemførte Iagttagelse af den menneskelige Organisme saavel i sund som syg Tilstand, Vind i Sejlene over for den ældre Medikament-Lære og dens Praksis, ypperst repræsenteret af den jovial-geniale Ole Bang (Grundtvigs Fætter og Herman Bangs Farfader). Ikke blot Fysiologen *P. L. Panum* (1820—1885), men Kemikeren *Julius Thomsen* (1826—1909) vandt ved dette Tilfælde deres Sporer; de har begge efter 1864 hævdet det slagne Folks aan-

delige Ære som Høvdinger i den internationale Videnskab, Panum som Tyskeren Rudolf Virchows Medarbejder i Grundlæggelsen af »Menneskets Fysiologi«, Thomsen ved sine i en Menneskealder fortsatte »Thermokemiske Undersøgelser«. Mellem den Kreds af Læger, der under Epidemien tog Styret fra Myndighederne var *A. Hannover* (1814—1894) og især *C. E. Fenger* (1814—1884); den første, hvis Geni og Karakter er et af de fineste Udtryk for dansk-jødisk Aand, vandt, lidet paaskønnet i Hjemmet, Verdensry især som mikroskopisk Anatom; den anden droges paa Grund af sin Sans for Lægekunstens sociale Forudsætninger ind i Statens og Kommunens Tjeneste; han var to Gange Finansminister og derefter Finansborgmester i København. Nationalæstetisk som baade før og siden var Botanikken hos *Joh. Lange* (1818—1898; af en gammel Naturforskerslægt), hvis Haandbog i den danske Flora fra 1851 i de første Udgaver endnu følger det Linné'ske System, og især hos *Chr. Vaupell,* Oberstens Broder, Invalid fra Slaget ved Slesvig; han er Bøgens Historieskriver, og hans Bog »De danske Skove«, der udkom i 1863, Aaret efter hans Død, er udsprunget af samme Aand som Chr. Winthers Hjortens Flugt og Bissens Landsoldat.

Den *sociale Retning* i Bevægelsen fra 1848, der viste sig som et Motiv i Lægen og Politikeren C. E. Fengers Udvikling, fremtræder i Litteraturen tydeligst i Goldschmidts Ugeskrift »Nord og Syd« (1847—1859) og i hans gentagne Forsøg paa at give Politikken et socialt Grundlag i Stedet for det nationale; Helten i »Hjemløs«, der maa opgive Politikken, aabnes der før hans Død en Udsigt til at blive Lærer ved en Fabriksskole. I selve Aaret 1848 og de nærmest følgende Aar gav en ung medicinsk Student *Fr. Dreier* (1827—1853), der havde lært Samfundskritik hos Marx og Stirner og Bibelkritik hos Feuerbach og Strauss, et Udtryk for den revolutionære Aand, som han fandt overdøvet af »de ødelæggende Grænsekævlerier«, i et Ugeskrift »Samfundets Reform« og en Række Flyveskrifter, hvoraf især det største og vigtigste er »Aandetroen og den fri Tænkning«. Imod Dualismen sætter han »den klare Materialisme eller rettere Enhedslære«, imod Fædreland og Modersmaal stiller han de internationale Klasser eller »Grupper«. Til de moderate Meningsfæller, han som alle Radikale afskyr mest, hører baade Goldschmidt med hans Iver for Arbejderklassens Kultur og *Mathilde Fibiger,* hvis Indlæg om Damernes Emancipation, »Clara Raphael, 12 Breve«, Heiberg udgav i 1850. »Clara Raphaels Breve« fremkaldte ikke blot en litterær Fejde, men en varig Bevægelse. Derefter fulgte dels en Kvindelitteratur, hvis Hovedværker dog skreves uden for Danmark, bl. a. af den norske Camilla Collett og den svenske Fredrika Bremer, og dels,

som »en Forhindringsanstalt mod daarlige Lærerinder« (»Clara«s sociale Type), *Nathalie Zahles* store københavnske Skolegerning, begyndt 1851. Dreiers Flyveskrifter brændte derimod af uden Virkning, indtil Ilden deri ligesom det hele sociale og religiøse Oprør fra 1848 — »Reformen er vor Tids Religion«, sagde han — tog fat igen i 1870, og baade Socialdemokratiet og »den aristokratiske Radikalisme« (G. Brandes) hilste ham som en hjemlig Forgænger. Af de snart talte danske Radikale, som han regnede for sine Meningsfæller, skrev nogle i C. St. A. Billes »Dagbladet«, der siden 1851 tog Vinden fra Plougs »Fædrelandet«, som det tillagde »en stærkt udviklet Sans for Dissonansen«, mens det selv følte sig »i gennemgaaende Harmoni med Nationens dannede Flertal« og saaledes kunde haane Bondevennerne og drille Præsterne og i øvrigt, som »Fædrelandet« sagde, fulgte Strømmen i den nationalliberale Politik. Paa sit som sædvanlig lavere liggende eller lagte Stade røgtede Erik Bøgh i »Folkets Avis« (fra 1860) Arven fra J. L. Heiberg ved paa en morsom Maade at sige Københavnerne Sandheder, f. Eks. om St. Sørens- (d. v. s. Kierkegaards-) Dyrkelse, dog hellere om selskabelige og kunstneriske Spørgsmaal end i Samfundssager.

4. Kirke og Skole.

I Kirken syntes *Søren Kierkegaards* sidste Optræden imod den officielle Kristendom ikke at gøre mere Virkning end Fr. Dreiers fra et stik modsat Stade imod Samfundet. Ogsaa for Kierkegaard, hvem det hele Røre, baade det nationale og det sociale, til Dreiers Forargelse forekom at være blot »Udvorteshedens Spektakel«, var Tiden nu kommen til at handle. Samtidig med Krigen udkom under hans eget Navn hans inderligste Værker: »Kærlighedens Gerninger«, »Sygdommen til Døden« og »Indøvelse i Kristendom«, som han selv har kaldt »det tredje Hold« i hans Forfatterskab efter »Stadierne« og »Vendepunktet« og kendetegnet som »blot religiøs Produktivitet«. Men derpaa fulgte efter en Tavshed endnu et fjerde Afsnit: »Øjeblikket«. Saaledes kaldte han den Række Flyveblade, han udsendte i det sidste halve Aar af sit Liv. Heri og i de samtidige Optegnelser gaar han fra den Indsigelse, han havde gjort mod Martensens Ophøjelse af den i 1854 afdøde J. P. Mynster til et kristeligt Sandhedsvidne, nemlig at Mynsters Kristendom *ikke* var det ny Testamentes Kristendom, videre frem til den Paastand: at Kristendommen ikke er til, ja aldrig er kommen ind i Verden, det blev ved Forbilledet, og ender med den fortvivlede Erkendelse, at Kristendommen aander

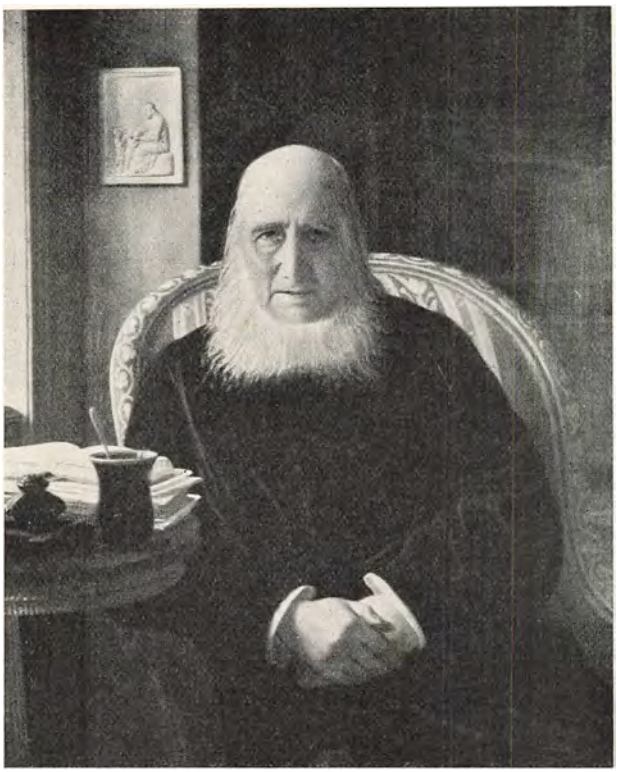

N. F. S. Grundtvig.
Maleri af Constantin Hansen, 1862. Frederiksborg.

i dette: at der er Had mellem Gud og Mennesker. Svaret blev og er indtil den sidste Tid vedblevet at være Tavshed. Ogsaa denne Ild brød atter løs tyve Aar efter, men da for at nære en anden Kraft i Personligheden end den Kristendom, der af ham — og i ham — var dømt som Umenneskelighed. Om Branden, han havde kastet ind i Præstegaardene, vidner Præsterne *H. P. Kofoed-Hansens* og *Johannes Fibigers* Digtning. I det ydre herskede endnu Mynsters Retning med *Martensen* paa Sjællands Bispestol, men Tiden var *Grundtvigs*. Medens Grundlovens Løfte om en Kirkeforfatning ikke opfyldtes, vakte Grundtvigs Ven N. M. Spandets radikale Forslag om Trosfrihed i 1851 et kirkeligt Røre, der ikke stod meget tilbage for det politiske. I de følgende Aar virkeliggjordes nogle af de kirkelige Frihedstanker ved Sognebaandets Løsning 1855, Daabstvangens Ophør 1857, Oprettelsen af Valgmenigheder dog først 1868. Paa det første skandinaviske Kirkemøde i København i 1857 var det brændende Emne Grundtvigs kirkelige Anskuelse, frembaaret med Aandens Kraft af

P. C. Kierkegaard, den nyligt afdødes Broder, som Menighedens Svar til hin »Enkelte«; den vandt Venner blandt de unge Nordmænd, derimellem Bjørnstjerne Bjørnson, der ogsaa efter sit Frafald fra den kirkelige Grundtvigianisme vedblev at være Grundtvigs Mand, ligesom Henrik Ibsen i Kierkegaards Spor blev ved at være den Enkelte. De mest fremtrædende kirkelige Kulturtyper var nu ikke Mynsters, men Grundtvigs Folk, saaledes foruden de ovenfor nævnte Historikere Brødrene *Fenger,* Brødrene *Boisen,* den rationalistiske Biskops Sønner, *Hostrup, Vilh. Birkedal,* der gav Stødet til Valgmenighedsloven ved sin Afsættelse som Sognepræst i Ryslinge paa Grund af et af sine mange »frimodige Vidnesbyrd«, og den djærve *Peter Rørdam* i Lyngby.

Christen Kold.
Træsnit fra 1870 i »Illustreret Tidende« 11. Bd.

Derimod var Madvig Herre over *Skolen* ved den tidligere nævnte Plan for den højere Undervisning, der skilte den skarpt ud fra den lavere ved at opretholde de klassiske Fags Overvægt. Men fra neden virkede Grundtvigs Aand med genialt Instinkt i *Christen Kold* (1816—1870). Han var Jyde, Søn af en Skomager i Thisted og en aandsfrisk Bondepige fra Thy, men arbejdede med Fynboerne, som han fandt nemmest at komme af Sted med. Efter at han som ung havde forsøgt at undervise Børn frit ved at fortælle dem som et Eventyr det, de skulde lære udenad, og havde fundet Vejen til Skolen spærret ved Balles Lærebog, var han i fem Aar i Smyrna som Tjener for en dansk Præst og lærte der »at tie stille og at længes efter Danmark«. Da han vendte hjem, kom 1848. Da lærte han, »hvorledes Aanden virker i det store«. Han var med som frivillig i det første Felttog med Grundtvigs Haandbog i Verdenshistorien, der snart blev ham lige saa kær som Ingemanns Romaner, i sin Ransel og fattede det Forsæt, at den Opvækkelse, som da fandt Sted, skulde vedblive og slaas fast. Han vilde, sagde han, give de unge Lyst, Drift og Kraft til at tro paa Guds Kærlighed og Danmarks Lykke og til at arbejde derfor efter fattig Lejlighed. Sin første fri Ungdomsskole aabnede han i 1851 i Ryslinge for Vilh. Birkedals Skyld i et Hus-

mandssted og flyttede den og en Friskole for Børn to Aar efter til Dalum, i 1862 til Dalby — ligeledes for Vilh. Birkedals Skyld, fordi han, der havde lært af sin Moder »altid at holde den ene Ende ved Jorden«, ikke kunde forliges med den højpoetiske Præst om de aandelige Ting. Saaledes fik ogsaa Grundtvigs Skole Foden paa Jorden. Medens Madvig som Kultusminister afviste Christian den Ottendes Plan om en Realhøjskole i Sorø, og de ny folkelige Højskoler, den i 1850 genaabnede Rødding Skole under Sofus Høgsbro og Grundtvigs Højskole *Marielyst* ved København under C. J. Brandt (1856), ikke evnede, saaledes som Kold vilde, at »tiltale« Ungdommen, blev Kolds egne Ungdoms-Skoler Forbilledet for de senere, ligesom Eksemplet fra hans Friskole for Børn straks blev fulgt af en Række fynske Bondesønner uden Læreruddannelse, bl. a. af Klaus Berntsen i Højby 1861. Den senere danske Folkehøjskole er i mere end Navnet en Krydsning af Grundtvigs Højskole og Kolds Folkeskole.

Frederik den Syvendes Tidsalder er med et Ord, der ofte er brugt i det foregaaende, men som først paa denne Tid kom i alles Mund, en *folkelig* Tid. Man fik i København, der nu ikke mere som under Christian den Ottende er Aandslivets eneste Skueplads, et »Folketeater« og en »Folkets Avis« og i Provinsen, hvor Kongen helst opholdt sig, en »Folkekonge« med en »Folkets Datter« ved sin Side. Man fik for det hele Land et »Folketing« og en »Folkekirke«. Men man fik ogsaa et *Folk*, fordi den Aand, der i den romantiske Tid havde givet sig til Kende i den danske Digtning, nu i den praktiske og realistiske Tid ogsaa blev kendelig, som det var ønsket, i den danske Videnskab og virkeliggjort i den danske Almue. Derfor ender denne Skildring af Aandslivet i en lykkelig Tid med Rette med Almuesmanden Kold. Han er den, der svarer bedst, inderst inde fra, paa Vinket af Bissens Landsoldat. For ham var det *aandelige* det *virkelige* (hans to kæreste Ord), fordi han selv havde oplevet det og kunde faa andre til at opleve det samme. Om disse to Ting, det aandelige og det virkelige, og den rette Maade at forene dem paa stod Striden i den nærmest følgende Tid.

ANDET AFSNIT

AANDSLIVET PAA CHRISTIAN DEN NIENDES TID

1. Overgangstiden 1864—1870.

Georg Brandes fortæller i sit Levned, som er en Hovedkilde, skønt en ensidig, til Forstaaelse af det danske Aandsliv i den sidste Menneskealder af forrige Aarhundrede, at han som attenaarig Student paa en Sommervandring i 1860 paa Isted Hede mødte tre lidt ældre grundtvigske Teologer: Ernst Trier, Jens Nørregaard og Christoffer Bågø. Paa Højen sang de tre »Sejr i din Haand, Sejr i din Fod« o. s. v. af Svend Vonveds Vise, og en af dem læste Fr. Hammerichs Fortælling om Istedslaget. Om Aftenen holdt de alle i Forening deres Indtog i Slesvig By og hilstes uden for »Stadt Hamburg« af den joviale Madam Esselbach, danske og tyske Officerers Værtinde under begge de slesvigske Krige, med det lystige Tilraab: »Das ist ja das junge Dänemark!«

Deri talte hun sandt. De tre Grundtvigianere paa den ene Side og den ene Brandes paa den anden blev siden Bærere af Aandslivet i det ny Danmark efter 1864 i dets to Hovedretninger: *den folkelige Oplysning* og *den personlige Kultur*. De tre første udgjorde i disse Aar sammen med Ludvig Schrøder o. fl. Selskabet »Lille Theologicum«, der i Grundtvigs Stue hørte den Gamles Fortælling om den kristne Kirkes Levnedsløb gennem Tiderne (trykt efter Optegnelserne som »Kirke-Spejl«); den sidste var med Sprogforskeren Vilh. Thomsen, Kunsthistorikeren Jul. Lange og Kulturhistorikeren Troels-Lund Medlemmer af den saakaldte »Bande«, der i Filologen Fr. Nutzhorns Værelse paa Elers' Kollegium drøftede humanistiske, altsaa videnskabelige og kunstneriske Emner. Teologerne blev folkelige Talere og Opdragere; de grundlagde umiddelbart efter og som Følge af Krigen i 1864, hvori de fleste af deres Kreds havde deltaget, den kommende Tids ledende Højskoler: Askov, Testrup og Vallekilde; de var »Nationalister« eller »Traditionalister«, fordi de byggede paa

Lille Theologicum. Litografi fra 1860.
Nr. 4 fra venstre er Jens Nørregaard, Nr. 6 Ludvig Schrøder, derefter Chr. Bågø, Jens Paludan-Müller og (staaende) Ernst Trier.

den nationale Tradition, »Kristendommens Lys og det danske Øje« i deres Mesters Sprog. De andre var mer eller mindre »Individualister«; de blev Forskere og Skribenter; de udviklede hos sig selv og meddelte til andre Personlighedens Kræfter og Ideer: Tankens og Følelsens Frihed uden Baand af nogen politisk, social eller religiøs Tradition — saaledes *G. Brandes* i Modsætning til Grundtvig; den videnskabelige Sandhed uden Hensyn til Nytteværdien af det Stof, hvori den erkendes — saaledes *Vilh. Thomsen* i endnu højere Grad end Rask; den kunstneriske Skønhed som et menneskeligt, ikke et folkeligt Ideal — saaledes *Jul. Lange* til Forskel fra Høyen; selv den af disse Forfattere, der er inderligst bunden til det nationale, ikke blot som den foregaaende ved sit Sindelag, men ved sit Arbejde, den danske Renæssance-Historiker *Troels-Lund,* flytter Grundlaget fra det folkelige til det personlige Liv, fra Opløftelsen i Aanden til Fordybelsen i Tingene; den Kærlighed, som det var hans Kald at udtale, er Sindets Varme ved Dagliglivets Vaner. Det er dette Hold af Mænd, der tydeligst tegner det tredie Skifte paa det danske Aandslivs Bane i det nittende Aarhundrede. Efter den rent »menneskelige« Retning fra 1801, Oehlenschlägers, Thorvaldsens, Ørsteds Tid, fulgte den »folkelige« Retning, der var national (dansk) efter 1814 og blev nationalistisk (»dansk«) efter 1848. Nu kommer efter 1864 den *personlige* Retning.

Deri ligger det ny. Til den forrige Dels Fortælling om Slægten fra 1801 og fra 1814 (1824) svarer altsaa det her givne Billede af *Slægten fra 1864,* hvis Knaphed kan forberede Læseren paa en tilsvarende Korthed i Fremstillingen og Udvalget af det nærliggende og overvældende Stof. Men den Slægt, der har sit Aandspræg af en historisk Oplevelse, rummer, som det blev fremhævet i Indledningen til Frederik den Sjettes Tidsalder, flere Aargange. De tre store græske Tragediedigtere var alle fra Perserkrigens Tid. Men Aischylos kæmpede ved Marathon, Sofokles førte Ynglingekoret i Sejrssangen over Slaget ved Salamis, og Euripides blev, siges der, født under Slaget. I den første lever Stridens Patos, i den anden Sejrens Harmoni, den tredie er ligesom den samtidige Sokrates uden levende Forbindelse med, ja i bevidst Modsætning til Aanden fra Perserkrigen. Saaledes virkede i Danmark Nederlaget i 1864 og dets Følger forskelligt: paa dem, der som Mænd havde »kæmpet ved Dannevirke«, personligt eller i Aanden, og som havde faaet Præg af det gamle Danmark efter 1848, før de skulde finde sig til rette med det ny; paa dem, der var helt unge i 1864, og som uden personligt Medansvar for den gamle Tingenes Tilstand skulde skabe en ny, og paa dem, der kun har Tiden for deres Fødsel til fælles med 1864, men ingen Bevidsthed om Oplevelsen og ringe Erfaring om den politiske og aandelige Strid, der blev dens Følger. Derfor falder Fremstillingen af det danske Aandsliv under Kongen fra 1864, *Christian den Niende,* naturligt i tre mindre Afsnit: Overgangsaarene fra 1864 til den fransk-tyske Krig 1870, Højde-Tidsrummet 1870 til 1890, samtidig med den indrepolitiske Strid om Forfatningen, og Træthedsperioden derefter med Spirer til ny Udvikling 1890—1900.

For Aanden i *Overgangstidens Digtning* gav Carl Ploug et Udtryk i det første af sine »tre Tidsdigte«, kaldet »Skumring«, fra 1866:

Det skumrer over Væng og Vang
som aldrig før i Tidens Gang.
Den blide, lune Sommerdag,
da vi drev om i Ro og Mag —
den Dag er nu forbi, forbi
dens blege Hyrdepoesi,
forvandlet til Sørgespil
af Navn: Man kan ej, hvad man vil.

Et saadant Sørgespil skrev i Norge Henrik Ibsen i disse Aar, paavirket af Danmarks Skæbne, i »Brand« og »Peer Gynt« og siden i sine moderne Skuespil, hvis Grundstemning, som han selv har sagt, er det Misforhold mellem Evne og Vilje, der er Menneskelivets Tragedie og Komedie paa een Gang. Men ogsaa i Danmark vilde man

ud over Idyllen, den »fordringsfulde Nethed«, som Bjørnson i sin Ungdom fandt hos sine danske Kolleger. Fra Aarene før Krigen er Richardts Smaadigte og Carl Andersens endnu mindre »Genrebilleder« og mere af samme Retning, Skuespilleren Ad. Rosenkildes »Anders Tikjøb«, en jysk Degns Oplevelser i det gamle København, og »Ved Nytaarstid i Nøddebo Præstegaard« af Nicolai, d. e. *Henrik Scharling* (1836—1920; teologisk Professor). Men selv denne Præstegaards-Idyl er ikke uden Peber, og Forfatteren skrev siden om 1848 med Erfaringerne fra 1864 ligesom Paludan-Müller i »Ivar Lykkes Historie« en Roman »Uffe Hjelms og Palle Løves Bedrifter«, hvori den første af de to Helte er det danske Folks Ideal — ikke Forfatterens: det er hans norske Vaabenbroder, som hedder Bjørn, er ortodoks og har Underbid —, mens den anden er det samme Folks Karikatur: altsaa, uden videre Sammenligning, en dansk Brand og Peer Gynt paa een Gang. Heller ikke Naturromantikeren, Prosadigteren *Thomas Lange* (1829—1887), er idyllisk som Christian Winther; i hans Romaner, »Eventyrets Land« (1865) o. fl., gaar den hedenske eller, som han gerne siger, dæmoniske d. e. naturbestemte Personlighed under for eller frelses af Kristendommens Aand. Og vistnok er »Fra den gamle Fabrik« (1869) af *Vilhelm Bergsøe* (1835—1911) en Idyl fra det gamle København, men med Nutidens Ildskær over Barndommens Minder, og i den samme Forfatters ogsaa i Udlandet mest kendte Bog, Fortælling-Kredsen »Fra Piazza del Popolo« (1866) brydes holdningsløs Stemnings-Romantik ligesom i hans Lyrik med ramt realistiske Billeder, f. Eks. af Koleraen i 1853. Begge Bøgerne er prægede af en Fantasi, der kæmper mod Virkelighedens Tryk. Digteren var blind, da han dikterede dem, den italienske Roman i Danmark, den københavnske i Rom, ligesom Scharling havde begyndt »Nøddebo Præstegaard« i Strassburg og endt den paa Nilen; ligesom paa Poul Møllers Tid maa den nye Digtning paa Rejse for at komme hjem. Dette Tusmørke af Romantik og Realisme gav Tidens navnkundigste Maler *Carl Bloch* (1834—1890) Udtryk i klare Farver ved Afvekslingen af idylliske Folkelivsbilleder fra Hjemmet og Italien og tragisk-store Motiver som den bundne og befriede Prometheus og den fangne Christian den Anden, der udtalte Tidens Patos. I Modsætning til dette urolige Vekselspil, der talte mindre ud af Folkets Aand end til Publikummets Smag, fornemmes Overgangen selv som en ubrudt Strøm i den tidligere nævnte *Peter Heises* (1830—1879) Musik, der i sjælden Grad er poesi-fortolkende, og som i fortrolig Føling med Vennen Chr. Richardts milde Aand og faste Udtryk uden Spring følger Udviklingen fra det traditionelle til det individuelle, fra Oehlenschläger til Drachmann, fra Chr. Winther

til Henrik Ibsen. En lignende Harmoni naaedes i Digtningen i disse Aar kun af *M. Goldschmidt* i en Række større og mindre Fortællinger fra »Ravnen« til »Bjergtagen« og »Kærlighedshistorier fra mange Lande«, hvormed han opfyldte det Ord, der var blevet sagt til ham under hans Hjemløshed i Rom af en elsket Kvinde, at han var dansk Digter og igen burde blive det. Dog er ogsaa denne Digtning dobbeltbundet. Under Tidsbilledets blanke Overflade, især i »Ravnen« (om 1848) med den nationale Idé, at den hjemløse Helt finder hjem, og den sociale Tendens, at han vil adle Arbejderne ved Fornemheden i at leve i en Idés Tjeneste, ligger ikke blot Digterens Tro paa Ordenen, men hans Overtro paa Tilfældet, altsaa Elementerne i den Nemesis-Lære, hvori Goldschmidt siden fordybede sig i »Livserindringer og Resultater« (1877), efter at Drømmen fra Rom var dræbt af personlige Skuffelser og nationale Krænkelser. Et humoristisk Udtryk derfor gav han i 1871, samtidig med G. Brandes' Fremtræden som emanciperet Jøde, i sin, som han siger, afsluttende jødiske Fortælling »Avromche Nattergal«. Men med den samme Humor, udsprungen af en for Brandes ganske fremmed Trang til at gøre sig selv lille, har han præget sin ypperste, jødisk-danske Type *Simon Levi* (i »Maser« og »Ravnen« og derefter i »Levi og Ibald« fra 1883), skønt det, som han selv sagde efter 1864 og hans Efterfølger og Overmand viste i Gerningen, »ikke ligger for vor Race at sympatisere med et Nederlag«.

Prometheus.
Maleri af Carl Bloch, 1869. Christiansborg Slot.

Mellem Goldschmidts danske Fortællinger fra disse Aar var ogsaa

nogle Folkelivsbilleder fra Jylland, hvori det jyske Sind har faaet en Tilsætning af jødisk Patos og Virkelighedsbilledet en dulgt Romantik. Som en Indsigelse herimod maa man efter Forfatterens egen Opgivelse forstaa Titelen paa en Række »Skildringer af det virkelige Liv« af Skolelæreren *C. A. Thyregod* (1822—1898), der udkom i disse Aar samtidig med hans sjællandske Kollega *Anton Nielsens* mere humoristiske Skitser »Fra Landet« og følgende Fortællinger fra Bondelivet og den fynske Ungkarl *Mads Hansens* Sange om Opvækkelse og »Opvaavni«. Denne saakaldte *Skolelærerlitteratur,* hvori man baade i Emnerne og Forfatterne genkender Forskellen mellem de slidsomme Jyder, de »moersomme« Sjællændere og de følsomme Fynboer, er et Mellemled mellem den første Hjemstavnsdigtning med Blicher og Chr. Winther og den anden med Jeppe Aakjær og Johan Skjoldborg; den skiller sig fra den første som Degnen fra Præsten eller hans studerte Søn, men fra den anden derved, at den lille Vogterdreng, Hjorddrengen, som er Helten i Skolelærerlitteraturen, er Mester for den ny Almuedigtning og skriver bedre end sin Lærer. Ægtest er Thyregod; mest bevæget, men mindst oprindelig Mads Hansen; størst kunstnerisk Krav i Retning af folkelig Karakteristik stillede Anton Nielsen og tyede derfor siden til Bondens Kulturhistorie. Men deri blev han overfløjet af en jysk Præst og en jysk Lærer, der begge uden at moralisere som Thyregod eller karakterisere som Anton Nielsen eller musicere som Mads Hansen — Jyders, Sjællænderes og Fynboers naturlige Udtryksmaade — gik dybere i det primitive Bondesind, end Skolelærerlitteraturens Mænd havde kunnet eller villet. I 1867 nedskrev *Evald Tang Kristensen* (1843—1929) sin første Optegnelse fra Folkemunde, og ti Aar derefter *H. F. Feilberg* (1831—1921) den første Seddel til den store Ordbog over jyske Almuemaal. Men allerede i 1863 havde Feilberg som Præst i Sønderjylland skrevet sin første kulturhistoriske Skildring »Fra Heden« med et hjerteligt Billede af Hjorddrengenes Liv; den blev siden fortsat med to Bind »Dansk Bondeliv, især fra Vestjylland«. I Ordbogen, der ikke bare handler om Gloser, og i Afhandlinger og Værker har han som Forsker forklaret danske Folkeminder i Sagn og Sæder i Sammenligning med fremmede og saaledes efter Svend Grundtvig grundlagt en videnskabelig dansk Folkesindsforskning (Folklore) ligesom Worsaae en dansk Oldsagsforskning, medens Tang Kristensen ligesom C. J. Thomsen er en Samler og Ordner. Hans Optegnelser af »jyske Folkeviser« og »jyske Folkeminder«, af »Almueliv« og »danske Sagn« kan i Numrenes Tal og Materialets Raastofform maale sig med Flinteflækkerne.

Ligesom Bondenovellen, som kun Bjørnson i disse Aar kan gøre

til Poesi, i en anden Aand end Blichers, søger ogsaa den historiske Roman Bund i »det virkelige Liv«. Medens Carit Etlar spænder sine Læsere med en frit opfunden Handling, underholder *H. F. Ewald* (1821—1908) dem med en omhyggelig Udredning af en omstændelig Begivenhed, hvis faktiske Forhold, Skueplads og Kulisser (Bohave, Klædning, Sæder) han har studeret: han var Landmaaler af Profession. Efter Krigen flyttede han fra Sønderjylland til Helsingør og skrev der i Tilslutning til Stedet og Tiden (den haarde Krigsvinter i 1864) sin første historiske Roman »Svenskerne paa Kronborg«. Den efterfulgtes af en lang Række lignende indtil 1904 i en helt anden Stil end Carit Etlars, hvis Helte med de ovenfor observerede obligate Ørnenæb tænker og handler »mandigt«, mens Ewalds Helte er lige saa »værdige« som hans Heltinder med deres »fint bøjede Næser«. Stoffet dertil, der længe modsat Ingemanns alene toges fra den nyere Tid, var gerne først fremdraget af Datidens Historikere, der ligesom Ewald med tør Grundighed, uden Kunst i Fremstillingen, men med Sindelagets Samfølelse har arbejdet med de ikke-romantiske Tider, hvor Allen og Paludan-Müller var standset. Saaledes de to Dattersønner af den lærde Provst Engelbreth i Lyderslev, Præsten *H. F. Rørdam* (1830—1913), der i talrige Afhandlinger og Værker har gennemforsket Kirkens og Universitetets Historie i Lærdomstiden mellem Reformationen og Holberg, og Historieprofessoren *Edv. Holm* (1833—1915), der efter 1864 gik brat over fra Romerrigets Historie til Fædrelandets. Han gjorde i disse Aar de første Forberedelser til sit fra 1891 fremkomne store Værk om Danmark-Norges Historie i det attende Aarhundrede, der efter den danske Politiks Nederlag i det følgende Hundredaar fængslede ham ved sin romerske Administration og sin borgerlige Kultur, hvormed han fra sit københavnske Patricierhjem var fortrolig.

En dybere Eftervirkning af 1864 mærkes i *Kirken* i den nu fremtrædende Modsætning mellem Grundtvigs Retning og den saakaldte Indre Mission. De unge Mænd, der ofte lige fra Felten drog ud paa Landet og grundlagde *Folke-Højskoler* i Grundtvigs Aand efter Kolds Maade, vedkendte sig alle deres Mestres Formaal; ogsaa de vilde med Kolds fromme Ord fra 1848 faa Folk til »at tro paa Guds Kærlighed og Danmarks Lykke« og efter Grundtvigs jævne Løsen fra hans første Højskoleforedrag paa Borchs Kollegium i 1838 »gøre Danmark glad paa en skikkelig Maade«, en Opgave, som 1864 havde gjort dobbelt ønskelig og dobbelt vanskelig. Ved Siden af den Leg med »det aandelige«, med Grundtvigs Mytologi og Verdenshistorie som Visdommens Kilder, der bragte det folkelige Foredrag i Vanry hos den grundigere Dannelse, viste sig ikke mindst i Højskolerne fra

Ernst Trier i Foredragssalen paa Vallekilde Højskole.
Tegning af Joakim Skovgaard, 1888. Frederiksborg.

Aarene efter 1864 en alvorlig Vilje til at vække og nære Aanden, ja, som Grundtvigs Fjende Fr. Paludan-Müller havde sagt i »Ivar Lykkes Historie« og Højskolens Ven Goldschmidt i »Ravnen«, til at »adle« den gennem Arbejdet for en Idé. For *Ludvig Schrøder* (1836—1908) paa Askov var Midlet det oplysende Foredrag om Emner af baade Aands- og Næringslivets Historie: han var en Skovridersøn fra Grev Chr. Reventlows lollandske Gods Christiansminde og knyttede den grundtvigske Bonde-Bevægelse til dens Forudsætninger i Slutningen af det attende Aarhundrede. For *Ernst Trier* (1837—1893) paa det skønne sjællandske Vallekilde var Midlet den personligt indtrængende Fortælling, især af det gamle Testamente; han var en døbt Jøde og Dattersøn af den jødiske Danskheds Patriark M. L. Nathanson. For *Jens Nørregaard* (1838—1913) paa Testrup var det den tændende Tale; hans Skole laa paa Aarhusegnen i »Jætternes« Land, nær ved Lars Bjørnbaks højere Landboskole i Viby, et Tilhold for Bondevennerne, der arbejdede for det nyttige og saa med skæve Øjne til Forsvarssagen, der for Nørregaard var Danmarks Livssag; han var frivillig Løjtnant i Krigen, hvor Trier havde været Feltdegn; det var »Gamle Maxes« (General Max Müllers) Udbrud om Soldaterne: »De ved jo ikke, hvad de slaas for!«, der blev Løsenet for disse Mænds Gerning.

Paa Testrup talte jævnlig den ensomme Præst paa Gylling Næs *Otto Møller* (1831—1915). Et af sine Foredrag udgav han i 1876 under Titelen »Til Alvor i Skole og Folkeliv«, ligesom hans nære Ven *Thomas Skat Rørdam* (1832—1909), Historikerens Broder, i det samme Aar udsendte et lille Skrift »Om Tidens Alvor«. Endnu senere, i den livsvarige Brevveksling mellem dem, der blev udgivet efter deres Død, giver de den glade Grundtvigianisme fra deres Ungdom Skyld for Savnet af hvad de da søgte: »I det hele var der vist alt for lidt Alvor i os, der skulde tage Tjenesten op som Grundtvigs Disciple, vi kom alt for let til det, og han var heller ikke uden Skyld i at det gik som det gjorde; thi han saa i den sidste Del af sit Liv alt for lyst paa alt.« Paa Savnet raadede Otto Møller, der var en utrættelig Skribent, Bod ved paa Grundtvigs Grund at fremstille en egen Teologi, der hævder Menneskets fortsatte, virksomme Genløsning ved Siden af Modtagelsen af den fuldbyrdede Forsoning; i samme Retning virkede Rørdam, der var Kirkemand (og Sproglærd), derved, at han, ogsaa som Sjællands første grundtvigske Biskop (1895) dæmmede op for de voksende Frihedskrav.

Til Forskel fra selv denne alvorlige Grundtvigianisme, som i den stadige Genløsning ser et Udslag af den Kamp imellem Død og Liv, der ogsaa for den er Kristendommens Grundmodsætning, fremhæver Indre Mission den bratte Vækkelse som Vilkaaret for et kristeligt Liv i Synd og Naade. I 1861 havde *Vilh. Beck* (1829—1901) faaet Del i Ledelsen af en sjællandsk Forening for indre Mission (fra 1853), der havde baade grundtvigske og pietistiske Forudsætninger, og Aaret efter Krigen prædikede han og hans Præstebroder Johs. Clausen i Jylland, »som om Apostlene var vendt tilbage«. I sine sidste tyve Leveaar var han »Missionens« enevældige Høvding. Han vilde ikke, som Grundtvig var endt med, gøre Kristendommen dansk, men han vilde, hvad ogsaa Grundtvig var begyndt med, gøre det danske Folk kristent. Han mente, at Erfaringen, ikke blot hans personlige Oplevelse, men den fælles historiske fra 1864, til fulde havde godtgjort, at den rette Vej dertil ikke var Grundtvigs: fra det menneskelige til det kristelige, men den omvendte. I ham selv var der saa meget menneskeligt — i Studenteraarene kunde kun Paulus og Shakespeare »magte« ham, — og saa meget dansk, fra Peder Palladius til Grundtvig, at han med sin djærve Person og sine Prædikeners sjældent levende Ord (trykt efter stenografisk Nedskrift i Ørslev Kirke) er en Hovedskikkelse i Aandslivet paa Christian den Niendes Tid; for Flertallet af hans Disciple og Tilhørere gik alt aandeligt Liv op i Sjælesorg. Da Vilh. Beck som ung havde faaet Stødet fra Kierkegaards »Øjeblikket«, kan man paa en Maade kalde Indre Mission

for *hans* Kirke, og i dens Sejr over Grundtvigianismen efter 1864 se en Oprejsning for Kierkegaard over for Grundtvig. Dog med det Forbehold, at ligesom Beck fandt, at Præsterne rigtignok var nogle »Asener«, men Kierkegaard ikke den rette Mand til at sige det, vilde Kierkegaard omvendt have fundet, at den Slutning er rigtig nok, at det at være Kristen er en Lidelse, men at »Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark« ikke havde den rette Myndighed, d. e. Kendskab til det hele menneskelige Kulturliv, til at forkynde det. — Den samtidige københavnske Missionsforening fra 1865 med Præsterne N. G. Blædel og R. Frimodt, siden H. Stein og R. Volf gik ligesom de engelske og tyske Forbilleder mere fredeligt og uden fremtrædende Partifarve ud paa Sjælepleje i Hjemmene.

Vilhelm Beck.
Fotografi fra 1890erne.

Medens det var almindelig forstaaet, at *Filosofien* havde tabt sin Betydning for den almene Dannelse i den praktiske Tid efter 1848, i alt Fald, som det blev sagt af en af dem, der selv havde prøvet det, at »1848 havde givet Spekulationen Naadestødet«, søgte man netop i Overgangsaarene ivrigt efter en »Livsanskuelse«, Tidens Yndlingsord, især i den Kreds, der samlede sig om den veltalende Filosofi-Professor *Rasmus Nielsen* (1809—1884). Til denne Kreds hørte Litteraturhistorikeren *Carl Rosenberg*, Kritikeren *Clemens Petersen* og Digteren *Rud. Schmidt*. De to sidste udgav sammen med Mesteren et Tidsskrift under det for Tiden betegnende Navn »For Idé og Virkelighed«, altsaa til Fremme for den Forening af det aandelige og det virkelige, som Christen Kold i sin Enfold havde erfaret. Mere end nogen udenlandsk Tankestrømning galdt for dem alle, ogsaa for R. Nielsen, der oprindeligt var oplært i Hegels spekulative Filosofi, den dybe Modsætning i det hjemlige Aandsliv mellem Grundtvig og Kierkegaard. De saa en Opgave for den danske, ja nordiske Kultur i at forene dem, den folkelige Aand med den personlige, det historiske Syn med det psykologiske. Rosenberg, der var politisk Skandinav,

men i disse Aar Fortolker af Ibsens folkedømmende Digterværker, skrev siden, fra 1878, over en grundtvigsk Tanke — den ved Kristendommen frigjorte Personlighed som eet med Nordens Aand — et ufuldendt folkepsykologisk Storværk, »Nordboernes Aandsliv fra Oldtiden til vore Dage«. Clemens Petersen var en Æstetiker, for hvem det blot æstetiske var et med Kierkegaard tilbagelagt Stadium, han krævede i Stedet af Poesien det etiske, Alvor og Vilje, som er hans og Tidens Slagord. Han fandt det hos Bjørnson, der ved sin psykologiske Sans i de historiske Skuespil og det stærkt personlige i de folkelige Noveller kom det Grundtvig-Kierkegaardske Ideal nærmest. Rud. Schmidt skrev ud fra en lignende Psykologi en Række Noveller, der vel er »Virkelighedsbilleder«, men Udtryk for en Idé: Udsoningen, der kan opfattes som det etiske Sidestykke til Otto Møllers teologiske Genløsningslære; i sit største Digterværk, Skuespillet »Den forvandlede Konge« (1876), sætter han den naive folkelige Aand i skarpt Lys af Personlighedskravet og kommer i æstetiske og filosofiske Afhandlinger om Oehlenschläger, om Grundtvig og om Rasmus Nielsen idelig tilbage til denne Tanke. Nielsen selv udgav i disse Aar sit — ligesom Rosenbergs — kun godt begyndte Storværk »Grundidéernes Logik«. Han vil med denne Titel modsige Hegel, for hvem Logikken kun har eet Princip eller een Akse: den menneskelige Tanke; for ham er der to: Tanken og Virkeligheden, der forenes i Gud. Paa samme Maade er der i hans Religionsfilosofi og det folkelige Udtryk derfor i Christiania-Forelæsningerne fra 1868 om »Hindringer og Betingelser for det aandelige Liv i Norden« to modsatte Principper: Tro og Viden, som, netop fordi de er uensartede, kan rummes i den samme Bevidsthed. Om denne »Dualisme« kæmpede Nielsen og hans Tilhængere i Slutningen af 1860-Aarene baade med Teologer og Hu-

Rasmus Nielsen.
Tegning af H. Olrik, 1864. Frederiksborg.

manister. Mellem de sidste var hans Kollega og Modsætning, den aandeligt fornemme og ensomme *Hans Brøchner* (1820—1875), der forsvarede »det religiøse i dets Enhed med det humane«, og Brøchners daværende Discipel *Georg Brandes,* som allerede da hævdede det humane i Modsætning til det religiøse og just i Nielsens Dualisme saa en Hindring for Udviklingen af et frit Aandsliv i Norden. Ved hans senere Fremtræden og Forudsætningerne derfor i den moderne europæiske Historie og Kultur blev der gjort en Ende paa det nordiske Kulturrige paa Kristendommens Grund, hvorom der drømtes i København i Tusmørket mellem 1864 og den fransk-tyske Krig.

2. Gennembrudstiden 1870—1890.

a. *Kritik og Videnskab.*

Ved Udbruddet af Krigen mellem Tyskland og Frankrig i 1870 var to unge Danske i Paris, *Georg Brandes* og *Vilh. Topsøe.* I København saa man i dem to af den kommende Tids Førere. Topsøe var udgaaet fra Studenterforeningen, men havde i nogle smaa Fortællinger, hvorimellem en med Titelen »Livsanskuelser«, i Poul Møllers og Egede Schacks Aand haanet Hostrups Efterlevere og Kierkegaards Eftersnakkere mellem Studenterne og samtidig skrevet politiske Afhandlinger om Forfatningsstriden og om Bondesagen, som han ikke kunde frakende »en kraftfuld Realisme«. Han var rejst ud for at studere Samfundsforhold i Frankrig og især i Schweiz og vendte hjem med et æggende Indtryk af, at »den demokratiske, materielle Opfattelse var i sikker Fremskriden overalt«. Aaret efter var han i Amerika og følte sig ligesom over for Bondesagen delt imellem Uvilje mod den politiske Retning og Sympati for de sociale Forhold: Respekten for den personlige Frihedsfølelse, »Midtpunktet i Angelsaksernes Begreb om Frihed«. Efter Hjemkomsten blev han ikke blot Forfatter af Nutidsromaner med social Tendens, men Redaktør af Billes »Dagbladet«, Organ for det ny Højre, der dannede sig imod Det forenede Venstre. I denne Stilling følte han sin Virkekraft lammet ved at se, hvorledes en ny Forfatningsstrid, hvori han fandt »den politiske Realisme« paa Estrups Side, sinkede Arbejdet for Samfundets Fremskridt. Han døde ung i 1881. Georg Brandes, der som omtalt i Studenteraarene havde Tilhold i en akademisk Friskare, »Banden«, var Æstetiker, men fra den blot formelle Æstetik i Hegels og Heibergs Stil var han tidlig gaaet over til den reelle, altsaa historiske og psykologiske, som P. L. Møller i 1840erne havde villet

indføre efter deres fælles Lærer, den franske Kritiker Sainte-Beuve, og havde just vundet Doktorgraden ved en Afhandling om den franske Æstetik i Nutiden. Den handler om den mindre kritiske, mere idérige og fantasifulde Æstetiker og Historiker H. Taine og fremstiller ikke uden Kritik Taines Lære om Kunsten som Frugten af et Samspil mellem Folket, Stedet og Tiden eller, som han udtrykker det, en national Race, et kulturhistorisk Milieu og et aktuelt Moment. Det kunstneriske Geni opfatter han altsaa som et Naturprodukt, et Resumé af Kræfter (Taines Udtryk), medens den romantiske Æstetik deri havde set en guddommelig Aabenbaring, »Guddommens egen Straale, som glansfuldt bryder frem af Massen« (Steffens). Brandes, der lærte ham personligt at kende, kalder ham en »Naturalist«, et Ord, hvormed ogsaa Digteren *Émile Zola* kaldte sig som Forfatter af en da lige paabegyndt Række Samfundsskildringer i Romanform, men paa naturvidenskabeligt Grundlag, medens hans Forgænger i dette Fag, H. de Balzac, fordi han uden filosofisk Konstruktion holdt sig til Tingene, som de er, kaldtes for »Realist« ligesom hans Efterfølgere blandt de franske Malere. Men foruden Taine lærte Brandes i Paris den engelske Moralfilosof John Stuart Mill at kende, hvis Skrift »Kvindernes Underkuelse« han før sin Afrejse fra Hjemmet havde oversat. Med disse to Forbilleder, Naturalisten og Moralisten, rejste han under Krigen til Italien og fik der under Helbredelsen efter en alvorlig Sygdom en Daab i fri og skøn Livsnydelse, hvorunder Hjemlandet viste sig for ham — som for Grundtvig i 1824! — som et aands- og skønhedsberøvet »Amager«. Ægget paa Hjemrejsen ved et Møde med Henrik Ibsen, der stod paa Springet til sin moderne Skuespildigtning, begyndte han efter Hjemkomsten i 1871 en Række Forelæsninger, som han i bevidst Modsætning til Rasmus Nielsens »Grundideer« kaldte »Hovedstrømninger«, over det nittende Aarhundredes Litteratur, hvori han stærkt bevæget ved Rejsens Indtryk, Mødet med den ny Tids aandelige Magter og de Kræfter, de havde frigjort i ham, brugte et Emne af Fortidens europæiske Litteratur til at sætte Datidens Danmark i Bevægelse. Dermed blev han

Vilh. Topsøe.
Tegning af Otto Bache, 1865. Privateje.

ved til sin Død. Hans Levealder blev mer end dobbelt saa lang som Topsøes og hans Indflydelse endnu flere Gange større end dennes — og større end nogen anden samtidig dansk Forfatters.

Men i Litteraturens Historie udgaar den ny danske Realisme fra den snart glemte eller oversete Topsøe ligesom Naturalismen fra Georg Brandes. De to Bevægelser er samtidige, men saaledes, at den sidste, Kunsten, hvis Emne er Naturen med Udelukkelse af »det dogmatisk Overnaturlige« (Brandes' Forklaring), og hvis Form er præget af Naturvidenskabernes Metode, er stærkest fremtrædende i det første Tiaar og den første, Kunsten og Digtningen og Videnskaben om Tingene, som de er, uden Udelukkelse og uden Program, i det andet. Halvfjerdserne er især Naturalismens Tid og Firsernes især Realismens, men Tiden 1870—90 er tilsammen *Naturalismens og Realismens Tid* og vil blive fremstillet samlet i det følgende.

Brandes selv har ikke kaldt den Tid, som i særlig Grad er hans, for Realismens, næppe nok for Naturalismens. Han har i en Bog om Halvfjerdsernes Skribenter, der udelukker Topsøe, men medtager Ibsen og Bjørnson, kaldt den *det moderne Gennembrud.* Til denne litterære Bevægelse svarer, hvad der i Næringslivets Historie ogsaa i dette Værk er blevet kaldt »det industrielle Gennembrud« efter 1864 under C. F. Tietgen med Oprettelsen af de store Forbindelsesveje med Udlandet. Ogsaa Brandes vilde gøre Danmark større ved at tage udefra, hvad der var tabt udadtil. Da Døren til Europa var lukket, og selv ikke 1864 havde kunnet sprænge den, vilde han, som han har sagt, aabne den indefra. Derimod har det agrariske Fremstød fra samme Tid, Dalgas' Landvinding og Fjords Jordbrug, inden for Aandslivet et Sidestykke i Højskolekulturen, der virkelig tog det, der var tabt i det ydre, tilbage i det indre og gjorde Sønderjylland under preussisk Styre mere dansk end i den Tid, da det tilhørte Danmark.

Det Indskud, som *Georg Brandes* (1842—1927) gjorde i Litteraturen under Forfatningskampen 1870—1890, er dels en krigersk Bedrift uden nærmere Forbindelse med den politiske Strid, dels hvad han selv har kaldt »fredelige Blade«. Til de sidste hører de fine og sjælfulde kritiske Undersøgelser eller »Essays«, som han, der var dybt indlevet i den københavnske Kultur og født paa Østergade, baade før og efter Rejsen skrev om ældre danske Forfattere, især i »Kritiker og Portrætter« med H. C. Andersen og »Danske Digtere« med Chr. Winther og i Bøgerne om Søren Kierkegaard og Ludvig Holberg. Formaalet for dem alle var dog ikke det videnskabelige, som hos Taine, at forklare en Aand og et Aandsværk ud af de historiske

Forudsætninger derfor, men det praktiske, saaledes som han selv har tilstaaet om sine danske Digtere: at vise, at det bedste og blivende hos dem ikke er det, som fjerner dem fra den ny Tid, men det, som udgør deres Slægtskab med den. Saaledes finder han hos Kierkegaard, der drager ham med sit kunstneriske Geni og sin personlige Lidenskab, i hans tragiske Skæbne et Bevis for den forhadte Dualismes Umulighed og i Holberg, der kæmper imod Teologien og indfører et Europa i Norden, et klassisk Udtryk for den Sandhed, at en Skribent er national, ikke fordi han er bestemt af Nationen, men fordi han bestemmer den. Ogsaa i disse Bøger er Kritikken ikke blot en Pen, men et Vaaben. Og Forelæsningerne, der udkom i seks Bind fra 1872 til 1890, er et Felttog, hvori det samme gamle Danmark, der politisk var gaaet under i 1864, maa lade Livet paa Aandens Valplads. Den ældre Litteratur, hed det i Indledningen, er ikke vor, men vore Fædres. Den Enhed, som Kulturen kræver, søges altsaa ikke historisk i Folket, men aktuelt i Tidspunktet. At en Litteratur lever, viser sig i vore Dage kun ved, at den »sætter Problemer under Debat«. Altsaa er ogsaa Poesien Kritik. Dens Basis er ingen af de Ideer, Kristendom eller Danskhed, som behersker den ældre Litteratur, men et Princip: den fri Tanke og den fra alle religiøse, nationale og sociale Skranker frigjorte Personlighed. Den fremstilles paa Forelæsningernes Højde i Bogen om »Naturalismen (rettere: Individualismen) i England« i Shelleys og Byrons Skikkelse i Modsætning til det borgerlige Frisind som »den revolutionære Aand«. Forud var gaaet tre Bind, der med den Sympati for praktisk Samfundsreform, som forklarer Forelæsningernes Virkning i brede Kredse, skildrer den europæiske Aandsudvikling i den første Fjerdedel af det nittende Aarhundrede, Romantikkens Tidsalder, som en blot Reaktion mod det attende Aarhundredes Aand og den store franske Revolutions Principper; bagefter kom endnu to Bind om Romantismen i Frankrig, der i Modsætning til den paa det overnaturlige hvilende tyske Romantik er »naturalistisk«, og om det unge Tyskland, hvis Holdning forklares af Hovedforfatternes, især Heines, jødiske Herkomst, og som i Litteraturens Spejl viser Forberedelsen til de kommende politiske og sociale Revolutioner i 1848.

Her ender Værket, og *der,* kan man tilføje, begynder dets Forfatter. Det er den sociale og religiøse Revolte fra 1848, som herhjemme var bleven holdt i Ave af den national-kristelige Aand, der bryder igennem. Et Verdensdrama er udspillet, men med stadigt Hensyn til den hjemlige Skueplads. Værkets Formaal er at vise, hvorledes den Reaktion mod det attende Aarhundredes Frihed, hvori man endnu sidder fast i Norden, for længst er overvunden i det øvrige

Europa. Det moderne Gennembrud i Danmark er ikke blot den moderne emanciperede Jødedom, der sprænger sine Skranker og hævner sig paa sine Undertrykkere: Kirken og Fædrelandet. Det er 1848, der hævner sig paa 1864 i Brandes' europæiske Litteraturhistorie, ligesom Grundtvig i sin Verdenskrønike havde hævnet Middelalderen og Lutherdommen paa det attende Aarhundrede. Det er tilladt at sammenligne disse Modsætninger. Grundtvig og Brandes opfatter de Aandsmagter, der er deres Fjender, den første Rationalismen, den anden Romantikken, som Reaktion og overser deres frigørende og frembringende Kræfter. Brandes' Værk er ikke Videnskab i samme Forstand som Tyskeren H. Hettners »Det attende Aarhundredes Litteraturhistorie« og ikke Kunst som Taines »Den engelske Litteraturs Historie«, men Agitation, et Middel til at sætte et stillestaaende Samfund i Bevægelse eller, som Grundtvig sagde, til at skabe Liv af aandelig Død med levende Ord. Herudfra kan det forsvares, at Brandes ikke opnaaede den Lærerstilling ved Københavns Universitet, han i sin Ungdom ønskede. Da Brandes som Frimester har kunnet virke mere i sit Kald end inden for selv det frieste Lav, kan det heller ikke beklages med andre Grunde end den, at Tilsidesættelsen, hvorpaa der raadedes Bod ved en Æresløn som Professor, først privat fremskaffet, siden tildelt af Staten uden tilsvarende Embedsgerning, avlede i ham en Bitterhed, der ikke aftog med Aarene og Anerkendelsen, og som især i hans »Levned« har faaet lidet tiltalende Udtryk. Navnet Danmark og det danske Modersmaal elskede han, og han har gjort dem begge lige Gavn og Ære. Baade som Aand og som Skribent har han hjemlige historiske Forudsætninger paa Linien fra Holberg over Baggesen til J. L. Heiberg, der vejer fuldt saa stærkt som den samtidige fremmede, især franske Indflydelse gennem Fag- eller Valgslægtskab: Sainte-Beuve og Taine, Voltaire og Anatole France. Hvor han blot vil forstaa, er der en Klogskab i hans Dom og Klarhed i dens Udtryk, der overgaar alle Forgængeres og Efterfølgeres. Denne Modenhed opnaaede han især i de Aar, da han harmfuld over den Modstand, han havde fremkaldt, var bosat i Berlin (1877—1883). Der vandt han Ry som europæisk Kritiker, især ved sine Bøger om den engelske konservative Statsmand Benjamin Disraëli og den tyske Social-Agitator Ferdinand Lassalle, i hvem han ser henholdsvis »den sidste Jøde« og den første »moderne Jøde«. Efter Hjemkomsten, da han følte sin Sags Sejr og forkyndte den i »Det moderne Gennembruds Mænd«, begyndte en ny eller fremtraadte en hidtil skjult Udvikling i ham, bort fra Gennembruddets demokratiske Front; den næredes bl. a. ved Foredragsrejser i Polen og Rusland, hvor han i lige Grad hyldedes som en Helt af revolutionære og

aandsaristokratiske Kredse. Paa denne Tid, 1887, brast ogsaa Gennembruddets dansk-norske Enhedsfront ved Brandes' Sammenstød med Bjørnstjerne Bjørnson i den saakaldte »Sædelighedsfejde«, hvori engelsk Udviklingslære og fransk Naturalisme mødtes paa et populært Omraade som »Familie-Moral« over for »Kunstner-Moral«, men som dybest set skyldtes Modsætningen mellem to forskellige Syn paa Livet: ud fra den enkelte Personligheds og ud fra Samfundets Stade.

Denne Modsætning havde i det gamle Danmark et Udtryk i Kierkegaard og Grundtvig og fik i det ny Norge et tilsvarende i Ibsen og Bjørnson. En dansk Bjørnson eller en anden Grundtvig, der kunde møde Brandes med Indvielse fra de Magter, som han kæmpede imod, Kristendommen og Folkeligheden, fandtes ikke i Datidens Danmark. Men en tydelig Modsætning mellem den franske Naturalisme, der er en Frugt af Revolutionen, altsaa »Gennembruddet«, i 1789, 1848 og 1871, og den engelske, der til Forudsætning har Evolutionen, altsaa den Tanke om den rolige og sammenhængende Udvikling, der var fremsat i Charles Darwins naturvidenskabelige Værker og derfra overført til Opdragelses- og Samfundslæren af Herbert Spencer, fremtraadte tidligt i Forholdet mellem Kritikeren Georg Brandes og Filosoffen *Harald Høffding* (1843—1931). Efter Brandes' »Den franske Æstetik i vore Dage« kom (1874) Høffdings »Den engelske Filosofi i vor Tid«, hvori han med Henvisning til Spencers Udviklingslære opløser den gamle Strid mellem det indre og det ydre, altsaa Dualismen, ved at lade det indre lempe sig (et staaende Udtryk hos Darwin) efter det ydre, men samtidig herske derover, saa sandt som de enkelte Erfaringer, hvorpaa Comtes franske »Positivisme« bygger, har til Forudsætning, saaledes som det var vist i Kants tyske »kritiske Idealisme«, et sammenfattende Anlæg i Menneskeaandens Bygning. Denne Opfattelse har Høffding med voksende Vægt paa Enheden hævdet i alle sine filosofiske Hovedværker. I »Psykologi paa Grundlag af Erfaring« (1882) hævdes Bevidsthedslivets sammenfattende Karakter eller Syntese, i »Etik« er Sympatien det bærende Grundlag og Hensynet til det almene Vel Handlingernes Maalestok, i »Den nyere Filosofis Historie«, hans ypperste kritiske Værk, ses det evige Skifte mellem Idealisme og Realisme som Led i en Sammenhæng og som en nødvendig Proces i Menneskeaandens Udvikling, i »Religionsfilosofien« (1901) undersøges, om Loven om Værdiens Bestaaen kan overføres fra den naturlige Verden til den aandelige, idet alle Dogmer bliver Symboler og Religionen en »Livspoesi« — et Udtryk fra den danske Romantiks Tid. Endelig forkyndes i det afsluttende Værk »Den menneskelige Tanke, dens Former og Opgaver« Personligheden som Udtryk for en endnu mere omfattende Helhed eller Syntese end Tan-

kens og Videnskabens, og i en derefter (1916) følgende Bog fremstilles den dertil svarende Livsfølelse »Den store Humor« med fortsat Tilslutning til Guldalderens religiøse Humanisme. Høffdings Forfatterskab, der foruden Hovedværkerne omfatter talrige mindre Afhandlinger og Undersøgelser, og som er blevet fortsat lige saa længe som Brandes', nemlig i fulde tresindstyve Aar, og har faaet lige saa mange Læsere i Ind- og Udlandet, er her overskuet i sit hele Omfang. Det stadfæster Sandheden af det Ord, at »det Ny er positivt«, der paa Gennembruddets Tid udtaltes af en af dem, der ivrigst søgte Personlighedens Enhed i Aandens Mangfoldighed, Filologen og Geologen, Politikeren og Pædagogen J. V. Pingel. Uden at eje Brandes' kunstneriske Evne som Skribent og Taler har Høffding hævdet det lærde Lavs Ære over for Aandslivets Frimester. Han har givet det filosofiske Kursus, der røber sig allerede i Rækkefølgen af hans Værker, et personligt Livsindhold, saa at hans Professor-Paragraffer vel ikke i Aand, men i Sandhed kan kappes med Kierkegaards Stadier. — Ved Universitetet havde han som Kollega *K. Kroman* (1846—1925), en Skippersøn fra Marstal, hvis kritiske Realisme traadte i Skygge for Høffdings mere produktive og ikke ukritiske Naturalisme; begge havde Roden i det attende Aarhundredes Jord, hos Kant, hinsides baade Romantik, Realisme og Naturalisme. Fra Kierkegaard — og fra Rasmus Nielsen — havde Kroman arvet sit Princip: Skellet mellem hvad et Menneske ved, og hvad det ikke kan vide. Han sejlede efter denne Streg i skarpsindige Undersøgelser om »Sjælens Eksistens« og især »Vor Naturerkendelse«, hvori han henviser store Stykker af Videnskabens Stof fra den eksakte Forskning til den personlige Livsanskuelses Verden, og han strandede paa dette Skær, da han fyrretyve Aar efter (1904) opgav at fuldende sin Etik, maaske fordi han mente, at dens Princip: Handlingens Overensstemmelse med den handlendes Natur, lige saa lidt lod sig gennemføre

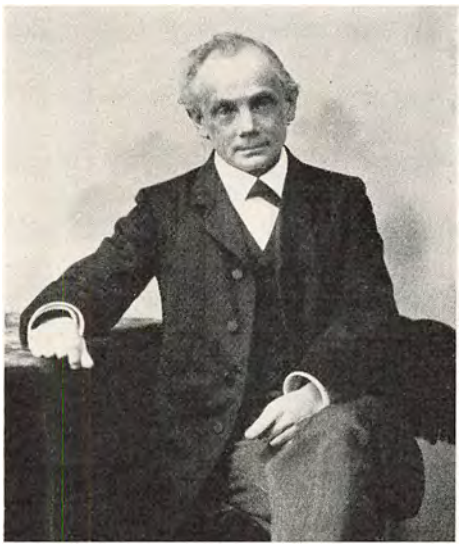

Harald Høffding.
Fotografi fra 1890erne.

videnskabeligt som Høffdings Begrundelse af dens Værdi i det almene Vel.

I den litterære Kritik savnede Brandes en saadan Sidemand. Professoratet i Æstetik, som han ikke fik, stod efter Hauchs Død ledigt i tyve Aar; det blev da i 1892 givet til *Jul. Paludan,* efter at det nogle Aar forinden forgæves var tilbudt *H. S. Vodskov.* Paludan havde i en saglig Form kritiseret de franske Bind af Brandes' Hovedstrømninger ved deres Fremkomst og gav siden en lige saa saglig Fremstilling af Émile Zola og Naturalismen, men trak sig ellers paa sit Embeds Vegne tilbage til den faglige Litteraturhistorie, hvis tørre Tider mellem Middelalderen og Holberg han behandlede paa europæisk Baggrund. Vodskov, der var J. P. Jacobsens Ven, men Medarbejder ved Topsøes »Dagbladet«, skrev »Spredte Studier«, altsaa Essays, baade om moderne Forfattere og om Grundtvig og Kierkegaard; de kan vel ikke i Fremstillingens Glans, men i stor og hel Opfattelse maale sig med Brandes'. Et Tilfælde, den norske Filolog S. Bugges Forsøg paa at frakende den nordiske Mytologi oprindelig Natur, drev ham dybt ind i et religionshistorisk Studium. Med Darwins naturvidenskabelige og Taines aandshistoriske Blik for Racens Betydning grublede han i en frivillig Isolation paa et ensomt Sted i Bleking i den sidste Snes Aar af sit Liv (død 1910) over et ufuldbragt Storværk »Sjæledyrkelse og Naturdyrkelse«, der skulde møde Brandes fra Grunden af ved at fremstille den ariske Aand i dens naturgivne Modsætning til den semitiske. Uden Virkning var de Forsøg, der i Slutningen af 1880-Aarene fra Grundtvigsk Side blev gjort paa at imødegaa Brandes fra det nærmeste Hold ved Forelæsninger paa Universitetet af den før omtalte Højskoleforstander *Jens Nørregaard* og *Fr. Rønning.* Den første var bleven Doktor paa en lidet videnskabelig Afhandling om Ingemann; den gamle Digter, der i disse Aar døde i Litteraturen, genopstod i Litteraturhistorien som Romantikkens Lam og Naturalismens Syndebuk. Han blev samtidig haanet af Brandes, men fremhævet af den just ved dette Arbejde »omvendte« Gennembrudsmand *H. Schwanenflügel.* Af Rønnings Forelæsninger blev der et aandshistorisk Værk »Rationalismens Tidsalder«, der er grundigt i det enkelte, men i Helhedssynet lige saa ensidigt som Brandes' »Hovedstrømninger«, idet det attende Aarhundrede her i Modsætning til Brandes' Opfattelse er fremstillet som den mørke Baggrund for Lyset i det nittende, især i Grundtvig, om hvem Forfatteren siden skrev et Værk af samme Omfang som hele Rationalismens Historie.

Nærmest ved Georg Brandes' Side stod hans yngre Broder *Edvard Brandes* (1847—1931). Sammen med Broderen var han Redaktør

af Tidsskriftet »Det nittende Aarhundrede«, et Organ for moderne Kultur i Kunst og Videnskab, ikke blot for Gennembruddets Partimænd; men han var i øvrigt den, der »redigerede« dette Gennembrud til det korteste og skarpeste Udtryk. Modsat den nylig nævnte *J. V. Pingel,* der i ham saa »sin fødte og principielle Modstander«, syntes han som udpræget Polemiker at hævde, at det Ny var negativt, men lig ham søgte han med sin mangt-modtagende og hurtigt-gengivende Aand Arbejdsstof fra alle Sider: østerlandsk Filologi, københavnsk Teater, politisk Agitation og Finans-Administration; han var i sin Alderdom ligesom C. N. David, hvem han ligner, Finansminister. Han er mere Journalist end Humanist og som saadan sikrest og finest i sin Teaterkritik i Billederne af »Dansk Skuespilkunst« og »Fremmed Skuespilkunst«, der forfølger samme Formaal som Broderens første litterære Kritik ved at kæmpe for Realismen (Holberg) og mod Romantikken (Heiberg) og bruger en lignende Metode med endnu stærkere Understregning af hvad Taine kaldte den herskende Evne. — I Kunstkritikken havde Georg Brandes en jævnbyrdig Sidemand i sin Ungdomsven *Julius Lange* (1838—1896). Det er Lange, som først har set og udtalt Gennembruddets kunstneriske Princip: det personlige i Opfattelsen og det individuelle i Fremstillingen. Men han var mere Kunsthistoriker end Kritiker af Nutidskunsten og som Kunsthistoriker en udpræget Humanist, ingen Nationalist som Forgængeren Høyen, skønt han var dansk til Marven. Han forstod sig bedre paa Form end paa Farve og elskede Skulpturen og Figurmaleriet i Grækernes Stil, som var bleven sat til Side for Landskabs- og Folkelivsbilledet baade af den folkelige Realisme efter 1848 og af den moderne Naturalisme. Gennem alle hans Skrifter gaar hans Vilje til at genoprejse Menneskebilledet, Humanismens Ideal, som den foregaaende Tid, især Kierkegaard og af hans egen Slægt Fr. Pa-

Julius Lange.
Fotografi fra ca. 1890.

ludan-Müller, hans Moders Broder, havde styrtet i Støvet. Kun derved er han moderne, hans Stil har Guldalderens rene Ro, selv var han ikke nogen rolig Mand. I hans Hovedværk »Billedkunstens Fremstilling af Menneskeskikkelsen« er der et ædlere Stof og en dybere Idé end i Brandes' Hovedstrømninger«: Menneskebilledets Historie er det klareste Udtryk for Menneskets Kundskab og Dom om sig selv igennem Tiderne. Men dette Værk blev ufuldendt og fremkom uden Virkning paa Publikum i Videnskabernes Selskabs Skrifter. De, for hvem Helheden i hans Værk er utilgængelig, vil dog faa et Indtryk deraf gennem de spredte Brudstykker i en saakaldt tredie Del af Værket om Menneskeskikkelsens Historie, i »Udvalgte Skrifter« og især i Bogen »Sergel og Thorvaldsen«. Ham selv lærer man bedst at kende af Brandes' kønne Bog om deres fælles Ungdom og af hans egne, udgivne Breve. Hvad der savnedes hos Lange, udfyldtes af hans yngre samtidige *Karl Madsen* (1855—1938), som med fuldt Kendskab til Billedets, især Farvens Teknik har værdsat sin Samtids Kunst og værnet de nationale Traditioner fra Eckersbergs Periode. Paa dette Grundlag blev han, hvad Lange aldrig var, en Naturalist med lige Forkærlighed for den realistiske og den impressionistiske Retning: hollandsk og japansk Malerkunst er Emne for to af hans Bøger, og paa det samme Grundlag har han som Kritiker takseret de moderne Malere »paa Roden«, altsaa medens de endnu var i Udvikling, og ledet og ordnet Statens Billedsamling som et Kabinet for dansk Naturalisme. Som Skribent kan han, i en til denne Retning svarende mindre Stil, kappes med Lange.

Karl Madsen.
Selvportræt fra 1895. Privateje.

I den egentlige *Historieskrivning* er to af Halvfjerdsernes Forfattere paa en afgørende Maade paavirket af den folkelige Oplevelse i 1864. Først og fremmest *A. D. Jørgensen* (1840—1897), der som født

Sønderjyde fra dette Aar foresatte sig »at revidere vor Historie«, især i Forholdet til Tyskland. Han gennemførte dette Forsæt dels ved særlige Undersøgelser af Slesvigs Historie og Afhandlinger derom i »Sønderjydske Aarbøger«, dels ved sammenhængende Fremstillinger af Danmarks (og Nordens) Historie, der med fuld Forstaaelse af tysk Politik og Kultur skulde lægge Selvstændigheden af det danske Rige og den danske Dannelse, Sønderjylland medtaget i begge, for Dagen. Hertil hører hans første store Historieværk »Den nordiske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling, tilegnet min Fader Danebrogsmand M. A. Jürgensen i Graasten«, hans Folkebog »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie« (1882), hvis sammenholdende Grundtanke træder levende frem i Kapitlet om tre Sønderjyder blandt Holbergs samtidige (Andr. Hojer, Enevold Ewald og H. A. Brorson), hans Fremstilling af Tiden 1814 til 1852 i »Danmarks Riges Historie«, hvori han mere end de øvrige Tidsrums Forfattere har arbejdet Aandslivets Historie sammen med den politiske, og endelig hans Bøger om danske Kulturpersonligheder fra Statskunstens, Videnskabens og Digtningens Historie: »Griffenfeld«, »Niels Stensen« (Steno) og »Johannes Ewald«, hvori han søger Udtryk for sit danske Ideal af Skarpsind og Dybsind. For den folkelige Retning, der arbejder i Marken i de grundtvigske Højskoler, var A. D. Jørgensen en ensom Medarbejder i Videnskabens Centrum; han kom til Gehejmearkivet i 1869 og døde efter at have gennemført dets ny Ordning som Rigsarkivar. Han støttede det folkelige Arbejde ikke blot ved hyppige Foredrag, men ved særlige Skrifter, der skulde give Aanden fra Ingemanns Romaner et forsvarligt historisk Grundlag. I et af disse Skrifter, »Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen«, skriver han om Sakse de Ord, der med Rette er indristede

A. D. Jørgensen.
Fotografi fra ca. 1880.

paa hans Mindesten ved Landsarkivet i København: »Kun den, der har været grebet af Folkeaandens Dødsangst og henreven af dens mægtige Attraa efter Liv og Udvikling, vil kunne vinde dens Fortrolighed og formaa at tolke dens Fortid med Myndighed.«

Medens der i A. D. Jørgensens Forfatterskab er stærke Minder om den tyske og danske Idealisme fra Aarhundredets Begyndelse, der havde præget ham i hans Ungdom, møder man hos *Troels Lund* (1840—1921) en fin københavnsk Realisme, der stammer fra den efterfølgende borgerlige Smag med dens Hygge og Humor. Han tilhørte denne Kultur gennem sin Slægt; med 1864 havde han den Forbindelse, at han hindredes i at melde sig som frivillig, ved at hans ældre Broder gjorde det, for, sagde han, »jeg kunde jo meget bedre undværes«; han faldt paa Als. Med dette Minde gik den yngre Broder fra Søren Kierkegaard, hvis Søster havde været hans Faders første Hustru, og fra Grækerne og Poesien over til Historien for, som han sagde, »at mættes og fyldes af Væsen og Liv«. Ogsaa han tænkte som saa mange af sine jævnaldrende paa et Storværk — en meget naturlig Eftervirkning af Nederlaget i unge Sind. Han vilde skrive en Danmark-Norges Historie fra Tiden omkring 1600, der vistnok havde syntes A. D. Jørgensen for ram, da han aldrig har behandlet den; den skulde være endnu større, i mer end en Snes Bind, og indholdsrigere end Allens Fremstilling af Tiden hundrede Aar før og omfatte Politik og Administration, Næringsveje og Aandsliv. Heraf blev, betegnende for Tiden og Forfatteren, et Værk i fjorten Bind om »Dagligt Liv i Norden i Slutningen af det sekstende Aarhundrede« (1879—1901), altsaa en Indskrænkning af Historien til Kulturhistorien som den, hvori der er mest »Væsen og Liv«, og af Kulturhistorien til den daglige Levevis; i et Sammenstød med en tysk Historiker (D. Schäfer) hævdede Forfatteren, at det levende

Troels Frederik Troels-Lund.
Fotografi fra 1870erne.

Folk er en fuldt saa værdig Genstand for Historieskrivning som den voksende Stat; det var i alt Fald en meget nærliggende Genstand og paatrængende Opgave i Danmark efter 1864. Af Brudstykker af det store Værk kom der saaledes et Hele ud, der paa en anden Maade, end A. D. Jørgensen havde tænkt sig, gav historisk Valuta for den nationale Romantik ved at nære Kærligheden til Hjemmet og fremkalde den Glæde over Udviklingen, som er ogsaa dette naturalistiske Værks Idé. Dets Stil er vel noget for ængsteligt udarbejdet som J. P. Jacobsens, men har dog Eventyrets Friskhed i sine Billeder, som naar Stolen bogstavelig *ses* at rykke sig løs fra Bænken, eller naar Fugleungen, det er Menneskeaanden, ved Opdagelsen af Uendeligheden tumler ud af det revnede Verdensæg. Til Aandslivets Historie, som — maaske paa Trods af Brandes' Hovedstrømninger — var sat i Skygge af den megen Realisme, vendte Troels Lund (*Troels-Lund* skrev han sig da) tilbage paa sine gamle Dage, vel ikke det sekstende Aarhundredes, men det nittendes, hvori han endnu mere hørte hjemme. Med Tilslutning til det næstsidste Bind af »Dagligt Liv« om de skiftende Tiders »Livsbelysning«, d. e. deres i Naturopfattelsen bundende Syn paa Livet, men med Hjertet fyldt af sine Barndomsminder, som han var begyndt at optegne, fremstiller han i »Bakkehus og Solbjerg« med Selvoplevelsens Varme Udviklingen af et religiøst Livssyn, svarende til den »Livspoesi«, hvormed Høffding, hans Ungdomsven og »Medvider« i Grækerne, endte, en Udvikling, der naar fra Kamma Rahbek til og med(!) Søren Kierkegaard. Ogsaa denne Naturalist var altsaa en Humanist.

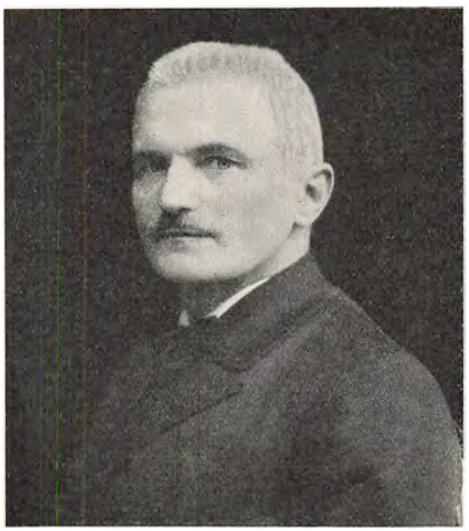

Johannes Steenstrup.
Fotografi fra 1900.

Mindre populær, men ikke mindre national end Troels-Lund er den tredie af Tidsrummets store Historieskrivere, *Johannes Steenstrup* (1844—1935). Det primitive Danmarksbillede fra Slægtens Hjemstavn Thy, der foresvævede hans Fader, Natur- og Oldforskeren Japetus Steenstrup, træder hos ham ind i Historiens Dagslys. Han er

ogsaa som Universitetslærer den mest alsidige af Tidens Forskere og har bl. a. givet Fremstillinger af Historieskrivningen i det nittende Aarhundrede, især den danske, med fuld Forstaaelse af alle dens Grene. Hans særlige Omraade er den danske Oldtids og ældre Middelalders Historie, som han har fremstillet med poetisk Sans for Sagnets folkehistoriske Værd baade i »Danmarks Riges Historie« og i »Det danske Folks Historie«. Han har udnyttet de fremmede Kilder til denne Historie i sit første Hovedværk »Normannerne« og har som sin Faders Søn knyttet den til den hjemlige Jord og deraf fremdraget ny og frugtbare Kilder til Kundskab om de ældste Tider: Bygdens og Bondens, Stednavnenes og Personnavnenes Historie. Romantikkens Danmarksbillede, der omstyrtedes i Poesien, har han genoprejst i Historien. Nærmere ved Gennembruddets Retning stod Brandes-Brødrenes Fætter *J. A. Fridericia* (1849—1912), en fin og stilfærdig Forsker, som foruden en Række Lærebøger i den nyere europæiske Histories tre sidste Aarhundreder har fremstillet det danske syttende Aarhundrede efter Kilderne og i »Adelsvældens sidste Dage« tegnet et, kun i Aandslivet ufuldstændigt, Billede af den mørke Tid, der fulgte efter Troels-Lunds lyse Renæssance.

Kr. Erslev.
Fotografi fra ca. 1910.

Den Retning inden for Historieskrivningen, som ogsaa Fridericia tilhører, der lægger større Vægt paa det forberedende Arbejde: Udforskningen og især Vurderingen af Kildematerialet, end paa Fremstillingens Kunst og Opfattelsens — personlige, nationale eller filosofiske — Synsmaader, denne »historiske Kritik« fik i 1880ernes Slægtled sin Høvding i *Kr. Erslev* (1852—1930, af sjællandsk Skolelærerslægt), som i sin Videnskab har givet denne Tids kritiske Realisme det skarpeste Udtryk. Som ung lærte han i Berlin i Leopold Rankes Skole at spørge om, hvordan det faktisk gik til (»wie es eigentlich gewesen«) og efter endt Arbejde — som Indfører af det

historiske Laboratorium ved Universitetet, som Udgiver af kgl. Brevbøger (Registranter) og andre Diplomer til den ældre danske Historie og som Fremstiller eller Omdanner af den yngre Middelalders Historie paa Grundlag af et strengt Gennemsyn af dens Kilder — har han i en Rektortale om »Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie« tilstaaet, at i en Tid uden Kraft til at samle Folket i enig Stræben har Historien været uden Evne til at give et helt og samlet Billede af dets Skæbne; den har (med et Udtryk af A. D. Jørgensen) været en besk Lægedrik; den har virket til det danske Folks Selvforstaaelse og Selvbedømmelse. Til Opførelsen af den hele Bygning har Erslev ikke samlet Stenene, men han har læsket Kalken. Saa godt som alle senere historiske Forskere, ikke blot af Statshistorien, har lært i hans Skole. Hans Forkærlighed for den ældre Tid havde ikke noget romantisk Motiv, kun et teknisk: Kildematerialet dertil var tilgængeligt, overskueligt og derfor pædagogisk brugbart. — Med den nyere Historie arbejdede af dette Slægtleds Mænd Statistikeren *Marcus Rubin* (1854—1923) og Parlamentarikeren *Niels Neergaard* (1854—1936). Den sidstes »Under Junigrundloven« smager lige saa stærkt af Parlamentet, da den især giver Rigsdagens Historie, som den førstes »Frederik den Sjettes Tid« af Statistikken. Rubin kunde spore Lugten af det materielle helt ind i det aandelige Liv. Foruden denne fine Næse havde han en skarp Tunge og, som han selv siger, en klæbrig Hjerne; han var et af de bedste af Tidens mange ypperlige dansk-jødiske Hoveder. I Modsætning til A. D. Jørgensens Fremstilling af det samme Tidsrum, men i Overensstemmelse med Fortidens egen, især C. N. Davids Dom, har han fulgt en Nedgangslinie i Danmarks Historie ligesom Fridericia i sin »Adelsvældens Historie« og omvendt skildret en Opgangstid i sin Faders Fødelands, Tysklands Historie fra 1848 til Nutiden, medens Neergaard tager Op- og Nedgangstiden med lige Ro i Tillid til Sammenhængskraften i det hele. Ogsaa i sin praktiske Politik har denne Jyde haft den Moderation eller Sejghed, der holder Radikalismen Stangen.

Den saglige Retning inden for den historiske Videnskab fik samtidig i *Oldforskningen* et fint og skarpt Udtryk hos *Sophus Müller* (1846—1934). Oplært i Worsaaes Skole, hvis Metode han har forsvaret imod tysk Kritik og forfinet ved yderligere Inddelinger af de arkæologiske Perioder, har han med et Skarpblik, der synes arvet fra hans Fader Møntkenderen Ludvig Müller og Farfader Kildehistorikeren P. E. Müller, arbejdet med Sagerne selv. Som disse Stilforskere havde han, der oprindelig var Filolog, mere Sans for Sammenligningen end for Udviklingen. I Modsætning til den samtidige svenske Arkæologi, der overførte Darwins Natursyn paa Typernes

(som paa Arternes) »Vækst«, var han i sin Videnskab mere Humanist end Naturalist. Hermed stemmer den Omordning af Nationalmuseet i to Afdelinger fra 1892, hvorved han blev Direktør for den første, indeholdende de nordiske Oldsager, Antiksamlingen og den etnografiske Samling. Fortrolig med det hele Sammenligningsmateriale, især det klassiske, har han som Forfatter holdt sig til de nordiske Sager, i hvis præcise Beskrivelse i en knap Stil han har ydet sit ypperste. Ligesom hans Doktordisputats handlede om Dyreornamentikken i Norden, har han før og efter sit folkelige Hovedværk »Nordens Oldtid«, for sin Tid et Sidestykke til Worsaaes Nordens Forhistorie, udgivet Billedværker om Ordning af Danmarks Oldsager og Oldtidens Kunst i Danmark; i det sidste er Beskrivelsen jævnlig saa indtrængende, at Læseren kan lægge Haand paa Genstanden eller endog fornemme Oldtidskunstnerens Haand deri.

I *Rets- og Statsvidenskaben* spores ligesom i Historien en Forskel mellem Halvfjerdsernes mere idébestemte og Firsernes mere sagligt indstillede Tankegang. Til den første Tid hører *Carl Goos* (1835—1917), hvis betydningsfulde Forfatterskab endnu er præget af Overgangstidens Brydning mellem »Idé og Virkelighed«, men som baade i Retsfilosofien og Strafferetten vender tilbage til Ørsteds Realisme efter Bornemanns hegelske Spekulation. Ligesom sine samtidige Kolleger, Juristerne *J. Nellemann* og *H. Matzen* og Nationaløkonomen *Will. Scharling* droges han som et Tegn paa Tidens praktiske Retning ind i den aktive Politik og stod ligesom de paa Højres Side i Forfatningsstriden. I Firserne kommer ogsaa ved Universitetet en liberalere Retning med Nationaløkonomen *Harald Westergaard* (1853—1936, Søn af Sprogforskeren N. L. Westergaard), der ikke mindre ved sin eksakte matematiske Metode end ved sin varme sociale Sans har gjort sin Statistik til et af de klassiske Udtryk for sin Tids Realisme, og Juristerne *Jul. Lassen* og *Carl Torp*, den første en Teoretiker uden Formalisme, den anden — ogsaa i Strafferetten, som han overtog efter Goos — en Praktiker af Princip og i Metode. For Arbejdet med den positive Ret traadte i den praktiske Tid ligesom for Ørsted Retshistorien, der ligesom Retsfilosofien er en Arv fra den romantiske Periode, i Skygge.

I *Sprogforskningen* fra Christian den Niendes Tid genfindes baade den nationale Retning fra Historieskrivningen og den europæiske fra den litterære Kritik. Til den første hører *Ludvig F. A. Wimmer* (1839—1920), paa hvem ligesom paa Carl Ploug Barndomslivet i det kraftigt dansk-prægede Kolding og siden Oplevelsen i 1864 gjorde et saadant Indtryk, at han fra den almindelige og sammenlignende Sprog-

videnskab gik over til den nordiske, særlig danske Filologi. Med Begrænsningens Klarhed, hans ypperste Evne, behandlede han først det islandske Sprog til Brug for Undervisningen efter den ny Skoleplan, derefter som Universitetslærer det danske Sprogs Historie, endelig i sit sent fuldendte Storværk, hvortil han havde gjort Forarbejder siden sin Ungdom, de danske Runemindesmærker. Værket udkom i fire (seks) stentunge Folianter i Aarene 1895 til 1908 i en Stil og et Udstyr, der var Emnet værdige, og med et Indhold, hvis Undersøgelser og Resultater paa Baggrund af Forgængernes, P. G. Thorsens og George Stephens', Metode ikke blot syntes ham selv, men maatte forekomme hans Læsere lige saa solide som Genstandene selv. Ved disse Tolkninger og ved flere Skrifter fra Ungdommen har Wimmer lagt en dybere Grund for Forstaaelsen af Modersmaalets Ophav end det islandske Sprog, der siden Rask og N. M. Petersen har været »kanonisk«. Selve Runeskriftens Oprindelse har han i et eget Værk, fyldigst paa Tysk, forklaret ud fra Klarhedens Princip: den tilstrækkelige Grund, i dette Tilfælde den latinske Kapitalskrift; af »Sønderjyllands historiske Mindesmærker« har han med en Dristighed, som han har følt som Varsomhedens Løn, læst ukendte Afsnit af Grænselandets Historie. Modsat Wimmer forblev hans personligt saa ulige Kammerat *Vilh. Thomsen* (1842—1927), hvis Fædrelandskærlighed ikke var mindre, men dybt forvaret, i den sammenlignende Sprogvidenskabs Babel, hvis »Forvirring« han mere end nogen samtidig Forsker har raadet Bod paa. Han var en af dem, der gjorde den blot sammenlignende Videnskab til en historisk Videnskab ved at paavise ikke blot Sammenhæng imellem Sprogene, men Udvikling inden for dem. Dog er der i Thomsens Videnskab, ikke i hans studerestue-stille Person, noget »naturalistisk«, ikke blot ved at han som andre samtidige i sin Sprogforskning bruger de nævnte

Ludvig Wimmer.
Fotografi fra 1880erne.

Principper, Sammenhængens og Udviklingens, som i Nutiden er Natur- og Aandsvidenskabens Fælleseje, men derved, at han har lagt mere Vægt paa Sprogenes lydlige Stof end paa deres sjælelige Indhold og kunstneriske Kraft; af denne Grund har han hellere end de klassiske Kultursprog dyrket de fjerne eller barbariske Sprog som Finsk eller Tyrkisk, helst de uudforskede og tilsyneladende uudforskelige som Etruskisk og Lykisk. Hans Filologi har ligesom den forhistoriske Zoologi af Brudstykker kunnet opridse et organisk Hele, som da han i sin Ungdom i de finske Sprog fandt forstenede Levninger af det urnordiske Sprog, hvis Tegn Nordmanden Sophus Bugge og Wimmer tydede paa Indskrifterne med det ældste Runealfabet, og femogtyve Aar derefter, da han i 1893 som sin Forsknings mest lysende Bedrift tydede baade Tegnene og Sproget paa Indskriftstenene ved Orkhon og Jenisej som en Form for Old-Tyrkisk. I dette Tilfælde og i Oxford-Forelæsningerne fra hans Ungdom, hvori han ved sproglige Iagttagelser godtgjorde det gamle Russerriges skandinaviske Ophav, har hans Sprogvidenskab givet Stof til Historien. I øvrigt har den sit Værd i sig selv. Ogsaa Vilh. Thomsen drømte i sin Ungdom om et Storværk. Ikke i et enkelt saadant, men i alle sine Undersøgelser tagne under eet har han været nærmest ved at naa det fuldkomne, det lydefri, som ellers er forbeholdt den stofløse Videnskab, Matematikken og den dertil svarende Kunst, Musikken.

Vilhelm Thomsen.
Fotografi fra 1880.

Til Firsernes kunstneriske Realisme svarer i Sprogvidenskaben *Otto Jespersens* (f. 1860) moderne Filologi. Med dette Tillægsord »moderne« kalder han et af sine senere Hovedværker, en ligesom de fleste nedennævnte Bøger paa Engelsk skreven Grammatik over det engelske Sprog. Ved Siden af Modersmaalet er Engelsk hans kæreste Iagttagelsesmark (og var hans Universitetsfag), fordi det endnu bedre end Dansk tjener til at oplyse hans radikale Princip, at just det, som den klassiske Filologi vrager som en Afsløvning i Talen og Stilen,

i Virkeligheden er en Tilslibning, altsaa et »Fremskridt i Sproget«, som Titelen paa et af hans første Arbejder lyder. Jespersens engelske Grammatik havde længe kun to Dele: Lydlæren, hvorpaa han lægger den største Vægt, og som han har fremstillet baade paa Dansk, Engelsk og Tysk, og saa, med Tilsidesættelse af den mere mekaniske Formlære, Syntaksen som et Udtryk for »Sprogets Logik«, som han har dyrket, bl. a. i en Afhandling med denne Titel, som en Filosof af Herb. Spencers Skole med en Forkærlighed for Undtagelsen i Modsætning til Reglen, for Individet modsat Typen, der ikke, heller ikke i Retskrivningen, viger tilbage for det vulgære. Hans »Sprogfilosofi«, der foruden i Værket med denne Titel er fremstillet i »Sproget, dets Natur, Udvikling og Oprindelse« og konkret i »Det engelske Sprogs Vækst og Bygning«, er udtalt i Forordet til den moderne engelske Grammatik med de Ord, der kommer fra Hjertet af hans Tids Filosofi, at han »vil fremstille dette Sprog som noget, der lever og er i Udvikling under en stadig Gliden og Bølgen, noget, som ikke altid er fast og færdigt, men fremskridende imod Fuldkommenheden, med eet Ord: noget menneskeligt«. Da hans gentagne Arbejde paa Fremstillingen af et mekanisk internationalt Hjælpesprog gaar ud paa Fuldkommengørelse af noget, der ikke lever, altsaa ikke er menneskeligt efter den her givne Forklaring, synes han her at have forelsket sig i en Undtagelse fra sin egen Regel.

Otto Jespersen.
Fotografi fra 1920.

Medens Universitetslærerne i Tysk, *Hermann Møller,* og i de slaviske Sprog, *Karl Verner,* hører til den almindelige Sprogvidenskabs store Navne, den første ved at udvide dens Univers ved Undersøgelsen af et Slægtskab mellem den indo-europæiske og den semitiske Æt, den anden ved at opdage en af dens »Kopernikanske Love«, har Jespersens engelske Filologi et Sidestykke i *Kristoffer Nyrops*

(1858—1931) franske. Til den førstes »moderne« engelske Grammatik svarer den andens »historiske« franske Grammatik (skreven paa Fransk), hvis for Forfatteren mest karakteristiske Del er Betydningslæren, der paaviser den historiske og sociale Grund til Ændringerne i Ordenes Betydning, en Videnskab, som den aandslivlige Forfatter ogsaa har dyrket i populære Fremstillinger af »Ordenes Liv« paa Modersmaalet. Modsat Jespersen er Nyrop lige saa optagen af den litterære Side af Filologien som af den lingvistiske. Foruden praktiske og elegante Lærebøger i de romanske Sprog har han skrevet populære Fremstillinger af folkelige Sagns og digteriske Motivers Historie og i sin Ungdom et Hovedværk om den oldfranske Heltedigtning. Han havde selv den franske heroiske Aand, som han under Verdenskrigen har hyldet, ligesom Jespersen den engelske positive; i tyve Aar gjorde han som blind en Mands Gerning med mere end en Mands Mod.

Kristoffer Nyrop.
Fotografi fra ca. 1900.

Baade ved Skolen og Universitetet blev i denne Periode den klassiske Filologis Herredømme brudt, paa det første Sted ved Tvedelingen af den Madvigske Latinskole i en klassisk-sproglig og en matematisk-naturvidenskabelig Retning, paa det andet ved Indførelsen af en Skolcembedseksamen med fritvalgte Faggrupper i Stedet for den tidligere Prøve i klassisk Filologi. I Madvigs senere Leveaar og efter hans Død (1886) fortsattes hans Gerning baade af ældre Medarbejdere og Disciple, J. L. Ussing og M. Cl. Gertz, og yngre Forskere af hans Skole, J. L. Heiberg og A. B. Drachmann, dog med den Forskel, at den klassiske Filologi, der paa Madvigs Tid havde givet Grundlaget for al højere Dannelse, af de senere Forskere dyrkedes som en Fagvidenskab. Saaledes af den yngre *J. L. Heiberg* (1854—1928), der ligesom sin ældre Frænde og Navne var Talsmand for en aristokratisk Kultur i en demokratisk Tid, men paa et andet Grund-

lag. Hans særlige Studium var de græske Matematikere, som han ærede som Grundlæggerne af den eksakte Forskning i Europa. Ligesom Madvig fandt han, der selv var en frisk Mand, Primitiviteten, d. e. Begyndelsesfriskheden, i den klassiske Oldtid, ikke hos Romerne, hvis Institutioner var klassiske for Madvig, men hos Grækerne, hvis Ideer var klassiske for ham, mens Romerne var »Sinker i det humane«. Ogsaa i populære Skrifter har han villet tilføre Nutidens Dannelse »noget af det Jern, som ydes renest og bedst af den græske Oldtid«. Han har fremstillet flere Spørgsmaal fra Nutidslivet set med Grækernes Øjne, til sidst »Liv og Død i græsk Belysning«. De sidste Ord er Titelen paa en Afhandling, hvori han ligesom i »Attiske Gravmæler« gør Indsigelse mod det kristelige Livssyn ud fra et førkristeligt Standpunkt. Ogsaa i denne Sag har han haft en sindig Vaabenfælle i *A. B. Drachmann,* Digterens Halvbroder, der uden for sit faglige Studium — saavel af de romerske Institutioner som af de græske Ideer — har brugt Filologiens Jernkur baade i tysk Bibelkritik og hjemlig Kierkegaards-Fortolkning. Ved at hævde »den sunde antike Realisme« har de givet deres upopulære Videnskab Føling med Tidens Aand. Hos den noget ældre *Gertz* viser Realismen sig især i Modsætning til den meget ældre *Ussing,* der som nævnt var Kunstarkæolog af Høyens Skole, deri, at han, skønt han var Tekstkritiker i Madvigs Stil, lagde mindre Vægt paa Oldtidslitteraturernes kunstneriske Form end paa deres saglige Indhold og viste denne Tro i Gerningen ved en Række ukunstnerisk korrekte Oversættelser af Skolens Klassikere.

Naturvidenskaben, hvorefter Naturalismens Periode har faaet sit Navn, virkede i denne Tid uden for sine egne Grænser baade paa Aandsvidenskaben og Kunsten. Den paavirkede især gennem Charles Darwins Hovedværker om Arternes Oprindelse og Menneskets Afstamning, der oversattes paa Dansk af J. P. Jacobsen, det almindelige Syn paa Livet som en Enhed modsat den kristelige Filosofis Dobbelthed af Aand og Natur, der, atter i Modsætning til den kristelige Psykologis Dobbeltliv af Synd og Frelse, udviklede sig gennem jævne Overgange. Fra Matematikken havde Brandes (efter Taine) ført Læren om det uendeligt store og det uendeligt smaa over i Æstetikken i sit første kunstneriske Program, en Afhandling om »det uendeligt smaa og det uendeligt store hos Shakespeare«, og stillet den ny Kunst den Opgave at forklare Livet som et Samspil derimellem. I den abstrakte Videnskab selv træder denne Modsætning frem mellem Matematikeren *H. G. Zeuthen* (Infinitesimalregningen) og Astronomen *T. N. Thiele* (Himmelmekanikken). I de konkrete Naturvidenskaber er der en tilsvarende Modsætning imellem Geologien, som i denne

Et Møde i Videnskabernes Selskab.
Maleri af P. S. Krøyer 1898. Videnskabernes Selskab.

Tid omfattede baade det egentlige Danmark, især efter Oprettelsen af »Danmarks geologiske Undersøgelser« (1888), og Grønland, især i de siden 1876 fortsatte »Meddelelser om Grønland«, og Bakteriologien, der samtidig omformede Lægevidenskaben og indførtes i Danmark af Franskmanden Pasteurs og Tyskeren Kochs Discipel *C. J. Salomonsen* og Veterinæren *B. Bang.* I Zoologien, ogsaa i Lærebogen, indførtes Darwins Synsmaade af *J. E. V. Boas;* i Botanikken, hvor J. Langes Haandbog efter det Linnéiske System var bleven afløst af E. Rostrups Vejledning (1860), der fremstiller de danske Planter efter et naturligt System som en lokal Helhed, ja, som »en Verden af levende Tanker«, slog den igennem i Forskningen med *Eug. Warming* (1841—1924). Han var en Præstesøn fra Manø, lige saa nationalt-bevæget som Historikerne og i øvrigt ligesom flere af Periodens mest eksakte Forskere: Matematikeren Zeuthen, Juristen Jul. Lassen og Statistikeren Harald Westergaard, kristeligt sindet. Hans nationale Hovedværk er »Dansk Plantevækst«, Strandens og Skovens, men det systematiske er »Plantesamfund«, hvori han grundlægger »Økologien«, Læren om Planternes Tilpasning efter deres Voksested.

b. *Digtning og Kunst.*

Fra dette Punkt udgaar Tidens mest udprægede naturalistiske Digtning. Ligesom der er en naturlig Lighed mellem J. F. Schouws Plantegeografi og den samtidige Digtning med dens Sans for Stoffets Lokalkolorit og mellem Rostrups stavnsbundne Botanik og Feilbergs og Tang Kristensens Hjemstavnsforskning, saaledes forenes hos *J. P. Jacobsen* (1847—1885) Datidens mest poetiske Naturvidenskab Botanikken og dens mest naturvidenskabelige Poesi. Jacobsen var som ung en ivrig Frilufts-Botaniker i sin Hjemstavn Thylands Moser og studerede i København, himmelglad for sit Mikroskop, Stadsgravens Alger, altsaa »det uendeligt smaa«. I Kritikeren Vilh. Møllers »Nyt Dansk Maanedsskrift«, der før Brødrene Brandes' »Det nittende Aarhundrede« var Organ for den ny Tid, skrev han samtidig Afhandlinger om Darwins Naturlære, ligeledes med skarpt Blik for de smaa Ting, men tillige med fuld Følelse for »Storheden i dette Syn paa Naturen«, og en Novelle »Mogens«. Dens første Kapitel beskriver ikke blot et Plantesamfund, men »et Hjørne af Hegnet«, som det fælles Voksested for alt levende Liv, Menneskeplanten (Mogens, en ny Adam) ikke undtaget; Handlingen deri er ikke Dameromanernes Stævnemøde, men den halvt bevidste Dragning, altsaa »Parringsvalget«, mellem to unge Mennesker. Paa samme Maade fremstillede han

siden i to større Værker, naturvidenskabeligt, ikke filosofisk, Mennesket som dybt bestemt af Stedet, Tiden og Racen. Den historiske Roman »Marie Grubbe« (1874) kaldes efter »Voksestedet« for »Interiører fra det syttende Aarhundrede« og viser ved Sammenligning med Blichers Novelle »En Landsbydegns Dagbog«, hvad der er vundet ved den ny Stil i Kunsten: den sproglige Forfinelse og sjælelige Fordybelse, og hvad der er tabt: det store Udtryk for den umiddelbare Medfølelse. Nutidsfortællingen »Niels Lyhne« (1880) skulde paa lignende Maade have givet »en Ungdoms Historie« fra vore Dage i et tids- og stedspræget Billede af »dem, der kom før os«, men giver fuldt saa meget Digterens eget Sind og hans Skæbne; han var straks ved det stærke Frembrud paa sin Bane bleven standset af en dødelig Sygdom og havde maattet arbejde med den nære og, som han mente, endelige Afslutning for Øje. Det Ord »Døden« kommer lige saa ofte for i hans Bøger som Ordet »Livet« i Grundtvigs Salmer og mest i »Niels Lyhne«, der rummer paa een Gang Glæden ved det ny og Smerten ved Bruddet med det gamle. Ved sin strenge, stundom anstrengte Kunst, men især ved sit dybe, rene Sind har Jacobsen faaet, hvad han imellem Linierne bad om i sin sidste og modneste Fortælling, «Fru Fønss«: et elsket Minde — som Poul Møllers i en tidligere, sundere og lykkeligere Slægt.

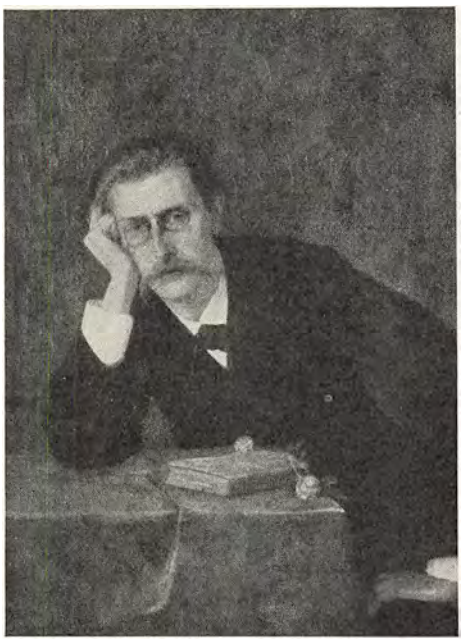

J. P. Jacobsen.
Maleri af E. Josephson, 1879. Frederiksborg.

Med den brede Pensel — Titelen paa en af hans Kunstnerromaner — satte *Holger Drachmann* (1846—1908, oprindelig tillige Maler) Naturalismens og dertil Romantikkens Farver op i sin Kunsts store Billedbog. Til hans naturalistiske Periode eller, da hans Udvikling følger sin egen Almanak, til hans naturalistiske Retning og Raptus, hører hans første Samling »Digte« fra 1872 med en Opsang »Engelske Socialister«, der ligesom Brandes' samtidige Forelæsninger gav

Genlyd paa Nørrefælled. Derefter fulgte uden den sociale Tendens, som han først tog op igen tyve Aar efter, men med kraftig national Farve de mange Fortællinger, Vers og Skuespil, hvori han under Ewalds Fane, men med Oehlenschlägers Mandskab førte Havet og dets Folk, halvt Fiskere, halvt Vikinger, ind i dansk Digtning, i de personlige Digte, især »Sange ved Havet« (1877), som et Billede paa hans eget Sind. Men foruden Skagen, der blev den ny Kunsts Nordhavn, og Øresundskysten, hvis Fiskerlejer hans Pegasus efter hans eget Udtryk har afgræsset, havde Drachmanns Poesi et andet Udspring. Som Christian den Fjerde eller Frederik den Syvende, i hvis Tider han havde passet bedre end i Christian den Niendes, havde ogsaa han sejlet paa en Skovsø. Fra Esrom Sø mellem Skovene og de to Kongeslotte skriver sig hans Romantik, der fik det populæreste Udtryk i hans halvdramatiske Eventyrdigte, især i Skuespillet »Der var engang —«, med Musik af P. E. Lange-Müller, og det fineste i Digtene i »Ranker og Roser« (1879). Paa Grund af det folkelige Sving, der er baade over Drachmanns Romantik og hans Naturalisme, kunde han ikke i Længden forliges med det litterære København; i Begyndelsen af 1880erne brød han aabent med Brødrene Brandes' Retning og genoptog den »danske Bevægelse«, han i 1877 havde rejst med Bogen »Derovre fra Grænsen«. Ti Aar efter fik han andet at tænke paa, da en Elskovsoplevelse fik ham til at forlade Familie og Fædreland og gav hans Kunst dybere — inderlige og fortvivlede — Toner, især i Romanen »Forskrevet«, Digtsamlingen »Sangenes Bog« og de »Melodramer«, hvormed han selv med en kraftigere Smag og et vildere Sind reagerede mod sin Fredensborg-Romantik. I sin Samtid var og blev Drachmann en hjemløs og fredløs Mand, skønt der var et nationalt Stof i hans Fortælling og en Naturtone i hans Sang. Der er et lignende Forhold mellem Øboen Drachmann og Jyden Jacobsen

Holger Drachmann.
Fotografi fra 1880erne.

som tidligere mellem Chr. Winther og Blicher. Men har Jacobsen forfinet Blicher, saa har Drachmann sprængt Chr. Winther baade i sin Sangkunst, der bryder Versets Regler for at følge Menneskestemmens Rytme, og ved sin Fantasi, der forvandler et Sanseindtryk til et Syn, en Vision. Man kan i begge Henseender sammenligne Winthers og hans Udtryk for den samme elementære lyriske Stemning, der findes brat, næsten brysk udtalt i det dobbelte Omkvæd til en gammel Folkevise: »Mens Sommeren gror. — Jeg sover ikke, naar jeg længes«, i Digtene »Længsel« og »Sakuntala«:

Jeg kunde slet ikke sove
for Nattergalens Røst,
som fra de dybe Skove
sig trængte til mit Bryst.
Jeg aabned Vinduet stille,
og stirred i Mulmet hen,
og lod hver Elskovstrille
mig synge om Dig igen.

Jeg kunde for Længsel ej sove.
En Blomstervind
slog mig imod,
strømmed herind ad mit Vindu
som en vellugtaandende Flod,
jeg hørte de høje Palmer
suse svagt
med sød Musik.
det hvisked, ihvor jeg stod og gik:
Sakuntala, Sakuntala.

Der staar i Drachmanns Digtning et halvt uvirkeligt Billede af Storhed og Skønhed: Havet og de lyse Nætter. Som Klodeskyer (Jacobsens naturvidenskabelige Udtryk om hans Vers) driver disse Billeder over hint »Hjørne af Hegnet«. Men baade *det* og *de* hører med til Naturalismens eller, hvis man kan sige saaledes, den naturalistiske Romantiks Danmark.

Rent realistiske Fortællere var i Halvfjerdsernes Slægtled *Sophus Schandorph* (1836—1901) og *Vilh. Topsøe* (1840—1881). *Schandorph* var Bysbarn med Maleren Vermehren og har ligesom han i sin ypperste Fortælling »Et Levnedsløb fortalt paa Kirkegaarden« givet et rent Billede af en Race i en enkelt Skikkelse. Ellers var han delt, som Titelen paa en af hans Novellesamlinger lyder, mellem »Isle de France og Sorø Amt«. Med Hovedet var han Zolas Lærling, hvis haandfaste beskrivende Stil han efterlignede i sine Romaner, især »Smaafolk«, men i Hjertet var han Ingemanns Mand, hvis Nytidsroman »Landsbybørnene« udkom, da han gik paa Sorø Akademi, og hvis barnlige Humor, dog med mere Sans for det reelle Folkesind end for de »gemte Folketoner«, genklinger i en anden af hans Romaner »Skovfogedbørnene«; som flere andre er den ellers gjort efter Zolas Recept og stiller ligesom hans Romaner Landboen i moralsk Modsætning til Bymennesket. Yderpunkter i Schandorphs altfor frugtbare Forfatterskab er hans grove humoristiske Fortællinger og hans fine »lyriske Portrætter«; der var en tilsvarende Kontrast i hans

J. P. Jacobsen læser op i Foreningen »Bogstaveligheden«.
Farvelagt Tegning af Erik Henningsen. Frederiksborg.
I Forgrunden t. v. Georg Brandes; ved Bordet bl. a. Schandorph, Drachmann og Edv. Brandes.
I Forgrunden t. h. Krøyer; blandt de staaende Høffding.

Natur og Dannelse. — Af finere Slibning, selv i sin af Dagblads-Vane noget skødesløse Stil, var *Topsøe*, der ovenfor er nævnet som den danske Realismes Førstemand. Hans digteriske Produktion afspejler en naturlig og selvstændig Udvikling: fra de satiriske Studenterhistorier og Provinsidyllerne, i hvis varme Humor der ikke som hos Schandorph er moralsk Tendens, men historisk eller socialt Perspektiv, til de to Romaner »Jason med det gyldne Skind« og »Nutidsbilleder«, der med skarp Ironi, men noget for reserveret Energi rydder op i erotiske, politiske og kunstneriske Fantasier for at skaffe Rum for samfundsnyttigt Arbejde, indtil han i sin sidste, ufuldendte Bog »Slagne Folk« stilfærdigt tilstaar sit Nederlag som Kunstner og, maaske, som Politiker og uden Satire, Humor og Ironi naar ind til den umiddelbare Berøring af Livet, som er al Realismes sande og uforgængelige Poesi.

Men i det nærmest følgende Slægtled fik baade Schandorph og Topsøe Efterfølgere, der bragte Forgængeren i Glemme, i *Henrik Pontoppidan* (f. 1857) og *Herman Bang* (1857—1912). Allerede Pontoppidans smaa »Landsbybilleder« gaar dybere end Schandorphs humoristiske Fortællinger »fra Provinsen«. De er, som den anden og ypperste Samling af dem kaldtes, »fra Hytterne« og fremstiller uden Smil og uden Taarer den haarde Virkelighed. Det er ren Realisme

uden anden social Tendens end Tingenes egen Tilstand, Modsætningen mellem den velstillede og opvakte Gaardmandsklasse og Hyttefolkets slidsomme Bondesind, Arven fra Trælletiden. Billederne er alle fra Sjælland, hvor Forfatteren, der var født i Jylland som Søn af en grundtvigsk sindet Præst af den oprindeligt pietistiske Slægt og nogle Aar havde studeret til Ingeniør i København, dengang havde sit Hjem, først som Lærer (i Naturfagene) ved sin Broder Morten Pontoppidans Højskole, siden i en Hytte i Hornsherred, gift med en Bondes Datter. En politisk Tendens fandt man i den tredie Samling Landsbybilleder »Skyer, Skildringer fra Provisoriernes Dage«, men en dobbelt, idet Forfatterens Harme ikke ene vender sig mod Herremandsvældet, men imod Bondepartiets Modstand derimod i Ord uden Handling. Samtidig voksede under den personlige Oplevelses Pres Landsbybilledet til et stort Tids- og Livsbillede i Trebindsværket »Det forjættede Land«, i hvis sidste Del, »Dommens Dag«, Digteren dømmer ikke blot Demokratiet, men Naturalismen, ikke Zolas, men Grundtvigs og Tolstojs og især sin egen; i Hovedpersonerne, den unge Præst og hans bondefødte Hustru, har han ind i Tidens og Stedets faste Ramme tegnet Billeder af Mandens Drømmesind og Kvindens Virkelighedssans. Samtidig med Landsbybillederne fremkom en Række »smaa Romaner«, hvori den aristokratiske Retning fra Gennembruddets Tid, den kunstneriske Dyrkelse af det fri Jeg, er fremstillet med det samme dobbelte Syn, der idelig, tydeligst i Novellerne »Nattevagt« og »Højsang«, lader Karikaturen træde Idealet i Hælen. Ogsaa disse Indtryk og Domme fra Individualismens Tid groede under Selvoplevelsen sammen til et stort Tids- og Livsbillede, »Fortællingerne om Lykke-Per«, der udkom i Aarene omkring Aarhundredskiftet og derefter omdannedes til en Trebindsroman i Lighed med den fore-

Henrik Pontoppidan.
Maleri af Johan Rohde, 1895. Frederiksborg.

gaaende. Helten er her en Præstesøn fra Jylland, der af Had til Fattigdomsaanden i Hjemmet bliver Ingeniør; ægget ved en dansk-jødisk Populærfilosofs Skrifter og knyttet til en ligeledes jødisk Pengemands Familie i København gennem en Forlovelse med Husets Datter arbejder han paa at gøre Danmark større, ikke paa Papiret, men i Virkeligheden ved vældige Vandbygningsværker i Jylland. Men ikke blot fra dette Forbund og dette Foretagende, men fra sit senere Hjem i Fødestavnen i Ægteskab med en ny-grundtvigsk Præsts Datter drages han ud i Ensomheden af sin Slægts Drift til uverdslig Selvudvikling og dør ligesom Helten i den forrige Roman ensom, men i Modsætning til ham rolig, glad ved at have levet i en Tid, der — som Høffding samtidig dømte om Georg Brandes' Gerning — havde »kaldt paa Personligheden«. I Bifigurerne, hvori den realistiske Kunst gerne har sin Styrke (ligesom den idealistiske i Heltene), i begge de store Romaner, ikke mindst i Billedet af det jødiske Hjem i København, er Pontoppidan naaet højest som Kunstner og holder baade Blicher og Goldschmidt Stangen.

I det nye Aarhundrede har han afsluttet det Stykke Danmarkshistorie, hans Digtning omspænder og afspejler, med en tredie Fortælling-Kreds, der afsluttedes under Verdenskrigen. Dens Titel »De Dødes Rige« minder om det Digt, han skrev til Georg Brandes' 70 Aarsdag: »Jeg tænker, han fejrer sin Dag med de Døde«; dens Hovedperson, den radikale Politiker Enslev (af Husmandsæt, Arbejderpartiet forekommer ikke i Pontoppidans Danmarksbillede), minder om Hørup som afmægtigt Medlem af Systemskiftets Ministerium. Men den Angst, der er Bogens Grundstemning, har en anden Kilde end baade Verdenskrigen og det moderne Gennembruds Forlis. Den gælder som i en følgende Fortælling »Mands Himmerig« den fri (»radikale«) Personligheds Skæbne i en frisindet (»liberal«) Tid. Ved særlige Indlæg baade i kirkelige og politiske Spørgsmaal (Forsvarssagen) har Pontoppidan villet modvirke, at Folket skulde tage Skade paa sin Sjæl. Han har virket i sin gamle strenge Præsteslægts Aand ved at holde Justits i Sognet; og ikke undtaget sig selv fra Tugten, da han over sin Ungdoms to Skibbrud: som Højskolelærer og Ingeniør har rejst to Mindesmærker, ikke blot over Kampen mellem Drøm og Virkelighed i Datidens Danmark, det staaende Motiv i den samtidige Digtning, men over Menneskets og Livets Tragikomedie i det hele; han er Henrik Ibsens Fælle i dette »Tvesyn«.

Heri som i alt andet er *Herman Bang* hans Modsætning. Ogsaa han er en Præstesøn, af den samme Slægt, hvortil Grundtvig og Henrik Steffens hørte, og troede ligesom de at nedstamme fra Absalons Hvide-Æt. Men foruden fra sin sindsforvirrede Fader, om hvem

han minder ved et sygt Anlæg i sin Natur og et deraf flydende Had til det kødeligt sunde, synes han især at have taget Arv fra Slægtens mange store Læger, hvorimellem var hans Farfader, den erfarne Praktiker Ole Bang. Han er som Kunstner ikke blot en Lidende, men en Læge. Af Arvelighedens mange Love, den Del af den moderne Naturvidenskab, som især dyrkedes af den naturalistiske Kunst, forstod han bedre Udartningen (Degenerationen) end Udviklingen, som den norske Bjørnson idelig fremholdt. Hans Digtning, ikke blot hans sidste Roman »De uden Fædreland«, er et dulgt Skriftemaal om hans Sygdom, hvori han saa Vilkaaret for sit Geni, saa at Kunsten forekom ham en Art Udvækst paa Livet ligesom Perlen paa Muslingen. I Lyset af denne Sygdom har han med nervøst Liv fremstillet en Slægts Forfald i sin første Roman »Haabløse Slægter«, et Folks Nederlag i »Tine«, om 1864, og en Stads Forvirring i Københavner-Romanen »Stuk«, der opfatter en Byggespekulationskrise i 1880-Aarene som en Eftervirkning af »Saarfeberen fra Dybbøl«. Men andre Billeder af »forfejlet Liv«, som »Haabløse Slægter« kaldes i den tyske Oversættelse, er hans mindre Fortællinger. En Samling af dem er »Ekscentriske Noveller«, en anden »Stille Eksistenser«, en tredie »Under Aaget«. Aaget er Livet eller »det, som de fleste Mennesker er blevet enige om at kalde Livet«. De ekscentriske Noveller handler især om Kunstnere og deres Paria-lignende Fætre, Artisterne, som alene ved Lidenskaben for deres Arbejde frelses fra den altfortærende Drifts Ødelæggelse. De stille Eksistenser er dem, der bor »ved Vejen«, en ny Type af forfejlet Menneskeliv ved Siden af dem, der er »under Aaget«. Navnet er brugt som Titel paa den ypperste af disse tragiske Idyller, der sammen med den ligestemte Roman »Ludvigsbakke« er Bangs bedste Kunst. I Fortællingen »Ved Vejen« har et tilfældigt Indtryk, Synet af et blegt Kvindeaasyn bag Ruden paa en jysk

Herman Bang.
Fotografi fra ca. 1890.

Landstation, suget til sig Oplevelser og Iagttagelser, indtil der viser sig et Billede af et ganske lille Nutids-Danmark, Stationsbyen, og i dette lille Billede en Afspejling af et større, Samfundet og Menneskelivet. Bang har i disse Fortællinger den gode Læges Omhu for dem, der lider mere ilde, end Sognepræsten faar at vide. Hans Kunst var, saaledes som han selv forstod den, først en Fortsættelse af Topsøes Realisme, hvem han hyldede i sit første, kritiske Skrift »Realisme og Realister«, siden af den norske Jonas Lies Impressionisme, af hvem han lærte at bruge Replikken som det egentlig livskabende Middel, ogsaa i Fortællingen. Hans eget Geni er ikke Skuespildigterens eller Skuespillerens (han forsøgte sig uden Held i begge disse Roller), men Iscenesætterens. Hans ypperste Kunst er ogsaa i Romanerne, hvis episke Komposition ikke lykkes for ham, iscenesatte Livsbilleder, hvori i Modsætning til Nutidens Filmskunst Ordet, Replikken, giver Billedet, ypperst i Danevirke-Natten i »Tine« og Middagsselskabet i »Ludvigsbakke«. Hans sidste Bog, »De uden Fædreland«, er efter et Forspil, som man kunde kalde »i Toget«, da det foregaar i en Europa-Ekspres, et eneste saadant Optrin, der foregaar »ved Vejen«, men med den ekscentriske Person, en europæisk Virtuos, som tragisk Kontrast. Sine største personlige Sejre som Kunstner vandt Bang ligesom H. C. Andersen paa Rejser ved Oplæsning af sine Værker; han døde paa en saadan Rejse i Amerika. Han var en »forfejlet« H. C. Andersen, men hans Kunst lykkedes.

Medens Pontoppidan og Bang saaledes holdt Fortællingen paa dens kunstneriske Højde, den første i en klassisk realistisk, den anden i en moderne impressionistisk Stil, den første med en Mands Sprog, den anden med en Kvindes, læste man i de brede Kredse hellere *Sophus Bauditz'* eller *Zakarias Nielsens* Romaner. Bauditz arvede Vilh. Bergsøes Novelle-Teknik ligesom denne Goldschmidts, men saaledes, at det skæbnesvangre Tilfælde (Nemesis) hos ham er nedsat til et Kunstgreb i Kompositionen; han har bedre Forstand paa Naturen — ikke som hos Forgængeren en Forskers, men en Jægers Naturkærlighed — end paa Mennesker. Zakarias Nielsen var af Hostrups Skole, han satte Problemer under Debat i Skolelærerlitteraturen og skildrede Aandslivets Gennembrud i det Herstedvester, hvori Forfatteren var Lærer, i »Nye Tider«, og det personlige Gennembrud i den gode, fromme Sjæl, der var i ham selv, i »Kilderne«.

Teatret fulgte langsomt med Tidens Bevægelse. Paa »Sekundteatrene« i den trods Voldenes Sløjfning endnu lidet moderne Hovedstad herskede den gammeldags Folkekomedie, hyggeligst paa Folketeatret, hvor den drøje Julie Hansen midt i en Kreds af ligesindede Kunstnere (H. Kolling, O. Zinck, C. Wulff) holdt Tonen fra

det gamle Voldkvarter, som hendes Fader H. C. Lumbye havde givet Vinger i sine Dansemelodier i Tivoli; et nyt Privatteater i det ny Storstadskvarter, Dagmarteatret, fik først i næste Tiaar under C. Riis-Knudsen kunstnerisk Værd som idealistisk Scene, især for Schiller, Oehlenschläger og af de nyere *Karl Gjellerup*, som i den foregaaende Oversigt »glimrer ved sin Fraværelse«, d. v. s. markerer det Hul, som den overvundne Retning, den klassiske Idealisme, havde efterladt. Denne Digter er samtidig med Bang og Pontoppidan (f. 1857, d. 1919). Han har ligesom de skrevet Fortællinger og Romaner, men i en anden Aand, hans Stil er snart klassisk-idyllisk, i »Minna«, snart naturalistisk-symbolsk, i »Møllen«, hvis Rædselshandling toner ud i den religiøse Stemning, hvori han selv til sidst fandt Fred i sin tidlige Alderdoms Fortællinger og Skuespil med Motiver fra den indiske Lære om Tilintetgørelsen af Selvet. For Teatret skrev han i 1890-Aarene Nutids-Tragedier i Stil med Schillers borgerlige Dramer, men digtede i 1884 i Flugt med Wagners Musikdramer over Nibelunge-Sagnet paa Grundlag af de tilsvarende Kvad i den ældre Edda Tragedien »Brynhild«, der sammen med Drachmanns ti Aar senere Melodrama »Vølund Smed« er den gotiske Romantiks vældigste Indhug mod den moderne fransk-naturalistiske Retning. Med Brandes brød han samtidig i Rejsebogen »Vandreaaret«; han hylder her den russiske Romankunst, som med Rette synes ham mere stemmende med det danske Sind; den har sat stærke Spor i hans og andre samtidiges Noveller, dog mest den sjælsfine Turgenjev. Fra Danmark brød han kort efter op og bosatte sig med sin tyske Hustru i Tyskland, hvis Sprog han siden skrev fuldt saa godt som sit Modersmaal. Han opnaaede som den første Dansker den litterære Nobel-Pris, paa Grund af sin Poesis »ideelle Retning«, men maatte dele den med Pontoppidan, maaske paa Grund af dens Savn af reel Holdning.

Paa Hovedscenen, Det kgl. Teater, der i 1874 havde faaet et nyt og, som man klagede over, alt for stort Hus, vandt endnu i 1870erne det romantiske Drama de største Sejre med den unge Lyriker og Metriker *Ernst v. d. Reckes* »Bertran de Born« og Efterromantikeren *C. K. F. Molbechs* »Ambrosius«, og mindre, men fuldt saa vægtige Sejre med *H. V. Kaalunds* »Fulvia« og *Rud. Schmidts* »Den forvandlede Konge«, ligesom det ogsaa var i denne Tid, at J. L. Heibergs »Elverhøj« tonede frem som den nationale Scenes Danebrogsflag, snart efterfulgt af Drachmanns »Der var engang —« som dens Vimpel. Men i det følgende Tiaar efter »Et Dukkehjem«, der sprang som en Bombe i Julen 1879, er Teatret ikke blot Holbergs Hus, men Henrik Ibsens Scene. I hans moderne Problemdramers Stil skrev

Det kgl. Teater.
Opført 1872—74 af V. Dahlerup og Ove Petersen.

ingen anden dansk Dramatiker end *Edv. Brandes,* hvis af Teatret afviste ypperste Skuespil »Et Besøg« allerede ved sin Titel minder om et Træk i Ibsens Teknik, dog uden tilsvarende Dybde i sit Indhold, ligesom Problemerne i *Einar Christiansens* Skuespil fra denne Tid vel er finere følte, men noget snævert sete, indstillede mere paa en Dagligstues end paa et Samfunds Horisont; højest naaede han i det ny Aarhundrede, især i »Fædreland« og »Tronfølger«, bevæget ved Tidens Oplevelser og en Medfølelse med det syge Liv, saaledes allerede i det »russiske« Skuespil »Cosmus«, der kan minde om Herman Bang. Mod Ibsens Alvor fandt det altid villige københavnske Lystspil en Parade ved at forvandle »Problemet« til en »Skandale«. Dette sidste Ord er Titelen paa et Lystspil af *Otto Benzon,* der faa Aar efter fik en lige saa vittig Efterfølger i *Gustav Esmanns* »Den kære Familie«. Begge disse Forfattere, der er af Topsøes københavnske Skole og flinkere til at kritisere Selskabet end Samfundet, begyndte ligesom han med det smaa, der er Firsernes Varemærke efter Halvfjerdsernes store Stempel. De skrev »Proverber«, Esmann tillige »Novelletter« ligesom den fineste Stilist af denne Skole *Peter Nansen* (1861—1918). Den sidste Forfatter var til Hverdag Journalist, men skrev »om Søndagen« med Avissprogets Lethed, men Prosalyrikkens Ynde bittesmaa Kapitler i smaabitte Fortællinger, snart oprørske, snart følsomme, hvori han lader Pennen danse hen over

den Livets Tragedie, hvori dog ogsaa disse poetiske »Artikler« til sidst blev stikkende: i det triste Proverbe-Drama »Judiths Ægteskab« og den uhyggelige Fortælling »Brødrene Menthe«, som han skrev før og efter en lang Arbejdsperiode som Leder af det Gyldendalske Forlag.

I det ny Skuespilhus udvikledes en ny Skuespilkunst. Mens det lyriske Drama fik og tabte sin Muse med den purunge, heroiske Agnes Dehn og den noget ældre, damelige Fru Eckardt, der spillede henholdsvis de meget varmblodede og de temmelig koldblodige Heltinderoller i de nysnævnte romantiske Skuespil, naaede ud fra lignende Forudsætninger *Betty Hennings* (1850—1939) og *Emil Poulsen* (1842—1911) frem til fuldt moderne Kunst i Ibsens Dramer; den første med en kvindelig Trang til Forstaaelse og Frigørelse, der gjorde hendes Nora i »Et Dukkehjem« og Fru Alving i »Gengangere« til Led af den samme menneskelige Udvikling; den sidste med en mandlig Ironi, der ikke tillod ham at skaane sit eget: Helmer i »Et Dukkehjem«, Hjalmar i »Vildanden«; i det moderne Konversationsspil var han dog mere i Slægt med Topsøe og i det store Drama med Carl Bloch end med nogen af Gennembruddets Kunstnere. I lignende Aand virkede som Iscenesætter efter Høedt *William Bloch,* der holdt københavnsk Ligevægt mellem Edv. Brandes' radikale Realisme og Herman Bangs ligesaa paagaaende Impressionisme og ligesom Einar Christiansen behandlede Teatret som en Stue, ogsaa i Holberg-Fremstillingen. I dette sidste Fag frigjorde *Olaf Poulsen* (1849—1923) sig fra Phisters Forbillede og gav først i Komediens bagvendte Helte Harlekin og Chilian, siden i Gammelmands-Rollerne frit Spil for sin mægtige komiske Fan-

Betty Hennings
som Nora i Ibsens »Et Dukkehjem«.

tasi. Ogsaa uden for Holberg var han ved denne Evne nærmest ved det fælles Maal for Gennembruddets Kunstnere: »Shakespeare og Naturen« kaldte J. P. Jacobsen det i Modsætning til den klassiske Idealismes Valgsprog: »Naturen og Grækerne«. — »Naturen og Molière« vilde det næste Slægtleds førende Skuespiller, den franskdannede *Karl Mantzius* (1860—1921) have sagt. Ved sin skarpe Karakteriseringskunst og ved sin mere tørre Tegning i Modsætning til Faderens, den frodige Kristian Mantzius' blodrige Kunst er han et Udtryk for Tidens knappe Stil og mere dæmpede Farver.

Olaf Poulsen
som Chilian i Holbergs »Ulysses von Ithacia«.

Ved Indretningen af Scenerummet i den ny Teaterbygning var der taget særligt Hensyn til Operaen og Balletten, som her fremdeles skulde bo under Tag med Skuespillet. Men i ingen af disse romantiske Kunstarter fremkom i Realismens Periode noget for denne Tid karakteristisk dansk Hovedværk. I Balletten herskede Bournonville, og den nationale Opera »Drot og Marsk« af P. Heise og Chr. Richardt, der fremkom sammen med de romantiske Skuespil i 1878, fik først ti Aar senere en Efterfølger i »Aladdin« af C. F. E. Horneman, der som et Tidens Tegn havde brugt 25 Aar til at fuldende den. Men til flere af de lyriske Skuespil, saaledes til Drachmanns »Der var engang —« og til nogle af hans derefter følgende Melodramer, er Musikken skrevet af Tidens største Tonedigter *P. E. Lange-Müller* (1850—1926), hvis Kunst staar paa Drachmanns og J. P. Jacobsens Højde; den førstes lyriske Svulmen dæmper han med den sidstes Inderlighed i Følelsen og Finhed i Udtrykket. Uden for Teatret har han i sine Sange samlet Sommerens — den romantiske

Tonedigtnings— sidste Sødme; i Valget af sine Tekster rækker han fra Ingemann til Ludvig Holstein, hans Musik er i endnu højere Grad end Heises — ligesom den samtidige *Thor Langes* (1851—1915) Oversættelseslyrik, der har inspireret ham, — et Bindeled mellem Før og Nu; han har givet Sjælen i denne Sammenhæng, som ligger dybere, end hvad man kalder dansk Aand, nemlig det danske Sind, et usigeligt Udtryk.

I *Billedkunsten* finder det moderne Gennembrud Sted noget senere end i Litteraturen. Naturalismen er her Friluftsmaleriet i Modsætning til Atelierbilledet. Mellem dets Forløbere er Situationsmaleren *Otto Bache* (1839—1927) og Landskabsmaleren *Godfred Christensen* (1845—1928). Men samtidig med at de danske Deltagere paa Verdensudstillingen i Paris i 1878 maatte høre ilde for, at de ikke kunde male, samledes en Skare af unge danske Malere i Frankrig som tidligere i Italien og tilegnede sig den franske Naturalisme baade som »Realisme«, altsaa saglig Gengivelse af Tingenes Stof, og som »Impressionisme«, altsaa den stemningsfyldte Fastholdelse af deres Øjebliksvirkning, Farven og Bevægelsen; deres Slagord, der ovenfor er brugt om Digtekunsten, skriver sig fra Kunstkritikken. I 1879 udstillede *L. Tuxen* (1853—1927), Elev af den franske Mester Bonnat, et koloristisk og især teknisk Pragtværk »Susanne i Badet«; i 1882 udstillede *P. S. Krøyer* (1851—1909), der efter Opholdet hos Bonnat havde kopieret Velazquez' Portrætter i Spanien og studeret i Italien, »Italienske Landsbyhattemagere«, hvis barske Fremstilling af Trællearbejdet brød med Italia-Romantikken, mens Sollyset, der som en Flod gød sig ind i det skumle Rum, forkyndte det ny Naturevangelium som en Befrielse. I Mellemtiden, i 1880, havde den hjemmelærte Bornholmer *Michael Ancher* (1849—1927) udstillet et Gruppebilleder af Fiskere paa Stranden: »Vil han klare Pynten?«

Af disse Kendsgerninger kan man læse den danske naturalistiske Malerkunsts Historie: den tekniske Kunnen, den kunstneriske Kraft, den nationale Stemning. For den sidste blev Skagen et Hjemsted. Her kunde Krøyer i store Friluftskompositioner lade Lyset skumme paa Stranden eller dæmre i Sommeraftendisen. Det er lyrisk Malerkunst som Morgen- og Aftenstemningen i Drachmanns »Sange ved Havet«, uden Skyggen fra »Sangenes Bog«. Ogsaa paa sine store Portrætgrupper: af Komiteen for den franske Kunstudstilling i København 1888, af et Møde i Videnskabernes Selskab lod Krøyer Lyset spille. Han er lysseende eller lyssøgende, ogsaa i sin Karakteriseringskunst, hvori han griber og gengiver Figuren helt ligesom Brandes (der ogsaa til sit Brug havde lært af Velazquez), ofte ved et enkelt talende Træk som Bang, uden dog som denne at røbe dens Hemme-

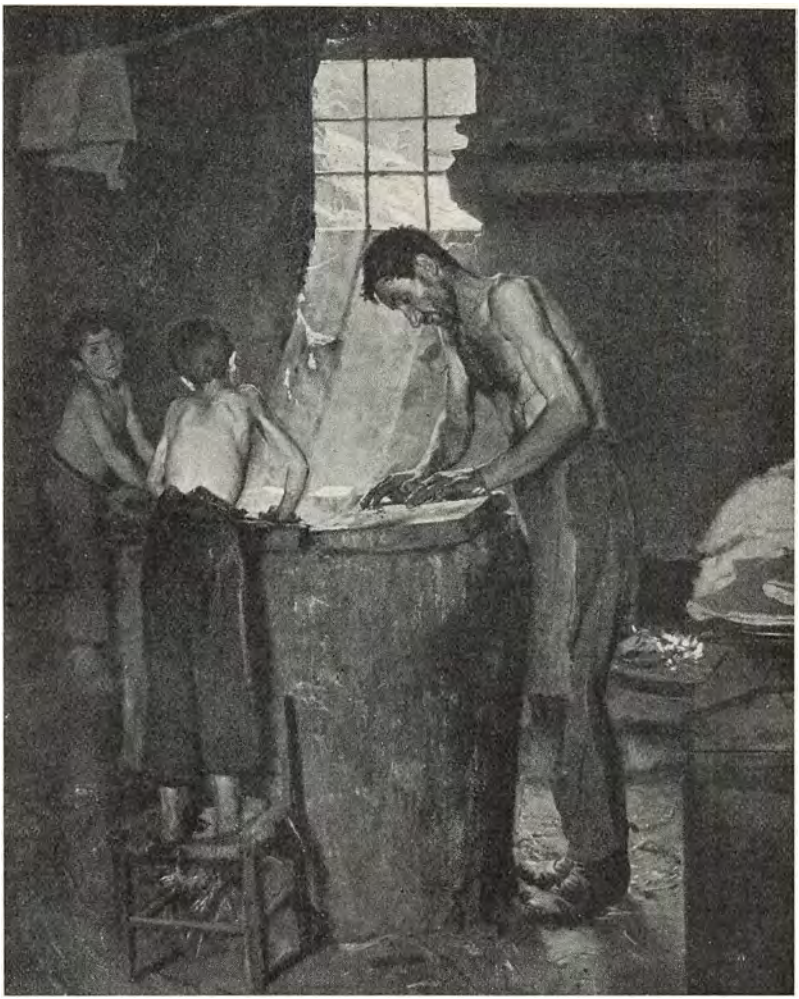

Italienske Landsbyhattemagere.
Maleri af P. S. Krøyer, 1880. Den Hirschsprungske Samling.

lighed, maaske fordi han ikke kender den. Paa Skagen bosatte Ancher sig med sin der hjemmehørende Hustru Anna f. Brøndum og levede sig sammen med hende med en Bornholmers Stædighed ind i de jyske Fiskeres Liv, *han* i det fri, *hun* paa Kvindevis inden Døre; deres Billeder overgaar Drachmanns Sømands-Fortællinger i Sandhed, men ligner deri Pontoppidans Landsbybilleder, som er tilegnet dette Kunstnerpar. Endnu videre i Naturtroskab naaede *L. A. Ring* (1854—1933), en Husmandssøn fra Chr. Winthers Sydsjælland: den Kyskhed i Almuekarakteren, hvorover Pontoppidan i sin Kunst har

Kalkemanden.
Maleri af L. A. Ring, 1898. Statens Museum for Kunst.

sat et Mindesmærke, er her selve den Stemning, hvorudaf Værket er skabt. Motivet, der til Forskel fra Exner gerne er taget fra »Gaden« (Landevejen), er følt og udført i de mindste Ting med en sikker Kunst, der ikke synes mere bevidst end en gammel Landsbyhaandværkers kærlige Omhu; Kunstnerens Fader var en saadan gammeldags Haandværker. Nær ved København dyrkede Dyremaleren *Th. Philipsen* (1840—1920) et lille privat Skagen paa Øen Saltholm med lige Lyst ved de blanke Korygge og den salte Luft, hvori de bades. Et andet søgte *Viggo Johansen* (1851—1935) siden paa det af Exners Figurer forladte, men med højt Lys, ren Luft (og hvide Gæs) velsignede Amager; med andre Lysvirkninger arbejdede han under hele sin Produktion i de store Interiørbilleder, hvorved han efterhaanden vandt et europæisk Ry. Disse Billeder fra Kunstnerens Hjem overgaar i kunstnerisk Holdning de tilsvarende Forsøg i Datidens Litteratur, saaledes af Carl Ewald, H. F. Ewalds Søn, en meget »malende«

Leonora Christina i Blaataarn.
Maleri af K. Zahrtmann, 1891. Statens Museum for Kunst.

Poet og endnu mere skrivende Forfatter; foruden en Række Eventyr om Dyr og Planter, dog ikke i H. C. Andersens, men i Darwins Aand, og en endnu længere Rad af historiske Romaner, der ikke er i Faderens Stil, men heller ikke ganske i J. P. Jacobsens, har han skrevet Fortællingen »Den gamle Stue« og flere private Hjemlivsskildringer. I det hele virker den naturalistisk beskrivende Stil i den samtidige Digtning jævnlig som en Kladde til Malernes Kunst. Med Ancher, Ring og Johansen har i alt Fald tre Hovedmotiver for den litterære Realisme: Fiskerlejet, Landsbyen og Stuen faaet et fuldgodt Udtryk i Billedkunsten. — Helt for sig staar *Kr. Zahrtmann* (1843—1917), der var endnu mere Bornholmer end Ancher og udenom baade Paris og Skagen dyrkede sin Kunst med en afsides Stædighed baade i Teknik og Motiver. I sin Farveglæde minder han om J. P. Jacobsen ligesom Krøyer med sin Friluftslyst om Drachmann. Men han ligner ham, som den sunde, for hvem Kraftytringen synes Natur, kan ligne den

syge, der maa opsøge den i Fantasien. Imod hans Billeder fra Italien, hvor han ogsaa helst søgte de afsides Steder, virker Jacobsens som Radering. I Stedet for Billedet af den visnede og hærgede Skønhed i »Marie Grubbe« har han i sine mange Billeder med Motiver fra Leonora Christinas Historie skabt en Skikkelse, hvis »Modermagt« vokser med Kødets Masse. Ligesom Tuxen og Krøyer var Zahrtmann Lærer ved en fri Skole for Malere og har mere end de præget det følgende Slægtled af Malere. Han var selv uden Skole ud over det Kammeratskab, hvori han fra Ungdommen stod til en lille Gruppe af lidet iøjnefaldende, men meget indtagende Malere, som paa Trods af den megen udvortes Naturalisme bevarede en dansk Natur indvendig fra og ærede Vilh. Kyhn som deres Mester: Otto Haslund, Axel Helsted, Aug. Jerndorff. Men han stiftede selv en Skole ligesom Eckersberg og lærte ikke blot som han sine Disciple at følge Regelen, men at trodse den.

For Malerkunsten stod i denne Tid Billedhuggerkunsten i Skygge, saaledes som den plastisk-tænkende Jul. Lange i den praktiske Kunstkritik blev overgaaet af den som Maler følende Karl Madsen. Med H. V. Bissens Søn *Vilh. Bissen,* der var originalest i Dyreskulpturen, uddør den klassiske Stil i Menneskebilledet fra Thorvaldsens Tid. En anden Kunstner og Kunstners Søn *Thorvald Bindesbøll* (1846—1908), hvis Fader var Mesteren for Thorvaldsens Museum, gik fra Arkitekturen over til Kunsthaandværket, hvor han brød med den klassiske Retning fra Freunds Tid i Kraft af sin selvstændigt skabende Fantasi, der helst arbejdede med barokke eller barbariske Motiver. — I Bygningskunsten herskede Herholdts nationale Skole gennem hans Disciple *Hans J. Holm* (1835—1916) og *H. B. Storck* (1839—1922). Mens den sidste som Fornyer af de gamle Kirkebygninger gik den trygge Middelvej mellem den oprindelige Plan og den levende Form, var der Strid mellem Holms rent danske Retning og den mere akademiske *F. Meldahl* (1827—1908), Frederiksborgs og Marmorkirkens Genopbygger, der som kunstnerisk Magthaver — Akademidirektør, kgl. Bygningsinspektør m. m. — arbejdede imod den oprindelige, folkelige Stil og for »det kongeligt danske«, Slotsstilen efter Højrenæssancens Mønster. Han modsatte sig i 1890 Planen til Københavns ny Raadhus, udarbejdet af Holms Discipel *Martin Nyrop* (1849—1921). Det opførtes i de følgende Aar paa den Tomt, der havde baaret Nyrops Træbygninger i nordisk Almuestil til Udstillingen i 1888, og blev paa sin Vis et Vidnesbyrd om den Smag, der i Litteraturen lever i J. P. Jacobsens Digtning og Troels-Lunds Historieskrivning, men tillige et Udtryk for Landsbybarnets Kærlighed

til Hjemmets Bygd og dets Bygninger og Haandværkerens til Virket (Materialet) i dem.

(Nyrops senere Virksomhed og den Nyropske Periode i det hele vil blive omtalt i Bd. VI).

c. *Presse. Kirke. Skole.*

Et Udtryk for den folkelige eller dog den populære Retning i Tiden er den Magt, som *Dagspressen* vandt ved Siden af den boglige Litteratur. Medens Plougs »Fædrelandet« og Topsøes »Dagbladet« døde eller sygnede ved Ledernes Afgang, og »Morgenbladet« under C. Berg, V. Hørup og E. Brandes en halv Snes Aar gav midlertidigt Ly for Forbundet mellem det politiske og det litterære Venstre, blev »Politiken«, der lagde ud i 1884 efter Bruddet mellem det danske og det europæiske Venstre, trods Navnet Danmarks første litterære, d. v. s. kunstnerisk gennemskrevne Avis. Her skrev Hørup de politiske Ledere og Edv. Brandes de litterære Artikler, en Tid lang efter det Program, at hvad der ikke forarger, tælles ikke med, især dog om Teatret, Københavnernes Hovedinteresse, der ligesom Nissen paa Flyttelæsset trofast er fulgt med alle Byens Forvandlinger; Peter Nansen m. fl. skrev Næsvishederne med Smaat, der ligesom i sin Tid »Corsaren«s Charivari fik Borgerskabet til at nyse. Herved forvandledes inden Aarhundredets Udgang det københavnske Publikum fra akademisk og nationalt til demokratisk, ja radikalt, dog saaledes, at ogsaa dette sidste Ord forvandlede sin Betydning til det modsatte: liberalt. Et Udtryk for denne sidste Forvandling var det, da Bladets første Korrespondent, den politisk farveløse, men stilistisk særdeles farverige »Ignotus«, d. e. Henrik Cavling, tyve Aar efter blev »Politiken«s Leder og gav det en teknisk Fuldkommenhed, der lover det en Levetid langt ud over »Fædrelandet«s og »Dagbladet«s, lige saa længe som der er et dansk Publikum til. I dette Publikums Historie har Bladet hjemme fuldt saa meget som i Folkets; det betegner i sin Forvandling selve det springende Punkt i et Samfunds Historie, da der af et Folk bliver et Publikum. Men *Viggo Hørup* (1841—1902) var en radikal Politiker. Først derved, at han vilde opdrage et æstetisk tænkende Folk til et politisk og rejse dette sidste mod Embedsvælden som et selvbevidst Bondefolk; dernæst fordi han, uden Sans for praktiske Reformer i det smaa, satte Tingene paa Spidsen og brugte Statskuppet og Forsvarssagen til »at anbringe det absolutte«, som hans Lærer Søren Kierkegaard sagde. Ligesom Kierkegaard havde Hørup en romantisk Forkærlighed for Paradokset og holdt det i Forfatningsstriden for bedre ingen Politik at have end den moderate,

ligesom Kierkegaard i »Øjeblikket« foretrak ingen Kristendom for den kirkelige. Forsaavidt er han ikke Realist som Politiker. Derimod var han det som Skribent, i »det sproglige«, som han lagde lige saa megen Vægt paa som Grundtvig paa »det aandelige«. Deri havde han ikke blot Kierkegaard, men Holberg til Lærer. Han var den første, som gjorde det akademiske Avissprog, den saakaldte juridiske Kandidat-Prosa, til et levende Dansk, og hver ny Morgen bragte hans Artikler mellem de københavnske Essenser i Kollegernes Stil et Pust fra det nordsjællandske Næs, hvor hans Fædre før ham havde været præstefjendske og bondevenlige Skolelærere, saaledes som han var det efter dem i sin Politik og sin Kultur; hans Moder var en Drachmann. Som journalistisk Skribent fandt Hørup ikke sin Ligemand i Datidens Danmark, men i Sønderjylland, hvor *J. Jessen* (1854—1906) i 1882, »Fædrelandet«s Dødsaar, overtog Ledelsen af den lille »Flensborg Avis«. Ogsaa som Politikere er de hinandens Lige, men som to ens Tal, der har modsat Fortegn og ophæver hinanden. Ogsaa Jessen var radikal og foretrak Protesten for Forhandlingen, fordi den lod Retten og Ideen ubeskaaren. Han tog Paragraf 5 i Pragerfreden, som Hørup tog Estrups Provisorier, som en Hindring, hvoraf der skulde smeddes en Fremgang. Han brugte den ikke som Hørup til at splitte et Folk, men til at samle det. Af den lille frasprængte Flok Danske gjorde han ved sin Protestpolitik og sin Jernvilje fuldt saa vel som hans Forgænger, den varmt forkyndende Gustav Johannsaa, og hans Efterfølger, den skrapt forhandlende H. P. Hanssen, et selvbevidst Folk, til Forbillede for Danmark og til Vidnesbyrd for Europa om den nationale Bund i det partioprevne Fædreland. Ogsaa hans Sprog er Hørups modsat. Det har ligesom A. D. Jørgensens intet Lune, men en ædel Alvor; han vilde, siger han, skrive et Dansk, saa fuldt og fast og fagert som Danmarks Navn. Modsætningen mellem disse to Mænd gaar meget dybere end Forfatningsstridens Højre og Venstre, fra Politikens ogsaa af Hørup istemte Løsen: Del Jer efter Anskuelser! til Skellet efter Sindelag.

Ogsaa for *Kirken* var Aarene mellem 1870 og 1890 en Kamptid. Medens Magten endnu tilsyneladende laa fast i det kirkelige Centrum med Martensen og efter ham den ikke mindre humanistisk dannede B. J. Fog som Sjællands Biskop, bølgede Livet frem og tilbage paa Fløjene: Grundtvigianismen og Indre Mission. Den første havde haft sin store Fremgang efter og som Følge af 1848, den anden fik sin efter og paa Grund af 1864. Ingen af dem følte sig som Partier i Lighed med de politiske, kun som forskellige Betoninger af den samme Sag. Den ene lagde Eftertrykket paa Aanden, den menneskelige og folkelige, der ved Kristendommen vækkes til Deltagelse i Kampen

mellem Livet og Døden, den anden lagde Vægten paa Sjælen, den kristelige, der uden at bruge det menneskelige som Genvej omvendes til det hellige ved at opleve Synden og Naaden. Men i de to Retningers Virkemaade i denne Tid er der den Forskel, at Grundtvigianismen vistnok havde gjort sig til et Parti, da den gjorde Læren om Ordet af Herrens egen Mund til et Dogme, men nu ophørte at være det, medens Indre Mission, der, som Navnet viser, var begyndt som en Metode, en ordnet Samvirken mellem Præster og Lægfolk for at vække det slumrende Liv i Kirken, endte som et Parti, skønt uden særegne Lærdomme. Deraf forklares for en Del dens tydelige Fremgang og Grundtvigianismens tilsyneladende Nederlag. »Indre Missions Tidende« var et kirkeligt Blad, hvori der, som *Vilh. Beck* sagde ved Foreningens 25 Aars Mindefest, var »sat en skarp og tydelig Grænse mellem Guds Folk og Verdens Folk«. Men »Annekset«, som han lod følge med, var et Partiblad; der sattes Skellet inden for Kirken selv mellem de hellige og de vantro. Hvor der findes grundtvigske Samfund og Indre Missions Samfund ved Siden af hinanden, har Beck udtalt, kan de i Regelen intet Samliv have med hinanden. Ved Siden af den politiske Borgerkrig var der altsaa en ikke mindre dybtgaaende Familiesplid i Kirkefolket. Den sidste var uden Forbindelse med den første. Tværtimod var det en ny Styrke ved Indre Mission, at Vilh. Beck som en gudelig Diktator holdt al politisk Strid uden for de Helliges Samfund.

Derimod splittedes Grundtvigianismen indadtil ved Dannelsen af det forenede Venstre i 1870, da S. Høgsbro førte det tidligere grundtvigske Rigsdagsparti ind i den fælles Fold under kraftig Indsigelse mod dette »Forbund mellem Aand og Uaand«, ikke blot af Grundtvigs Venner fra 1848 som Vilh. Birkedal og Peter Rørdam, men af Gubbens egen unge Søn, Fr. Lange Grundtvig, der kaldte Høgsbro for Loke og faa Aar efter forlod Asernes Rige for at rejse til Jotunhejm, d. v. s. for at gøre grundtvigsk Mission mellem Danskerne i Nordamerika. Endnu dybere gik Striden om det dogmatiske. Den kom frem allerede ved det Vennemøde, en fortroligere Form for de nordiske Kirkemøder fra Tiden mellem 1848 og 1864, som holdtes i Dagene efter Grundtvigs Død (1872). Der krævede Bjørnson som Apostel for Norge en »Signalforandring«, ikke blot over for Tyskland, men over for Nordens frisindede Ungdom. En halv Snes Aar efter lod Hostrup sig hylde af det litterære Venstre, fordi han holdt mere af dem, der søgte Sandheden, sagde han, end af dem, der sov paa den, og paa Langeland stemte de grundtvigske Bønder paa Edvard Brandes som Folketingsmand. Næste Aar, 1881, holdtes et stort Præste- og Lægmands-Møde paa Askov, hvorfra der sendtes en

Adresse til Regering og Rigsdag med yderliggaaende Krav om Præste- og Menigheds-Frihed. I 1886 udtalte V. Brücker, Præst ved en først i 1896 anerkendt fri Menighed ved Kolding, at han læste Bibelen med samme Frihed som en af Bjørnsons Bøger, og Aaret efter undsagde *Morten Pontoppidan* (1851—1931, Digterens Broder) det grundtvigske Dogme om Trosbekendelsen i sit Ugeskrift »Tidens Strøm«. Der dannede sig under disse Forhold et grundtvigsk Centrum mellem Retningens yderste Højre og Venstre. Det fik sit faste Udtryk i den alt omtalte Skat Rørdam, Kronskuddet af den gamle Præsteslægt, som Aaret efter at han var kommen til København fra sit sydsjællandske Kald, gjorde Indsigelse mod Askov-Adressen og femten Aar efter afløste Fog som Sjællands Biskop. Paa den højre Side af sig havde han den romantiske Vilh. Birkedal og paa den venstre den rationalistiske Morten Pontoppidan. Ingen af Grundtvigs Mænd har været saaledes fyldt af Aanden som den første, og ingen har holdt sig saa jævnt ved Jorden som den sidste. Tro imod »det danske Hjerte« havde Birkedal faaet sin Afsked af Statskirken i 1865, fordi han i Kirken i Ryslinge og i Rigsraadet havde frakendt Kongen, Christian IX, dette Sindelag; han havde derefter grundet den første Valgmenighed i sit eget Sogn, hvor Joh. Clausen af Indre Mission blev Sognepræst med det Raad af Beck, at han skulde være en Ven af Guds Børn, om ogsaa de var Grundtvigianere; derefter havde Birkedal til Regeringens Mistykke sammen med flere Præster, bl. a. Clausen, paa Askov indviet Cornelius Appel til Præst ved den første Frimenighed i Sønderjylland, hvor den grundtvigske Mission fik endnu rigere Følger end i Amerika; som Olding tog han sin Afsked ogsaa fra Valgmenigheden, fordi et Flertal af den sluttede sig til det forenede Venstre. Medens Birkedal var det levende Ords sidste Kæmpe, har Pontoppidan ligesom sin Broder sin Styrke i Pennen, som han fører saa klart og rent, at et Barn kan forstaa ham. Han var ligesom Brücker i »Højskolebladet« en kirkelig Journalist, men af hans Tidsskrift fra Halvfemserne »Frit Vidnesbyrd« har han kunnet uddrage en af den nyeste Tids sundeste og simpleste — og korteste — Opbyggelsesbøger, »Aldrig fortvivle«. I sin Bog om Peter Rørdam nævner han som de to Poler i denne »danske Præsts« Kristendom »først Gud, saa det Punkt af Jorden, vi staar paa«, og som Formaalet for hans Præstegerning, »at Mern Sogn kan blive et gudfrygtigt, oplyst og arbejdsomt Sogn«. I den Aand har han selv virket for den rummelige Folkekirke paa den gamle Sognekristendoms Grund, hvori hans Forfædre havde færdedes, især efter at han selv, Kætteren, var kommen ind deri ved Biskop Fogs Hjælp. Han er ikke mere Rationalist, end at han har holdt fast ved

Trosbekendelsen efter at have opgivet Troen paa dens Magi og lempeligt flyttet Vægten fra dens anden og tredie Artikel tilbage til den første.

Ved Universitetet havde den grundtvigske Retning imellem Teologerne en enkelt Talsmand i Kirkehistorikeren *Fr. Nielsen* (1846—1907), som dog i Modsætning til sin Formand Fr. Hammerich arbejdede mere med den almindelige end den danske Kirkehistorie og ud fra sit videre Syn under et Ordskifte med sin ortodokse Kollega, H. Scharling, ikke turde fastholde den særlige Lære om Trosbekendelsen som et Skel mellem Luther og Grundtvig. Den saakaldte Bibelkritik, altsaa den sproglige og historiske Fortolkning af den hellige Skrift, der i sin Tid havde fremkaldt Grundtvigs »Kirkens Genmæle« mod H. N. Clausen, dyrkedes i Tilslutning til den tyske liberale Teologi først af *A. C. Larsen* (1840—1914), der af praktiske Grunde begyndte med det ny Testamentes Breve og samtidig — under Mærket »Theodorus« og med det mod Kierkegaard vendte Slagord »Baade—Og« — hævdede sig som religiøs Fritænker baade mod Brandes' Kreds, som han i sin Ungdom tilhørte, og mod den rettroende Kirke. Ved Universitetet selv fortolkedes derefter de gammeltestamentlige Skrifter med streng Lærdom af *F. Buhl* (1850—1932), og af dette Arbejde fremgik til sidst en videnskabelig Oversættelse af det gamle Testamente, som skulde fremme »Erkendelsen af den bibelske Virkelighed«. Med et lignende Udtryk har *F. C. Krarup* (1852—1931) omtalt sin Teologi i Modsætning til Martensens spekulative. Hans modneste Arbejder tilhører en senere Tid. Hans Stilling er givet ved, at hans Religionsfilosofi (1905) har Front imod Høffdings, men at han derefter har fornyet eller omskrevet Martensens »Dogmatik« og »Etik« i to vægtige Bøger om »Livsforstaaelse« og »Livsførelse«. Han er født i Slesvig, hvorfra ogsaa Aarhundredets andre Teologer, Martensen og H. N. Clausen, stammer, mens de religiøse Genier, Grundtvig og Kierkegaard, er fra denne Side af Aaen; han er Lærling af den tyske Teolog Ritschl, men har tillige lært af de to sidste og især af Formidleren imellem dem, Rasmus Nielsen, i hvis Aand han giver Striden mellem Tro og Viden den Løsning, at Videnskaben er en teoretisk, men Religionen en praktisk Livsforstaaelse. Paa Livsførelsen, altsaa Moralen, ligger den meste Vægt. Naar Martensen afleder Etikken af Religionen, hævder Krarup, at naar vi »efter vor Tids Maade at tænke paa« maa tage Udgangsstedet i Moralen, »bliver vi nødt til at tage Religionen med«. Mens Teologien i Halvfjerdserne skræmmede Sønnerne af de Fædre, som Martensen som humanistisk Universitetsteolog havde fængslet ved sit Foredrag, bort fra den gammeldags Dogmatiker Peder Madsens Forelæsninger over til

Georg Brandes' (i det samme Auditorium), kom den fra Firserne den Realisme i Møde, som paa den Tid var paa alles Læber.

I den højere *Skole* søgte man at ende den Strid, der i Grunden havde staaet paa siden Renæssancens Dage, mellem Humanisme og Realisme, altsaa imellem en historisk Dannelse paa Grundlag af de for den europæiske Kultur klassiske Oldtidssprog Latin og Græsk og en moderne Dannelse paa Grundlag af Naturvidenskaberne. Ved Loven af 1. April 1871 deltes den gamle Latinskole, hvis Enhed var bevaret i Madvigs Plan fra 1845, i to Linier: en sproglig-historisk med de gamle Sprog som Hovedfag og en matematisk-naturvidenskabelig; til en tredie, nordisk-historisk Linie, hvorfor der var Flertal i Folketinget, toges der i Regeringens Forslag ikke andet Hensyn, end at »Oldnordisk« optoges som Fag i de to øverste af Skolens Klasser; de to nederste var bortskaaret af Hensyn til Forbindelsen med Folkeskolen. Men hverken Humanister eller Realister var tilfredse med Tvedelingen. En ny Enhedsskole ønskede *J. V. Pingel;* det fælles Hovedfag skulde ikke være Latin, men Græsk, hvori »Begreb« og »Anskuelse«, altsaa Humanismens og Realismens Principper var forenede til et Forbillede for al senere Dannelse; fra den anden Side trængte ikke blot de eksakte Fag paa, men de moderne Sprog, hvis Stilling ikke var væsentlig forbedret; et Regeringsforslag fra 1889 om at udelukke Græsk og oldnordisk Sprog til Fordel for Fysik og Matematik blev ikke til Lov. Ogsaa i Skolen ligesom i Kirken og Politikken følte man sig utryg ved det bestaaende. Man stredes i Rom (d. e. i det nittende Aarhundredes Danmark), medens Hannibal (d. v. s. det tyvende Aarhundrede) var uden for Portene. Ikke blot den politiske Erobrer, som Pingel tænkte paa, da Ophævelsen af Pragerfredens Paragraf 5 faldt midt under hans Forsøg paa at give Folkets højeste Dannelse ny Kraft af den gamle Kilde, men den aandelige Bestormer: den fri, ureligiøse Tanke og den blot praktiske Sans.

Den Enhedsskole i social Forstand med lige Kaar for alle Samfundets Klasser, som der svagt var peget paa ved Bortskæringen af Latinskolens lavere Trin, fik ingen Fremgang. Til de fire underste studerende Klasser ved de højere Statsskoler knyttedes jævnløbende Realklasser, men Realisterne kom netop derved i den højere Dannelses Sinkelektie. Over for Folkeskolen, der uden væsentlige Forandringer levede videre paa Loven af 1814, stod Skellet skarpt og understregede den politiske Modsætning, da Partiet Venstre havde sine Vælgere fra denne Skole og sine Førere fra dens Lærere, som trakteredes med akademisk Hovmod af Højres Organer, ikke mindst af Vittighedsbladet »Punch«, hvor C. Bergs hvide Halsbind var Degnedannelsens Fane. Til en Enhedsskole for begge Køn gjorde man det

Paa Askov Højskole.
Maleri af Erik Henningsen. 1903. Frederiksborg

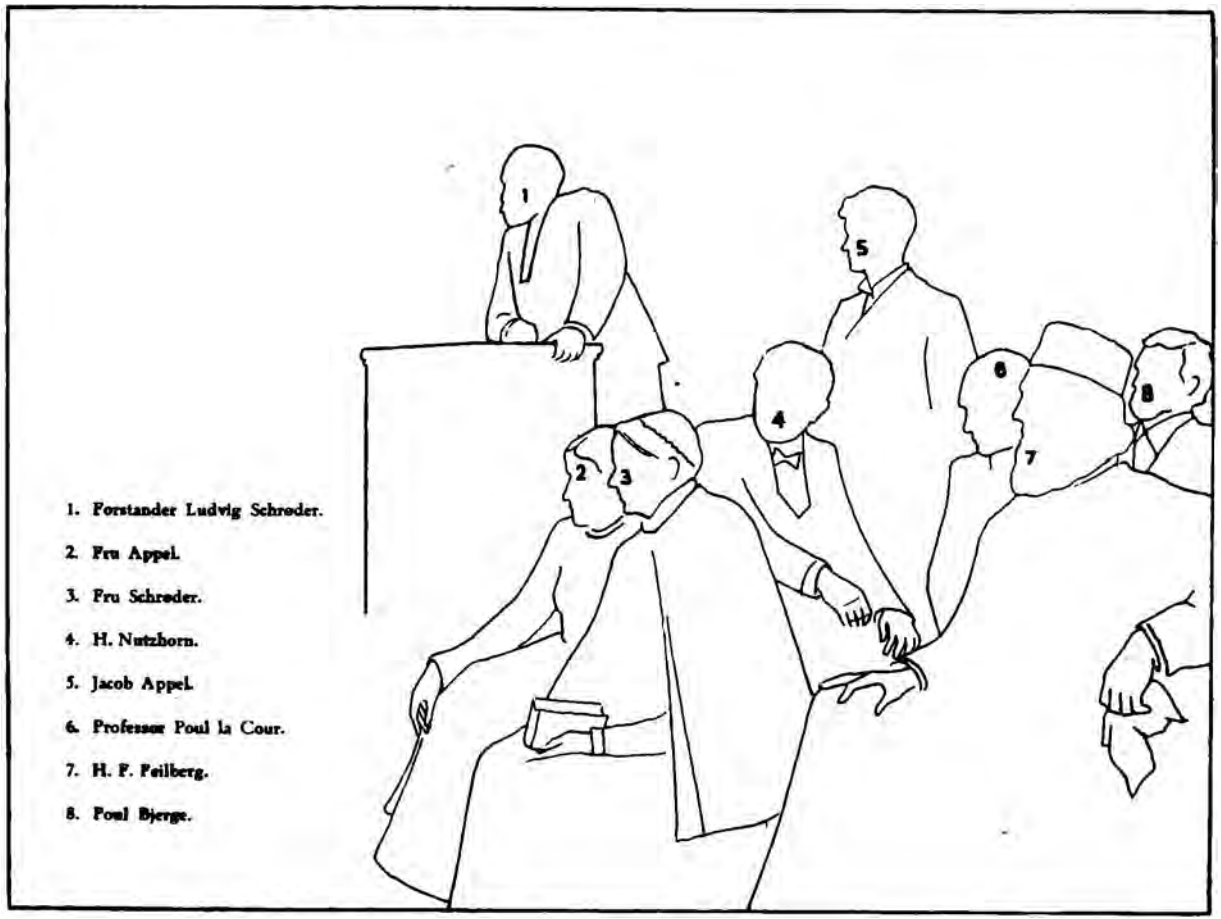

1. Forstander Ludvig Schrøder.
2. Fru Appel.
3. Fru Schrøder.
4. H. Nutzhorn.
5. Jacob Appel.
6. Professor Poul la Cour.
7. H. F. Feilberg.
8. Poul Bjerge.

Paa Askov Højskole.
Maleri af Erik Henningsen, 1903. Frederiksborg

første Skridt, da der i 1875 blev givet Kvinder Adgang til Studentereksamen og Universitetet. Halvt modstræbende fulgte N. Zahles Skole med, som fra det oprindelige Privatseminarium for Lærerinder havde udviklet sig til et selvstændigt og sammenhængende Kursus i kvindelig Dannelse, der blev et Forbillede for hele Landet.

For den nationale Enhedsskole, som Grundtvig havde kæmpet for, en Omdannelse af Sorø Akademi til en stor folkelig Højskole for unge Mænd fra alle Steder i Landet og Stænder i Samfundet, talte Jens Nørregaard paa et Møde i København i 1878. Herpaa svarede *L. Schrøder* ved samme Aar at udvide Undervisningen paa Folkehøjskolen i Askov i Læretid og Kundskabsstof. Derved blev denne Skole ved Danmarks Sydgrænse en Over-Højskole for hele Norden, baade ved den daglige Undervisning og ved de mange Sammenkomster, som holdtes der, ikke blot Folke-, men Skole- og Kirkemøder, eller fik Stødet derfra som de store aarlige Efteraarsmøder, der fra nu af blev alle Højskolers Høstgilder, og de Foredragsforeninger i særlige Forsamlingshuse, der nu myldrede frem, til sidst ogsaa i Sønderjylland, hvor de under Nationalitetskampen blev Danskhedens fremskudte Værn. Saaledes fik den tredie Linie: den nordisk-nationale, som udelukkedes af Latinskolen, et Hjemsted paa Folkehøjskolen. Men ogsaa den praktiske og naturvidenskabelige Retning kom Schrøder paa Askov i Møde. Selv talte han baade i Foredrag og i Bordsamtaler i Højskolens folkelige Kongshal gerne om økonomiske Sager og har ved sit og sin Skoles Eksempel Del i den kloge og kække Omlægning af det danske Landbrug omkring 1880. Til den udvidede Undervisning knyttedes fra først af den bibelfromme og naturlærde *Poul la Cour* (1846—1908), der foredrog de af Grundtvig hadede Naturfag i historisk Form som Oplysning af Menneskeaandens fremskridende Tilegnelse af Naturen. I fjernere og nærmere Forbindelse med Folkehøjskolen fremstod Haandværksskolerne i Byerne og Landbrugsskolerne paa Landet; i Samarbejde med Grundtvigs Højskole (opr. paa Marielyst) drev Skaberen af den sidstnævnte Undervisning *J. C. la Cour,* Fysikerens Broder, en saadan Skole i Lyngby.

Til Hovedstaden selv naaede dette Arbejde ikke. Der hørte man kun Lyden af den store Foredragskværn, der malede Mundsvejr, uden at fæste sig ved, at den ogsaa malede Rugbrød — eller Elektricitet som la Cours Lysmølle paa Askov. I 1880erne aabnedes en grundtvigsk Højskole i København af Hostrups og Morten Pontoppidans Ven F. F. Falkenstjerne. Den blev uden Virkning, og den Undervisning for Arbejdere, som samtidig kom i Gang, udgik fra en anden Side. Den lededes af Studentersamfundet, der var grundet i 1882 som

en Indsigelse mod den konservative Studenterforenings Holdning over for G. Brandes. Mellem Forfatterne til dets »Smaaskrifter«, der skulde udmærke sig ved en præcis Korthed, var dets første Formænd J. V. Pingel, der skrev med samme Klarhed om Homer og Ravet, og *Herman Trier,* der skrev om Grundtvig. Den sidste var i sit Tidsskrift »Vor Ungdom« frisindet Skolemand og naaede siden ved sine offentlige Tillidshverv som Folketingets og den københavnske Borgerrepræsentations Formand at give et Udtryk for de jødiske Danskeres Æresstilling i den fælles Kultur.

— »Født under stridende Stjerner« havde Digteren Paludan-Müller skrevet, da hans Brodersøn Jens, en af Tresernes Studenterkreds, faldt ved Sankelmark. Det samme havde Grundtvig sagt om en af de bedste af Fyrrernes unge, Vilhelm Blom, der faldt ved Isted. Et halvt Hundredaar senere kunde dette Ord, som enhver Tids Ungdom vil kunne forstaa, siges om den Slægt, der var født omkring 1864 og tredive Aar efter skulde gaa ind i Aandslivet som det sidste Hold af det nittende Aarhundrede.

3. Afslutnings- og Nybruds-Tiden 1890—1900.

a. *Digtning.*

Ved Udgangen af 1880-Aarene synes Gennembruddet fra 1871 at have sejret ikke blot i den litterære Spids, hvor »alt, hvad der duer i Norden« (en Parole af Georg Brandes), eller »de 50, som bærer Danmark« (en Dumhed af Holger Drachmann), fulgte Brandes' Fane, men paa den brede Front, der havde baaret den litterære Bevægelse frem. I Folketinget var det politiske Højre skrumpet ind til et latterligt Mindretal, ogsaa Arbejderpartiet havde sendt sine første Talsmænd derind. Det første Skridt var gjort til Kvinders lige Ret med Mænd i Dannelse og Arbejde. Der var vundet en Ytrings- og Handlings-Frihed, der raadede med Livets og Samfundets Problemer uden Kirkens Hjælp; København blev af en af Indre Missions Mænd kaldt en afkristnet By. Det lykkedes vel ikke Hørup, som han havde tilsagt Brandes, at erobre den for sit Parti, men hans Blad var allerede da i Færd med at erobre dens Publikum, bl. a. ved det simple Middel at flytte Latteren fra Venstre, der før havde været Vittighedsbladenes Foder, over til Højre, der nu blev Bytte ikke blot for Petit-Journalisterne, men for Hørups Pen.

Men inden for det litterære Gennembruds Rækker skete samtidig de første Op- eller Udbrud. Drachmanns »danske Bevægelse« og

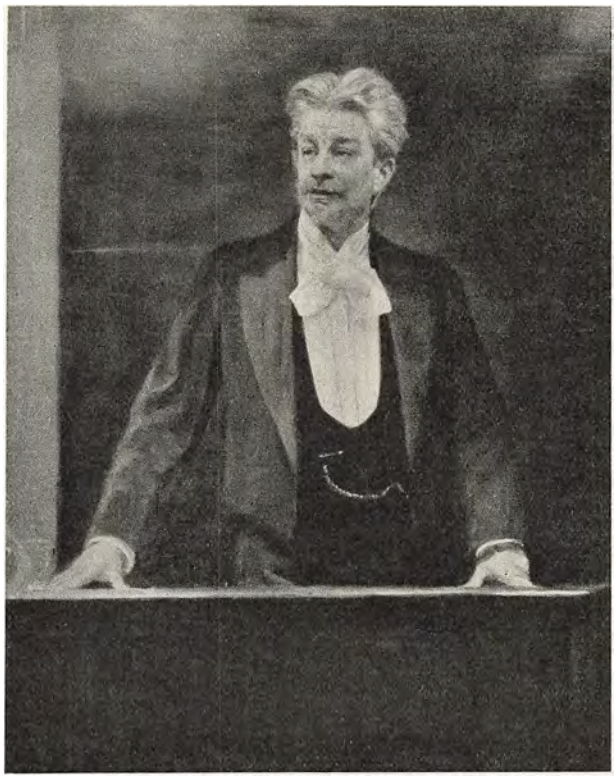

Georg Brandes.
Maleri af P. S. Krøyer, 1902. Frederiksborg.

Gjellerups »tyske« regnedes af Brandes selv for Frafald af personlige Motiver. Men fra Norge, hvis Litteratur siden 1870 igen dreves i Fællig med den danske paa det samme Sprog, og som vel ikke havde givet den danske Litteratur dens Problemer, men givet Tidens fælles Problemer det mægtigste Udtryk, kom som aabenbar Modstand Bjørnsons Indsigelse mod Brandes' Moral, altsaa, som ovenfor sagt, Spaltningen mellem den revolutionære og den reformatoriske Fløj af Gennembruddets Front, og samtidig dermed en afgørende Vending i Ibsens snart over hele Europa kendte Skuespildigtning: Tvivlen om Kunstens Evne til at forbedre Samfundet, der først udtaltes i »Vildanden« (1884), og den derpaa følgende Fordybelse i den enkelte Menneskesjæls Kampe, som begyndte med »Rosmersholm« (1886). Endelig forkyndte selve Gennembruddets danske Mester sit siden Hjemkomsten fra Berlin i 1883 forberedte Opbrud fra den Bevægelse, han selv havde rejst. I Sommeren 1889 havde *Georg Brandes* udsendt

en Afhandling om en samtidig, men hidtil uænset tysk Digter-Filosof, Fr. Nietzsche, med den overraskende Titel »Aristokratisk Radikalisme« og forklaret dens Fremkomst med den Tilstaaelse: »Man har for længe tæret paa Halvfjerdsernes Tanker: visse Arvelighedsteorier, lidt Darwinisme, lidt Kvindeemancipation, lidt Lykkemoral, lidt Fritænkeri, lidt Kultus af Folket o. s. v.« Imod denne Udskilning af det engelske, demokratiske Element i Halvfjerdsernes Tankegang, som Brandes efter sin Ungdoms Passion for Stuart Mill havde vendt sig fra allerede i »Naturalismen i England«, gjorde Høffding under den mindre rammende Titel »Demokratisk Radikalisme« Indsigelse paa Udviklingsfilosofiens og Velfærdsmoralens Vegne. Striden mellem de to Mænd, der i det foregaaende Afsnit er blevet stillet ved Siden af hinanden som Talsmænd for hver sin Retning af den ny Bevægelse, viser Vejen fra Halvfjerdsernes og Firsernes demokratiske Aand til Halvfemsernes aristokratiske, fra den udadvendte, i og for Samfundet levende og virkende Retning i Kunst og Videnskab til det indadvendte Jeg. Dens egentlige Genstand — for af Nietzsche selv gav ingen af de i længere Tid fortsatte Indlæg den fulde Forstaaelse — havde Brandes foregrebet i en Dagbogs-Optegnelse fra Nytaar 1886: »Hvor er den tom, den Snak om Fremskridtet, hvor er Menneskeheden enfoldig og raa! Jeg vender i mit Sind stedse inderligere tilbage til min *hero-worship,* Dyrkelsen af de faa, som frembringer og forstaar«. Men til en reaktionær Bevægelse i Carlyles (den første »Heltedyrkers») engelske eller skotske Aand blev Georg Brandes ikke skabt, saa lidt som der var Natur i Holger Drachmann — som siden i Jakob Knudsen og Johs. V. Jensen — til en dertil svarende »dansk« eller »jysk« Bevægelse. Af Stemningen fra Dagbogsbladet fødtes hans største kritiske Kunstværk, de tre Bind om William Shakespeare, i hvem han fandt »det rigeste, mig bekendte Gemmested for sanddru og storstilede Billeder af Lidenskabslivet«. Efter at han i næsten tyve Aar havde afholdt sig fra større Værker, gav han denne Bog en hel Række af lignende Heltebøger i Følge under og i Flugt med Verdenskrigen, i hvis Meningskamp han tog Del fra den nationsfri, dispatriotiske Aands arkimediske Standpunkt, hvorpaa han allerede som ung havde følt sig i Datidens Danmark. Mellem disse Værker fra hans livfulde Alderdom er Bøgerne om Goethe og Voltaire, med hvis Tid, det attende Aarhundrede, han var mere i Slægt end med Shakespeares, men hvis Billede han ikke har givet med den samme kunstneriske Kraft; de er efter hans egen Tilstaaelse hans første »populære« Bøger. Hans første Daad i det danske Aandsliv var Gennembruddet fra 1870, hans anden og sidste var Opbruddet derfra tyve Aar efter. For ham selv

blev dette Opbrud det endelige Stade. Det flotte Ord (som Nietzsche kaldte det) »aristokratisk Radikalisme« blev hans Skæbne. Trods sin personlige Meddelelseslyst valgte han som Aand Ensomheden, i dybeste Forstand, fuld af Væmmelse ved Fortidens Daarskab, men uden Tro paa Fremskridtet, fuld af Afsky for Krigen, men uden Haab om Freden, til sidst hildet i en forbitret Strid mod »Sagnet om Jesus« uden nogen til Shakespeare-Bogen svarende Følelse for »dette sanddru og storstilede Billede« af Kærlighedslivet. Hans Navn er blevet et Forbillede, en Type i stor Stil for den sidste Del af det nittende Aarhundrede som Oehlenschlägers for den første — de største Typer, naar der spørges om Tidens Udtryk i Litteraturen; dybere inde, i Sindet, er Grundtvig og Kierkegaard de største. Ligesom »Oehlenschläger« historisk betyder Romantikken, men med Humaniteten i Hjertet, betyder »Brandes«, som nu ogsaa er Historie, Naturalismen med Individualismen, det emanciperede Jeg, til Kærne.

I Digtningen fremkom samtidig med Striden om Nietzsche *Holger Drachmanns* tobinds Roman »Forskrevet«, der i sin højpoetiske Prosa virker som en Kamp- eller Klagesang af dette fra Samfundet udbrudte Jeg. Det første, Samfundet, har her til Sindbillede Firsernes grimme København og, paa godt Københavnsk, det kongelige Teater. Det andet, Digterens eget Jeg, er kløvet i to ulige — og dog meget lige — Personer, og der gives i denne Spaltning foruden et Billede af Tidens Aand en Dom over Digterens eget Sind. Med dens hensynsløse Sandhed blander sig det halvbevidste Bedrag af Fantasien, hvormed den kvindelige Model er forvandlet til en Muse — en digterisk Hyldest parret med ren, menneskelig Ømhed som hos den store russiske Romanskriver Dostojevski, der nu efter Halvfjedsernes Turgenjev og Firsernes Tolstoj blev et Forbillede for Halvfemsernes Romankunst. Derefter gik Drachmann paa Vikingetog i sit Liv som i sin Poesi: med oldnordiske og middelalderlige Melodramer og Landstryger-Skuespil og Fortællinger, og kom trods en stakket Fred i sine sidste Leveaar paa Skagen, hvor han efter sin Død blev højsat, aldrig ret hjem; sin sidste Roman, hvis efterladte Brudstykker viser hans Prosakunsts sidste Modning, havde han kaldt »Vagabundus«; i et lille Forord til hans sidste romantiske Skuespil, hvori han forgæves søgte at give den danske Sommernat Liv paa Scenen, sender han de unge sit poetiske Testamente, at det ikke er Iagttagelse, men »Person og Vision«, der giver Værket Værd.

Men paa Grundlag af Iagttagelse fortsættes den *realistiske Roman* endnu i dette Tiaar i *Pontoppidans* og *Bangs* ovenfor nævnte Bøger, der i al deres Forskel ligner hinanden deri, at de ligesom J. P. Jacob-

sens naturalistiske Romaner ikke munder ud i et Samfundsforhold, men i Personlighedens Ensomhed.

Ligesom disse to Forfattere i deres Romaner havde afløst Schandorph og Topsøe, efterfulgtes de i Halvfemsernes Tidsrum af *Gustav Wied* (1858—1914) og *Karl Larsen* (1860—1931). Men medens Pontoppidan har renskrevet Schandorph, har Wied i Drachmanns Betydning af Ordet »forskrevet« sine Forgængere, altsaa ikke blot udtømt deres Stof, Forholdet mellem By og Land, men forvredet deres Motiver. De smaa Fortællinger, han siden har samlet under Navnet »Fra By og Land«, er hans Sidestykke til Schandorphs »Fra Provinsen« og Pontoppidans »Landsbybilleder«; de har mere af den førstes drøje Skæmt end af den sidstes Alvor, skønt ogsaa Wied, der var en Herremandssøn fra Lolland, især i Historierne om Faareper har Hjerte for det oprindelige Bondesind og dets naturgroede Humor. I den samme Stil er nogle af hans store Romaner og Flertallet af de dramatiske Scener, som han kaldte »Satyrspil«. Mellem de sidste er Samlingen »Adel, Gejstlighed, Borger og Bonde«, hvis første og sidste Stykke »En Mindefest« og »Døden« er hans ypperste Kunst, og det populære »Skærmydsler«, hvori han har faaet et helt lille Livsbillede ud af Firsernes Proverbe. Mellem de første er hans morsomste Roman »Livsens Ondskab, Billeder fra Gammelkøbing« (1899) — af Uvilje mod København havde Wied slaaet sig ned i Roskilde, en Vittighed, der med Aarene blev ham besk at fordøje. Men allerede de første Titler paa hans Smaafortællinger: »Akvareller« eller »Silhuetter« viser, at han i sin Kunst vil en anden Vej end Realismens Oliemalere. Han vil give et Skyggebillede af Livet i store Konturer, men han vil ogsaa give et Vrangbillede deraf med Forlængelse og Forkortning af Virkelighedens Linier. Han er af Sindelag, hvad en af hans Romanfigurer er af Profession: en Karikaturtegner. Personerne i den nævnte Roman er Masker og Stilen Streger. Af en skikkelig Thomsen er der i Bogens Hovedperson skabt en forstyrret »Thummelumsen«; da hans to Medspillere, den lille, satiriske Tolder og den lange, naive Overlærer har til ydre Kendetegn henholdsvis Skæg over hele Ansigtet og bløde Hænder med lange Fingre og dertil glat Haar, der rejser sig over »Livsens Ondskab« (Tolderens Kælenavn) »som Piggene paa et sydeuropæisk Hulepindsvin«, kan Samtalerne imellem dem illustreres med den fantastiske Randtegning, at Overlæreren »vred sine Asparser« eller »galopperede op igennem Hulepindsvinet«, mens »Ondskabens Totter bevægede sig«. I øvrigt er begge disse Figurer tillige Karikaturer fra Digterens eget Værksted, Skyggebilleder af hans eget Jeg. Thummelumsen er Stoffet, han arbejder med, Mennesket i Tidens Forvirring, de andre

er Synet derpaa: Idealismen og dens Rest, Desillusioneringen. De er korte Udtryk for den glade Uskyld, hvormed denne »Peter Idealist« — som Wied kaldte sig i sit første Trykværk — begyndte, et Minde om hans fromme Moder, og for den bitre Erfaring, som Livet og især Kunstens Billede deraf havde lært ham. Af denne Kunsts, Naturalismens, Ideer og Motiver, Arveligheden og Kønskærligheden eller, med Herman Bang, Forfaldet og den altødelæggende Drift, har Wied tegnet uhyre, tragikomiske Karikaturer i sine raaeste Romaner »Slægten« og dens Efterfølger »Fædrene æde Druer« og i sit vildeste Satyrspil »Dansemus«. Her raaber Brunsten og Raaddenskaben mod Himlen, medens Godheden og den positive Kraft er værgeløse Krøblinge, i den første Roman en lille Herregaards-Guvernante, kaldet »Kaninen«. Til sidst taalte Wied ikke mere dette Liv eller sin egen Kunsts Billede deraf. Hans Liv og Kunst i Forening er Naturalismens Afslutning. Ligesom Pontoppidans Stilling i det nordiske Aandsliv er ved Siden af den norske Henrik Ibsen, er Wieds Stilling ved Siden af den svenske August Strindberg. Hans Fortvivlelses-Lyrik er »Narrens Epilog« til »Daarens Skriftemaal«, som Strindberg kaldte en af sine desperateste Bøger.

Ogsaa *Karl Larsen* slutter af, men paa en anden Maade, nemlig ved at opfatte Kunsten som et Middel, ikke til at forbedre Livet eller (som hos Wied) til at lide det, men til at beskrive det. Han karikerer aldrig, han karakteriserer. Han begyndte »i det gamle Voldkvarter« — Titelen paa hans kønneste Bog, *hans* Sidestykke til Bangs »Ved Vejen« — hvori han var opvokset, med Skildringer af den laveste københavnske Klasse, hvis Helte, uden Tendens for eller imod »Arbejderen«, i en sjælden Grad er, hvad de skal være, nemlig Hans Peter Egskov og Kresjan Vesterbro, idet hvert Ord af deres Mund oplyser et Træk af deres Type. Med samme Ro har han iagttaget sin egen Kreds af Samfundet. Han har f. Eks. i en lille Dobbeltroman, »Hvi ser Du Skæven?« belyst Ægteskabs-Problemet fra Ibsens »Et Dukkehjem« med den Virkning, at man efter den første Del giver Hustruen Ret, efter den anden Manden, og naar man har læst begge Bøgerne, giver begge Parterne Ret, saa at den poetiske Retfærdighed i dette Tilfælde er eet med Livets egen Realisme; anden Skole tilhører denne Forfatter ikke. Derefter har Karl Larsen øvet sin psykologiske Karakteriserings-Kunst paa Folk og Lande i en Række Rejsebøger fra det fjerneste Europa, saaledes baade Portugal og Rusland, men tillige i en efter sjælelige Typer ordnet Samling Breve fra 1864 og en derpaa bygget Karakteristik, som han siden med endnu rigere Udbytte har fortsat med Rækken »De, der tog hjemmefra« paa Grundlag af Breve og Optegnelser af danske

Udvandrere. Men i den sidste Samling fra Aarene før Verdenskrigens Udbrud ligesom i den samtidige Skildring »Japansk Aand« er Turisten og Artisten bleven en Moralist. Karl Larsens Fader faldt i 1864 som dansk Officer paa Dybbøl, og Sønnen har tidlig, bl. a. under et Ungdomsophold i Berlin, sat sig til Opgave at hævne dette Fald ved paa sit Omraade at lære den tyske Teknik Kunsten af. Men under Arbejdet er Aanden i denne Teknik eller hvad han kalder »Civilmilitarismen« gaaet ham saaledes i Blodet, at han, ikke ene ved sine Forsvarsskrifter for Tyskland under Verdenskrigen, synes at ville hævne sin Faders Død paa sine Landsmænd. Derved har han ikke blot sat sin Popularitet paa Spil, men sit Program: Kunsten for Kunstens egen Skyld, han vil ikke mere beskrive sine Kammerater fra Vestergade, men omvende dem. Han har forladt den rene Realisme, som han — ligesom Wied gjorde Ende paa Naturalismen — afsluttede i Halvfemsernes Litteratur, i den Forstand, at han gav den det mest sluttede Udtryk.

Gennem de seks Forfattere, der her er stillede sammen, en mod en og to og to, altsaa Schandorph og Topsøe, Pontoppidan og Bang, Wied og Karl Larsen, gaar den moderne beskrivende Romans Bane gennem tre Tiaar. Romanens gamle Kongevej, den handlingsfyldte, spændende Fortælling synes forladt af dette Tidsrums Forfattere, men optages efter Aarhundredskiftet af en af dem, *Laurids Bruun* (1864—1935), med »Kronen« og derefter dels som historisk Roman, bedst i »Alle Synderes Konge«, svagere i »Absalons Saga«, hvor det digteriske Syn, Intuitionen, som Forfatteren forlader sig paa som en sjette Sans, har gjort stærkest Indgreb i den historiske Sandhed, dels i Nutidsdigtninger. I nogle af disse, især »Den Evige«, er Handlingen med den hele Verden som Skueplads besjælet af de højeste religiøse og sociale Ideer i Nutidsmenneskets Kamp; i andre, Bøgerne om »Van Zanthens Ø«, af en mere lavtflyvende Drøm om Hvile og Nydelse. I det hele er der i denne Forfatters Emner og Stil et stærkere Sving af Person og Vision — Arven fra Drachmann — end hans Kunstform, Fortællingen, kan taale og hans Modersmaal følge med til. Han egner sig til at eksporteres. Hans Bøger har faaet mere Paaskønnelse i Udlandet, især i Tyskland, end i Hjemmet.

Ogsaa en anden Romanforfatter af Halvfemsernes Slægt, som ellers i et og alt er Modsætningen til den forrige, *Knud Hjortø* (1869—1931), tilhører i sit Forfatterskab den følgende Tid, men udgav ved Aarhundredskiftet to Bøger, hvis Titler »Syner« og »Hjemme paa Egnen« betegner hele hans Digtnings Indhold og den Modsætning, de »to Verdener«, som Titelen lyder paa hans bedste Bog, hvormed han idelig arbejder. Det er ikke blot som i de to første Bøger

Modsætningen mellem Drøm og Virkelighed eller, som i den sidstnævnte Bog, mellem Mands- og Kvindenaturen, men i dem alle den Strid mellem kraftig, »barbarisk« Natur og forfinet, »dekadent« Kultur, som Forfatteren, en sjællandsk Bondesøn med videnskabelig Specialdannelse som Filolog, havde i Blodet. Med en tragisk Følelse af Jegets Ensomhed og Kulde, men et varmt Lune i Tilslutningen til det hjemlige Liv, især Provinsbyen og dens unge Piger (bl. a. i »Grøn Ungdom og graa Sjæle«) har han ført dette Motiv igennem i en Række mere roste end læste, mere folkepsykologiske end folkelige Værker. Der maatte en ny Tid og en anden Race til at afgøre Striden mellem Barbari og Dekadence, saaledes som Johannes V. Jensen snart efter gjorde. Jyden vurderer, Sjællænderen karakteriserer, siges der med Rette. Og Hjortø er Sjællænder af Blodet.

I Stedet for den beskrivende og den fortællende Roman dyrkedes i dette Slægtled den sjæleskildrende Fortælling i Lighed med Dostojevskis »Brøde og Straf«, der oversattes under Titelen »Raskolnikov« i 1884, eller med J. P. Jacobsens »Niels Lyhne«. Om den sidste minder Johannes Jørgensens første Fortællinger, om den første nogle af Viggo Stuckenbergs, nemlig de, der handler om en ensom og hjemløs Mands sky og vilde Ømhed for en Kvinde. Men for dem begge og for flere af deres samtidige er Fortællingen kun en foreløbig Form, et Hylster om deres egentlige Kunst: *den lyriske Digtning*. Og for denne Kunst, den fineste Form for Sjæleskildring i Ord, er Tiden nu saaledes moden, at en af dens Mænd, Helge Rode, har ment at kunne tale om et for dem alle fælles Frembrud af et indre Liv, et »sjæleligt Gennembrud« i Modsætning til det mere udadvendte »moderne Gennembrud« fra de foregaaende Tiaar. Man maatte i Halvfemsernes Aargang ligesom i et kendt Studenterkuld fra Guldaldertiden kunne tælle »fire store og tolv smaa Poeter«. I alt Fald kan man ligesom paa den franske Renæssances Tid med blotte Øjne se en »Plejade«, altsaa en Syvstjerne af lyriske Digtere: Viggo Stuckenberg, Johannes Jørgensen, Sophus Claussen, Ludvig Holstein, Helge Rode, Sophus Michaëlis og Niels Møller.

De tidligere omtalte »lokale Forhold«, der vejer tungt selv i den luftigste Poesi, altsaa de stedlige Forudsætninger for Tilsynekomsten af dette Stjernebillede paa Aarhundredets Aftenhimmel, har Stuckenberg oplyst med det Udtryk, at han og hans Kammerater »mødtes bag et Plankeværk« — ligesom J. P. Jacobsen fandt sig selv i »et Hjørne af Hegnet«. Med Undtagelse af den yngste, Helge Rode, var hele Flokken født uden for København. Holstein var fra Chr. Winthers Sydsjælland; Stuckenberg kom til Verden ved Landevejen, som han blev tro i sin Digtning: hans Farfar var en tysk Skorstens-

fejer, hans Far var Embedsmand ved Fængslet paa Vridsløselille Mark ligesom hans Fætter Kaalund; Michaëlis, Søn af en tysk Skrædder, er født i Odense; Jørgensen i Svendborg, af Skipperslægt ligesom Niels Møller, der er fra Taasinge; Sophus Claussen er født paa Langeland og vokset op paa Falster. Halvfjerdsernes Digtere var fra København og Købstæderne, Firsernes Forfattere fra København og fra jyske og sjællandske Præstegaarde, Halvfemsernes Poeter er fra de smaa Øer. De litterære Forudsætninger for Bevægelsen har Jørgensen givet dels i Tidsskriftet »Taarnet« (1892), dels i en Samling »Essays« fra 1906. Han forklarer her en fra Frankrig stammende ny Retning i Poesien og Billedkunsten: *Symbolismen* — altsaa en Opfattelse og Fremstilling af de ydre Ting som symbolske Udtryk for en indre Verden — ikke blot som et kunstnerisk Modtræk imod Realismen, men som en religiøs Reaktion mod Naturalismen. Med Indvirkningen fra Frankrig, der er kendeligst hos Claussen og Michaëlis, blander sig dog ogsaa her en Indflydelse fra Rusland, nemlig fra de slaviske Folkeviser, som den før omtalte, der boende danske Filolog Thor Lange siden Halvfjerdserne havde efterdigtet paa sit Modersmaal, og som gav Sjælen i det lyriske Gennembrud et simplere Udtryk, end nogen af de unge dengang formaaede.

Nærmest hinanden stod *Viggo Stuckenberg* (1863—1906) og *Johannes Jørgensen* (f. 1866), der i Ungdommen ligesom J. P. Jacobsen dyrkede Naturvidenskab og Poesi sammen, men skiltes, da Jørgensen lod sig optage i den katolske Kirke, medens Stuckenbergs Religion var og blev hedensk eller dog ukirkelig: en medansvarlig Ærefrygt for Livets Indhold af Lyst og Smerte i hans eget Selv. Andet »Helgenskrin« har han ikke nødig, siger han i Digtet »Bekendelse«, hvormed han i 1894 svarede paa Vennens Konfession i et Digt af samme Titel. I sin sparsomme Lyrik har Stuckenberg udtrykt den Inderlighed, som for ham var det ny Gennembruds sande Aand, bl. a. i personlige Digte til Moderen og til Hustruen Ingeborg, der havde en lignende Stilling i de moderne Lyrikeres Kreds som Sophie Ørsted, født Oehlenschläger, mellem Romantikerne. Hans Form er knap og fast som Metal. Hans Lykke som Kunstner (menneskeligt blev baade hun og han ulykkelige) var »Lykken ved at følge stum Livets Millioner Sange — for at vinde ud en Sum af tre, fire rene Klange«. Titlerne paa hans skønneste Versebøger »Flyvende Sommer« og »Sne« viser den korte Drøm og den — ikke kolde, men rene — Resignation, som fulgte efter. En af Jørgensens skønneste Digtsamlinger (fra 1907) hedder »Blomster og Frugter«. Skønt Ordene hører naturligt sammen, er der dog en skjult Modsætning imellem dem. Der tænkes med det første Ord paa den verdslige Naturglæde, men

med det andet paa den gudelige Betragtning. Dualismen, som Naturalismen skulde overvinde, laa i ham fra Ungdommen, da han med samme Inderlighed følte »den hedenske Morgen, naar Hjertet hvælver sin Himmel over en frugtbar Jord« og »den kristne Aften, naar Sjælen skælver, en Stjerne mod Nat, og kun Gud er stor«. Titelen er næppe hentet fra den naturlige Sommer og Høst, men fra italiensk kirkelig Kunst, f. Eks. Brødrene della Robbias Relieffer af brændt og farvet Ler, hvor en Krans af Blomster og Frugter indrammer et Madonna-Hoved. Men med Aarene har Jørgensens Lyrik opgivet baade Farve og Fylde, og den rene Form staar tilbage som en Krystal. Den latinske Hymnes Højhed har hærdet det bløde i de slaviske og tyske Folkeviser og Ingemanns danske Sange, der var Hjertetonen i hans Digtning. Ogsaa den danner en Krans om et Billede af en Madonna. Et Flertal af hans Skrifter fra de senere Aar er katolsk kirkelig Litteratur, Skildringer af hellige Mænd og Kvinder, som Frans fra Assisi og Katharina fra Siena, og hellige Steder, især det franciskanske Italien, som for ham har taget Glansen af baade det klassiske og det romantiske — et andet Fattigdommens Land end det moderne Italien, berøvet klassisk Form og romantisk Stemning, som er oplevet og gengivet i en Række Romaner af *Emil Rasmussen.* Sin Udvikling, der har Sidestykker baade i Frankrig og i de nordiske Lande, saaledes paa forskellig Vis hos Nordmanden Arne Garborg og Svenskeren August Strindberg, der begge begyndte som det moderne Gennembruds Mænd, har Jørgensen med en Bodgørers hensynsløse Oprigtighed skildret i de syv Bind af »Mit Livs Legende«, men ikke mindre sandt i Rækken af sine Digtsamlinger: fra Ungdomsaarenes hedenske »Stemninger« over Krisetidens kristelige »Bekendelse« til Ensomhedens »Af det Dybe«. Mellem den danske Litteraturs mange »Emigranter« — Thor Lange, Karl Gjellerup,

Johannes Jørgensen.
Fotografi fra ca. 1900.

Laurids Bruun — er han den, der er vandret længst ind i Ensomheden.

Helt hjemlig i sit Ophav med Tilknytning til Natur- og Elskovs-Sangen hos Winther og Aarestrup er *Sophus Claussen* (1865—1931). Hans Opsang lyder:

»Havindlullet ligger mit Land,
fladet i Øer, tunget i Næs,
hvor Bølgerne dør i det hvide Sand,
begynder det frodige, grønne Græs,
saa paa Grønt og Blaat har vi bedst Forstand«.

Ikke desmindre har han valgt Valmuen til sit Mærke; fra den af alle Symbolister elskede franske Lyriker Charles Baudelaires »Onde Urter« *(Fleurs du mal)* er der kommet Stænk af Sort i den vilde Rose. Efter de skælmske »Pilefløjter« fra hans Ungdom kom en ny Samling, »Djævlerier« (1904), hvis Indhold dog, som Titelen røber, er mere drilsk end djævelsk. Og saaledes er denne Digter siden bleven ved at drille sine Læsere ved at give selv sine mest storladne Digte som »Røg« og »Afrodites Dampe« Præget af halvafsløret Dybsind. Han er Symbolist af Sindelag; som en af Heltene i hans smaa kaade Rejsebøger tillader han ikke, at Tingene berører ham, uden at de »giver Tone«. Over for Ungdomsvennen Jørgensens Askese har han hævdet sit æstetiske Livssyn som en Religion, »tvundet af Sort og Rødt« — Chr. Winthers personlige Erfaring, — som han i sin sidste Digtsamling »Heroica« har ladet genlyde i Verdenskrigens Afgrund og Naturvidenskabens Himmel. Ypperst er han baade i Ynde og Dybsind, hvor Symbolet er blevet eet med en levende Skikkelse: i skælmsk Ynde i det lyriske Forspil til en Ungdomsfortælling »Frøken Regnvejr« om Ungpigetypen fra den kære danske Provins, som han heller ikke i sin Verdenspoesi har fornægtet, og i afklaret Dyb-

Sophus Claussen.
Fotografi fra ca. 1900.

sind i et Mindedigt om Herman Bang og et andet om Ingeborg Stuckenberg, hvis Slutningsord: »Der bliver fortvivlende lidt af saa meget — kun Aandemusik!« ogsaa er hans eget dybeste Skriftemaal.

En lignende Modsætning som mellem Jørgensen og Claussen er i de sidste Aar fremtraadt mellem *Helge Rode* (1870—1937) og *Ludvig Holstein* (f. 1864) i de to Bekendelsesskrifter »Pladsen med de grønne Træer« og »Den grønne Mark«. Holstein skriver her imod Rode, idet han opfatter »det sjælelige Gennembrud«, især Johannes Jørgensens Omvendelse, som Udtryk for »en selvisk Isolation«, medens »Hjertets Religion« er Godhed og Medfølelse med den blomstrende og modnende Natur. I sin Digtning har Holstein fulgt Naturens Lov og udtalt først Glæden ved at blomstre, derpaa efter tyve Aars Tavshed den endnu større Lykke: at blive moden. I den første Samling »Digte« fra 1894 er hans Symbol det blomstrende Æbletræ, der synes ham en Aabenbaring, men af den jordiske Natur; i »Mos og Muld« fra 1917 er hans Symbol Æblet; der er ingen Strid mellem *hans* Blomster og Frugter. Han er ogsaa i sit Udtryk den reneste af sin Samtids Digtere, han har kunnet gentage Fortidens Idyl som en ny Oplevelse. — For Helge Rode er Livet ingen Idyl, men en Tragikomedie, spaltet i sin Rod. Dualismen, der dreves ud af Filosofien, er vendt tilbage igen i Poesien: »Hvad gør det, hvad gør det, du lider — det følger de rige Tider«. Smilet, som ogsaa Rode kender, er »det dybe Smil, maaske det Eviges eget gaadefulde, overmodige Smil, som gennemstraaler Alverdens Dunkelhed med sin Skønhed og sin Spot«. Allerede i hans første Digte »Hvide Blomster« fra 1892 skiller det nysopdagede Jeg sig fra den ydre Verden som en lysende Prik i det grænseløse Mørke; man ved nu, at der til Grund for denne Opdagelse, som gav ham umiddelbar Vished for Sjælens Eksistens,

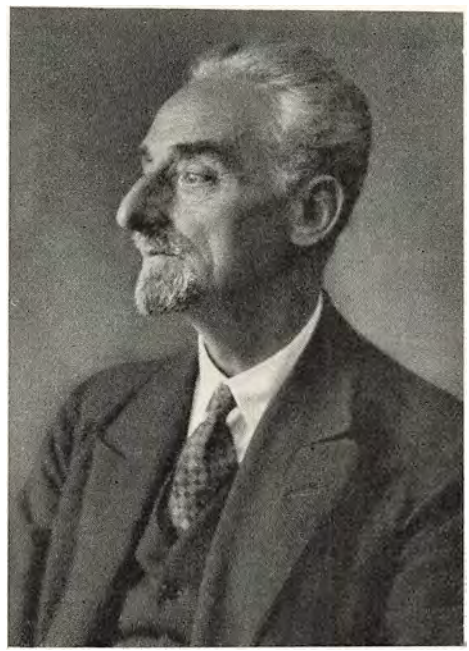

Helge Rode.
Fotografi fra 1930erne.

laa en mystisk Oplevelse. Over dette Tvesyn har han bygget sine Skuespil, først abstrakt som en Dyst mellem Sorgen og Glæden, men han er selv dem begge, i »Kongesønner« (1896), siden især med Tilknytning til Talsmænd for modsatte moderne Livssyn, som ligeledes strider i ham selv: Tolstoj (i »Grev Bonde og hans Hus«) og Brandes (i »En Mand gik ned fra Jerusalem«), ligesom Lys- og Svartalfen strides i Shakespeares personligste Skuespil »Stormen«. Efter den lyse Alf har han opkaldt sin ypperste Digtsamling: »Ariel« (1914). I en senere Samling, som han udgav under den Kamp, han har ført for at hævde sit sjælelige Livssyn mod den Darwinske Biologi, har ogsaa han givet en vistnok afsluttende Bekendelse:

Skal Aand en Gang med sprængte Baand
naa frem til Aanders Flok?
Jeg ved ej Svar. Mit Liv var Aand.
Lad det da være nok.

Kun lidt jeg ved, kun eet jeg ved
om Tidens Tryllespil.
Mit Liv var fuldt af Evighed,
saa ske det, som Du vil.

Vidnesbyrd om hans Strid er tillige en Række Prosaskrifter, hvori han med samme Kunst som i Verset og i den samme Tone af Spøt og Ømhed uddybede det litterære Essay til Indlæg i Tidens Aand i »Krig og Aand« og »Regenerationen i vort Aandsliv«.

Mellem *Sophus Michaëlis* (1865—1932) og *Niels Møller* (1859—1941) er der den Lighed, at de begge har Forbindelse med Filologien, Sprog-, Litteratur- og Kunststudiet, ikke som Flertallet af deres Kammerater med Naturvidenskaben; men der er den Forskel i Ligheden, der stemmer med deres modsatte Sindelag, at Michaëlis, der paa mødrene Side har spansk Blod i sig, er en Dyrker af den romanske Kultur, men Møller af den græske og engelske, en Forening, der har givet hans sparsomme Digtning et i Nutidens Danmark sjældent Præg af Form. I Modsætning dertil har Michaëlis' omfattende Forfatterskab af Digte, Fortællinger og Skuespil en meget livlig Farve. Som Lyriker begyndte han, især i »Solblomster« og »Livets Fest«, som en Soldyrker, der tager Mørket med som en malerisk Kontrast; for sin kunstneriske Farveglæde fik han siden Næring paa lange Rejser til Syden og Østen, af hvis Mennesker og Egne han gav Billeder i en lyrisk Ordkunst, som han kun selv har overgaaet i de Tekster til berømte Billedværker, der karakteristisk nok er hans ypperste Kunst. Han er som Lyriker en Beskriver ligesom sine franske Forbilleder og stod som en ridderlig Lærling af Georg Brandes i Afstand

fra det sjælelige Gennembrud. I Stedet for dets stille Stemninger søger han, der selv var en stilfærdig Mand, i sin Poesi stærke Sensationer. Paa saadanne byggede han i det ny Aarhundrede sine Skuespil, især »Revolutionsbryllup«. I Fortællingens Form havde han fulgt en saadan Sanseføelse til Roden i »Æbeløe« (1895), der skildrer Elskoven som en mystisk »Traa« (Attraa), et nordisk Motiv, men udført i den belgiske Digter Maurice Maeterlincks nyromantiske Stil; i senere Romandigtning: »Den evige Søvn« fra Napoleons Vinterfelttog i Rusland og »Hellener og Barbar« fra Perserkrigene i Oldtidens Grækenland er Massens og Racens Drifter udfoldet i yppig episk Beskrivelse. Omvendt har Niels Møller i de Par Digtbøger, han har udgivet, især »Røster« (1897), trængt menneskelige Skæbner og Skikkelser sammen i plastiske Monologer, der minder om de af ham oversatte dramatiske Digte af Grækeren Aischylos og Englænderen Rob. Browning. Stemningen er i flere af dem en dyb Lede ved Nutidskulturen, roligst udtrykt i Digtet om den gamle Bog, der

> bringer Sagn om fordums Flid,
> da tyst en Bog for Lyset skød
> og Tanken stod sin fulde Tid,
> til Ordets Frugt blev gul og moden.

Af denne Stemning forklares Niels Møllers Tavshed som Digter og hans grundige og førstehaands litteraturhistoriske Studium, der har sat Frugt i et Værk om Verdenslitteraturen.

Lige saa lidt som Romanen egnede *Skuespillet* sig til Udtryk for Tidens indadvendte Retning. Det kgl. Teaters Forestillinger prægedes som før omtalt af Sceneinstruktøren William Blochs Stuekunst. I Modsætning til denne københavnske og realistiske Smag forsøgte C. Riis-Knudsen som Direktør for den ny Privatscene *Dagmarteatret* med Instruktør P. A. Rosenberg (1858—1935), Lærling af Filosoffen Rasmus Nielsen, Søn af Digter-Historikeren Carl Rosenberg og selv baade aandshistorisk og dramatisk Forfatter, at genoplive og fortsætte det store Drama (Schiller—Oehlenschläger; Drachmann—Gjellerup). Forsøget lykkedes kun halvt, bl. a. fordi Teatrets Helteskuespiller Martinius Nielsen (Rasmus Nielsens Brodersøn), som siden blev dets, en Tid tillige Kasinos, Direktør, ogsaa som Skuespiller spillede Direktørens Rolle, med mere Myndighed i sin Fremtræden end Inderlighed i sin Person. Den nordiske Idealisme fra Overgangstiden efter 1864 kom igen paa Teatret, men heller ikke nu kunde Sønnerne fylde Fædrenes Rustning. Af Tidens egne Børn naaede Helge Rode først i den følgende Tid fuld Modenhed som dramatisk Forfatter. Det samme gælder *Sven Lange* (1868—1930), Søn af

Nervelægen (og Æstetikeren) Carl Lange og Brodersøn af Kunsthistorikeren Julius Lange og Sindssygelægen (og Æstetikeren) Frits Lange, altsaa en Arving af gammel Kultur-Adel fra Slægterne Paludan-Müller og Rosenstand-Goiske. Efter nogle Skuespil fra disse Aar, der ligesom Rodes (og Ibsens) samtidige er halvt symbolske, skrev han paa denne Side af 1900 en Række Dramer, der er i Halvfemsernes Stil, dels ved den om Russerne mindende Ømhed for Samfundets Stedbørn (»De stille Stuer«, »En Forbryder«), dels ved Opfattelsen af Kunsten som en Hemmelighed, der vanhelliges ved at komme i Berøring med et Publikum (»Samson og Dalila«). Synsmaaden er mindre frugtbar for en Teaterdigter end for en Kritiker; som saadan har denne Forfatter øvet sin største Virkning i den samme skarpe Stil som Slægtens første Kritiker og Københavns første Dramaturg, P. Rosenstand-Goiske. En lignende Holdning har Langes Roman fra Aarhundredskiftet »Hjertets Gerninger«, hvori han fremstiller sin Tids poetiske Gennembrud med noget mindre Sympati, end han siden har vist over for det Brandesske Gennembrud i Bogen »De første Kampe«, en Halvpoesi af Kunst og Kritik, hvori han syntes at skulle give sit bedste. Paa Scenen fortolkedes Halvfemsernes Kunst bedst af to Kvinder, *Betty Nansen* (f. 1876, Forfatterens Hustru) og *Anna Larssen* (f. 1875), i Teatersproget en Primadonna og en Ingenue, altsaa en Dronning og en lille Pige, men begge prægede af den Inderlighed i Smil og Taarer, der var Sjælen i Datidens Poesi. Ligesom Fru Nansen i sine moderne Dronningeroller, især hos Ibsen og Bjørnson, fandt et sandere Udtryk for den trodsende end for den triumferende Kvinde, var den anden i alle sine Roller den lille »russiske« Pige, der søgte om Kærlighed i en hadefuld Verden. Deres Skæbne viser det ny Gennembruds dobbelte Endeligt. Betty Nansen har som Lange ikke mindst paa det intime Teater, hvori hun til sidst fandt et Hjem, vogtet Kunstens hellige Ild paa Trods af Publikummets Smag; Anna Larssen har som Johannes Jørgensen slukket denne Fakkel og fundet, hvad hun søgte, i en kristelig Omvendelse og evangelisk Forkyndelse.

I Litteraturen selv fik Kvinderne i disse Aar deres egen Provins. Begyndelsen var gjort af de kvindelige Dilettanter, især Lærerinder og Enker, der efter Clara Raphaels Indlæg for »Damernes Emancipation« udgav deres »Livsbilleder«, Jomfruens Drøm eller Moderens Erfaring, i Trykken; kun en af dem, *Magdalene Thoresen* (1819—1903), gift i Norge, Ibsens og Bjørnsons Veninde, naaede, ikke mindst ved disse Hjælpere, til et kunstnerisk Udtryk for en oprindelig Kvindenatur. Et tragisk Udtryk derfor gav i disse Aar *Amalie Skram*, der modsat Fru Thoresen var norsk født, men dansk sindet, ikke ene paa

Grund af sit Ægteskab med den danske *Erik Skram,* Forfatter af en Række kvindepsykologiske Romaner, især den for den intime Kvindefrigørelse afgørende »Gertrude Colbjørnsen« (1879). Mindre af Kvindenaturen og mere af Kvindesagen fandt man hos hendes danske samtidige, *Erna Juel-Hansen,* hvis Romaner om unge Piger har til Formaal at opdrage selvstændigt tænkende og handlende Kvinder, og mere Lighed med hendes Faders, Lægen Professor A. G. Drachmanns Hygiejne end med hendes Broder Holgers Poesi. I Halvfemsernes Periode fik det kvindelige Dilettanteri et virtuost Udtryk i *Jenny Blicher-Clausens* Romaner paa Vers og Prosa, der i den Publikumforagtende Kunsts Tid vandt det kvindelige Publikums Hjerte ligesom Bauditz's Romaner det mandliges. Paa Kvindesagens Standpunkt staar *Gyrithe Lemche* (f. 1866), Datter af en københavnsk Skolemand, men paa mødrene Side af fransk Emigrantblod, der med en Moders Følelse og en Slægts Kultur har fortalt en Families Historie gennem hundrede Aar i Romanrækken »Edwardsgave«, siden tillige en Egns Historie i en tilsvarende Række, »Strømmen«. Blot Kvinde, uden nogen anden »Sag« end Elskoven, er *Agnes Henningsen* (f. 1868, Datter af en fynsk Forpagter), der i sine Romaner, især »Polens Døtre« (1901), har lært sin Kunst af Herman Bang og sin Moral af Georg Brandes og for den Side af Kvindenaturen, hvori hun er Virtuos, den evigt elskende, ikke har glemt den anden, den utrætteligt udholdende. »Elskerinden« og »Den Uovervindelige« er Titlerne paa to af hendes Skuespil.

b. *Videnskab og Kunst.*

Af en lignende Stemning som den, der fik den modneste af Tidens Lyrikere, Niels Møller, til at tie, kan det forklares, at den litterære Kritik i dette Tidsrum slipper det nære Forhold til det moderne Aandsliv, der var Brandes' Styrke, for at fremdrage dets humane eller nationale Forudsætninger. Den ny Bevægelses første og finest medfølende Kritiker *Valdemar Vedel* (1865—1942, Søn af Direktør for Udenrigsministeriet P. Vedel og Efterkommer af Anders Sørensen Vedel) har baade samtidig med denne Bevægelse i Studier over Dante og over dansk og svensk Romantik og siden i en Række Værker over den europæiske Aandsudvikling fra Middelalderen indtil det attende Aarhundrede, hvori Brandes først ret følte sig hjemme, fremdraget Værdier af »Menneskelighed«, Titelen paa en Samling af hans livsfilosofiske Afhandlinger, som den foregaaende Periode havde vraget. Paa det hjemlige Omraade blev samtidig en lignende Gerning gjort

af denne Oversigts Forfatter, *Vilh. Andersen* (f. 1864, Søn af en sjællandsk Præst af københavnsk Embedsslægt, men frisisk Herkomst), først ved Bøger om ældre danske Digtere, især Poul Møller og Oehlenschläger, hvis Værker han søgte at læse og fremstille som eet, for Tiden og Folket typisk Værk, dernæst i det ny Aarhundrede ved aandshistoriske Oversynsværker, hvori paa lignende Maade en enkelt Retning i Aandslivet, Humanismen i »Tider og Typer af dansk Aands Historie«, eller større Perioder af Litteraturen, det attende og nittende Aarhundrede, er fremstillet i Sammenhæng. Det er denne Sammenhæng, han ligesom Vedel har gjort gældende imod det moderne Gennembrud. Endnu dybere i Grunden for det folkelige Aandsliv med Følelsen for det fortidsfjerne i Blodet virkede i de samme Aar Svend Grundtvigs Efterfølger *Axel Olrik* (1864—1917, Søn af en københavnsk Figurmaler). Hans Kritik gaar ud paa at udfinde Forskelle, mellem Sakses norske og danske Kilder, i Folkevisernes litterære og mundtlige Overlevering, for ved Hjælp af Forskellen at klarlægge Sagen. Han har i en stor sagnhistorisk Undersøgelse, et kritisk Sidestykke til Oehlenschlägers Skjoldunge-Digtning, udskilt den danske Heltedigtning af den oldnordiske Masse og i Planen til et folkeligt Værk »Nordens Gudeverden«, der nu skrives af hans Lærling Hans Ellekilde, renset og beriget de islandske Skjaldes Mytologi af Folketroens Kilder. Hans Arbejde falder sammen med Aanden i det tyvende Aarhundredes Skandinavisme ved at paavise, hvad han i en Afhandling har kaldt oprindelige Nationalitetsforskelle i Norden, og ved at fatte den fælles Kulturs Rigdom i disse Forskelle. Foruden en Forskers Øje og Digters Hjerte havde han en Ordners heldige Haand og har virket til Grundlæggelsen af de Organer, hvori Nutidens folkelige Fornforskning *(Folklore)* arbejder. Som Kildekritiker er Axel Olrik af Erslevs Skole ligesom Kirkehistorikerne *Hans Olrik,* hans ældre Broder, Absalons Biograf, og *J. Oskar Andersen,* som i Værker og Afhandlinger fra disse Aar har forberedt en dansk Kirkehistorie. Med Tidsrummets almindelige Retning stemmer det, at selv Erslevs Disciple af denne Aargang vender sig fra Statshistorien til det mere private og intime Livs Omraader: *M. Mackeprang* (f. 1869, Direktør for Nationalmuseet, Medredaktør af dette Værk) til Kulturhistorien, *Louis Bobé* (f. 1867) til Slægtshistorien, især med et dybt fortroligt Valgslægtskab de tysk-danske Kredses Familiehistorie i Humanitetsperioden i Slutningen af det attende Aarhundrede, *H. V. Clausen* (1861—1937) til Topografien især Sønderjyllands; hans lige saa præcise som intime Rejsehaandbog »Sønderjylland« (1890) indeholder det saglige Grundlag for den ny Rigsgrænse. Politisk hævdedes den af Jessens Efterfølger som Søn-

derjydernes Fører *Hans Peter Hanssen* (1862—1936, fra Sundeved), der er praktisk Historiker paa samme Maade som de islandske Høvdinger i Sagatiden, hvis Kald det var som »frode« og »spage«, d. e. lands- og lovkyndige Mænd at holde en nordisk Folkestamme oppe under Adskillelsen fra Moderlandet.

I Kongeriget selv varetoges denne folkelige Oplysning paa historisk Grund af Folkehøjskolerne, hvis Tal i 1894, Halvhundredaaret efter Aabningen af Skolen i Rødding, var o. 50 med 5000 Lærlinge. Mellem de ny, der i disse Aar kom til, var Frederiksborg-Højskolen med *Holger Begtrup* (1859—1937, sjællandsk Præstesøn) som Forstander og mellem Lærerne den senere Forstander for den lige saa store Roskilde-Skole, *Thomas Bredsdorff* (1868—1922, af den gamle Kulturslægt og Dattersøn af Vilh. Birkedal). De to Navne tilsammen viser Saltet, der holdt Bevægelsen frisk: Fremskridtet paa det givne Grundlag og Oprøret mod de færdige Anskuelser; begge var Akademikere og, den første bl. a. i Værket »Det danske Folks Historie i det 19. Aarhundrede«, ogsaa som Skribenter Herrer over den folkelige Form. Paa deres og flere andre Højskoler og især i de Foredragsforeninger, der nu ogsaa skød frem i Købstæderne, deltog nu Mænd af udpræget Universitetsdannelse i den folkelige Oplysning. Der stiftedes i 1897 efter engelsk Mønster en endnu virkende Forening for folkelig Universitetsundervisning. Mere i Lighed med Hostrups »folkelige Foredrag« holdt Vilh. Andersen et Program-Foredrag om Erasmus Montanus paa Askov i 1894, hvorefter er fulgt en Række »Litteraturbilleder« og Taler om nationale Kulturtanker. I samme Spor, men i videre Omfang virkede i Foredragsforeningerne Religionshistorikeren *Edv. Lehmann* (1862—1930) og Etnografen *Åge Meyer Benedictsen* (1866—1927) med levende Fremstillinger af Emner af personlig og folkelig Kultur, medens den mest sjælfulde af denne og den følgende Tids Talere *Carl Koch* (1860—1925) havde fast Stade i den grundtvigske Menighed som Valgmenighedspræst og Højskolelærer i Ubberup; han var den, der i sit Foredrag og i sine, snart oplysende, snart opbyggelige Skrifter kom nærmest ved det Ideal for dansk Kultur at forene Grundtvig med Kierkegaard; der var Brorsonsk Blod i hans Præsteslægt. I København, hvor der som tidligere omtalt var forsøgt baade en grundtvigsk Folkehøjskole og en Aftenundervisning for Arbejdere ved Medlemmer af Studentersamfundet, aabnedes i 1891 nogle fri Kursus i den almindelige Dannelses Fag, som i det ny Aarhundrede blev til »Borups Højskole«. Stifteren, *Johan Borup* (f. 1853), var sjællandsk Præstesøn, men paa mødrene Side af den aandslivlige, jødekristne Trierske Slægt og har ikke mindst ved Arven herfra vundet Hovedstadens Hjerte.

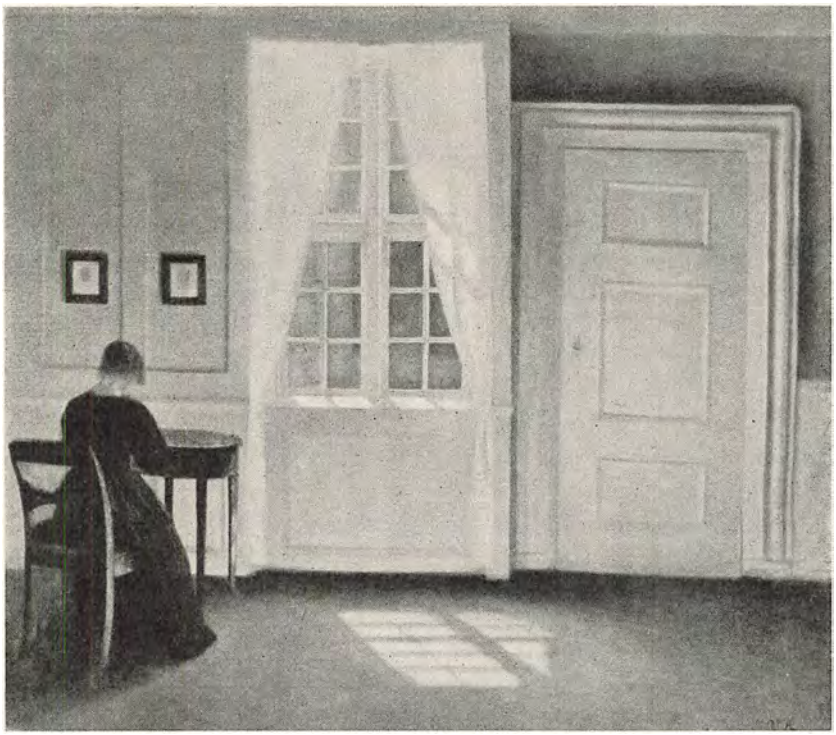

Interiør.
Maleri af Vilh. Hammershøi, 1901. Statens Museum for Kunst.

I et lignende Forhold som Litteraturhistorien til Halvfemsernes Poesi staar Kunsthistorien til den samtidige *Billedkunst*. Ogsaa Kunsten havde haft et »sjæleligt Gennembrud«. Mest af Halvfemsernes Sjæl er der hos Landskabsmaleren *Jul. Paulsen* (1860—1940) og Interiørmaleren *Vilhelm Hammershøi* (1864—1916), den første »Stemningens«, den anden »Inderlighedens« Maler. Medens Paulsen især i sine Figurmalerier i Rembrandts Aand dyrker Lysets Spil med Mørket, saa at hans Billeder af nøgne kvindelige Modeller skinner i Øjet som Michaëlis' »Solkroppe«, har hans Landskabsbilleder den samme Stemning af Skumring, Aften og Nat som de samtidige Lyrikeres, især Thor Langes »Nocturner«. Den klosterlige Sky for Farven i Johs. Jørgensens senere Digte er den samme som i Hammershøis Stuebilleder med den sortklædte Kvinde og de faa mørke Møbler mod de hvide Vægge; hans Billede af en ung Pige, der vragedes ved en akademisk Konkurrence i 1885 og derved gav Stødet til en samlet Optræden af den ny Retning, har den samme Ømhed som Kvindeskikkelsen i den russiske Roman. Men ved Dannelsen af

Det store Gæstebud.
Karton til Freske i Viborg Domkirke af Joakim Skovgaard.
Den Hirschsprungske Samling.

Den fri Udstilling i 1891 virkede andre Kræfter, som gik længere tilbage eller pegede længere frem end de samtidige Digteres Synskreds. Det første gælder ikke blot Førerne for Oprøret mod Naturalismen, Ægteparret *Agnes Slott-Møller* (1862—1937) og *Harald Slott-Møller* (1864—1938), som først vendte Strømmen, bogstavelig talt, nemlig ved at rejse paa Studier til Italien i Stedet for til Paris, og siden har kæmpet haardt, hun med mere digterisk end malerisk Evne, han omvendt, imod Kunstens moderne Retninger for dens menneskelige Ophav, altsaa for hvad de i to sent og samtidig (1917) fremkomne Programskrifter har kaldt »Kunstens Kilder« og dens »nationale Værdier«. Men det gælder ogsaa Broderparret *Joakim* (1856—1933) og *Niels* (1858—1938) *Skovgaard,* Sønner af Landskabsmaleren P. C. Skovgaard, der har overgaaet det nysnævnte Kunstnerpar ved en arvet Kunstner-Evne og et oprindeligere Forhold baade til Kunstens Kilder — Før-Renæssancen i Italien og den før-klassiske Tid i Grækenland — og til dens nationale Værdier: det grundtvigske Livssyn, hvori de var opdraget, og hvoraf de har følt sig signet. Ud fra disse fælles Forudsætninger, en Vekseldrift af naturalistisk Landskabskunst og antik Figurstil, har den ældre Broder naaet højest eller virket videst. Tyve Aar efter at Bjørnson havde brudt med Grundtvigs Kristendom, gav den samme Grundtvigske Salme »I Kvæld blev der banket paa Helvedes Port«, der havde forarget ham med sin Mytologi, Motivet til Joakim Skovgaards Billede af Livets Kamp mod Døden i Grundtvigs Aand: »Christus i de dødes Rige« (1894). Siden har han sejrrigt gennemført den Kamp mod det i sit Væsen naturalistiske Oliemaleri, hvori den ny Stilkunst maatte ligge under — som Agnes Slott-Møller i sine Folkevise-Billeder — i Fresko- og Mosaikbilleder i gamle danske Domkirker (Viborg og Lund), i Kartonner til Folkevise-Gobelinerne paa Christiansborg, i Mosaik og Skulptur. Endnu mere alsidig som Kunstner er *J. F. Willumsen* (f. 1863), han er i Modsætning til de foregaaende, som i Stil og Motiver følger Kunstens gamle Kilder og Værdier, en Nybegynder og ikke mindst i disse Aar en vældig Eksperimentator. Til den samtidige danske Digtekunst har han sluttet sig ved at male sig selv sammen med Helge Rode lyttende til Sophus Claussen, som læser sit Digt »Imperia«. Ligesom Claussen elsker Willumsen at ægge det træge Publikum ved Glimtet af en stor Idé, og ligesom Rode, ikke mindst i hans senere Idé-Dramer, vil han i sine Malerier som »Bjergbestigersken« (hvis Model er hans Hustru) og Skulpturer som Mindesmærket over hans Forældre paa Vestre Kirkegaard give det nære Motiv Fjernhedens Majestæt. Det hele Værk, hvoraf hans enkelte Værker er Dele, har han sammenknuget i »Det store Relief«, der i 1928 opstilledes i

To gaaende Bretagnekoner.
Maleri af J. F. Willumsen, 1890. Privateje.

Statens Museum. Det er et plastisk — ligesom Rodes Digtning et lyrisk — Sidestykke til Shakespeares Afslutningsværk »Stormen« med Fremstilling af Ariels og Calibans, den skabende og den forstyrrende Aands Værk og Væsen, hvori Kunstneren har villet give Striden mellem Livets Kaos og Kunstens Kosmos et afsluttende Udtryk (sml. iøvrigt den nærmere Omtale i Bd. VI). — For den ny Retning i Kunsten var Kunstkritikeren *Emil Hannover* (1864—1923, Søn af Lægen Ad. Hannover) Talsmand i Litteraturen ligesom Vedel for den samtidige Digtning. Men ogsaa han har fra den aktuelle Kritik trukket sig tilbage til et historisk Studium, bl. a. netop af Traditionen i dansk Malerkunst i Bøger om dens Grundlægger Eckersberg og hans to indbyrdes ulige Disciple Købke og Constantin Hansen. Modsætningen viser hans Smag: for det intime og for det stilrene. Han er mere en Kunstkender som Karl Madsen end en Aandshistoriker som Julius Lange og førtes

ved sin Gerning ved Kunstindustrimuseet, hvis Fornyer han blev, ind paa et særligt Studium af Kunsthaandværkets, især Keramikkens Stil. I den hjemlige Kunsts Historie har *Francis Beckett* (f. 1868) fortsat Høyens Gerning ved sine Undersøgelser af gamle danske Bygnings-Mindesmærker, men uden Høyens nationale Program. Som saa mange af sine samtidige har ogsaa han først i de seneste Aar givet sig i Lag med sit Storværk, en Fremstilling af »Danmarks Kunst« fra Oldtiden til vore Dage med lige Kendskab til den verdenshistoriske Sammenhæng i dens Udvikling og til de stedlige Forudsætninger for dens Fremkomst. Halvfemsernes egen Periode er Undersøgelsens eller Analysens Tid, ikke Skabelsens eller Syntesens.

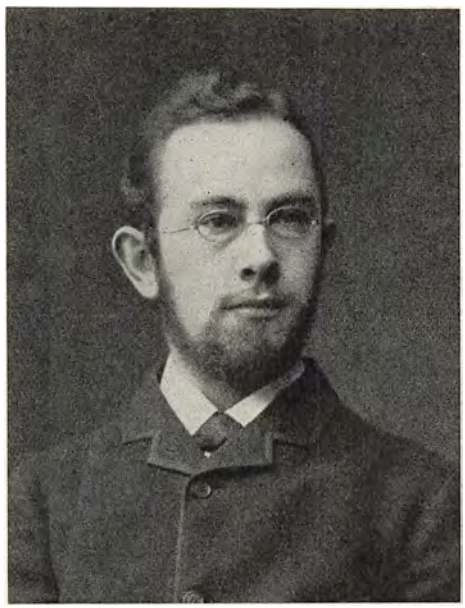

W. Johannsen.
Fotografi fra 1886.

I dens *Filosofi* viser dette sig tydeligst hos *Alfred Lehmann* (1858—1921) og *Ludvig Feilberg* (1849—1912). De var begge naturvidenskabeligt uddannede, Ingeniører, og har hver paa sin Vis behandlet deres filosofiske Fag Psykologien som Naturvidenskab eller, som de begge siger, Fysik: Lehmann ved sine Eksperimenter, især over det bevidste Sjæleliv, f. Eks. i »Størst Udbytte af legemligt og aandeligt Arbejde«, Feilberg ved sine Analyser, især af det halvt eller helt ubevidste Liv, f. Eks. i hans Førsteskrift: »Om størst Udbytte af Sjæleevner« fra 1881. Lehmann er i en Række Værker paa Dansk og Tysk en af Grundlæggerne for Eksperimental-Psykologien, der ser Videnskabens Opgave i at maale, tælle og veje Sindsbevægelserne gennem deres legemlige Udslag; over for de mystiske og okkulte Fænomener, der synes at trodse den sjælelige Naturlov, har han stillet sig kritisk i sit populære Hovedværk fra Halvfemserne »Overtro og Trolddom«. Til Overtroens Verden vilde han ventelig henregne den Forbindelse mellem den enkelte Sjæl og Al-Livet, som er »Metafysikken«, d. v. s. det, som ikke kan maales og vejes, i Feilbergs sjælelige Mekanik. Den

fremstilledes i Sammenhæng som Bevægelseslære (Psykologi), Levelære (Moral) og Værdilære (Religion) i en Række Hæfteskrifter fra 1896 til Forfatterens Død og øvede sin Virkning, mest paa poetiske og religiøse Naturer, ved den fine Analyse af de »evige Øjeblikke«, da Sjælen i Stedet for at »kredse« om et Arbejdsformaal aabner sig for Livsstrømmens »lige Løb«. Hans Arbejde med disse »Mulighedsværdier« i eller under den menneskelige Bevidsthed er samtidigt med Amerikaneren William James' Undersøgelser af den religiøse Erfaring og Franskmanden Henri Bergsons af den kunstneriske Intuition. Han regner selv i sin sidste Bog med Rette sit Arbejde som et Udtryk for Halvfemsernes »Protest mod Halvfjerdsernes stærkt gennembrydende, men altfor tyndt funderede Frihedsbevægelse«. Fuldt saa vel som nogen samtidig Digter har han i sin Filosofi aabnet den lukkede Horisont i det indre.

Niels Finsen.
Fotografi fra ca. 1900.

Naturvidenskaben arbejdede i Slutningen af Aarhundredet fremdeles paa Grundlag af Darwins Lære, der som nævnt var indført i Haandbøgerne i Botanik og Zoologi af Warming og Boas. Men samtidig forberedtes Kritikken, især rettet imod de Sætninger deri, om Kampen for Tilværelsen og det naturlige Udvalg, altsaa den stærkeres Ret, der havde bestemt Naturalismens Moral. I en Lærebog i Plantefysiologi fra 1892 tilstaar Forfatteren *Wilhelm Johannsen* (1857—1927), at han »af og til har afveget fra den herskende Opfattelse, da et videnskabeligt Værk ikke alene skal byde Kendsgerninger, men ogsaa Ideer«, og en halv Snes Aar senere omstødte han en af Grundpillerne for den darwinske Natur- og Menneskeopfattelse ved at paavise Anlægsprægets Uforanderlighed inden for de saakaldte rene

Linier og blev derved en Grundlægger af den moderne Arvelighedsforskning, som har ryddet op i Darwinismens Overdrev. Det haandgribelige Udtryk fik Tidens Sans for Eksperimentet og Analysen i Lægevidenskaben: i Kirurgien især hos *Thorkild Rovsing* (1862—1927) bl. a. ved Indførelsen af den Røntgenske Behandling, i Medicinen især hos *Knud Faber* (f. 1862) ved den psykologiske Sans for det enkelte Tilfælde i den kliniske Undersøgelse ligesom i Kunstens Livsbilleder, i den hele Praksis ved Udnyttelsen af Bakteriologien til Kamp mod de store Syger, tydeligst hos *Johannes Fibiger* (1867—1928), der først arbejdede med Difteri, siden med Tuberkulose og Kræft, hvorom nærmere i Bd. VI. Et enkelt Tilfælde, der fik de største Følger, var den Iagttagelse, *Niels Finsen* (1860—1904, af islandsk Slægt) gjorde af Sollysets gavnlige Indvirkning paa hans egen indvortes Sygdom. Heraf fremgik først, fra 1893, nogle Smaaskrifter med en genialt simpel Paavisning af Lyset som Lægekraft og Lægemiddel, derefter et Lys-Institut (1901) til Behandling af Hudsygdomme, især Lupus, til sidst, 1908, en Klinik for de indvortes Sygdomme (i Hjertet og Leveren), hvorfor han selv maatte bukke under. Ved at bruge Iagttagelsen af sit eget syge Selv, ikke til »selvisk Isolation«, men til en paa Selviagttagelsen grundet Medfølelse med andres Lidelser, gav Finsen sin Samtid et stort Eksempel. Ved sin personlige Renhed og Rankhed var han en Protest mod Aarhundredslutningens »haabløse Slægter« og »trætte Mænd«. Ogsaa i det Ydre, det løftede Hoved og det naturligt tilbagestrøgne Haar, det rolige Blik, var han den reneste Type for sin Tids Ungdom i Modsætning til de friserede Duknakker med de glippende Øjne fra Nansens og Esmanns Dage.

LITTERATUR

Almindelige Fremstillinger: *P. Hansen:* »Illustreret dansk Litteraturhistorie« III (2. Udg. 1902). — »Illustreret dansk Litteraturhistorie« ved *Carl S. Petersen* og *Vilh. Andersen* IV (1925). — *Vilh. Andersen:* »Tider og Typer af dansk Aands Historie« IV (1918). — *Hans Brix:* »Danmarks Digtere« (1925—26). — *Ejnar Thomsen:* »Dansk Litteratur efter 1871« (1935). — *Georg Brandes:* »Det moderne Gennembruds Mænd« (1883). — *Samme* »Samlede Skrifter« I-III (1919). — *Herman Bang:* »Realisme og Realister« (1879). — *Vald. Vedel:* »Firsernes Førere« (1923). — *C. E. Jensen:* »Vore Dages Digtere« (1918). — *Chr. Rimestad:* »Fra Stuckenberg til Seedorff« I-II (1923). — *Harald Nielsen:* »Moderne Litteratur« I-II (1904—23). — *Helge Rode:* »Udvalgte Kritikker« I-II (1923—28). — *J. Bukdahl:* »Dansk national Kunst« (1929).

H. Høffding: »Danske Filosoffer« (1909). — *A. Aall:* »Filosofien i Norden« (1919). — *Paul V. Rubow:* »Dansk litterær Kritik« (1921). — *Johs. Steenstrup:* »Historieskrivningen i Danmark i det 19. Aarhundrede« (1889). — *Holger Pedersen:* »Et Blik paa Sprogvidenskabens Historie« (1916). — *C. C. A. Gosch:* »Danmarks zoologiske Litteratur« II, 2 (1875). — *Carl Christensen:* »Den danske Botaniks Historie« I (1924).

Th. Overskou: »Den danske Skueplads«, ved E. Collin VI-VII (1876). — *P. Hansen:* »Illustreret Teaterhistorie« III (u. A.). — *A. Aumont* og *E. Collin:* »Det danske Nationalteater 1748—1889« I-V (1896—99). — *A. Aumont:* »Dansk Teater-Aarbog« I-VIII (1890—97). — *Rob. Neiiendam:* »Det kgl. Teaters Historie« 1874—1922 I-V (1922—30). — *Edv. Brandes:* »Dansk Skuespilkunst« (1880). — *Samme:* »Holberg og hans Scene« (1888). — *Vilh. Andersen:* »Kritik I: Teater« (1904). — *Fr. Schyberg:* »Dansk Teaterkritik« (1937). — *H. Panum* og *W. Behrend:* »Illustreret Musikhistorie« II (1905). — *Gerh. Lynge:* »Danske Komponister i det 20. Aarhundredes Begyndelse« (1917).

Jul. Lange: »Nutidskunst« (1873). — »Kunstens Historie i Danmark«, red. af *Karl Madsen* (1901—07). — »Danmarks Malerkunst« ved *Charl. A. Been* og *Emil Hannover* I-II (1902—03). — *Sigurd Müller:* »Nyere dansk Malerkunst« (1884). — *Samme:* »Nordens Billedkunst« (1905). — *Emil Hannover:* »Dänische Kunst des 19. Jahrhunderts« (Leipzig 1907).

L. Koch: »Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid« (1912). — *H. Begtrup:* »Det danske Folks Historie i det 19. Aarhundrede« II (2. Udg. 1917). — *L. Blauenfeldt:* »Den indre Missions Historie« (1912). — *J. Paludan:* »Det højere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig« (1885). — *Joachim Larsen:* »Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818—1898« (1899). — *N. Bang:* »Opdragelsens og Skolens Historie« (1899). — *A. H. Hollmann:* »Den danske Folkehøjskole«, paa Dansk ved *A. Vedel* (1910).

Skrifter om enkelte Forfattere, Kunstnere m. m.: *J. Kj. Carlsen:* »Chr. Richardt« (1928). — *Vilh. Bergsøe:* »Erindringer« I-VI (1898—1907). — *Zakarias Nielsen:* »Minder« I-II (1905—11). — *Georg Christensen:* »J. P. Jacobsen« (1910). — *Anna Linck:* »J. P. Jacobsen« (1911). — »Breve fra J. P. Jacobsen«, udg. af *Edv. Brandes* (1899). — *Vald. Vedel:* »Holger Drachmann« (1909). — *Emmy Drachmann:* »Erindringer« (1925). — *Harriet Bentzon:* »Holger Drachmann i Breve til hans Fædrenehjem« (1932). — *S. Schandorph:* »Oplevelser« I-II (1889—98). — *Vilh. Andersen* »Vilhelm Topsøe« (1922). — *Samme:* »Henrik Pontoppidan« (1917). — *Poul Carit Andersen:* »Henrik Pontoppidan« (1934). — *P. A. Rosenberg:* »Herman Bang« (1912). — *Samme:* »Karl Gjellerup« i »Karl Gjellerup, der Dichter und der Denker« I (1921). — *Axel Sørensen:* »Thor Lange« (1915). — *C. Nyrop:* »Thor Lange« (1917). — *Oluf Friis* og *Fritz Johannsen:* »Knud Hjortø« (1924). — *Johs. Jørgensen:* »Mit Livs Legende« I-VII (1916—28).

J. J. A. Worsaae: »En Oldgranskers Erindringer« (1934). — *Samme:* »Af en Oldgranskers Breve« (1938). — *P. A. Rosenberg:* »Rasmus Nielsen« (1903). — *Georg Brandes:* »Levned« I-III (1905—08). — *A. Ipsen:* »Georg Brandes« I-III (1902—03). — *H. Nathansen:* »Georg Brandes« (1926). — »Georg og Edv. Brandes, Brevveksling« ved *M. Borup* I-VII (1939—42). — *H. Høffding:* »Erindringer« (1928). — *G. Brandes:* »Julius Lange« (1898). — *A. D. Jørgensen:* »Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab« (1901). — *Troels-Lund:* »Et Liv« (1924). — *Erik Henrichsen:* »V. Hørup« (1910). — *Vilh. la Cour:* »J. Jessen« (1913). — *N. Neergaard:* »Erindringer« (1935). — *H. P. Hanssen:* »Et Tilbageblik« I-IV (1928—34). — *H. Balslev:* »Carl Koch« (3. Udg. 1925). — *V. Cavling:* »Ludvig Feilberg og hans Levelære« (1915). — *W. Thulstrup:* »Niels R. Finsen« (1910).

Vilh. Østergaard (o. fl.): »Olaf Poulsen« (1917). — *E. Reumert:* »Olaf Poulsen« (1911). — *Carl Behrens:* »Emil Poulsen« (1911). — *Anna Poulsen:* »Minder om et Samliv med Emil Poulsen« (1928). — *K. Mantzius:* »Min Fader og jeg« (1919). — *H. Nathansen:* »William Bloch« (1928). — *Gustav Hetsch:* »Peter Heise« (1926). — »P. E. Lange-Müller« ved *Julius Clausen* (1937). — *Th. Faaborg:* »J. F. N. Vermehren« (1923—24). — *F. Frederiksen:* »Lorentz Frølich« (1920—21). — *K. Søeborg:* »C. Dalsgaard« (1902). — *Karl Madsen:* »P. C. Skovgaard og hans Sønner« (1918). — *L. Tuxen:* »En Malers Arbejde gennem 60 Aar« (1928). — *Karl Madsen:* »Maleren Th. Philipsen« (1912). — *F. Hendriksen:* »Kr. Zarthmanns Mindebog« (1919). — *Samme:* »En dansk Kunstnerkreds fra sidste Halvdel af 19. Aarhundrede« (1928). —*Hj. Øhmann:* »J. F. Willumsen« (1921). — *Erik Moltesen:* »J. F. Willumsen« (1923).

Vilh. Birkedal: »Personlige Oplevelser« I-III (1890—91). — *L. Nyegaard:* »Vilh. Birkedal« I-II (1895—1912). — *H. Begtrup:* »Christen Kold« (1916). — *Samme:* »L. Schrøder« (1913). — *L. Schrøder:* »Emil Trier« (1894). — *Otto Møller* og *Skat Rørdam:* »En Brevveksling« I-II (1916—17). — *H. Skram:* »N. Zahles Skole 1852—1913« (1916). — *J. Simesen:* »Nathalie Zahle« (1919). — *Vilh. Beck:* »Erindringer fra mit Liv« (1900). — *Chr. Sørensen:* »Vilh. Beck« (1913). — *H. Stein:* »R. Frimodt« (2. Udg. 1880). — *M. Pontoppidan:* »Minder og Oplevelser« (1922).